

24. | 1. | 2024
cilt | sayı | mart
volume | issue | march

e-ISSN: 2757-9425

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of
Abant Social Sciences

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

ASBİ

Cilt: 24 Sayı: 1, Mart 2024

E-ISSN: 2757-9425

SAHİBİ

Prof. Dr. Mustafa ALIŞARLI

Rektör, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

BİLİMSEL YAYIN VE DERGİLER KOORDİNATORLUGÜ

Doç. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU - mustafayigitoglu@ibu.edu.tr

Koordinatör, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

Doç. Dr. Fatma DEMİRAY AKBULUT - demiray_f@ibu.edu.tr

Koordinatör Yardımcısı, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Can DOĞAN - can.dogan@ibu.edu.tr

Koordinatör Yardımcısı, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu-Türkiye

SORUMLU MÜDÜR

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL - ibrahimkurtul@ibu.edu.tr

Müdür, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bolu-Türkiye

BAŞ EDİTÖR

Prof. Dr. Muammer İSKENDERÖĞLU - muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bolu-Türkiye

EDİTÖR YARDIMCILARI

Arş. Gör. Dr. Kasım TİMUR
Arş. Gör. Dr. Melis Sezen GÜNEŞ
YILMAZ

Arş. Gör. Mehmet Akif DOĞAN
Arş. Gör. Serkan ÇELİK
Arş. Gör. Dr. Veysi TANRIVERDİ
Arş. Gör. Dr. Yunus UĞUR

Çukurova Üniversitesi, İİBF, Adana-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, LEE, Bolu-Türkiye
Kırklareli Üniversitesi, Lüleburgaz Uyg. Bil. Fak., Kırklareli-Türkiye
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, FEF, Zonguldak-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Üzeyir OK
Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK
Doç. Dr. Reşat SADIK
Doç. Dr. Abdullah TOPÇUOĞLU
Doç. Dr. Ahmet Emre BİBER
Doç. Dr. Aliye AKIN
Doç. Dr. Gökhan TELATAR
Doç. Dr. Cengizhan YILDIRIM
Doç. Dr. Kılıç Aslan MAVİL
Doç. Dr. Mehmet SÜME
Doç. Dr. Mustafa ALTUNOK
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BİRİ
Dr. Öğr. Üyesi Cantürk AKBEN
Doç. Dr. Hüsamettin AKAR
Doç. Dr. Murat ÖZCAN
Doç. Dr. Orhan EROĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Serdar ŞAHİN
Doç. Dr. Uluhan ÖZALAN
Dr. Öğr. Üyesi Özgür BAŞYİĞİT

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bolu-Türkiye
Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Türkiye
Düzce Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Gerente Uyg. Bil. Fak., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İstanbul-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Bolu-Türkiye

DİL EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Fatma Demiray AKBULUT
Arş. Gör. Dr. Gülderen TOKMAK

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yabancı Diller Yük., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

SAYFA DÜZENLEME

Arş. Gör. Dr. Melis Sezen GÜNEŞ
YILMAZ

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, FEF, Bolu-Türkiye

HAKEM KURULU

Abant Sosyal Bilimler Dergisi, en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır

ADRES

Yazışma Adresi

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Müdürlüğü, 14280 Bolu-Türkiye

Telefon

0374 253 49 70

E-Posta

sbedergi@ibu.edu.tr

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Ali BALCI
Prof. Dr. Asım SALDAMLI
Prof. Dr. Bilal GÖKKIR
Prof. Dr. Fatih KONUR
Prof. Dr. Fatma TÛTÛNCÛ
Prof. Dr. Hakan KİTAPÇI
Prof. Dr. Hamit COŞKUN
Prof. Dr. Hasan Birol YALÇIN
Prof. Dr. Hatice YUTRSEVER
Prof. Dr. İsmet Gülsel SEV
Prof. Dr. Mehmet DALAR
Prof. Dr. Muhsin HALİS
Prof. Dr. Osman PEHLİVAN
Prof. Dr. Ruziye COP
Prof. Dr. Samettin GÛNDÛZ
Prof. Dr. Selami ÖZSOY
Prof. Dr. Selda AYDIN
Prof. Dr. Suat ÜNLÛ
Prof. Dr. Şaban KAYIHAN
Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN
Doç. Dr. Ahmet Emre BİBER
Assist. Prof. Dr. Azamat MAKSÛDÛNOV
Prof. Dr. Cahid KARA
Assoc. Prof. Dr. Ergin Jable
Doç. Dr. Faris AHMADOV
Doç. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN
Doç. Dr. Mehmet SÛME
Prof. Dr. Ömer BAŞKAN
Dr. Öğr. Üyesi Serdar ŞAHİN
Dr. Gulzhanat TAYAUOVA

Sakarya Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Gebze Teknik Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
Akdeniz Üniversitesi, Türkiye
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Kyrgyz-Turkish Manas University, Kırgızistan
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
University of Pristina, Kosova
Azerbaycan State Economic University, Azerbaycan
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Türkiye
Turan University, Kazakistan

DİZİNLENME BİLGİLERİ

“**Abant Sosyal Bilimler Dergisi [ASBİ]**” yılda üç kez (Mart – Temmuz– Kasım) yayınlanan hakemli, akademik uluslararası bir dergidir. ASBİ’de yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayın dili Türkçe olmakla beraber diğer dillerde de yazılar yayımlanmaktadır. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları ASBİ’ye ait olup, yayıncının izni olmadan kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama taşınamaz. Yazıların yayınlanıp yayınlanmamasından yayın kurulu sorumludur. Ayrıca Abant Sosyal Bilimler Dergisi Dergipark üyesidir.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi (ASBİ);

TÛBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veritabanı, Ebscohost, Index Copernicus, Contemporary Science Association, MLA, Open Academic Journals Index, Citefactor ve Asos İndeks tarafından taranmaktadır.

Journal of Abant Social Sciences

ASBİ

Volume: 24 Issue: 1, March 2024

E-ISSN: 2757-9425

OWNER

Prof. Dr. Mustafa ALIŞARLI

Rector, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

SCIENTIFIC PUBLICATIONS AND JOURNALS COORDINATOR

Assoc. Prof. Dr. Mustafa YİĞİTOĞLU - mustafayigitoglu@ibu.edu.tr
Coordinator, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

Assist. Prof. Dr. Can DOĞAN - can.dogan@ibu.edu.tr
Coordinator Assistant, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Fatma DEMİRAY AKBULUT - demiray_f@ibu.edu.tr
Coordinator Assistant, Bolu Abant İzzet Baysal University, Bolu-Türkiye

RESPONSIBLE MANAGING EDITOR

Prof. Dr. İbrahim KÜRTÜL - ibrahimkurtul@ibu.edu.tr

Manager, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, The Institute of Graduate Studies, Bolu-Türkiye

EDITOR IN CHIEF

Prof. Dr. Muammer İSKENDERÖĞLU - muammer.iskenderoglu@ibu.edu.tr
Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Bolu-Türkiye

CO-EDITORS

RA Dr. Kasım TİMUR
RA Dr. Melis Sezen GÜNEŞ YILMAZ
RA Mehmet Akif DOĞAN
RA Serkan ÇELİK
RA Dr. Veysi TANRIVERDİ
RA Dr. Yunus UĞUR

Çukurova Uni., Faculty of Eco. And Adm. Sci., Adana-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., The Ins. of Graduate Studies, Bolu-Türkiye
Kırklareli Uni., Lüleburgaz Fac. of Applied Sci., Kırklareli -Türkiye
Zonguldak Bülent Ecevit Uni., F. of Arts and Sci., Zonguldak-Türkiye.
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye

FIELD EDITORS

Prof. Dr. Üzeyir OK
Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK
Assoc. Prof. Dr. Reşat SADIK
Assoc. Prof. Dr. Abdullah TOPÇUOĞLU
Assoc. Prof. Dr. Ahmet Emre BİBER
Assoc. Prof. Dr. Aliye AKIN
Assoc. Prof. Dr. Gökhan TELATAR
Assoc. Prof. Dr. Cengizhan YILDIRIM
Assoc. Prof. Dr. Kılıç Aslan MAVİL
Assoc. Prof. Dr. Mehmet SÜME
Assoc. Prof. Dr. Mustafa ALTUNOK
Assist. Prof. Dr. İbrahim BİRİ
Assist. Prof. Dr. Cantürk AKBEN
Assoc. Prof. Dr. Hüsametdin AKAR
Assoc. Prof. Dr. Murat ÖZCAN
Assoc. Prof. Dr. Orhan EROĞLU
Assist. Prof. Dr. Serdar ŞAHİN
Assoc. Prof. Dr. Uluhan ÖZALAN
Assist. Prof. Dr. Özgür BAŞYİĞİT

Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Education , Bolu-Türkiye
Sakarya University, Faculty of Business, Türkiye
Düzce University, Faculty of Sport Sciences, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. and Adm. Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Gerede Uyg. Bil. Fak., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Tourism Faculty, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. and Adm. Sci., Bolu-Türkiye.
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Theology, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye.
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Communication, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye
İstanbul 29 Mayıs Uni., Faculty of Law, İstanbul-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., F. of Eco. And Adm. Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Faculty of Law, Bolu-Türkiye

TURKISH/ENGLISH LANGUAGE EDITORS

Assoc. Prof. Dr. Fatma Demiray
AKBULUT
RA Dr. Gülderen TOKMAK

Bolu Abant İzzet Baysal Uni., School of Foreign Languages, Bolu-Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye

PAGE EDITING

RA Dr. Melis Sezen GÜNEŞ YILMAZ

Bolu Abant İzzet Baysal Uni., Faculty of Arts and Sci., Bolu-Türkiye

REFEREE BOARD

Abant Sosyal Bilimler Dergisi, uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. Referee names are kept strictly confidential.

ADDRESS

Correspondence Adress

Phone
E-Mail

Bolu Abant İzzet Baysal University, The Institution of Graduate Studies,
14280 Bolu-Türkiye
0374 253 49 70
sbedergi@ibu.edu.tr

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ali BALCI
Prof. Dr. Asım SALDAMLI
Prof. Dr. Bilal GÖKKIR
Prof. Dr. Fatih KONUR
Prof. Dr. Fatma TÜTÜNCÜ
Prof. Dr. Hakan KİTAPÇI
Prof. Dr. Hamit COŞKUN
Prof. Dr. Hasan Birol YALÇIN
Prof. Dr. Hatice YUTRSEVER
Prof. Dr. İsmet Gülsel SEV
Prof. Dr. Mehmet DALAR
Prof. Dr. Muhsin HALİS
Prof. Dr. Osman PEHLİVAN
Prof. Dr. Ruziye COP
Prof. Dr. Samettin GÜNDÜZ
Prof. Dr. Selami ÖZSOY
Prof. Dr. Selda AYDIN
Prof. Dr. Suat ÜNLÜ
Prof. Dr. Şaban KAYIHAN
Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN
Assoc. Prof. Dr. Ahmet Emre BİBER
Assist. Prof. Dr. Azamat MAKSÜDÜNOV
Prof. Dr. Cahid KARA
Assoc. Prof. Dr. Ergin Jable
Assoc. Prof. Dr. Faris AHMADOV
Assoc. Prof. Dr. Hüseyin İbrahim YEĞİN
Assoc. Prof. Dr. Mehmet SÜME
Prof. Dr. Ömer BAŞKAN
Assist. Prof. Dr. Serdar ŞAHİN
Dr. Gulzhanat TAYAUOVA

Sakarya University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
İstanbul University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Gebze Technical University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Celal Bayar University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Kocaeli University, Türkiye
Karadeniz Technical University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli University, Türkiye
Akdeniz University, Türkiye
İstanbul Medeniyet University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Kyrgyz-Turkish Manas University, Kırgızistan
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
University of Pristina, Kosova
Azerbaijan State Economic University, Azerbaijan
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Bolu Abant İzzet Baysal University, Türkiye
Turan University, Kazakistan

ABSTRACTING AND INDEXING SERVICES

“**Journal of Abant Social Sciences [ASBİ]**” is a peer-reviewed, international journal published three times a year (March-July-October). The scientific and legal responsibility of the articles published in **ASBİ** belongs to the authors. Although the language of publication is Turkish, articles are published in other languages. All publication rights of the published articles belong to **ASBİ** and cannot be printed, reproduced or transferred to the electronic media in whole or in part without the permission of the publisher. The editorial board is responsible for publishing the articles.

Journal of Abant Social Sciences (ASBİ); indexed by TÜBİTAK ULAKBİM Social and Human Sciences Database, Ebscohost, Index Copernicus, Contemporary Science Association, MLA, Open Academic Journals Index, Citefactor and Asos İndeks

İçindekiler / Contents

i-viii | Jenerik / Generic

Makaleler / Articles

- 1-17 Faruk TEMEL, Hidayet GÜNEŞ
FED Faiz Kararlarının Hisse Senetlerine Etkisi: S&P 500 Financials Analizi
The Effect of FED Interest Rate Decisions on Stocks: S&P 500 Financials Analysis
- 18-31 Bahadır TERCAN
Disaster Awareness of University Students and Their Crisis Management Skills During a Disaster Situation: The Case of the Vocational School of Health Services
Üniversite Öğrencilerinin Afet Farkındalığı ve Afet Durumda Kriz Yönetim Becerileri: Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Örneği
- 32-43 Alper Musa SAĞLIK, Mahmut AKGÜL
Almak ya da Almamak... Kadınların Sembolik Tüketim Pratiklerine Influencerların Etkisi*
To Take Or Not To Take... The Effect of Influencers on Women's Symbolic Consumption Practices
- 44-55 Hava YAŞBAY KOBAL
Agile Leadership Characteristic of Hakkari University Managers in Perspective of VUCA-RR
VUCA-RR Perspektifinden Hakkari Üniversitesi Yöneticilerinin Çevik Liderlik Özellikleri
- 56-75 Buket AKDEMİR DİLEK, Azime Ayşenur ÇELİMLİ AKGÜL
Film Pazarlama Stratejilerinde Transmedya Etkisi: Barbie Örneği
Transmedia Effect in Film Marketing Strategies: The Barbie
- 76-102 Mahmut Sami İŞLEK, Rıdvan KOCAMAN
A Systematic Literature Review: Are Students Customers, or not?
Bir Sistematik Literatür Çalışması: Öğrenciler Müşteri mi, Değil mi?
- 103-117 Onur YAĞIŞ
Türkiye'de Teknolojik Yenilikler ve Ekonomik Büyümenin Çevre Kalitesi Üzerindeki Etkileri: Ardl Sınır Testi
Effects of Technological Innovations and Economic Growth on Environmental Quality in Turkey: Ardl Boundary Test

- 118-135 Yavuz Selim BALCIOĞLU
Digital Economy: Türkiye's Development Trends
Dijital Ekonomi: Türkiye'nin Kalkınma Trendleri
- 136-151 Ayşegül HAN
BRICS-T Ülkelerinde Çevresel Sürdürülebilirlik: Karbon Emisyonları, Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme İlişkileri
Environmental Sustainability in BRICS-T Countries: The Relationship Between Carbon Emissions, Renewable Energy and Economic Growth
- 152-166 Özgür Utku MACUNLUOĞLU, Ece ÜNÜR
Vergi Politikalarının Siyasal Söylemde Kullanımı: Alkollü İçecek Vergisine Twitter Üzerinden Verilen Tepkiler
The Use of Tax Policies in Political Discourse: Reactions to the Alcoholic Beverage Tax on Twitter
- 167-180 Derya YÜCEL
Bilinçli Farkındalık ile İşyerinde Gelişme Arasındaki İlişkiyi Firma Büyüklüğü ve Çalışanların Demografik Özellikleri Etkiler Mi?
Do Firm Size and Employee Demographic Characteristics Affect the Relationship Between Mindfulness and Thriving at Work?
- 181-207 Ferdi ERTEKİN
Hindistan Ofisi'nin 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Entelektüel ve Politik Güçleri Üzerine' Başlıklı Raporu ve Eleştirel Analizi
A Critical Analysis of the Report of the India Office entitled 'On the Intellectual and Political Forces of the Ottoman Empire'
- 208-232 Mehmet Arif ARIK, Mehmet KAYAKUŞ, Ayşad GÜDEKLİ, Derya ÇİZMELİ
Yeni Medyanın Sürdürülebilirlik Bakış Açısına Göre İncelenmesi: Bibliyometrik Analiz
Analyzing New Media from a Sustainability Perspective: A Bibliometric Analysis
- 233-243 Ali ÖZCAN
Kalite Kontrol Uygulamalarında Yapay Görme Sistemleri mi Yoksa İnsan Değerlendirmesi mi Daha Avantajlıdır?
Are Machine Vision Systems or Human Assessment More Advantage in Quality Control Applications?

- 244-263 Ahmet AKUSTA
Analysis of the Relationship Between Cross Capital Flows and Stock Exchange Index with Machine Learning
Çapraz Sermaye Akımları ile Borsa Endeksi Arasındaki İlişkinin Makine Öğrenmesi ile Analizi
- 264-279 Mevlüt UĞURLU
Seküler Kamusal Alan ve Dinî Benlik: Sembolik Etkileşimci Perspektif
Secular Public Sphere and Religious Self: A Symbolic Interactionist Perspective
- 280-289 Hami DEMİR, Cihan ORUÇ
Bâbürlü Devletinde Şehzadelik Müessesesi
The Institution of Principality in the Baburid State
- 290-300 İbrahim Oğulcan ERAYMAN
Akışkan Modern Dünyada Mobiletinin Anti-Demokratik Mahiyeti: Turist ve Göçmen Tipleri Üzerinden Bir Değerlendirme
The Anti-democratic Nature of Mobility in the Liquid Modern World: An Evaluation on Tourist and Migrant Types
- 301-317 Şeyma DUMANLI, İpek BİRKON, Ahmet KÖROĞLU
“Gezsen Anadolu’yu” Tanıtım Filminin Kültürel İmgeleri
Cultural Imagery of the “Gezsen Anadolu’yu” Promotional Film
- 318-334 Cengiz HOKKA, Ahmet Emre BİBER
Yönetim Kurulu Yapısı ve Banka Performansı Arasındaki İlişki: Gelişmekte Olan Ülkelerin Borsalarında İşlem Gören Ticari Bankalar Üzerine Dinamik Panel Veri Analizi
The Relationship Between The Board Structure and Bank Performance: Dynamic Panel Data Analysis on Commercial Banks Listed on The Stock Exchanges of Developing Countries
- 335-344 Osman Emre ARLI, Berkan ATAŞ
Findings of Herd Behavior in Borsa Istanbul During Covid-19
Covid-19 Döneminde Borsa İstanbul’da Sürü Davranışı Bulguları
- 345-354 Sefa AKYAZICI, Özlem GENÇ
Orta Çağ’da Bir Seyyahın Gözünden İskenderiye Şehri
The City of Alexandria in the Middle Ages Through the Eyes of a Traveller
- 355-365 Ayşegül DEDE
Dijital İletişim, Dijital Vatandaşlık, Dijital Yönetişim ve CİMER
CIMER, Digital Communication, Digital Governance and Digital Citizenship

- 366-382 Gülay TINMAZ KARAÇAY, Emrah ÖZSOY
The Moderating Role of Nepotism Perception in The Relationship Between Prosocial Behavior and Superego
Prososyal Davranış ve Süperegö İlişkisinde Nepotizm Algısının Düzenleyici Rolü
- 383-402 Metin KOÇHAN
“Bilimin İnsanileştirilmesi”nden Bilim Sosyolojisine: George Sarton
From “Humanization of Science” to Sociology of Science: George Sarton
- 403-422 Zehra HOPYAR
Geri Dönüş Motivasyonu Olarak ‘Önyargı ve Ayrımcılık’: Almanya’dan Dönen ‘Nitelikli’ Türkler
Prejudice and Discrimination as a Motivation for Return: Qualified Turks Returning from Germany
- 423-437 Melike ATAY POLAT
Türkiye’de Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Kadınların İşgücü Piyasasına Katılımına Etkisi: ARDL Analizinden Kanıtlar
The Impact of Information and Communication Technologies on Women’s Labor Market Participation in Türkiye: Evidence from ARDL Analysis

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 1-17, doi: 10.11616/asbi.1391464

FED Faiz Kararlarının Hisse Senetlerine Etkisi: S&P 500 Financials Analizi

The Effect of FED Interest Rate Decisions on Stocks: S&P 500 Financials Analysis

Faruk TEMEL¹, Hidayet GÜNEŞ²

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 06.12.2023

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Bu çalışmanın amacı S&P 500 Financials Endeksindeki hisse senetlerinin, FED'in faiz kararlarına karşı verdiği tepkilerin olay çalışması yöntemi ile incelenmesidir. 2015-2023 yılları arası faiz değişikliklerinden, yeterli tahmin periyoduna sahip 4 olayın 12 olay penceresi için incelendiği çalışmada anormal getirilerin çoğunlukla istatistiksel olarak anlamlı olmadığı tespit edilmiştir. İstatistiksel olarak anlamlı pozitif ya da negatif anormal getirinin sınırlı olması nedeniyle S&P 500 için etkinlikten söz edilebilmektedir. Piyasanın etkinliği nedeniyle yatırımcılar piyasayı sürekli yenemeyeceği için endeks fonlarına ya da borsa yatırım fonlarına yönelerek pasif yatırım stratejisi izleyebilirler. Ayrıca yatırımcılar portföy çeşitlendirmesi ile yatırımlarının riskini azaltabilirler. Kapsamlı analizin yapıldığı çalışma, literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Anahtar Kelimeler: FED Faiz Kararları, S&P 500 Financials, Olay Çalışması.

&

Abstract: The aim of this study is to examine reactions of the stocks in the S&P 500 Financial Index to the interest rate decisions of the FED by using the event study method. In the study, in which 4 events with sufficient forecast periods among the interest rate changes between 2015 and 2023 were examined for 12 event windows, and it was determined that abnormal returns were mostly not statistically significant. Due to the limited statistically significant positive or negative abnormal returns, efficiency can be attributed to the S&P 500. Given the efficiency of the market, investors may not consistently beat the market, so they can adopt a passive investment strategy by turning to index funds or exchange-traded funds. In addition, investors can reduce the risk of their investments through portfolio diversification. The study, which provides a comprehensive analysis, fills an important gap in the literature.

Keywords: FED Interest Rate Decisions, S&P 500 Financials, Event Study.

Atıf/Cite as: Temel, F., Güneş, H. (2024). FED Faiz Kararlarının Hisse Senetlerine Etkisi: S&P 500 Financials Analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 1-17. doi: 10.11616/asbi.1391464

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Faruk Temel, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, ftemel@mehmetakif.edu.tr.

² Doç. Dr., Hidayet Güneş, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, hgunes@mehmetakif.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Merkez bankalarının uyguladığı para politikasının nihai amacı istihdam, çıktı ve enflasyon gibi makroekonomik değişkenler üzerinden ifade edilmekte ancak bu değişkenler üzerindeki etkisi dolaylı yollarla gerçekleşmektedir. Para politikasının doğrudan ve hızlı bir şekilde etkilediği piyasa ise finansal piyasalar olmaktadır. Karar vericiler, finansal varlık fiyatları ile getirilerini çeşitli para politikası araçları vasıtasıyla etkileyerek, piyasadaki ekonomik aktiviteyi nihai amaçlarına ulaştıracak şekilde dizayn etmeye çalışmaktadırlar (Bernanke ve Kuttner, 2005: 1221). Merkez bankalarının açıkladığı politika faizleri ile finansal varlık fiyatları arasındaki etkileşim, uyguladıkları para politikasının piyasaya aktarımının en önemli bileşenlerinden birisidir. Piyasadaki finansal varlık fiyatlarında meydana gelen değişimler, piyasa oyuncularının yatırım ve tüketim kararları aracılığıyla fiyat oluşumlarını etkilemesinden dolayı merkez bankaları açısından kamuoyuna açıkladıkları politika faiz oranlarının finansal piyasa üzerinde nasıl bir etki göstereceğini öngörebilmek çok önem arz etmektedir (Duran vd. 2010: 24). Para politikasının piyasalara aktarımının çoğu, kısa vadeli faiz oranlarının diğer finansal varlık fiyatları üzerindeki etkisi yoluyla gerçekleşmektedir. Burada oluşan fiyat hareketleri de uzun vadeli faiz oranları ve hisse senedi fiyatları da dâhil olmak üzere borçlanma maliyetlerini ve değişimlerini belirleyerek, reel ekonomik aktivite üzerinde etkiye sahip olmaktadır. Finansal varlık fiyatlarının mevcut para politikasında meydana gelen değişikliklere göstermiş olduğu tepkiyi içselleştirmek, piyasa oyuncuları açısından da önem taşımaktadır. Eğer piyasa oyuncuları finansal varlık fiyatlarının vereceği tepkiyi doğru tahmin edebilirlerse, etkin bir yatırım kararı almalarına ve uygun bir risk yönetimi stratejisi oluşturmalarına yardımcı olacaktır (Rigobon ve Sack, 2004: 1554).

Amerikan Merkez Bankası (FED) tarafından kararlaştırılan nominal faiz oranlarındaki beklenmedik bir değişikliğin reel hisse senedi fiyatları üzerinde önemli ve kalıcı etkileri olduğunu öngörü de olsa ifade eden pek çok çalışma mevcuttur. Hisse senedi piyasasının politika şoklarına bu tür tahmini tepkileri, iki nedenden ötürü makro finans araştırmacıları için potansiyel anlamda ilgi çekici olmaktadır. İlki politika şokları finansal değişkenleri hemen etkilerken makroekonomik değişkenler üzerinde sadece gecikmeli etkilere sahip olduğundan dolayı para politikasının aktarım kanalları hakkında önemli bilgileri içermesidir. İkincisi ise, bu tahminlerin alternatif teorik çerçevelerin nicel tahminlerinin değerlendirilebileceği ham, stilize edilmiş gerçekler olarak dikkate alınması durumudur (Challe ve Giannitsarou, 2012: 2). Bu gibi durumlardan dolayı araştırmacılar, FED tarafından alınan kararların hisse senedi piyasalarına olan etkisini araştırma konusu olarak uzun yıllardır kullanmaktadırlar.

2008 küresel finans krizi ve ardından COVID-19 salgını dönemlerinde sürdürmüş olduğu politikalar ile FED, almış olduğu para politikası kararlarının önemi ve etkisi açısından tüm dünyanın olduğu gibi gelişmekte olan ülkelerin de takip ettiği bir kurumdur. Gelişmekte olan ülkelerin ülkeye yabancı yatırım veya yatırımcı çekmek anlamında ihtiyacı olduğu düşünüldüğünde, en önemli merkez bankası olan FED'in alacağı kararların ülkenin finansal piyasa ve makroekonomik dengeleri üzerinde meydana getirebileceği etki ön plana çıkmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler statüsünde bulunan Türkiye'nin de yabancı sermayeye olan ihtiyacı dikkate alındığında, FED'in para politikasında yapacağı bir değişimden etkilenmesinin yüksek bir ihtimal olduğu düşünülmektedir (Dündar, 2020: 1150). Türkiye'de bulunan yatırımcıların portföylerini oluştururken yurt dışı piyasaları takip etmeleri onlar açısından bir gerekliliktir. Piyasalara yön veren kurumların başında gelen FED'in, açıklamış olduğu her bir kararın olası etkilerini dikkate alarak portföylerini şekillendiren yatırımcılar en çok da para politikası kararlarını takip etmektedirler. Faiz kararında yapılacak bir değişiklik, küresel piyasalardaki tüm finansal varlıkları etkilemektedir. Globalleşme sonucunda, yatırımcıların istediği finansal varlığa yatırım yapabilmesinin önünün açılmasından dolayı portföy çeşitliliği artış göstermektedir. Bundan dolayı, yatırımcıların portföylerinde bulunan finansal varlığın alınan kararlardan nasıl etkilenebileceğini öngörerek değişiklik yapması gerekmektedir. Bu sayede portföyünün getirisini artırarak olası parasal kayıplardan kurtulabileceklerdir.

Bu çalışma, uluslararası piyasalarda yatırım yapan yatırımcıları dikkate alarak portföylerinde bulundurabilecekleri hisse senetlerinin, en büyük merkez bankası olan FED'in para politikasında uygulamış olduğu politika faizinden nasıl etkilendiğini tespit edebilmek amacıyla yapılmaktadır. Hisse

senetleri olarak S&P 500 Financials Endeksindeki ağırlığı en yüksek 10 banka ve finansal hizmet veren kuruluşun FED'in açıkladığı faiz kararlarına karşı verdikleri tepkiler olay çalışması yöntemi ile incelenmiştir.

2. Literatür

Bu bölümde başta FED olmak üzere merkez bankalarının para politikası kararlarının çalışmanın ana konusu olan hisse senedi piyasalarına olan etkisini araştıran çalışmalara yer verilmiştir.

Rigobon ve Sack (2004), FED para politikası kararlarının Dow Jones Endüstriyel Ortalama (DJIA), S&P 500, Nasdaq ve Wilshire 5000 endeksleri ile altı ay, bir, iki, beş, on ve otuz yıl vadeli Hazine tahvil getirileri üzerindeki etkisini 3 Ocak 1994 ile 26 Kasım 2001 tarihleri arasındaki verileri kullanarak incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre, kısa vadeli faiz oranlarındaki artış hisse senedi fiyatlarında düşüşe ve uzun vadede getiri eğrisinde yukarıya doğru küçülmeye yol açmaktadır. Ayrıca olay çalışması tahminlerinin, hisse senedi fiyatları üzerindeki tahmini etkilerinin çok küçük ve Hazine tahvil getirileri üzerindeki etkilerinin ise çok büyük görünmesine neden olan önyargılar içerdiğini ortaya koymuşlardır.

Bernanke ve Kuttner (2005), FED'in federal faiz oranı hedefindeki beklenmeyen değişikliklerin hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisini Haziran 1989 ile Aralık 2002 tarihleri arasındaki aylık verileri kullanarak araştırdıkları çalışmada, 25 baz puanlık beklenmeyen faiz indiriminin, hisse senedi fiyatları üzerinde ortalama yüzde 1'lik bir artışla ilişkili olduğunu ortaya koymuşlardır.

Andersson (2007), Euro Bölgesi ve ABD'deki para politikası kararlarının tahvil ve hisse senedi piyasalarındaki volatilité reaksiyonlarını Nisan 1999 ile Mayıs 2006 arasındaki gün içi verileri kullanarak araştırdığı çalışmada, iki merkez bankasının para politikası kararlarının açıklandığı dönemde gün içi volatilitéde güçlü bir artışın olduğunu ve FED'in para politikası kararlarını takiben ABD mali piyasalarında bu durumun daha da belirginleştiğini ortaya koymuştur.

Craine ve Martin (2008), 3 Ocak 1994 ile 31 Aralık 2003 tarihleri arasındaki günlük veriler üzerinden Amerika Merkez Bankası ve Avustralya Merkez Bankası faiz kararlarının çeşitli varlık getirileri üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmada, sürpriz faiz kararlarının yurt içi getiri eğrisi üzerinde eğim etkisi olduğunu ve FED faiz oranındaki sürprizlerin Avustralya tahvil ve hisse senedi getirisini etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Bunun yanı sıra sürpriz olarak görülmeyen faiz oranı değişikliklerinin daha uzun vadeli tahvil getiri değişimlerini ve hisse senedi getirilerini açıklamada para politikası sürprizlerinden çok daha önemli olduğunu belirlemişlerdir.

Bjørnland ve Leitemo (2009), FED para politikası kararları ile S&P 500 arasındaki karşılıklı bağımlılığı VAR (Vektör Otoregresyon) modeli ile Ocak 1983 – Aralık 2002 tarihleri arasındaki aylık verileri kullanarak test etmişler ve değişkenler arasında güçlü ve yüksek oranda bir karşılıklı bağımlılık bulmuşlardır. Faiz oranının 100 baz puan artırılmasının hisse senedi fiyatları üzerinde %7 ile %9 arasında bir düşüşe sebep olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca hisse senedi fiyatlarını %1 artıran bir hisse senedi fiyat şokunun faiz oranında 4 baz puana yakın bir artışa sebebiyet verdiği sonucuna ulaşmışlardır.

Hausman ve Wongswan (2011), ABD para politikası kararları sürprizlerinin küresel varlık fiyatları üzerindeki etkisini 4 Şubat 1994 ile 22 Mart 2005 tarihleri arasındaki toplantıları dikkate almışlar ve sonuç olarak federal faiz oranı hedefindeki 25 baz puanlık varsayımsal sürpriz bir indiriminin yabancı hisse senedi endekslerinde yaklaşık %1'lik bir artışa sebebiyet verdiğini tespit etmişlerdir.

Rosa (2011), ABD para politikası şoklarının 51 ülkedeki varlık fiyatları üzerindeki etkilerini 1999 ile 2007 tarihleri arasındaki günlük verileri kullanarak araştırdığı çalışmada, hem Amerika hem de diğer ülkelerin üç aylık ve bir yıllık faiz oranları ve hisse senedi fiyatlarının FED'in para politikası kararlarının sürpriz bileşenine güçlü tepki verdiğini, döviz kurlarının tepkisinin ise daha az belirgin olduğunu belirlemiştir.

Swanson (2011) olay çalışması yöntemi ile FED para politikası kararlarının hazine bonusu, şirket tahvilleri gibi borçlanma araçlarının getirileri üzerine etkisini incelemiştir. Elde edilen bulgular, parasal genişleme duyurusunun uzun vadeli getirilerde istatistiksel olarak anlamlı negatif etkiye sahip olduğu yönündedir.

Challe ve Giannitsarou (2012), genel literatürde kabul görmüş olan FED nominal faiz oranındaki 25 baz puanlık beklenmedik bir artışın hisse senedi piyasasında yaklaşık %1'lik ani bir düşüşe yol açması durumunun doğruluğunu araştırdıkları çalışmada, bu ampirik gerçeğe kendileri de ulaşmışlardır. Ayrıca beklenmedik para politikası hareketinin hisse senedi fiyatı üzerindeki etkisini üç ilgili kanala (temettüler, reel faiz oranları ve fazla getiriler) ayırmaya çalıştıklarında, reel faiz oranlarının reel hisse senedi fiyatları üzerindeki toplam etkiye göreceli katkısının, bazı ampirik çalışmaların belgelediğinden daha büyük olduğunu tespit etmişlerdir.

Bleich vd. (2013), dört büyük Merkez Bankası için hisse senedi piyasasındaki örtülü oynaklık ile para politikası faiz kararları arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmada, İngiltere Merkez Bankası, FED ve ECB'nin örtülü oynaklıktaki artışa sistematik olarak faiz oranında bir düşüşle cevap verdiğini belirlemişlerdir. Bu sonucu merkez bankalarının finansal piyasaların stresli olduğu dönemlerde finansal piyasaları istikrara kavuşturmak için faiz oranlarını kullandıklarına dair güçlü bir kanıt olarak görmektedirler.

Kontonikas vd. (2013) FED'in verdiği sürpriz faiz kararlarının etkisini S&P 500 için 1989-2012 tarihleri arasında incelemişlerdir. Elde edilen bulgular, 2007-2009 finansal krizi haricinde, faizlerin düşürülmesinin getirileri artırdığını göstermiştir. 2007-2009 finansal krizinde ise faizlerin azaltılmasına rağmen getirilerin yükselmemesi, gelecekteki ekonomik koşulların kötüye gitmesi sebebine dayandırılmıştır.

Ünalmuş ve Ünalmuş (2015), GMM tekniğini kullanarak geleneksel ve geleneksel olmayan para politikası sürprizlerinin ABD'deki varlık piyasaları üzerindeki etkilerini araştırdıkları çalışmada, geleneksel olmayan dönemde para politikası sürprizlerinin hisse senedi getirileri üzerindeki etkisinin geleneksel döneme göre daha düşük olduğunu belirlemişlerdir.

Jiang ve Wang (2017), FED faiz oranı kararları ile varlık fiyatları arasındaki ilişkiyi olay analizi yöntemini kullanarak Şubat 1989 – Aralık 2008 tarihleri aralığındaki günlük verilerle incelemişlerdir. Analiz sonucunda, gelişmiş ülke hazine bonoları ve döviz kurlarının beklenmedik para politikası şoklarından önemli ölçüde etkilendiğini ancak uluslararası hisse senedi piyasalarının ve emtia fiyatlarının FED'in faiz kararlarına karşı duyarlı olmadığını tespit etmişlerdir. Ayrıca FED'in beklenmedik para politikası kararlarının neredeyse tüm varlıkların fiyatları üzerinde karardan sonraki 5 günlük dönemde önemli etkiler meydana getirdiği sonucuna ulaşmışlardır.

Maran (2022) para politikası değişikliklerinin etkisini Filipinler'deki hisse senedi getirileri için olay çalışması yöntemi kullanarak incelemiştir. 2017-2022 döneminin ele alındığı çalışmada faiz oranlarında beklenmedik bir artışın, hisse senedi getirilerini pozitif etkilediği sonucu elde edilmiştir.

Rebucci vd. (2022) 21 merkez bankası tarafından yapılan parasal genişleme duyurularının devlet tahvili getirilerine ve döviz kurlarına etkisini olay çalışması ve VAR yöntemi ile incelemişlerdir. Parasal genişleme duyurularının, gelişmekte olan ülkelere kıyasla gelişmiş ülkelerde daha az etkili olduğu tespit edilmiştir.

Shanti vd. (2022) 31 para politikası duyurusunun Endonezya borsasına olan etkisini olay çalışması ile analiz etmişlerdir. Olay gününde duyurunun herhangi bir etkiye sahip olmadığı, faiz oranı düşürüldüğünde olay penceresinde anormal getirilerin istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğu tespit edilmiştir. Faiz oranı değişmediğinde anormal ve kümülatif anormal getirilerin negatif etkilendiği, faiz oranı artırıldığında ise anormal getirilerin istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkilendiği sonucu elde edilmiştir.

Long ve Morgan (2023) para politikası kararlarının 15 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin; bankacılık, döviz kuru, hisse senedi ve tahvil piyasasından oluşan finansal stres endeksi üzerine etkisini olay çalışması ile incelemişlerdir. 2019-2021 dönemi için alınan kararların finansal stresi artırdığı, ancak etkinin hızlı bir şekilde yok olduğu tespit edilmiştir. Varlık alım programlarının finansal stresi artırdığı, faiz oranlarının düşürülmesinin ise finansal stresi azalttığı elde edilen bir başka bulgudur. Bankacılık ve döviz kuru piyasalarının, hisse senetlerine kıyasla finansal kararlara daha güçlü tepki verdiği bulunmuştur.

Elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde merkez bankalarının faiz oranlarındaki artışın, genellikle hisse senedi getirilerini olumsuz etkilediği yönündedir. Merkez bankalarının faiz oranlarını indirmesi ise hisse

senetlerinde artışa sebebiyet vermektedir. Diğer finansal varlıklar, faiz kararlarından farklı şekillerde etkilenmektedir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerin, gelişmiş ülkelere daha fazla etkilendiği gözlemlenmiştir. Bulgular, faiz ya da para politikası kararlarının başta hisse senetleri olmak üzere varlık getirileri üzerinde önemli etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Literatürde çalışmalar genellikle borsa endekslerine, tahvil getirilerine ya da döviz kurlarına odaklanmıştır. Faiz kararlarının finans sektörüne etkisi üzerine yapılan çalışmaların çok sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Finansal şirketleri ayrı ayrı inceleyen bir çalışmaya ise rastlanmamıştır. Bu çalışmada tüm varlık fiyatları üzerinde önemli bir etkiye sahip olabilecek FED'in faiz kararlarının, finans sektörünü temsilen seçilen S&P 500 Financials Endeksinde yer alan 10 şirket üzerine etkisi incelenmiştir.

3. Veri ve Metodoloji

Bu çalışmada ABD Merkez Bankası FED'in 2007 yılından itibaren açıkladığı faiz kararlarının S&P 500 Financials Endeksindeki ağırlığı en yüksek 10 banka ve finansal hizmet veren kuruluşa etkileri olay çalışması yöntemi ile incelenmiştir. Faiz oranındaki değişikliklere doğrudan tepki verebilecek şirketlerin banka ve finansal hizmet veren kuruluşlar olabileceği düşünülmektedir. Çünkü faiz oranı değişikliğinde bankaların net faiz marjı değiştiği için karları önemli ölçüde etkilenmektedir. Dahası bireylerin ve şirketlerin borçlanma talebi değişmekte ve finansal varlıkların değerlemesinde önemli sapmalar ortaya çıkabilmektedir. Diğer taraftan, faiz oranı değişikliği sonucu bireylerin harcamaları ve yatırımları etkilendiği için finansal hizmet veren kuruluşların karları etkilenmektedir. Karları etkilenen banka ve finansal hizmet veren kuruluşların hisse senedi getirileri etkilenmektedir. Bu nedenle yatırımcıların, faiz oranı değişikliği sonucu farklı şirketler üzerindeki etkisini görebilmek amacıyla olay çalışması yöntemi tercih edilmiştir. 2015-2023 yılları arası FED'in federal faiz oranları (fed funds rate) kararları ve tarihleri Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: FED Faiz Değişiklikleri ve Tarihleri

Tarih	Artış	Azalış	Faiz Oranı	Tarih	Artış	Azalış	Faiz Oranı
17.12.2015	25		0,25-0,50	16.03.2020		100	0-0,25
15.12.2016	25		0,50-0,75	17.03.2022	25		0,25-0,50
16.03.2017	25		0,75-1,00	05.05.2022	50		0,75-1,00
15.06.2017	25		1,00-1,25	16.06.2022	75		1,50-1,75
14.12.2017	25		1,25-1,50	28.07.2022	75		2,25-2,50
22.03.2018	25		1,50-1,75	22.09.2022	75		3,00-3,25
14.06.2018	25		1,75-2,00	03.11.2022	75		3,75-4,00
27.09.2018	25		2,00-2,25	15.12.2022	50		4,25-4,50
20.12.2018	25		2,25-2,50	02.02.2023	25		4,50-4,75
01.08.2019		25	2,00-2,25	23.03.2023	25		4,75-5,00
19.09.2019		25	1,75-2,00	04.05.2023	25		5,00-5,25
31.10.2019		25	1,50-1,75	27.07.2023	25		5,25-5,50
03.03.2020		50	1,00-1,25				

2007-2008 finansal krizinden sonra FED faiz oranlarını azaltarak parasal genişlemeye gitmiştir. 2009-2015 yılları arası herhangi bir faiz değişimi olmamışken, Aralık 2015'te faiz artırımları başlamıştır. 2018 sonuna kadar devam eden faiz artırımları sonrası ise 2019 yılından itibaren faiz azalışına başlanmıştır. COVID-19 salgınının da etkisiyle 0-0,25 düzeyine gerileyen faiz, Mart 2022'de tekrar 25 baz puan artmıştır. Parasal genişleme ve maliyetlerdeki artış sonucu enflasyonun yükselmesiyle birlikte, bu tarihten itibaren FED sürekli faiz artırımına giderek en son 27 Temmuz 2023 tarihinde faiz oranını 25 baz puan yükselterek 5,25-5,50 seviyesine yükseltmiştir.

Çalışma kapsamında incelenecek S&P 500 Financials Endeksindeki ağırlığı en yüksek 10 banka ve finansal hizmet veren kuruluş Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: İncelenen Şirketler ve Kodları

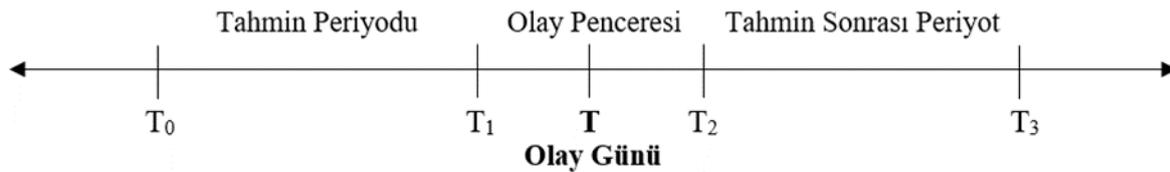
Kod	Şirket Adı	Veri Kaynağı
BRK	Berkshire Hathaway B	finance.yahoo.com
JPM	JP Morgan Chase & Co	
V	Visa Inc A	
MA	Mastercard Inc A	
BAC	Bank of America Corp	
WFC	Wells Fargo & Co	
MS	Morgan Stanley	
SPGI	S&P Global Inc	
GS	Goldman Sachs Group Inc	
BLK	Blackrock Inc	

FED'in faiz oranı değişikliklerinin şirketlerin hisse senedi getirilerine etkisi olay çalışması yöntemi ile Stata yazılımı ile analiz edilmiştir (Pacocco vd. 2018). Şirket birleşmeleri ve satın almaları, kazanç duyuruları, yeni borçlanma araçlarının çıkarılması gibi şirketlere özgü olayların yanı sıra ticaret açığı gibi makroekonomik olaylara da uygulanabilen olay çalışması yöntemi, halka duyurulan açıklamaların firma değerlerine etkisini incelemektedir (Campbel vd. 1997: 149). Olay çalışması yöntemi, olay zamanında finansal varlık fiyatlarının anormal performans sergilemesi ile ilgilenmektedir. Bu nedenle yöntem piyasa etkinliğini test etmek için kullanılmaktadır. Olay zamanı anormal getirinin 0 olmadığı durumda, finansal varlık fiyatlarının yeni bilgiyi tam olarak ve kısa sürede yansıttığı etkin piyasa hipotezi geçerliliğini yitirmektedir (Brown ve Warner, 1980: 205). Nitekim olay çalışması yöntemi Fama (1991: 1577)'ya göre piyasa etkinliğini ölçmede doğrudan kanıtlar sunmakta olup bu kanıtlar çoğunlukla destekleyicidir.

Olay çalışması yönteminin kullanılmasının iki temel sebebi vardır. Bunlardan ilki finansal piyasaların tepkileriyle ilgilenilmesidir. Merkez bankalarının finansal kriz döneminde ve sonrasında geniş çaplı varlık satın alımlarının ya da likidite sağlayıcı önlemlerinin etkililiğini ölçmek buna örnek verilebilir. Finansal piyasaların bu duyurulara tepkileri, önlemlerin etkisini ölçmek için kullanılabilir. Olay çalışması yönteminin kullanılmasının ikinci sebebi ise makroekonomik verinin ve ekonometrik tekniklerin eksikliklerinin olmasından kaynaklanmaktadır (Gürkaynak ve Wright, 2013: 49).

Olay çalışması yöntemi nedenselliğin duyurulardan varlık getirilerine doğru tek yönlü olduğunu varsaymaktadır. Dolayısıyla politika yapıcılar varlık fiyat hareketlerinin duyuru üzerinde bir etkisi olmadığı için bu hareketleri gözlemlemeden önce duyuruyu belirlemektedirler (Neely, 2010: 14).

Yöntemin uygulanmasında 5 aşama vardır. Bu aşamalar; 1) olayın ve incelenecek finansal varlıkların belirlenmesi, 2) yöntemin uygulanabilmesi için zaman çizelgesinin belirlenmesi, 3) bir tahmin periyodu baz alınarak finansal varlığın beklenen getirisinin tahmin edilmesi, 4) anormal (aşırı) getirilerin hesaplanması, 5) anormal getirilerin istatistiksel olarak anlamlılığının test edilmesidir (Sitthipongpanich, 2011: 62-64). Olay ve incelenecek finansal varlıklar belirlendikten sonra olay penceresinin belirlenmesi gerekmektedir. Duyurunun yapıldığı tek bir gün yerine birden fazla günün incelenmesi, duyurunun fiyata etkisinin daha iyi analiz edilmesini sağlamaktadır. Olayın etkisinin değerlendirilebilmesi için anormal getirinin hesaplanması gerekmektedir (MacKinlay, 1997: 14-15). Bir varlığın fiyat performansı yalnızca belirli bir karşılaştırma ölçütüne göre anormal kabul edilmektedir. Bu nedenle anormal getirilerin ölçülebilmesi için öncelikle normal getiriye sahip bir modelin belirlenmesi gerekmektedir (Brown ve Warner, 1980: 207). Olay çalışmasında zaman çizelgesi Şekil 1'deki gibi gösterilmektedir:

Şekil 1: Olay Çalışmasında Zaman Çizelgesi

T₀-T₁ periyodu normal getirilerin elde edildiği dönemken, T olayın duyurulduğu günü, T₁-T₂ periyodu ise olayın duyurulduğu gün öncesi ve sonrası zaman dilimini ifade etmektedir.

Anormal getirinin hesaplanmasında en çok kullanılan yöntem piyasa getirisi ile hisse senedi getirisi arasında doğrusal bir ilişki olduğunu varsayan piyasa getirisi modelidir (market return model). Model, 1 nolu eşitlik yardımıyla hesaplanmaktadır (Eryiğit ve Eryiğit, 2017: 243):

$$R_{i,t} = \alpha_i + \beta_i R_{m,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

$R_{m,t}$ t zamanındaki piyasa portföyünü (.....), α_i ve β_i piyasa modelinin parametreleri olup normal getiriyi ve $\varepsilon_{i,t} \sim N(0, \sigma^2)$ hata terimini ifade etmektedir. Parametreler en küçük kareler (EKK) tahmincisi ile tahmin edilebilmektedir. Anormal getiri (abnormal return – AR) ise 2 nolu eşitlik yardımıyla hesaplanmaktadır:

$$AR_{i,t} = R_{i,t} - \hat{\alpha}_i - \hat{\beta}_i R_{m,t} \quad (2)$$

Tek bir olayın ya da varlığın incelenmesi yeterli olmayacağı için anormal getirilerin farklı olaylar ile ya da farklı finansal varlıklarla toplanması gerekmektedir. Farklı finansal varlıkları bir arada inceleyebilmek için ortalama anormal getiri (average abnormal return - AAR) şu şekilde hesaplanmaktadır (MacKinlay, 1997: 21, 24):

$$AAR_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N AR_{i,t} \quad (3)$$

Yukarıdaki denklemde N, incelenen finansal varlık sayısını belirtmektedir.

Olay çalışması yöntemi uygulanırken karşılaşılan sorun, daha önce küçük bir yatırımcı grubuna incelenen olayın bilgisinin sızdırılmasıdır. Bu durumda varlık fiyatı resmi duyuru tarihinden önce (iyi haber olduğu durumda) yükselmeye başlayabilir. Sonuç olarak resmi duyuru tarihindeki anormal getiri bilginin duyurulmasının toplam etkisinin zayıf bir göstergesi olacaktır. Bu etkiyi daha iyi açıklayabilmek için kümülatif anormal getirinin hesaplanması gerekecektir. Kümülatif anormal getiri incelenen zaman periyodundaki tüm anormal getirilerin toplamı olduğu için, yeni bilginin finansal varlığa etkisini daha iyi açıklamaktadır (Bodie vd. 2014: 360). Kümülatif anormal getiri (cumulative abnormal return - CAR) 4 nolu denklem yardımıyla hesaplanmaktadır (MacKinlay, 1997: 21).

$$CAR_{i(t_1,t_2)} = \sum_{t=t_1}^{t_2} AR_{i,t} \quad (4)$$

Denklemde yer alan t_1 ve t_2 , T₁ ve T₂ dönemleri arasında yer almaktadır. Ortalama anormal getirilerin belirli bir dönem aralığında toplanmasıyla da kümülatif ortalama anormal getiri (cumulative average abnormal return – CAAR) elde edilebilmektedir:

$$CAAR_{(t_1,t_2)} = \frac{1}{N} \sum_{t=t_1}^{t_2} CAR_{i(t_1,t_2)} \quad (5)$$

Çalışmada öncelikle T₀-T₁ tahmin periyodunun belirlenmesi gerekmektedir. Genellikle 100-300 gün arasında alınan tahmin periyodunun uzun olması α_i ve β_i parametrelerinin tahmin gücünü artırmasına rağmen elde edilecek normal getirinin güncel olmaması sorununu ortaya çıkarabilmektedir (Armitage, 1995: 34). Benninga (2014: 333) ise tahmin periyodunun en az 126 gün olması gerektiğini belirtmiştir. Bu nedenle çalışmada Lummer ve McConnell (1989) çalışmasına paralel olarak tahmin periyodu 150 gün olarak belirlenmiştir. Tahmin periyodu 150 gün olduğu için Tablo 1’de yer alan tüm olay günleri analize dahil edilememiştir. Bunun için faiz değişiklikleri arasında 150 gün olacak şekilde 17.12.2015, 15.12.2016, 01.08.2019 ve 17.03.2022 tarihleri olmak üzere dört olay günü (T) tespit edilmiştir. Şirketlerin bahsi geçen bu dört tarih için anormal getirileri incelenmiştir. Olay penceresi T₁-T₂ ise [-10,10] olarak belirlenmiştir.

Çalışmada FED’in faiz değişikliği kararları belirlendikten sonra öncelikle her bir hisse senedinin normal getirileri 1 nolu eşitlik yardımıyla hesaplanmıştır. Elde edilen bu getiriler kullanılarak 2 nolu eşitlik ile hisse

senetlerinin her bir faiz değişikliği döneminde gösterdiği anormal getiriler (AR) hesaplanmıştır. Hisse senetlerini ayrı ayrı inceleyebilmek için farklı t_1-t_2 dönemleri kullanılarak 4 nolu eşitlik yardımıyla her bir olayda meydana gelen kümülatif anormal getiri (CAR) değerleri elde edilmiştir. Yöntemin son adımında ise elde edilen CAR değerlerinin ortalaması alınarak kümülatif ortalama anormal getiriler (CAAR) hesaplanmıştır.

4. Bulgular

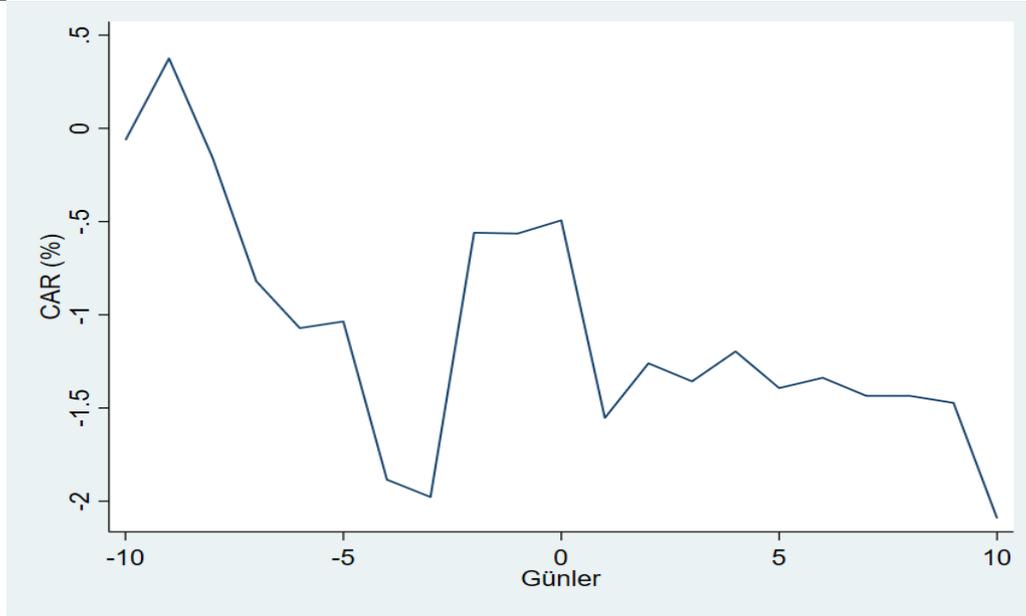
Tablo 3'te ilk olay günü olan 17.12.2015 için CAR ve CAAR değerlerine yer verilmektedir. Elde edilen bulgular anormal getirilerin çoğunlukla istatistiksel olarak anlamlı olmadığı yönündedir. Anlamlı anormal getirilerin özellikle olay günü ve 1 gün sonrasında ortaya çıktığı tespit edilirken, [-10,0], [-5,0] ve [-3,0] olay pencereleri için de istatistiksel olarak anlamlı anormal getiriler elde edilmiştir. BRK, MA, WFC, MS, GS, BLK şirketleri istatistiksel olarak anlamlı anormal getiriler elde etmişlerdir. CAAR değerleri incelendiğinde [-3,0], [0,1], [-1,1] ve [-10,10] olay penceresi için anlamlı anormal getiriler elde edilirken bunlardan üçü negatif, biri pozitifdir.

Tablo 3: 17.12.2015 Tarihli Anormal Getiriler

CAR	BRK	JPM	V	MA	BAC	WFC	MS	SPGI	GS	BLK	CAAR
[-10,0]	1,07	0,97	0,18	3,60*	-0,49	2,46	-4,76	0,17	-1,95	-6,46**	-0,49
[-5,0]	2,12*	1,27	0,62	1,48	1,02	2,66	-2,46	1,44	1,43	-4,00**	0,58
[-3,0]	1,48	1,52	1,32	2,81**	1,24	2,34*	-0,84	1,43	1,81	0,68	1,39***
[-1,0]	-0,55	0,26	-0,07	0,87	-0,76	1,06	-1,25	0,36	0,44	0,27	0,07
[0,1]	-1,56**	-1,06	-1,27	-0,33	-1,85	-0,25	-2,79**	0,79	-2,25**	0,62	-0,99***
[0,3]	-0,34	-1,08	-1,87	-0,96	-2,14	-1,04	-1,95	1,26	-1,48	1,60	-0,79
[0,5]	-0,76	-1,02	-2,12	-1,18	-2,51	-1,34	-2,48	1,85	-1,31	2,50	-0,83
[0,10]	-0,73	-2,46	-3,53	-2,81	-5,00	-2,44	-2,37	1,75	-1,59	3,72	-1,53*
[-1,1]	-2,17**	-0,62	-1,35	-0,34	-1,82	-0,11	-2,31	0,76	-1,55	-0,49	-0,99**
[-3,3]	1,07	0,63	-0,57	0,97	-0,11	0,38	-1,05	2,30	0,59	0,90	0,53
[-5,5]	1,30	0,43	-1,51	-0,59	-0,70	0,39	-3,21	2,90	0,38	-2,89	-0,32
[-10,10]	0,28	-1,31	-3,35	-0,09	-4,70	-0,90	-5,40	1,53	-3,28	-4,12	-2,09*

Not: Değerler % olarak verilmiştir. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı göstermektedir.

Şekil 2'de 17.12.2015 tarihinde yapılan 25 baz puanlık faiz artışı sonucu ortaya çıkan [-10,10] olay penceresi için CAAR değerlerinin seyri yer almaktadır. Olay gününden önce getirilerin negatif olduğu ve giderek azaldığı gözlemlenmektedir. Olay gününden önce dip seviyesini gören anormal getiriler, yükselmeye başlamış ve olay günü gördüğü yüksek seviyeden sonra tekrar düşüşe geçmiştir.

Şekil 2: 17.12.2015 Tarihindeki Olaya Ait CAAR Değerleri

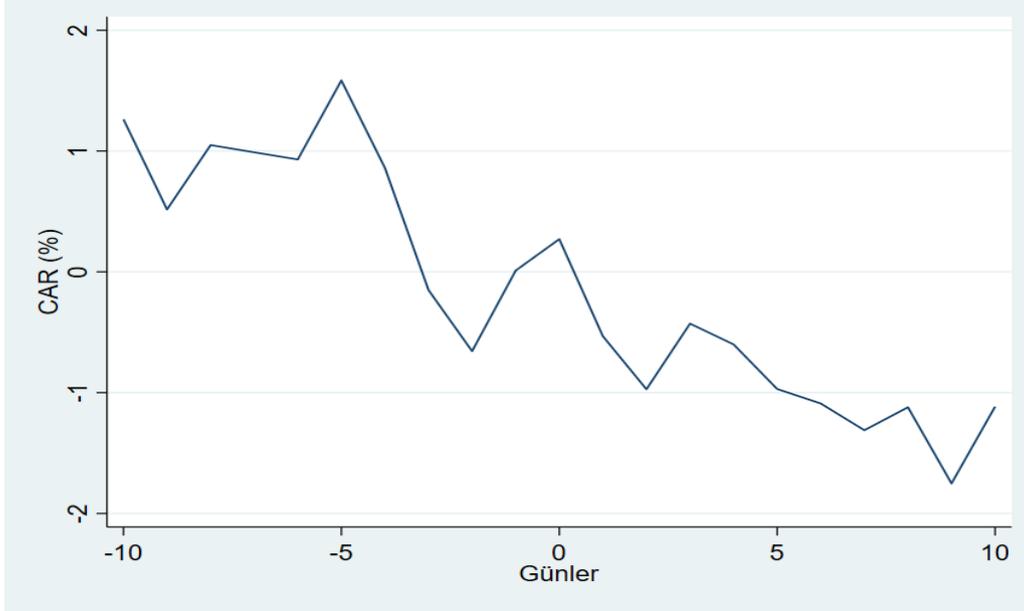
Tablo 4'te 15.12.2016 tarihinde yapılan 25 baz puanlık artışa karşı şirketlerin anormal hisse senedi getirilerinin seyri verilmektedir. Elde edilen bulgular SPGI şirketinin neredeyse tüm olay penceresi için anlamlı anormal getiriye sahip olduğu yönündedir. SPGI hariç anlamlı anormal getiriye sahip tek hisse WFC olmuştur. Anlamlı anormal getirilerin tamamı negatiftir. CAAR değerleri incelendiğinde ise [-1,0] ve [-5,5] olay penceresi için anormal getirilerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülürken bu getiriler sırasıyla pozitif ve negatiftir.

Tablo 4: 15.12.2016 Tarihli Anormal Getiriler

CAR	BRK	JPM	V	MA	BAC	WFC	MS	SPGI	GS	BLK	CAAR
[-10,0]	2,16	1,93	0,13	-0,65	2,58	0,98	-3,91	-8,16***	4,36	2,59	0,27
[-5,0]	-0,36	0,34	-0,51	-1,74	-0,01	-4,77*	-2,20	-1,44	0,86	2,99	-0,66
[-3,0]	0,37	-0,01	0,51	-0,15	-0,60	-3,62	-2,74	-0,87	-0,25	1,30	-0,59
[-1,0]	-0,13	1,80	0,94	1,42	2,74	-0,71	1,44	-1,55	2,23	1,02	0,93**
[0,1]	-0,42	-0,27	-1,14	-0,06	-0,75	0,92	-1,19	-1,95*	-1,04	0,41	-0,54
[0,3]	-0,04	0,60	-1,66	0,47	-1,82	1,64	-0,87	-3,45**	-0,44	1,08	-0,44
[0,5]	0,18	1,37	-1,68	0,68	-2,22	1,49	-2,12	-5,28***	-1,28	-1,06	-0,98
[0,10]	-0,74	1,43	-0,22	0,64	-3,48	1,40	-2,58	-6,08**	-0,73	-1,06	-1,13
[-1,1]	-0,55	0,68	-0,28	0,71	0,67	-0,24	0,86	-2,39*	0,66	1,04	0,12
[-3,3]	0,33	-0,26	-1,23	-0,34	-3,74	-2,43	-3,00	-3,22	-1,23	2,00	-1,29
[-5,5]	-0,18	0,86	-2,27	-1,71	-3,55	-3,74	-3,70	-5,63**	-0,95	1,55	-1,90*
[-10,10]	1,42	2,51	-0,17	-0,67	-2,22	1,93	-5,88	-13,14***	3,10	1,14	-1,12

Not: Değerler % olarak verilmiştir. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı göstermektedir.

Şekil 3'te 15.12.2016 tarihine ait [-10,10] olay penceresinin CAAR değerleri yer almaktadır. Olay gününden 3 gün öncesine kadar kümülatif anormal getiriler pozitifken, sonrasında negatife dönmüş, 2 gün öncesinde tekrar yükselmeye başlayan getiriler olay günü ile birlikte tekrar düşüşe geçmiştir.

Şekil 3: 15.12.2016 Tarihindeki Olaya Ait CAAR Değerleri

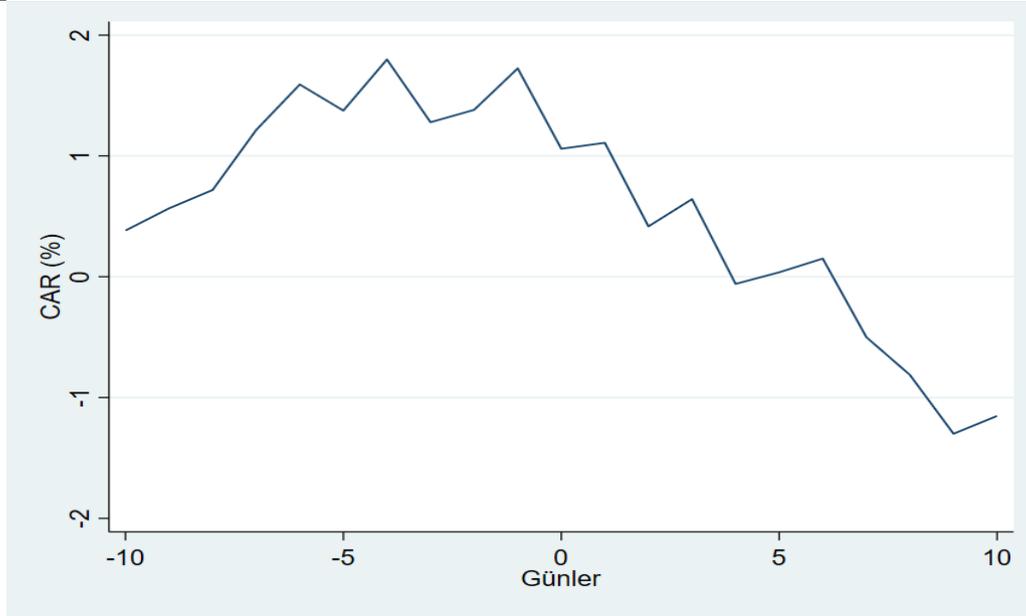
01.08.2019 tarihinde yapılan 25 baz puanlık faiz indirimine karşılık şirketlerde ortaya çıkan anormal getiriler Tablo 5'te verilmiştir. Bir önceki olay gününe benzer olarak SPGI şirketinde yine istatistiksel olarak anlamlı anormal getiriler gözlemlenmiş, bu getiriler incelenen tüm olay pencereleri için geçerli olup pozitifdir. Benzer şekilde BLK de neredeyse tüm olay pencereleri için istatistiksel olarak anlamlı anormal getiriye sahiptir. SPGI'nin aksine BLK'de meydana gelen anormal getiriler negatiftir. BAC ise olay gününden sonra 10. Güne kadar kümülatif istatistiksel olarak anlamlı negatif anormal getiriye sahip olmuştur. JPM, WFC, MS ve GS anlamlı anormal getiriye sahip diğer şirketlerdir. CAAR değerleri için ise neredeyse tüm olay pencereleri için negatif olduğu söylenebilirken, istatistiksel olarak anlamlı olan olay pencereleri [0,3], [0,5] ve [0,10] olup tümü negatif getiriye sahiptir.

Tablo 5: 01.08.2019 Tarihli Anormal Getiriler

CAR	BRK	JPM	V	MA	BAC	WFC	MS	SPGI	GS	BLK	CAAR
[-10,0]	-1,10	-0,09	0,20	-0,44	1,96	6,11*	0,66	5,99**	0,03	-3,30	1,06
[-5,0]	-0,62	-1,49	-0,37	-0,15	-1,71	-0,53	-2,08	6,78***	-2,56	-3,07	-0,53
[-3,0]	-1,49	-0,76	-0,16	-0,29	-1,79	-2,35	-2,46	6,77***	-2,32	-2,98*	-0,74
[-1,0]	-1,01	-0,58	0,73	0,82	-2,59	-1,38	-1,48	7,69***	-2,39	-3,45***	-0,32
[0,1]	0,29	-1,26	1,31	0,77	-2,66	-0,56	-3,57**	4,83***	-3,27*	-2,43**	-0,62
[0,3]	0,96	-1,99	0,23	0,92	-4,22*	-0,10	-3,55	2,88*	-3,05	-3,32**	-1,08*
[0,5]	-0,70	-4,22*	2,12	3,16	-6,39**	-1,33	-5,65**	5,50***	-4,75	-5,19**	-1,69**
[0,10]	1,41	-5,84*	3,25	4,25	-11,01***	-5,11	-7,04*	5,84**	-6,83	-8,44***	-2,88***
[-1,1]	0,21	0,05	0,47	-0,11	-2,22	0,10	-2,45	6,94***	-2,68	-3,46**	-0,27
[-3,3]	0,40	-0,87	-1,51	-1,08	-2,98	-0,42	-3,42	4,07*	-2,38	-3,89*	-1,16
[-5,5]	-0,39	-3,83	0,18	1,31	-5,06	0,17	-5,13	6,69**	-4,32	-5,86**	-1,55
[-10,10]	1,23	-4,05	1,88	2,11	-6,02	3,03	-3,79	6,25*	-3,81	-9,32**	-1,15

Not: Değerler % olarak verilmiştir. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı göstermektedir.

Şekil 4'te 01.08.2019 tarihli faiz oranı değişikliğinin kümülatif ortalama anormal getirilere etkisi görülebilmektedir. Olay gününe kadar getiriler pozitif seyrederken olay gününden itibaren düşmeye başlamış, 6. günden itibaren negatif bölgeye geçmiştir. 9. güne kadar düşen kümülatif anormal getiriler, 10. günde yükselmesine rağmen hala negatif bölgede yer almaktadır.

Şekil 4: 01.08.2019 Tarihindeki Olaya Ait CAAR Değerleri

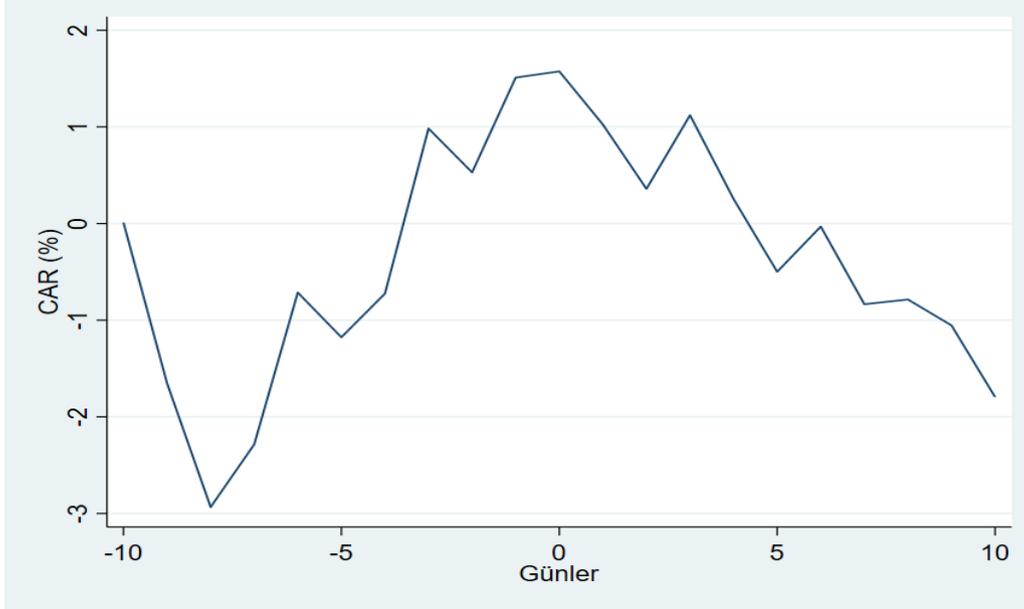
Tablo 6'da 17.03.2022 tarihinde yapılan 25 baz puanlık faiz artışının şirketlerin hisse senetlerinin elde ettiği anormal getirileri yer almaktadır. Tabloda anlamlı anormal getiriye sahip şirketlerin BRK, JPM, BAC, WFC ve MS olduğu görülebilmektedir. Anlamlı getirilerin olay öncesinde pozitif, olay sonrasında ise negatif olduğu elde edilen bir başka bulgudur. CAAR değerleri ise [-5,0], [-3,0], [-1,0], [0,5], [0,10] için anlamlı olup, bunlardan olay günü öncesine ait üç olay penceresi pozitifken, olay sonrasında ait olay pencereleri negatiftir.

Tablo 6: 17.03.2022 Tarihli Anormal Getiriler

CAR	BRK	JPM	V	MA	BAC	WFC	MS	SPGI	GS	BLK	CAAR
[-10,0]	5,00*	0,66	3,06	0,88	-1,35	-3,23	5,91	0,51	2,07	1,45	1,57
[-5,0]	3,49*	2,69	4,17	2,29	1,40	0,60	4,32	-0,08	-0,04	3,74	2,29**
[-3,0]	2,32	4,67*	3,69	1,13	1,77	0,33	5,09*	1,28	0,00	2,49	2,30**
[-1,0]	1,49	2,94	0,19	-0,52	0,34	-1,28	5,03**	0,56	0,68	0,90	1,05*
[0,1]	0,29	-0,62	1,14	-1,08	-2,10	-3,18	0,99	2,14	-1,06	-1,49	-0,49
[0,3]	1,65	0,38	-0,02	-2,35	-0,32	-0,81	-0,63	2,17	-2,77	-1,41	-0,39
[0,5]	2,04	-1,04	-0,52	-2,47	-3,22	-5,17	-2,98	0,42	-4,85	-2,59	-2,01*
[0,10]	1,59	-4,15	1,87	-0,06	-8,28*	-11,71*	-8,27	0,89	-6,64	1,07	-3,31**
[-1,1]	-0,02	2,01	1,73	-0,75	-1,10	-2,78	4,93*	1,25	0,12	-0,64	0,50
[-3,3]	2,17	4,74	4,07	-0,37	2,11	1,20	3,37	2,00	-2,27	1,04	1,85
[-5,5]	3,74	1,34	4,05	0,68	-1,16	-2,89	0,26	-1,11	-4,39	1,11	0,21
[-10,10]	4,80	-3,80	5,33	1,67	-8,98	-13,26	-3,44	-0,05	-4,06	2,48	-1,80

Not: Değerler % olarak verilmiştir. *, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı göstermektedir.

Şekil 5'te 17.03.2022 tarihli faiz artışına şirketlerin verdiği tepkiler gösterilmektedir. Elde edilen bulgulara göre olaydan 8. gün önce en düşük değeri gören kümülatif getiriler, bu aşamadan sonra yükselmeye başlamış, olay gününde en yüksek değere ulaşmıştır. Olay günündeki en yüksek değerinden itibaren düşüşe geçen getiriler, 10. günde olaydan sonraki en düşük getiriye ulaşmıştır.

Şekil 5: 17.03.2022 Tarihindeki Olaya Ait CAAR Değerleri

Tablo 7’de dört farklı olaya ve 10 şirkete ait kümülatif anormal getirilerin özet tablosu yer almaktadır. İlk olarak 17.12.2015 tarihli faiz artışı incelendiğinde olaydan öncesi için pozitif anlamlı getiriler [-10,0], [-5,0] ve [-3,0] olay penceresinde sırasıyla 1, 1 ve 2 adet olarak gerçekleşirken; negatif anlamlı getiriler [-10,0], [-5,0] olay penceresi için yalnızca 1’er adet gerçekleşmiştir. Olaydan sonrası için anormal getiriler yalnızca [0,1] penceresinde gerçekleşmiş olup toplam şirket sayısı 3’tür. Bunun haricinde hem olay öncesini hem olay sonrasını dikkate alan olay pencereleri incelendiğinde anlamlı getiri sadece [-1,1] penceresi için 1 adettir. Anlamsız getirilerin olaydan önce çoğunlukla pozitif olduğunu, olaydan sonra ise negatife döndüğünü söylemek mümkündür. [-1,1] olay penceresindeki anlamsız 1 pozitif 8 negatif şirket, [-3,3] olay penceresinde 7 pozitif, 3 negatif şirkete dönüşürken, [-10,10] olay penceresinde ise 2 pozitif, 8 negatif şirket olarak gerçekleşmiştir.

15.12.2016 tarihli faiz artışı dikkate alındığında ise hiçbir olay penceresinde anlamlı pozitif getirinin olmadığı görülürken, negatif anormal getirilerin [-10,0], [-5,0], [0,1], [0,3], [0,5], [0,10], [-1,1], [-5,5], [-10,10] olay pencerelerinde 1’er adet olduğu görülebilmektedir. Anlamsız getiriler incelendiğinde ise [-10,0] olay penceresi için 7 pozitif 2 negatif getiri varken, olay penceresi daraldıkça [-5,0] ve [-3,0] olay pencerelerinde sırasıyla 3’er pozitif, sırasıyla 6 ve 7 negatif getiri elde edilmiştir. Olaydan bir gün önce ile olay gününü ifade eden [-1,0] olay penceresinde ise pozitif getiri tekrar yükselmiş ve 7 adet olmuş, negatif getiriler ise 3 adette kalmıştır. Olaydan sonra ise getirilerin çoğunlukla negatif olduğu görülebilmektedir. Özellikle [0,1] olay penceresi dikkate alındığında 2 şirketin pozitif, 7 şirketin negatif getiriye sahip olduğu tespit edilmiştir. [-3,3] olay penceresinde anlamsız 2 pozitif, 8 negatif şirket varken, pencere uzatıldığında [-5,5] olay penceresi için 7 pozitif 2 negatif getiri gerçekleşmiştir.

01.08.2019 tarihli 25 baz puanlık faiz azalışı getirilerde çok sınırlı anlamlı pozitif getiriye sahip olmuş, bu getiriler [-10,0] olay penceresinde 2 adet şirkette, incelenen diğer tüm olay pencerelerinde ise 1 adet şirkette gerçekleşmiştir. Negatif anlamlı anormal getiriler ise farklılaşmakla birlikte olay günü yaklaştıkça [-3,0] ve [-1,0] olay pencerelerinde 1 adet şirkette gerçekleşmiş, öncesinde anlamlı getiri elde edilmemiştir. Faiz kararı ile birlikte negatif anlamlı getirilerde artış olmuş, [0,1] ve [0,3] olay pencerelerinde sırasıyla 3 ve 2 şirkette gerçekleşirken, [0,5] ve [0,10] pencerelerinde 4’er adet şirkette gerçekleşmiştir. Hem olay öncesini hem de olay sonrasını kapsayan olay pencerelerinde ise 1’er adet negatif anlamlı getiriye ulaşılmıştır. Anlamsız getiriler incelendiğinde getirilerin çoğunlukla negatif olduğu görülebilmektedir. Nitekim [-5,0] olay penceresinde 9, [-3,0] olay penceresinde 8, [-1,0] olay penceresinde ise 6 şirkette negatif getiri elde edilmiştir. Olayın açıklanmasıyla birlikte anlamsız getirilerde azalış olmuş, anlamlı getirilerde artış olmuştur. Önemli diğer bir bulgu da [-3,3] olay penceresinde 1 şirketin pozitif, 7 şirketin negatif getiriye sahip olmasıdır.

17.03.2022 tarihli 25 baz puanlık faiz artışı sonucu, [0,10] olay penceresi haricinde anlamlı negatif getiri tespit edilmemiştir. Pozitif anlamlı getiri ise olay öncesini dikkate alan tüm olay pencerelerinde görülebilmektedir. [-3,0] olay penceresinde pozitif anlamlı getiri 2 şirkette ortaya çıkmışken, diğer pencerelerde 1 adettir. Olaydan sonraki günler için ise hiçbir olay penceresinde anlamlı pozitif getiri olmadığı görülebilmektedir. Anlamlı pozitif getiriler, olay öncesi haricinde, olay öncesi ve sonrasını dikkate alan [-1,1] olay penceresinde 1 adet olarak gözlemlenebilmektedir. Anlamsız getiriler incelendiğinde ise olay öncesi pencereler için getirilerin çoğunlukla pozitif olduğu, olay sonrası dahil eden pencereler için ise negatif olduğu tespit edilmiştir. [-10,0], [-5,0] ve [-1,0] olay pencerelerinde anlamsız 7 pozitif, 2 negatif getiri mevcutken, [-3,0] olay penceresinde 8 pozitif getiri bulunmuştur. Faiz kararının açıklandığı günden itibaren ise bu pozitif getiriler negatife dönmüştür. [0,1] olay penceresinde anlamsız 4 pozitif, 6 negatif getiri varken, olay penceresi uzadıkça negatif getiriye sahip şirket sayısı [0,10] olay penceresi hariç artmıştır. Olay öncesi ve sonrasını dikkate alan olay pencereleri için ise [-3,3] olay penceresinde anlamsız 8 pozitif 2 negatif şirketin olduğu, diğer pencerelerde dengeli dağılımın olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 7: Olay Günleri İçin Özet Anormal Getiriler

Olay Günü	CAR	Anlamlı		Anlamsız		Olay Günü	CAR	Anlamlı		Anlamsız	
		Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif			Pozitif	Negatif	Pozitif	Negatif
17.12.2015	[-10,0]	1	1	5	3	15.12.2016	[-10,0]	0	1	7	2
	[-5,0]	1	1	7	1		[-5,0]	0	1	3	6
	[-3,0]	2	0	7	1		[-3,0]	0	0	3	7
	[-1,0]	0	0	6	4		[-1,0]	0	0	7	3
	[0,1]	0	3	5	2		[0,1]	0	1	2	7
	[0,3]	0	0	2	8		[0,3]	0	1	4	5
	[0,5]	0	0	2	8		[0,5]	0	1	4	5
	[0,10]	0	0	2	8		[0,10]	0	1	3	6
	[-1,1]	0	1	1	8		[-1,1]	0	1	6	3
	[-3,3]	0	0	7	3		[-3,3]	0	0	2	8
	[-5,5]	0	0	5	5		[-5,5]	0	1	7	2
[-10,10]	0	0	2	8	[-10,10]	0	1	4	5		
01.08.2019	[-10,0]	2	0	4	4	17.03.2022	[-10,0]	1	0	7	2
	[-5,0]	1	0	0	9		[-5,0]	1	0	7	2
	[-3,0]	1	1	0	8		[-3,0]	2	0	8	0
	[-1,0]	1	1	2	6		[-1,0]	1	0	7	2
	[0,1]	1	3	3	3		[0,1]	0	0	4	6
	[0,3]	1	2	3	4		[0,3]	0	0	3	7
	[0,5]	1	4	2	3		[0,5]	0	0	2	8
	[0,10]	1	4	3	2		[0,10]	0	2	4	4
	[-1,1]	1	1	4	4		[-1,1]	1	0	4	5
	[-3,3]	1	1	1	7		[-3,3]	0	0	8	2
	[-5,5]	1	1	3	5		[-5,5]	0	0	6	4
[-10,10]	1	1	4	4	[-10,10]	0	0	4	6		

5. Sonuç

FED'in faiz kararları tüm dünyayı birçok açıdan etkileyebilmektedir. Bu etkilerden biri de finans piyasaları üzerine olmaktadır. FED'in açıkladığı faiz kararlarından doğrudan etkilenebilecek finans sektörünü temsilen S&P 500 Financials Endeksinin dahil edildiği bu çalışmada, piyasa etkinliğinin ölçümüne olanak tanıyan olay çalışması yöntemi kullanılmıştır.

Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre, incelenen hisse senetlerinin faiz değişikliğine verdiği tepkiler, olay penceresine göre değişiklik göstermektedir. 17.12.2015, 15.12.2016 ve 17.03.2022 tarihlerindeki faiz artışlarında, olay öncesi pencerelerde anlamsız pozitif anormal getiri gözlemlenebilirken, olay gününden itibaren anormal getiriler negatife dönmüştür. 01.08.2019 tarihindeki faiz azalışında ise, olaydan önce çoğunlukla negatif anlamsız anormal getiri gerçekleşmişken, olayla birlikte pozitif anormal getirilerde artış yaşanmıştır. İstatistiksel olarak anlamlı pozitif ve negatif getiriye sahip hisse senedi en fazla 01.08.2019 tarihli olayda gerçekleşmiştir. Dolayısıyla hisse senetlerinin, faiz azalışlarına, faiz artışlarından daha fazla önem verdiği söylenebilmektedir. Faiz artışları için, istatistiksel olarak anlamlı pozitif getiriler yalnızca olay öncesinde gerçekleşmiştir. Olay günü ile birlikte istatistiksel olarak anlamlı pozitif getiri tespit edilmemiştir. 15.12.2016 tarihli olay için pozitif istatistiksel olarak anlamlı getiri herhangi bir olay penceresinde yoktur. Olay öncesini ve sonrasını birlikte ele alan olay pencereleri için ise çıkarım yapılamamakla birlikte, ilgili pencerelerde en fazla anlamlı pozitif ve negatif getiriye sahip dönem yine 01.08.2019 tarihi olmuştur. CAAR değerleri incelendiğinde ise tüm olaylar için, olay günüyle birlikte anormal getirilerde düşüş yaşandığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Sonuç olarak tüm olaylar için anormal getirilerin çoğunlukla istatistiksel olarak anlamlı olmadığı, anlamlı getirilerin çok sınırlı olduğu görülebilmektedir. Bu nedenle S&P 500 için piyasanın etkin olduğu çıkarımı yapılabilmektedir. Elde edilen bulgular Fama (1991), Yang vd. (2008), Demireli vd. (2010), Rounaghi ve Zadeh (2016), Jiang ve Wang (2017) çalışmalarıyla benzerlik gösterirken, Rigobon ve Sack (2004), Bernanke ve Kuttner (2005), Craine ve Martin (2008), Hausman ve Wongswan (2011) ve Rosa (2011) çalışmalarıyla örtüşmemektedir.

Piyasa etkin olduğu için yatırımcılar sürekli piyasayı yenemez. Bu nedenle yatırımcılar pasif yatırım stratejisi olarak endeks fonlarına ya da borsa yatırım fonlarına yönelebilirler. Yatırımcılar ayrıca portföy çeşitlendirmesi yaparak yatırımlarının riskini azaltabilirler.

Literatürde S&P 500 Financials Endeksinin ya da endeksteki hisse senetlerinin birden fazla faiz değişikliğine tepkisini her bir olay için ölçen çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma, S&P 500 Financials Endeksindeki 10 şirketi 4 faiz değişikliğinin etkilerini ayrı ele alarak olay çalışması yöntemi ile 12 farklı olay penceresinde incelediği için önem arz etmektedir. Gelecek çalışmalarda diğer merkez bankalarının faiz kararları, farklı finansal varlıklar üzerinde ekonometrik yöntemler kullanarak incelenebilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%60)

Conceiving the Study: Author-1 (%40), Author-2 (%60)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Data Collection: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Veri Analizi: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Data Analysis: A Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Andersson, M. (2007), Using Intraday Data to Gauge Financial Market Responses to FED and ECB Monetary Policy Decisions, *European Central Bank Working Paper Series*, 726, s.1-33.
- Armitage, S. (1995), Event Study Methods and Evidence on Their Performance, *Journal of Economic Surveys*, 9(1), s.25-52.
- Benninga, S. (2014), *Financial Modeling (Fourth edition)*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Bernanke, B.S. ve Kuttner, K.N. (2005), What Explains the Stock Market's Reaction to Federal Reserve Policy?, *The Journal of Finance*, 60(3), s.1221-1257.
- Bjørnland, H.C. ve Leitemo, K. (2009), Identifying the Interdependence Between US Monetary Policy and the Stock Market, *Journal of Monetary Economics*, 56(2), s.275-282.
- Bleich, D., Fendel, R. ve Rülke, J-C. (2013), Monetary Policy and Stock Market Volatility, *Deutsche Bundesbank Discussion Paper*, 45/2013, s.1-8.
- Bodie, Z., Kane, A. ve Marcus, A. J. (2014), *Investments (10th edition)*, New York, USA: McGraw-Hill Education.
- Brown, S. J. ve Warner, J. B. (1980), Measuring Security Price Performance, *Journal of Financial Economics*, 8(3), s.205-258.
- Campbell, J. Y., Lo, W. ve MacKinlay, A. C. (1997), *The Econometrics of Financial Markets*, Princeton, New Jersey, USA: Princeton University Press.
- Challe, E. ve Giannitsarou, C. (2012), Stock Prices and Monetary Policy Shocks: A General Equilibrium Approach, *Ecole Polytechnique*, 20, s.1-28.
- Crain, R. ve Martin, V. L. (2008), International Monetary Policy Surprise Spillovers, *Journal of International Economics*, 75, s.180-196.
- Demireli, E., Akkaya, G. C. ve İbaşı, E. (2010), Finansal Piyasa Etkinliği: S&P 500 Üzerine Bir Uygulama, *Cü İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(2), s.53-67.
- Duran, M., Özlü, P. ve Ünalmış, D. (2010), TCMB Faiz Kararlarının Hisse Senedi Piyasaları Üzerine Etkisi, *Central Bank Review*, 10(2), s.23-32.
- Dündar, N. (2020), FED ve ECB'nin Para Politikası ve Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye İçin VAR Analizi (2000-2017), *Journal of International Social Research*, 13(69), s.1149-1158.
- Eryigit, C. ve Eryigit, M. (2017), The Effect of Sponsorship Announcements on Stock Returns: Does Industry Concentration Matter?, *PEOPLE: International Journal of Social Sciences*, 3(3), s.239-251.
- Fama, E. F. (1991), Efficient Capital Markets: II, *The Journal of Finance*, 46(5), s.1575-1617.
- Gürkaynak, R. S. ve Wright, J. H. (2013), Identification and Inference Using Event Studies, *The Manchester School*, 81, s.48-65.
- Hausman, J. ve Wongswan, J. (2011), Global Asset Prices and FOMC Announcements, *Journal of International Money and Finance*, 30(3), s.547-571.
- Jiang, Y. ve Wang, G. (2017), Monetary Policy Surprises and the Responses of Asset Prices: An Event Study Analysis, *SocioEconomic Challenges*, 1(3), s.22-44.

- Kontonikas, A., MacDonald, R. ve Saggi, A. (2013), Stock Market Reaction to FED Funds Rate Surprises: State Dependence and the Financial Crisis, *Journal of Banking & Finance*, 37(11), s.4025-4037.
- Long, T. Q. ve Morgan, P. J. (2023), Monetary Policies and Financial Stress During the COVID-19 Pandemic: An Event Study Analysis, *Emerging Markets Finance and Trade*, 59(5), s.1572-1590.
- Lummer, S. L. ve McConnell, J. J. (1989), Further Evidence on the Bank Lending Process and the Capital-Market Response to Bank Loan Agreements, *Journal of Financial Economics*, 25(1), s.99-122.
- MacKinlay, A. C. (1997), Event Studies in Economics and Finance, *Journal of Economic Literature*, 35(1), s.13-39.
- Maran, R. (2022), Reaction of the Philippine Stock Market to Domestic Monetary Policy Surprises: An Event Study Approach, *Journal of Applied Economic Sciences (JAES)*, 17(78), s.289-301.
- Neely, C. (2010), The Large-Scale Asset Purchases Had Large International Effects, *Federal Reserve Bank of St. Louis Working Paper Series*, 2010-018, s.1-48.
- Pacicco, F., Vena, L. ve Venegoni, A. (2018), Event Study Estimations Using Stata: The Estudy Command, *The Stata Journal*, 18(2), s.461-476.
- Rebucci, A., Hartley, J. S. ve Jiménez, D. (2022), An Event Study of COVID-19 Central Bank Quantitative Easing in Advanced and Emerging Economies, (Ed.: A. Chudik, C. Hsiao ve A. Timmermann), *Essays in Honor of M. Hashem Pesaran: Prediction and Macro Modeling* (Vol. 43, s.291-322). Emerald Publishing Limited.
- Rigobon, R. ve Sack, B. (2004), The Impact of Monetary Policy on Asset Prices, *Journal of Monetary Economics*, 51, s.1553-1575.
- Rosa, C. (2011), The Validity of The Event-Study Approach: Evidence from the Impact of The FED's Monetary Policy on US and Foreign Asset Prices, *Economica*, 78, s.429-439.
- Rounaghi, M. M. ve Zadeh, F. N. (2016), Investigation of Market Efficiency and Financial Stability Between S&P 500 and London Stock Exchange: Monthly and Yearly Forecasting of Time Series Stock Returns Using Arma Model, *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 456, s.10-21.
- Shanti, R., Wibowo, W. A., Sembel, R. M. ve Manurung, A. H. (2022), The Effects of the Monetary Policy on the Banking Sector Index in Indonesia during the COVID-19 Pandemic: An Event Study Analysis, *American International Journal of Business Management*, 5(12), s.32-40.
- Sitthipongpanich, T. (2011), Understanding The Event Study, *Journal of Business Administration*, 34(130), s.59-68.
- Swanson, E. T. (2011), Let's Twist Again: A High-Frequency Event-Study Analysis of Operation Twist and Its Implications for QE2, *Brookings Papers on Economic Activity*, 2011(1), s.151-188.
- Ünalıuş, D. ve Ünalıuş, I. (2015), The Effects of Conventional and Unconventional Monetary Policy Surprises on Asset Markets in The United States, *MPRA Paper*, 62585, s.1-16.
- Yahoo Finance (2023). <https://finance.yahoo.com/> (Erişim tarihi: 27.07.2023).
- Yang, J. S., Kwak, W., Kaizoji, T. ve Kim, I. M. (2008), Increasing Market Efficiency in The Stock Markets., *The European Physical Journal B*, 61, s.241-246.

Extended Abstract

Aim and Scope

Policy rate decisions of central banks have a significant impact on asset prices, which is one of the channels of the monetary transmission mechanism. Changes in funding costs affect asset prices as they lead to shifts in inflation expectations. Moreover, the interest rate used to discount expected future asset price returns to the present also changes. Considering these factors, it is crucial to investigate the effects of central banks' policy rate decisions on asset prices.

The purpose of this study is to analyze the impact of the Federal Reserve's (FED) interest rate decisions on the 10 stocks with the highest index weight in the S&P 500 Financials Index with the event study methodology. The study covers the period from 2015 to 2023, and only 4 events with sufficient forecast period could be included in the analysis since the forecast period was taken as 150 days in accordance with the literature. For the analysis, 12 event windows were created to determine whether all stocks exhibited statistically significant abnormal returns in these event windows.

Methods

In this study, event study methodology was used to study the impact of FED's interest rate decisions on the stocks. First of all, events and event dates were determined. A forecast period of 150 days was selected. Subsequently, a series of event windows, each defined by different time intervals around the event date, were constructed. These event windows included: [-10, 0], [-5, 0], [-3, 0], [-1, 0], [0, 1], [0, 3], [0, 5], [0, 10], [-1, 1], [-3, 3], [-5, 5], and [-10, 10]. To assess the response of individual stocks to the FED's interest rate decisions, cumulative abnormal returns (CAR) values were calculated. Furthermore, to understand the collective response of all stocks within a specific event window, cumulative average abnormal returns (CAAR) values were computed. These CAAR values conveyed information about the overall market response during a given event window. To visualize the broader trends, CAAR values for the entire window of [-10, 10] were plotted, enabling observation of how all stocks collectively responded to the series of interest rate decisions over time.

Findings

In the interest rate hikes that occurred on 17.12.2015, 15.12.2016, and 17.03.2022, it was observed that insignificant positive abnormal returns were evident in the pre-event windows, while abnormal returns turned negative from the event day onwards. In contrast, during the interest rate decrease on August 1, 2019, predominantly insignificant negative abnormal returns were observed before the event, but following the event, there was an increase in positive abnormal returns. According to the findings, it was observed that majority of abnormal returns were not statistically significant. Statistically significant positive and negative returns were highest for the interest rate decrease on 01.08.2019. Stocks tend to react more strongly to interest rate decreases than increases. Statistically significant positive returns for rate increases were occurred solely before the event. CAAR values show that for all events, there is a decrease in abnormal returns with the event day. The limited statistically significant abnormal returns suggest that the S&P 500 index is efficient.

Conclusion

Since the market is efficient, investors cannot beat the market consistently. Therefore, investors may prefer passive investment strategies, such as index funds or exchange-traded funds. In addition, investors can reduce the risks of their investments through portfolio diversification. This study holds significance, as there is a gap in the existing literature concerning the response of the S&P 500 Financials Index, which is highly susceptible to the FED's interest rate decisions, and the constituent stocks to multiple interest rate changes for each event. Future research may explore interest rate decisions of other central banks using various econometric methods on different financial assets.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 18-31, doi: 10.11616/asbi.1328006

Disaster Awareness of University Students and Their Crisis Management Skills During a Disaster Situation: The Case of the Vocational School of Health Services

Üniversite Öğrencilerinin Afet Farkındalığı ve Afet Durumunda Kriz Yönetim Becerileri: Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Örneği

Bahadır TERCAN¹

Geliş Tarihi (Received): 15.07.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 12.12.2023

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Abstract: This study aims to determine the university students' levels of disaster awareness and to examine how they demonstrate crisis management skills in the case of a disaster and how they vary in terms of their level of disaster awareness. Data collected by the survey method were analysed by statistical analysis methods. The students' levels of disaster awareness and crisis management skills in the event of a disaster were moderate. Variables such as gender, department, disaster training, attendance at disaster drills, and disaster volunteerism were effective in disaster awareness and crisis management skills in the event of a disaster, and the variable of the place of residence was also effective on disaster awareness. The results showed that disaster awareness positively and significantly affected crisis management skills in the event of a disaster.

Keywords: Disaster Awareness, Crisis Management Skills, University Students.

&

Öz: Bu araştırmanın amacı, üniversite öğrencilerinin afet farkındalık düzeylerini belirleyerek afet durumunda kriz yönetim becerilerinin nasıl olduğunu ve afet farkındalık düzeyi açısından nasıl değişkenlik gösterdiğini incelemektir. Araştırma kapsamında öğrencilerden anket yöntemiyle elde edilen veriler istatistikî analiz yöntemleriyle incelenmiştir. Öğrencilerin afet farkındalık ve afet durumunda kriz yönetim beceri düzeylerinin orta seviyede olduğu belirlenmiştir. Cinsiyet, bölüm, afet eğitimi, afet tatbikatına katılım ve afet gönüllülüğü değişkenlerinin afet farkındalığı ve afet durumunda kriz yönetim becerileri üzerinde etkili olduğu ve ayrıca yaşanan yer değişkeninin afet farkındalığı üzerinde etkili olduğu saptanmıştır. Afet farkındalığının afet durumunda kriz yönetim becerilerini olumlu yönde ve anlamlı düzeyde etkilediği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afet Farkındalığı, Kriz Yönetim Becerileri, Üniversite Öğrencileri.

Atf/Cite as: Tercan, B. (2024). Disaster Awareness of University Students and Their Crisis Management Skills During a Disaster Situation: The Case of the Vocational School of Health Services. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 18-31. doi: 10.11616/asbi.1328006

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bahadır Tercan, Ercincan Binali Yıldırım Üniversitesi, bahadir.tercan@erzincan.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Introduction

It is possible to describe a natural, human, or technological hazard as a disaster only when this event has resulted in physical, social, environmental, and economic losses (Altun 2018: 2). Disaster is a sociological event caused by nature, humans, or technology that leads to physical, social, psychological, economic, cultural, and environmental losses in a certain part or all of society, adversely affects political conditions, lacks a capacity enough to cope with the consequences, and requires external assistance at national and international levels (Pokhrel, 2020: 2; AFAD, 2014).

Since it cannot be predicted when and where a disaster will strike, countries' taking preventive and mitigation measures that minimize social, environmental and economic loss, especially physical loss for living things in case of a disaster occurs depends on the effective sustainability of disaster policies (Bekler et al., 2022: 75). Today, it is widely acknowledged that the ability to cope with disasters and to recover quickly to normal life after disasters are only possible by taking necessary precautions and conducting studies on possible scenarios and their effects (Karakuş and Önger, 2017: 484). Reducing the adverse effects of disasters can only be achieved through successful disaster risk management and strengthening the resilience of society against disasters. As an individual and as a society, it is required to take the necessary precautions and measures for minimizing the harmful effects of disasters and to raise awareness thereof (Tan et al., 2017: 1).

Türkiye has been threatened by major disasters, in particular earthquakes, due to its tectonic, seismic, topographic, and climatic structure. Especially when we analyze the earthquake hazard map of Turkey, it is known that the country may shake with an earthquake at any moment (Ersoy and Koçak, 2015: 1308). Therefore, it is always necessary to be prepared for disasters. To be fully prepared for disasters, all members of society should be well-informed and aware of them. It is important to make society prepared and resilient to disasters through advancing technology, and to develop systems that can withstand disasters. Therefore, the studies often emphasise raising social awareness toward disasters (Başbüyük, 2004: 1; Gerdan, 2019: 164; Öcal, 2007: 109). From this perspective, it can be stated that disaster training is important.

Disaster training is a strategy that aims to reduce the vulnerability of society and raise awareness against disasters at every stage of disasters (preparation, mitigation, response, recovery, and reconstruction) by informing society about the hazards and their consequences (Özmen and İnce, 2017: 22). Disaster training is considered a key for society to be fully prepared for disasters and strong enough to cope with the consequences (Gerdan, 2019: 161). It is necessary to organise disaster training at all levels in a widespread and accurate manner in order to build a society that is sensitive and resilient to disasters.

In the scope of the disaster management, primarily disaster awareness in social terms is carried out and risk management approach is addressed through many other activities, in order to reduce the loss of life and property during disasters (Sonkaya et al., 2019: 56). The process of crisis management initiates following a disaster or emergency, but it is directly correlated with risk management. In other words, if the necessary significance is given to risk management, the crisis management process will also succeed. Therefore, studies on creating or raising disaster awareness among individuals directly affect crisis management skills in the event of a disaster. Hence, when a possible crisis arises, the process of identifying and assessing the indicators of the crisis and taking and implementing the necessary measures to put an end to the crisis with minimum damage can be successfully managed (Can, 2002: 338). Based on this information, this study aims to determine the disaster awareness levels of university students and examine how they react to a crisis, the factors they perceive the cause of the crisis, their levels of crisis management skills, the success of their strategies to prevent or resolve the crisis, the challenges they experience in crisis, how they demonstrate their crisis management skills, and how they vary by their level of disaster awareness.

2. Literature Review

The literature contains important studies on how to determine or raise disaster awareness. However, no studies have been found to identify crisis management skills at the time of disaster and to describe the relationship between crisis management skills and disaster awareness. Nevertheless, there have been some studies conducted to identify crisis management skills. When the reviewed studies are considered, it appears that they were either conducted on a certain segment of society, such as students, teachers, and health workers, or on the entire society by observing some criteria in order to determine or raise the level of disaster awareness. Likewise, studies aiming to identify crisis management skills focused on individuals or school administrators by observing some criteria in society. The study conducted by Dökmeçi and Merinç (2018: 110) to determine the level of disaster awareness and consciousness of students enrolled in undergraduate and associate degree programs revealed that the level of disaster awareness and consciousness of undergraduate students was higher than that of associate degree students. The study conducted by Sapsağlam (2019: 290) to determine the knowledge and awareness levels of preschool children about natural disasters, showed that the age factor was effective in recognizing natural disasters, and the awareness levels of older children increased. The study conducted by Gezer and Aksu (2022: 406) to determine the disaster awareness levels of the prospective teachers of social studies and to examine them by various variables, reported that the disaster awareness levels of the prospective teachers of social studies were at a moderate level. Moreover, the disaster awareness levels of the prospective teachers differed significantly according to the variables of gender, maternal education level, paternal education level, whether or not they had previously experienced a disaster, and whether or not they had participated in a disaster-themed activity. In the study conducted by Ünal et al., (2022: 124) to determine the disaster awareness and preparedness levels of the people of Uşak and to determine whether or not they need any training accordingly, they identified that studies such as utilizing disaster simulators to raise disaster awareness of the people of Uşak and conducting more drills for disaster preparedness should be prioritized. The study conducted by Teo et al., (2018: 1128) to determine disaster awareness and information-seeking behavior among residents of low socio-economic level in Australia indicated that disaster awareness at low socio-economic level tended to decline and that English language proficiency and profession were the most important factors affecting disaster awareness. It was also stated that the most reliable source of information, regardless of socio-economic status, was generally television.

In the study conducted by Memduhoğlu and Ayyürek (2014: 182) to determine the crisis management competences of teachers regarding the Van earthquake, three separate groups of teachers at the kindergarten, primary, and high school levels were examined. Accordingly, it was stated that primary and high school teachers held more negative opinions on crisis management than kindergarten teachers. In their study, Bandrova et al., (2010: 361) mentioned the development of the European Disaster Training Network. Based on the study, a questionnaire was conducted in four countries (Austria, Bulgaria, the Czech Republic, and Slovakia) among students enrolled in secondary school, high school, and university in order to assess their levels of knowledge, accumulation, skills, and preparedness for crisis management. The analyses have resulted in a debate on the competences of students in the field of crisis management. Accordingly, it has been suggested that mapping and cartography studies would support students in the improvement of their crisis management skills to a great extent. The study by Rayburn et al., (2021: 1) analyzed the pre-crisis and post-crisis evaluations of the students of the business administration department on the maintenance of university's sustainability against possible crises and the development of strategies for crises, as well as the findings derived from the interpretation of the factors affecting personal learning success during the crisis. This study analyzed the issues to be followed in terms of the protection of learning sustainability against the crises arising from the COVID-19 pandemic. The study by Sirivanasandha et al., (2022: 13) involved a survey study to assess situational awareness and decision-making variables of fifth-year medical students in terms of crisis management. This study showed that while the students had higher scores on all three levels of the situation awareness variable, they were competent on the first and second levels of the decision-making variable and had lower scores on the third level.

In Türkiye, there have been many crises such as earthquakes, mining disasters, terrorist incidents, etc. in terms of disasters, as well as floods, floods, landslides that occur every year. Crises are chaotic situations

that can be encountered in the lives of individuals and societies, but they can also bring chaos. In case of any disaster, every individual affected by the crisis tries to cope with the crisis. In this direction, the research focuses on the question of the relationship between individuals' disaster awareness and their coping skills for crises experienced in case of any disaster.

Sub-problems of the Study:

1. What is the level of disaster awareness among university students?
2. What is the level of crisis management skills of university students during a disaster?
3. What are the related factors affecting the disaster awareness of university students?
4. What are the related factors affecting university students' crisis management skills at the time of disaster?
5. Disaster awareness of university students has a positive effect on their crisis management skills at the time of disaster.

3. Method

This research is a descriptive and cross-sectional study to determine the relationship between disaster awareness levels and crisis management skills of university students.

The population of the study consisted of students enrolled in the Vocational School of Medical Services at Erzincan Binali Yıldırım University (EBYU) in the spring semester of the 2022–2023 academic year. The reasons for choosing EBYU Vocational School of Health Services for the research are as follows: Firstly, Erzincan province has a high potential in terms of natural disasters (earthquake, landslide and flood etc.), and secondly, there are both disaster-related programmes (Emergency and Disaster Management) and non-disaster-related programmes. No sample selection was used, and the study aimed to reach a sufficient number of participants with the convenience sampling method and was completed with the participation of 471 students. Students aged 18 years and over who were enrolled in the university and studied in a formal program were invited to participate in the study on a voluntary basis. No conflict of interest exists between the participants and the researcher that would affect the study. The data were collected electronically through Google Forms between April and May of 2023. Socio-demographic information form, "Disaster Awareness Scale" and "Scale of Crisis Management Skills in Disaster Situation" were used as data collection tools. The socio-demographic section includes questions about age, gender, department, university year, income status, and longest lived place of residence so far, disaster experience, disaster training, attendance at disaster drills, and disaster volunteerism. Kırıkkaya and Gerdan (2019: 393) developed the Disaster Awareness Scale a five-point Likert-type assessment tool with 23 items. The scale having a five-factor structure: disaster information, pre-disaster, during disaster, post-disaster, and awareness of non-structural risks, had a variance explanatory level of 57% in total. The Cronbach's Alpha reliability coefficient of the scale was calculated as $\alpha=.86$. Acar and Özbaşı (2022: 89) developed the Scale of Crisis Management Skills in Disaster Situation a five-point Likert-type assessment tool with 40 items. The scale with a four-factor structure (post-disaster crisis management skills, strategy skills during a disaster, action skills during a disaster, and pre-disaster crisis management skills) had a variance explanatory level of 40.3% in total. The Cronbach's Alpha reliability coefficient of the scale was calculated as $\alpha=.94$.

The independent variables of the study were the demographic characteristics of the students (age, gender, department, university year, income status, place of residence) and characteristics related to disaster background (disaster training, disaster experience, disaster drill, and disaster volunteerism). The dependent variables were the total and subscale mean scores of the Disaster Awareness Scale and the Scale of Crisis Management Skills in Disaster Situation. The data were analyzed using the licensed SPSS 23 software. Skewness and kurtosis coefficients were analyzed for the normality of the total and subscale scores on the Disaster Awareness Scale and the Scale of Crisis Management Skills in Disaster Situation.

According to Tabachnik and Fidell (2013: 68), if the skewness and kurtosis values are between -1.50 and +1.50, then it is accepted to be normally distributed. Accordingly, it was concluded that the levels of the disaster awareness scale and the scale of crisis management skills in disaster situation were normally distributed, and therefore parametric tests would be run for comparison, correlation, and difference analyses. Also, it was revealed that it was convenient to do Pearson's correlation analysis for the causality analysis. Finally, the internal consistency coefficient Cronbach's Alpha test statistic was analyzed for the reliability of both scales. Accordingly, it was determined that the internal consistency coefficient of the disaster awareness scale was highly reliable with a value of 0.798, and the internal consistency coefficient of the scale of crisis management skills in disaster situation was highly reliable with a value of 0.926.

Before beginning the study, ethics committee approval was obtained from the Human Research Ethical Committee of the Erzincan Binali Yıldırım University (approval no and date: 02/14 - 22/02/2023). Then, an application was filed with the Directorate of Vocational School for Medical Services with a petition to do a survey, and institutional authorization was obtained (permission no and date: E-35848429-200-245252 - 06/03/2023). Permission was obtained from the authors of the scales used in the study via e-mail. Before the study, the student gave consent that they voluntarily participated in the study, and they were informed that their data would be kept confidential in accordance with ethical rules and they could withdraw from the study at any time.

4. Findings

The findings of the study obtained by analyzing the data are presented in the tables and statistical analysis results.

Table 1: Socio-demographic and Disaster-Related Characteristics of the Students

Characteristics	Number	Percentage
Age		
20 years and below	264	56.1
Over 20 years	207	43.9
Gender		
Female	350	74.3
Male	121	25.7
Department		
Emergency and disaster management	86	18.3
First and emergency aid	85	18.0
Anesthesia	32	6.8
Child Development	41	8.7
Medical imaging techniques	49	10.4
Oral and dental health	54	11.5
Pharmacy services	48	10.2
Medical documentation and secretariat	33	7.0
Nursing care at home	43	9.1
University year		
First year	260	55.2
Second year	211	44.8
How would you describe your income status?		
Low	101	21.4
Moderate	363	77.1
High	7	1.5
Where have you spent most of your life?		
Province	214	45.4
District	132	28.0
Village	125	26.5
Have you experienced a disaster before?		
Yes	323	68.6

No	148	31.4
Have you been trained in disasters?		
Yes	220	46.7
No	251	53.3
Have you attended a disaster drill before?		
Yes	370	78.6
No	101	21.4
Are you a disaster volunteer?		
Yes	131	27.8
No	340	72.2
Total	471	100

Table 1 shows the socio-demographic and disaster-related characteristics of the participants. 74.3% of the students were female and 56.1% of them were aged between 18 and 20 years. 18.3% of the participants were students enrolled in the Department of Emergency and Disaster Management, and the rate of first-year students was higher (55.2%). The income status of the participants was medium (77.1%), and the rate of those who spent most of their lives in a province was higher (45.4%). When the characteristics related to disasters were analyzed, 68.6% of the participants had experienced a disaster before and 53.3% had never been trained in disasters. Moreover, 78.5% of the participants had attended a disaster drill before, while the rate of disaster volunteers was lower (72.2%).

Table 2: Distribution of Total Score and Subscale Mean Scores of the Scales Used in the Study

Scales	Mean±sd	Min.	Max.
Total Score of DAS	74.17±11.32	46	113
Disaster information	17.27±1.95	8	20
Pre-disaster	15.63±5.59	6	30
During a disaster	10.35±2.72	3	15
Post-disaster	17.96±3.20	8	30
Awareness of non-structural risks (ANSR)	12.93±3.53	4	20
Total Score of SCMSD	154.53±21.00	68	200
Post-disaster crisis management skills	41.82±5.38	22	50
Strategy skills during disaster	45.94±7.63	12	60
Action skills during a disaster	52.02±7.79	28	70
Pre-disaster crisis management skills	14.73±2.82	4	50

Table 2 shows information about the total and subscale mean scores of the participants in disaster awareness scale and scale of crisis management skills in disaster situation. Accordingly, the total mean scores of the students in the disaster awareness scale were 74.17±11.32 and their total mean scores in the scale of crisis management skills in disaster situation were 154.53±21.00.

Table 3: Distribution of the Mean Scores of the Disaster Awareness Scale and its Subscales Based on Socio-demographic and Disaster-Related Characteristics of Students (n=471)

Characteristics	DA Scale	Disaster information	Pre-disaster	During a disaster	Post-disaster	ANSR
Age						
20 years and below	74.17±10.79	17.25±1.96	15.69±5.49	10.31±2.62	17.90±3.21	13.00±3.37
Over 20 years	74.16±11.99	17.29±1.95	15.55±5.72	10.41±2.85	18.05±3.20	12.84±3.73
Statistics	t:.009 p=.993	t:-.230 p=.818	t:.272 p=.787	t:-.399 p=.690	t:-.509 p=.611	t:.494 p=.626
Gender						
Female	72.95±10.93	17.18±1.93	15.40±5.49	9.75±2.53	17.95±3.05	12.64±3.42
Male	77.70±11.72	17.52±2.00	16.28±5.82	12.09±2.49	18.00±3.60	13.77±3.72

Statistics	t:-4.041 p=.000*	t:-1.651 p=.106	t:-1.496 p=.135	t:-8.782 p=.000*	t:-.160 p=.883	t:-3.060 p=.004*
Department						
Emergency and disaster management	80.05±9.56	17.90±1.82	17.29±5.62	12.56±2.20	18.41±2.97	13.87±3.19
First and emergency aid	74.81±11.71	17.67±1.74	15.50±5.92	10.37±2.67	18.34±3.19	12.91±3.61
Anesthesia	69.21±8.60	17.40±1.82	14.53±4.60	9.12±2.63	16.81±2.63	11.34±3.10
Child Development	72.78±11.85	16.95±1.92	15.02±6.03	9.63±2.210	17.82±3.89	13.34±3.19
Medical imaging techniques	71.51±10.93	16.91±2.10	14.95±5.06	10.14±2.38	17.71±3.71	11.77±3.47
Oral and dental health	72.61±9.35	16.77±1.92	15.85±4.78	9.64±2.35	17.29±3.01	13.03±3.22
Pharmacy services	75.57±13.11	16.85±2.18	15.81±5.82	10.00±2.70	18.97±2.97	13.39±3.85
Medical documentation and secretariat	72.57±13.11	17.03±2.21	14.87±6.28	10.03±2.97	18.03±3.22	12.60±3.96
Nursing care at home	71.41±10.77	17.13±1.79	14.86±5.48	9.30±2.64	17.27±2.80	12.83±3.87
Statistics**	F:5.003 p=.000*	F:2.800 p=.005*	F:1.461 p=.169	F:11.453 p=.000*	F:2.107 p=.034*	F:2.501 p=.011*
Significance**	1-2, 1-3, 1-4, 1-5, 1-6, 1-8, 1-9,					
University year						
First year	73.93±11.19	17.33±1.97	15.73±5.57	10.13±2.66	17.48±3.19	13.20±3.53
Second year	74.51±11.49	17.20±1.94	15.50±5.61	10.63±2.78	18.55±3.12	12.60±3.52
Statistics	t:-.583 p=.560	t:.673 p=.501	t:.446 p=.656	t:-1.953 p=.052	t:-3.652 p=.000*	t:1.827 p=.068
How would you describe your income status?						
Low	72.17±11.26	17.35±1.99	14.61±5.80	10.03±3.08	17.52±3.15	12.64±3.07
Moderate	74.66±11.19	17.25±1.94	15.86±5.43	10.41±2.59	18.09±3.16	13.03±3.64
High	77.42±16.62	17.14±2.19	18.28±8.80	11.85±3.53	17.85±5.33	12.28±4.23
Statistics**	F:2.213 p=.111	F:.120 p=.887	F:2.807 p=.061	F:1.844 p=.159	F:1.250 p=.287	F:.592 p=.554
Where have you spent most of your life?						
Province	75.72±11.53	17.61±1.89	16.48±5.63	10.61±2.739	17.93±3.33	13.07±3.58
District	73.82±11.29	16.83±2.01	15.56±5.57	10.07±2.745	18.14±2.87	13.21±3.57
Village	71.88±10.64	17.16±1.91	14.26±5.28	10.22±2.663	17.84±3.33	12.40±3.37
Statistics**	F:4.688 p=.010*	F:7.009 p=.001*	F:6.363 p=.002*	F:1.795 p=.167	F:.309 p=.734	F:2.024 p=.133
Significance**	1-3,					
Have you experienced a disaster before?						
Yes	73.75±11.41	17.38±1.91	15.37±5.56	10.36±2.84	17.86±3.13	12.77±3.66
No	75.08±11.11	17.04±2.04	16.20±5.63	10.34±2.46	18.19±3.34	13.29±3.22
Statistics	t:-1.177 p=.235	t:1.771 p=.077	t:-1.512 p=.131	t:.077 p=.936	t:-1.044 p=.297	t:-1.474 p=.124
Have you been trained in disasters?						
Yes	77.78±11.11	17.52±1.90	16.85±5.77	11.27±2.66	18.56±3.17	13.56±3.46
No	71.00±10.54	17.05±1.97	14.56±5.20	9.55±2.52	17.44±3.14	12.38±3.51
Statistics	t:6.785 p=.000*	t:2.623 p=.009*	t:4.523 p=.000*	t:7.168 p=.000*	t:3.829 p=.000*	t:3.679 p=.000*
Have you attended a disaster drill before?						
Yes	74.91±11.25	17.29±1.93	15.81±5.64	10.56±2.69	18.09±3.19	13.15±3.54
No	71.44±11.21	17.21±2.03	14.99±5.35	9.59±2.70	17.50±3.20	12.13±3.39
Statistics**	t:2.751 p=.007*	t:.337 p=.737	t:1.308 p=.191	t:3.213 p=.001*	t:1.642 p=.101	t:2.573 p=.009*
Are you a disaster volunteer?						
Yes	79.54±10.18	17.80±1.88	17.41±5.55	11.86±2.55	18.72±3.02	13.73±3.48
No	72.10±11.06	17.07±1.94	14.94±5.45	9.77±2.56	17.67±3.22	12.62±3.51
Statistics	t:6.686 p=.000*	t:3.718 p=.000*	t:4.383 p=.000*	t:7.902 p=.000*	t:3.213 p=.001*	t:3.062 p=.002*

Note: (*p<0.05; **Tukey Test)

Table 3 shows the distribution of the variables related to the socio-demographic and disaster-related characteristics of the students and the total and subscale mean scores of the disaster awareness scale. Accordingly, a statistically significant difference was found between the total scores of the disaster awareness scale and the variables of gender, department, longest lived place of residence so far, disaster training, attendance at disaster drills, and disaster volunteerism. The gender variable had a significant effect on disaster awareness. The disaster awareness level of male students (77.70±11.72) was higher than that of female students ($p<0.05$). The department variable had a significant effect on disaster awareness ($F = 5.003$; $p<0.05$). The results of the Tukey test run to determine which department differed between the disaster awareness levels of the students showed that the disaster awareness level of the students enrolled in the Department of Emergency and Disaster Management (80.05±9.56) was higher than the students enrolled in the other departments. The variable of the longest lived place of residence so far had a significant effect on disaster awareness ($F=4.688$; $p<0.05$). The results of the Tukey test run to determine which place of residence differed between the disaster awareness levels of the students showed that the disaster awareness level of the students who lived in a province was higher than that of the students who lived in a district or village. The variable of disaster training had a significant effect on disaster awareness. The disaster awareness level of the students who had been trained in disaster was higher than that of those who had not been trained ($p<0.05$). The variable of attendance to disaster drills had a significant effect on disaster awareness. The disaster awareness level of the students who attended the disaster drill was higher than that of those who did not ($p<0.05$). Finally, the variable of disaster volunteerism had a significant effect on disaster awareness. The disaster awareness level of the students who volunteered for disaster was higher than that of those who did not volunteer ($p<0.05$).

Table 4: Distribution of the Mean Scores of the Scale of Crisis Management Skills in Disaster Situation and its Subscales Based on Socio-demographic and Disaster-Related Characteristics of the Students (n=471)

Characteristics	SCMSD Scale	Post-Disaster Crisis Management Skills	Strategy Skills During Disaster	Action Skills During Disaster	Pre-Disaster Crisis Management Skills
Age					
20 years and below	154.09±20.75	41.90±5.36	45.92±7.57	51.62±7.58	14.64±2.77
Over 20 years	155.08±21.35	41.71±5.43	45.97±7.73	52.54±8.04	14.85±2.87
Statistics	t:-.504 p=.616	t:.397 p=.691	t:-.071 p=.943	t:-1.278 p=.205	t:-.791 p=.429
Gender					
Female	152.95±21.12	41.73±5.49	45.59±7.66	51.13±7.77	14.48±2.71
Male	159.08±20.04	42.06±5.09	46.95±7.50	54.60±7.28	15.46±3.00
Statistics	t:-2.785 p=.006*	t:-.578 p=.549	t:-1.687 p=.092	t:-4.293 p=.000*	t:-3.308 p=.002*
Department					
Emergency and disaster management	166.60±18.13	44.47±4.15	49.15±7.22	57.00±6.95	15.97±2.82
First and emergency aid	159.31±19.56	42.71±5.21	47.02±7.47	54.24±6.79	15.32±2.57
Anesthesia	145.06±24.40	39.96±5.92	43.50±9.25	47.78±7.93	13.81±2.96
Child Development	150.09±20.25	40.48±5.43	45.29±7.07	49.97±7.54	14.34±2.55
Medical imaging techniques	148.63±18.38	40.26±4.94	44.16±6.03	50.24±7.25	13.95±2.88
Oral and dental health	146.09±19.04	39.70±5.42	43.42±7.42	48.77±6.60	14.18±2.72
Pharmacy services	153.81±20.07	41.72±5.36	46.25±7.53	51.47±7.80	14.35±2.62
Medical documentation and secretariat	153.06±22.91	42.03±5.48	45.48±8.86	50.90±8.57	14.63±3.00
Nursing care at home	151.44±20.06	41.76±5.68	45.02±6.97	50.39±7.06	14.25±2.70

Statistics**	F:7.638 p=.000*	F:5.671 p=.000*	F:3.909 p=.000*	F:9.927 p=.000*	F:4.297 p=.000*
Significance**	1-2, 1-3, 1-4, 1-5, 1-6, 1-7, 1-8, 1-9.				
University year					
First year	154.16±20.68	42.09±	45.96±7.57	51.50±7.60	14.61±2.73
Second year	154.97±21.42	41.48±	45.91±7.72	52.67±8.00	14.89±2.92
Statistics	t:-.414 p=.679	t:1.211 p=.227	t:.072 p=.943	t:-1.633 p=.103	t:-1.087 p=.278
How would you describe your income status?					
Low	153.45±21.75	41.23±5.65	45.43±7.74	52.27±7.86	14.50±2.74
Moderate	154.61±20.80	41.92±5.33	46.01±7.58	51.89±7.77	14.77±2.83
High	165.85±19.52	44.71±2.56	49.71±8.59	55.42±8.07	16.00±2.94
Statistics**	F:1.154 p=.316	F:1.678 p=.188	F:1.091 p=.337	F:.771 p=.463	F:1.084 p=.339
Where have you spent most of your life?					
Province	155.96±21.16	42.08±5.31	46.31±7.32	52.73±8.15	14.83±2.83
District	152.59±21.97	41.62±5.87	45.10±8.13	51.31±7.60	14.54±2.93
Village	154.12±19.61	41.57±4.98	46.19±7.61	51.57±7.32	14.78±2.68
Statistics**	F:1.083 p=.339	F:.467 p=.627	F:1.111 p=.330	F:1.650 p=.193	F:.441 p=.644
Have you experienced a disaster before?					
Yes	154.04±22.23	41.83±5.59	45.61±8.09	51.85±8.18	14.74±2.91
No	155.58±18.04	41.79±4.91	46.66±6.50	52.39±6.89	14.72±2.61
Statistics	t:-.739 p=.425	t:.066 p=.945	t:-1.385 p=.134	t:-.699 p=.457	t:.047 p=.962
Have you been trained in disasters?					
Yes	161.13±19.52	42.97±5.08	47.98±7.14	54.67±7.31	15.50±2.73
No	148.74±20.57	40.80±5.45	44.15±7.61	49.70±7.47	14.07±2.73
Statistics	t:6.681 p=.000*	t:4.443 p=.000*	t:5.611 p=.000*	t:7.262 p=.000*	t:5.658 p=.000*
Have you attended a disaster drill before?					
Yes	155.90±20.65	42.14±5.17	46.37±7.58	52.45±7.74	14.91±2.80
No	149.51±21.61	40.63±5.99	44.35±7.66	50.44±7.80	14.07±2.81
Statistics	t:2.727 p=.007*	t:2.514 p=.022*	t:2.367 p=.018*	t:2.311 p=.021*	t:2.668 p=.008*
Are you a disaster volunteer?					
Yes	164.81±19.56	43.76±4.88	48.90±7.39	56.33±7.13	15.80±2.89
No	150.56±20.20	41.07±5.39	44.80±7.42	50.36±7.40	14.32±2.68
Statistics	t:6.919 p=.000*	t:4.975 p=.000*	t:5.385 p=.000*	t:7.917 p=.000*	t:5.252 p=.000*

Note: (*p<0.05; **Tukey Test)

Table 4 shows the distribution of the variables related to the socio-demographic and disaster-related characteristics of the students, the scale of crisis management skills in disaster situation, and its total and subscale mean scores. Accordingly, a statistically significant difference was found between the variables of gender, department, disaster training, attendance to disaster drills, and disaster volunteerism and the total score of the scale of crisis management skills in disaster situation. The gender variable had a significant effect on crisis management skills in disaster situation. The crisis management skill level of male students in the event of a disaster was higher than those of female students ($p<0.05$). The department variable had a significant effect on crisis management skills in the event of a disaster ($F = 7.638$; $p<0.05$). The results of the Tukey test run to determine which department differed between the crisis management skill levels of the students in the event of a disaster showed that disaster awareness levels of the students in the event of a disaster who were enrolled in the Department of Emergency and Disaster Management were higher when compared to the students enrolled in other departments. The variable of disaster training had a significant effect on crisis management skills in the event of a disaster. The crisis management skill level of the students

in the event of a disaster who had been trained in disaster was higher than those of that who had not been trained ($p < 0.05$). The variable of attendance to disaster drills had a significant effect on crisis management skills in the event of a disaster. The crisis management skill level in the event of a disaster was higher in the students who attended the disaster drill compared to those who did not ($p < 0.05$). Finally, the variable of disaster volunteerism had a significant effect on crisis management skills in the event of a disaster. The crisis management skill levels in the event of a disaster were higher in those who volunteered in the disaster compared to those who did not volunteer ($p < 0.05$).

Table 5: Table of Correlation Analysis of the Students' Levels of Disaster Awareness and Crisis Management Skills in a Disaster

		Mean Scores of the Disaster Awareness	Mean Scores of the Crisis Management Skills in a Disaster
Mean Scores of the Disaster Awareness	Pearson Correlation (r)	1	.547**
	p		.000
	n	471	471
Mean Scores of the Crisis Management Skills in a Disaster	Pearson Correlation (r)	.547**	1
	p	.000	
	n	471	471

Table 5 shows the information on the correlation analysis about students' levels of disaster awareness and crisis management skills in a disaster. The analysis results revealed that since the p value was less than 0.05, the correlation between them was significant, and there was a strong and positive correlation ($r = 0.547$) between disaster awareness and crisis management skills in the event of a disaster.

5. Discussion

Disaster awareness is important for creating individual disaster awareness about the hazards and risks that may be exposed in disasters, minimizing disaster risks with the measures to be taken, and managing the crises that may arise after disasters. This study tried to determine how they react to a crisis in the case of a disaster, the factors they perceive to be the cause of the crisis, their levels of crisis management skills, the success of their strategies to prevent or resolve the crisis, the challenges they experience in crisis, how their crisis management skills vary in terms of level of disaster awareness.

The study indicated that the disaster awareness level of the students and their crisis management skills in the event of a disaster were moderate. The literature contains studies on disaster awareness yielding similar results to the findings of this study. For example, in their study Kırıkkaya, et al., (2011: 36) aimed to determine teachers' opinions on the topics of disaster training in the elementary curriculum of science and technology and found that a great majority of the participant teachers held a moderate (sufficient) level of knowledge on disaster. Likewise, the study conducted by Gezer and Aksu (2022: 400) to determine the disaster awareness levels of the prospective teachers of social studies and to examine them by various variables, reported that the prospective teachers of social studies had a moderate level of disaster awareness.

Many factors affect individuals' disaster awareness. It has been reported that factors such as disaster training and experience, economic capability, risk perception and awareness, and the vulnerability level of people are effective in raising disaster awareness (Richert et al., 2017: 342; Cai et al., 2018: 844; Tekeli-Yeşil et al., 2011: 427). The results of this study showed that the variables of gender, department, longest lived place of residence so far, disaster training, attendance at disaster drills, and disaster volunteerism are effective in raising disaster awareness. A study conducted by Kiraz and Karademir (2021: 73) reported that the disaster awareness levels of the participants showed a significant difference by gender. The results of the Tukey test run for the department variable indicated that the disaster awareness level of the students

enrolled in the Department of Emergency and Disaster Management was higher than that of other departments, suggesting that it is significant. It is obvious that their two-year training played an important role in raising disaster awareness. The results of the Tukey test run for the variable of the place of residence indicated that the disaster awareness level of the students who lived in a province was higher. It is considered significant that such a conclusion comes out due to the easier access of the individuals who live in a province to the activities related to disasters or the existing resources. It is indicated that it is possible to raise individuals' knowledge, risk perception, awareness, and preparedness for disasters through disaster training (Adiyoso and Kanegae, 2012: 165). For example, a study conducted by Ünal et al., (2022: 118) to determine the disaster awareness and preparedness levels of the people of Uşak indicated that individuals who were trained in disasters had higher levels of disaster awareness. A similar study found that the theoretical or practical effect of the training provided by individuals at school, family, community, or individually increased (Codreanu et al., 2014: 1). Another study reported a significant correlation between disaster preparations and training in the regions where disasters struck (Muttarak and Pothisiri, 2013: 50). Disaster drills represent one of the important steps to raising disaster awareness. The information learned through training (information about before, during, and after disasters) becomes permanent by turning into practice through drills. In this sense, the results of this study show that disaster drills are an important predictor of disaster awareness. Finally, disaster volunteerism is an important action that covers all activities such as search and rescue, sheltering, medical and psychological assistance, and feeding that are needed before and after the disaster at every stage of a possible disaster. The results of this study revealed that the disaster awareness levels of the students who volunteered for disasters were higher. From this perspective, it can be asserted that becoming a disaster volunteer has an important effect on disaster awareness.

The literature contains a limited number of studies that analyze the crisis management skills of individuals in the event of a disaster. These studies have indicated that there are some variables affecting crisis management skills (Adıgüzel, 2007: 72; Memduhoğlu and Ayyürek, 2014: 183; Atabay, 2019: 87; Acar and Özbaşı, 2022: 90). According to the results of this study, the variables of gender, department, disaster training, attendance at disaster drills, and disaster volunteerism were found to be effective in crisis management skills in the event of a disaster. The study conducted by Memduhoğlu and Ayyürek (2014: 181) on the crisis management capabilities of teachers concerning the Van earthquake indicated a significant difference by gender variable. The results of the Tukey test run for the department variable indicated that the crisis management skills level in the event of a disaster was higher in those who enrolled in the emergency and disaster management department than that of the other departments, suggesting that it was significant. Both their theoretical and practical training for two years are considered to be effective in emergence of such a consequence. Disaster training fosters people's resilience against disasters and improves the effectiveness of response and recovery phases by supporting them in preparing for disasters (Ronan and Towers, 2014: 2). From this perspective, the results of this study showed that disaster training was an important predictor of crisis management skills in the event of a disaster. Likewise, Atabay (2019: 87) indicated that there was a significant difference based on the variable of the attendance of individuals employed in a state hospital to training on crisis management and the crisis management competences of the employees who were trained were higher. Learning by action in disaster management is a highly effective method of acquiring knowledge and skills (Siriwardena et al., 2013: 183). Given the results of this study in this respect, disaster drills were found to be effective for improving crisis management skills in the event of a disaster. Similarly, the study conducted by Acar and Özbaşı (2022: 91) reported that the participants who attended disaster-related drills were more qualified in their action skills after the disaster, during the disaster, and in their crisis management skills before the disaster. Finally, this study found that crisis management skills in the event of a disaster differed by disaster volunteerism. Activities such as search and rescue, sheltering, medical and psychological assistance, and feeding in disasters are mostly carried out with the support of volunteers (Auf der Heide, 2006: 45). Hence, disaster volunteerism occupies an important place in the disaster management process. This study puts forward the importance of disaster volunteerism.

This study found a strong positive ($r=0.547$) and significant ($p<0.05$) correlation between disaster awareness and crisis management skills in the event of a disaster. In other words, the students' disaster awareness and crisis management skills in the event of a disaster grow significantly together, with a strong correlation. The variance that the variables explained for each other was 29.92%. In other words, 29.92% of crisis management skills in the event of a disaster may result from disaster awareness. Nowadays, we acknowledge that it is impossible to know the exact time and place of a natural or human-induced hazard beforehand and to prevent these destructive natural events. However, the prevention of losses resulting from disasters in societies where disaster awareness has been established and a certain level of preparedness has been reached is possible by producing systematic solutions. Therefore, all layers of society should be trained on disasters. Individuals with disaster awareness are better prepared for disasters, and they know how to respond to disasters, how to protect themselves from disasters, and how to restore themselves quickly after disasters. Since the entire society should respond to disasters, the more educated the society is, the more successful the disaster response will be. While people help the professional teams until the arrival of the emergency response team to the disaster site or during the response process, their level of knowledge about disasters would have a positive impact on the crisis management processes at the time of the disaster.

6. Conclusion and Recommendations

It is seen that the findings obtained in line with the purpose of the study are important. The fact that the participants' disaster awareness and crisis management skill levels are above the average is an important result for university students studying in a city where significant disasters, especially earthquakes, have occurred in the past. Both study findings and literature studies show that individuals' disaster awareness levels have a key role on their crisis management skills during disasters. It is thought that especially the existence of a programme related to disaster and emergency situations in the vocational college where the research was conducted and the disaster awareness formed with various trainings on disaster are effective on crisis management skills in case of disaster. In this context, in our country where young population density is predominant, university students should be trained on disaster risk perception and awareness in order to reduce disaster damages and to improve crisis management skills during disasters. Considering the effects of disasters seen in a complex manner in recent years, this will be one of the important steps towards creating a disaster-resilient society.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

References

- Acar, S. ve Özbaşı, D. (2022), Üniversite Öğrencilerinin Afet Durumunda Kriz Yönetim Becerileri Ölçeğinin Geliştirilmesi ve Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale.
- Adıgüzel, S. (2007), İlköğretim Okul Müdürlerinin Deprem ile İlgili Kriz Yönetimine İlişkin Yeterlikleri, Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Adiyoso, W. and Kanegae, H. (2012), The effect of Different Disaster Education Programs on Tsunami Preparedness Among School Children in Aceh, Indonesia, *Disaster Mitigation of Cultural Heritage and Historic Cities*, 6(1), p.165-172.
- AFAD. (2014), *Açıklamalı Afet Yönetimi Terimleri Sözlüğü*, <https://www.afad.gov.tr/upload/Node/3495/xfiles/sozluk.pdf>, (Erişim Tarihi: 24.04.2023).
- Altun, F. (2018), Afetlerin Ekonomik ve Sosyal Etkileri: Türkiye Örneği Üzerinden Bir Değerlendirme, *Sosyal Çalışma Dergisi*, 2(1), p.1-15.
- Atabay, B. (2019), Sağlık Kurumlarında Kriz Yönetimi ve Örnek Bir Uygulama, Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırklareli.
- Auf der Heide, Erik. (2006), The Importance of Evidence-Based Disaster Planning, *Annals of Emergency Medicine*, 47(1), p.34-49.
- Bandrova, T., Konecny, M. and Rusnakova, M. (2010), *Research of Students' Cartographical Knowledge in Early Warning and Crisis Management*, (Ed.: M. Konecny, S. Zlatanova, ve T. Bandrova), *Geographic Information and Cartography for Risk and Crisis Management. Lecture Notes in Geoinformation and Cartography*, Berlin, Heidelberg: Springer.
- Başbüyük, A. (2004), Yetişkinlerde Deprem Bilgisi ve Etkili Faktörlerin İncelenmesi, *Milli Eğitim Dergisi*, 161, p.220-235.
- Bekler, T., Cifci, S., Bekler, F. N. ve Demirci, A. (2022), Canakkale Settlement Risk Reduction Studies and Evaluation of Disaster Awareness, *Turk. J. Earthq. Res.* 4(1), p.73-97.
- Cai, H., Lam, N. S. N., Qiang, Y., Correll, M. R. and Mihunov V. (2018), A Synthesis of Disaster Resilience Measurement Methods and Indices, *Int J Disaster Risk Reduct*, 31, p.844-855.
- Can, H. (2002), *Organizasyon ve Yönetim*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Codreanu, T. A., Celenza, A. and Jacobs, I. (2014), Does Disaster Education of Teenagers Translate into Better Survival Knowledge, Knowledge of Skills, and Adaptive Behavioral Change? A Systematic Literature Review. *Prehospital and Disaster Medicine*, 29(6), p.529-642.
- Dökmeci, A. H. ve Merinç, F. (2018), Namık Kemal Üniversitesi Öğrencilerinin Temel Afet Farkındalığının Değerlendirilmesi, *Afet ve Risk Dergisi* 1(2), p.106-113.
- Ersoy, Ş. and Koçak, A. (2016), Disaster and Earthquake Preparedness of Children and Schools in İstanbul. Turkey, *Geomatics, Natural Hazards and Risk*, 7(4), p.1307-1336.
- Gerdan, S. (2019), Determination of Disaster Awareness, Attitude Levels and Individual Priorities at Kocaeli University. *Eurasian Journal of Educational Research*, 55, p.159-176
- Gezer, U. ve Aksu, E. O. (2022), Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Afet Farkındalık Düzeylerinin İncelenmesi, *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(4), p.400-408.
- Kiraz, K. ve Karademir, E. (2020), Öğretmen Adaylarının Afet Farkındalıklarının ve Afet Farkındalığı Geliştirme İçerikli Etkinliklere Yönelik Görüşlerinin Belirlenmesi, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Karakuş, U. ve Önger, S. (2017), 8. Sınıf Öğrencilerinin Doğal Afet ve Afet Eğitimi Kavramını Anlama Düzeyleri, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6 (6), p.482-491.
- Kırıkkaya, E. B., Ünver, A. O. ve Çakın, O. (2011), İlköğretim Fen ve Teknoloji Programında Yer Alan Afet Eğitimi Konularına İlişkin Öğretmen Görüşleri, *Necati Bey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi*, 5(1), p.24-42.
- Kırıkkaya, E. ve Gerdan, S. (2019), *Disaster Awareness Scale (DAS) Validity and Reliability Study / Afet Farkındalık Ölçeği (AFÖ) İçin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması*, Uluslararası Marmara Fen ve Sosyal Bilimler Kongresi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, TÜBİTAK Marmara Araştırma Merkezi.

- Memduhoğlu, H. B. ve Ayyürek, O. (2014), Öğretmenlerin ve Okul Yöneticilerinin Görüşlerine Göre Anaokullarında Farklılıkların Yönetimi, *Eğitim Bilimleri Araştırma Dergisi*, 4(1), p.175-188.
- Muttarak, P. W. (2013), The Role of Education on Disaster Preparedness: Casestudy of 2012 Indian Ocean Earthquakes on Thailand's Andaman Coast, *Ecology and Society*, 18(4), p.50-65.
- Öcal, A. (2007), İlköğretim Aday Öğretmenlerinin Deprem Bilgi Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(1), p.104-110.
- Özmen, B. ve İnce, Z. D. (2017), Okul Tabanlı Afet Eğitimi, *Resilience*, 1(1), p.21-29.
- Pokhrel, K. P. (2020), Disaster Management in Nepalese Context: an Ecological Perspective, *Research in Ecology*, 2 (3), p.1-9.
- Rayburn, S. W., Anderson, S. and Sierra, J.J. (2021), Future Thinking Continuity of Learning in Marketing: A Student Perspective on Crisis Management in Higher Education, *Marketing Education Review*, 31(3), p.241-255.
- Richert, C., Erdlenbruch, K. and Figuières, C. (2017), The Determinants of Households' Flood Mitigation Decisions in France-on the Possibility of Feedback Effects from Past Investments, *Ecological Economics*, 131, p.342-352.
- Ronan, K. R. and Towers, B. (2014), Systems Education for a Sustainable Planet: Preparing Children for Natural Disasters, *Systems*, 2(1), p.1-23.
- Sapsağlam, Ö. (2019). Okul Öncesi Dönem Çocuklarında Doğal Afet Farkındalığı, *OMÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 38(1), p.283-295.
- Sirivanasandha, B. (2022), Situation Awareness and Decision-Making Assessment of Medical Students in Crisis Management Using Key Features Questions, *The Journal of Anesthesiology*, 48(1), p.9-14.
- Siriwardena, M., Malalgoda, C., Thayaparan, M., Amaratunga, D., and Keraminiyage, K. (2013), Disaster Resilient Built Environment: Role of Lifelong Learning and the Implications for Higher Education, *International Journal of Strategic Property Management*, 17(2), p.174-197.
- Sonkaya, E., Gültekin, G. G. ve Ulutaş, B. (2019), Afet Farkındalık Eğitimlerinde Verimliliği Arttıran Modeller. *Resilience*, 3(1), p.55-69.
- Tabachnik, B. G. and Fidell, S. L. (2013), *Using Multivariate Statistics*, Boston, MA: Pearson.
- Tan, Y., Liao, X., Su, H., Li, C., Xiang, J. and Dong, Z. (2017), Disaster Preparedness Among University Students in Guangzhou, China: Assessment of Status and Demand for Disaster Education, *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*, 11 (3), p.310-317.
- Tekeli-Yeşil, S., Dedeoğlu, N., Braun-Fahrlaender, C. and Tanner, M. (2011), Earthquake Awareness and Perception of Risk Among the Residents of Istanbul, *Natural Hazards*, 59, p.427-446.
- Teo, M., Goonetilleke, A., Ahankoob, A., Deilami, K. and Lawie, M. (2018), Disaster Awareness and Information Seeking Behaviour among Residents from Low Socio-Economic Backgrounds, *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 31, p.1121-1131.
- Ünal, S., Ada, M., Gönen, T. ve Yıldırım, H. (2022), Uşak İlinin Afet Farkındalığı ve Afete Karşı Hazırlık Durum Araştırması. *Uşak Üniversitesi Fen ve Doğa Bilimleri Dergisi*, 6(2), p.113-125.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 32-43, doi: 10.11616/asbi.1391237

Almak ya da Almamak... Kadınların Sembolik Tüketim Pratiklerine Influencerların Etkisi*

To Take Or Not To Take... The Effect of Influencers on Women's Symbolic Consumption Practices

Alper Musa SAĞLIK¹ ID, Mahmut AKGÜL² ID

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 13.12.2023

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Modern toplumlarda tüketim genellikle zorunlu ihtiyaçların teminine yönelik faydacı bir tutumun ürünüken postmodernizmin hüküm sürdüğü günümüz toplumlarında gerçek ihtiyaçların ötesine geçmiştir. Günümüzde gerçek ihtiyaçlardan ziyade haz duyma, kimlik inşa etme gibi sembolik ihtiyaçlar daha ön planda görülmektedir. Bu soyut ihtiyaçların yaratılmasında ise kilit konumda medya bulunmaktadır. Özellikle kullanıcı kaynaklı içerik üretimine imkân tanıyan yeni medya ortamları, tüketim pratiklerini manipüle etmekte ve sembolik metaları teşvik ederek yeni ihtiyaçlar yaratmaktadır. Yeni medya ortamlarında soyut ihtiyaçların yaratılmasında bir sosyal medya aktörü olan influencerların rolü görmezden gelinemeyecek kadar artmıştır. Bu gerçeklikten hareketle yürütülen araştırmada influencerların kadınların sembolik tüketim pratiklerine etkisinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda çalışma nitel bir araştırma olup veri toplama sürecinde derinlemesine mülakat yöntemi benimsenmiştir. Maxqda 2020 programında işlenen veriler ışığında influencerların kadın tüketicileri sembolik tüketime teşvik etmede aracı rolü üstlendikleri keşfedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Influencer, Tüketim, Sembolik Tüketim, Kadın Tüketici

&

Abstract: While consumption in modern societies is usually the product of a utilitarian attitude towards the provision of mandatory needs, it has gone beyond real needs in today's societies, where postmodernism prevails. Nowadays, symbolic needs such as Jungeting and identity building seem to be at the forefront rather than real needs. In the creation of these abstract needs, the media is in a key position. In particular, new media environments that allow the production of user-generated content manipulate consumption practices and create new needs by encouraging symbolic commodities. The role of influencers, who are a social media actor in the creation of abstract needs in new media environments, has increased too much to ignore. Based on this reality, the research conducted aims to reveal the influence of influencers on women's symbolic consumption practices. In this context, the study is a qualitative research and in-depth interview method has been adopted in the data collection process. In the light of the data processed in the Maxqda 2020 program, it has been discovered that influencers take on an intermediary role in encouraging women consumers to symbolic consumption.

Keywords: Influencer, Consumption, Symbolic Consumption, Female Consume

Atıf/Cite as: Sağlık, A. M., Akgül, M. (2024). Almak ya da Almamak... Kadınların Sembolik Tüketim Pratiklerine Influencerların Etkisi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 32-43. doi: 10.11616/asbi.1391237

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Çalışma için Erciyes Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 26.09.2023 tarihli karar ile izin alınmıştır.

¹ Doktorant, Alper Musa Sağlık, Erciyes Üniversitesi, saglik.alpermusa@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

² Doç. Dr., Mahmut Akgül, Erciyes Üniversitesi, mahmutakgl@gmail.com.

1. Giriş

Üretimi önceleyen modernizm anlayışının aksine postmodernizm tüketimi ön planda tutmuş ve yeni bir anlayış geliştirmiştir. Tüketimin başat konumda olduğu postmodern çağda, artan ihtiyaçlar tüketim pratiklerinde de çeşitlenmeye yol açmıştır. Alışlagelmiş tüketim pratikleri olan ürünün ergonomisi, işlevselliği, fiyatı, kullanım değeri veya ömrü gitgide önemsizleşmiş; nesnelere sembolik değerleri daha önemli hale gelmiştir. Gerçekliğin kaybolduğu simülatif evrende, simgelerin ve sembollerin sağladığı haz, temin edilen gerçek faydadan daha çok tercih edilir bir konuma yükselmiştir. Kimine göre hedonik, kimine göre gösterişçi kimine göre ise sembolik tüketim olarak adlandırılan bu yeni tüketim anlayışı, ürünün fonksiyonelliğini bir daha geri gelmemek üzere yok ederek sembolik anlamıyla ilgilenmektedir. Günümüz insanı metaların sağladığı somut faydalardan ziyade sembolik değeriyle büyülenmekte, değerler sistemine dayalı bir kimlik ve duruş yerine işaret değerlerine göre kimliğini inşa etmeye yönelmektedir (Demirzen, 2010: 104). Dolayısıyla tüketim artık ihtiyaçları karşılama edimi olmaktan çıkmıştır. Onun yerine kimlik oluşturma, kendini gerçekleştirme ve kendini ifade etme halini almıştır. Bir rol veya statü sahibi olma isteğini taşıyan tüketiciler, toplumsal hayatta var olabilmenin yolunun görünmek istediği karakteri yansıtan ürünleri tercih etmekten geçtiğinin farkındadırlar.

Hiç şüphesiz ki tüketim eğilimlerinin geçirdiği mutasyonda başat rol medya araçlarına aittir. Her geçen gün gelişen ve çeşitlenen medyanın gerçeklik inşa etme yetisi semboller üretmeyi, değer yaratmayı ve bu değerlerin tüketiciler tarafından benimsenmesini sağlamaktadır. Çok çeşitli iletişim ortamları sayesinde tüketicileri inşa ettiği değerler ve sembollere kesintisiz bir şekilde maruz bırakan medya; tüketicilerin beğenip beğenmemeye, kabul veya reddetme tercihlerini kolayca manipüle edebilmektedir.

Kullanıcı kaynaklı içerik üretimine imkân sağlayan web tabanlı iletişim ortamlarıyla artık sıradan insanlar da birer üreticiye dönüşmüş ve kendi medyalarını oluşturmuşlardır. Özellikle sosyal ağlardaki içerik üreticileri üretim miktarı ve etkileşim oranına bağlı olarak oluşturdukları izlerkitle sayısıyla geleneksel medya ortamlarından geri kalmamaktadır. Sosyal ağların sağladığı içerik üretebilme imkanıyla geniş kitlelere ulaşan sosyal medya aktörlerinden biri de influencerlardır. Gezdikleri, yedikleri, içtikleri ve alışveriş yaptıkları mekanlarla ilgili içerik oluşturarak izlerkitesini enforme eden influencerlar, bu süreçte enformasyon aktarımının yanı sıra sembolik tüketime yönelik aktarımlarda da bulunurlar. Sosyal statü sahibi olma, sınıfsal mensubiyet, prestij/saygınlık kazanma, zenginliği sürdürme ve kimlik oluşturma kaygısı bilgilendirme sürecine serpiştirilmiş gizli özneler niteliğindedir. Gösterişe dayalı lüks ve özendirici içeriklerle izlerkitleye saygın ve zengin yaşamının yolunun paylaşılan mekanlara gitmekten, tavsiye edilen yiyecek ve içecekleri tüketmekten ve kıyafetleri giymekten geçtiği gösterilmektedir.

Bu gerçeklikten hareketle kaleme alınan çalışmada kadınların sembolik tüketim pratiklerine influencerların etkisine odaklanılmaktadır. Nitel yöntemle tasarlanan çalışmada tipik durum örnekleme tercih edilmiş ve fenomenolojik desenlenmiştir. Araştırma kapsamında elde edilen veriler Maxqda 2020 programı yardımıyla analiz edilerek anlamlı görüşler ortaya konmaya çalışılmıştır.

2. Literatür

2.1. Bir Tüketim Biçimi Olarak Sembolik Tüketim

En yalın haliyle üretilen birtakım şeylerin kullanılıp harcanması (TDK, 2023) anlamına gelen tüketim; günümüzde farklılaşarak rasyonel amaçlardan sapmış, toplumsal statü belirleyici, kimlik oluşturucusu ve psikolojik tatmin için yapılan bir araç haline dönüşmüştür (Çetin, 2016: 66). Başka bir deyişle geçmişte ihtiyaçların karşılanması amacıyla yapılan bu faaliyetler bugün ihtiyaçtan bağımsız olarak yapılmaktadır (Şentürk, 2008). Dolayısıyla geçmişte zorunlu ihtiyaçlar sonucu gerçekleşen tüketim, bugün sosyal ve psikolojik ihtiyaçların tatminine evrilerek sembolik bir boyut kazanmıştır.

Çeşitli temaların ve anlamların bir ürün, hizmet ya da markaya yüklenerek tüketiciye pazarlanması tüketicinin de bu anlamları bilerek ürünü satın alması olarak tanımlanan sembolik tüketim (Roy ve Gretzel, 2022: 346), yirmi birinci yüzyılda tüketimin salt ihtiyaç çerçevesinden çıkarak sosyal statü, grup üyeliği ve

benlik saygısı gibi simgesel şeyler üzerinden şekillenmesini anlatan bir kavramdır (Witt, 2010: 17). Kavramı bir nevi söylem biçimi olarak değerlendiren Baudrillard, kişilerin yaptığı tüketimler aracılığıyla topluma mesajlar verdiğini savunmuştur (2009: 7). Dolayısıyla tüketimi bir nevi salt tüketmenin ötesine koymuştur. Bauman (2001: 9) ise modernite ile sembolik tüketim kavramının yakından ilişkili olduğunu ifade ederek sembolik tüketimin işlevsellikten ziyade birtakım amaçların gerçekleştirilmesi sebebiyle yapılan bir olgu olduğunu ileri sürer. Başka bir yaklaşımda da sembolik tüketim, kültür endüstrilerinin bir çıktısı olarak görülmekte ve tüketicilerin ürünün faydasından çok farklı anlamlarına para vererek satın aldığı şeyler olarak ele alınmaktadır (Yıldırım, 2019: 257). Sarı (2019: 559) ise postmodernizmin sembolik tüketimdeki önemini vurgulayarak kişilerin postmodern dönem ile birlikte markalar ve ürünler aracılığıyla kimliklerini yansıttıklarını belirtir.

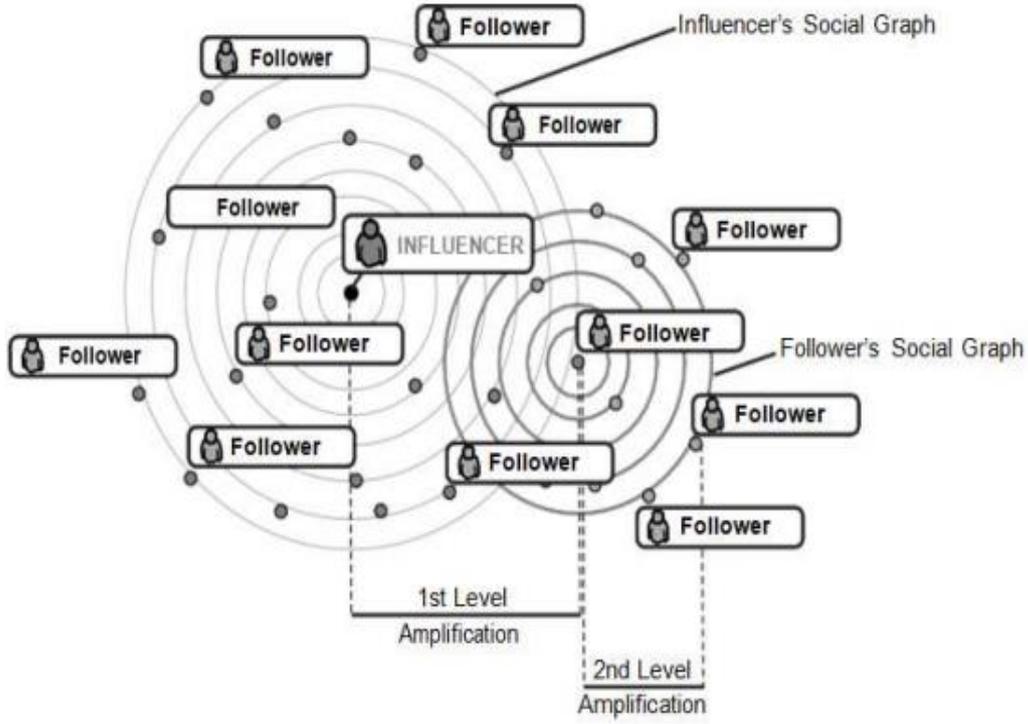
Gelişen küresel ekonomik sistem, iletişim teknolojileri ve postmodernizmin etkileriyle ortaya çıkan sembolik tüketim anlayışı, ekonomik düzenin zarar görmemesi için oldukça önemlidir. (Çetin, 2016). Zira kültür endüstrileri ürünleri meta haline getirerek simgesel ve sembolik anlamları olan şeylere dönüştürmektedir. Şeyleşen mallar çeşitli göstergeler haline gelerek farklı durumları anlatan simülasyonların bir parçası haline gelmektedir. (Baudrillard, 2016: 177). Böylece tüketim ihtiyaçları sürekli canlı tutulmakta ve insanlara tüketerek var olma algısı dayatılmaktadır (Eyice vd., 2014: 90). Dolayısıyla postmodern çağın insanı atalarından farklı olarak ihtiyaçlarından ziyade kendisine tatmin sağlayan şeylere yönelerek tüketim sarmalına girmektedir (Baudrillard, 2016: 78). Modern öncesi dönemlerin ihtiyaç üzerine kurulu olan tüketim düzeninin postmodern dönemde sembolik tüketim anlayışı ile birlikte haz ve gösteriş için kurulu bir düzene dönüşmesinde (Azızağaoğlu ve Altunışık, 2012) iletişim alanında yaşanan teknolojik gelişmeler ve sosyal medyanın bir gösteriş alanı olarak toplumda belirmesinin büyük bir yeri vardır. Bireyler aldıkları ürünleri ya da hizmetleri sosyal ağlarda teşhir ederek bir nevi kendilerini topluma karşı ifade etmekte ve toplum tarafından anlamlar yüklenen bu ürünleri sergilemekle içten içe bir statü kazandıklarını düşünmektedirler (Ünlü ve Filan, 2021: 39-40). İnsanların tüketimi somut ihtiyaçtan öte statü kazanmak ve kendini ifade etmek için yaptığı günümüzde tüketim geleneksel kimlik tanımlarını dahi etkilemekte, bireyin kimliğini yeni bir hale sokmaktadır. Ayrıca oluşan tüketim toplumu ile insanlar bir kargaşa içerisine girerek sadece tükettiklerinde mutlu olur hale gelmişlerdir. (Dehghan ve Sadjadi, 2021: 93). Tüketebildiği kadar görünmek ve tüketebildiği kadar var olmak insanların kabul edip içselleştirdiği bir olgu haline gelmiştir.

2.2. Sembolik Tüketim Süreci Aktörü Olarak Influencerlar

Fenomen pazarlama ya da nüfuz pazarlama olarak da nitelendirilebilen influencerlık kavramı genel ifadesi ile dijital ağlar üzerinden hedef kitleye seslenip tüketiciye ürün hakkında bilgi veren kimseler olarak ifade edilmektedir (Canöz vd., 2020: 75). Başka bir tanımda ise kavramın etkileşimli yapısına atıfta bulunularak belli sayıda takipçi kitlesine sahip olan ve kişilerle etkileşime girip onları ürüne yönlendiren kişiler olarak betimlenmiştir (Eysel ve Şen, 2020: 9). Bu bağlamda sosyal ağlar üzerinde geniş hedef kitlelere ulaşma imkânı olan ve ürünleri ya da hizmetleri bireylere yönlendiren kişileri influencer olarak adlandırmak mümkündür.

Özellikle teknolojinin gelişmesi ve sosyal medya kanallarının kullanımının yaygınlaşması ile gündelik hayattaki konumunu pekiştiren influencerlık günümüzde markalar tarafından sıklıkla tercih edilen bir yöntem olarak göze çarpmaktadır (Güngör, 2021: 45). Bu kapsamda giderek çoğalan influencerların sayısı dünyada 38 milyona ulaşmıştır. (www.marketingturkiye.com.tr). Bireyleri satın almaya karar verme sürecinde güdüleyen influencerlar ağlarını sürekli genişleterek daha fazla kişiye ulaşmak ve etki alanlarını tahkim etmek için aralıksız içerik üretirler (**Bknz. Şekil 1**).

Şekil 1: Influencer Pazarlama Modeli

(Kaynak: Canöz vd., 2020: 76)

Bu bakımdan influencerlık akıllara iki aşamalı akış modelini getirmektedir³ (Akt: Şahin, 2019: 50). Geçmişte kanaat önderleri ile ünlülerin etkileme ve yönlendirme işlevini (Mert, 2018: 1312) bugün sosyal medya üzerinden influencerların yürüttüğü görülmektedir. Özellikle ağızdan ağıza pazarlama yöntemiyle yakından ilintili olan influencerlık, iletişimin internet ortamına kayması ile bir sıçrama yaşayarak ilk gelişim evresini yaşamıştır. İkinci evresi ise ünlü olmayıp ama ürün hakkındaki deneyimlerini sosyal mecralar üzerinden bireylerle paylaşan kişilerin toplum tarafından dikkate alınması ile gerçekleşmiştir. Bu evreyi Kozinets ve arkadaşları 'Tüketiciler Arası Organik Etki Modeli' olarak ifade etmişlerdir (Akt: Baycur ve Karaca, 2022: 276).

Bu dönemdeki influencerlık faaliyetlerinin ağırlıklı olarak amatör şekilde yapılmış ve maddi kazanç getirebilecek bir iş olarak düşünülmediği influencerlığın üçüncü ve son gelişim evresi ise markaların sosyal medyanın ürün satışı hakkındaki gücünü iyiden iyiye fark etmesi ile başlamaktadır. Bu dönemde markalar ürünleri ya da hizmetleri ile ilgili mesajları influencerlara iletmiş ve ilgili kişilerin mesajları tüketiciye ulaştırmasını talep etmişlerdir. Ayrıca markalar bu çerçevede tüketici ile influencer arasındaki etkileşimi doğrusal bir etkileşim olarak değerlendirmişlerdir. Bu evre, içerisinde genel olarak markalar istenilen mesaj doğrultusunda influencerlara ürünü tanıtması için hediye gönderdiği evredir. Ancak influencerların uzman içerik üreticilerine dönüşmesi ile birlikte hediye yerine ücret ödemesi yaygın hale gelmiştir (Baycur ve Karaca, 2022: 276). Ücret mukabilinde yapılan bir eyleme dönüşmesiyle profesyonelleşme mesleki kurumsallaşma süreci başlamış ve markaların iletişim stratejilerinin bir parçası haline gelmişlerdir.

³ Katz ve Lazarsfeld tarafından geliştirilen model, kitle iletişim araçlarının etkisinin kamuoyu önderi olarak nitelendirilen kişilerin etkisine bağlı olduğunu ifade etmektedir. Başka bir deyişle medya ortamlarındaki çeşitli mesajların güvenilir bir kişi tarafından hedef kitleye aktarılmasının ilgili mesajın benimsenme şansını artırdığını savunmaktadır. (Ayrıntılı Bilgi İçin Bknz. McQuail ve Windahl, 2010, s. 83-89).

3. Araştırmanın Metodolojisi

Günümüz tüketicilerinin ürünlere ya da hizmetlere çeşitli anlamlar yükleyerek semboller üzerinden hareket ettiği ve tüketim gerçekleştirirken de üründen ziyade sembolleri satın aldığı gerçeğinden hareketle yapılan araştırmada influencerların sembolik tüketime olan etkisini ortaya koyup influencerlardan hareketle tüketim gerçekleştiren bireylerin hangi motivasyonlarla bu kişilerden etkilendiğini tespit etmek amaçlanmaktadır. Nitel yöntemle yürütülen araştırmada fenomenolojik desen tercih edilmiştir. Her bireyin konu dahilinde ürettiği anlamlardan hareketle olayın özüne inerek durumları anlamlandırmaya çalışan fenomenolojik yaklaşım, nitel araştırmalarda sıkça başvurulan bir desendir (Yalçın, 2022: 217). Araştırmada fenomenolojik desen tercih edilmesinin temel nedeni konuyla ilintili çeşitli çalışmalarda da aynı desenin tercih edilmesi olmuştur. Araştırmada veri toplama aracı olarak ise yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Çeşitli soruların bir plan ve sistem dahilinde katılımcıya yöneltilmesi suretiyle gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşme, esnekliği ve farklı grupların görüşlerini tam manası ile araştırmaya yansıtılmasından dolayı nitel araştırmacılar tarafından sıkça tercih edilmektedir (Uslu ve Demir, 2023: 292). Gürbüz ve Bozkurt'un (2022) yılında yaptığı çalışmadan hareketle görüşme formu hazırlanarak veriler yüz yüze toplanmıştır. Doğası gereği nitel araştırmalar genelleme amacı gütmeyen (Creswell, 2017) için bu araştırmada da temsilden bahsetmek mümkün değildir. Araştırmada 8 kişi ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Fenomenolojik araştırma geleneğinde örneklem sayısının 2 ile 25 arasında olabileceği (Kıral, 2021: 97) göz önünde bulundurulduğunda görüşme sayısının veri doyumu için yeterli olacağı ön görülmüştür. Görüşülen kişilerin belirlenmesinde amaçlı tipik durum örnekleme tercih edilmiştir. İstenilen özellikte kişilerin seçilmesi ve zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen olayların çalışılmasına olanak vermesi amaçlı tipik durum örnekleme metodunun tercih edilmesinde (Can ve Arslan, 2018: 199) belirleyici olmuştur. 26.09.2023 tarihli etik kurul onayının alınmasının ardından katılımcılara 'aydınlatılmış onam' formu sunulmuş ve açık rızaları alınmıştır. Görüşmelerde elde edilen materyaller veri doyumu açısından yeterli görüldüğü için katılımcılara ikinci kez soru yöneltilmemiştir. Katılımcıların kimlikleri veya rumuzlarına ilişkin bilgiler gizli tutulmuştur.

Elde edilen veriler yazarlar tarafından Maxqda 2020 programı yardımıyla kodlanmıştır. Kodlamalardan uzman görüşleri doğrultusunda frekans dağılımları verilmiştir. Araştırmada alt temalara ihtiyaç duyulmamıştır. Araştırma süreci, nitel araştırma tekniklerinde yetkin olduğu düşünülen iki akademisyen gözetiminde yürütülmüştür.

Araştırmada aşağıdaki soruların yanıtına ulaşılmaya çalışılmıştır;

A.S.1. Kişileri influencerın önerileri doğrultusunda alışveriş yapmaya iten motivasyonlar nelerdir?

A.S.2. Influencerlar ile sembolik tüketim arasında bir ilişki var mıdır?

4. Bulgular

Tablo 1: Katılımcı Bilgileri

Rumuz	Yaş	Eğitim	Influencer Önerisinden Etkilenme Durumu
K1	25	Lisans	Etkileniyor
K2	27	Lisans	Etkileniyor
K3	23	Lisans	Öneriyi Araştırdıktan Sonra Karar Verme
K4	26	Lisans	Etkileniyor

K5	24	Lisans	Etkileniyor
K6	28	Lisans	Etkileniyor
K7	26	Lisans	Etkileniyor
K8	26	Lisans	Etkileniyor

Tablo 1'de katılımcıların genel bilgilerine yer verilerek okuyucunun zihninde araştırma hakkında genel bir şema oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda araştırmaya katılan katılımcıları lisans mezunu kadınlar oluşturmaktadır. İlâveten katılımcıların tamamı 20'li yaşlardadır. Araştırmaya katılanların 20'li yaşlardaki katılımcılardan oluşmasının sebebi ise bu yaş grubundakilerin teknolojiyle daha entegre olduğu ön kabulünden ileri gelmektedir. Katılımcıların influencerların önerilerinden etkilenme durumlarına baktığımızda ise yedi katılımcının influencerların önerilerinden etkilendiği, bir katılımcılınsa araştırma yaptıktan sonra öneriyi değerlendirdiği görülmüştür. Bu doğrultuda influencerların önerilerinin katılımcılar açısından önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Frekans Bilgileri

Bireylerin Influencerlara İnanıldığı Durumlar ve Nedenleri	F	Bireyleri Satın Almaya İten Nedenler	F	Bireylerin Influencerlara Güvenmeme Nedenleri	F
Deneyimlemiş Olması	9	Tüketim Çılgınlığı	11	Para Odaklılık	5
Kimlik İnşası	8	Tekrar	3		
İkna	6	Çeşitlilik İsteği	3		
Toplum Tarafından Kabul	6	Dikkat Çekme	2		
Benzeme	6	Gereksiz Tüketim	2		
Tutarlılık	6	Fiyat	1		
İhtiyaca Değınme	5	İlgi	1	İddialı Söylemler	1
Rol Modellik	4	Merak	1		
Konu Hakkında Bilgili Olmalı	3	Olumlu Yorumlar	1		
Bilindik Kişiler	1	Çok Amaçlılık	1		
İddialı Söylem	1				
Güven Bilgilendirme	1				
Toplam	57	Toplam	26	Toplam	6

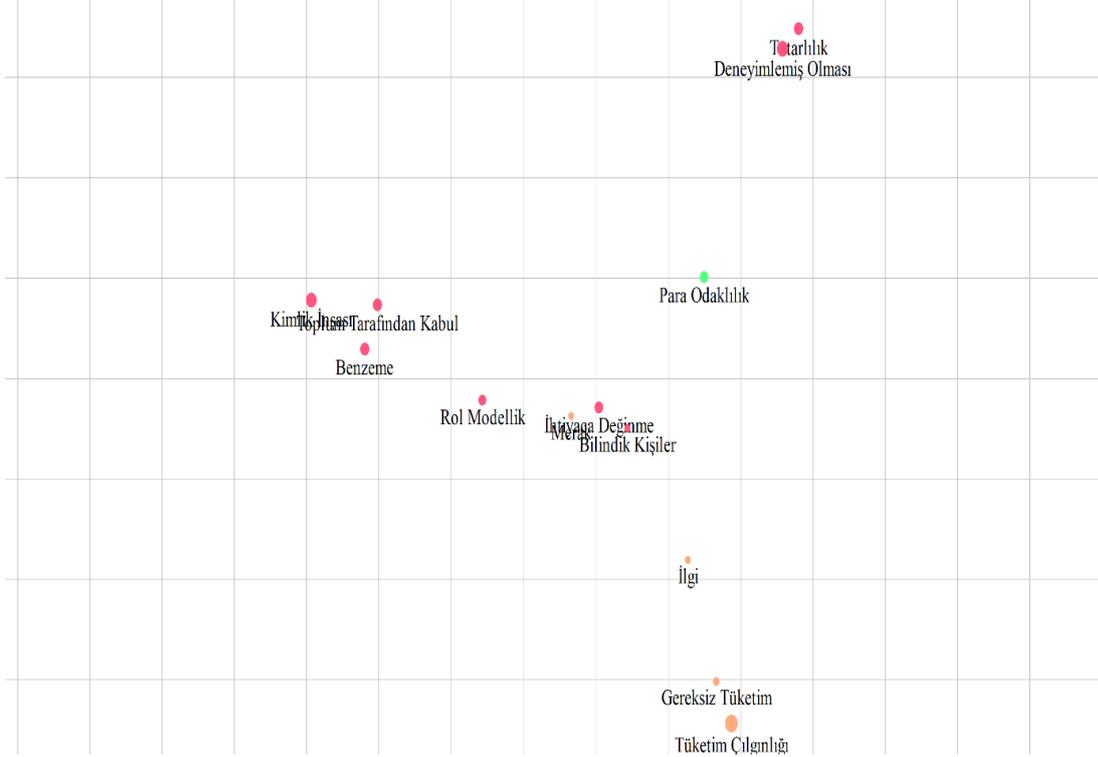
Tablo 2'de yapılan analizler sonucunda ortaya çıkan kodların frekansları yer almaktadır. Elde edilen bulgular sonucunda 89 tane kod oluşturulmuştur. Bu kodların 57 tanesini bireylerin influencerlara inandığı durumlar ve inanma nedenleri kategorisi oluşturmaktadır. Bu kategoriye sırasıyla bireyleri satın almaya iten nedenler kategorisi (26 defa) ve bireylerin influencerlara güvenmeme nedenleri kategorisi (6 defa) takip etmektedir.

Şekil 2: Kod Katılımcı Matrisi

Kod Sistemi	K8	K7	K6	K5	K4	K3	K2	K1	TOPLAM
▼ Bireylerin Influencerlara Güvenmemeye Nedenleri									0
○ İddialı Söylemler						■			1
○ Para Odaklılık				■				■	5
▼ Bireyleri Satın Almaya İten Nedenler									0
○ Tüketim Çılgınlığı	■	■		■		■	■	■	11
○ Gereksiz Tüketim	■			■					2
○ Olumlu Yorumlar								■	1
○ Dikkat Çekme			■				■		2
○ Tekrar	■								3
○ Çok Amaçlılık					■				1
○ Merak					■				1
○ İlgisi				■					1
○ Çeşitlilik İsteği		■	■	■					3
○ Fiyat				■					1
▼ Bireyleri Influencerlara İnanıldığı Durumlar ve Nedenleri									0
○ Bilgilendirme								■	1
○ Bilindik Kişiler		■							1
○ İddialı Söylem			■						1
○ Konu Hakkında Bilgili Olmalı			■						3
○ Tutarlılık				■	■		■	■	6
○ Rol Modellik		■			■			■	4
○ Güven					■				1
○ İkna		■			■		■		6
○ Toplum Tarafından Kabul	■	■	■				■	■	6
○ Deneyimlemiş Olması	■		■	■	■		■		9
○ İhtiyaca Değinme		■			■				5
○ Kimlik İnşası	■	■				■		■	8
○ Benzeme					■				6
Σ TOPLAM	7	11	6	12	12	10	12	19	89

Şekil 2’de kod katılımcı matrisi görülmektedir. Bu matriste dikey kısımda gözükülen kodlar ve bu kodların dahil olduğu kategoriler, yatay kısımda ise katılımcılar ile toplam kodlama değerleri yer almaktadır. Matris incelendiğinde en fazla öne çıkan kodun bireyleri satın almaya iten nedenler kategorisindeki tüketim çılgınlığı (11 defa) kodu olduğu görülmektedir. Tüketim çılgınlığını sırasıyla deneyimlemiş olması (9 defa), kimlik inşası (8 defa), tutarlılık (6 defa), ikna (6 defa), toplum tarafından kabul (6 defa), benzeme (6 defa), ihtiyaca değinme (5 defa), para odaklılık (5 defa), rol modellik (4 defa), tekrar (3 defa), çeşitlilik isteği (3 defa), konu hakkında bilgili olmalı (3 defa), gereksiz tüketim (2 defa), dikkat çekme (2 defa), iddialı söylemler (1 defa), olumlu yorumlar (1 defa), çok amaçlılık (1 defa), merak (1 defa), ilgi (1 defa), fiyat (1 defa), bilgilendirme (1 defa), bilindik kişiler (1 defa) ve güven (1 defa) kodları takip etmektedir. Ortaya çıkan tabloya göre insanların alışveriş yaparken tüketim eğilimleri gösterdiği bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca kimlik inşasının da tüketiciler tarafından bilmeden dahi olsa yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla influencerların yaptığı önerilerle ve ürünlere yüklediği sembollerle tüketicilerin kimlik inşası sürecinde rolü olduğu gözükmektedir. Çünkü bireyler yaptıkları alışverişte influencerın sunduğu kimliğe bürünmeye çalışmaktadırlar. İlaveten influencerın bir ürünü deneyimleyerek tüketiciye yönlendirmesinin tüketicinin ürünü satın almasında pozitif bir etki sağladığı ortaya çıkmaktadır. Çünkü katılımcıların hemen hemen hepsi bu noktayı vurgulamıştır. Bu bağlamda da influencerın deneyimlemiş olduğu ürünleri sunarak bir nevi “Bu ürünü kullanırsanız siz de böyle olursunuz.” mesajı verdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bunların haricinde insanların influencerları toplum tarafından kabul edilmiş ürün ve hizmetleri tanıtıyor olarak görmesi bireylerin alışverişlerini ihtiyaçtan ziyade sembol olarak yaptığının bir kanıtıdır. Ayrıca insanların rol modelliğe yaptığı vurgu da son derece manidardır. Kişiler influencerları pek çok durumda rol model olarak görmekte ve onların önerdikleri ürünler sayesinde rol model influencerın donanımlarına sahip olacaklarını düşünmektedir. Bu da bir nevi ürünlerin ihtiyaçtan değil de sembolden dolayı alındığının başka bir kanıtı olarak gözükmektedir.

Şekil 3: Kod Haritası

Şekil 3'te oluşturulan kodlar sonucunda elde edilen kod haritası gözükmemektedir. Bu haritada birbiriyle ilişkili olan kodlar yakın gösterilmektedir. Bu kapsamda gereksiz tüketim ile tüketim çılgınlığı kodu, tutarlılık ile deneyimlemiş olması kodu, rol modellik, ihtiyaca değınme, merak ve bilindik kişiler kodu birbiri ile ilişkilidir. Ayrıca kimlik inşası, toplum tarafından kabul ve benzeme kodlarının da birbiri ile ilişkili olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda insanların alışverişlerini sembolik nedenlerle yaptıkları açıkça görülmektedir. Çünkü tüketim çılgınlığı ve gereksiz tüketimin birbiri ile yakın konumlanması insanların ihtiyaç doğrultusunda değil de sembolik nedenlerle alışveriş yaptığını göstermektedir. Buna da influencerların belli ölçüde neden olduğu keşfedilmiştir. Çünkü katılımcıların hemen hemen hepsi influencerların etkisi doğrultusunda zaman zaman alışveriş yaptıklarını belirtmişlerdir. Ayrıca toplum tarafından kabul, kimlik inşası ve bilindik olmaları kodlarının birbiri ile ilişkisi de sembolik tüketime influencerların etki ettiğinin bir göstergesi olarak nitelendirilebilir.

4.1. Tüketicileri Influencer Tavsiyesiyle Alışveriş Yapmaya İten Motivasyonlara Dair Veriler

Yapılan analizler sonucunda kişilerin ilgili bireylere inanma motivasyonları "Deneyimlemiş Olması, Kimlik İnşası, İkna, Toplum Tarafından Kabul, Benzeme, Tutarlılık, İhtiyaca Değınme, Rol Modellik, Konu Hakkında Bilgili Olmalı, Bilindik Kişiler, İddialı Söylem, Güven, Bilgilendirme" şeklinde tespit edilmiştir. Bu kapsamda katılımcıların söylemleri şu şekildedir:

- Bence güvenilirlikten ziyade iş iknaya giriyor. Yaptıklarıyla söylemleriyle beni ikna ediyorlar.
- Bir de influencerlar toplum tarafından kabul edilmiş şeyleri tanıtırıyor gibi geliyor. Bu sebeple bunu kullanırsam bende tepki ile karşılaşmam düşüncesine bürünüyorum.
- Oldukları konum bana cazip geliyor ve önerdiği ürünü kullanınca bende o gibi olacağım diye düşünüyorum.
- Bazen o kişiye benzemek için alıyorum. Örneğin onda çok yakışmış oluyor alınca bende de aynı şekilde durur diye düşünüyorum.
- Ürünü tanıtan kişide ürün ile ilgili bahsettiği iyileşmeler gözle görülür bir şekilde varsa bende satın alırım.

- İddialı söylemler satın almaya itiyor beni.
- Ayrıca ürün hakkında ne kadar bilgi sahibi bunu göz önüne alırım.
- Paylaştığı ürünü kendisi de uzun süre deneyimlemiş olmalı.
- İhtiyacım olan şeylere tanıtım içinde değiniyorsa bunlar inanma noktasında beni pozitif etkiler.

Ulaşılan bulgulardan katılımcıların influencerların faaliyetlerinden etkilendiği görülmektedir. Katılımcıların çeşitli söylemler nedeniyle ikna olduğu, ayrıca bir içerik üreticisi bu ürünü öneriyorsa toplumun belirli kurallarından geçtiği ve ürünü kullanarak hayal ettiği kişiye büründüğünü göstermektedir.

4.2. Influencerlar ile Sembolik Tüketim Arasındaki İlişkiye Dair Veriler

Influencerların önerilerinden etkilendiğini ifade eden katılımcılar, hatta bu doğrultuda ürünlere anlamlar yükleyerek markalara aracılık ettiklerini belirtmişlerdir. Bu kapsamda ilgili katılımcıların söylemleri de şu şekildedir:

- *Markalara aracılık ediyorlar ve bu aracılık sayesinde biz bilmediğimiz markaları öğreniyoruz ve markalara değer katıyorlar. Artık influencerlar televizyon reklamlarından daha etkili ve pazarlama hususunda ekonomiye büyük bir canlılık getirdiler. Bizi de tüketim çılgınlığına sevk ediyorlar. Bir de influencerlar toplum tarafından kabul edilmiş şeyleri tanıtıyormuş gibi geliyor. Bu sebeple bunu kullanırsam bende tepki ile karşılaşmam düşüncesine bürünüyorum.*
- *Bence ürünlere kesin olarak anlam yüklüyorlar bu şekilde de bizi satın almaya sevk ediyorlar.*
- *Kesinlikle ürünlere anlamlar yüklüyorlar. Hatta sosyal medya bir yerde bu yani. Bunlara aracılık yapılan bir mecra.*
- *Bence kesinlikle anlamlar yüklüyorlar. Mesela en basitinde elektrik süpürgesi için daha önce hiç temizlik yapmamışım gibi söylemler de bulunarak birtakım anlam yüklüyorlar. Bir de buradaki iddialı söylemler satın almaya itiyor beni.*
- *Bence markalara aracılık ediyorlar. Ve bu beni satın alma noktasında etkiliyor. Örneğin işte bir influencer bir ürünü öneriyor o zaman bende diyorum ki bu kişi de bu markayı ya da ürünü önerdiyse kesin iyidir gibi düşünce oluyor.*

Katılımcılardan elde edilen verilere göre influencerlar ile sembolik tüketim arasında pozitif bir ilişki söz konusudur. Çünkü katılımcıların birçoğu influencerların ürünlere anlamlar yükleyerek ürünleri satın almaya neden olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca öneriler doğrultusunda kişilerin alışveriş yapması ise influencerların sembolik tüketime etki ettiğinin en büyük kanıtlarından bir tanesidir.

5. Sonuç

Yaşanan teknolojik değişimle birlikte pek çok alanda değişiklikler meydana geldiği gibi tüketim veya ihtiyaç hususunda da birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle internet teknolojilerinin yaygınlaşması ve sosyal medyanın hemen hemen herkes tarafından erişilebilir hale gelmesi neticesinde geçmiş dönemlerin kanaat önderlerine benzer yeni kanaat önderleri ortaya çıkmıştır.

Influencer ya da içerik üreticisi olarak adlandırılan bu kişilerin pek çok alana etki ettiği gözle görülür bir gerçektir. Bu kapsamda ilgili kişilerin etki ettiği alanlardan bir tanesi de tüketim konusudur. Günümüzün tüketicileri alışveriş ya da tüketim gerçekleştirirken sadece ihtiyaç motivasyonundan hareket etmemekte, bunun yerine farklı motivasyonlardan hareketle tüketim gerçekleştirmektedir.

Bu bağlamda yapılan çalışma influencerların sembolik tüketim konusundaki etkisini gözler önüne sererek kişilerin buradaki motivasyonlarını ortaya koymuştur. Yapılan analizler sonucunda kişilerin influencerların önerilerinden etkilendiği görülmüştür. Öyle ki katılımcıların influencerların söylemleri doğrultusunda alışveriş gerçekleştirmeleri ve bu kişileri rol model olarak değerlendirip onların yaşam tarzını benimsemeleri influencerların önerileriyle kişileri ne denli etkilediğini gözler önüne sermektedir.

Bunun haricinde influencerların sembolik tüketime etki edecek şekilde ürün ya da hizmetleri tanıttıkları ve bunların da kişileri satın alma noktasında pozitif yönde etkilediği keşfedilmiştir. Özellikle günümüzde topluma mesaj vermenin bir aracı haline dönüşen tüketim tercihleri bir kişiye ya da gruba benzemek için yapılmaktadır. Bu bağlamda önemli bir aracı olan influencerlar topluma sundukları standartlar ile "Tüketim gerçekleştirirseniz siz de bu standartlara sahip olursunuz." mesajını hissettirmeden bireylere empoze etmektedir. Ayrıca kişilerin influencerları rol model olarak almakta ya da önerilen ürünlerle toplumda bir kimlik inşa etmekte oldukları görülmüştür. Ortaya çıkan bulgulardan hareketle influencerların kendi deneyimledikleri ürünleri tutarlı bir biçimde ve sosyal medyadaki tanınırlığı aracılığıyla bireylere sunması kişileri influencerlara inanmaya ve bu doğrultuda sembolik tüketim yapmaya yönlendirmektedir. Influencerların iddialı söylemleri ve para odaklı tavır takınmaları ise kişilerin ilgili paylaşımlara şüpheli yaklaşmasına neden olan en büyük etken olarak tespit edilmiştir.

Bu bağlamda, analizler neticesinde, günümüzde kişilerin toplum üzerinde görünme ve var olma mücadelelerini sadece sosyal statüler aracılığıyla yapmadığı, aldıkları ürünlerle topluma mesajlar ilettikleri görülmektedir. Tüketimi bir takdis aracı olarak değerlendiren Bourdieu'nun (2023: 80) söylemleriyle de uyuşan bulgular günümüzde tüketimin, salt tüketim olmaktan çıkarak daha derin boyutları olan bir sürece evrildiğinin kanıtı niteliğindedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%65), Yazar-2 (%35)

Conceiving the Study: Author-1 (%65), Author-2 (%35)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%65), Yazar-2 (%35)

Data Collection: Author-1 (%65), Author-2 (%35)

Veri Analizi: Yazar-1 (%65), Yazar-2 (%35)

Data Analysis: Author-1 (%65), Author-2 (%35)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%65), Yazar-2 (%35)

Writing Up: Author-1 (%65), Author-2 (%35)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%65), Yazar-2 (%35)

Submission and Revision: Author-1 (%65), Author-2 (%35)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

Azizağaoğlu, A. ve Altunışık, R. (2012), Postmodernizm, Sembolik Tüketim ve Marka, *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), s. 33-50.

Başfıncı, Ç. (2015), Sembolik Tüketim ve Tüketim Öykülerinin Hermeneutik Yaklaşımla Yorumlanmasına İlişkin Bir Uygulama, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (7), s. 183-210.

Baudrillard, J. (2009), *Gösterge Ekonomi Politikası Hakkında Bir Eleştiri*. (Çev.: O. Adanır ve A. Bilgin), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Baudrillard, J. (2016), *Tüketim Toplumu*. (Çev.: H. Deliceçaylı ve F. Keskin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2001), Consuming Life, *Journal of Consumer Research*, 1(1), s. 9-29. doi.org/10.1177/14695405010010010.

- Baycur, G. ve Karaca, H. S. (2022), Reklamlardaki Ünlülerden Sosyal Medyadaki Fenomenlere: Influencer Pazarlamasına Bütüncül Bir Bakış, *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 15(1), s. 271-320.
- Bourdieu, P. (2023), *Kültür Üretimi Sembolik Ürünler Sembolik Sermaye*. (Çev.: S. Yardımcı ve E. Gen), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Can, E. ve Arslan, B. (2018), Öğretmenlerin Sınıf Yönetimi Yeterliklerine İlişkin Öğrenci Görüşleri, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(18), s. 195-219.
- Canöz, K., Gülmez, Ö. ve Eroğlu, G. (2020), Pazarlamanın Yükselen Yıldızı Influencer Marketing: Influencer Takipçilerinin Satın Alma Davranışını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 23(1), s. 73-91.
- Çetin, E. (2016), Sembolik Tüketim Araçları: Alışveriş Merkezleri ve Moda, *Sosyoloji Dergisi* (1), s. 65-74.
- Creswell, J. (2017), *Araştırma Deseni Nitel, Nicel ve Karma Yöntem Yaklaşımları*, (Çev.: S. B. Demir), Ankara: Eğiten Kitap Yayınevi.
- Dehghan, M. K. ve Sadjadi, B. (2021), Symbolic Consumption and Media in Bret Easton Ellis's Less than Zero, *In: Critical Literary Studies*, 3(2), s. 93-108.
- Demirzen, İ. (2010), Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din İle Etkileşimi, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 10(1), s. 97-109.
- Eyel, C. Ş. ve Şen, B. (2020), Influencer Pazarlama ve Tüketicilerin Influencer'lara Yönelik Tutumlarının Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisi, *Atlas Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(5), s. 7-29.
- Eyice, S., İlbasmış, S. ve Pirtini, S. (2014), Sembolik Tüketim Davranışı ve Sembolik Tüketim Ürünü Olarak Tek Taş Yüzük Üzerine Bir Araştırma, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11(42), s. 89-103.
- Güngör, A. (2021), Dönüşen Pazarlama ve Influencer Pazarlama Uygulamaları, *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, (7), s. 40-51.
- Gürbüz, C. ve Bozkurt, Ö. (2022), Gösterişçi, Deneyimsel ve Sembolik Tüketim Ölçeklerinin Türkçeye Uyarlanması, *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 15(1), s. 193-218.
- Karahan, F. D. ve Adak, N. (2019), Tüketimin Cinsiyeti: Tüketim Toplumunda Gençlerin Tüketim Eğilimleri, *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, 2(1), s. 118-148.
- Kıral, B. (2021), Nitel Araştırmada Fenomenoloji Deseni: Türleri ve Araştırma Süreci, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 10(4), s. 92-103.
- McQuail D. ve Windahl S. (2010), *İletişim Modelleri: Kitle İletişim Çalışmalarında*, (Çev.: K. Yumlu), Ankara: İmge Kitabevi.
- Mert, Y. L. (2018), Dijital Pazarlama Ekseninde Influencer Marketing Uygulamaları, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 6(2), s. 1299-1328.
- Peltekoğlu, F. ve Uralman, N. H. (2016), Tüketim Kültürü Perspektifinden Halkla İlişkiler, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 4(1), s. 1-17.
- Roy, N. ve Gretzel, U. (2022), Feeling Opulent: Adding an Affective Dimension to Symbolic Consumption of Themes, *Tourism Geographies*, 24(2/3), s. 346-368.
- Sarı, B. (2019), Modernizmden Postmodernizme Tüketimin Evrimi ve Ekonomi Politikasını Anlamak, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(70), s. 554-568. doi.org/10.17755/esosder.404495.
- Şahin, D. (2019), Nüfuz Pazarlaması (Influencer Marketing): Youtuberlar Üzerine Bir Araştırma, *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimleri Dergisi*, 12(2), s. 47-57.

- Şeker, A. (2021), Influencerların Tüketici Satın Alma Tutum ve Davranışlarına Etkileri Üzerine Nitel Bir Araştırma, *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 22(1), s. 19-42.
- Şentürk, Ü. (2008), Modern Kontrol: Tüketim, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(2), s. 221-239.
- TDK. (2023), <https://sozluk.gov.tr> ET:25.01.2023.
- Uslu, F. ve Demir, E. (2023), Nitel Bir Veri Toplama Tekniği: Derinlemesine Görüşme, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 40(1), s. 289-299.
- Ünlü, S. ve Filan, M. (2021), Veblen'in Gösterişçi Tüketim Kavramı Çerçevesinde Sosyal Medya: Instagram Influencer'ları Üzerine Bir Analiz, *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 6(12), s. 39-55.
- Veysel, Ş. K. (2018), Tüketim Toplumu: Tüketici Kimliği ve Sembolik Tüketim Açısından Bir Değerlendirme, *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, (1), s. 1-23.
- Witt, U. (2010), Symbolic Consumption and The Social Construction of Product Characteristics, *Structural Change and Economic Dynamics*, 21(1), s. 17-25.
- www.marketingturkiye.com.tr/haberler/influencer-marketingde-ezber-bozuluyor/ ET: 07.07. 2023.
- Yalçın, H. (2022), Bir Araştırma Deseni Olarak Fenomenoloji, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), s. 213-232.
- Yıldırım, Y. (2019), Tüketicilerin Sembolik Tüketim Eğilimlerinin Öğrenilmesi: Akçakoca Örneği, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(6), s. 257-267, doi.org/10.18506/anemon.506417.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 44-55, doi: 10.11616/asbi.1391246

Agile Leadership Characteristic of Hakkari University Managers in Perspective of VUCA-RR

VUCA-RR Perspektifinden Hakkari Üniversitesi Yöneticilerinin Çevik Liderlik Özellikleri

Hava YAŞBAY KOBAL¹

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 27.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Abstract: The aim of the study is to investigate the agile leadership characteristics of managers working at Hakkari University. Data was collected from 22 managers working at Hakkari University. Data was collected from 22 managers and analyzed in the Nvivo12 qualitative analysis program. Analysis results show that managers act result-oriented by motivating employees and by example. Managers stated that they attach importance to teamwork and also that they act in the direction of making joint decisions in the organization. It has been determined that the managers support the activities that will help the development of the employees such as training and seminars, and make an effort to acquire and use technological competence. Finally, it has been determined that the managers exhibit agile leadership characteristics by acting flexible and fast.

Key words: Agility, agility leadership, VUCA, VUCA-RR, qualitative research

&

Öz: Bu çalışmanın amacı; Hakkari Üniversitesi'nde görev yapan yöneticilerin çevik liderlik özelliklerinin araştırılmasıdır. 22 yöneticiden veri toplanarak elde edilen veriler Nvivo12 nitel analiz programında analiz edilmiştir. Analiz sonuçları yöneticilerin çalışanları motive ederek ve örnek olarak sonuç odaklı davrandıklarını göstermektedir. Yöneticiler takım çalışmasına önem verdiklerini ve ayrıca örgütte ortak karar alma yönünde davrandıklarını ifade etmişlerdir. Yöneticilerin eğitim, seminer gibi çalışanların gelişimine yardımcı olacak faaliyetlere destek verdikleri, teknolojik yetkinliğin edinilmesi ve kullanılması yönünde çaba gösterdikleri saptanmıştır. Son olarak yöneticilerin esnek ve hızlı hareket ederek çevik liderlik özellikleri sergiledikleri belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Çeviklik, çevik liderlik, VUCA, VUCA-RR, nitel araştırma

Atıf/Cite as: Yaşbay Kobal, H. (2024). Agile Leadership Characteristic of Hakkari University Managers in Perspective of VUCA-RR. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 44-55. doi: 10.11616/asbi.1391246

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Hava Yaşbay Kobal, Hakkari Üniversitesi, havayashbay@hakkari.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Introduction

There have been rapid changes in the world in the last 15 years. Changes experienced at the global level include high levels of uncertainty, complexity and indecision. Therefore, the environment it is in is a VUCA (volatility, uncertainty, complexity, ambiguity) environment (Kırpık, 2020). For example, the financial crisis occurred in 2008-2009. The Covid-19 pandemic, which emerged in 2020, has also increased the pace of change and made it difficult to predict the future, making the characteristics of VUCA environments clear. Such environments have begun to be called VUCA-RR in recent years. The abbreviation "RR" refers to the words rapidity and radicality (Moccia et al., 2021: 49; Akkaya and Ahmed, 2022: 2-3; Ahmed et al., 2022: 13). Lawrence (2013) called this situation inherent in today's business world the "new normal" and stated that this situation changes not only the way organizations do business but also the way their leaders lead. Because, the prolongation of the process dominated by obscurity has left the managers face to face with a new situation that needs to be managed (Bir and Koç, 2022: 1270). Therefore, in response to high uncertainty and rapid change brought about by changing social norms, deglobalization, climate change and digital disruption, agility has gained a lot of attention in the business and management world. It has been necessary for organizations to develop a level of agility in order to survive in this new order. The concept of agility is the capacity to react quickly to rapidly changing conditions and is a set of certain tools and methods that are gaining importance (Akkaya and Ahmed, 2022: 2). New leadership skills are needed for organizations to gain agility characteristics.

Considering their key roles in organizations, leaders are seen as the solution to the complexity caused by sudden changes and uncertainties in the environment. It is expected that he/she will be able to develop agile leadership skills to ensure that an agile culture spreads throughout the organization. Therefore, it is important for leaders to have agility characteristics. In this sense, agile leaders with characteristics such as change-oriented, fast, flexible, team-oriented and result-oriented come to the fore. From this point of view, in this study, it is aimed to investigate the agile leadership characteristics of managers working at Hakkari University.

2. Literature Review

2.1. Agile Leadership

The necessity of responding quickly to the rapid change, high level of uncertainty and complexity in the world has brought the agile leadership approach to the fore (Joiner, 2009: 29). Agility is defined as "the ability to respond and adapt to change in a timely manner so that change quickly becomes the norm for organizations" (Mukerjee, 2014: 57). In another definition, agile leadership is defined as "anticipating and accepting environmental change and adapting to it quickly, even causing a change in market conditions" (Crocitto and Youssef, 2003: 391).

An agile leader with many skills combined with flexibility and speed can make it easier for organizations to achieve success (Fachrunnisa et al., 2020: 69). In addition to anticipating and adapting to change, the agile leader can guide the team and continuously influence the team's behavior by creating and disseminating a guiding vision (Akkaya et al., 2020: 1607; Parker, 2015: 119). Contrary to hierarchical management, it exhibits a common management approach (Medinilla, 2012: 64). Agile leaders have high self-awareness. They are also skilled at inspiring and developing others. (Abbasi and Ruf, 2020: 129-130; McPherson, 2016: 1; Medinilla, 2012: 64). In summary, the goal of agile leadership is to motivate people to contribute to the greater good of the organization rather than focusing on control. Communication flows freely between everyone to encourage motivation. Agile approach supports full transparency. Include everyone in the decision-making process (Thoren, 2023: 164).

In agile leadership style, leaders can manage the organization in such a way that the organization can survive and continue to survive and even thrive in the age of VUCA and especially in the age of adaptation to the new habits we are in (Arifin and Purwanti, 2023: 34). In other words, the VUCA period requires leadership agility, which is the leader's fast and flexible behavior style and the ability to sense and respond

to changes in the environment (Kostrad, 2019: 206). The concept of VUCA (votality, uncertainty, complexity, ambiguity) was coined by the US Army to describe the current environment after the end of the Cold War. The concept has become frequently used to describe the chaotic, turbulent and rapidly changing business environment, which has become the "new normal" especially after 2000 (Lawrence, 2013: 21).

VUCA combines four different types of response themes (Lawrence, 2013: 5; Bennett and Lemoine, 2014):

Volatility: The nature, speed, volume and magnitude of change mean that they cannot be predicted. But it is not difficult to understand; information is usually available. In such a case, it is recommended to stock up the inventory.

Uncertainty: It means difficulty in predicting problems or events. This variable makes forecasting and decision making difficult. It is recommended to invest in knowledge in case of uncertainty.

Complexity: By complexity, the danger of losing the relevance between parts is understood. The layer of complexity can increase the difficulty of decision making and lead to confusion that can lead to uncertainty. Recruit or develop specialists; It is recommended to create sufficient resources to remove the complexity.

Ambiguity: It is a situation where there is no clarity in making sense of the events in the environment. Understanding cause and effect requires forming and testing hypotheses. Therefore, it is recommended that the analyzes be designed in such a way that the lessons learned can be applied widely.

As the pace of change has increased in recent years, the new normal world has become both more risky, variable, uncertain, complex and ambiguous. Therefore, by emphasizing the need for change and flexibility, the concept of VUCA-RR, where double RR means Rapidity and Radicality, was introduced. Rapidity will be the most important surviving human skill, the ability of managers to continually create value from new ideas in the VUCA-RR world. Radicality on the other hand, is about innovation, which depends on individual and human capital as well as dynamic and organizational capacities (Moccia et al., 2021: 49; Akkaya and Ahmed, 2022: 2-3; Ahmed et al., 2022: 13).

It is important that leaders at all levels in organizations accept agility as an institutional value (Crocitto and Youssef, 2003: 395). A variety of methodologies exist to help agile leaders manage projects. These can be listed as Kanban, Lean, Scrum and Extreme Programming (Almeida and Carneio, 2023: 1). In the report prepared by KPMG in 2019 ([KPMG: Agile Transformation, 2019](#): 6), 91% of organizations consider adopting agility as a priority; It was stated that Scrum methodology was used the most, followed by Kanban and Lean. In the Scrum method, works are carried out in cycles called "sprints" varying between 1-4 weeks. It will support agile working in method; Three main roles have been identified as scrum master, product owner and development team (Almeida and Carneio, 2023; [KPMG: Agile Transformation, 2019](#); Petrescu and Streca, 2022).

2.2. Agile Leadership Levels

In order for success in organizations to be sustainable, organizations must reach the level of agility. Realizing agility in organizations seems possible only with the presence of agile leaders. Joiner and Josephs (2007b: 36; 2007a: 6-12; Joiner, 2009: 32; Joiner, 2019: 7) identified five levels of leadership agility: expert, achiever, catalyst, co-creator, and synergist. These agile leadership levels are described below (Yaşbay Kobal, 2022: 262-263):

Expert: The leader's legitimate power comes from her expertise and position in the hierarchy. Agile leaders impress their subordinates with their analytical problem-solving ability. They deal with the individual work of their subordinates and interact directly with reports. Experts have a passion for problem solving but tend to focus on the problem or person without paying much attention to stakeholders or context. Expert-level agile leaders can be effective in environments where the rate of change is low.

Achiever: It is very important for leaders at this level to achieve results that are valued by the organization. They realize that the power of the leader comes from motivating others as well as authority and expertise. These managers have developed a systems thinking that leads them to focus on improving business

systems. Therefore, they try to create a culture that encourages and rewards teamwork. These leaders can be effective in moderately complex environments.

Catalyst: They place great emphasis on participation, empowerment and teamwork. With their openness to change, their willingness to rethink fundamental assumptions, and their visionary orientation, the catalysts represent the first level of agile leadership where sustainable success can be achieved in today's rapidly changing, complex business environment. Catalysts pay special attention to creating a culture of empowerment, collaboration, and constructive candor to develop agile organizations.

Co-creator: Leaders at this level have the competencies to be successful in the rapidly changing and often destructive global economy for long-term organizational success with their emotional flexibility, ability to develop dialogue, creativity, and win-win solution suggestions. Committed to building collaborative teams and developing organizational relationships based on a deep sense of shared purpose.

Sinergist: It represents the cutting edge of the capacities and competencies developed by leaders. Agile leaders at this level can switch between leadership styles and determine which level would be more appropriate for a given situation. This ability enables them to access "synergic intuitions" that transform potential conflicts into beneficial solutions for all parties involved and to be successful in chaotic conditions.

These levels are hierarchical. Therefore, when leaders advance to the next level, the skills gained are transferred to the next level. For example, for leaders to work effectively at the synergist level, they must first specialize in the catalyst and co-creator levels.

2.3. Leading Literature Agile Leadership

Pioneering studies on agile leadership in the literature are given below.

Fernández (2005) aimed to identify the difficulties that managers face while leading. For this purpose, she conducted interviews with SME managers in China and presented a three-dimensional agile leadership model. These dimensions were determined as external agility, internal agility and personal agility. Another result of the research is that managers need to be fast and flexible in the face of unexpected situations.

Joiner and Josephs (2007) presented agile leadership as a conceptual model. As a result of the research, five different agility levels were determined as expert, achiever, catalyst, co-creator and synergist. Research results showed that only 10% of managers are at the level of catalyst, mutual creativity and synergy.

Wooten and James (2008) investigated the responses of organizations to the crises experienced between 2000 and 2006. According to the authors, agile leaders have extensive knowledge of all aspects of the business and can work across organizational functions or departments to accomplish a task. When preparing for or planning for a crisis, organizational agility is important because although a crisis may initially affect one aspect of the business, it will eventually affect the entire organization, including its reputation.

Lawrence (2013) stated that VUCA, the new normal of today's business world, has significantly changed leadership skills. As a result of the research, it was determined that visionary, agile, open and understanding leaders are needed to achieve success in the VUCA world.

Baran and Woznyj (2020) stated seven categories that a leader should include in their checklist to increase agility. These categories are communication and transparency, information sharing and teamwork, encouraging agile behavior, continuous improvement and learning, customer focus, leadership and role modeling, strategic alignment and talent management.

Beytekin and Özkanlı (2020) investigated the new leadership skills of Public Education Center teachers under VUCA conditions. It was observed that the variability, uncertainty, complexity and ambiguity of the teachers at the Public Education Center in VUCA conditions were positively and moderately related to each other. In addition, while there was no significant relationship between VUCA conditions and natural

leadership skills, it was determined that there was a moderate positive relationship between modern leadership skills.

Bir and Koç (2022) investigated the effect of VUCA perception on the perception of agile leadership skills. As a result of the research, it was determined that the perception of variability had a positive effect on the perception of agile leadership skills.

When the literature is examined, it is seen that agile leadership is emphasized in most of the studies dealing with leadership structures in uncertain environments that are in rapid change. When the literature is examined, it is seen that agile leadership is emphasized in most of the studies dealing with leadership structures in uncertain environments that are in rapid change (Abbasi and Ruf, 2020; Fachrunnisa et al., 2020; Horney et al., 2010; Joiner, 2019; Kostrad, 2019; Lawrance, 2013; McKenzie and Aitken, 2012; Parker et al., 2015). Therefore, it is possible to state agile leadership as a must-have skill in the VUCA world.

3. Method

3.1. Research Purpose and Sample

The aim of this study is to investigate the agile leadership characteristics of managers working at Hakkari University. Convenience sampling method was preferred in sampling. In this context, data were collected through semi-structured interview forms from 22 managers working at Hakkari University between March and May 2023. Research question "What are the agile leadership characteristics of Hakkari University managers?" determined as.

3.2. Data Collection and Analysis

Qualitative research method was used in the study. Semi-structured interview questions were created as a result of literature review. Data collection process started in August 2023 and ended in September 2023. Ethics committee approval was received for this research with the decision of Hakkari University Ethics Committee dated 24/08/2023 and numbered 1. The obtained data were deciphered without making any changes, recorded in the Nvivo 12 qualitative data analysis program and prepared for content analysis. In the content analysis, the codes determined by considering the dimensions in the literature were brought together according to their similarities and differences and themes were created. Finally, some results were obtained by interpreting the findings.

3.3. Validity and Reliability

In qualitative research, validity is related to the detailed reporting of the data obtained by the researcher and the explanation of how the results were reached (Yıldırım and Simsek, 2006: 256-257). In order to ensure internal validity in this study, the data were collected in the form of direct face-to-face interviews, and the managers were given time to express their opinions on the subject. During the research, care was taken not to ask leading questions in order to prevent a certain thought from coming to the fore. It has been clearly stated how the results have been achieved. The obtained data are associated with previously created conceptual For the external validity of the research, the stages of the research were detailed, the data collection tool, the data collection process, the analysis and interpretation of the data, the findings were explained in detail, and direct quotations from the statements of the participants were included.

In qualitative research, reliability means whether the study process is consistent, reasonably stable across researchers and methods over time (Miles et al., 2014: 272), and that the same results can be achieved using the same data on the subject being investigated under the same conditions (Neuman, 2014: 278; Yıldırım and Simsek, 2006: 260-265). In this study, as LeCompte and Goetz (1982: 37-42) suggested, the data collection tool was created by making use of the studies in the literature to increase internal reliability, and information about the data collection tool was included. In the interviews, the questions were asked clearly and clearly, and the data obtained were presented directly without any comment. In order to ensure external reliability, the conceptual framework and assumptions of the research, the method of data collection and analysis are defined in detail. The same coding scheme is used to encode all documents. The findings obtained as a result of the research were compared with the results of similar types of research.

4. RESULTS

4.1. Views of Managers on Agile Leadership

As a result of the questions asked to determine the agile leadership characteristics of the managers, seven main themes emerged.

4.1.1. Being Result Oriented (MT1)

The questions asked to determine the result-oriented feature of the managers were grouped under two themes as “motivation” (T1) and “being an example” (T2), and the results are given in Table 1.

Table 1: Themes, Codes, and References on Being Result-Oriented

Main Theme	Themes	Codes	References
Being Result Oriented (MT1)	Motivation (T1)	Support (c1)	8
		Participation in Decisions (c2)	4
		Positive Discourses (c3)	5
		Discretion (c4)	3
	Being an Example (T2)	Way of Doing Business (c5)	15

4.1.1.1. Motivation (T1)

“Motivation” theme includes 4 codes as “supporting” (c1), “participation in decisions” (c2), “positive discourses” (c3) and “discretion” (c4). Excerpts from the statements of the managers are given below:

c1- 3. Institution Manager (...) “When they encounter a problem, I do not leave them alone, I try to overcome the problem together.”

c2-19. Institution Manager (...) “We help our colleagues to be included in the decision processes for the unit targets and make their own decisions in their own duties.”

c3- 6. Institution Manager (...) “We state that we value them and that they are also responsible parts of our school.”

c4- 14. Institution Manager (...) “I appreciate the success of the employees meticulously fulfilling the given task.”

4.1.1.2. Being an Example (T2)

The theme of “being an example” includes 1 code as “way of doing business” (c4). Excerpts from managers statements are given below:

c5- 18. Institution Manager (...) “I think that I am an example because I am someone who does all kinds of work on time.”

4.1.2. Being Team Oriented (MT2)

The questions asked to determine the team-oriented feature of the managers were gathered under the theme of “team work” (T3) and the results are given in Table 2.

Table 2: Themes, Codes, and References on Being Team-Oriented

Main Theme	Themes	Codes	References
Being Team Oriented (MT2)	Team Work (T3)	Coordinated Work (c6)	16

4.1.2.1. Team Work (T3)

The “Team work” theme includes one code as “coordinated work” (c6). Excerpts from manager statements are given below:

c6- 17. Institution Manager (...) “In meetings held at regular intervals, responsibilities are divided and targets are set. Everyone is aware of their responsibilities. The team works in a coordinated manner and all works are tried to be done completely by helping each other when necessary.”

4.1.3. Decision Making (AT3)

The questions asked to determine the decision-making feature of the managers were gathered under the theme of “joint decision” (T4) and the results are given in Table 3.

Table 3: Themes, Codes, and References for Decision Making

Main Theme	Themes	Codes	References
Decision Making (AT3)	Join Decision (T4)	Getting Opinions (c7)	19

4.1.3.1. Join Decision (T4)

The “Joint Decision” theme includes one code as “getting opinions” (k7). Excerpts from manager statements are given below:

c7-10. Institution Manager (...) “First of all, we brainstorm with the employees, as a result, we take the most appropriate decision.”

4.1.4. Assisting Development (AT4)

The questions asked to determine the ability of managers to help the development of employees were gathered under the theme of “employee development” (T5) and the results are given in Table 4.

Table 4: Themes, Codes, and References to Assisting Development

Main Theme	Themes	Kodlar	References
Assisting Development (AT4)	Employee Development (T5)	Education (k8)	14
		Technological Development (k9)	4

4.1.4.1. Employee Development (T5)

The “employee development” theme includes 2 codes as “education” (c8) and “technological development” (c9). Excerpts from the statements of the managers are given below:

c8- 4. Institution Manager (...) “Personal development courses that employees want to attend, etc. We support the training activities by giving administrative permission and orientation training to the newly arrived personnel within the institution.”

c9- 17. Institution Manager (...) “I make an effort for them to use new technological equipment.”

4.1.5. Technological Competence (AT5)

The questions asked to determine the technological competencies of the managers were gathered under the themes of “acquiring technological competency” (T6) and “using technological competency” (T7) and the results are given in Table 5.

Table 5: Technological Competence Themes, Codes and References

Main Theme	Themes	Codes	References
Technological Competence (AT5)	Acquiring Technological Competency (T6)	Following Current Studies (c10)	7
	Using Technological Competency (T7)	Using Technology in Doing Business (c11)	11

4.1.5.1. Acquiring Technological Competency (T6)

The theme of “Acquiring technological competency” includes 1 code as “following current studies” (c10). Excerpts from manager statements are given below:

c10-19. Institution Manager (...) “We follow the developments for the use of the necessary programs and the application of new construction techniques in order to carry out our activities.

4.1.5.2. Using Technological Competency (T7)

The theme of “using technological competency” includes 1 code as “using technology in doing business” (c11). Excerpts from manager statements are given below:

c11- 17. Institution Manager (...) “I make my efforts to use up-to-date technology in order to perform the tasks to be done quickly.”

4.1.6. Being Flexible (AT6)

The questions asked to determine the flexibility of managers were gathered under the theme of “personal situations” (T8) and the results are given in Table 6.

Table 6: Themes, Codes, and References on Being Flexible

Main Theme	Themes	Codes	References
Being Flexible (AT6)	Personal Situations (T8)	Family Problems-Illness (c12)	5
		Higher Education of Employees (c13)	3

4.1.6.1. Personal Situations (T8)

“Personal situations” theme includes 2 codes as “family problems-illness” (c12) and “higher education of employees” (c13).

c12- 14. Institution Manager (...) “When employees and their families encounter a problem in their health, the necessary flexibility is provided when it comes to their personal situation.”

c13- 6. Institution Manager (...) “We provide our colleagues with the necessary flexibility in emergency situations during their higher education and doctoral studies within the UNIP protocol.”

4.1.7. Be Fast (AT7)

The questions asked to determine the quickness of the managers were gathered under the themes of "adaptation to the speed of change" (T9) and "leadership to change" (T10) and the results are given in Table 7.

Table 7: Themes, Codes, and References on Be Fast

Main Theme	Themes	Codes	References
Be Fast (AT7)	Adaptation to the Speed of Change (T9)	Scientific Developments (c14)	8
		Technological developments (c15)	8
	Leadership to Change (T10)	Encourage-Support (c16)	9
		Trainings (c17)	6

4.1.7.1. Adaptation to the Speed of Change (T9)

The theme of "Adaptation to the speed of change" includes 2 codes as "scientific developments" (c14) and "technological developments" (c15). Excerpts from the statements of the managers are given below:

c14- 16. Institution Manager (...) "I can say that we are fast in following the changes, innovations and technological developments related to our national and international unit and applying them to our unit. In addition, we are informed about scientific developments by following the postgraduate thesis studies of the academic staff, the papers they present at international or domestic scientific meetings, and making presentations in our unit."

c15- 2. Institution Manager (...) "By trying to apply technological innovations to our work in every sense..."

4.1.7.2. Leadership to Change (T10)

The theme of "Leadership to Change" includes 2 codes as "Encouragement-Support" (c16) and "Trainings" (c17). Excerpts from the statements of the managers are given below:

c16- 22. Institution Manager (...) "With 35 years of experience in various levels of government, I can predict what situations the personnel will react to. For this reason, if there will be a change in a subject, I explain to the relevant personnel that this is the necessity of the age, that their job will be more comfortable with a short-term work, and I will give the necessary support."

c17- 18. Institution Manager (...) "I will do everything so that they receive the necessary training in this regard and benefit from all kinds of opportunities."

5. Conclusions and Discussion

In this study, the agile leadership characteristics of managers working at Hakkari University were investigated. In this study, which was designed with a qualitative research method, a semi-structured interview form was used as a data collection tool. In this direction, data were collected from 22 managers working at Hakkari University. The results of the analysis made with the Nvivo 12 qualitative analysis program show that the managers in the sample act as result-oriented by motivating the employees. Managers stated that they attach importance to teamwork and also act in the direction of joint decision making in the organization. It has been determined that the managers support the activities that will help the development of the employees such as training and seminars, and make an effort to acquire and use technological competence. Finally, it has been determined that the managers exhibit agile leadership characteristics by acting flexible and fast. The research results are parallel to the results of the studies of Fernández (2005), Lawrence (2013) and Baran and Woznyj (2020).

It cannot be said that there are many scientific studies on VUCA-RR and agile leadership in Turkey. It is thought that this study will contribute to the relevant literature in terms of shedding light on what is meant by the new world called VUCA-RR, and the agile leadership characteristics that can be effective in dealing with the threats of this world.

Considering the research results, it can be stated that it is important for agile leaders to be prepared for each element of VUCA and to know how to deal with each one. As a recent and prominent example of VUCA, the education sector was also affected by the Covid-19 pandemic, which affected the whole world in 2020. This situation required universities to adapt to online/distance education both with their technological infrastructure and academic and administrative staff quickly and effectively. This can be achieved with an agile management style. In this sense, managers should not resist change, create teams that will be effective in the case of VUCA, respond quickly and accurately, establish clear and open communication with their employees, ensure the participation of internal and external stakeholders in decisions, and encourage agility. At this point, it will be an important privilege for agile leaders to have the skills to use various methodologies such as Kanban, Lean, Scrum and Extreme Programming.

In conclusion; managers at all levels in universities should first internalize agility, exhibit leadership behaviors, measure them, and then prioritize the development of a leadership development guide that can be used throughout the organization. In this context, in-service trainings organized by YÖK for university managers on the characteristics of agile leadership behavior can also contribute to the agile transformation.

This research is limited to the managers working at Hakkari University. Similar studies can be conducted examining the agile leadership characteristics of managers working at different universities. Longitudinal studies specific to universities will also contribute to the literature. Similarly, agile leadership behaviors of managers in both private and public universities can be examined comparatively. In addition, repeating the research in samples from different sectors will provide a different perspective. In order to determine the development of agile leadership in organizations, it can be recommended to conduct researches that deal with different variables such as organizational culture, organizational commitment, performance, job satisfaction, trust and productivity.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

References

- Abbasi, S. and Ruf, T. (2020), Reduction of the Fluctuation Rate in Multi-project Organizations through Agile Leadership, *Management Studies*, 8(2), p.128-133.
- Ahmed, J., Mrugalska, B. and Akkaya, B. (2022), "Agile Management and VUCA 2.0 (VUCA-RR) During Industry 4.0", Akkaya, B., Guah, M.W., Jermstittiparsert, K., Bulinska-Stangrecka, H. and Kaya, Y. (Ed.) *Agile Management and VUCA-RR: Opportunities and Threats in Industry 4.0 towards Society 5.0*, Emerald Publishing Limited, Leeds, pp. 13-26.
- Akkaya, B. and Ahmed, J. (2022), "VUCA-RR Toward Industry 5.0", Akkaya, B., Guah, M.W., Jermstittiparsert, K., Bulinska-Stangrecka, H. and Kaya, Y. (Ed.) *Agile Management and VUCA-RR:*

- Opportunities and Threats in Industry 4.0 towards Society 5.0, Emerald Publishing Limited, Leeds, pp. 1-11.
- Akkaya, B., Kayalidere, U., A., K., Aktaş, R. ve Karğın, S. (2020), Çevik Liderlik Yaklaşımı ve Çevik Lider Davranışlarını Ölçmeye Yönelik bir Ölçek Geliştirme Çalışması. İşletme Araştırmaları Dergisi, 12 (2), p.1605-1621.
- Almeida, F. and Carneiro, P. (2023), Perceived Importance of Metrics for Agile Scrum Environments, Information, p.14, 327.
- Arifin, R. and Purwanti, H. (2023), Examining the Influence of Leadership Agility, Organizational Culture, and Motivation on Organizational Agility: A Comprehensive Analysis, Golden Ratio Human Ratio Management, 3(1), p.33-54.
- Baran, B.E. and Woznyj, H.M. (2020), Managing VUCA: The Human Dynamics of Agility. Organizational Dynamics. <https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2020.100787>.
- Bennett, N. and Lemoine, G. J. (2014), What a Difference a Word Makes: Understanding Threats to Performance in a VUCA World, Business Horizons, 57(3), p.311-317.
- Beytekin, O.F. and Özkanlı, A. (2020), Halk Eğitimi Merkezi Öğretmenlerinin VUCA Koşullarında Yeni Liderlik Becerilerinin İncelenmesi, Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi, 6(12), p.95-112.
- Bir, Y. and Koç, M. (2022), VUCA Ortamında Çalışanların Çevik Liderlik Becerisi Algısı: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması ve Saha Araştırması, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 18(4), p.1270-1307.
- Crocitto, M. and Youssef, M. (2003), The Human Side of Organizational Agility, Industrial Management & Data Systems, 103(6), p.388-397.
- Fachrunnisa, O., Adhiatma, A., Lukman, N. and Ab., Majid, M.N. (2020), Towards SMEs' Digital Transformation: The Role of Agile Leadership and Strategic Flexibility, Journal of Small Business Strategy, 30(3), p.65-85.
- Fernández, J.A. (2005), The Agile Leader: Conditions for Succeeding in China, (Eds.: W.H. Mobley and E. Weldon), Advances in Global Leadership, p.255-275, Emerald Group Publishing Limited.
- Horney, N., Pasmore B. and O'Shea T. (2010), Leadership Agility: A Business Imperative for a VUCA World, People and Strategy, 33(4), p.32-38.
- Joiner, B. (2017), Bringing "Leadership Agility" to Agile, Cutter Business Technology Journal, 30(8), p.3-8.
- Joiner, B. (2009), Creating a Culture of Agile Leaders: A Developmental Approach, People & Strategy, 32(4), p.29-35.
- Joiner, B. and Josephs, S. (2007a), Leadership Agility; Five Levels of Mastery for Anticipating and Initiating Change, Jossey-Bass.
- Joiner, B. and Josephs, S. (2007b), Developing Agile Leaders, Industrial and Commercial Training, 39(1), p.35-42.
- Kırpık, G. (2020), COVID-19 Pandemisinin İnsan Kaynakları Üzerindeki Etkisinin Akademi, Medya ve İş Dünyası Perspektifinden İncelenmesi. MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(4), p.2394-2406.
- Kostrad, D.A. (2019), The Role of Leadership Agility and Organizational Commitment toward Organizational Readiness for Changes in Public Islamic Universities of Central Java in Conditions of VUCA Era, RJOAS, 7(91), p.206-211.
- KPMG (2019), Agile Transformation, <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/be/pdf/2019/11/agiletransformation.pdf>, (Erişim Tarihi: 15.08.2023).

- Lawrence K. (2013), Developing Leaders in a VUCA Environment. UNC Kenan-Flagler Business School. <https://www.emergingrnleader.com/wp-content/uploads/2013/02/developing-leaders-in-a-vuca-environment.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.09.2023).
- McKenzie, J. and Aitken, P. (2012), Learning to Lead the Knowledgeable Organization: Developing Leadership Agility. *Strategic HR Review*, 11(6), p.329-334.
- McPherson, B. (2016), Agile, Adaptive Leaders, *Human Resource Management International Digest*, 24(2), p.1-3.
- Moccia, S., Garcia, M.R. and Tomic, I. (2021). Fintech Strategy: e-Raputation. *International Journal of Intellectual Property Management*, 11(1), p.35-53.
- Mukerjee, S. (2014), Agility: A Crucial Capability for Universities in Times of Disruptive Change and Innovation, *Australian Universities' Review*, 56(1), p.56-60.
- Medinilla, A. (2012), *Agile Management: Leadership in An Agile Environment*, Springer.
- Parker, D. W., Holesgrove, M. and Pathak, R. (2015), Improving Productivity with Selforganised Teams and Agile Leadership. *International Journal of Productivity and Performance Management*, 64(1), p.112-128.
- Petrescu, M. and Sterca, A. (2022), Agile Methodology in Online Learning and how it can Improve Communication. A Case Study. In *Proceedings of the 17th International Conference on Software Technologies*, 542-549. Isbn:978-989-758-588-3 issn:2184-2833
- Thoren, P.M. (2023), *Çevik İnsanlar*, (Çev.: G. Arıkan), Sola Unitas. (Orijinal eserin basım tarihi 2019).
- Torres, R., Reeves, M., and Love, C. (2013), *Adaptive Leadership*, The Boston Consulting Group, 33-39.
- Wooten, L.P., and James, E.H. (2008), Linking Crisis Management and Leadership Competencies: The Role of Human Resource Development. *Advances in Developing Human Resources*, 10(3), p.352-379.
- Yasbay Kobal, H. (2022), *Çevik Liderliğin Örgütsel Çeviklikteki Rolünün Değerlendirilmesi*, Ege 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Muğla, Türkiye.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 56-75, doi: 10.11616/asbi.1391248

Film Pazarlama Stratejilerinde Transmedya Etkisi: Barbie Örneği

Transmedia Effect in Film Marketing Strategies: The Barbie

Buket AKDEMİR DİLEK¹, Azime Ayşenur ÇELİMLİ AKGÜL²

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 06.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Transmedya araçlarından biri olan sinema, reklam faaliyetlerini tutundurma amacıyla aktif olarak kullanılırken, son yıllarda sosyal medyayı kullanması dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın konusu olan Temmuz 2023'te vizyona giren *Barbie* filmi yapımcıları, geleneksel reklam mecralarının ötesinde dijital dünyada bir Barbie ekosistemi oluşturmayı hedefleyerek dünyanın dört bir yanında Instagram Influencerları ile anlaşma yapmıştır. Pazarlama bütçesinin filmin yapım maliyetinden yüksek olması sinemada reklam faaliyetlerinin önemini kanıtlar niteliktedir. Araştırmada Barbie'nin resmi Instagram ve Youtube kanalı ile Türkiye'de en çok izlenen Barbie içerikli Reels'ların karşılaştırması yapılmıştır. Farklı kategorilerde Türkçe içerik üreten amaçlı örneklemle seçilen 5 influencerın reelsları içerik çözümlemesi yöntemiyle incelenmiştir. Transmedya hikâye anlatıcılığında kullanılan 10 maddeye göre videoların içerikleri tablolaştırılarak yorumlanmıştır. *Barbie* filmi örneğiyle, transmedya bünyesinde ürünün de ötesine geçen dijital içerik üreticilerinin (influencerların) hazırladığı içerikler, yeni bir pazarlama stratejisi olarak değerlendirilmesi söz konusu tartışmalardandır.

Anahtar Kelimeler: *Barbie* filmi, Transmedya, Dijital kültür, Sosyal medya, Sinema, Reklam.

&

Abstract: Cinema, one of the transmedia tools, has been actively used for advertising activities, and its use of social media in recent years is noteworthy. The producers of the *Barbie* movie, which is the subject of this study and was released in July 2023, aimed to create a Barbie ecosystem in the digital world beyond traditional advertising media, and made agreements with Instagram Influencers all over the world. The fact that the marketing budget is higher than the film's production cost proves the importance of advertising activities in cinema. In the research, a comparison was made between Barbie's official Instagram and Youtube channel and the most watched Barbie content Reels in Turkey. The reels of 5 influencers who produce Turkish content in different categories selected with purposive sampling were examined with the content analysis method. The contents of the videos were tabulated and interpreted according to the 10 items used in transmedia storytelling. With the example of the *Barbie* movie, the contents prepared by digital content producers (influencers) that go beyond the product within transmedia are considered as a new marketing strategy among the discussed issues.

Keywords: *Barbie* movie, Transmedia, Digital Culture, Social media, Cinema, Advertising.

Atıf/Cite as: Akdemir Dilek, B., Çelimli Akgül, A. A. (2024). Film Pazarlama Stratejilerinde Transmedya Etkisi: Barbie Örneği. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 56-75. doi: 10.11616/asbi.1391248

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Buket Akdemir Dilek, Hasan Kalyoncu Üniversitesi. buket.adilek@hku.edu.tr, (Sorumlu Yazar)

² Arş. Gör., Azime Ayşenur Çelimli Akgül, İstanbul Aydın Üniversitesi, azimeaysenurcelimli@aydin.com.

1. Giriş

Günümüz dijital dünyasında ürün tanıtımı, bilgi vermenin ötesinde bir tür hikâye anlatımıyla hedef kitlesine deneyim yaşatma arzusu üzerinden yapılmaktadır. Transmedya hikâye anlatıcılığı, dijitalleşen dünyada tüketicinin aynı zamanda üreten tarafta olmasıyla yeni ve farklı platformların kullanımıyla popüler hale gelmiştir. Markaların ve platformların üreten tüketiciyi keşfetmesiyle transmedya hikâye anlatıcılığı güçlü bir pazarlama stratejisine dönüşmüştür. Hedef kitlenin ürünün ya da hizmetin hikâyesini her an görüp hatırlaması üzerine bir hikâye kurgulanmıştır. Burada sosyal medyanın diğer medya organlarına göre daha ekonomik, daha ulaşılabilir ve güncellenebilir olması transmedya hikâye anlatıcılığının avantajı haline gelmiştir. Sosyal medyanın aynı zamanda interaktif bir alan olması kullanıcı ile ürünün arasındaki bağı hedef kitleye sunma imkânı tanımaktadır. Örneğin Barbie markasının resmi bir Instagram profili olmasının yanı sıra hayran sayfalarının olması, buralarda diğer hayranlarla ve meraklılarıyla buluşulması hikâyeye farklı kurgular eklerken; oyuncak olmanın ötesinde derin anlamlar yüklemektedir.

Bünyesinde birçok işlev barındıran sinema, kültür endüstrisinin vazgeçilmez alanlarından biridir. Kültür endüstrisi, Horkheimer ve Adorno tarafından kaleme alınan *Aydınlanmanın Diyalektiği* isimli çalışmada geliştirilen ve tartışılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Temelde kültür endüstrisi “tikellik ve bireysellik olarak görünen şeylerin gerçekte öyle olmadığı, sistemin her şeyi kuşatan birliğine karşı bir direniş noktası olarak beliren şeyin aslında sistemle bütünleşip bastırıldığı fikri” çerçevesinde kurulmuştur (2011: 19). Adorno’nun belirttiği üzere kitleleri bütünleştirme amacı taşıyan kültür endüstrisi hâkim ideolojinin istediği şekilde bir araya gelerek kendi kültürünü yaratmayı amaçlamaktadır (2011: 33). Bireyleri her durumda tüketici konumuna yerleştiren kültür endüstrisi; radyo, televizyon, sinema ve daha birçok iletişim aracı ile toplumsal etki yaratarak toplumu yönlendirebilmektedir (Adorno & Horkheimer, 2014: 33,34). Adorno’nun kültür endüstrisi kavramı, hâkim ideolojik görüşünü topluma aşılarken sanatı bir tüketim aracı olarak eğlence kültürünün sermayesi konumuna getirmektedir (2011: 66). Tüketicinin, ihtiyaçlarını gidermek için kullandığı iletişim araçlarını yeniden üreten ve kontrol eden kültür endüstrisi, ayrıca kitleleri yönlendirerek onları aynı davranış kalıpları ve beğenileri sergileyemeye yönlendirmektedir (Adorno & Horkheimer, 2014: 192-213). Geçmişten günümüze kültür endüstrisinin önemli yayılma mecralarının başında sinema gelmektedir. Adorno’nun belirttiği üzere kapitalizmi meşrulaştıran, özneyi kendi rızasıyla nesnelleştirmeye yönlendiren kültür endüstrisinin en baş aktörü sinemadır (2005: 100). Kitle iletişim araçlarının günden güne gelişmesi, günümüz dünyasının dijitale kayması ile global bir etkileşim ağının oluşması kültür endüstrisini doğrudan beslemektedir. Globalleşen dünyada popüler kültürün de görünürlüğünü ve etkisini arttırması ile popüler kültür ürünleri kültür endüstrisi içinde hâkimiyetini gün geçtikçe arttırmaktadır. Gündelik hayatta baskın olan kültür şekli olarak tanımlanan popüler kültür, odağına eğlenceyi almaktadır (Çoşgun, 2012: 840). Eğlence, günümüzde sosyal medyanın ana amaçlarından biri haline gelmiş, çeşitli akımlarla içerik üreten tüketici toplum, kendi oluşturduğu ya da maruz kaldığı kültürü kitlelerle paylaşmakta benimsemekte ve benimsetmektedir. Kitlelerin dönem dönem yöneldiği içerikler paralelinde zevklerin ve tercihlerin popüler kültürü yönlendirdiği ve popüler kültür oluşumuna katkı sağladığı gözlemlenmektedir (Erdoğan, 2004: 4-5). Popüler kültürün sosyal medya ve içerik üreticilerle sınırlı kalmayıp kitlelere yayıldığını, tutum ve davranışlara yön verdiğini söylemek mümkündür. Popüler kültür içerisine transmedyayı da dâhil ederek yerini sağlamlaştırmaktadır. Transmedya hikâye anlatıcılığı öğelerinden faydalanan markalar popüler kültüre yön vermekte izleyiciyi dört bir yandan hikâyenin içine çekmektedir.

Kültür endüstrisi, bireylerin toplum içerisindeki rolünü yeniden inşa ederek kültürü bir yönüyle tek tipleştirilmektedir. Günümüzde özellikle eğlence olgusunu arkasına alarak ilerleyen kültür endüstrisi farkında olmadan bireyler üzerinde hegemonya kurmaktadır (Adorno, 2011). Kitle iletişim araçları sayesinde toplumun her alanına sızan bu kavram popüler kültürden beslenerek etki alanını genişletmekte ve güçlendirmektedir. Bugün sosyal medyanın kullanımının artması ile bu endüstri sosyal medyaya doğru kaymıştır. Bugünün bireylerinin popüler kültür ürünü haline getirdikleri ve bu ürünle alakalı tüketim ve

üretime gittikleri bir mecra olan sosyal medyada ürün ve malların dışında “akım” adı altında birçok farklı içerik kültür endüstrisi ve popüler kültürün nesnesi olabilmektedir. Bu çalışmada incelenecek olarak *Barbie* filmi, kültür endüstrisi içerisinde popüler kültür ögesi olarak kullanım açısından uygun bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal mecralarda sinema araçlarının bugün nasıl kültür endüstrisi içerisinde popüler kültür ögesi olarak kullanıldığını bizlere göstermektedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Sinemada Reklam Tanıtım İlişkisi

Bir endüstri olarak sinema, hem mekânın hem de vizyona girecek olan filmlerin hedef kitleye tanıtılması için reklam faaliyetlerinden faydalanmaktadır. Filmin geliştirilmesinden çekimine, devamında filmin seyirci ile buluşma aşamasına kadar adeta bir makinenin çarkları gibi birçok alan birbiri ile yakın ilişkiler içerisinde. Lumiere Kardeşler ile Fransa’da bir zanaat olarak başlayan sinema yolculuğu, Amerika’daki çalışmalar ve gelişmeler ile endüstri yolunda ilerlemeye başlamıştır. Hollywood’un kurulması ile sinema adeta bir makine gibi ilerleyen bir sektör haline gelmiştir. Stüdyo sisteminin kurulmasıyla film sanat ve zanaat olmaktan çıkmış bir tüketim nesnesi haline dönüşmüştür. Günümüzde Hollywood başta olmak üzere sinema endüstri olarak varlığını devam ettirmektedir.

Sinema endüstrisi içerisinde birçok farklı bileşeni barındırmaktadır. Bu bileşenlerden pazarlama, reklam ve tanıtım faaliyetleri sinemanın varlığını sürdürebilmesi için devamlılığını korumaktadır. Berger’in belirttiği üzere; günümüz toplumunda bireyler gündelik hayatlarının her anında reklam tarafından kuşatılmaktadır (2005: 129). Reklam, her sektörde ürün ya da hizmeti hedef kitleye tanıtılarak kar elde etmek amacıyla bir araç olarak kullanılmaktadır. Sinema ilk yıllarında reklam ile çok yakın ilişkiler kurmasa da tarihsel süreç doğrultusunda yan yana ilerleyen iki alan haline gelmiştir (Aytekin & Yazıcı, 2019: 391). Sinema ve reklam ilişkisi, reklam verenlerin filmlerin içerisine ürün yerleştirmesi yaparak film vasıtasıyla reklam alanını geliştirme (Aytekin & Yıldızviran, 2021: 220) ve 1970’li yıllarda artan büyük bütçeli filmler ile filmdeki tutundurma faaliyetleri için filmin bir reklam ürünü olması şeklinde gerçekleşmiştir. Sinema filmlerini büyük kitlelere ulaştırmak ve seyirci sayısını arttırmak için gerçekleştirilen tutundurma faaliyeti olarak adlandırılan reklam tanıtım faaliyetleri rekabetin yüksek olduğu gişe ortamında önem arz etmektedir. Tutundurmanın en önemli öğelerinin halkla ilişkiler ve tanıtım faaliyetleri olduğunu belirten Erus bu faaliyetler arasına oyuncular ve yönetmenler ile yapılan röportajları, galaları, film ile alakalı eleştiri yazılarını, sahne arkası görüntülerin çeşitli mecralarda gösterilmesini ve daha birçoğunu koymaktadır (2010: 132). Tutundurma faaliyetlerini ve faaliyet planlamasını en doğru şekilde yürüten filmler gişe beklentisini karşılayarak olumlu geri dönüşler almaktadır.

Sinema filmleri sinemalarda belirli bir süre gösterimde kalmaları nedeniyle gişede başarı elde edebilmek amacıyla pazarlama ve reklam stratejilerine filmin yapım aşamasında başlarlar ve stratejilerini bu yönde oluştururlar. Bir sanat olmasının yanında bir eğlence aracı olan sinema, seyirciye ulaşabilmek amacıyla belirli tanıtım ve pazarlama süreçlerinden geçmektedir. Özellikle Hollywood’un dünya geneline yayılan gösterim ağı ve 1970’li yıllarda büyük bütçeli film sayılarının yükselmesiyle paralel pazarlama ve tanıtım önem kazanmaya başlamıştır (Miller, Govil, McMurria, & Maxwell, 2001: 147-150). Tarihsel süreçte ilk sinema pazarlama faaliyetleri yine Hollywood’da 1920’li yıllarda gerçekleşmiştir. Sinema filmleri izleyiciye ulaşılması için dağıtım çıkarıldığında öncelikle izleyicileri filme gitmek için ikna etmesi gerekmektedir. İzleyiciyi sinema salonuna çekmek için ikna etme aşamasında reklam ve pazarlama ön plana çıkmaktadır (Akyol & Kuruca, 2015: 33). Filmin üretim aşamasında başlayan pazarlama faaliyetleri gösterim aşaması ve gösterim sonrası aşamalarda da devam etmektedir. Amerika’nın film üretiminde ortaya koyduğu bu strateji ile dağıtım ve pazarlama faaliyetlerinin iç içe ilerlediği görülmektedir (Erus, 2010: 127). Hollywood’un dış pazarda hakimiyetini artırması büyük bütçeli (yüksek konseptli) filmleri gişede yüksek seyirciye ulaşan diğer filmlere entegre etme fikrini getirmiştir. *Blockbuster* olarak anılan yüksek gişe filmleri ile Hollywood küresel pazarın tamamında hâkim olmayı amaçlamaktadır (Andrew, 2009: 80). Hollywood’un 1970’li yıllarda büyük bütçeli ve blockbuster filmlere yönelmesi sinema için

reklam ve pazarlama faaliyetlerine duyulan önemi arttırmıştır. Popüler bir tüketim nesnesi olan Barbie oyuncuğu, sahip olduğu hedef kitlesiyle yüksek bütçeli film üretmek için risksiz bir seçenek olmuştur. Yüksek bütçelerin bir diğer önemli pazarlama faaliyeti arasında görsel temsiller gelmektedir (Wyatt, 1994: 23). Pazarlama, işletme literatüründe genellikle ürün, tutundurma, fiyatlandırma ve dağıtım olmak üzere dört ana öğe olarak tanımlanmaktadır (Mucuk, 2007: 5). Bu öğelerin her biri, bir sinema filminin ticari başarısında önemli bir rol oynamaktadır. Günümüz Hollywood sinemasında, pazarlama süreci, ürünün (yani filmin) geliştirilmesi aşamasından başlamaktadır. Daha sonra, film gösterime çıkmaya başladığında ve gösterim süresince devam eden bir tutundurma (tanıtım) aşamasıyla bu süreç, filmi dağıtım sürecini de içermektedir (Erus, 2010: 126). *Global Hollywood* (Miller vd., 2001: 152-155) çalışmasında belirtildiği üzere bu faaliyetlerden biri konumlandırmadır. Konumlandırmadan kastedilen filmi çeşitli yönleriyle ön plana çıkarmaktır. Wyatt ise pazarlama sürecinin en önemli unsurunu, önceden satılan bir ürüne dayandırmakla olacağını belirtmektedir (Erus, 2010: 129-130). Hollywood'un büyük bütçeli filmleri tercih etmesi ve bu amaçla konumlandırma, dayandırma gibi çeşitli pazarlama faaliyetlerini tercih etme nedeni riski azaltmak olarak görülebilmektedir. Diğer taraftan sosyal medya, kullanımının her geçen gün artmasıyla reklam ve pazarlama stratejilerinde tercih edilen bir mecra olarak karşımıza çıkmaktadır. Sinema da hedef kitlenin aktif olarak kullandığı sosyal medya ağlarında hesaplar açarak seyirci ile etkileşimli bir iletişim ortamı oluşturmakta, film süreciyle ilgili bilgiler aktarmaktadır. Seyirci de filmler hakkındaki yorumunu sosyal medya hesapları üzerinden duyurabilmekte bazen de film üzerinden kendi paylaşımını yapabilmektedir. İzleyicinin de katılımcı rolüyle sinemanın, sosyal medya aracılığıyla tutundurma ve hatırlatma faaliyetlerini sürekliliği sağlanmaktadır (Aytekin & Yıldızvıran, 2021: 218). Katılımcı rol, katılımcı kültürü besleyerek kullanıcıların içerik üretme ve tüketme yeteneklerini en üst düzeye çıkarmaktadır. Bu kültür, sosyal medya gibi platformlar aracılığıyla oluşturulurken ve bu platformlar, bilginin dağıtımı ve görselleştirilmesi için kolay ve hızlı bir yaygınlaştırma aracı olarak görülmektedir (Koç, 2020: 906). Bu kapsamda *Barbie* filmi, vizyona gireceği tarihten önce sosyal medyada Influencerlar ve markalarla yaptığı anlaşmalarla, katılımcı kültüre ilişkin paylaşımlarıyla araştırmanın odağı oluşturmıştır.

Sinema ses ve görüntüyü bir araya getirerek oluşturulan bir anlatıya imkan sağlaması nedeniyle reklam ve tanıtımlar için daha etkili bir uzam olma özelliğine sahiptir (Pembecioğlu, 2018: 78). Bu noktada firmalar hem belirli ürünleri tanıtmak için sinemayı bir araç olarak kullanmakta hem de reklamı yapılan ürünler veya markalar kimi zaman hikâyenin kendisi olabilmektedir. Filmler hedef kitlesini artırmak amacıyla star oyuncularını kullanarak veya filmin teması üzerinden çeşitli iletişim kanalları aracılığıyla içerik üreterek görsel temsil yolu ile izleyiciyi sinema filmine gelmek üzere uyarmaktadır. *Avangers (Yenilmezler, Joss Whedon-2012/2015, Anthony Russo, Joe Russo-2018/2019)* film serisinin son iki filmi olan *Infinity War (Sonsuzluk Savaşı-2018)* ve *End Game (Son Oyun-2019)* filmleri için yürütölen tutundurma faaliyetleri bu yorum için uygun bir örnektir. Filmlerin vizyona girmesinden önce filme özel oyuncuların pazara sürölmesi, fanatik takipçiler ve izleyicilerle çeşitli etkinliklerde bir araya gelmesi, farklı dijital mecralarda film ile alakalı filmdeki oyuncuların (Smart Hulk, Spiderman Infinity War Iron Spider Sixth Scale Figure vb.) yer aldığı kısa videoların çekilmesi ve belirli görsel ve bilgilerin film vizyona girmeden kısa süre önce filmi bekleyen izleyiciye sunulması doğru yürütölen bir pazarlama örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca süreç içerisinde hedef kitlenin artık sosyal medyada geçirdiği zamanın artmasıyla beraber sinemanın sosyal medyanın etkisinden faydalandığı görölmektedir. Oluşturulan resmi film ve yapıım şirketlerinin profillerinin yanı sıra hayran profillerinin de etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Geleneksel medya araçları ve gündelik hayatın büyük bir bölümünü kapsayan sosyal medya aracılığıyla reklam ve tanıtıma maruz kalan bireyler, her an potansiyel hedef kitle olma özelliği taşımaktadırlar. Çoğu zaman eğlence amaçlı kullanılan sosyal medya pazarlama faaliyetlerinin büyük çoğunluğunun yürütöldüğü bir mecra olarak karşımıza çıkmaktadır.

Barbie filmi de pazarlama bütçesinin yüksekliği, oluşturduğu strateji ve gişedeki başarısıyla çalışmanın ana odağını oluşturmaktadır. Analiz bölümünde incelenecek olunan sosyal medya üzerinden yürütölen pazarlama faaliyetlerinin yanında film için hazırlanan fragmanlar, etkinlikler, firmalar ile yapılan film

konsept anlaşmaları (Zara markasının Barbie koleksiyonu çıkarması, NYX makyaj firmasının ürettiği Barbie koleksiyonu vb.) ile devamında gelen yüksek gişe başarısı bu çıkarımı destekler niteliktedir.

2.2. Sosyal Medya Aracılığıyla Sinema Filmi Tutundurma Faaliyeti

Film dağıtım şirketleri, filmlerini izleyiciye tanıtmak amacıyla vizyona girmeden önce çeşitli mecralarda tanıtım faaliyetleri göstermektedir (Elliott & Simmons, 2021: 4461). Tanıtım faaliyetleri içinde çekimler esnasında gerçekleşen röportajlar, basın bildirimleri, reklam panoları, ajanslarla yapılan iş birliği, açılış galaları vb. organizasyonlar örnek verilebilmektedir. Ayrıca son yıllarda artan teknolojik gelişmeler sonucunda film tanıtımı için sosyal medya kullanılmaya başlanmıştır (Lo, 2010:1). Günümüz şartlarında filmlerin gişelerinin yüksek olması amacıyla tanıtımları için birçok farklı pazarlama kampanyası yapılmaktadır (Gong, Young, & Van der Stede, 2011: 10). Yeni medya ve sosyal medya faaliyetleri öncesinde yıldızlarla ve yapımcılarla yapılan söyleşiler, ödüller, afişler, fragmanlar, geleneksel medya araçları aracılığıyla film tanıtımı için çeşitli kampanyalar yürütülmekteydi (Goodell, 1998: 385, 386). Hollywood'da film üretimi yapan yapım şirketleri sosyal medyanın film tanıtım ve reklamındaki gücünü uzun yıllardır bu platformları kullanarak yaptıkları tanıtımlar ile göstermektedir. Harry Potter film serisi içi yürütülen sosyal medya faaliyetleri buna güzel bir örnektir (Akyol & Kuruca, 2015: 68). Serinin yeni filmi uzun zamandır çekilmemesine karşın hala hayranlarının olduğu ve filme ilişkin ürünlerin satıldığı bilinmektedir.

Sosyal medya mecraları filmin gösterim amacının yanında sinema salonlarının, sinema sektöründeki çeşitli kurumların tutundurma faaliyetleri için kullanılmaktadır (Aytekin & Yıldızviran, 2021: 219). Dijital teknolojileri kullanan tüketicilerin sayılarında yaşanan artış doğrultusunda hedef kitleyi harekete geçirmek için tercih edilen geleneksel pazarlama ve reklam stratejileri değişikliğe uğramıştır. Dijitalleşen dünya ile reklam tanıtım faaliyetleri de yönünü dijitalle kaydırmıştır (Aytekin & Yazıcı, 2019: 392). Gösterime girecek olan filmlerin potansiyel seyircilere tanıtılması ve seyirciyi teşvik etmesi günümüzde sosyal medya önemli bir mecra olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal medyanın çeşitlenmesi doğrudan etki alanının gelişmesini sağlamıştır. Milyonlarca kullanıcısı olan sosyal medya platformları, reklam, pazarlama ve tanıtım için vazgeçilmez bir mecra haline gelmiştir. Günümüzde dijitalleşme ile pazarlama alanları genişlemiş dijital platformlar üzerinden filmlerin tanıtım ve pazarlamalarına yönelik çeşitli uygulamalar gerçekleşmiştir.

Youtube, Instagram, Tiktok, Twitter vb. sosyal medya mecralarında sinema filmlerinin pazarlamasına yönelik içerikler üretilmektedir. Ayrıca film seyir deneyimi gerçekleştiren seyirciler sosyal medya aracılığı ile yorum yaparak ya da içerik üreterek filmin reklam kampanyasına bir şekilde dâhil olmaktadır.

Sosyal medya; iletişim sürecinin yazılı, sözlü, görsel-işitsel bir şekilde aynı sistem içerisinde alıcıya sunan bir hipermetin ve metadil oluşturulmaktadır (Castells, 2005: 440). Bir bakıma sosyal medya aracılığı ile ürünün tanıtımı yapılırken ürünü tanıtan sosyal medya kullanıcıları kendi tanıtımını da yapmaktadır. Sosyal medya platformlarının iç içe geçen üretici ve tüketici olması ile sinema filmleri de içerik üreticisi olarak bu mecralarda kimlik oluşturmaktadır. Bu platformlarda ortaya çıkan üretim pratikleri, ortak çalışma, birlikte yaratım ve kullanıcı odaklı içerik üretimi şeklinde gözlemlenmektedir. Üretüketim sürecinde, Web 2.0 sosyal medya platformlarının kullanıcıları, tüketim eylemi içerisinde gerçekleştirdikleri üretim pratikleri ile yeni bir emek biçimi oluşturulmaktadır. Bu emek biçimi, dijital üretüketici emeği olarak adlandırılmaktadır (Çetin, 2019: 355). Herhangi bir ürün hakkında içerik üreten sosyal medya kullanıcıları da hem o içeriğin tüketici kitlesini oluştururken aynı zamanda içeriğin üreticisi olarak bu tanıma dahil olmaktadır.

Örneğin çalışmanın araştırması olan *Barbie* filminin 1.8 milyon takipçisi olan "barbiethemovie" isimli mavi tikli (onaylanmış) Instagram hesabı bulunmaktadır. Bu hesabın ilk gönderisi 16 Aralık 2022'de filmin tanıtım fragmanının yarın yayımlanacağı bilgisini içermektedir. 75.922 beğeni ve 465 yorumun yapıldığı gönderiyle hesabın toplam 175 gönderisi bulunmaktadır. Hesap incelendiğinde gönderilerin tamamının filmin reklam faaliyetleri doğrultusunda olduğu açıkça görülmektedir. Film içerisindeki kesitlerden Barbie

oyuncağına, filmin müziklerinden oyuncularla mini röportajlara kadar her türlü tutundurma faaliyetinin bu sayfa üzerinden yapılan gönderiler incelendiğinde görülmektedir. Bu örnek doğrultusunda sosyal medyada film sayfalarının film gösterime girmeden önce ve gösterim aşamasında aktif bir şekilde platformda içerik üretmesinin nedeni hedef kitlenin dikkatini sürekli üzerlerinde tutmak ve güncelliği korumak şeklinde okunabilir.

Instagram ve Youtube başta olmak üzere filmlerin sosyal medya hesapları ile takipçileri ile kurduğu etkileşim film yapım sürecinden başlayarak gösterim ve film izleme deneyimi sürecinde tamamlanmamaktadır. Takipçilerin ve izleyicilerin film izleme deneyimlerinin ardından kendi sosyal medya profilleri için ürettiği içerikler (beğeni, yorum, analiz vb.) ile filmlerin tanıtım faaliyetleri filmin gösterim aşamasında seyircilerin de dâhil olması ile devam etmektedir. Günümüzde markaların, filmlerin reklam tanıtım faaliyetlerine sosyal medyayı dâhil edilmesinin en büyük nedenlerinden biri de geleneksel medya araçlarının ulaşılabilirliğinin azalmasıdır. Sosyal medyanın ulaşılabilirliği alanın geleneksel medyaya göre daha geniş olması ve etkileşimin imkânına sahip olmasının yanında hızlı ilerleyebilen bir süreç olması ile bugün filmlerin tutundurma faaliyetleri için vazgeçilmez bir mecra haline gelmiştir.

Geleneksel medyada ağızdan ağıza pazarlama, bir ürünü ya da hizmeti kullananların ya da olumlu duygular besleyen hedef kitlenin çevresindeki kişilere tavsiye vermesi olarak tanımlanabilir. Dijital medyanın kullanımının artmasıyla ağızdan ağıza pazarlama, viral pazarlama olarak anılmaya başlanmıştır. Viral pazarlamada hedef kitleye hitap eden bir mesaj sunma ve bu mesajın farklı kullanıcılar tarafından dolaşıma girmesi önemli olmaktadır (Argan & Tokay Argan, 2004: 245) Instagram, hem algoritmik tasarımı hem de birçok marka ve işletmenin bir pazarlama mecrası olarak kullanımından ötürü yapılan paylaşımların viral olmasına olanak sağlamaktadır. Geniş kitlelerce kullanılması ve görsel odaklı olmasının yanı sıra hashtaglerin kullanımı, yorum yapma, beğenme, keşfet özelliği, hikâye paylaşımı, canlı yayın gibi özellikler bir gönderinin hızlıca yayılabilmesine olanak tanımaktadır. Ayrıca son zamanlarda giderek yaygınlaşan popüler Instagram kullanıcıları veya influencerlar ile iş birliği yapan markalar ürünlerini veya hizmetlerini tanıtarak daha fazla izleyiciye ulaşabilmektedir. Influencer'ların kendi takipçi kitlesi, hiç duymadıkları bir marka hakkında bile olumlu düşünebilir, potansiyel müşterisi olabilmektedir.

Tüketici, duygu yüklü kendisine bir yaşam tarzı sunan ve/veya bir hikâye etrafında şekillenen reklamlara kabullenici bir gözle bakmakla birlikte gündelik sorunlarına da akılcı bir çözüm beklentisi içinde olduğu belirtilmektedir (Erdem, 2019: 204). Bu sebeple reklamlara hem duygusal hem de analitik yaklaşmaktadır. Analitik yaklaşımda tüketici, satın almaya karar verme aşamasında ürün hakkında somut bir veri aramaktadır. Duygusal yaklaşımda ise tüketicinin bir ürünle veya markayla duygusal bir bağ kurması teşvik edilmektedir. Hedef, tüketicinin ürünle ilgili olumlu bir tutum geliştirmesi ve belirli bir davranışı veya kültürü benimsemesi olarak belirlenmektedir. Bu strateji, marka sadakati oluşturabilir ve tüketicinin ürünle daha derin bir bağlantı kurmasını sağlayabilmektedir. Bu, özellikle yaşam tarzı markaları ve lüks ürünler için geçerlidir, çünkü bu ürünler genellikle tüketicinin kimliğinin bir parçası haline gelir. Hikâyedeki kahramanla tüketici arasında bir sempati oluşması karşılıklı bir bağ kurması önemli rol oynamaktadır. Sinemada kullanılan anlatı da sosyal medyaya entegre edilip izleyiciyi etkileyen mesajlar sayesinde gişeye başarı olarak dönmektedir. Sinema izleyicisi, yapılan tanıtım faaliyetlerinden kullanılan mesajlardan etkilenmediği takdirde filmi izlemeyi tercih etmemekte bu da gişeye olumsuz olarak yansımaktadır. Bu bağlamda filmle ilgili yapılan uygun iş birliklerinin gişeye yansımaları, pazarlama faaliyetinin başarısı olarak değerlendirilebilmektedir.

2.3. Popüler Bir Fenomen Olan Barbie ve *Barbie* Filmi

Barbie; oyuncak bebek ile başladığı macerasına çizgi film, çizgi dizi film, moda vb. alanlarda devam etmiş ve popüler kültürün vazgeçilmez parçası haline gelmiştir. İlk 1959 yılında oyuncak bebek olarak piyasaya sürülen Barbie, Ruth Handler tarafından geliştirilmiş bir fikirdir. Oyuncak bebek Ruth ve Elliot Handler'ın kızları olan Barbara'nın kâğıt bebeklerle oynama anından esinlenerek tasarlanmıştır. Önceki oyuncak bebeklerden farklı olarak üç boyutlu ve yetişkin bir tasarımı olan bebekler Mattel Şirketi tarafından

piyasaya sunulmuştur (About Barbie, 2023). 20. yüzyılın en popüler oyuncaklarından biri olan Barbie, her dönem yüksek satışlar yapmıştır. Barbie oyuncak bebeği 1959 yılından günümüze kadar olan sürede özellikle Amerika'daki toplumun kültürel bir ögesi olarak kabul görmüştür. Yılda ortalama bir milyar dolarlık oyuncak satışı olan Barbie, Amerikalı çocukların vazgeçilmez oyuncaklarından biri olmuştur (Tulinski, 2017: 4). Çocuklar için önem atfedilen oyuncak olma hali sadece Amerika ile sınırlı kalmamıştır. Geçmişten günümüze birçok kız çocuğunun vazgeçilmez veya sahip olunmak istenen oyuncak bebeklerinin başında Barbie gelmektedir. Oyuncak bebeklerin yanında elbise, çanta, ev ve araba gibi tamamlayıcı aksesuarları da fenomenin bir parçası haline gelmiştir.

Uzun yıllar oyuncak sektörünün önde gelen markası olan Barbie, ilk 30 yılda 500 milyona yakın bir satışa ulaşırken ilerleyen süreçlerde dünya genelinde Barbie satış sayısı 800 milyona, 2001 yılı itibari ile bu rakam haftada bir milyona ulaşmıştır. 2015 yılına gelindiğinde oyuncak satışında %16'lık bir kayıp yaşamaya başlayan Barbie (Tatar, 2016: 169), pandemi döneminde satışlarını arttırırken sinema filminin vizyona girmesi ve reklam pazarlaması doğrultusunda tekrar popüler günlerine geri dönmüştür.

1959 yılında Amerika'da başlayan Barbie hatta onun İngiliz kültüründe karşılığı olan 1963 yılındaki Sindy, oyuncak ile üretilen giysiler ve aksesuarlar ile birlikte modern tüketim toplumunun ve popüler kültürün vazgeçilmez ögesi olarak varlığını devam ettirmektedir (Kay, 1993: 69). Barbie bebeklerini sadece bir oyuncak olarak etiketlendirmek kısıtlayıcıdır. Popüler kültür ürünü olan Barbie kavramını "Barbie kültürü" olarak nitelendirmek ve tırnak içerisine almak gerekmektedir. Barbie oyuncakları ile idealize edilen kadın bedeni ve davranış kalıpları çocuklara öğretilmektedir. Bu oyuncaklara sahip olan çocuklar Barbie gibi olabilmeyi amaç edinirler ve bu amaçla çocukluktan itibaren oyuncağa sahip olan çocuklar Barbie gibi makyaj yapmak, kıyafet almak isteyebilmektedirler (Toffoletti, 2007: 57,58). Barbie üzerine yüklenen bu tarz tutumlar ile Barbie bir oyuncak olmaktan çıkarak kültürel bir fenomene dönüşmektedir. Hatta Barbie'nin standartlaşmış güzellik anlayışına ulaşmaya çalışan gündelik hayatta birçok birey vardır. Barbie'ye benzemek ve Barbie üzerine etiketlenen güzellik anlayışlarını kendi üzerinden devam ettirmek isteyen bireyler sıradan insan görünümünden uzaklaşarak çeşitli cerrahi operasyonlar geçirmekte Barbie'ye bedensel olarak benzeyerek kendini Barbie kültürünün bir parçası haline getirmektedir. 20. yüzyıldaki birçok çocuğun kutsal oyuncağı haline gelen Barbie popülerliğini oyuncak sektörünün yanında sinema ve televizyon sektörüne de taşımıştır. Barbie çizgi filmleri, animasyonları, çizgi dizileri gibi birçok farklı içerik uzun yıllardır üretilmektedir.

Barbie oyuncağı 1960'lı yıllardan günümüze kadar özellikle kız çocukları arasında popüler olması onu farklı kullanım alanlarına taşımış ve oyuncak fenomen olarak bir tüketim nesnesi haline gelmiştir. Özellikle Barbie karakteri çizgi film ve diziler için vazgeçilmez başrollerden biri olmuştur. Barbie Rapunzel Masalında (2002), Barbie Periler Ülkesinde (2005), Barbie Prenses Deniz Kızı (2014), Barbie Uzay Macerası (2016) ve daha birçok animasyon filmleri ve kısa süre önce Netflix dijital platformunda 2012 yılında yayınlanmaya başlayan toplam 4 sezon 75 bölüm süren Barbie'nin Rüya Evi çizgi dizisinin varlığı Barbie oyuncağı ile başlayıp bir fenomen ve popüler kültür ürünü haline gelerek çocukların ilgisini üzerinde her dönem hissettiğini bizlere göstermektedir.

Çalışmanın analiz kısmını içeren 2023 yapımı *Barbie* filmi diğer çizgi dizi ve animasyon filmlerinde olduğu gibi Barbie oyuncağının fenomenini devam ettiren ve bu fenomeni büyük kitlelere ulaştıran önemli bir film olarak bugün karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 1: *Barbie* Filminin Künyesi

Filmin Adı	<i>Barbie</i>
Yapım Yılı	2023
Yönetmen	Greta Gerwig
Senaryo	Greta Gerwig, Noah Baumbach
Stüdyo	LuckyChap Entertainment, Mattel Films, Heyday Films
Dağıtımçı	Warner Bros. Pictures
Müzik	Mark Ronson, Barbie The Album (Toplam 17 şarkı), Dua Lipa- Dance The Night, Nicki Minaj- Babie World, KAROL G- Watati, Billie Eilish- What Was I Mad For?
Oyuncular	Margot Robbie (Barbie), Ryan Gosling (Ken), America Ferrera (Gloria), Simu Liu (başka bir Ken), Emma Mackey (başka bir Barbie), Will Ferrell (şirket CEO'su)
Dil	İngilizce
Süre	1 Saat 54 Dakika
Ülke	ABD

Greta Gerwig yönetmenliğinde çekilen ve film künyesinde de bilgileri verilen *Barbie* filmi, yaşadığı mükemmel dünyaya uyum sağlayamamaya başlayan ve varoluş arayışına giren Klişe (*Ordinary*) Barbie olarak nitelendirilen Barbie'nin maceralarını konu etmektedir. Klişe Barbie, ekstra bir özelliği bulunmayan (başkan, maceracı vb. işler yapan Barbie'lerin dışında sarışın ve güzelliği ile ön planda olan Barbie) her zamanki gibi yaşadığı bir günün ertesinde birçok aksilik yaşar. Barbie Diyarı'nda (*Barbieland*) mükemmel bir hayat yaşayan ve iyi hisseden Barbie, bir gün ölümü düşünmeye başlar. Bu düşüncelerinin ertesi günü mükemmel Barbie bedeninin değişime uğradığını fark eder. Bu değişimlerin üzerine danıştığı Tuhaf (*Strange*) Barbie'den insanlaşmaya başladığını öğrenir ve bunu durdurmak için gerçek dünyaya gidip oyuncuğunun sahibi ile görüşmesi gerektiğini öğrenir. Gerçek dünyada Barbie'ye Ken eşlik eder. Barbie ve Ken gerçek dünyanın Barbie Diyarı'ndan oldukça farklı olarak, ataerkil bir düzende yönetildiğini ve kadınların toplumsal hayatta belirli cinsiyet kalıpları neticesinde yaşamlarını sürdürdüğünü fark eder. Gerçek dünyayı keşfeden Barbie, kadınlara ve Barbie oyuncuğuna gerçek dünyada yüklenen imajın daha farklı olduğunu görür. Gerçek dünya ve Barbie Diyarı arasındaki farklı cinsiyet kalıplarını fark eden Barbie, olay örgüsü çerçevesinde oyuncuğunun sahibini bulur ve Barbie Diyarı'na geri döner. Barbie karakterinden önce Barbie Diyarı'na dönen Ken, gerçek dünyadaki ataerkil düzeni oraya uygular ve Diyar'ın hakimiyetini Barbieler'den alır ve Kenler'e verir. Gerçek dünyadaki oyuncuğun sahibi ve kızı ile Barbie Diyarı'na dönen Barbie; Barbie Diyarı'ndaki yeni düzeni eski haline getirmek için mücadeleye girer. Filmin ilerleyen sahnelerinde Barbie ve Kenler bir şekilde anlaşarak daha eşitlikçi olan bir Barbie Diyarı kurmaya karar verir. Filmin sonunda Klişe Barbie, artık eskisi gibi olmadığını farkına varır ve Barbie Diyarı'nı geride bırakarak gerçek dünyada yaşamaya başlar. Kısaca özet ve olay örgüsünün anlatıldığı *Barbie* filmi, en temelde bir Pinokyo hikâyesidir. Bir oyuncuğun kendini keşfetme ve sonunda insana dönüşme hikâyesi günümüz dünyasının popüler söylemleri ile bezenerek popüler kültür ürünü olan bir oyuncak üzerinden izleyiciye sunulmuştur. Günümüzde beyazperdede yükselen beden olumlaması, feminist söylem gibi unsurlar filmde izleyici ile buluşturulmaktadır. Ken karakterinin Barbie dünyasında sürekli ikinci planda olma halleri ve yaşadıkları zorluklar aslında gerçek dünyada kadın karakterlerin ataerkil sistemde yaşadığı zorluklardır. Filmde, karşı cins üzerinden toplumsal cinsiyet rollerinin eleştirisi ile kadınların gerçek hayatta yaşadıkları cinsiyete dayalı ayrımcılığın eleştirisi yapılmaktadır. Barbie Diyarı'na ataerkil düzenin girmesi ile kadın karakterlerin girmiş oldukları var olma mücadelesi genel çerçevede patriarkal sistem eleştirisi olarak okunmaktadır. Film kadınların toplumsal hayatta yaşamış olduğu sıkıntıları açıkça gösterirken bir yandan da kadınların ataerkil düzene başkaldırı tavırlarını barındırmaktadır.

Barbie filmi vizyona girdiği tarih itibari ile elde ettiği 1 aylık gişe ve izleyici değerlendirmesi şu şekildedir; Filminin gişe hasılatı 1.297.182.865 dolardır (*Barbie*, 2023). Film, vizyona girdiği ilk hafta sonunda 100 milyon doların üzerinde hasılat elde etmiştir. Film ayrıca 750 milyon dolar hasılatla en hızlı ulaşan filmlerden biri olmuştur. Film Türkiye'de de rekor üstüne rekor kırarak ilk hafta 397.247 seyirciyi salona

çekmeyi başarırken bir ayda 1.373.573 seyirciye ulaşmıştır. Filmin Türkiye'deki ilk hafta hasılatı 41.775.096 olurken bir ayda 127.655.974 Türk Lirasına ulaşarak yüksek başarı sağlamıştır (Barbie, 2023). Film IMDB'de bir ay içinde 10 üzerinden 7.4 puan almıştır. Film ayrıca bir ay içinde Rotten Tomatoes'ta (2023) %88 tazelik oranını alırken Metacritic'te (2023) ise 100 üzerinden 80 puan almıştır.

Barbie, oyuncak olmanın ötesinde yapılan filmle starlaştırılmış karaktere bürünmüştür. Blockbuster film olarak işaretleyebileceğimiz *Barbie* filmi, sinemada anlatı ve hikâye gücünün yanında reklam ve tanıtım faaliyetleri ile ön plana çıkarken bunun gişeye yansımaları göz ardı edilmemektedir. Bu başarının temel nedenleri arasında filmin reklam ve pazarlamasına yönelik yapılan stratejilerin büyük oranda etkili olduğu açıkça görülmektedir. Kültür endüstrisi ve popüler kültürün vazgeçilmez taşıyıcılarından biri olan sinema, bugün transmedya kavramı içerisinde hikâye anlatısını daha güçlü bir şekilde izleyiciye aktarmaktadır.

2.4. Transmedya Hikâye Anlatıcılığı

Transmedya teriminin tarihçesine baktığımızda ilk olarak "metinlerarasılığın ticari bir üst sistemi olarak görüldüğü" ifade edilmiştir (Kinder, 1991: 3). Çocuklara yönelik televizyon programları, video oyunları gibi yapımlarda gösterilen ürünlere sahip olma arzusunun yanında, post-modern tüketim kültürü sunumu yapıldığını savunmuştur. Bunu genişleten Henry Jenkins (2006: 147), Marc Steinberg (2012: 165) ve Colin B. Harvey (2015: 183-187) transmedya hikâye anlatımı olgusunu bir hikâyenin birden fazla mecraya dağıtılmasıyla Star Wars gibi serilerin yaratılması ve geliştirilmesi konusunda bilgi veren bir strateji olarak tanımlamıştır.

Harvey (2015: 18), transmedya hikâye anlatıcılığını genellikle iki farklı ölçekteki projeleri tanımlamak için kullanmıştır: Yüksek profilli, büyük bütçeli, franchise bazlı girişimler: Bu projeler genellikle büyük bütçelere sahip olup, özellikle globalde geniş kitlelere hitap etmektedir. Genellikle etkisinin uzun sürmesi ya da her dönem hatırlanılması hedeflenen uzun metrajlı filmler, kitaplar, televizyon programları ve konsol oyunları gibi mevcut medya formlarını kullanmaktadır. Ayrıca sosyal medya, internet ve mobil teknolojiler de bu tür projelerin bir parçası, mecrasıdır. Mikro/küçük bütçeli, girişimler: Bu tür projeler genellikle "bağımsız" sektörden ortaya çıkmaktadır. Genellikle belirli bir kitleye belirli bir zaman içinde hitap ederken daha yenilikçi ve yaratıcı yaklaşımlar içermektedir. Her iki tür de kendi avantajlarına ve dezavantajlarına sahip olmakla birlikte genellikle belirli bir proje veya girişimin hedeflerine ve kaynaklarına bağlı olarak seçilmektedir.

Hem transmedya hikâye anlatımı hem de medya franchising'i, Hollywood'un film çıktısını nasıl geliştirdiğine katkıda bulunarak, bir metnin ilk yinelemesinden çok daha uzun ömür ve finansal başarı sağlamaktadır. Jenkins'e göre (2007) herhangi bir mecra üzerinden anlatılan her hikâye, zamanla dönüşerek farklı şekillere bürünebilir; bir kitabın ya da bir karakterin senaryolaşım diziyeye dönüşmesi, farklı bir platformda incelenmesi ve yayımlanması "transmedya hikâyeciliği" olarak adlandırılmaktadır. Derek Johnson'a göre (2013), transmedya hikâye anlatımı, kültürel sanatçılığı ve katılımcı kültürü önerir; kurumsal yapıya ve üretken emeğin ekonomik organizasyonuna eşit hatta daha fazla dikkat gerektirmektedir. Transmedya franchise'ları sıklıkla, ister anlatının genişletilmesi açısından, ister söz konusu hikâye dünyasından kaynaklanan transmedyal veya yan metinler açısından olsun, izleyicinin birden fazla türde tüketim faaliyetine katılmasını gerekli kılmakta veya en azından beklemektedir. Bu tür faaliyetler, sinema, kitap, dergi gibi geleneksel medya araçlarının yanı sıra bilgisayar, telefon gibi yeni medya araçlarından da faydalanmaktadır.

Her bir medya ortamının kendine özgü bir anlatım dili, görsel, işitsel ve/veya yazılı kodları bulunmaktadır. Bu nedenle, transmedya anlatılarında her mecraın kendi anlatım dilini ana hikâyeye eklemesi söz konusu transmedya gerekliliklerinden biridir. Transmedya anlatıcılığı özelde parçacıklı bir yapı sergileyip genelde devasa anlatı evrenleri yarattığı görülmektedir. Örneğin; bugün Marvel karakterlerinin herkesçe bilinmesinin en önemli nedeni dağıtım ve tutundurma faaliyetlerini birden çok alanda sürdürmesi birbirine paralel transmedya hikâye anlatımında başarılı olmalarıdır. Spiderman serisine bakıldığında önce

çizgi roman olarak yayımlanmış ardından dizi, film, çizgi dizi, oyun ve oyuncak gibi birden çok mecra da ilgi hep canlı tutulmaktadır. Genellikle transmedya hikâyeleri, belli bir karakter ve olay örgüsünün ötesinde birbiriyle bağlantılı çok sayıda karakter ve onların hikâyelerini sürdürebilen karmaşık kurgusal dünyalara dayanmaktadır.

Jenkins'e göre (2016: 145); "*Medyalar arası ilişki daha fazla tüketime sevk eden deneyim derinliğini sürdürür. Farklı medya farklı pazar nişlerini çeker.*" Oyun ve çizgi roman kitlesine göre sinema ve televizyon izleyici kitlesi her zaman daha çok çeşitli olmuştur. İyi bir transmedya franchise'ı farklı medyada farklı şekillerde sunulurken farklı hayran kitlelerini çekmeyi hedeflerken bu kitlelerin devamlılığına yönelik yapılan çalışmalar potansiyel verimi de arttırarak, çapraz pazarda güçlendiğinin altı çizilmektedir.

Barbie, diğer oyuncak bebeklerin aksine kadınsı hatlara sahip, onunla oynayan çocuklara anne ya da bakıcı gibi roller yüklemek yerine erken yaşta bir rol model gibi görünerek oyuncak pazarına girmiştir. 1950'li yıllarda piyasaya sunulan Barbie'yi zamanla destekleyen ek materyaller ve karakterler üretilmiştir; farklı roller için farklı kıyafet ve aksesuarların yanı sıra erkek arkadaş olarak Ken, evcil hayvan olarak kedi, köpek, at gibi oyuncaklarla desteklenmiştir. Ayrıca farklı beden yapıları ve farklı karakterleri yansıtan Barbie, her zaman tüm çocukların gözdesi olmayı hedeflemektedir. Farklı mesleklerle ve her döneme uygun çıkardığı yeni ürünlerle sürekli olarak satın almayı teşvik etmiştir. Ayrıca çocuklar için Barbie baskılı kırtasiye ürünleri, kıyafet ve aksesuarlar her zaman popüler olmakla birlikte Barbie şöhretinin devam etmesine katkı sağlamaktadır. Çıkardığı onlarca çizgi film, video oyunlarından sonra Greta Gerwig yönetmenliğinde vizyona giren *Barbie* filmi ürünün popülaritesinin artmasına sebep olmuştur. Tüm bunlara bakıldığında Barbie'nin başlı başına transmedya hikâye anlatımını diğer tüm mecralara başarılı bir şekilde uyguladığı görülmektedir. Barbie, vizyona girdiği ilk hafta sonu dünyanın pek çok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de rekor kırdı (Box Office Türkiye, 2023). Filmin gişe rekoru kırmasının altındaki en büyük neden çoğu platformda pazarlama bütçesinin yüksek olduğu (Independent Türkçe, 2023) söylene de buna ek olarak 60 yılı aşkın süredir yapmış olduğu faaliyetlerin ve transmedya uygulamalarının olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca markaların buna dâhil olmak istemelerini filmin çok dinamik bir şekilde kültüre doğru yol almasına bağlanmaktadır (Rubin, 2023). Film kapsamında Instagram Influencerları ile iş birliği yapılması ve Instagram'ın Barbie içerikli videoları öne çıkarıp bir akım imkânı tanıması araştırmayı tetikleyen noktalardandır.

3. Analiz ve Bulguların Tartışılması

Bu çalışma; *Barbie* filminin tanıtılması sürecinde bir araç olarak Instagram'ın nasıl kullanıldığını, transmedya bağlamında sinema filmlerinin pazarlama faaliyetlerini nasıl yürütüldüğünü ve sosyal medyanın izleyicileri ne şekilde yönlendirdiğini Instagram/influencer örnekleri üzerinden ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. *Barbie* filmi üzerinden transmedya hikâye anlatıcılığını ne şekilde inşa ettiğini göstermeyi hedefleyen bu çalışma, bu doğrultuda Instagram'da Türkçe içerik üreten influencerlar'ın transmedya anlatısını hangi yönüyle kurduğu tespit edilmiştir. Transmedya hikâye anlatıcılığının sinema filmleri üzerindeki etkisini sosyal medya aracılığı ile inceleyen çalışmaların kısıtlı olması ve *Barbie* filminin güncel olması çalışmayı önemli kılmaktadır.

Çalışmanın sınırlılığını Türkiye'de yüksek takipçi sayısına sahip ve aktif şekilde Instagram'a içerik üreten 5 influencer'ın *Barbie* filmi ile alakalı çekmiş oldukları içerikler (reels videoları) oluşturmaktadır.

Henry Jenkins'in sıraladığı transmedya hikâye anlatıcılığı içerisinde yer alan aşağıdaki maddeler üzerinden içerik analizi yapılarak sinema ve tutundurma faaliyetleri ilişkisi üzerine açıklama getirilmiştir. Transmedya hikâye anlatımıyla ilgili on temel özellik üzerinde durulmaktadır (Jenkins, 2007: akt. Bayraktar, 2018):

1. Yayılabilirlik özelliği
2. Bütünleşik anlayış ve sinerji
3. Kurgusal bir dünya

4. Uzantı (Eklenti)
5. Hikâyeye farklı giriş noktaları
6. Kolay erişim
7. Öznellik ve iş birliği
8. Etkileşimsellik
9. Performans
10. Süreklilik ve boşlukları doldurma

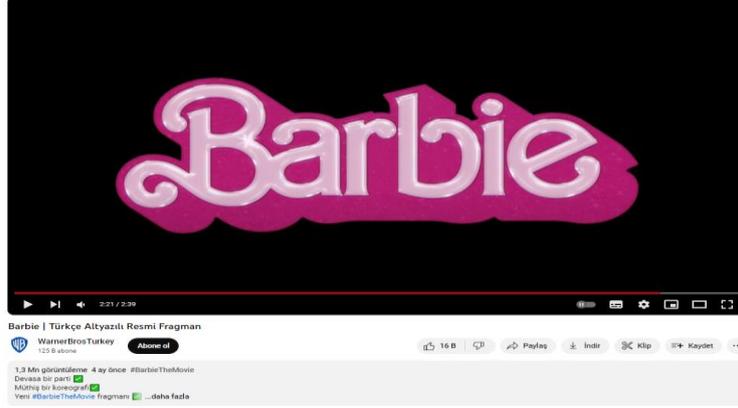
Transmedyada yayılabilme özelliği, bir hikâyenin veya kurgunun ayrılmaz unsurlarının, birleşik ve koordine bir eğlence deneyimi yaratmak amacıyla, çoklu dağıtım kanallarına sistematik olarak dağıldığı bir süreci temsil etmektedir (Bazarcı, 2019: 562). Sinema filminin sosyal medyada içerik üretmesi, oyuncaklarının, aksesuarlarının çıkması, bunların çok fazla yerde sergilenmesi, farklı mecralarda yayılabilme özelliğini vurgulamaktadır. Bütünleşik anlayış ve sinerji ile hikâyenin farklı platformlarda ve formatlarda sunulması, bu farklı parçaların bir araya gelerek daha büyük ve daha zengin bir hikâyeye oluşturmasıyla ifade edilmektedir (Bayraktar, 2018: 336). Instagram üzerinden temayla ilgili olarak oluşturulan içerikler bu anlayışı desteklemektedir. Anlatılan hikayelerin kurgusal dünyasına izleyiciyi ve günlük hayatını dahil etmesi izleyiciye farklı bir alternatifi gösterebilmesi olarak değerlendirilmektedir. Hikâyeye farklı giriş noktaları ekleme özelliğiyle içeriklerde farklı bir alternatif üreten, rakiplerinden farklı bir konuma ulaşabilmektedir. Influencer olmanın en önemli özelliklerinden biri iş birliği olarak görülmektedir; zira bu kişiler bu tanımı meslek olarak kullanarak bu sayede maddi kazanç sağlamaktadır. Etkileşimselliğe açık bir platform olan Instagram yine bu özelliği en iyi destekler nitelikte kullanılmaktadır. İçerik üreten kişiler, bireysel olarak kendi bedenleriyle bir performans sergileme imkânı bularak katılımcı kültürü de destek etkileşimin artmasını sağlamaktadır (Holat & Takımcı, 2023: 110). Süreklilik ve boşlukları doldurma kısmında “*medyanın tüm uzantılarda belirli bir hikâyenin maksimum inandırıcılık için süreklilik göstermesini ister ve devam eden uyumu (tutarlılığı) benimser*” (Zengin, 2021: 175). Sosyal medya her ne kadar bunun üzerine kurulu gibi görülse de aslında hiçbir tema ile bir süreklilik sağlama söz konusu olmamakta dolayısıyla alınan amaçlı örnekleme bunu görebilmek tartışmalı olarak nitelendirilebilmektedir.

Barbie filmi tanıtımı çerçevesinde Instagram influencerları tarafından üretilmiş verilerin toplanması, kategorize edilmesi, tanımlanması ve yorumlanması bağlamında betimsel analiz kullanılması uygun görülmüştür (Yıldırım & Şimşek, 2011). Amaçlı örnekleme seçilen Instagram influencerlarının paylaştıkları *Barbie* temalı reelslerin, Jenkins’in transmedya hikâyeye anlatımıyla ilgili üzerinde durduğu 10 madde ile uyumu araştırılmakta ve etkileşim oranıyla karşılaştırılmaktadır.

Barbie filminin tutundurma faaliyeti olarak Instagram Influencerlarının transmedya hikâyeye anlatıcılığı çerçevesinde kullanımından konuyla ilgili bulgular detaylandırılmıştır. Birbirinden farklı özelliklere sahip, marka iş birlikleri yapan, “*Barbie*” kelimesini paylaştığı *Barbie* temalı reels’ ta kullanan 5 adet Türkçe içerik üreten influencer amaçlı örneklem olarak seçilmiştir. Alınan örneklemin profil bilgileri ve *Barbie* temasıyla paylaştıkları tek reels üzerinden video izlenme sayısı dikkate alınmış, Tablo 2’de sunulmuştur. Kullanıcıların alanları kendi Instagram biyografilerinde paylaştıkları yazılardan alınarak yazılmış ve ürettikleri içeriklerin geneline bakılarak tespit edilmiştir. Seyahat, popüler deneyim, video içeriği üretici, moda, makyaj, giyim ve güzellik gibi farklı alanlardan 5 kullanıcının takipçi sayıları ve video paylaşım tarihleri birbirinden farklıdır. Takipçi sayısı en yüksek olan Orkunitmak adlı kullanıcının izlenme sayısının takipçi sayısı en düşük olan Selenozyuurt adlı kullanıcının izlenme sayısından düşük olduğu saptanmış bir sonraki tabloda transmedya hikâyeye anlatıcılığı ile bağlantıları ortaya konulmuştur. Yine Tablo 2’de yer alan diğer kullanıcıların da takipçi sayılarının video izlenme sayısına oranla az olduğu tespit edilmiş, hazırlanan içeriğin transmedya hikâyeye anlatıcılığı düzeyinin izlenme sayısına etkisi gözler önüne serilmiştir.

Barbie Warner Bros Türkiye resmi Youtube kanalında *Barbie* filmi fragmanı 1.3 milyon izlenmeye ulaşırken transmedya bağlamında içerik üretimi yapan influencerların ürettikleri Barbie temalı içeriklerin izlenme sayısı dikkate değer bir veri ortaya koymuştur.

Görsel 1: Warner Bros Turkey’de yayımlanan Barbie Resmi Fragmanı

Tablo 2: Instagram Influencerları'nın profil ve Barbie temalı Reels bilgileri

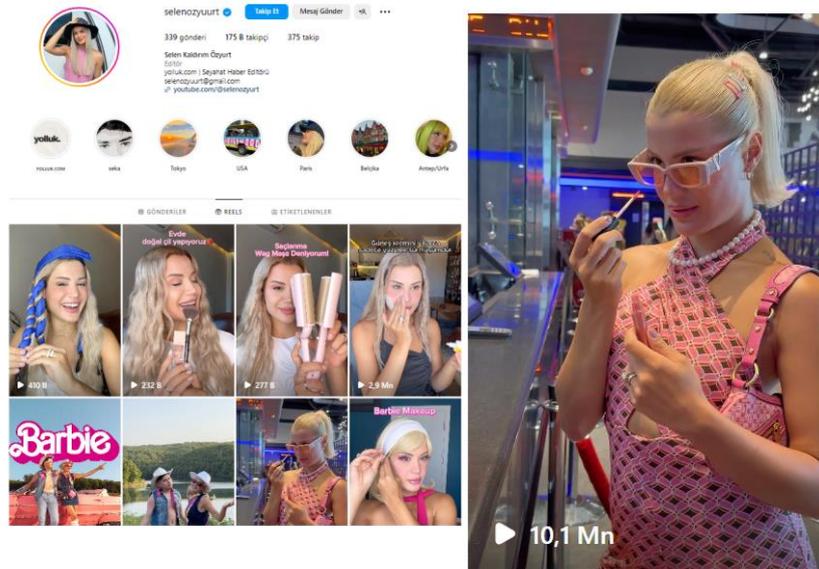
Kullanıcı adı	Kullanıcı alanı	Takipçi Sayısı	Video paylaşım tarihi	Video izlenme sayısı
Selenozyuurt	Seyahat	175b	21.07.2023	10m
İtsezgiirem	Giyim, güzellik	230b	18.07.2023	7,5m
Uberkuloz	Video içeriği üretici	3,6m	24.07.2023	5,3m
Merveozkaynak	Moda, makyaj	829b	19.07.2023	3m
Orkunisitmak	Popüler deneyim	3m	31.07.2023	587b

Instagram uygulaması, reelslar'ın içerikleri, kullanılan müzik ve hashtagler sayesinde yayılabilme özelliği sağladığını söylemek mümkündür. Film vizyona girmeden üç gün önce (18.07.2023) Instagram'da paylaşımlar başlamış olup on gün boyunca (31.07.2023 tarihine kadar) Barbie temalı reelsların keşfet kısmında yoğunlaştığı gözlemlerden biridir. Bu sebeple amaçlı örneklem olarak seçilen beş reels'a baktığımızda hepsinin ortak noktası Barbie kelimesini captionlar'da kullanmaları olmuştur. Bu da transmedya hikâye anlatıcılığı öğelerinde yayılabilme özelliğini destekler niteliktedir. Kullanıcıların profillerinin açık olması kolay erişim ögesini, yorumlara açık olan reelslar'ın interaktivite ögesini beş kullanıcı için de geçerli hale getirdiğini söylemek mümkündür. Süreklilik ve boşlukları doldurma ile ilgili herhangi bir bulguya rastlanmamış, reelslar'ın izlenme oranının yayımlandıkları haftanın dışında kayda değer bir artış göstermediği ve içeriğin geçerliliğini akışın algoritmasından dolayı yitirdiği, yeni içerikler ve iş birlikleri yaptıkları, görsellerde de yer almaktadır. Temayla doğru orantıda hazırlanan içerikler hikâyeyi farklı bir dünyada sürdürürken dört kullanıcının bütünleşik anlayış ve sinerjiyi yakaladığını Uberkuloz adlı kullanıcının ise eleştirel ve filminden bağımsız olarak kurgusal bir dünya yarattığı gözlemlenmiştir. İki kullanıcının reels'ı filme bir uzantı (eklenti) olarak değerlendirilebilirken diğerleri bu kategoride yer almamıştır. Yine en çok izlenen kullanıcının diğerlerinden farklı olarak hikâyeye farklı bir giriş noktası katarak bu başarıyı elde ettiği söylenebilmektedir. Üç kullanıcının marka/markalar ile iş birliği yaptığı açıklamalarda görülmüş bu sebeple hem Barbie'nin hem tanıtılan ürünlerin hem de kendi hesaplarının tanıtımı niteliği taşımaktadır. Performans olarak ele alındığında bir kullanıcı dışında herkesin kendi bedenleriyle hikâyeye ile doğru orantılı bir performans sergiledikleri ifade edilebilmektedir.

Tablo 3: Instagram Influencerları'nın Barbie temalı Reelsları'nın Transmedya Hikâye Anlatıcılığı Öğeleri ile uyumlu olma bilgileri

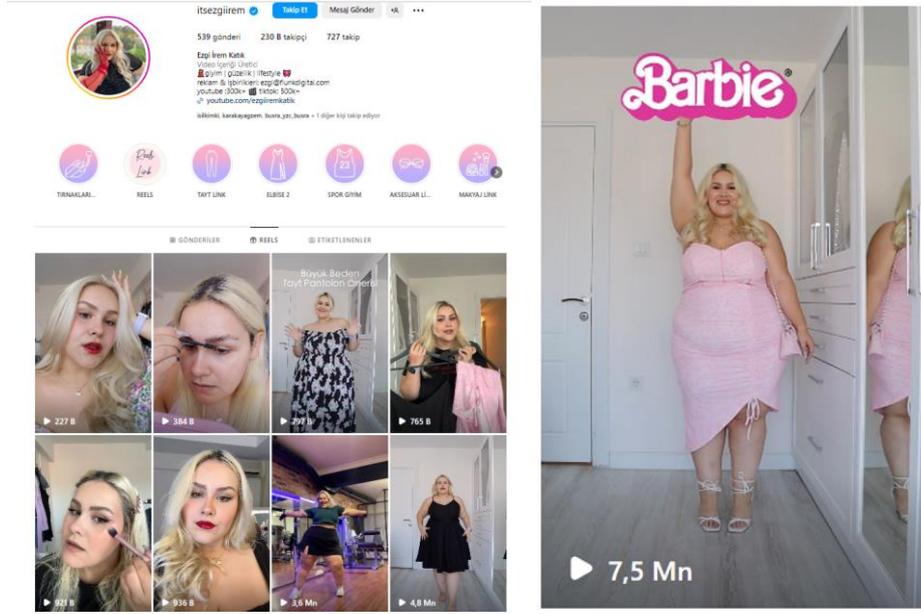
Transmedya Hikâye Anlatıcılığı Öğeleri	Selenozyuurt	İtsezgiirem	Uberkuloz	Merveozkaynak	Orkunisitmak
Yayılabilme özelliği	✓	✓	✓	✓	✓
Bütünleşik anlayış ve sinerji	✓	✓		✓	✓
Kurgusal bir dünya			✓		
Uzantı (Eklenti)	✓				✓
Hikâyeye farklı giriş noktaları	✓				
Kolay erişim	✓	✓	✓	✓	✓
Öznellik ve işbirliği	✓	✓		✓	
Etkilrşimsellik	✓	✓	✓	✓	✓
Performans	✓	✓	✓	✓	
Süreklilik ve boşlukları doldurma					

“Selenozyuurt” adlı kullanıcının 175 bin takipçisi varken paylaşım tarihi 21 Temmuz olan reels'ının izlenme sayısı 10,1 milyon olarak görülmektedir. Kullanıcının diğer reels'larının izlenme sayısına da bakıldığında bu içeriğin popüler içerik, renk ve hashtagler sayesinde Instagram algoritmasıyla keşfet kısmında yayımlandığını söylemek mümkündür. Video, bir sinema gişesi memurunun “hangi filme gelmişiniz” sorusu ve influencerın görselde olduğu gibi sadece mimik yapması üzerine kurulmuştur. Caption (video yazısı) olarak sadece “evet Tahminleri alalım? ♀️ #barbie #barbiemovie #barbiestyle” paylaşılmıştır. Burada influencer sarı saç, makyajı, pembe giysisiyle Barbie karakterine benzetilmiş ve doğrudan sözsüz olarak filme gönderme yapılmıştır. Burada transmedya stratejilerinden bütünleşik anlayış ve sinerjinin kurulduğu filmin/Barbie'nin bir uzantısı ve hikâyeye farklı bir giriş noktası yapıldığı görülmektedir. Ayrıca burada odak noktası olan influencer'ın saniyeler içinde sergilediği performans ile öznellik ve marka ile iş birliği kurduğu gözlemlenebilmektedir. Takipçi sayısının az olmasına rağmen izlenme sayısının yüksekliği hem Barbie'nin popülaritesi, içeriğin konuyla olan uyumu, karakterin betimlenmesi gibi özellikler sayesinde güçlü bir transmedya hikâye anlatımı destekçisi olarak değerlendirilebilmektedir.

Görsel 2: Selenozyuurt adlı Instagram kullanıcısının profilinden alınan ekran görüntüleri (18 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır)

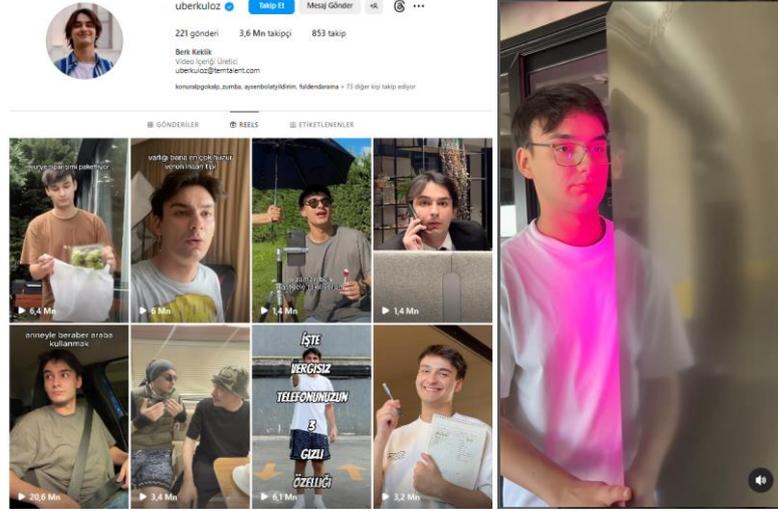
Giyim, güzellik, lifestyle kategorisinde Instagram adı "itsezziirem" adlı kullanıcının *Barbie* filminin girişi sesini kullanarak büyük bedenlere yönelik yapmış olduğu Barbie temalı pembe giysi kombinleriyle reels paylaşmıştır. Bu içeriğin güncel izlenme sayısı 7,5 milyon olarak görülmektedir; diğer videolarının izlenme ve takipçi sayılarına bakıldığında bu sayı çok yüksektir. Paylaşım tarihi 18 Temmuz olan influencerın reels caption'ına "HI BARBIE!" ve marka isimleri içerdiğinden "#reklam" yazması ve devamına videoda giymiş olduğu giysilerin markalarını etiketlemesiyle iş birliğinin de etkileşimine katkı sağladığını söylemek mümkündür. Takipçi sayısı az olmasına karşın yüksek sayıdaki izlenme oranı güçlü bir marka ürün bağlantısı kurması ve bunu yaparken transmedya hikâye anlatıcılığından destek alması olarak yorumlanabilmektedir.

Görsel 3: İtsezziirem adlı Instagram kullanıcısının profilinden alınan ekran görüntüleri (18 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır)

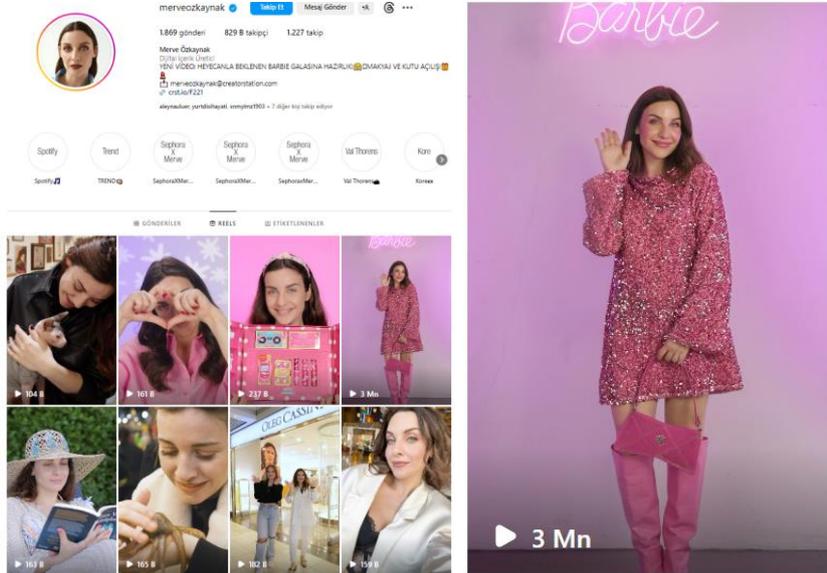
"Ubekuloz" adlı instagram kullanıcısı ise eleştirel bir yöntemle yaklaşarak Barbie reklamlarını yermektedir. Burada evdeki her eşyada *Barbie* filmi müziğini ve efektleri görülmektedir. Kullanıcı 3,6 milyon takipçiye sahip olmasına rağmen 24 Temmuz'da paylaşılan video 5,3 milyon kez izlenmiştir. "eh be barbie eh be kızım" caption'ı ile gönderiyi yayımlaması bu durumdan ne kadar çok sıkıldığını ifade etmekte fakat yine de bu akıma kapılmaktan kendini alıkoyamamıştır. Videoda telefonda, pencereyi açtığında, hamburgerin içinde, buzdolabı gibi her yerde Barbie müziğini duyması ve rengini görmesi filmin, transmedya hikâye anlatıcılığını ne kadar yoğun kullandığını da göstermektedir. Diğer kullanıcılardan farklı olarak kurgusal bir dünya oluşturması onu farklı kılan özelliklerden biri olarak gösterilebilmektedir. Kullanıcının takipçi sayısı ile izlenme sayısını karşılaştırdığımızda diğer kullanıcılara kıyasla büyük bir fark görünmemekte takipçinin genel izleyici kitlesine ve kendi tarzına uyum sağladığı için de yüksek bir izlenme elde ettiğini söylemek mümkündür.

Görsel 4: Uberkuloz adlı Instagram kullanıcısının profilinden alınan ekran görüntüleri (18 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır)

Merveozkaynak adlı kullanıcının 829 bin takipçisi olmasına rağmen profesyonel bir stüdyo ortamında hazırladığı Barbie temalı reels 3 milyon izlenme almıştır. Gösterimden iki gün önce yani 19 Temmuz'da yayımladığı bu içerikte *Barbie* filminin fragmanında kullanılan "Hi Barbie" sesi kullanılmış ve 7 farklı giysiyle ve marka anlaşması ile görülmektedir. "Hi Barbie!👋 #Barbie #BarbieMovie #BarbieDoll #BarbieCore #HM #HMxME" yazısıyla paylaşılan video transmedya hikâye anlatıcılığını destekler niteliktedir.

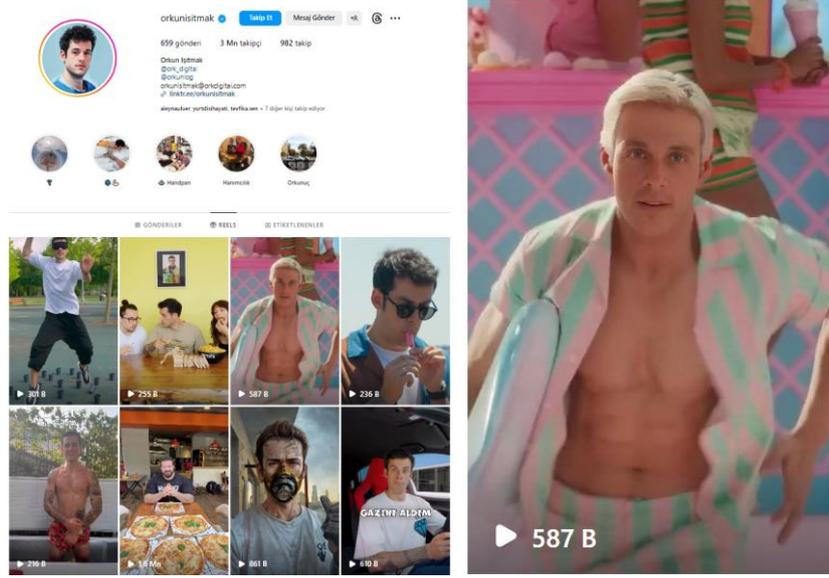
Görsel 5: Merveozkaynak adlı Instagram kullanıcısının profilinden alınan ekran görüntüleri (18 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır)

"Orkunisitmak" adlı kullanıcının 3 milyon takipçisi olmasının yanında 31 Temmuz'da yapmış olduğu reels paylaşımı 587 bin kez ilenmiştir. Kullanıcının son zamanlarda paylaştığı diğer reelslara bakıldığında bu sayı ortalama olarak değerlendirilebilmektedir. Videoda filmin tanıtımlarında kullanılan Ken karakterinin klibine sadece kendi yüzünü ve ismini ekleyen influencer'ın burada bir öznellik ve performans sergilediğini söylemek mümkün olmamaktadır. Videoya eklediği caption'da da buna vurgu yaparak

“Biliyorum herkes sıkıldı ama dayanamadım.. Barbie 2023 Starring Orkun Isitmak👉👉👉👉👉” yazması dikkat çekmektedir. Kendini Ken karakteri yerine koyarak bir güldürü unsuru yaratmaya çalışmış filme/Barbie’ye yeni bir uzantı (eklenti) katmıştır. Öte yandan diğer influencerlara göre en yüksek takipçiye sahip olması fakat en az izlenmeye sahip olması transmedya öğelerinin az kullanılmasıyla ve herhangi bir iş birliğinden faydalanmamasıyla da doğru orantılı olarak saptanmıştır.

Görsel 6: Orkunisitmak adlı Instagram kullanıcısının profilinden alınan ekran görüntüleri (18 Ağustos 2023 tarihinde alınmıştır)

İletişim teknolojileri, dünden bugüne gelişerek ve dönüşerek ilerlemektedir. İncelemeye alınan örnekleme bakıldığında *Barbie* filminin sosyal medya etkileşimi oldukça yüksektir. Film, Twitter'da #BarbieMovie etiketiyle 10 milyon tweet, TikTok'ta da 100 milyon izlenme ve 20 milyon paylaşım, Instagram'da da 50 milyon beğeni ve 5 milyon yorum almıştır. Bu çalışmada; *Barbie* filmi örneği üzerinden transmedyanın gelecek dönemlerde iletişimin her alanında önemli etkiye sahip olacağı Instagram'da yüksek takipçi sayısına sahip *Barbie* filmi ile bağlantılı olarak transmedya hikâye anlatıcılığı rolünü üstlenerek üretim yapan Influencerlar aracılığıyla tespit edilmiştir. İçerik analizi yapılarak incelenen reels videoları sonucunda sinema gibi tutundurma faaliyetlerini aktif olarak kullanan iletişim alanlarında izleyicileri yönlendirmede sosyal mecralarının ne derece önemli olduğu örnekler ve filmin Türkiye gişesinde elde ettiği başarı ile doğrudan gösterilmiştir.

4. Sonuç

Barbie, günümüzde hala dünyanın en ünlü oyuncak markalarından biri olarak bilinmektedir. Barbie, sadece bir oyuncak değil, aynı zamanda bir kültürel ikon ve bir transmedya hikâye anlatıcılığı fenomeni olarak karakterize edilmektedir. Transmedya hikâye anlatıcılığı, bir hikâyenin farklı medya platformlarında çeşitli şekillerde parçalara ayrılarak anlatılması olarak ifade edilmektedir. Barbie de, sinema, televizyon, kitap, oyun, sosyal medya ve diğer kanallarda farklı hikâyeler sunarak izleyicilerini etkilemeyi hala başarmakta ve hala Barbie'ye hayranlık duyulmaktadır. Barbie, aynı zamanda cinsiyet, ırk, sınıf, beden ve güzellik normları gibi konularda tartışmalara neden olan bir simge olarak gösterilmektedir. Barbie, kadınların toplumdaki rolü ve beklentileri hakkında farklı görüşleri yansıtan ve eleştiren bir oyuncak olarak anılmaktadır.

Barbie'nin son filmi olan *Barbie*, vizyonda ilk haftadan büyük bir başarı elde etmiştir. Film, Barbie'nin hayatını, arkadaşlarını ve hayallerini konu almaktadır. Film ile alakalı yapılan yorumlarda hem çocuklar hem de yetişkinler için eğlenceli ve ilham verici bir deneyim sunulduğu söylenmektedir. Film, markaların

yanı sıra aynı zamanda Instagram influencerlarının da desteğini almıştır. Instagram influencerları, sosyal medyada takipçileri olan ve belirli konularda etkili olan, ürün, hizmet tanıtımı ve reklam iş birlikleri yapan kişiler olarak popüler hale gelmişlerdir. Filmin vizyona girdiği tarih olan 21 Temmuz 2023 haftası Instagram influencerları, filmi tanıtmak için Barbie ile ilgili paylaşımlar yapmışlardır. Instagram keşfet kısmının bir anda pembeye dönmesi iş birliği olmayan diğer kullanıcıları da harekete geçirmiş Barbie'nin yarattığı etkiden faydalanmaya çalışmışlardır. Bu paylaşımlar, film için büyük bir ilgi uyandırdığı ve izleyici sayısını arttırdığı gönderilerin etkileşim sayısı ve yapılan yorumların içerikleri bağlamında tespit edilmiştir.

Araştırma bağlamında amaçlı örneklem olarak seçilen Türkçe içerik üreten 5 Instagram kullanıcısının yapmış olduğu paylaşımlar Jenkins'in transmedyal anlatısı çerçevesinde değerlendirilmiş ve bulgular yorumlanmıştır. Transmedya hikâye anlatıcılığını *Barbie* filmi örneğiyle Instagram influencerları üzerinden özetlemek gerekirse; *Barbie* filmi tek bir medya platformunun ötesinde -tıpkı Barbie oyuncağının kendisi gibi- birçok farklı platformda farklı yönleriyle anlatılmaktadır. Reelslar'a baktığımızda tamamlanmış bir bütün olarak sunulmadığını hep devamlılığının olduğunu gözlemlemekteyiz, Barbie, platformlar arasında bağlantılar kurmaktadır. Influencerlar'ın hazırladığı içeriklerde izleyiciye yönlendirilen mesajlarla izleyicinin etkileşim kurabilmesi için profiller ve yorumlar kısmı açık olarak görülmektedir. Hem influencerlar hem de bu makalede değerlendirmenin dışında kalan izleyici yorumları hikâyeye farklı bakış açıları kazandırmakta hem izleyenlerde hem de içeriği üretende yeni anılar oluşturmaktadır. Paylaşılan içerikler aynı zamanda farklı platformlara yüklenebilmekte farklı hedef kitlelere de sunulabilmektedir. Farklı kültür, yaş, cinsiyet gibi kriterlere göre farklı yorumlar ortaya çıkabilmektedir. *Barbie* filmindeki ses, müzik, görüntü çeşitli kurgu teknikleriyle yeniden yorumlanabilmektedir. Farklı temalarla farklı mesajlar anlatılabilmektedir.

Barbie filminin vizyondaki başarısı, transmedya hikâye anlatıcılığı ve Instagram influencerlarının gücünü ve transmedyanın geleceğin iletişimi için vazgeçilmez bir öge olduğu göstermektedir. Barbie'nin başarısını ölçmek için farklı kriterler kullanılmıştır. Film için gişe hasılatı, izlenme oranları, sosyal medya etkileşimi gibi veriler incelemeye tabi tutulmuştur. Bu verilere göre, *Barbie* filminin hem Türkiye'de hem de dünyada çok popüler olduğu gözlemlenmiştir. Filmin popülerliği gişe ve hasılatı yansımıştır. *Barbie* filmi ile anı gün vizyona giren *Oppenheimer* (Christopher Nolan) filmi de blockbuster film olma özelliği taşımasının yanında Nolan gibi dünyaca ünlü bir yönetmen tarafından çekilmiştir. *Oppenheimer* filmi dünya çapında 948 milyon dolar gişe hasılatı elde ederken *Barbie* filmi 1,446 milyar dolar hasılat elde etmiştir. İzleyiciler tarafından merakla beklenen ve yüksek gişe beklentisi olan iki film arasında bu derece gişe hasılatı farklı olmasının nedeni transmedya hikâye anlatıcılığıdır. *Barbie* filmi; tutundurma faaliyetlerini sosyal medya üzerinden gerçekleştirerek transmedya hikâye anlatıcılığı aracılığıyla hedef kitesini arttırmıştır. Sosyal medya ile daha çok kişiye ulaşan film karşılığını gişede almıştır.

Barbie filminin transmedyal anlatıda bu kadar güçlü olmasının sebebi, 60 yılı aşkın süredir yaşayan bir oyuncak karakterinin anlatmış olduğu hikâyenin filmle birlikte gerçek karakterlerce canlandırılması; filmdeki karakterlerin, mekânların ve olayların farklı medya platformlarında yeniden yaratılabilir ve genişletilebilir olmasıyla açıklanabilmektedir. Film, izleyicilerin Barbie'nin dünyasına girmesine ve onunla etkileşim kurmasına olanak tanıyan bir dizi ürün, oyun, web sitesi, sosyal medya hesabı ve canlı etkinlik sunmaktadır. Bu sayede, film sadece bir hikâye değil, aynı zamanda bir yaşam tarzı, bir marka ve bir topluluk haline gelmektedir. Film, transmedyal anlatının temel özelliklerinden olan tutarlılık, kapsamlılık, çok katmanlılık ve katılımcılığı başarıyla uygulamaktadır. Film, izleyicilerin ilgisini çekmek ve bağlılığını arttırmak için farklı medya platformlarında farklı hikâye parçaları sunmaktadır. Film, aynı zamanda izleyicilerin kendi hikâyelerini yaratmalarına ve paylaşımlarına imkân tanıyarak onları aktif katılımcılar haline getirmektedir. Film, transmedyal anlatının en önemli avantajlarından biri olan izleyici sadakatini sağlamakta ve sürdürmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Data Analysis: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- About Barbie*. (2023, 08 14). barbie: 2 <http://www.barbiemedia.com/about-barbie/history.html>, adresinden alındı
- Adorno, T. W. (2005). Culture industry reconsidered. T. W. Adorno içinde, *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture* (s. 98-107). London: Routledge.
- Adorno, T. W. (2011). *Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi*. (N. Ülner, M. Tüzel, & E. Gen, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Adorno, T. W., & Horkheimer, M. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği*. (N. Ülner, & E. Öztarhan Karadoğan, Çev.) İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Akyol, M., & Kuruca, Y. (2015). Sinema Filmlerinin Pazarlanmasında Sosyal Medyanın Kullanımı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 6(1), s. 64-92.
- Andrew, D. (2009). Time zones and jetlag. The flows and phases of World cinema. N. Ďurovičová, & K. Newman içinde, *World Cinemas, Transnational Perspectives* (s. 59- 89). London: Routledge.
- Argan, M. &. (2004). Sanal Ortamda Ağızdan Ağıza İletişim Yaratma Aracı: "Viral Pazarlama". III. *Bilgi Teknolojileri Kongresi* (s. 169-171). Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- Aytekin, M., & Yıldızvıran, M. (2021). Sinema Tanıtım ve Reklam İlişkisi Bağlamında Türk Sinema Endüstrisinde Sosyal Medya Kullanımı. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 217-238.
- Barbie*. (2023, 08 21). boxofficeturkiye: https://www.boxofficemojo.com/releasegroup/gr629756421/?ref_=bo_ydw_table_2 adresinden alındı
- Barbie*. (2023, 08 21). boxofficeturkiye: <https://boxofficeturkiye.com/film/barbie--2012949> adresinden alındı
- Bayraktar, S. (2018). Moda Sektöründe Transmedya Hikâye Anlatımı: Barbie Bebek Transmedya Uygulamaları Örneği. *Erciyes İletişim Dergisi*, 325 - 350.

- Bazarcı, S. (2019, Haziran). Transmedya Uygulamalarında Yayılma Kanalları: Küresel Örnekler Üzerine Bir İnceleme. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (AKİL)(31)*, s. 560-576.
- Berger, J. (2005). *Görme Biçimleri*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Box Office Türkiye. (2023, Temmuz 23). *Box Office*. Eylül 2023 tarihinde [boxofficeturkiye.com: https://boxofficeturkiye.com/hafta-sonu/detay/2023-30](https://boxofficeturkiye.com/hafta-sonu/detay/2023-30) adresinden alındı
- Castells, M. (2005). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çetin, B. N. (2019). Üretüketim Olgusu Bağlamında Örtülü Emek Olarak Dijital Üretüketici Emeği. *Journal of Social Policy Conferences(77)*, s. 349-382.
- Çoşgun, M. (2012). Popüler Kültür ve Tüketim Toplumu. *Batman University Journal of Life Sciences, 1(1)*, 837-850.
- Elliott, C., & Simmons, R. (2021). Advertising media strategies in the film industry. *Applied, 43(29)*, 4461-4468.
- Erdem, M. (2019). *Gelenekselden Dijitale Medya Toplumu ve Reklam*. (S. Tiryaki, & M. Ateş, Dü) Konya: Literatürk Academia.
- Erdoğan, İ. (2004). Popüler Kültürün Ne Olduğu Üzerine. *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi, 5(57)*, 1-18.
- Erus, Z. Ç. (2010). Amerikan Sinemasında Pazarlama: Ürün Geliştirme, Fiyatlandırma Tutundurma ve Dağıtım. *Marmara İletişim Dergisi, 17(17)*, 126-145.
- Gong, J. J., Young, S. M., & Van der Stede, W. A. (2011). Real options in the motion picture industry: Evidence from film marketing and sequels. *Contemporary accounting research, 28(5)*, s. 1438-1466.
- Goodell, G. (1998). *Independent Feature Film Production*. New!York:St.: Martin's Griffin.
- Harvey, C. B. (2015). *Fantastic Transmedia: Narrative, Play and Memory across Science Fiction and Fantasy Storyworlds*. Houndmills, Basingstoke: Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Holat, O., & Takımcı, D. (2023). Anti kahraman transmedya ekosistemi örneği olarak 'Deadpool' hikâye evreninde medyalararası mecra stratejileri. *Etkileşim(12)*, s. 104-135.
- Independent Türkçe, V. I. (2023, Temmuz 25). *Independent Türkçe*. Eylül 2023 tarihinde <https://www.indyrturk.com/node/649881/k%C3%BClt%C3%BCr/barbienin-pazarlama-kampanyas%C4%B1na-d%C3%B6k%C3%BClen-paralar-yap%C4%B1m-b%C3%BCt%C3%A7esini-a%C5%9Ft%C4%B1> adresinden alındı
- Jenkins, H. (2006). *The wow climax: Tracing the emotional impact of popular culture*. NYU Press.
- Jenkins, H. (2007, 09 02). *Transmedia Storytelling 101*. http://henryjenkins.org/blog/2007/03/transmedia_storytelling_101.html adresinden alındı
- Jenkins, H. (2016). *"Cesur Yeni Medya" Teknolojiler ve Hayran Kültürü*. (N. Yeğengil, Çev.) İstanbul: İletişim Yayıncılık.

- Johnson, D. (2013). *Media franchising: Creative license and collaboration in the culture industries* (Cilt 11). New York: NYU Press.
- Kay, H. (1993). Geçmişte ve Günümüzde Oyuncaklar. 65-75. (M. Artar, Çev.)
- Kinder, M. (1991). *Playing with Power in Movies, Television, and Video Games: From Muppet Babies to Teenager Mutant Ninja Turtles*. Berkeley: University of California Press.
- Koç, N. E. (2020, Kasım). Social media, participatory culture and crowdsourcing translation. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*(Ö8), s. 905-927.
- LO, J.-P. (2010). The Effectiveness Of Wom By Using Facebook As An Implementation In Movie Industry. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Sacramento: California State University.
- Metacritic. (2023). Ağustos 21, 2023 tarihinde metacritic.com: <https://www.metacritic.com/movie/barbie/> adresinden alındı
- Miller, T., Govil, N., McMurria, J., & Maxwell, R. (2001). *Global Hollywood*. London: BFI.
- Mucuk, İ. (2007). *Pazarlama İlkeleri (ve Örnek Olaylar)* (16 b.). İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Pembecioğlu, N. (2018). *Sinema ve Reklam Anlatılarına "Hareketlilik" Penceresinden Bakış*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Rotten Tomatoes. (2023). Ağustos 21, 2023 tarihinde rottentomatoes.com: <https://rottentomatoes.com/m/barbie> adresinden alındı
- Rubin, R. (2023, Temmuz 23). *Variety*. Eylül 2023 tarihinde variety.com: <https://variety.com/2023/film/box-office/barbie-marketing-campaign-explained-warner-bros-1235677922/> adresinden alındı
- Steinberg, M. (2012). *Anime's media mix: Franchising toys and characters in Japan*. U of Minnesota Press.
- T., M., Govil, M., & Maxwell, R. (2001). *Global Hollywood*. London: British Film Institute.
- Tatar, D. B. (2016). Modernleşmeden Postmodernleşmeye. *Hacettepe HFD*, 6(1), 167-192.
- Toffoletti, K. (2007). *Cyborgs and Barbie Dolls: Feminism, Popular Culture and the Posthuman Body*. New York: Published by I.B.Tauris & Co Ltd.
- Tulinski, H. (2017). Barbie e As Cultural Compass: Embodiment, Representation, and Resistance Surrounding the World's Most Iconized Doll. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Wyatt, J. (1994). *High Concept: Movies and Marketing in Hollywood*. Austin: Univ of Texas Press.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Arastırma Yöntemleri* (8. b.). Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Zengin, F. (2021). Yakınsama Çağında Hikâye Anlatmak: Transmedya Hikâyeciliği Kavramı Üzerinden "Leyla ile Mecnun" Dizisinin İncelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(44), s. 169-190.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 76-102, doi: 10.11616/asbi.1391320

A Systematic Literature Review: Are Students Customers, or not?

Bir Sistemantik Literatür Çalışması: Öğrenciler Müşteri mi, Değil mi?

Mahmut Sami İŞLEK¹ , Rıdvan KOCAMAN²

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 29.12.2023

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Abstract: There has been a longstanding debate over whether students are customers. Nevertheless, there is still a complexity about who the students are and their role. This theme-based systematic literature review seeks to enrich the discourse on students through a comprehensive and detailed review of 86 papers from 2006-2022. Our review provides a comprehensive and up-to-date overview of the relevant debate, establishes an agenda to encourage research, and exhibits favorable outcomes for practitioners. We found that the role of students has been transformed from a passive audience to an active participant in the co-creation of educational service experience in the long term. Consequently, viewing students as co-creators of value would be more appropriate rather than treating them as customers or service users.

Keywords: Higher education, Services marketing, Service-Dominant Logic, Relationship marketing, Value co-creation.

&

Öz: Öğrencilerin müşteri olup olmadığı konusunda uzun süredir devam eden bir tartışma bulunmaktadır. Ancak öğrencilerin kim olduğu ve rollerinin ne olduğu konusunda hala bir karmaşıklık söz konusudur. Yapmış olduğumuz temaya dayalı sistemantik literatür taraması, 2006-2022 yılları arasında yayınlana 86 makalenin kapsamlı ve ayrıntılı bir incelemesi yoluyla oluşturulmuştur. Araştırmamız ilgili tartışmaya ilişkin kapsamlı ve güncel bir genel bakış sunmakta, bir bilimsel araştırmayı teşvik edecek bir gündem oluşturmakta ve uygulayıcılar için olumlu sonuçlar sunmaktadır. Özellikle uzun vadede eğitim hizmeti deneyiminin birlikte yaratılmasında öğrencilerin rolünün pasif bir izleyiciden aktif bir katılımcıya dönüştüğü söylenebilir. Buna dayanarak, öğrencileri müşteri veya hizmet kullanıcısı olarak görmek yerine, değer ortak yaratıcıları olarak görmenin daha doğru olacağı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yüksek öğretim, Hizmet Pazarlaması, Hizmet-Baskın Mantık, İlişkisel Pazarlama, Değer ortak yaratımı.

Atıf/Cite as: İşlek, M. S., Kocaman, R. (2024). A Systematic Literature Review: Are Students Customers, or not?. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 76-102. doi: 10.11616/asbi.1391320

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Mahmut Sami İşlek, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, msislek@ogu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Dr. Öğr. Üyesi, Rıdvan Kocaman, Anadolu Üniversitesi, ridvankocaman@anadolu.edu.tr.

1. Introduction

The question of whether students are customers or not has been up for debate for a long time. Viewed from a purely educational perspective, students are not regarded as customers (Hubbell, 2015). Higher Education Institutions (HEIs) traditionally don't think of education as a "service" that should be sold to students, nor do they view students as "products" for the labor market (Mark, 2013). Marcel and Harris (2000) exemplified students' role in university situations where students cannot be accepted as customers. If by "customer" we imply someone patronizing a restaurant or making a purchase of a good or service, then we do not consider students to be customers. Also, they should not be treated as customers if by the customer we simply mean someone who wants to exchange money for a good. Furthermore, they must never be allowed to become customers, if by the customer we mean someone who believes that money can buy education in the same way that a microwave can be bought. Bay and Daniel (2001) connote that the student-as-customer paradigm may lead institutions to prioritize short-term student satisfaction without addressing the long-term demands of a wide variety of stakeholders. In addition, such a paradigm may lead to the loss of academic integrity between academic staff and students in the education process (Lomas, 2007). Nowadays, the majority of HEIs are adopting the marketing-oriented perspective in a competitive environment that is frequently global for them. Accordingly, a substantial literature on the application of marketing principles and strategies from other industries to Higher Education (HE) has been generated (Gibbs, 2002). These efforts could result in a reversal of the traditional thinking about students. Addressing the issue of higher education institutions adopting a customer-centric focus, Maguad (2007) states that the traditional education community has found it difficult to accept the idea that students are customers. On the other hand, today's HEIs recognize the need of providing great customer service to students at every stage of their academic careers (Guilbault, 2018). A customer experience is created wherever money is exchanged. This perspective suggests that higher education should be led by treating students like customers (Carù and Cova, 2003). Students should be regarded as the university's primary customers since they are the ones who are most directly served by the university and its mission (Mark, 2013). Conversely, Cuthbert (2010) asserts that considering students as customers is a natural outcome of taking marketing in higher education seriously. As can be seen, the discussions have mainly clustered on two extreme views. However, multiple perspectives need to be integrated into the higher education sector to achieve the desired results. This leads to reframing the debate regarding the view of who students really are and what their role is. We sought ways to find a more reasonable response instead of instantly acknowledging whether the students are customers or not. Accordingly, we systematically reviewed the literature on the relevant debate to present a set of perspectives through which the role of students has been explored so far. Then, we reached the three themes (Services Marketing, Service-Dominant Logic (SDL), and Relationship Marketing) through the topics derived from common keywords found in the title, abstract, and author keywords. This way is expected to provide us with crucial clues about who the students really are and identify some significant issues that future research should explore, and practitioners should focus on.

Services marketing is the best field of study for educational marketing since education has key characteristics that are unique to a service, such as intangibility, inseparability, variability, and perishability (Enache, 2011). The fact that HEIs are service providers and that service marketing principles are applied in HE requires considering students as service users (Lomas, 2007). However, it is not enough to consider students as only service users, instead, they might be treated as key contributors to the production of such services. Within the context of HE, SDL adopts a relationship-based approach considering long-term relationships and interaction with students to create long-term value (Al-Alak, 2006). This leads the role of students to be transformed from a passive audience to an active participant in the co-creation of the service experience in the long term. As a result of this systematic review, we justified that it would be more appropriate to view students as co-creators of value rather than treating them as customers or not.

The remaining part of the paper is structured as follows. We first summarise the theoretical debate on whether students should be considered as customers or not. Second, we discuss the description of the methodology employed. Third, we present the general characteristics of the reviewed papers based on various criteria such as publishing trend overtime, country of research, research orientation, and journal-wise distribution. Then, we discuss each of themes separately in the context of HE. Finally, we summarize our conclusions, discuss the potential scope for future research, and draw both theoretical and practical implications.

2. Theoretical Framework

In this study, we try to reveal who students really are by systematically reviewing the papers that focus on the discussion of whether they are customers or not. This long-standing debate takes place at two extremes, and each view specifies the grounds to support its argument. This situation complicates the attitudes and actions of the stakeholders in HE toward students (Guilbault, 2016). As a result of the study, we concluded that it would be beneficial to place the discussion on a more moderate ground rather than continuing two opposing views.

HEIs have many stakeholders and customers such as the government, employers, families, and the public. However, students are the core customers because they are most directly served by the HEIs (Maguad, 2007). According to Mark (2013), students should be thought of as the university's key customers as they are the ones most directly served by its mission. In addition, it is reasonable to conceive of students as clients when in case marketing in HE is taken seriously (Cuthbert, 2010). Carù and Cova (2003) highlight the value of relationships in education, and their research supports the use of relationship marketing in HE. In addition, customer experience is created whenever there is a financial exchange. This viewpoint suggests that HE should be led by treating students as customers. Education should be viewed as an experiential service. Voss and Zomerdiijk (2007) describe experiential services as those where the emphasis is on the consumer's experience when interacting with the institution, rather than only the functional benefits resulting from the goods and services offered. This perspective requires treating students as customers. Furthermore, Maguad (2007) differentiates students from the stereotypical definition of a customer. He cites Juran (1988) to define a customer and suggests following the product to determine whom it impacts. He also suggests that the definition of "customer" includes everyone who receives or benefits from the results of someone else's work or who buys goods and services (Maguad, 2007). Moreover, Deming (1986) pointed out that the end customer of a good or service is the key customer of a company. Accordingly, students are customers since they are the ones who benefit from the HEIs' work efforts and use their services. In addition to these, the fact that HEIs attract students through marketing and promotion efforts fosters the idea that a student is a customer (Guilbault, 2016). Furthermore, education is viewed by multiple governments as a product that customers may buy in a free market system (Brennan and Bennington, 2000).

On the other hand, HEIs are increasingly accepting the idea that students are their customers on a global scale. However, it is difficult for the traditional educational community to accept the idea that students are customers (Maguad, 2007). It is obvious that accepting this idea has some consequences. Bay and Daniel (2001) state that the student-as-a-customer paradigm may lead institutions to focus on short-term, focused student satisfaction, rather than addressing the long-term needs of a wide variety of stakeholders. In such case, students often have a short-term perspective and aim on achieving high grades easily. Clayson and Haley (2005) addressed some of the implications that are often given as justifications for why students should not be treated as customers. They labeled one of the reasons as a "lack of student accountability," in which students blame for their failures or lack of success. Other reasons include "student as a judge" affecting grading for the course, "adversarial relationships" that might prejudice a dispute's resolution in the student's favor, and "students' demands as customers" that might result in an incorrect allocation of curriculum and resources. In his research, Brady (2013) reported that most faculty members believe that

the student assessment process as customers pushes them to ease the content of courses. In another research, Hassel and Lourey (2005) found that treating students like customers causes grade inflation. From a wider viewpoint, when students act as customers, they feel they have the right to tell the teacher whether they performed well or poorly, and many of them come to the class expecting to be entertained rather than necessarily learning. Furthermore, Albanese (1999) states that students should not be viewed as customers, and a dissenting opinion indicates that HEIs must 'sell out' to them. Overall, the primary objections to treating students as customers have to do with the educational process, and the central concern with these objections is that they lower academic standards (Lomas, 2007).

Given the discussions above, there are mainly two distinct views about the role of students, which requires reframing the debate over who students really are and what roles they have. Therefore, the current study systematically reviewed the prior literature forming around the relevant discussion to seek ways to find more reasonable answers and to present a set of perspectives regarding the research topic. The value of this study lies in revealing and discussing themes that emerged within the context of prior literature and offering a new perspective on students' roles.

3. Research Methodology

Systematic review is becoming increasingly significant in social science research. In this direction, many researchers have recently used the systematic literature review method to identify, evaluate and synthesize the current situation of specific research topics in the relevant literature (Mishra et al., 2021). This technique requires a rigorous methodological analysis including localization, restrictive collection, and eliminating the subjective element (Paul and Criado, 2020). In this way, it might be possible to provide an accurate summary of a specified literature that predicts the overall impact on a study population and thus build an overview with adequate documents on a specific topic (Mishra et al., 2021). This theme-based systematic review adopted the research methodology based on the systematic review approach of Thorpe et al. (2005) and consists of the five steps in Table 1. Researchers utilized this step-by-step guide to foster a spirit of collaborative thinking, relevance, and openness among researchers to avoid costly and pointless duplication of effort and to help link future research to the issues and problems raised by previous research. This helped provide a narrative check on the methodology's robustness and in identifying any possible mistakes in the selection and synthesis of the papers that were thought to comprise the evidence base (Thorpe et al., 2005).

Table 1: Systematic Review Steps

Step I	Defining search and searching relevant keywords in the database
Step II	Searching papers in the database
Step III	Reading and selection of titles and abstracts
Step IV	Reading and selection of full papers
Step V	Analyzing the findings from papers

We searched the relevant literature in Web of Science (WoS) database by using keywords "Students" AND ("as customers" OR "as not customers") and reached 924 papers. WoS is the most widely used database to measure, evaluate, and track scientific research (Zupic and Čater, 2015). The database also enables to reach

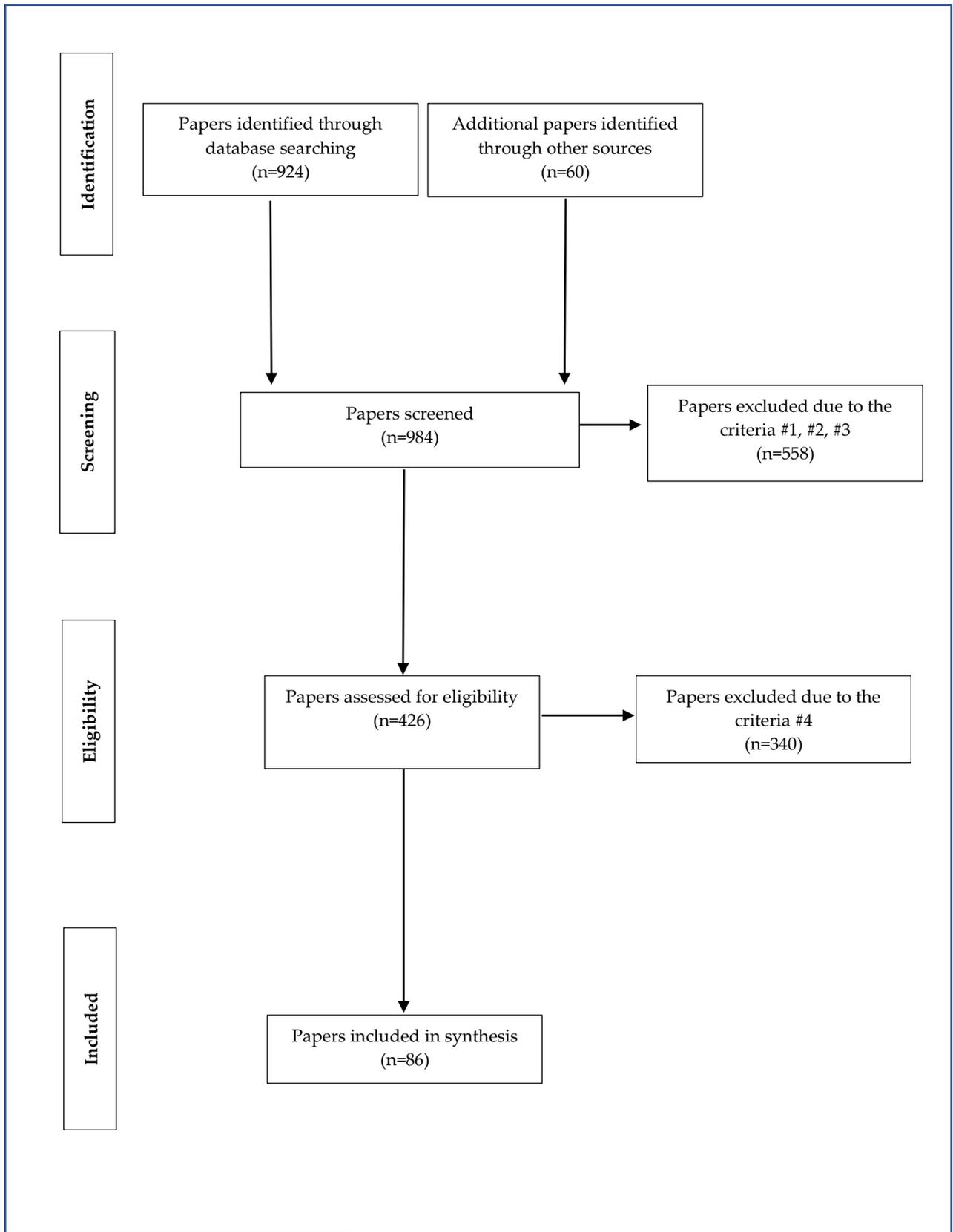
a wide range of scientific papers and other materials published in leading scientific journals. Additionally, researchers can get free access to the database due to their university membership (Ozturk, 2021). Moreover, 60 more papers that did not include the search keywords and were accessed from the bibliography of the reviewed articles were identified through the individual journal websites, not covered in the 924 papers. These are judged to be significant in the light of the present research question. The systematic review requires the application of tough exclusion criteria to base the review on best-quality evidence (Paul and Criado, 2020). Accordingly, we confined 984 papers identified in the preliminary research by applying the following criteria for exclusion.

The exclusion criteria are:

1. Non-journal articles,
2. Languages other than English,
3. Other study fields except Business, Management and Educational Research,
4. Papers not forming around the debate over whether students are customers, or not.

Our initial search yielded a total of 984 papers. However, 199 papers of which document types are conference proceedings, book chapters, books, and other publications were excluded other than the high-quality papers ensured by the peer-review process undertaken by academic journals. Additionally, we eliminated 32 papers written in various other languages than English. We limited the study fields to Business, Management, and Educational Research to ensure that selection criteria met the objectives of the study subject. Then, we did not include 327 papers within other study fields in the review process. We read the titles and abstracts of all remaining papers and evaluated their relevance to the subject of study. The majority of them in which the keywords “students” AND (“as customers” OR “as not customers”) were not concerned with the debate over whether students should be treated as customers or not customers. Also, most of the papers took the students as research sample rather than focusing on the relevant discussion. As such, 340 papers were excluded from the review. Thus, the final population consisted of 86 peer-reviewed journal articles considered to provide core contributions to the fields of research on the study subject. All the process is displayed on Figure 1 designed based on Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses (PRISMA) (<http://prisma-statement.org/>).

Figure 1: Flowchart of Identification and Selection Criteria

4. General Characteristic of the Papers

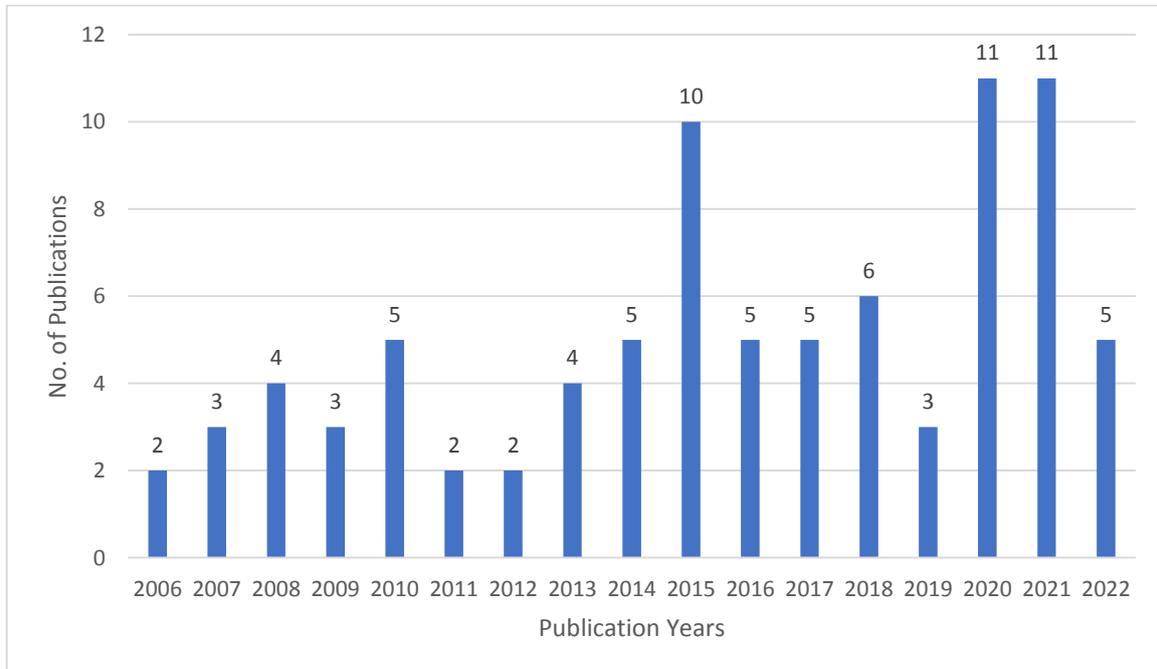
To quantify and assess the scientific outputs of the selected studies, it is important to categorize bibliometric items such as publication years, country origins, adopted research methods, and journals (Ruggeri et al., 2019). Accordingly, we look for answers to the following questions to demonstrate the general characteristics of the selected papers:

- What is the number of articles per year?
- How do the publications disperse across countries?
- Which research orientation is adopted in the research?
- How is the distribution of the articles per journal?

4.1. Publishing Trend Overtime and Geographical Dispersion of Papers

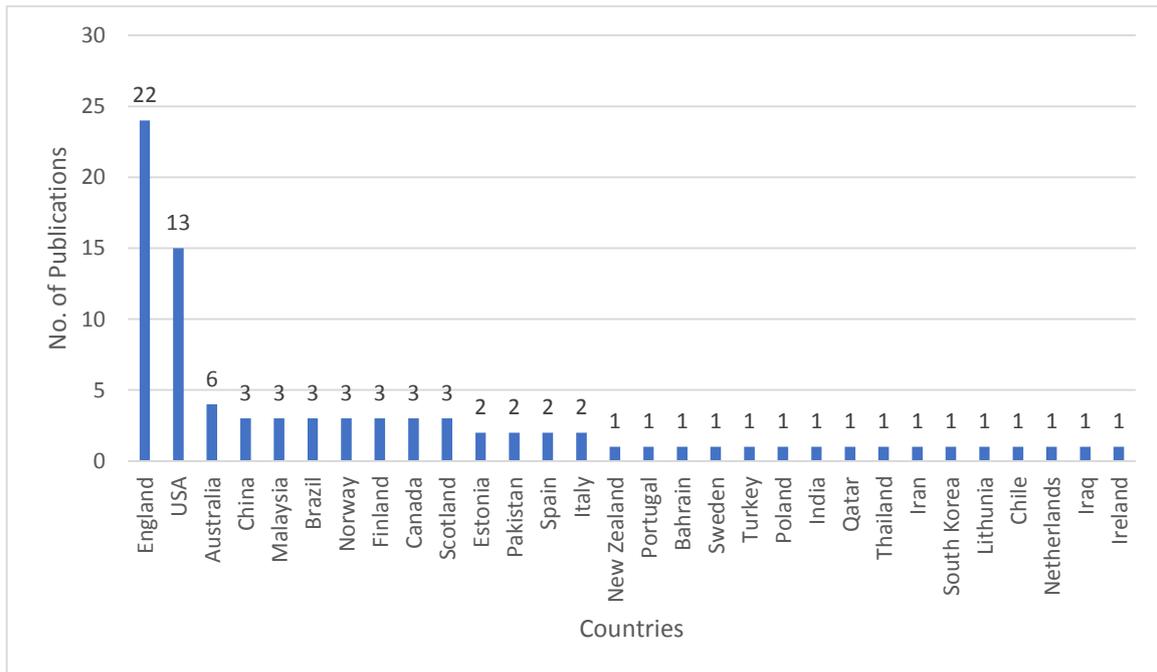
The research methodology required to put a year restriction spanning 20 years between 2002 and 2022. However, papers from 2002 to 2005 were excluded because of the exclusion criteria employed in the screening and eligibility processes. In other words, some of these studies were written in a language other than English and are not journal articles, others were not formed around the relevant discussion that constitutes the study subject. Thus, we conducted our review through 86 papers between the years 2006-2022. Figure 2 depicts the evolution of the number of selected papers by years. Publication numbers do not have a linear increase or decrease over the years, with a peak 2015, 2020 and 2021. Additionally, in 2022, the number of papers in the previous 12 years has been reached with 5 papers and some of them have been exceeded although there is still some time to complete the year. This finding indicates that the study subject has drawn attention for the last three years and it generates a growing research area.

Figure 2: Publishing Trend Overtime

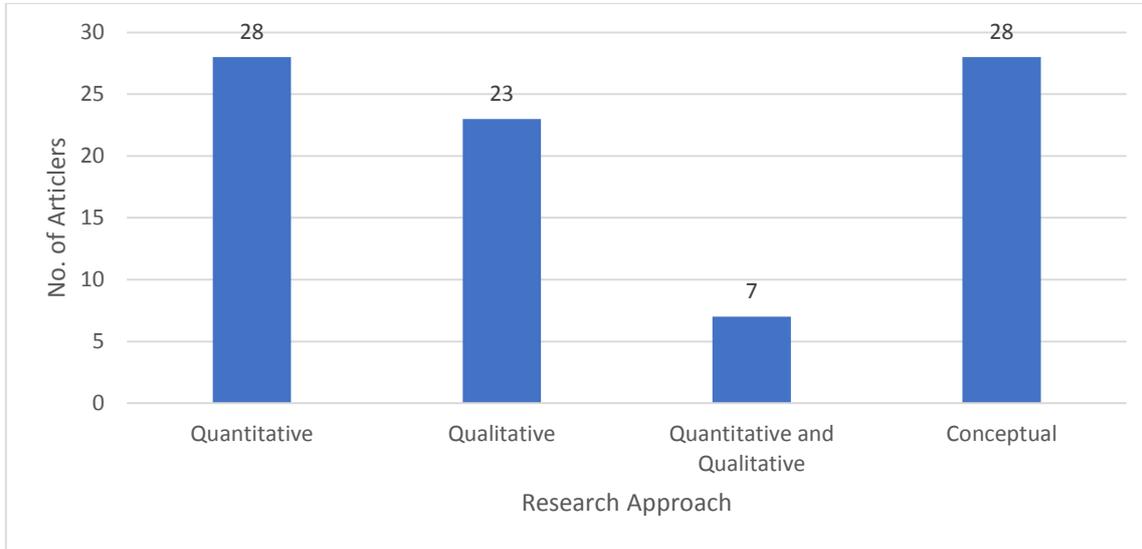
Geographical classification of the literature is important to see the intensity of the relevant research across the globe (Fatma and Rahman, 2015). When the distribution of the papers according to the countries is analyzed, it is observed that 86 papers spread over a wide geographical area with a total of 31 countries. Figure 3 displays the number of selected papers by countries. Accordingly, England plays a leading role in the research based on the relevant subject with a total of 22 (25,6%) publications, respectively followed by the USA with 15 (15,1%) publications and Australia with 6 (7%) publications. The number of papers in the remaining countries is quite close to each other, with from 1 to 3 publications. Of the 86 publications, the most numerous are in western countries with 60 (70%) publications. Among these, European countries are well represented, with a total number of 15 (15,1%) publications, of which 8 belong to the countries in North Europe. Additionally, they are followed by Far East countries with 10 (11,6%) publications.

Figure 3: Number of Selected Papers by Countries

4.2. Research Orientation and Journals-Wise Distribution

Our review depicts the domination of the empirical papers with 58 (67,4%) publications, of which 28 (32,6%) adopted quantitative approach. The remaining 23 (26,7%) papers adopted qualitative approach as 7 (8,1%) papers were conducted by employing both quantitative and qualitative methods. Among 86 papers, the number of conceptual ones with 28 (32,6%) is quite remarkable. This indicates that our study subject is suitable for discussion over the concepts. In addition, the number of quantitative and conceptual papers is equal, and the number of papers adopting a qualitative approach is very close to theirs. However, the number of papers using mixed methods is very few. The relevant debate may be furthered by attempting to understand the study sample using both qualitative and quantitative research methods. Figure 4 illustrates the research orientations of the papers used in our review.

Figure 4: Research Orientation

We classified the journals to observe where papers focusing on the relevant debate were published. Accordingly, the papers were found to be published in 47 reputed peer-reviewed journals across a range of years. Among this reputed journals, Journal of Marketing for Higher Education is the dominant outlet with 14 papers, followed by International Journal of Educational Management with 7 papers and Studies in Higher Education with 6 papers. Three papers each were published in 3 journals, two papers each in 9 journals and one paper each in the remaining journals. Table 1 depicts the journal-wise distribution of papers in various time periods. Papers on the relevant subject have been published in a wide range of journals. This abundance is encouraging for academicians concerned about identifying and choosing a channel for their manuscripts associated with the relevant subject.

Table 2: Journals-Wise Distribution of Papers

Journals	No. of Papers	References
Journal of Marketing for Higher Education	14	Ng and Forbes (2009), Saunders (2015), Koris et al. (2015), Fleischman et al. (2015), Robinson and Celuch (2016), Guilbault (2016), Dollinger et al. (2018), Nguyen et al. (2019), Hashim et al. (2020), Smorvik and Vespestad (2020), Sharif and Lemine (2021), Syed et al. (2021), Goi et al. (2022), Tari Kasnakoğlu and Mercan (2022)
International Journal of Educational Management	7	Svenson and Wood (2007), Watjatrakul (2014), Koris and Nokelainen (2015), Carter and Yeo (2016), Gallarza et al. (2019), Calma and Dickson-Deane (2020), Raza et al. (2021)
Studies in Higher Education	6	McCulloch (2009), Woodall et al. (2014), Bunce et al. (2017), Nixon et al. (2018), Cavallone et al. (2021), Darwin (2021)

A Systematic Literature Review: Are Students Customers, or not?
Bir Sistematik Literatür Çalışması: Öğrenciler Müşteri mi, Değil mi?

Journal of Higher Education Policy and Management	3	Xiao and Wilkins (2013), Dziewanowska (2017), Thien and Jamil (2020)
Independent Journal of Management & Production	3	da Silva et al. (2020), da Silva et al. (2020), da Silva (2021)
Higher Education	3	Tavares and Cardoso (2013), Budd (2017), Jabbar et al. (2018)
International Journal of Consumer Studies	2	Fiates et al. (2008), Khatri and Duggal (2022)
Quality in Higher Education	2	Lomas (2007), Little and Williams (2010)
Teaching in Higher Education	2	Molesworth et al. (2009), Raaper (2019)
Education and Training	2	Finney and Finney (2010), Millican (2014)
Social Work Education	2	Gates et al. (2015), Todd et al. (2017)
Higher Education Research & Development	2	O'Toole and Prince (2015), Naylor et al. (2021)
Journal of Further and Higher Education	2	Hart and Coates (2010), Hulme et al. (2014)
Active Learning in Higher Education	2	Harrison and Risler (2015), Bunce and Bennett (2021)
International Journal of Lifelong Education	2	Tomlinson (2015), Siivonen and Filander (2020)
Tertiary Education and Management	1	Vuori (2013)
Journal of Marketing Management	1	Naidoo et al. (2011)
Quality Assurance in Education	1	Eagle and Brennan (2007)
Journal of Retailing and Consumer Services	1	Guilbault (2016)
Innovations in Education and Teaching International	1	Carey (2013)
Journal of Service Management	1	Diaz-Mendez and Gummesson (2012)
Review of Higher Education	1	Saunders (2014)
Australian Educational Researcher	1	Pitman (2016)
Journal of Education Policy	1	Page (2020)
Journal of Marketing Education	1	Taylor et al. (2011)
Journal of Teaching in Travel & Tourism	1	Xu et al. (2018)
Innovative Higher Education	1	Singleton-Jackson et al. (2010)
Interactive Technology and Smart Education	1	Ranjbarfard and Sureshjani (2018)
Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics	1	Wong (2012)
Asia-Pacific Education Researcher	1	Qi et al. (2022)
Decision Sciences-Journal of Innovative Education	1	Stodnick and Rogers (2008)
European Journal of Contemporary Education	1	Kaminskiene et al. (2020)
Higher Education Quarterly	1	Brooks (2021)
Journal of Management & Organization	1	Martin (2008)
Journal of Strategic Marketing	1	Torkzadeh et al. (2021)
London Review of Education	1	Temple et al. (2016)
International Journal of Engineering Business Management	1	Leem (2021)
Australian Universities Review	1	Song-Turner (2008)
Educational Philosophy and Theory	1	Forrest (2020)
European Journal of Marketing	1	Tregear et al. (2010)
Journal for Critical Education Policy Studies	1	Porfilio and Yu (2006)
Journal of Financial Services Marketing	1	Pass (2006)
Marketing Intelligence & Planning	1	Seifert and Kwon (2020)
Open Learning	1	Moerkerke (2015)
Service Science	1	Botti et al. (2017)

Total Quality Management and Business Excellence	1	Shah et al. (2022)
International Journal of Management Education	1	Brady (2013)

5. Synthesis and Findings

In word-based analyses, the researcher evaluates the frequency and co-occurrence of particular words in a body of textual data to identify keywords, repeated ideas, or configuration of words with respect to other words in the text (Guest et al., 2011). Accordingly, we reviewed all abstracts, titles, and author keywords of 86 papers. Then, we identified common keywords most frequently repeated to reveal the main topics indicating the research themes (Services Marketing, Service-Dominant Logic (SDL), Relationship Marketing). To do this, we selected the repetitive keywords that have similar research fields and clustered them. The keywords in each cluster together form a meaningful whole. Therefore, we assigned to clusters the topics best representing it. To illustrate, the keywords such as customer service (Brooks, 2021; Raza et al., 2021), educational services (Gates et al., 2015; da Silva, 2020; Page, 2020), service climate (Martin, 2008), and service-oriented organizations (Lomas, 2007, Harrison and Risler, 2015, Naylor et al., 2021) show that education should be treated as a service. This gives us a logical pathway to assign “education as service” as a topic. However, some keywords may not have a very close relationship with topics. In order to prevent this and extract a more integrating and relational idea from the data (Richards, 2005), we have specified a theme best representing each topic. Table 3 lists all the references, keywords, topics, and themes that we derived from the reviewed papers. Accordingly, we concluded that papers, including the long-standing debate over whether students should be treated as customers or not, have been formed around the three themes guiding us in identifying who the students really are.

Table 3: Themes Formed Around the Debate over “Whether Students Are Customers”

References	Keywords	Topics	Themes
Brooks (2021), Raza et al. (2021)	Customer service	Education as service	Services Marketing
Lomas (2007), Harrison and Risler (2015), Naylor et al. (2021)	Service-oriented organizations		
Gates et al. (2015), da Silva (2020), Page (2020)	Educational services		
Song-Turner (2008), Robinson and Celuch (2016)	Higher education service		
Martin (2008)	Service climate		
Eagle and Brennan (2007), Gallarza et al. (2019)	Life quality in university	Educational quality	
Porfilio and Yu (2006), Molesworth et al. (2009), Xu et al. (2018)	Teaching quality		
Stodnick and Rogers (2008), Naidoo (2011)	Classroom service quality		
Siivonen and Filander (2020)	Quality assurance	Quality consideration in education	
Little and Williams (2010)	Quality enhancement		
Finney and Finney (2010), Temple et al. (2016), Thien and Jamil (2020), Sharif and Lemine (2021)	Perceived quality of education		

Wong (2012), Todd et al. (2017), Qi et al. (2022)	Student (learner) participation	Involvement of students	Service-Dominant Logic (SDL)
Taylor et al. (2011), Millican (2014), Tari Kasnakoğlu and Mercan (2022)	Student engagement		
Dziewanowska (2017), Raaper (2019)	Student feedbacks		
Tavares and Cardoso (2013), Saunders (2014), Tomlinson (2015), Syed et al. (2021)	Student decision making		
Leem (2021)	Personalized communication		
Fleischman et al. (2015)	Generative dialogue		
Botti et al. (2017)	Negotiation		
Kaminskiene et al. (2020)	Collaborative work		
O'Toole and Prince (2015), Nguyen et al. (2019)	Collaborative learning		
Singleton-Jackson et al. (2010), Da Silva (2021), Goi et al. (2022)	Co-creation experience		
McCulloch (2009), Koris and Nokelainen (2015), Ranjbarfard and Sureshjani (2018), Dollinger et al. (2019)	Co-production		
Shah et al. (2022)	Co-destruction		
Carey (2013)	Co-creation of learning		
Cavallone et al. (2021)	Co-creation partnership		
Moerkerke (2015)	Co-construct personalized experience		
Smorvik and Vespestad (2020)	Mutual resource exchange		
Guilbault (2016)	Mutual value	Co-created value	
Díaz-Méndez and Gummesson (2012)	Value-in-use		
da Silva et al. (2020)	Added value		
Khatri and Duggal (2022)	Student well-being	Lifelong satisfaction	
Pass (2006), Budd (2017), Torkzadeh et al. (2021)	Learner satisfaction		
Hashim et al. (2020)	Promotion of lifelong learning		
Hart and Coates (2010), Seifert and Kwon (2020)	Student retention	Maintenance of relationships	
Wattjatrakul (2014), Xia and Wilkins (2015)	Intended retention		
Calma and Dickson-Deane (2020)	Alumni		
Darwin (2021)	Long-term relationship	Creation of long-term value	
Koris et al. (2015)	Customer-brand relationship		
Carter and Yeo (2016)	Brand trust		

Svensson and Wood (2007), Ng and Forbes (2009)	Student relationships		
Vouori (2013), Woodall et al. (2014)	Student long-term value		

The common keywords in the reviewed articles helped us form clusters to reveal the specific themes around the relevant debate. However, it is inevitable that themes are related to each other. In other words, some studies under a particular theme are closely related to other themes. This indicates that the relevant discussion should not be at two extremes. Accordingly, we also make use of the studies in separate clusters while synthesizing each theme.

5.1. Services Marketing in Higher Education

Marketing is not new in the HE sectors. There are many studies emphasizing the increasingly significant role of marketing toward the stakeholders of HE (Gallarza et al., 2019; da Silva, 2020). The sector has become more dynamic and complex especially in recent times as many market forces influence the educational environment. In other words, the rapidly changing environment, and the increasing pressure from the public and some social groups force the universities to find new ways or to develop existing ways to cope with the challenges of their markets. Thus, they have become more marketing-oriented (Dollinger et al., 2018).

In the reviewed papers, education is often treated as a pure service and educational marketing was studied under the head of services marketing. Education has the main characteristics of intangibility, inseparability, variability, and perishability that are unique to a service and thus, services marketing is the best suitable study field for educational marketing (Enache, 2011). Similarly, Stodnick and Rogers (2008) cited HE as a key example of a service having intangible outputs such as knowledge, skills, mental development, and graduate outcomes. Some of the reviewed papers are directly related to the notion of quality regarding the service given in HE (Porfilio and Yu, 2006; Eagle and Brennan, 2007; Stodnick and Rogers, 2008; Molesworth et al., 2009; Finney and Finney, 2010; Little and Williams, 2010; Naidoo, 2011; Temple et al., 2016; Xu et al., 2018; Gallarza et al., 2019; Siivonen and Filander, 2020; Thien and Jamil, 2020; Sharif and Lemine, 2021). Also, these studies demonstrate that universities use instruments and tools, especially 7Ps developed for service markets.

Product; in the educational context, there has been a longstanding debate as to what the product is (Sharif and Lemine, 2021). Based on our review, we ensure that educational product is much more than what is being sold. In fact, it includes a wide range of offerings such as programs and courses (Robinson and Celuch, 2016), curriculum (Millican, 2014), qualified teaching (Xu et al, 2018), social environment (Smorvik and Vespestad, 2020), moral values (Guilbault, 2016), certificates (da Silva et al., 2020), and graduation (Calma and Dickson-Deane, 2020). It is more beyond a simple set of tangible characteristics since it provides a bundle of benefits satisfying students' needs and wants (Dann, 2008). Therefore, HEIs should fully know what the product really means prior to developing marketing strategies carefully communicated throughout the given institution.

Price means charging for educational services. This element mostly is dominated by what is being charged for the degree or tuition fees required to enroll at the institution. In our review, papers mostly include the admission and term fees (Page, 2020), university affiliation fee (Porfilio and Yu, 2006), exam fees (Lomas, 2007), and fee concessions and exemptions (Song-Turner, 2008) and emphasize the critical role pricing element in the daily operation of HEIs.

Place is the location where the educational product is available to those who are users, including distribution channels. The delivery system of an institution might be divided into three dimensions. The first is the location of the relevant institution including facilities and accessibility. The second is scheduling

the service delivery that will appeal to students. The last one is the mode of delivery including technology and instructional forms to be used in the delivery of educational services (Kotler and Fox, 1995). In our review, the place is mostly dealt with within the context of service delivery (Eagle and Brennan, 2007; Stodnick and Rogers, 2008; Gallarza et al., 2019). Based on the relevant papers, place strategy is quite important for HEIs to enhance service quality perceptions.

Promotion includes all the tools HEIs use to provide the market with information about their offerings. In the reviewed papers, these tools are mostly publicity (Leem, 2021), advertising (Tregear et al., 2010), public relations (Naylor et al., 2021), and sales promotional efforts (Hashim et al., 2020). Enache (2011) states that an institution has many other channels which should be engaged with information and thus promotion strategy should focus on finding the best way to reach its recipients.

People include all the staff of an HEI who interact with the students. In our reviewed papers, these are consisted of administrative (Porfilio and Yu, 2006; Lomas, 2007) and academic staff (Brady, 2013). The administrative staff plays an important role in managing all educational processes and dealing with the demands of the students. Lin (1999), on the other hand, argues that selecting the right people for academic positions at an HEI is more important than all other things. The academic staff is at the front line. They have the power to directly affect the perception of students and the image of the institution. However, academic staff at the front line and administrative staff at the backstage complement each other and affect student perceptions of service quality together (Lomas, 2007).

Process encompasses all the bureaucratic and administrative functions of an HEI from registration of students to their graduation. In the reviewed papers, the process of educational service is seen to be composed of student engagement (Taylor et al., 2011; Millican, 2014; Tari Kasnakoğlu and Mercan, 2022), teaching (Nguyen et al., 2009), assessment (Little and Williams, 2010) and graduation (Calma and Dickson-Deane, 2020). A well-managed process affects the quality of the educational product having the characteristics of inseparability and variability and, thus the perception of educational service quality in general (Dann, 2008).

Physical evidence plays a crucial role as proof of the product offerings as the educational product has the characteristic of intangibility. For example, a grad student is given a diploma as proof of knowledge. In the reviewed papers, the physical evidence in HEIs is mostly functionality (Ranjbarfard and Sureshjani, 2018) and ambient conditions (Naidoo et al., 2011) of the classrooms and university facilities (Eagle and Brennan, 2007; Gallarza et al., 2019). The strategy related to the physical evidence is responsible for a tangible meaning for the educational offerings. Especially in the enrolment phase, buildings and campus facilities reflect the quality of the service to be delivered (Smorvik and Vespestad, 2020).

In the papers we reviewed, we deduced that education is a pure service and should be evaluated within the scope of educational marketing and therefore services marketing. From these papers, we inferred that it is necessary to focus on increasing the quality of service to attract new students and increase the satisfaction of existing students. HEIs must provide all means through which students get the best learning experience and have a protagonist role in their learning process (Naidoo, 2011). This provides them with factors such as student engagement (Tari Kasnakoğlu and Mercan, 2022), collaborative learning (Nguyen et al., 2019), and generative dialogue (Fleischman et al., 2015) that will enable the education process to be done better by the parties. Although the presence of marketing in the HE sector requires a customer-centric perspective (Mark, 2013), the created value should not be reduced to a single center. The integration of the marketing mix (7Ps), which is frequently used especially in service marketing, into the education sector shows that the educational output or the value created is not one-sided. For example, HEIs increase classroom quality through smart boards and projections, quality tools and equipment, the generation of suitable ambiance for the lectures, or life quality on the campus through rich libraries, coffee shops, and bicycle paths for engaging students in the value creation process. Therefore, this effort transforms students from passive service users to active actors in the educational process. To support this view, Ng and Forbes (2009) state that education is co-created by its own nature. Also, SDL, another research theme, requires the

role of customers to be transformed from a passive audience to an active participant in co-creation of the service experience (Lusch et al., 2007).

5.2. Service-Dominant Logic in Higher Education

The Service-Dominant Logic (SDL), introduced by Vargo and Lusch (2004), is a mindset initiating a new way for synthesizing and explaining an alternative way of exchange and value creation among parties. As reached from our review, the core aspect of SDL is the co-creation of value. Vargo and Lusch (2008) describe the customer as the co-creator of value. In other words, when an organization offers a value proposition, the customer and organization create value together. SDL was developed primarily within the scope of marketing. However, it is applicable to other areas. HE is an appropriate area to be analyzed through SDL lens (Díaz-Méndez et al., 2019).

It is valuable and logical to adapt the lens of SDL to HE (Carey, 2013). Especially the co-creation approach arising within SDL framework is an opportunity for HEIs to address the complexity and dynamics of their service offerings (Goi et al., 2022). In this sense, Dziğwanowska (2017) considers four of the 11 premises of the SDL (Vargo and Lusch, 2016) as being particularly related to the HE: FP (4)- operant resources (i.e., skills and knowledge) are main sources of the benefit; FP (6)- value is co-created by the attendance of various actors, always involving the beneficiary; FP (7)- actors cannot deliver value, but take part in the creation and offering of the value offerings; and FP (9)- research integrators are all social and economic actors.

HEIs cannot create an isolated value, but only provide value offerings subjectively experienced by students through value-in-use (Díaz-Méndez and Gummesson, 2012). This occurs only by the functioning of both operant (i.e., competencies, skills, and knowledge) and operand resources (i.e., buildings, classrooms, and laboratories) of each actor participating in the process. SDL adopts a resource-based perspective in which both organizations and customers have different types of tangible and intangible resources to be integrated for co-creation of value (Vargo and Lusch, 2004). Within HE, academic staff and students are the key actors in the value co-creation process, and they integrate the resources by interacting repeatedly.

SDL perspective requires the role of customers to be transformed from a passive audience to an active participant in co-creation of the service experience (Lusch et al., 2007). Education as a pure service is also co-created by its own nature (Ng and Forbes, 2009). The reviewed papers recognized the significance of the active contributions of students to their learning process (McCulloch, 2009; Taylor et al., 2011; Wong, 2012; Carey, 2013; Millican, 2014; Koris and Nokelainen, 2015; O'Toole and Prince, 2015; Todd et al., 2017; Ranjbarfard and Sureshjani, 2018; Dollinger et al., 2019; Nguyen et al., 2019; Tari Kasnakoğlu and Mercan, 2022; Qi et al., 2022). In these studies, it is emphasised that the value achieved by students depends not only on the quality of the academic staff's resources, but also on the student's own resources (i.e. competences and skills). McCulloch (2009) states that students as co-producers take full responsibility for the learning and use other resources to support their effort and get more successful outcomes. Without students' active participation and engagement, it is impossible to attain the desired outcomes of learning (Dollinger et al., 2019).

Based on the SDL perspective, HEIs must provide all means through which students get the best learning experience and have a protagonist role in their learning process. Scott (2006) argues that one of the significant missions of an HEI is to provide a service to society. This service begins in the class by co-creating value with students. From the lens of SDL, the academic staff becomes facilitators of learning and students take an active role in obtaining all learning outcomes that are directly or indirectly beneficial for society. The process of value co-creation occurs inside and outside the classroom and across all actors involved. Based on these discussions, the SDL perspective suggests treating students as co-creators of value. Table 4 depicts the key components of value co-creation within the SDL perspective and some of their reflections in HE.

Table 4: Key Components of Value Co-Creation and Reflections in HE

Key Components	Reflections in HE
Value creator	Many actors interact with one another to co-create value in HE treated as a service system. Students, academic and administrative staff, the research community, and society are the key actors.
Process of value creation	Academic staff are value facilitators and students are co-creators. The staff facilitate value and students use it as an input for the co-creation of value.
Purpose of value	Providing a learning experience resulting in developing the employability skills and competences of a student.
Resources used	Education is conducted through a variety of resources, both operant (skills, knowledge, competences, teaching methods, communication capabilities, etc.) and operand (classrooms, teaching materials, laboratories, etc.).
Role of firms	All the staff in HE act as value facilitators to co-create value.
Role of customers	Students play an active role in the co-creation of value. They might be treated as co-creators or co-producers of the learning process.

Source: (Diaz-Mendez et al., 2019)

From the reviewed papers, we inferred that SDL is an appropriate approach to simplify the complex educational service system within which multiple actors interact to co-create value. In this system, it is possible to treat students as co-creators of value. Thus, educational service might easily be transferred to a specified context conducted through the premises of SDL. According to Cavallone et al. (2021), HEIs may create long-term relationships with the students by adopting the lens of SDL followed to co-create value. Therefore, SDL not only provides a simple understanding of the educational service system, but also helps to establish a long-term relationship between the parties.

5.3. Relationship Marketing in Higher Education

Considering all the global challenges, HEIs began to rethink the role of marketing. Based on the reviewed papers, it is seen that a greater emphasis is given to the determination of an institution's stakeholders and their corresponding needs and wants in order to build, develop and maintain positive relationships (Hart and Coates, 2010; Vouori, 2013; Woodall et al., 2014; Koris et al., 2015; Carter and Yeo, 2016; Hashim et al., 2020; Darwin, 2021; Seifert and Kwon 2020). Accordingly, relationship marketing is gaining importance within the scope of HE as it is being regarded as having the potential to positively affect the activities of a given institution.

Traditionally, relationship marketing has been seen to be especially relevant to service and industrial markets. However, it is quite common to confront with the relational aspects of marketing in all types of organizations. Al-Alak (2006) offers the following definition of relationship marketing in relation to the HE: - It is a bundle of marketing activities attracting, motivating, and enhancing the relationships with existing and potential students as well as with all other stakeholders such as students' parents, relatives, and friends for the benefit of all sides concerned. Relationship marketing differs from traditional marketing which is mostly based on short-term transactions in some ways. Accordingly, Grönroos (1994) offers six

dimensions to build long-term relationships with customers and other key stakeholders. Table 5 displays the six dimensions of Relationship Marketing and some reflections in HE.

Table 5: Dimensions of Relationship Marketing and Some Reflections in HE

Dimensions	Reflections in HE
1. It looks for ways to create new value for customers and then share it with them.	HE institutions developed an online training and exam system that provides ease of remote participation during the Covid-19 pandemic. Thus, students continued to be a part of the learning process.
2. It acknowledges the role of customers in defining the value they desire to acquire.	Students play an active role in shaping the learning process from which they will derive value.
3. Organizations, which adopts it, design and align processes, technology, communication in support of customer value.	By providing such opportunities as computer labs, scholarship, life easiness in the campus, HE institutions act as value facilitators to create value.
4. It includes the continuous collaborative efforts between sellers and buyers.	Value derived from the learning process in the class is co-created by the collaborative and interactive actions between students and academic staff.
5. It seeks for ways to establish a chain of relationships between the organization and its key stakeholder to create the value that customers desire.	HE institutions make project-based agreements with private companies. This both contributes to the learning process and provides students with the opportunity to find a job during the job search process.
6. It acknowledges the value of customers' purchasing lifetimes.	HE institutions both expands its donor portfolio and contributes to the lifelong learning process for graduates through its alumni programs.

Source: The authors' own drawings based on the dimensions offered by Grönroos (1994).

McCulloch (2009) states that the “student as customer” metaphor implies the increased relationships between the student, academic staff, administrative staff, and all other key stakeholders. Based on the SDL framework, this does not mean that the educational experience is built on the product-based output of exchange among parties. Rather, the given metaphor stresses the significance of fostering a two-way dialogue-based (Fleischman et al., 2015) and interactive (Guilbault, 2016) relationship between students and all interested stakeholders. In other words, they should inherently and inseparably be involved in long-term value extraction (Singleton-Jackson et al., 2010). Therefore, the adoption of the SDL lens will be helpful for establishing long-term relationships since it enables the transformation from a transactional-based (short-term) relationship to a relationship-based (long-term) relationship. It is important for HEIs to adopt a relationship marketing approach in order to sustain the value created with students over a long period of time. This is because, in the future, students become funders, employers in the labor markets, and the families of potential students. Therefore, the co-creation of educational service experience seems vital for establishing, maintaining, and developing long-term relationships. All these mean that treating students as customers simply purchasing products for a fee, or not as customers, is not sufficient for HEIs that have adopted both the SDL lens and relationship perspective to build long-term relationships with students in the HE sector.

6. Theoretical and Practical Implications

Based on the understanding that students are co-creators of the value, this study makes multifold theoretical and practical contributions. On the theoretical front, the study provides a thorough systematic review of 86 identified papers to show how the relevant debate has been dealt with so far and presents a route for future research. Accordingly, we present the theoretical contributions of this study separately for each theme. Firstly, in the reviewed papers, education was often treated as a pure service, and educational marketing was studied under the head of services marketing. Some of the papers are directly related to the notion of quality in HE sector and explain the quality mostly based on services marketing mix. In addition, the papers emphasize the importance of service quality in HEIs. However, they overlook how students and other key stakeholders perceive the quality. We recommend that future research do not lean toward explaining the education area upon the services marketing mix. As the given mix of components is insufficient to adequately explain the quality from the perspectives of both HEI and stakeholders, we further advise the researchers to consider other dynamics of service quality offered by Zeithaml and Parasuraman (2004). Secondly, there is no universal agreement that a student is a customer in HE. Accordingly, some research indicates academic rigor vanishes if students are viewed as customers (Albanese, 1999; Bay and Daniel, 2001; Mark, 2013). On the other hand, it could be a sign of a lack of customer orientation if students are not seen as customers (Pitman, 2016). Based on the marketing-oriented perspective, HEIs view education as a collaborative process for creating value, with students serving as co-creators, not customers (O'Toole and Prince, 2015; Nguyen et al., 2019; Kamiskiene et al., 2020; Cavallone et al., 2021). Considering students as the participants in the value co-creation process leads to adopting SDL perspective in HE (Wong, 2012; Todd et al., 2017; Qi et al., 2022). SDL, introduced by Vargo and Lusch (2004), offers an approach to integrating and elucidating a different method of value generation and exchange between parties. Accordingly, HEIs can't create an isolated value, but only provide value offerings subjectively experienced by students through value-in-use (Díaz-Méndez and Gummesson, 2012). In the reviewed papers, HEIs are considered as mere facilitators and students as value co-creators. However, the value that emerged from the co-creation process was only analyzed from the viewpoint of the students, and there was no analysis of the value expectation of the other side. Furthermore, despite the knowledge that the value will be jointly created by several actors (Carey, 2013; Koris and Nokelainen, 2015; Ranjbarfard and Sureshjani, 2018; Goi et al., 2022), a clear conceptualization of who these actors are is lacking. Accordingly, we first suggest researchers establish a link between the value co-creation process and the predicted advantages that might generate value for both institutions and students. Then, we advise them to consider the various other actors—including banks, government organizations, competitors, and enterprises in the labor market—and how they might be engaged in the process of co-creating value. Finally, HEIs have recently given relationship marketing greater importance due to global challenges (Vuori, 2013; Koris et al., 2015; Darwin, 2021). In HE, retention of current students enrolled is just as crucial as recruiting new ones (Seifert and Kwon, 2020). Similarly, our reviewed papers mainly stress the determination of an institution's stakeholders and their corresponding needs and wants to build, develop, and maintain positive relationships. Also, these papers present a route for HEIs to apply the relationship marketing principles in the HE context. Relationship marketing has historically been seen to be particularly pertinent to the industrial and service sectors. Nevertheless, dealing with the relationship parts of marketing is quite common in all kinds of institutions (Darwin, 2021). Moreover, Al-Alak (2006) treats relationship marketing as a bundle of marketing activities attracting, motivating, and strengthening ties with current and prospective students as well as other stakeholders like parents, friends, and family for the mutual benefit of all parties. However, there is a lack as to what the role of HEIs is in building long-term relationships. Accordingly, we recommend researchers examine the role of HEIs in creating, fostering, and maintaining relationships in the pursuit of mutual value.

On the practical front, this study exhibits the favorable outcomes HEIs can derive. HEIs, which are more marketing-oriented, can determine what kind of route it should embark on through themes as global competition in the HE increases. Because education is a pure service, service marketing principles can be

applied in the HE. Additionally, we can state that cooperation with students is required to fulfill their needs and wants. In this case, HEIs with SDL lenses will be most likely to perform better. Thus, it is possible to build lasting relationships with existing students and attract new ones. Also, in order for graduate students to keep engaging with value creation, relationship marketing principles also need to be adopted in HE. Furthermore, both learner satisfaction and student retention can be increased when the academic staff recognizes that the student is a part of the learning process within the practices in the class. By recognizing the context of education in terms of service providing, academics, administrations of higher education, and authorities need to be aware of students as customers (Díaz-Méndez et al., 2019). Asking about the expectations and satisfaction of customers about products and services is never enough to create better market offers. This is no different in education. Co-creative spirit of service design needs a significant amount of service provider effort. So, accepting students as customers does not mean students can decide about the curriculum, course structures, or medium of communication, but they can contribute. When students become part of this process every decision would have the advantage of having a student perspective in it.

Accepting students as customers is also related to the continuity of life. After graduation, students take part in their careers as representatives of higher education institutions or as outputs of human resources that emerged from those institutions. At this point, customer retention and positive word-of-mouth communication will be valuable for higher education institutions. From this point of view, higher education institutions should have effective alumni communication by establishing graduate monitoring units.

For academicians, students as customers also make a valuable contribution. Combining teaching and research for an academic could be a tough task to deliver. Students may have more insights into some marketing and consumption contexts. To be up-to-date and innovative in teaching and finding significant research questions on marketing-related issues, students may provide wider ground to act. With the help of students as co-creators of value, academic staff can have another contribution that is related technics and methods to deliver the lectures. Student presentations, discussions, and case studies can effectively increase student inclusion and with the help of this students may ask for more value as customers.

Continuous feedback from students should cover a wider range of issues, not just satisfaction issues, and should ensure that students are involved in decision-making processes. It would be appropriate to involve students in decisions and processes in a more inclusive way by using social media accounts. For example, students can create canteen menus, suggest materials or technologies used in the course, and use the productions that may emerge as a result of the suggestions in the promotion strategy of the university. The point to be noted from all these practical implications is that the boundaries of the co-creation process must be well drawn. Just as the co-creation processes of for-profit enterprises do not cover all the decisions of the company, the creation of higher education services in a co-creative manner does not foresee a situation where all the decisions are made by the students. However, the unique structure and nature of higher education services may reveal student participation in a different dimension.

7. Conclusion

Despite the extensive coverage of papers, we might have overlooked some papers. Nevertheless, we are confident that this systematic review is both comprehensive and fairly representative of the relevant subject. We started to review the papers by revealing their general characteristics. What publication trend they have, how they disperse by country, which research orientation they adopt, and how they spread across journals are important to both quantify and assess the scientific outputs of the selected papers (Ruggeri et al., 2019). With respect to the publication trend between 2006-2022, we concluded that the study subject has attracted interest for the past three years, and it has led to a growing field of study. Considering the geographical dispersion of the publications, it is clear that Western countries are much more productive. This review includes the domination of the empirical papers adopting both quantitative and

qualitative approaches. However, there are very few studies that employ mixed methods. Lastly, the papers were found to be published in 47 reputed peer-reviewed journals across a range of years. With 14 papers, *Journal of Marketing for Higher Education* is the dominant outlet. Thus, the review provides a summarized account of the current state of the given debate in the last two decades through the papers in a variety of journals spread over a wide geographical area, adopting different methodological approaches.

Some in the traditional education community do not readily accept the notion that students are customers (Maguad, 2007). On the other hand, the reviewed papers treat students as customers, service users, or participants in value co-creation. One of the interesting results of this study is that some reviewed papers indicate that students view themselves as customers (Ng and Forbes, 2009; Guilbault, 2016). One of the reviewed papers, Koris and Nokelainen (2015) validated a student-customer orientation questionnaire (SCOQ) allowing HEIs to determine the aspects of educational experience in which students expect HEIs to be student-customer oriented. The findings of this study show that students want to be regarded as customers in terms of classroom studies, student feedback, and interactive communication. This perspective on students suggests a significant shift from the way we typically think of students. The findings of the review revealed a substantial change in the efforts of HEIs from being wholly focused on education to being marketing oriented. Additionally, the results indicate that adopting this approach offers some benefits for HEIs. Being marketing-oriented helps HEIs compete by establishing and retaining superior value through the efficient use of the educational marketing mix (services marketing), continually connecting customer needs and wants to organizational strengths (relationship marketing) and taking the customer's perspective into account (SDL) (Guilbault, 2016).

HEIs do not only provide education for their students. They also prepare their students for the future and the job market. This mission of HEIs extends beyond the production of human resources to the job market. Accordingly, HEIs aim to equip their students with several competencies. These include the elements that transform, enrich, deepen, and differentiate them beyond issues such as being directly necessary for the job market or making it easier for students to find a job. At this point, HEIs, by using co-creative nature of service providing, need to create a relationship with their students and lead them to better, for example, better internship experiences, in-campus activities, or international student exchanges.

We hope this study paves the path for more research on students as co-creators of value. However, the present study, like many other studies, has some limitations. The research only included papers that were scanned in WoS. Researchers can also employ other databases such as Scopus, ScienceDirect, and Jstor to expand the scope of the review by eliminating the duplicated papers. The study is also limited by the first three exclusion criteria that we employed in the screening process. Future research might also include other sources like proceeding papers, book chapters, and editorial material; papers in other languages than English; and papers studied in other research fields such as communication, sociology, and social psychology. Additionally, we consider only HE in this review. Researchers can include other educational levels such as primary and secondary education. This way also enables them to compare the perspectives toward the role of students among multiple educational levels.

We recommend both researchers and practitioners to consider how to best treat students as value co-creators without losing academic integrity instead of continuing to debate whether they are customers, or not. It must be acknowledged that the student, the employers, and other stakeholders can all be considered as co-creators of value. The intricacy of the role of students in HE may result from the fact that it is studied from multiple angles across various fields. The relevant debate might be reframed and the implications of students as co-creators of value might be examined by marketing researchers using recent developments in the discipline.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

References

- Al-Alak, B. A. (2006). The Impact of Marketing Actions on Relationship Quality in the Higher Education Sector in Jordan. *Journal of Marketing for Higher Education*, 16(2), p.1-23.
- Albanese, M. (1999). Students are not Customers: A Better Model for Medical Education. *Academic Medicine*, 74, p.1172-1186.
- Bay, D., & Daniel, H. (2001). The Student is not the Customer: An Alternative Perspective. *Journal of Marketing for Higher Education*, 11, p.1-19.
- Brady, M. P. (2013). Multiple Roles of Student and Instructor in University Teaching and Learning Processes. *The International Journal of Management Education*, 11(2), p.93-106.
- Brennan, L., & Bennington, L. (2000). Concepts in Conflict: Students and Customers—An Australian Perspective. *Journal of Marketing for Higher Education*, 9(2), p.19-40.
- Brooks, R. (2022). Students as Consumers? The Perspectives of Students' Union Leaders Across Europe. *Higher Education Quarterly*, 76(3), p.626-637.
- Budd, R. (2017). Undergraduate Orientations Towards Higher Education in Germany and England: Problematizing the Notion of 'Student as Customer'. *Higher Education*, 73(1), p.23-37.
- Bunce, L., & Bennett, M. (2021). A Degree of Studying? Approaches to Learning and Academic Performance Among Student 'Consumers'. *Active Learning in Higher Education*, 22(3), p.203-214.
- Bunce, L., Baird, A., & Jones, S.E. (2017). The Student-as-Consumer Approach in Higher Education and its Effects on Academic Performance. *Studies in Higher Education*, 42(11), p.1958-1978.
- Calma, A., & Dickson-Deane, C. (2020). The Student as Customer and Quality in Higher Education. *International Journal of Educational Management*, 34(8), p.1221-1235.
- Carey, P. (2013). Student as Co-producer in a Marketised Higher Education System: A Case Study of Students' Experience of Participation in Curriculum Design. *Innovations in Education and Teaching International*, 50(3), p.250-260.

- Carter, S., & Yeo, A.C.M. (2016). Students-as-Customers' Satisfaction, Predictive Retention with Marketing Implications: The Case of Malaysian Higher Education Business Students. *International Journal of Educational Management*, 30(5), p.635-652.
- Carù, A., & Cova, B. (2003). Revisiting Consumption Experience: A More Humble But Complete View of the Concept. *Marketing Theory*, 3(2), p.267-286.
- Cavallone, M., Ciasullo, M.V., Douglas, J., & Palumbo, R. (2021). Framing Higher Education Quality from a Business Perspective: Setting the Conditions for Value Co-Creation. *Studies in Higher Education*, 46(6), p.1099-1111.
- Clayson, D.E., & Haley, D.A. (2005). Marketing Models in Education: Students as Customers, Products, or Partners. *Marketing Education Review*, 15(1), p.1-10.
- Cuthbert, R. (2010). Students as Customers. *Higher Education Review*, 42(3), p.3-25.
- da Silva, M. (2021). The Service-dominant Logic in Marketing: An Essay with Teachers and Students of the Master's in Administration. *Independent Journal of Management & Production*, 12(1), p.353-376.
- da Silva, M., da Silva, L.C.A., & Brambilla, F.R. (2020). A Bibliographical Analysis in the Literature of Value Co-Creation in Private Higher Education between the Years 2006 to 2016. *Independent Journal of Management & Production*, 11(4), p.1323-1341.
- da Silva, M., da Silva, L.C.A., & Brambilla, F.R. (2020). Value Co-Creation: a Study of Life Quality at an University in the South Brazil. *Independent Journal of Management & Production*, 11(3), p.833-852.
- Dann, S. (2008). Applying Services Marketing Principles to Postgraduate Supervision. *Quality Assurance in Education*, 16(4), p.333-346.
- Darwin, S. (2021). From the Local Fringe to Market Centre: Analysing the Transforming Social Function of Student Ratings in Higher Education. *Studies in Higher Education*, 46(9), p.1978-1990.
- Deming, W.E. (1986). *Out of the Crisis*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Díaz-Méndez, M., & Gummesson, E. (2012). Value Co-Creation and University Teaching Quality: Consequences for the European Higher Education Area (EHEA). *Journal of Service Management*, 23(4), p.571-592.
- Díaz-Méndez, M., Paredes, M.R., & Saren, M. (2019). Improving Society by Improving Education through Service-Dominant Logic: Reframing the Role of Students in Higher Education. *Sustainability*, 11(19), p.5292.
- Dollinger, M., Lodge, J., & Coates, H. (2018). Co-creation in Higher Education: Towards a Conceptual Model. *Journal of Marketing for Higher Education*, 28(2), p.210-231.
- Dziewanowska, K. (2017). Value Types in Higher Education–Students' Perspective. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 39(3), p.235-246.
- Eagle, L., & Brennan, R. (2007). Are Students Customers? TQM and Marketing Perspectives. *Quality Assurance in Education*, 15(1), p.44-60.
- Enache, I.C. (2011). Marketing Higher Education Using the 7 Ps Framework. *Bulletin of the Transilvania University of Brasov. Economic Sciences. Series V*, 4(1), p.23.
- Fiates, G.M.R., De Mello Castanho Amboni, R.D., & Teixeira, E. (2008). Consumer Behaviour of Brazilian Primary School Students: Findings from Focus Group Interviews. *International Journal of Consumer Studies*, 32(2), p.157-162.
- Finney, T.G., & Finney, R.Z. (2010). Are Students their Universities' Customers? An Exploratory Study. *Education+Training*, 52(4), p.276-291.

- Fleischman, D., Raciti, M., & Lawley, M. (2015). Degrees of Co-creation: An Exploratory Study of Perceptions of International Students' Role in Community Engagement Experiences. *Journal of Marketing for Higher Education*, 25(1), p.85-103.
- Forrest, K. (2020). The Problem of Now: Bernard Stiegler and the Student as Consumer. *Educational Philosophy and Theory*, 52(4), p.337-347.
- Gallarza, M.G., Fayos, T., Currás, R., Servera, D., & Arteaga, F. (2019). What Erasmus Students Do Expect from Their Abroad Experience? A Multidimensional Scale Tested for the Case of Spain. *International Journal of Educational Management*, 33(2), p.218-233.
- Gates, T.G., Heffernan, K., & Sudore, R. (2015). Social Work Students as Market Consumers: Faculty Perceptions of Customer Service Expectations. *Social Work Education*, 34(7), p.881-894.
- Gibbs, P. (2002). From the Invisible Hand to the Invisible Handshake: Marketing Higher Education. *Research in Post-Compulsory Education*, 7(3), p.325-338.
- Goi, M.T., Kalidas, V., & Yunus, N. (2022). Developing and Testing a Customer Value Co-creation Model of Higher Education Institutions. *Journal of Marketing for Higher Education*, p.1-25.
- Grönroos, C. (1994). From Scientific Management to Service Management: A Management Perspective for the Age of Service Competition. *International Journal of Service Industry Management*, 5(1), p.5-20.
- Guest, G., MacQueen, K.M., & Namey, E.E. (2011). *Applied Thematic Analysis*. London: Sage Publications.
- Guilbault, M. (2016). Students as Customers in Higher Education: Reframing the Debate. *Journal of Marketing for Higher Education*, 26(2), p.132-142.
- Guilbault, M. (2018). Students as Customers in Higher Education: The (Controversial) Debate Needs to End. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 40, p.295-298.
- Harrison, L.M., & Risler, L. (2015). The Role Consumerism Plays in Student Learning. *Active Learning in Higher Education*, 16(1), p.67-76.
- Hart, D.J., & Coates, N.F. (2010). International Student Complaint Behaviour: How Do East Asian Students Complain to Their University?. *Journal of Further and Higher Education*, 34(3), p.303-319.
- Hashim, S., Mohd Yasin, N., & Ya'kob, S.A. (2020). What Constitutes Student–University Brand Relationship? Malaysian Students' Perspective. *Journal of Marketing for Higher Education*, 30(2), p.180-202.
- Hassan Shah, S.H., Noor, S., Bayiz Ahmad, A., Saleem Butt, A., & Lei, S. (2022). Retrospective View and Thematic Analysis of Value Co-creation through Bibliometric Analysis. *Total Quality Management & Business Excellence*, 33(7-8), p.752-776.
- Hassel, H., & Lourey, L. (2005). The Dea(r)th of Student Responsibly. *College Teaching*, 53(1), 2-13.
- Hubbell, L. (2015). Students Aren't Consumers. *Academic Questions*, 28(1), p.82-90.
- Hulme, M., Thomson, A., Hulme, R., & Doughty, G. (2014). Trading places: The Role of Agents in International Student Recruitment from Africa. *Journal of Further and Higher Education*, 38(5), p.674-689.
- Ivy, J. (2008). A New Higher Education Marketing Mix: The 7Ps for MBA Marketing. *International Journal of Educational Management*, 22(4), p.288-299.
- Jabbar, A., Analoui, B., Kong, K., & Mirza, M. (2018). Consumerisation in UK Higher Education Business Schools: Higher Fees, Greater Stress and Debatable Outcomes. *Higher education*, 76(1), p.85-100.
- Juran, J. M. (1988). *Juran on Planning for Quality*. New York, NY: The Free Press.

- Kaminskiene, L., Źydžiunaite, V., Jurgile, V., & Ponomarenko, T. (2020). Co-creation of Learning: A Concept Analysis. *European Journal of Contemporary Education*, 9(2), p.337-349.
- Khatri, P., & Duggal, H. (2022). Well-being of Higher Education Consumers: A Review and Research Agenda. *International Journal of Consumer Studies*, p.1-30.
- Koris, R., & Nokelainen, P. (2015). The Student-Customer Orientation Questionnaire (SCOQ): Application of Customer Metaphor to Higher Education. *International Journal of Educational Management*, 29(1), p.115-138.
- Koris, R., Örtlenblad, A., Kerem, K., & Ojala, T. (2015). Student-Customer Orientation at a Higher Education Institution: The Perspective of Undergraduate Business Students. *Journal of Marketing for Higher Education*, 25(1), p.29-44.
- Kotler, P., & Fox, K.F. (1995). *Strategic Marketing for Educational Institutions*. NJ: Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Leem, B.H. (2021). An Effect of Value Co-creation on Student Benefits in COVID-19 Pandemic. *International Journal of Engineering Business Management*, 13, p.1-16.
- Lin, J. (1999). *Social Transformation and Private Education in China*. Connecticut: Praeger.
- Little, B., & Williams, R. (2010). Students' Roles in Maintaining Quality and in Enhancing Learning: is There a Tension?. *Quality in Higher Education*, 16(2), p.115-127.
- Lomas, L. (2007). Are Students Customers? Perceptions of Academic Staff. *Quality in Higher Education*, 13(1), p.31-44.
- Lusch, R.F., & Vargo, S.L. (2006). Service-dominant Logic: Reactions, Reflections and Refinements. *Marketing Theory*, 6(3), p.281-288.
- Lusch, R.F., Vargo, S.L., & O' Brien, M. (2007). Competing through Service: Insights From Service – dominant logic. *Journal of Retailing*, 83(1), p.5-18.
- Maguad, B.A. (2007). Identifying the Needs of Customers in Higher Education. *Education*, 127(3), p.332-343.
- Marcel, F.D., & Harris, C. (2000). If Students are not Customers, what are They?. *Academic Medicine*, 75(12), p.1173-1177.
- Mark, E. (2013). Students are not Products. They are Customers. *College Student Journal*, 47(3), p.489-493.
- Martin, A. (2008). Service Climate and Employee Well-being in Higher Education. *Journal of Management & Organization*, 14(2), p.155-167.
- McCulloch, A. (2009). The Student as Co-producer: Learning from Public Administration about the Student–University Relationship. *Studies in Higher Education*, 34(2), p.171-183.
- Millican, J. (2014). Higher Education and Student Engagement: Implications for a New Economic Era. *Education+Training*, 56(7), p.635-649.
- Mishra, R., Singh, R.K., & Koles, B. (2021). Consumer Decision-Making in Omnichannel Retailing: Literature Review and Future Research Agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 45(2), p.147-174.
- Molesworth, M., Nixon, E., & Scullion, R. (2009). Having, Being and Higher Education: The marketisation of the University and the Transformation of the Student into Consumer. *Teaching in Higher Education*, 14(3), p.277-287.
- Naidoo, R., Shankar, A., & Veer, E. (2011). The Consumerist Turn in Higher Education: Policy Aspirations and Outcomes. *Journal of Marketing Management*, 27(11-12), p.1142-1162.

- Ng, I.C., & Forbes, J. (2009). Education as Service: The Understanding of University Experience through the Service Logic. *Journal of Marketing for higher Education*, 19(1), p.38-64.
- Nguyen, T., Sun, Q., & Ganesh, G. (2019). Exploring the Role of Decision-Making Factors in International Student Marketing Engagement. *Journal of Marketing for Higher Education*, 29(2), p.230-250.
- Nixon, E., Scullion, R., & Hearn, R. (2018). Her Majesty the Student: Marketised Higher Education and the Narcissistic (Dis) satisfactions of the Student-Consumer. *Studies in Higher Education*, 43(6), p.927-943.
- O'Toole, P., & Prince, N. (2015). The Psychological Contract of Science Students: Social Exchange with Universities and University Staff from the Students' Perspective. *Higher Education Research & Development*, 34(1), p.160-172.
- Ozturk, O. (2021). Bibliometric Review of Resource Dependence Theory Literature: An Overview. *Management Review Quarterly*, 71(3), p.525-552.
- Page, D. (2020). The Academic as Consumed and Consumer. *Journal of Education Policy*, 35(5), p.585-601.
- Pass, M.W. (2006). Western US College Students: Banking Preferences and Marketplace Performance. *Journal of Financial Services Marketing*, 11(1), p.49-63.
- Paul, J., & Criado, A.R. (2020). The Art of Writing Literature Review: What Do We Know and What Do We Need to Know?. *International Business Review*, 29(4), p.1-7.
- Pitman, T. (2016). The Evolution of the Student as a Customer in Australian Higher Education: A Policy Perspective. *The Australian Educational Researcher*, 43(3), p.345-359.
- Porfilio, B.J., & Yu, T. (2006). Student as Consumer": A Critical Narrative of the Commercialization of Teacher Education. *Journal for Critical Education Policy Studies*, 4(1), p.1-14.
- Qi, D., Zhang, M., & Zhang, Y. (2020). Influence of Participation and Value Co-creation on Learner Satisfaction of Moocs Learning: Learner Experience Perspective. *The Asia-Pacific Education Researcher*, p.1-10.
- Raaper, R. (2019). Students as Consumers? A Counter Perspective from Student Assessment as a Disciplinary Technology. *Teaching in Higher Education*, 24(1), p.1-16.
- Ranjbarfarad, M., & Sureshjani, M.H. (2018). Offering a Framework for Value Co-creation in Virtual Academic Learning Environments. *Interactive Technology and Smart Education*, 15(1), p.2-27.
- Robinson, N.M., & Celuch, K.G. (2016). Strategic and Bonding Effects of Enhancing the Student Feedback Process. *Journal of Marketing for Higher Education*, 26(1), p.20-40.
- Ruggeri, G., Orsi, L., & Corsi, S. (2019). A Bibliometric Analysis of the Scientific Literature on Fairtrade Labelling. *International Journal of Consumer Studies*, 43(2), p.134-152.
- Saunders, D.B. (2015). They do not buy it: Exploring the Extent to Which Entering First-year Students View Themselves as Customers. *Journal of Marketing for Higher Education*, 25(1), p.5-28.
- Saunders, D.B. (2014). Exploring a Customer Orientation: Free-market Logic and College Students. *The Review of Higher Education*, 37(2), p.197-219.
- Scott, J.C. (2006). The Mission of the University: Medieval to Postmodern Transformations. *The Journal of Higher Education*, 77(1), p.1-39.
- Seifert, C., & Kwon, W.S. (2020). SNS eWOM Sentiment: Impacts on Brand Value Co-creation and Trust. *Marketing Intelligence & Planning*. 38(1), p.89-102.

- Sharif, K., & Sidi Lemine, M. (2021). Customer Service Quality, Emotional Brand Attachment and Customer Citizenship Behaviors: Findings from an Emerging Higher Education Market. *Journal of Marketing for Higher Education*, p.1-26.
- Siivonen, P., & Filander, K. (2020). 'Non-traditional' and 'Traditional' Students at a Regional Finnish University: Demanding Customers and School Pupils in Need of Support. *International Journal of Lifelong Education*, 39(3), p.247-262.
- Singleton-Jackson, J.A., Jackson, D.L., & Reinhardt, J. (2010). Students as Consumers of Knowledge: Are They Buying What We're Selling?. *Innovative Higher Education*, 35(5), p.343-358.
- Smorvik, K.K., & Vespstad, M.K. (2020). Bridging Marketing and Higher Education: Resource Integration, Co-creation and Student Learning. *Journal of Marketing for Higher Education*, 30(2), p.256-270.
- Song-Turner, H. (2008). Plagiarism: Academic Dishonesty or 'Blind Spot' of Multicultural Education?. *Australian Universities' Review, The*, 50(2), p.39-50.
- Stodnick, M., & Rogers, P. (2008). Using SERVQUAL to Measure the Quality of the Classroom Experience. *Decision Sciences Journal of Innovative Education*, 6(1), p.115-133.
- Svensson, G., & Wood, G. (2007). Are University Students Really Customers? When Illusion May Lead to Delusion for All!. *International journal of educational management*, 21(1), p.17-28.
- Syed, J., Johnson, A.T., & Ferguson, S. (2021). College Choice & the Consumer: the Impact of Gender on Higher Education Enrollment. *Journal of Marketing for Higher Education*, p.1-21.
- Tarı Kasnakoğlu, B., & Mercan, H. (2022). Co-creating Positive Outcomes in Higher Education: Are Students Ready for Co-creation?. *Journal of Marketing for Higher Education*, 32(1), p.73-88.
- Tavares, O., & Cardoso, S. (2013). Enrolment Choices in Portuguese Higher Education: Do Students Behave as Rational Consumers?. *Higher education*, 66(3), p.297-309.
- Taylor, S.A., Hunter, G.L., Melton, H., & Goodwin, S.A. (2011). Student Engagement and Marketing Classes. *Journal of Marketing Education*, 33(1), p.73-92.
- Temple, P.R., Callender, C., Grove, L., & Kersh, N. (2016). Managing the Student Experience in English Higher Education: Differing Responses to Market Pressures. *London Review of Education*, 14(1), p.33-46.
- Thien, L.M., & Jamil, H. (2020). Students as 'Customers': Unmasking Course Experience and Satisfaction of Undergraduate Students at a Malaysian Research University. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 42(5), p.579-600.
- Thorpe, R., Holt, R., Macpherson, A., & Pittaway, L. (2005). Using Knowledge Within Small and Medium-sized Firms: A Systematic Review of the Evidence. *International Journal of Management Reviews*, 7(4), p.257-281.
- Todd, S., Barnoff, L., Moffatt, K., Panitch, M., Parada, H., & Strumm, B. (2017). A Social Work re-reading of Students as Consumers. *Social Work Education*, 36(5), p.542-556.
- Tregear, A., Dobson, S., Brennan, M., & Kuznesof, S. (2010). Critically Divided? How Marketing Educators Perceive Undergraduate Programmes in the UK. *European Journal of Marketing*, 44(1/2), p.66-86.
- Vargo, S.L., & Lusch, R.F. (2004). Evolving to a New Dominant Logic for Marketing. *Journal of Marketing*, 68(1), p.1-17.
- Vargo, S.L., & Lusch, R.F. (2008). Service-dominant Logic: Continuing the Evolution. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 36(1), p.1-10.

- Vargo, S.L., & Lusch, R.F. (2016). Institutions and Axioms: An Extension and Update of Service-dominant Logic. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 44(1), p.5-23.
- Voss, C., & Zomerdijk, L. (2007). *Innovation in Experiential Services – An Empirical View*. London: DTI.
- Vuori, J. (2013). Are Students Customers in Finnish Higher Education?. *Tertiary Education and Management*, 19(2), p.176-187.
- Watjatrakul, B. (2014). Factors Affecting Students' Intentions to Study at Universities Adopting the "Student-as-customer" Concept. *International Journal of Educational Management*. 28(6), p.676-693.
- Wong, D.H. (2012). Reflections on Student-University Interactions for Next Generation Learning. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 24(2), p.328-342.
- Woodall, T., Hiller, A., & Resnick, S. (2014). Making Sense of Higher Education: Students as Consumers and the Value of the University Experience. *Studies in Higher Education*, 39(1), p.48-67.
- Xiao, J., & Wilkins, S. (2015). The Effects of Lecturer Commitment on Student Perceptions of Teaching Quality and Student Satisfaction in Chinese Higher Education. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 37(1), p.98-110.
- Xu, J., Lo, A., & Wu, J. (2018). Are Students Customers? Tourism and Hospitality Students' Evaluation of their Higher Education Experience. *Journal of Teaching in Travel & Tourism*, 18(3), p.236-258.
- Zeithaml, V.A., & Parasuraman, A. (2004). *Service Quality*. Cambridge, MA: Marketing Science Institute.
- Zupic, I., & Čater, T. (2015). Bibliometric Methods in Management and Organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), p.429-472.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 103-117, doi: 10.11616/asbi.1391389

Türkiye’de Teknolojik Yenilikler ve Ekonomik Büyümenin Çevre Kalitesi Üzerindeki Etkileri: Ardl Sınır Testi

Effects of Technological Innovations and Economic Growth on Environmental Quality in Turkey: Ardl Boundary Test

Onur YAĞIŞ¹

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 21.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Bu çalışmada, Türkiye için 1984-2021 dönemi yıllık verileri ile teknolojik yenilikler ve ekonomik büyümenin çevre kalitesi üzerindeki etkisinin ARDL sınır testi yaklaşımı ile incelenerek literatüre katkı sağlaması hedeflenmiştir. Bu bağlamda, teknolojik gelişmeyi temsilen patent başvuruları kullanılmıştır. Karbon emisyonu bağımlı değişken iken, patent başvuruları, ekonomik büyüme ve kentleşme modelde kontrol değişken olarak kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, teknolojik yeniliklerin çevre kalitesi bozulmasını azalttığı, ekonomik büyümenin ve kentleşmenin ise artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik büyümede ve kentleşmede gerçekleşen %1’lik yükseliş CO₂ emisyonunun %0.95 ve %1.54 artmasını sağlamıştır. Teknolojik yenilikte yaşanan %1’lik yükseliş CO₂ emisyonunun %-0.55 azalmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Teknolojik Yenilikler, Ekonomik Büyüme, Çevre Kalitesi, ARDL Sınır Testi

&

Abstract: In this study, it is aimed to contribute to the literature by examining the annual data for the period 1984-2021 for Turkey and the impact of technological innovations and economic growth on environmental quality with the ARDL limit test approach. In this context, patent applications were used to represent technological development. While carbon emissions were the dependent variable, patent applications, economic growth and urbanization were used as control variables in the model. As a result of the study, it was concluded that technological innovations reduce the degradation of environmental quality, while economic growth and urbanization increase it. A 1% increase in economic growth and urbanization caused CO₂ emissions to increase by 0.95% and 1.54%. A 1% increase in technological innovation resulted in a -0.55% decrease in CO₂ emissions.

Keywords: Technological Innovations, Economic Growth, Environmental Quality, ARDL Bound Test

Atf/Cite as: Yağış, O. (2024). Türkiye’de Teknolojik Yenilikler ve Ekonomik Büyümenin Çevre Kalitesi Üzerindeki Etkileri: Ardl Sınır Testi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 103-117. doi: 10.11616/asbi.1391389

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., Onur Yağış, Bağımsız Araştırmacı, onuryagis@hotmail.com. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Enerji, toplumların refah düzeylerinin yükseltilmesinde ve ekonomik kalkınmanın sağlanmasında önemli bir role sahiptir. Sanayi Devriminin ardından endüstri alanında daha fazla kullanılması sebebiyle Dünya ile birlikte Türkiye’de enerji talebinde bir artış yaşanmıştır. Ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanabilmesi için enerji faktörünün üretim aşamasında etkili biçimde kullanılması gereklidir. Ancak enerjiye olan talep artınca beraberinde karbon emisyonu da artmaktadır. Kentleşmenin ve endüstrileşmenin karbon emisyonu üzerinde artırıcı etkileri bulunmaktadır (Almulali vd., 2012). Nüfus ve endüstrileşmeyle birlikte 1980 sonrasında Türkiye’de enerji tüketimi artmıştır. Enerji tüketimindeki bu artış beraberinde fosil kaynaklı yakıtlara olan talep artışlarını beraberinde getirmiştir (İnançlı ve Akı, 2020). Karbon emisyonu seviyesi bu nedenlerden dolayı yıllar içerisinde artış göstermiştir. Aşağıdaki tablo 1’de Türkiye’de gazlara göre sera gazı emisyonunun yıllara göre değişimleri yer almaktadır.

Tablo 1: Gazlara Göre Sera Gazı Emisyonu

	1990	2010	2017	2019	2021	1990-2021 değişim(%)
Toplam emisyon	219,5	398,8	528,6	508,7	564,4	157,1
CO₂	151,6	316,2	430,9	402,7	452,7	198,6
CH₄	42,5	51,6	56,8	63,2	64,0	50,7
N₂O	25,0	27,4	35,4	37,0	40,3	61,5
F-gazlar	0,5	0,5	5,4	5,8	7,4	1456,8

Kaynak: TÜİK, 2024

Yukarıda tablo 1’de Türkiye’de gazlara göre sera gazları emisyonu 1990-2021 dönemi değişimleri yer almaktadır. CO₂ emisyonu 1990 yılından 2017 yılına kadar artışını sürdürmüştür. 1990 yılında 151,5 milyon ton CO₂ eşd. gerçekleşirken 2017 yılında 430,9 milyon ton CO₂ eşd. gerçekleşmiştir. 2017 yılından sonra ise azalış trendine geçmiştir. 2021 yılında 2019 yılına göre 50 milyon ton CO₂ eşd. artarak 452,7 milyon ton CO₂ eşd. gerçekleşmiştir. Diğer sera gazlarına bakıldığında; CH₄ 1990 yılında 42,5 milyon ton CO₂ eşd. iken 2021 yılına gelindiğinde %50,7 artışla 64,0 milyon ton CO₂ eşd. ulaşmıştır. N₂O 1990 yılında 25,0 milyon ton CO₂ eşd. iken 2021 yılına gelindiğinde %61,5 artışla 40,3 milyon ton CO₂ eşd. değerine ulaşmıştır. F- gazları 1990 yılında 0,5 iken 2021 yılına gelinde %1456,8 artışla 7,4 milyon ton CO₂ eşd. ulaşmıştır. 1990-2021 yılları arasında toplam emisyon %157,1 oranında artış göstermiştir.

Çevre kalitesinin bozulmasında en büyük pay sera etkisinin en önemli kaynaklarından biri olan CO₂ emisyonudur. CO₂ emisyonlarının önemli bir kısmı fosil kaynaklı yenilenemez enerji kaynaklarını tüketmek sonucunda ortaya çıkmaktadır. CO₂ emisyonları bir ülkede gelir, nüfus, kentleşme, enerji tüketimi gibi çeşitli demografik ve makroekonomik faktörlerden etkilenmektedir (Sehrawat vd., 2015). Bu problemlerin dünyayı tehdit etmeye başlamasıyla birlikte küresel çözüm arayışları başlamıştır (Çetin vd., 2018).

Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı(UNCTAD), 2022 verilerine göre dünya nüfusunun %56,9’u kentsel bölgelerde ikamet etmektedir. Bu oranın 2050’de ise %68’e çıkması tahmin edilmektedir. Kentsel nüfustaki bu yükseliş yeni önlemlerin alınmasına neden olmuştur (UNCTAD, 2022). Dünya çapında yaşanan hızlı kentleşme, karbon emisyonunun yaklaşık %71-76’sının ve küresel enerji kullanımının %67-76’sının kentsel alanlarda yoğunlaştığını ortaya koymaktadır. Öte yandan kentleşmenin artması çevre kalitesinin bozulmasına, kaynakların fazla ve gereksiz kullanılmasına neden olmaktadır (Seto vd., 2014; BM, 2018). Ayrıca sağlık, ulaşım, altyapı, barınma, istihdam alanlarında da problemlere yol açmaktadır. Türkiye’de 2023 yılı itibariyle il ve ilçelerde yaşayan kentsel nüfus, toplam nüfusun %93’ünü oluşturmaktadır (TÜİK, 2023).

Ekonomik büyüme ve çevre kalitesi literatürde Çevresel Kuznets Eğrisi ilişkisine dayandırılmaktadır. Ters U eğrisi olarak ifade edilen bu durum ekonomik büyümenin çevre kirliliği üzerinde etkilerinin araştırılmasına dayanmaktadır. Ekonomik büyüme ile çevre kirliliği arasındaki ilişki başlangıçta problemler ortaya çıkarsa da sonraki dönemlerde bu problemlerin ortadan kalkacağını vurgulayan bir

yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır (Güriş ve Tuna, 2011; Aytun vd., 2017; Koçak, 2017; Jiang vd., 2020).

Teknoloji faktörü CO₂ emisyonlarının azaltılmasında önemli rol oynamaktadır. Karbon depolama ve yakalama gibi mühendislik teknolojileri sayesinde atmosferde bulunan sera gazının yok olmasını sağlayarak küresel karbon emisyonları seviyesinin azalmasını sağlamaktadır. Bu teknolojilere ilave olarak Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT), enerjide verimlilik ve daha az miktarda kaynak kullanımı yoluyla karbon emisyonlarının azalmasına katkı sağlamaktadır (BT, 2016).

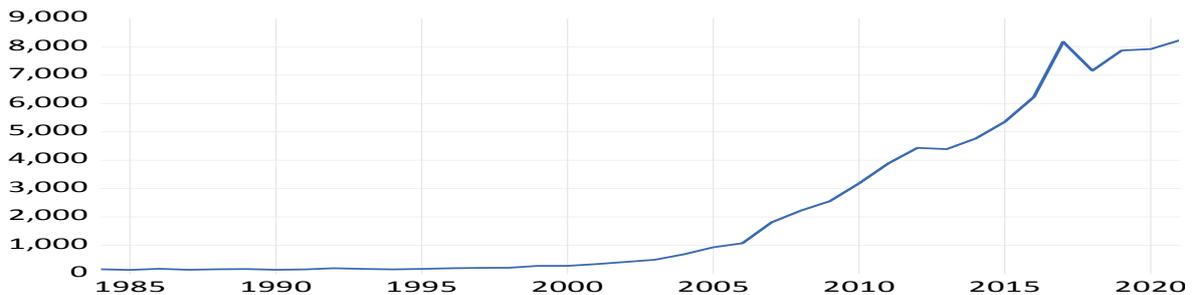
Teknolojik yenilik etmeni, kaynakların verimli kullanımını artıran Ar-ge çalışmaları ve yenilenemez enerji kaynakların daha etkili kullanımını sağlamak ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını artırmak için ileri teknoloji elde etmeyi hedefleyen yeşil yatırımlara yönelerek çevresel kalitenin artmasına katkı sağlayabilmektedir (Ghita vd., 2018).

Teknolojik yenilik, bir ürünün üretilmesi için gerekli olan tüm süreçlerinde yeniliği kapsamaktadır. Teknolojik olarak yenilik, üretim teknolojilerinin geliştirilmesinin yanı sıra var olan teknolojik alt yapının da yenilenmesini içermektedir. Üretim sisteminde yenilik ortaya çıkan ürünün tüketiciye ulaştırılmasıyla sona ermektedir. Teknolojik ürünün yenilenmesi tüketiciye sunulması düşünülen ürüne ilave teknolojik özellikler eklenmesiyle mümkündür (Temelli ve Şahin, 2019).

Çevre problemlerinin ortaya çıkmasında uygulanan teknolojiler sorumlu tutulmaktadır. Bu yüzden var olan teknolojik gelişmelerin ve yenilenen teknolojilerin çevreye zarar vermeyecek şekilde planlanması beklenmektedir. Teknolojide yenilik politikası olarak çevre dostu “temiz üretim” yaklaşımı uygulanmalıdır. Temiz üretimde, üretim esnasında meydana gelebilecek insan sağlığını ve çevreyi tehdit eden uygulamaları ortadan kaldırmak amaçlanmaktadır. Bu üretim çeşidinde çevre yönetim politikaları uygulanarak verimliliğin artırılması anlayışı hakimdir (Demirer ve Mirata, 1999). Temiz üretim, bir mal ve hizmetin üretimi için gerekli olan ham madde ve enerji gibi diğer tüm gerekli girdilere ilave olarak ürünün hazırlanıp tüketiciye ulaştırılmasını ardından ortaya çıkabilecek olan tüm atıkların geri dönüşümünü kapsamaktadır. Teknolojik yenilik, iklim değişikliği, küresel ısınma, sürdürülebilir kalkınma gibi küresel politikalarda yardımcı olacaktır. Teknolojide yenilenme temiz üretim politikasının uygulanmasıyla mümkündür (OECD, 2007)

Teknolojik yeniliklerin en önemli göstergeleri arasında, ar-ge harcamaları, patent başvuruları ve ar-ge personel sayısı yer almaktadır. Teknolojik yeniliklerin gelişimi ekonomide enerji kullanımını azaltmakta, enerji verimliliğini artırmakta ve daha az enerji girdisi ile daha fazla çıktının elde edilmesini sağlamaktadır (Zhou vd., 2010; Shafiei vd., 2017). Teknolojik yenilik yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını teşvik etmektedir. (Greening vd., 2000). Patent başvuruları çevre kalitesinin artmasında teknolojik yeniliğin en önemli göstergeleri arasında yer almaktadır. Bu yüzden çevresel kalitenin artması için patent başvuru sayılarının artmasının avantajları bulunmaktadır. Patentlerin çevreyi koruması bakımından; her yıl ar-ge ve patent başvurularına teşvikler verilmektedir. Patentler başvuruları teknolojik gelişmelerin bir göstergesi olduğundan karbon emisyonlarıyla yakın ilişkisi bulunmaktadır. Yeni teknolojik gelişimler patentler sayesinde korunmaktadır (Sandner ve Block, 2011). Aşağıdaki şekil 1’de Türkiye’de yurt içi yapılan patent başvuru sayısının yıllara göre değişimleri yer almaktadır.

Şekil 1. Türkiye’de Yurt içi Yapılan Patent Başvuru Sayısı (1984-2021)

Türkiye’de yurt içi yapılan patent başvuru sayısı 1984-2021 yılları arasında incelendiğinde, 1984 yılından 2000’li yılların başına kadar patent başvurularında sabit bir görünüm izlenmektedir. 2000-2010 yılları arasında artış trendini sürdüren patent başvuruları 2013 ve 2018 yılında bir miktar azalmasına rağmen 2018 yılından itibaren verilen teşvik ve desteklerin yardımıyla artış trendini sürdürmüştür.

Bu çalışmanın amacı teknolojik yeniklerin ve ekonomik büyümenin çevre kalitesi üzerindeki etkilerinin araştırılmasıdır. Bu yüzden çalışmada, 1984-2021 zaman aralığı ele alınarak teknolojik yenilik ve çevre kalitesi ilişkisi Türkiye için araştırılmıştır. Çalışmada; Türkiye’de teknolojik yeniliklerin, ekonomik büyümenin ve kentleşmenin çevre kalitesi üzerinde etkisi var mı? sorusunun cevabı aranmıştır. ARDL sınır testi yaklaşımı yaklaşımının kullanıldığı çalışmada, teknolojik yenilik göstergesi olarak patent verileri kullanılmıştır. Çevre kalitesi göstergesi olarak ise karbon emisyonu kullanılmıştır. Literatürde sadece inovasyonun karbon emisyonu üzerindeki etkisine ya da sadece ar-ge harcamalarının karbon emisyonu üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu çalışmada ise Türkiye’de teknolojik yenilik göstergesi olarak yurt içi patent başvuruları kullanılmıştır. Bu çalışma bu yönüyle diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir. Bu bağlamda, patent, kentleşme ve büyümenin karbon emisyonunun üzerindeki etkileri araştırılarak en güncel veriler kullanılarak literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir. Çalışmada öncelikle giriş bölümüne yer verilmiştir. Literatür taramasının yapıldığı bölümün ardından ekonometrik analiz ile devam edilmiştir. Son bölüm olarak sonuç kısmı ile çalışma tamamlanmıştır.

2. Literatür

Çevresel bozulmanın ele alındığı çalışmalarda çoğunlukla ekonomik büyüme, kentleşme, sanayileşme, enerji tüketimi ve karbon emisyonları arasındaki ilişkiye dair araştırmalar yapılmıştır. Fakat teknolojik yeniliklerin karbon emisyonları üzerindeki etkileri göz ardı edilmiştir. Bu değişkenler arasındaki ilişki çoğunlukla yabancı ülke ya da ülke grupları için analiz edilmiştir. Var olan çalışmalarda ya sadece inovasyonun karbon emisyonu üzerindeki etkisine ya da sadece ar-ge harcamalarının karbon emisyonu üzerindeki etkilerine yer verilmiştir. Yapılan literatür çalışmasında teknoloji inovasyonu, ar-ge faaliyetleri ve patent başvurularının karbon emisyonu üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmalara yer verilmiştir.

Johnstone ve arkadaşları (2010), çalışmalarında teknoloji inovasyon göstergesi olarak patent sayılarını tercih etmişlerdir. Panel regresyon analizinin uygulandığı çalışmalarında, yüksek gelir grubundaki 25 ülke için araştırma yapmışlardır. Sonuç olarak kamu politikalarının teknolojik gelişimlere olumlu katkılar sağladığına ulaşılmıştır.

Albino, Ardito, Dangelico and Petruzzelli (2014), çalışmalarında patent sayıları ile düşük karbonlu enerji teknolojilerini incelemişlerdir. 1971-2010 dönemlerinin ele alındığı çalışmalarında özel sektörün daha az karbonlu enerji için daha etkili olduğuna ve patent sayısının oldukça yetersiz olduğuna ulaşılmıştır.

Ahmed, Uddin and Sohag (2016), yaptıkları çalışmalarında 24 Avrupa ülkesini incelemişlerdir. 1980-2010 dönemlerinin ele alındığı çalışmalarında teknolojik yeniliğin CO₂ emisyonunun azaltılmasına olumlu katkıda bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonları arasında uzun dönemli bir ilişki bulunduğuna fakat kısa dönemde bir ilişkinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Dinda (2018), çalışmasında ekonomik büyüme, teknolojik ilerleme ve CO₂ emisyonu arasında uzun dönemli bir analiz yapmıştır. 1963-2010 dönemini ele aldığı çalışmasında gelir düzeyindeki artışla birlikte üretim teknolojisinin gelişeceğini bununla beraber CO₂ emisyonlarının azalmasına katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Fernandez, Lopez and Blanco (2018), 15 Avrupa birliği ülkesi için 1990 ve 2013 yıllarını ele alan bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmalarında inovasyon çabalarının CO₂ emisyonunu azaltmada olumlu bir etkisinin olup olmadığını araştırmışlardır. Araştırma ve geliştirme harcamalarının CO₂ emisyonunun azalmasına katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ganda (2019), çalışmasında inovasyon ve teknoloji yatırımlarının CO₂ emisyonu üzerindeki etkilerini incelemiştir. OECD ülkeleri için 2000-2014 dönemini ele aldığı çalışmasında ar-ge harcamaları ile karbon emisyonları arasında negatif ve patent sayıları ile pozitif anlamlı bir ilişki bulmuştur.

Hashmi and Alam (2019), çalışmalarında 1999-2014 dönemleri için OECD ülkelerini ele almışlardır. Çalışmalarının sonucunda patentteki artışların karbon emisyonunu azalttığını tespit etmişlerdir.

Erdoğan, Yıldırım, Yıldırım ve Gedikli (2019) çalışmalarında 1971-2017 dönemleri için 14 adet G20 ülkesini ele almışlardır. Çalışma sonucunda sanayi sektöründe inovasyonun karbon emisyonunu azalttığını tespit etmişlerdir.

Temelli ve Şahin(2019) çalışmasında, Panel veri tekniğini kullanarak yükselen piyasa ekonomisi içerisinde yer alan 10 ülke için analiz yapmıştır. Finansal gelişme, ekonomik büyüme ve teknolojik gelişmenin çevresel kalitesine etkilerinin incelendiği araştırma sonucunda, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasında pozitif ilişki tespit edilmiştir.

Chen and Lee (2020) çalışmalarında, 1996-2018 dönemi için teknolojik inovasyonun CO₂ emisyonu üzerindeki etkilerini 96 ülke için incelemiştir. Çalışmalarının sonucunda yüksek teknoloji ülkelerde ar-ge faaliyetlerinin CO₂ emisyonlarını azalttığına düşük teknoloji ülkelerde ise artırdığını tespit etmişlerdir.

Cheng, Ren, Dong, Dong and Wang(2021) çalışmalarında, teknolojik inovasyonun CO₂ emisyonu üzerindeki etkilerini 35 OECD üyesi ülke için 1996-2015 dönemini ele alarak incelemiştir. Teknolojik inovasyonun CO₂ emisyonunu azalttığı sonucuna ulaşmışlardır.

Akyol ve Mete(2021) çalışmasında, 18 OECD ülkesi için çevresel teknolojik inovasyon ve CO₂ emisyonun ilişkisini araştırmıştır. Panel genelleştirilmiş momentler metodu (GMM)’nin kullanıldığı araştırmada 2005-2018 dönemi yıllık verileri kullanılmıştır. Analiz sonucunda enerji tüketimi ve büyüme ile CO₂ emisyonu arasında pozitif, patent başvuruları ile negatif bir ilişki bulunmuştur.

Dauda, Long, Mensah, Salman, Boamah, Ampon-Wireko, and Dogbe(2021), çalışmasında 9 Afrika ülkesi için 1990-2016 dönemi yıllık verilerini kullanarak araştırma yapmıştır. İnovasyon ve CO₂ emisyonu ilişkisinin incelendiği çalışmada eş bütünleşme ve GMM tekniği kullanılmıştır. Çalışma sonucunda ters-U ilişkisi doğrulanmış,yenilenebilir enerji ve CO₂ emisyonu arasında negatif ilişki bulunmuştur.

Kılınç (2021) çalışmasında, 2002-2016 yıllık verilerini kullanarak OECD ülkelerine dair inceleme yapmıştır. Panel veri tekniğinin uygulandığı çalışmada enerji Ar-ge harcamaları ve ekolojik ayak izi durumunu araştırmıştır. Araştırmasının sonucunda, enerji Ar-ge harcamaları ve ekolojik ayak izi arasında negatif, büyüme ile pozitif etki ilişkiye ulaşılmıştır.

Özpolat ve Özsoy (2022) çalışmalarında, OECD ülkelerinde Çevresel Kuznets Eğrisinin geçerli olmadığını bulmuşlardır. Analizlerinde teknolojik yeniliklerin çevre kalitesi üzerindeki etkilerini seçilmiş OECD ülkeleri için incelemiştir. İlave olarak teknolojik yeniliğin, çevresel bozulmayı azalttığını, enerji kullanımı ve kentleşme ise artırdığını tespit etmişlerdir.

Oğul(2022), çalışmasında ARDL sınır testi tekniğini kullanarak 1990-2018 dönemi yıllık verilerini kullanmıştır. Türkiye’de teknolojik yenilik, yenilenebilir enerji tüketimi ve ekonomik büyüme ile çevre kirliliği ilişkisine dair yapılan çalışma sonucunda, teknolojik yenilik ve yenilenebilir enerji tüketiminin çevre kalitesine olumlu büyümenin ise olumsuz etki oluşturduğuna ulaşılmıştır.

Şentürk, Sezgin, Demirel, ve Demirgil(2023) çalışmasında, AB27 ülkeleri için 2010-2021 dönemi yıllık verilerini kullanmıştır. Panel veri tekniğinin kullanıldığı çalışmada ticari açıklık, temiz enerji, sanayileşme, beşeri sermaye ve teknoloji ilişkisi analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda, ticari açıklık ve yenilenebilir enerji, döngüsellik oranını negatif etkilediğine ulaşılmıştır.

Bianchi ve Cordella (2023) çalışmasında, 2010-2019 dönemi yıllık verilerini kullanarak panel veri tekniğini kullanmıştır. AB28 ülkelerinin ele alındığı araştırma sonucunda, döngüsel malzeme kullanımının ve CE sektörlerinde istihdamın yurt içi ekstraksiyonu azalttığı yargısına varılmıştır.

Erdinç ve Aydınbaş(2023) çalışmasında, seçilmiş ülkeler için 2007-2019 dönemini kullanarak panel veri tekniğinden yararlanmıştır. Sürdürülebilir kalkınma için çevre kirliliğiyle alakalı faktörlerin araştırıldığı çalışma sonucunda, CO₂ emisyonu ve büyüme arasında pozitif, yenilenebilir enerji arasında negatif ilişki tespit edilmiştir.

Literatürde yer alan panel ve zaman serisi araştırmalarında, farklı göstergelerin CO₂ emisyonu üzerindeki yaratmış olduğu etkiler görülmektedir. Elde edilen sonuçların zaman aralığı, ülke, değişken nedeniyle farklılık gösterebildiği söylenebilir. Teknolojik gelişme ve çevre kalitesinin incelendiği araştırmalarda farklı göstergelerinde analizlere dahil edildikleri görülmektedir. Çevresel kalite olarak ekolojik ayak izi ve CO₂ emisyonlarının kullanıldığı görülmektedir. Teknolojik yenilikler ve CO₂ emisyonu genel olarak incelendiğinde, literatürde teknolojik yenilik olarak patent sayıları, ar-ge faaliyetleri ve teknolojik inovasyonun kullanıldığına ulaşılmıştır. Bu çalışmada ise veri yetersizliği nedeniyle teknolojik gelişme olarak patent başvuruları kullanılmıştır. Yapılan çalışmada literatürle paralel olarak patent başvurularındaki artışların CO₂ emisyonlarını azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

3.Ekonometrik Analiz

3.1. Veri

Ekonometrik uygulamada, Türkiye’de teknolojik yeniliklerin ve ekonomik büyümenin çevre kalitesi üzerindeki etkileri 1984-2021 dönemi için incelenmiştir. Bu bağlamda, karbon emisyonları (metrik ton) olarak modele dahil edilmiştir. Teknolojik yenilik (yurt içi patent başvuruları), ekonomik büyüme (sabit 2015 ABD Doları) ve kentsel nüfus (toplam nüfusun yüzdesi) bağımsız değişkenler olarak modele eklenmiştir. Teknolojik yenilik (yurt içi patent başvuruları), ekonomik büyüme (sabit 2015 ABD Doları) ve kentsel nüfus (toplam nüfusun yüzdesi) verileri World Bank’tan elde edilmiştir. Karbon emisyonları (metrik ton) BP istatistikten alınmıştır.

Türkiye’de teknolojik yeniliklerin çevre kalitesi üzerindeki etkilerini araştırmak için aşağıdaki model kurulmuştur;

$$\text{LNCO}_{2t} = \beta_0 + \beta_1 \text{LNPAT}_t + \beta_2 \text{LNNGDP}_t + \beta_3 \text{LNURB}_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

CO₂ : karbon emisyonu, PAT: patent başvuru sayısı, LNGDP: ekonomik büyüme, URB: kentleşme ve et kavramı ise hata terimini göstermektedir. Kurulan modelde tüm değişkenlerin logaritması alınarak modele dâhil edilmiştir.

3.2. Ekonometrik Yöntem ve Bulgular

Çalışmada gerçekleştirilen uygulamada öncelikle kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin hangi seviyede(I(0) ya da I(1)) durağan oldukları birim kök uygulamasıyla tespit edilmiştir. Bağımlı ve bağımsız değişkenlerin farklı seviyede durağan olması nedeniyle uzun dönemli bir ilişkinin araştırılması ARDL sınır testiyle sınırdığı iki aşamadan oluşmaktadır.

3.2.1. Birim Kök Testleri

ARDL modeli tespit edilmeden önce uygulamada kullanılan değişkenlerin durağanlıklarının sınanması gerekmektedir. ARDL modeli değişkenlerin birim köklü olup olmadığına bakılmaksızın yapılan bir testtir. Dickey ve Fuller (1979) oto korelasyon görmezden gelinmiştir. Dickey ve Fuller (1981) ise birim kök testi modeldeki hata terimlerinin otokorelasyonlu olduğunu varsaymışlar ve bu problemi ortadan kaldırmak için bağımlı değişkenin gecikmeli terimleri modele eklenmiştir. Bu çalışmada hareket noktaları hata terimleri arasında korelasyonun varlığı olmuştur. Modele ADF için üç model tasarlanmıştır.

$$\Delta Y_t = \gamma Y_t(t-1) + u_t \quad (2)$$

$$\Delta Y_t = a + \gamma Y(t-1) + ut \quad (3)$$

$$\Delta Y_t = a + bt + \gamma Y(t-1) + ut \quad (4)$$

Yukarıda bulunan denklem 2 sabitsiz – trendsiz modeli, denklem 3 sabitli – trendsiz modeli, denklem 4 sabitli – trendli modeli ifade etmektedir. Hipotezler aşağıda yer almaktadır.

H0 : $\gamma = 0$ ($p = 1$), birim kök mevcudiyeti söz konusudur.

H1 : $\gamma < 0$ ($p < 1$), birim kök mevcudiyeti söz konusu değildir.

H0 hipotezinin anlamlılık düzeylerinde reddedilmesi serilerin seviyelerin durağan oldukları anlamındadır. H1 hipotezinin reddedilmesi ise serilerin birinci farkları alındığında durağan oldukları anlamına gelmektedir. Bu durumda serilerin birim kök taşıdığı anlamı ortaya çıkmaktadır.

Phillips ve Perron, (1988)'de otoregresif hareketli ortalama süreci (ARMA) kullanılarak modeller oluşturulur. Phillips ve Perron (1988), DF ve ADF testlerinin eksikliklerine yönelik olarak geliştirilmiş bir birim kök testidir. Bu bağlamda PP modelleri üç şekilde kurulmaktadır.

$$A_t = \delta A(t-1) + ut \quad (5)$$

$$A_t = \beta_1 + \delta A(t-1) + ut \quad (6)$$

$$A_t = \beta_1 + \delta A(t-1) + \beta_2(t - T/2) + ut \quad (7)$$

Yukarıda bulunan denklem 5 sabitsiz modeli, denklem 6 sabitli modeli, denklem 7 sabitli ve eğim katsayılı modeli ifade etmektedir.

PP testi, hipotezi aşağıdaki yer almaktadır

Boş hipotez : $\gamma = 0$, birim kök mevcudiyeti söz konusudur.

Alternatif hipotez : $\gamma < 0$, birim kök mevcudiyeti söz konusu değildir.

3.2.2. ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

ARDL sınır testi değişkenlerin farklı seviyelerde durağanlığını tespit etmek için geliştirilmiştir. Bu yönüyle Johenson ve Engle Granger eş bütünleşme testlerinden ayrılmaktadır. Johenson ve Engle Granger eş bütünleşme testleri değişkenlerin aynı seviyelerde durağan olmaları koşuluyla uygulanabilir.

ARDL modeli değişkenleri Peseran, Shin ve Smith tarafından geliştirilmiştir. Peseran ve Shin ile Peseran, Shin ve Smith tarafından literatüre kazandırılan En Küçük Kareler (OLS) yöntemine dayalı ARDL yaklaşımı, değişkenler arasındaki dinamik (otoregresif) ilişki yapısını açıklamak için kullanılmaktadır. Bu sayede seriler durağan yada birim köklü oldukları durumlarda kısa ve uzun dönemli etkileri ortaya koyabilmektedir. Aşağıda serilerin hata düzeltme mekanizması çerçevesinde uzun dönemli durumlarını ortaya koyan model tahmini bulunmaktadır (Esen vd., 2012).

$$Y_T = \varphi_0 \sum_{i=1}^m \varphi_1 \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \varphi_{2i} \Delta X_{1t-i} + \dots + \sum_{i=0}^r \varphi_{ki} \Delta X_{kt-i} + U_t \quad (8)$$

$$Y_T = \varphi_0 \sum_{i=1}^m \varphi_1 \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \varphi_{2i} \Delta X_{1t-i} + \dots + \sum_{i=0}^r \varphi_{ki} \Delta X_{kt-i} + \mu ecm_{t-1} + U_t \quad (9)$$

Hata düzeltme testinde uzun dönemli modelin gecikmeli şekli kısa dönem modeline eklenmektedir. Bu sayede kısa dönemde meydana gelen problemler uzun dönemde ortadan kalkmaktadır.

ARDL modelinde sınır testi denklemi aşağıdaki gibidir.

$$\Delta Y_T = \varphi_0 \sum_{i=1}^m \varphi_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \varphi_{2i} \Delta X_{1t-i} + \sum_{i=0}^m \varphi_{3i} \Delta X_{k2-i} + \varepsilon_1 Y_{t-1} + \varepsilon_2 X_{1t-1} + \dots + \varepsilon_k X_{kt-1} + U_t \quad (10)$$

10 nolu denklemde ϕ ; simgesi sabit terimi, Δ ; simgesi fark terimi, u ; simgesi hata terimini ifade etmektedir. Uygun gecikme uzunluğu belirlenerek modelde eş bütünleşmenin sorgulanabilmesi sağlanabilmektedir. Akaike ve Swartz kriteri ile Gecikme uzunlukları belirlendikten sonra model EKK yöntemi ile tahmin edilebilir. ARDL modelinde eşbütünleşme ilişkisinin varlığı aşağıdaki hipotezler ile sorgulanmaktadır.

$H_0 : \varepsilon_1 = \varepsilon_2 = \dots = \varepsilon_k = 0$ (Eşbütünleşme yoktur.)

$H_1 : \varepsilon_1 \neq \varepsilon_2 \neq \dots \neq \varepsilon_k \neq 0$ (Eşbütünleşme vardır.)

Hipotez testlerinin sınanması için F testleri asimptotik kritik değerleri ile karşılaştırılır. Eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı boş hipotez için F istatistiği üst sınır kritik değerinden büyük olduğunda H_0 hipotezi reddedilir ve değişkenler arasında eşbütünleşme olduğu söylenirken, F istatistiği alt sınır kritik değerden küçük olduğunda H_0 hipotezi onaylanarak değişkenler arasında eşbütünleşme olmadığı söylenebilir. Hesaplanan F istatistiği alt ve üst sınır kritik değerleri arasında ise eşbütünleşme ile ilgili belirsizlik söz konusudur. Karar verilememesi durumunda diğer uzun dönemli testler incelenir.

3.2.3. Bulgular

Birim kök testleriyle serilerin durağanlıkları incelenmektedir. AIC (Akaike Information Criteria) dikkate alınarak modele ait uygun gecikme uzunlukları belirlenmiştir. Birinci aşama değişkenlerin durağanlığını analiz etmek için ADF ve PP birim kök testleri kullanılmıştır. Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler		ADF	PP
LNCO ₂	I(0)	0.462 (-1.619)	0.369 (-1.809)
	I(1)	-6.918 (0.000)***	-8.577 (0.000)***
LNPAT	I(0)	0.861 (0.993)	0.548 (0.986)
	I(1)	-5.800 (0.000)***	-5.947 (0.000)***
LNGDP	I(0)	-1.435 (0.553)	-1.434 (0.556)
	I(1)	-6.610 (0.000)***	-6.610 (0.000)***
LNURB	I(0)	-5.578 (0.000)***	-4.799 (0.000)***

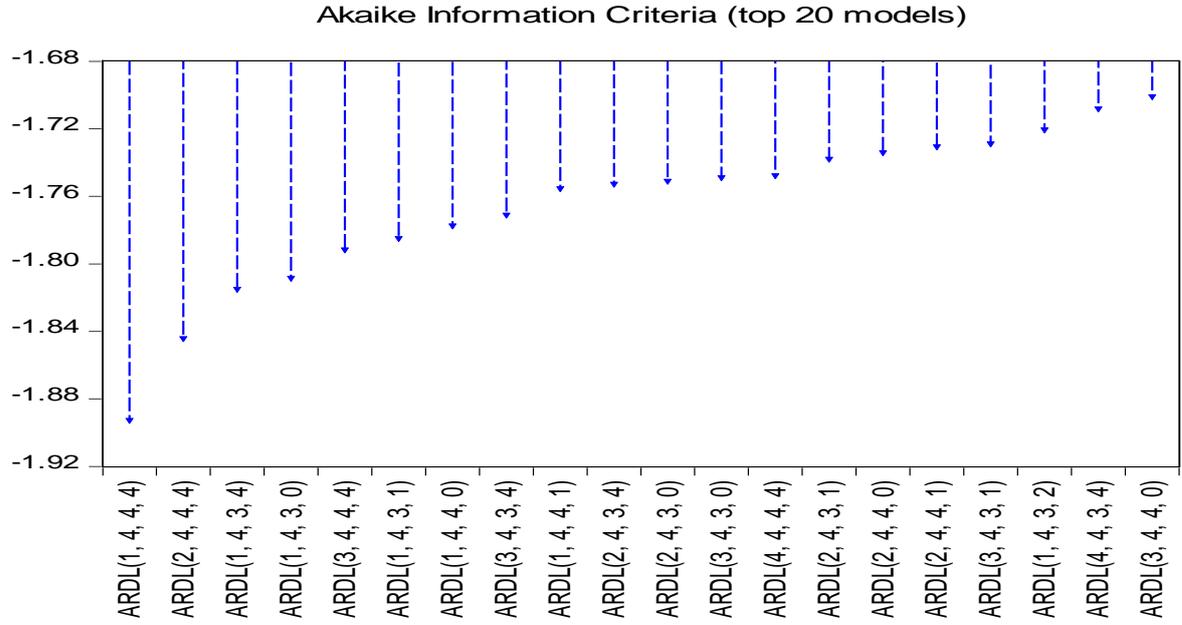
***: 0.01 anlamlılık düzeyini göstermektedir. ADF ve PP için, %1, %5 ve 10 için kritik değerler; -3,699, -2, 976 ve -2.627 şeklindedir.

Test sonuçlarına göre bağımlı değişken olarak ele alınan karbon emisyonu I(1)’de durağan hale gelmiştir. Diğer değişkenler olan patent başvuru sayısı ve ekonomik büyüme I(1)’de durağan hale gelmiştir. Kentsel nüfus ise I(0)’da durağan hale gelmiştir. Bu sonuçlar kentleşme dışındaki diğer serilerin; karbon

emisyonu, patent başvuruları ve ekonomik büyümenin birim köklü olduklarını birinci farkları alındıktan sonra durağanlaştıklarını göstermektedir. Birim köklerin sonuçları, literatürde de belirtildiği gibi bağımlı ve bağımsız değişkenlerin farklı seviyede durağan olması nedeniyle ARDL modeli kurulmasının önünde bir engel bulunmadığı göstermektedir.

İkinci ön koşul ARDL modeli için uygun gecikme uzunluğunun tespit edilmesidir. Aşağıda gösterilmektedir.

Şekil 2: Gecikme Uzunluklarının Belirlenmesi

AIC koşulu ile gecikme uzunluğu belirlenmiştir. Bunun için 20 alternatif model belirlenmiştir. (1.4.4.4) modeli tahmin için uygun model olarak seçilmiştir. Model tahmini için en küçük değer belirlenmesinin ardından uzun dönemli ilişkiye sınır testiyle ulaşılmıştır. Sınır testine ait sonuçlar tablo 3’de bulunmaktadır.

Tablo 3: Sınır Testi Sonuçları

F Değeri	8.121	
Değer Aralığı	I(0)	I(1)
%10	2.37	3.2
%5	2.79	3.67
%1	3.65	4.66
Tanısal Testler		
Breusch LM	11.782(0.706)	
Jarque Bera	2.344(0.309)	
Heteroskedasticity Testi Breusch-Pagan-Godfrey	23.985(0.155)	
Ramsey Reset Test	0.0391 (0.969)	

Değişkenler arasında %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde eşbütünlük olup olmadığı Tablo 2’de gösterilmiştir. Hesaplanan F istatistik değeri, (8.121) %1 anlamlılık düzeyinde üst sınır kritik değerinden büyüktür. Dolayısıyla H_1 hipotezi kabul edilerek değişkenler arasında eşbütünlük olduğu

belirlenmiştir. Bu sonuç uzun dönemde modelde kullanılan karbon emisyonları, patent başvuruları, ekonomik büyüme ve kentleşme arasında anlamlı bir ilişkiyi işaret etmektedir.

Modele ait tanısal test sonuçları değerlendirildiğinde; Prob. =0.706> 0.05 olduğu için yapılan ARDL analizinde otokorelasyon problemi bulunmamıştır. Jarque Bera Prob. =0.309>0.05 olduğundan normal dağılıma sahiptir. Heteroskedasticity testi olasılık değeri Prob. =0.155>0.05 olduğundan seride değişen varyans sorunu olmadığı bulunmuştur. Seride spesifikasyon problemi olmadığı Ramsey reset test olasılık değeri Prob. = 0.969>0.05 ile gösterilmiştir. Elde edilen bu eşbütünlük ilişkisi sonuçları ise Tablo 4’de belirtilmiştir.

Tablo 4: Uzun Dönem Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LNGDP	0.956412	0.040592	0.235614	0.005***
LNPAT	-0.554640	0.012399	4.473374	0.000***
LNURB	1.541053	0.233743	6.592948	0.000***
C	-5.667850	0.719518	-7.877285	0.000***

*** 0.01 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 4 uzun dönemli ARDL modeli ile hesaplanan parametrelerin değerlerini göstermektedir. Bu şekilde değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin durumu belirlenebilir. Çalışmada karbon emisyonu bağımlı değişkeni, ekonomik büyüme, patent başvuruları ve kentleşme bağımsız değişkenleri göstermektedir. Uzun dönem katsayıları incelendiğinde, patent başvuruları, ekonomik büyüme ve kentleşme değişkeleriyle karbon emisyonları arasında anlamlı ilişki elde edilmiştir. Katsayıların işaretleri değerlendirildiğinde ise patent başvuruları değişkeninin işareti negatif, ekonomik büyüme ve kentleşmenin ise işareti pozitifdir. Bu sonuç uzun dönemde patent başvurularının arttıkça karbon emisyonlarının azalacağını buna karşın kentleşme ve ekonomik büyüme arttıkça da karbon emisyonlarının artacağını göstermektedir. Ele alınan çalışmadaki açıklayıcı değişkenlerden en fazla kentleşmede meydana gelen artışlar çevre kalitesi üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Ekonomik büyümede gerçekleşen %1’lik artış CO₂ emisyonunda % 0.95 birimlik artışa yaratmıştır. Patent başvurularında gerçekleşen %1’lik artış CO₂ emisyonunda % -0.55 birimlik azalış yaratmıştır. Kentleşmede gerçekleşen %1’lik artış CO₂ emisyonunda % 1.54 birimlik artış yaratmıştır.

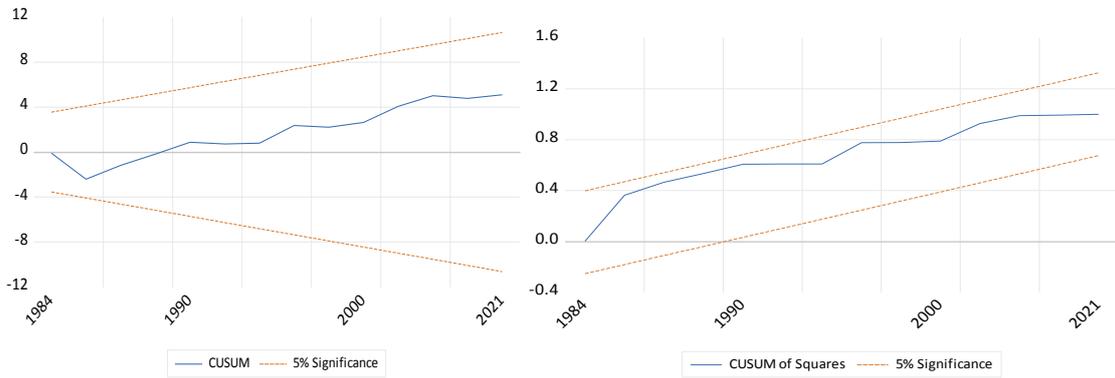
Tablo 5: Hata Düzeltme Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	T-İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
D(LNCO ₂ (-1))	-0.224	0.146	-1.534	0.147
D(LNCO ₂ (-2))	-0.327	0.139	-2.338	0.034
D(LNGDP)	0.007	0.038	0.202	0.842
D(LNGDP(-1))	0.086	0.054	1.588	0.134
D(LNGDP(-2))	0.208	0.055	3.753	0.002
D(LNGDP(-3))	0.098	0.049	2.009	0.064
D(LNPAT)	0.308	0.057	5.340	0.000
D(LNPAT (-1))	0.108	0.041	2.614	0.020
D(LNPAT (-2))	-0.077	0.041	-1.858	0.084
D(LNPAT (-3))	-0.184	0.057	-3.221	0.006
D(LNURB)	-20.330	5.470	-3.716	0.002
D(LNURB (-1))	23.974	7.558	3.171	0.006
D(LNURB (-2))	-21.427	7.345	-2.917	0.011
D(LNURB (-3))	-7.107	5.074	-1.400	0.183
CointEq(-1)*	-0.456	0.101	-4.479	0.000

Tablo 5’te görüldüğü gibi hata düzeltme değeri -0.456 (0.000) şeklinde görülmektedir. Bu değer kısa sürede gerçekleşebilecek bozulmaların uzun sürede ortadan kalkarak düzeleceğini göstermektedir. Bu sonuç ayrıca cari dönemdeki bir sapmanın %45’inin bir dönem sonra ortadan kalkacağını ifade etmektedir.

Katsayıların kararlılığı için CUSUM ve CUSUMQ grafikleri kullanılmıştır. İlgili test grafikleri Şekil 3’de gösterilmektedir.

Şekil 3: Cusum ve Cusum SQ

Yukarıdaki şekil 3’te tahmin edilen ARDL modelinin kararlı olduğunu göstermektedir. Yukarıdaki şekillerde değişkenlerin %5 düzeyinde kritik sınırlar arasında bulunmuştur. Böylece araştırmada kullanılan değişkenlerin katsayılarının kararlı olduğu sonucu elde edilmiştir.

4.Sonuç

Enerji, ekonomik ve teknolojik gelişmenin itici gücü olduğu için dünyadaki tüm ülkeler için büyük önem arz etmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde enerji talebine uzun vadeli çözüm yolları sunabilmek sürdürülebilir kalkınmada büyük bir avantaj sağlamaktadır. Türkiye hızlı nüfus artışı ve dinamik ekonomik kalkınmaya sahip ülkeler arasında yer almaktadır. Sanayi sektöründe ve günlük hayatta daha fazla enerji talep edilmesi karbon emisyonlarının artmasına neden olmaktadır. Artan enerji talebini yenilenebilir enerji teknolojileri devreye sokularak karşılamak öncelikli amaç olmalıdır. Bu sayede hem karbon emisyonları azalabilir hem de enerji talebi karşılanmış olabilir. Bu sebeple, verimli enerji politikaları ve teknolojilerini geliştirmek son derece önemlidir.

Çalışmada, Türkiye’de teknolojik yeniliklerin ve ekonomik büyümenin çevre kalitesi üzerindeki etkileri 1984-2021 dönemi için incelenmiştir. Çevre kalitesini etkileyen unsurlar olarak teknolojik yeniliği temsilen patent başvuruları, ekonomik büyüme ve kentleşme oranı ele alınarak ekonometrik olarak analiz edilmiştir.

Çalışmanın sonucunda ise, modelde bağımsız değişken olarak yer alan patent başvuruları, ekonomik büyüme ve kentleşme değişkenleriyle karbon emisyonları arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Katsayıların işaretleri değerlendirildiğinde ise patent başvuruları değişkeninin işareti negatif, ekonomik büyümenin ve kentleşme işareti ise pozitifdir. Bu sonuçlarda literatürde Ahmed, Uddin and Sohag (2016), Dinda (2018), Fernandez, Lopez and Blanco (2018), Ganda (2019), Hashmi and Alam (2019), Erdoğan, Yıldırım, Yıldırım ve Gedikli (2019) Chen ve Lee (2020) Cheng ve arkadaşları (2021) Özpolat ve Özsoy (2022), Erdinç ve Aydınbaş(2023) benzer bulgulara sahiptir. Bu sonuç uzun dönemde patent başvurularının arttıkça karbon emisyonlarının azalacağını buna karşın kentleşme ve ekonomik büyüme

artıkça da karbon emisyonlarının artacağını göstermektedir. Çalışmada teknolojik gelişmelerin artışı karbon emisyonları üzerinde azaltıcı etki yaratması teknolojinin etkili kullanıldığını karbon emisyonlarını azaltıcı politikaların uygulandığını göstermektedir. Ekonomik büyüme ve kentleşmenin özellikle sanayileşmeyle birlikte karbon emisyonları üzerinde artırıcı bir etki yaratmıştır.

Ekonomik büyümenin CO₂ emisyonlarını artırarak çevre kalitesi üzerinde olumsuz etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktada yatırımcıların çevreye önem vermediği daha eski teknolojileri kullandığı ve çevresel kirliliği artırarak çevresel kalitenin zarar gördüğü sonucu ortaya çıkmaktadır. Artan gelirle birlikte bireylerin çevreye karşı daha duyarlı olduğu ve yatırımcıların çevreye duyarlı olabilme hususunda zorlandığı görülmektedir. Türkiye’de istenilen gelir düzeyine ulaşılamadığı sonucuna varılmaktadır. Özellikle endüstri sektöründe fosil kaynaklı yenilenemez enerji tüketiminin kullanılması çevre kalitesini olumsuz etkilemektedir.

Teknolojik gelişmenin CO₂ emisyonlarını azaltarak çevre kalitesi üzerinde olumlu etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktada çevreye duyarlı, daha az zarar veren, teknolojisi ve verimliliği yüksek enerji kaynaklarına yönelik söz konusudur. Teknolojideki gelişmelerle birlikte CO₂ emisyonlarının azalması bu alana yönelik yapılan yatırımların önemini göster önüne sermektedir. Bu noktada Türkiye’de çevre teknolojilerinde, patent sayılarında, ar-ge harcamalarında ve inovasyonlarda gerekli yatırımların gerçekleştiği söylenebilmektedir. Buna bağlı olarak çevre kalitesinin arttığını söylemek mümkündür.

Kentleşmenin CO₂ emisyonlarını artırarak çevre kalitesi üzerinde olumsuz etki yarattığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumun nedenleri olarak, kentleşmeyle birlikte daha fazla ekonomik aktivite ve enerji yoğun ürünlerin kullanılması, kentleşmeyle birlikte orman alanlarının azalması ve sera gazına yükselten kentsel nüfusa karşı yeterli olamaması, kentsel nüfusun gereksinimleri için hibrit tohumların kullanıldığı ve toprak verimliliğinin azalması, plansız kentleşmenin ve doğal kaynakların gereksiz şekilde kullanılması söylenebilmektedir.

Araştırmada patent başvurularının, kentleşmenin ve ekonomik büyümenin çevre kalitesi üzerindeki önemi görülmektedir. Bu bağlamda teknolojik yenilik konusunda çalışan şirketlere teşvik ve finansal destekler sağlanmalıdır. Karbon salınımını azaltan yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı teşvik edilmelidir. Sanayi politikaları oluştururken çevresel bozulmanın dikkate alan politikalar üretilmelidir. Çevre kirliliğini en aza indirmek aynı zamanda sosyal ve kültürel eğitim politikaları gerçekleştirilmelidir. sürdürülebilir kalkınma için teknolojik gelişmenin artırılması ve kentleşmeyle birlikte karbon emisyonlarının azaltılması için çevre dostu politikalar geliştirilmesi önerilmektedir. İklimin değişmesi ile yenilenebilir enerjiye dair yeni proje fonlarının oluşturulması ve desteklenmesi, yeşil teknoloji transferinin desteklenmesi, enerjide tasarruflu teknolojik sistemlerin kullanılması, çevresel politikaların uygulanması, Ev ve işyerlerinde enerji tasarrufu bilincinin oluşturulması, Binalarda ısı yalıtım sistemlerinin kullanılması, motorlu araç kullanımı yerine yürüme ve bisiklet kullanımının artırılması, eski araç ve gereçlerde geri dönüşüm uygulamalarının teşvik edilmesi ve Ar-ge harcamalarının artırılması önerilmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Ahmed, A., Uddin, G.S. and Sohag, K. (2016). Biomass Energy, Technological Progress and the Environmental Kuznets Curve: Evidence from Selected European Countries. *Biomass and Bioenergy*, 90, s. 202-208.
- Akyol, M., ve Mete, E. (2021).Çevresel Teknolojik Inovasyonların CO₂ Emisyonu Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Örneği. *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(2), s. 569-590.<https://doi.org/10.26650/ISTJECON2021-935480>
- Albino, V., Ardito, L., Dangelico, R. M., ve Petruzzelli, A. M. (2014). Understanding The Development Trends Of Low-Carbon Energy Technologies: A Patent Analysis. *Applied Energy*, 135, s. 836-854.
- Al-mulali, U., Che Sab, C.N. B., Fereidouni, H. G. (2012). Exploring The Bi-Directional Long Run Relationship Between Urbanization, Energy Consumption, And Carbon Dioxide Emission. *Energy*, 46(1), s. 156-167.<https://doi.org/10.1016/j.energy.2012.08.043>.
- Aytun, C., Akın, C. ve Algan, N. (2017). Gelişen Ülkelerde Çevresel Bozulma, Gelir ve Enerji Tüketimi İlişkisi. *Ömer Halis Demir İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), s.1-11.
- Bianchi, M., and Cordella, M. (2023). Does Circular Economy Mitigate the Extraction of Natural Resources? Empirical Evidence Based on Analysis of 28 European Economies Over the Past Decade. *Ecological Economics*, 203, 107607.
- BM(2018). <https://www.un.org/en>(Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- BT(2016),https://www.btplc.com/Purposefulbusiness/Ourapproach/Ourpolicies/ICT_Carbon_Reduction_EU.pdf(Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- BP(2024) <http://www.bp.com/statisticalreview>(Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- Chen, Y., ve Lee, C. C. (2020). Does Technological Innovation Reduce CO₂ Emissions? Cross-Country Evidence. *Journal Of Cleaner Production*, 263, s. 1-11.
- Cheng, C., Ren, X., Dong, K., Dong, X., ve Wang, Z. (2021). How Does Technological Innovation Mitigate CO₂ Emissions In Oecd Countries? Heterogeneous Analysis Using Panel Quantile Regression. *Journal Of Environmental Management*, 280, s. 1-11.
- Çetin, M., Kırıcı, B., Saygın, S. ve Alaşahan, Y. (2018). Ekonomik Büyüme, Finansal Gelişme, Enerji Tüketimi Ve Dış Ticaretin Çevre Kirliliği Üzerindeki Etkisi: Türkiye Ekonomisi İçin Bir Nedensellik Analizi (1960-2013). *Balkan Journal of Social Sciences/Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), s. 26-43. <http://hdl.handle.net/20.500.11776/2706>
- Dauda, L., Long, X., Mensah, C.N., Salman, M., Boamah, K.B., Ampon-Wireko, S. and Dogbe, C.S.K. (2021). Innovation, trade openness and CO₂ emissions in selected countries in Africa. *Journal of Cleaner Production*, 281, s. 1-11.
- Demirer, G., ve Mirata, M. (1999). Endüstriyel Kirlilik Önleme Ya Da Temiz Üretim. *Endüstri & Otomasyon*, 31, s. 110-113
- Dickey, D. A., ve Fuller, W. A. (1979).Disturbtion Of The Estimators For Autoregressive Series With A Unit Root. *Journal Of The American Statiscal Association*, 49, s. 427-431.

- Dinda, S. (2018). Üretim Teknolojisi Ve Karbon Emisyonu: Kısa Vadeli Dinamiklerle Uzun Vadeli İlişki. *Uygulamalı Ekonomi Dergisi* , 21 (1), s. 106-121.
- Erdoğan, Z. ve Aydınbaş, G. (2023). Sürdürülebilir Kalkınma İçin Çevre Kirliliği İle İlişkili Unsurların Tespiti: Panel Veri Analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(3), s. 1050-1067.
- Erdoğan, S., Yıldırım, S., Yıldırım, D. Ç., ve Gedikli, A. (2019). *G20 Ülkelerinde Inovasyon Ve CO₂ Emisyonu*. İstanbul: Basım Pazıl Reklam.
- Esen, E., Yıldırım, S., ve Kostakoğlu, F. (2012). Felstein - Horioka Hipotezinin Türkiye Ekonomisi İçin Sınanması: Ardl Modeli Uygulaması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1), s. 251-267.
- Fernandez, Y.F., Lopez, M. A. F., ve Blanco, B. O. (2018). Innovation For Sustainability: The Impact Of R&D Spending On CO₂ Emissions. *Journal Of Cleaner Production*, 172, s. 3459-3467.
- Ganda, F. (2019). The Impact Of Innovation And Technology Investments On Carbon Emissions In Selected Organisation For Economic Co-Operation And Development Countries. *Journal Of Cleaner Production*, 217, s. 469-483
- Ghita, S. I., Saseanu, A. S., Gogonea, R. M., ve Huidumac-Petrescu, C. E. (2018). Perspectives Of Ecological Footprint In European Context Under The Impact Of Information Society And Sustainable Development. *Sustainability*, 10(9), 3224.
- Greening, L.A. (2000). Energy Efficiency And Consumption-The Rebound Effect-A Survey. *Energy Policy*, 28(6-7), s. 389-401.
- Güriş, S., ve Tuna E. (2011). Çevresel Kuznets Eğrisi'nin Geçerliliğinin Panel Veri Modelleriyle Analizi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2), s. 173-190.
- Hashmi, R., ve Alam, K. (2019). Dynamic Relationship Among Environmental Regulation, Innovation, CO₂ Emissions, Population, And Economic Growth In OECD Countries: A Panel Investigation. *Journal Of Cleaner Production*, 231, s. 1100-1109.
- İnançlı, S , ve Akı, A . (2020). Türkiye'nin Enerji İthalatı ve Yenilenebilir Enerji Arasındaki İlişkinin Ampirik Olarak İncelenmesi . *Econder International Academic Journal* , 4 (2) , 551-564 .
- Jiang, M., Kim, E. ve Woo, Y. (2020). The Relationship between Economic Growth and Air Pollution – A Regional Comparison between China and South Korea. *International Journal of. Environmental Research and Public Health*, 17, s. 1-20. doi:10.3390/ijerph17082761
- Johnstone, N., Hascic, I., ve Popp, D. (2010). Renewable Energy Policies And Technological Innovation: Evidence Based On Patent Counts. *Environmental And Resource Economics*, 45, s. 133-155.
- Kılınc, E. C. (2021). Ekolojik Ayak İzi-Enerji Ar-Ge Harcamaları İlişkisi: OECD Ülkeleri Örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), s. 527-541. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.723064>.
- Koçak, E. (2017). Finansal Gelişme Çevresel Kaliteyi Etkiler Mi? Yükselen Piyasa Ekonomileri İçin Ampirik Kanıtlar. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(3), s. 535-552
- OECD (2007). Environmental Performance Reviews. [Available online at: <https://Www.Oecd-İlibrary.Org/>], Retrieved on April 08, 2023

- Oğul, B. (2022). Türkiye’de Çevresel Teknolojik Inovasyonlar Ekolojik Ayak İzini Azaltıyor Mu? ARDL Sınır Testi Analizi. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, (INIJOSS), 11(2)*, s. 409-427
- Özpolat, A., ve F. Nakipoğlu, Ö. (2022). The Effect Of Technological Innovations On Environmental Quality In Selected Oecd Countries. *Sosyoekonomi, 30(51)*, s. 11-31.
- Phillips, C. B., ve Perron, P. (1998). Test For A Unit Root In Time Series Regression. *Biometrika, 75*, s. 335-346.
- Shafiei, M. W. M., ve Abadi, H. (2017). The Importance Of Green Technologies And Energy Efficiency For Environmental Protection. *International Journal of Applied Environmental Sciences, 12(5)*, s. 937-951.
- Sandner, P. G., ve Block, J. (2011).The Market Value Of R&D, Patents, And Trademarks. *Res Policy, 40(7)*, s. 969-985
- Sehrawat, M., Giri, A.K. ve Mohapatra, G. (2015). The Impact Of Financial Development, Economic Growth And Energy Consumption On Environmental Degradation. *Management of Environmental Quality: An International Journal, 26(5)*, s. 666-682. doi:10.1108/MEQ-05-2014-0063
- Seto, K. (2014). *Human Settlements, Infrastructure And Spatial Planning*, in: o. Edenhofer et al. (eds.), climate change 2014: mitigation of climate change, Contribution Of Working Group III To The Fifth Assessment Report Of The Intergovernmental Panel On Climate Change (IPCC, Geneva), (923-1000), Cambridge UK/New York: Cambridge University Press.
- Şentürk, C., Sezgin, A., Demirel, O., ve Demirgil, H.,(2023). Döngüsel Bir Ekonomiye Doğru: AB27’de Makroekonomik, Çevresel Ve Teknolojik Etkenlerin Analizi. *İstanbul Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı(11)*, s. 163-179.
- Temelli F., ve Şahin D. (2019). Yükselen Piyasa Ekonomilerinde Finansal Gelişme, Ekonomik Büyüme ve Teknolojik Gelişmenin Çevresel Kalite Üzerine Etkisinin Analizi. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9 (2)*, s. 577-593
- TÜİK (2023). <https://www.tuik.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- TÜİK (2024). <https://www.tuik.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- UNCTAD(2022) <https://hbs.unctad.org/>(Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- Zhou, N. (2010). Overview Of Current Energy-Efficiency Policies In China. *Energy Policy, 38(11)*, s. 6439-6452
- World Bank (2024). <https://data.worldbank.org/>, (Erişim Tarihi: 16.02.2024).

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 118-135, doi: 10.11616/asbi.1391510

Digital Economy: Türkiye's Development Trends

Dijital Ekonomi: Türkiye'nin Kalkınma Trendleri

Yavuz Selim BALCIOĞLU¹

Geliş Tarihi (Received): 15.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 01.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Abstract: This approach enables a comprehensive exploration of the digital economy's development trends in Türkiye, covering various sectors and dimensions. The article examines the current state of digital infrastructure, technology adoption, and related policy initiatives in Türkiye, and discusses the challenges and opportunities presented by the digital economy, with a particular focus on job creation, economic growth, and competitiveness. The aim of this article is to examine the development trends of the digital economy in Türkiye, highlighting the key factors that contribute to its growth and competitiveness. Türkiye has made significant strides in developing its digital economy, with investments in digital infrastructure, technology adoption, and policy initiatives aimed at fostering growth and competitiveness. The article also highlights the importance of addressing the digital divide and promoting digital inclusion, also ensuring data privacy.

Keywords: Digital economy, Türkiye, Developments, Trends.

&

Öz: Bu yaklaşım, Türkiye'deki dijital ekonominin gelişim eğilimlerini kapsamlı bir şekilde araştırmayı sağlamakta ve çeşitli sektörleri ve boyutları kapsamaktadır. Bu makale, Türkiye'deki dijital altyapının, teknoloji benimsemenin ve ilgili politika girişimlerinin mevcut durumunu incelemekte ve dijital ekonominin sunduğu zorlukları ve fırsatları tartışmakla birlikte özellikle iş yaratma, ekonomik büyüme ve rekabetçilik üzerine odaklanmaktadır. Bu makalenin amacı, Türkiye'de dijital ekonominin gelişim eğilimlerini incelemek ve büyümesine ve rekabetçiliğine katkıda bulunan ana faktörleri vurgulamaktır. Türkiye, dijital altyapıya, teknoloji benimsemeye ve büyümeyi ve rekabetçiliği teşvik etmeye yönelik politika girişimlerine önemli yatırımlar yaparak dijital ekonomisini geliştirmede önemli adımlar atmıştır. Makale ayrıca, dijital bölünmeyi ele almanın ve dijital dahil olmayı teşvik etmenin, aynı zamanda veri gizliliğini sağlamanın önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital ekonomi, Türkiye, Gelişmeler, Trendler.

Atıf/Cite as: Balcıoğlu, Y. S. (2024). Digital Economy: Türkiye's Development Trends. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 118-135. doi: 10.11616/asbi.1391510

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., Yavuz Selim Balcıoğlu, Gebze Teknoloji Üniversitesi, ysbalcioglu@gtu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Introduction

The digital economy, a term first coined by Don Tapscott in his 1995 book "The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence," encompasses the economic activities that rely on the use of digital technologies and the internet (Kewsuwun, 2020). As the world becomes increasingly connected, the digital economy plays a vital role in driving innovation (Dikkaya and Aytekin, 2019), productivity, and economic growth (Tapscott, 1999). It includes a wide range of sectors, such as e-commerce, online services, digital finance, and data-driven decision-making (Shahat Osman and Elragal, 2021).

One of the critical factors driving the digital economy's growth is the increasing ubiquity of internet access and the proliferation of digital devices, such as smartphones, tablets, and computers (Chinoracky and Corejova, 2021). This widespread connectivity has enabled businesses to access new markets, reach a broader customer base, and streamline their operations through digital channels (Kumar, Bezawada and Trivedi, 2018). Furthermore, the rise of social media platforms, online advertising, and digital content creation has led to new business models and revenue streams that were previously unimaginable (Mujahid and Mubarik, 2021).

At the same time, the digital economy presents a series of challenges that must be addressed to ensure inclusive and sustainable growth. These challenges include the digital divide, which refers to the gap between those who have access to digital technology and those who do not, as well as disparities in digital literacy and skills (Park, Kim and Park, 2021). Additionally, the digital economy raises concerns about data privacy, cybersecurity, and the potential displacement of traditional jobs due to automation and technological advancements (Renu, 2021). To tackle these challenges, governments, businesses, and civil society organizations must work together to develop comprehensive policies, strategies, and initiatives that promote digital inclusion, protect individuals' privacy, and foster the development of a skilled workforce capable of adapting to the rapidly changing digital landscape (Steinitz and Orland, 2021). By proactively addressing these challenges, countries can better position themselves to leverage the full potential of the digital economy and create a more equitable and prosperous future for all citizens (Newman et al., 2012).

At the heart of the digital economy are information and communication technologies (ICTs), which have revolutionized the way individuals, businesses, and governments communicate, access information, and conduct transactions (Capano and Pavan, 2019). The digital economy's rapid growth has been fueled by advancements in various areas, including artificial intelligence, machine learning, big data, cloud computing, and the Internet of Things (Raja Wahab and Bakar, 2021).

As the digital economy continues to evolve and expand, it brings about both opportunities and challenges for businesses, workers, and policymakers. In this context, understanding the trends shaping the digital economy and their potential implications is crucial for countries like Türkiye, as they strive to harness the benefits of digitalization and foster sustainable economic growth in an increasingly competitive global landscape (Liao et al., 2019). By staying informed of these trends and adapting their strategies accordingly, stakeholders can better position themselves to seize the opportunities presented by the digital economy while addressing the challenges that come with this rapid transformation.

Highlighting the importance of understanding digital economy trends is crucial for countries like Türkiye, as it can help them capitalize on the opportunities presented by this transformation and maintain their competitiveness in an increasingly globalized market. Türkiye, as an emerging economy with a young, tech-savvy population, has the potential to greatly benefit from digitalization (Ulutasdemir et al., 2015). By staying informed of global and regional digital economy trends, Türkiye can identify areas of growth, align its policies and strategies accordingly, and invest in the necessary infrastructure, education, and workforce development initiatives to foster a thriving digital ecosystem (De Fuentes, Santiago and Temel, 2020).

Furthermore, understanding digital economy trends can help Türkiye address some of its key economic challenges, such as unemployment, income inequality, and regional disparities, by promoting new job opportunities, fostering digital entrepreneurship, and stimulating innovation in various sectors (Ballı,

2020). As the digital economy continues to evolve, countries that are proactive in adopting and adapting to these trends will be better positioned to leverage technology as a catalyst for sustainable growth and development.

The purpose of this article is to provide an in-depth analysis of the current state and development trends of the digital economy in Türkiye, examining both the opportunities and challenges arising from these trends. The article aims to shed light on the key areas of growth, the role of government policies and support, and the impact of digital transformation on various industries within the country. Additionally, it will explore the potential implications of these trends for Türkiye's future economic prospects and competitiveness on the global stage.

The scope of the article will encompass the following aspects:

- An overview of the digital economy, its importance, and its relevance to Türkiye.
- A detailed analysis of the key digital economy trends in Türkiye, including e-commerce, fintech, digital transformation across industries, and the adoption of emerging technologies.
- A discussion of the challenges and opportunities related to the digital economy, such as digital inclusion, data privacy, and workforce development.
- Recommendations for further growth and strategies for Türkiye to capitalize on digital economy trends and address potential challenges.

By exploring these aspects, the article aims to provide valuable insights and information for stakeholders, including policymakers, business leaders, entrepreneurs, and academics, who are interested in understanding the dynamics of the digital economy in Türkiye. The goal is to contribute to the ongoing discourse and inform decision-making processes, facilitating Türkiye's successful transition towards a more digital, innovative, and inclusive economy.

This study presents a novel exploration of Türkiye's burgeoning digital economy, an area that has yet to be comprehensively examined within the existing body of research. Distinctively, it explores how Türkiye is leveraging its unique position at the crossroads of Europe and Asia to develop a digital infrastructure that caters to its diverse economic landscape. Unlike previous works, this research provides an up-to-date, holistic view of digital transformation in various sectors, including government services, e-commerce, fintech, and digital banking, specifically tailored to Türkiye's socio-economic context. It employs a multifaceted approach, combining qualitative and quantitative analyses, to offer new insights into the challenges and opportunities presented by the digital economy in a developing and strategically significant country. The study's comprehensive examination of government policies, technological adoption, and infrastructural development, alongside its focus on contemporary issues such as digital inclusion, cybersecurity, and the impact of digitalization on job creation, makes it a pioneering contribution. It not only bridges a critical gap in the academic literature but also serves as a valuable resource for policymakers and business leaders navigating Türkiye's dynamic digital landscape, marking a significant step forward in understanding the complexities and potentials of digital economies in emerging markets.

2. Background

In the following theoretical background, we introduce and define key concepts integral to understanding Türkiye's digital economy. The framework begins by exploring 'digital transformation,' a pivotal process impacting various economic sectors, followed by 'digital inclusion,' crucial for equitable access to technology. We then explore into 'e-commerce' and 'fintech,' highlighting their transformative roles in Türkiye's market landscape. Each concept is contextualized within Türkiye's unique socio-economic fabric, drawing from a rich tapestry of contemporary research and historical data. This section not only outlines

the fundamental principles underpinning the digital economy but also critically examines their relevance and application in Türkiye's context. By weaving these concepts seamlessly together, we aim to provide a coherent narrative that lays a robust foundation for our methodology, illustrating how these theoretical constructs inform and drive our research approach. This structured flow ensures a comprehensive understanding of the digital economy's complexities, particularly in an emerging market like Türkiye, setting the stage for a nuanced exploration of its development trends, challenges, and opportunities.

Türkiye, located at the crossroads of Europe and Asia, has a diverse and dynamic economy with a strong industrial base, a growing service sector, and a significant agricultural production. Its strategic location, large domestic market, and young population make it an attractive destination for investment and trade (Tausch and Heshmati, 2021). In recent years, Türkiye has experienced periods of robust economic growth, driven by strong domestic demand, public infrastructure investments, and an expanding export sector. However, the country has also faced several economic challenges, including high inflation, currency depreciation, and a growing current account deficit. These challenges have been exacerbated by external factors, such as geopolitical tensions, fluctuating global commodity prices, and the impact of the COVID-19 pandemic on international trade and tourism (Balkanlı, 2020).

The government has implemented various measures to stabilize the economy, such as monetary policy adjustments, fiscal stimulus packages (Öniş and Güven, 2011), and structural reforms aimed at increasing competitiveness and fostering sustainable growth. These efforts have yielded mixed results, with periods of economic recovery followed by episodes of volatility and uncertainty (Günçavdi and Küçük, 2013). In the context of the digital economy, Türkiye has made significant strides in developing its information and communication technology (ICT) infrastructure and promoting digital transformation across various sectors (Ozcan, 2018). The country's young and tech-savvy population, coupled with increasing internet penetration and smartphone usage, has contributed to the growth of e-commerce, fintech (AKTUĞ, 2020), and digital services industries.

However, challenges remain in fully harnessing the potential of the digital economy, such as addressing the digital divide, ensuring data privacy and cybersecurity (Shukan et al., 2019), and developing a skilled workforce capable of adapting to the rapidly changing digital landscape (Marszk and Lechman, 2021). By focusing on these areas and leveraging the opportunities presented by digital economy trends, Türkiye can strengthen its economic position and create a more resilient, inclusive, and innovative economy for the future.

Türkiye has made significant progress in developing its digital infrastructure and adopting technology in various sectors. Here is an overview of the digital infrastructure and technology adoption in Türkiye based on the available data up to that point, shown in Figure 1.

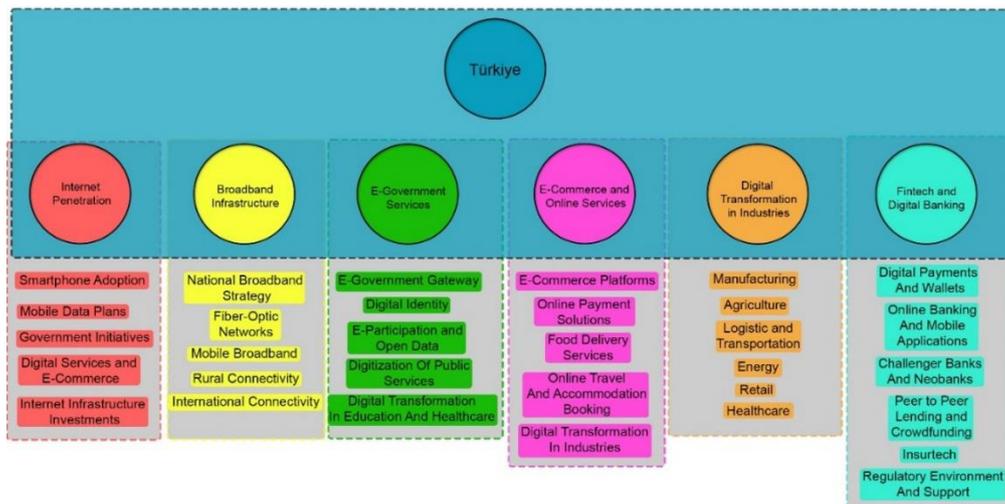

Figure 1: Digital infrastructure and technology adoption in Turkey

2.1. Internet Penetration

Türkiye has witnessed a rapid increase in internet penetration over the years. According to the Turkish Statistical Institute (TurkStat), as of 2022, the internet usage rate among individuals aged 16-74 was around 82,6% (Çebi Karaaslan, 2022). The widespread availability of smartphones and affordable mobile data plans has played a crucial role in boosting internet access and usage (Kato, 2012). Internet penetration is divided into six stages. These stages are shown in Figure 2.

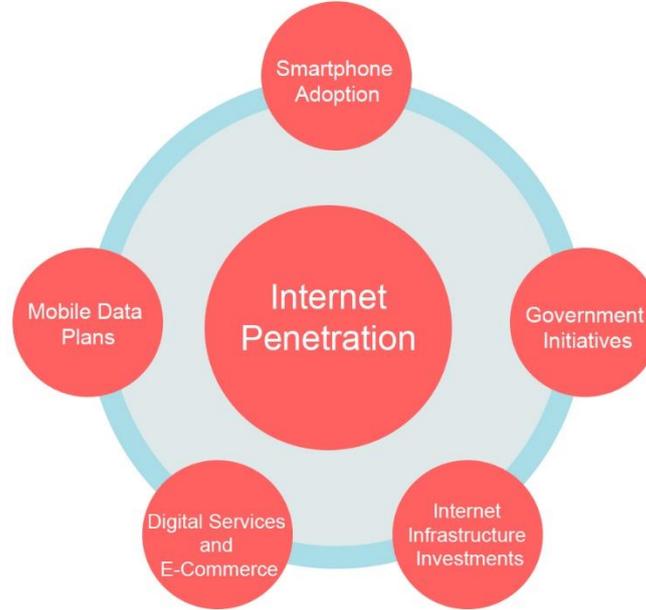

Figure 2: Internet penetration in Turkey

2.1.1. Smartphone Adoption

The proliferation of smartphones and their increasing affordability have played a crucial role in expanding internet access in Türkiye (Canpolat, 2021). As smartphone ownership has grown (Chmielarz et al., 2021), more people have gained access to the mobile internet, which has contributed to the rise in overall internet penetration.

2.1.2. Mobile Data Plans

Mobile network operators in Türkiye have introduced various affordable mobile data plans (Aydin, 2016), making it easier for users to access the internet on their devices. The competition among service providers has led to lower prices and better quality of services (Yildirim, Zeydan and Yigit, 2020), further boosting internet usage.

2.1.3. Government Initiatives

The Turkish government has undertaken several initiatives to increase internet penetration across the country. Through the National Broadband Strategy, the government aims to provide high-speed internet access to all citizens, with a special focus on rural and underserved areas (Newswire, 2016). This includes the expansion of fiber-optic networks and the development of 4G and 5G mobile networks (Kalem et al., 2021).

2.1.4. Digital Services and E-commerce

The growth of e-commerce (Kaya and Aydin, 2019), online services, and digital platforms in Türkiye has created a demand for reliable and accessible internet connections. As more people begin to rely on the

internet for shopping, accessing information, and using various services, internet penetration continues to rise (Yazici and Baloglu, 2018).

2.1.5. Internet Infrastructure Investments

Türkiye has invested in improving its internet infrastructure (Yılmaz and Kırışkan, 2020), including upgrading international connectivity and increasing the capacity of domestic networks. These investments have contributed to better internet access and higher speeds for users across the country (Önder, 2021).

2.2. Broadband Infrastructure

Türkiye has invested in expanding its broadband infrastructure, including both fixed and mobile networks. The government has implemented the National Broadband Strategy, aiming to provide high-speed internet access across the country, with a focus on connecting rural and underserved areas. This has led to the growth of fiber-optic networks and the increasing availability of 4G and 5G mobile networks (Nicoletti, von Rueden and Andrews, 2020). The broadband infrastructure in Türkiye is divided into five phases. These stages are shown in Figure 3.

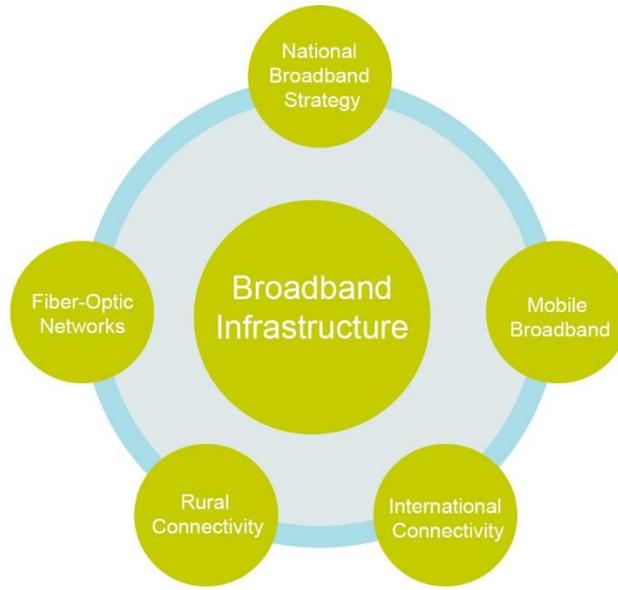

Figure 3: The broadband infrastructure in Turkey

2.2.1. National Broadband Strategy

The Turkish government has implemented the National Broadband Strategy, which aims to provide high-speed internet access to all citizens, including those in rural and underserved areas. This comprehensive strategy focuses on expanding and upgrading the country's broadband infrastructure (Mătuescu and Glăvan, 2012), improving international connectivity, and fostering competition among service providers to ensure affordability and quality of services.

2.2.2. Fiber-optic Networks

Türkiye has been invested in the expansion of fiber-optic networks to improve internet speeds and reliability (Yazar et al., 2016). These networks offer faster data transmission and higher bandwidth capacity compared to traditional copper-based networks (Ercoskun, 2016). Fiber-optic infrastructure is crucial for enabling high-speed internet access and supporting advanced digital services, such as video streaming, online gaming, and cloud computing.

2.2.3. Mobile Broadband

The mobile broadband market in Türkiye has grown significantly over the years, with an increasing number of users relying on mobile networks for internet access. Mobile network operators have been investing in expanding their 4G and 5G networks to provide faster internet speeds and greater coverage across the country (Oğuz, Akkemik and Göksal, 2015). The availability of affordable mobile data plans has also contributed to the widespread adoption of mobile broadband.

2.2.4. Rural Connectivity

To bridge the urban-rural digital divide, Türkiye has made efforts to improve broadband infrastructure in rural and remote areas. Through various government initiatives, such as the Universal Service Fund and the Rural Broadband Program (Güler and Kâhya, 2019), investments have been made to expand broadband coverage and increase the quality of services in these regions.

2.2.5. International Connectivity

Türkiye has focused on improving its international connectivity by investing in submarine cables and other cross-border infrastructure projects (Onuklu, Darendeli and Mudambi, 2021). These investments help increase the country's data transmission capacity and reduce latency, resulting in better internet performance for users.

2.3. E-Government Services

Türkiye has made significant strides in the implementation of e-government services, allowing citizens to access various public services online. The E-Government Gateway (EGG) provides a single platform for numerous services, including tax filings, social security, health records, and more (Medeni et al., 2010). This has not only increased efficiency and transparency but also improved public service delivery and reduced bureaucratic hurdles for citizens. E-government services are divided into five stages in Türkiye. These stages are shown in Figure 4.

Figure 4: E-government services in Turkey

2.3.1. E-Government Gateway (EGG)

The Turkish government has developed the E-Government Gateway, a centralized platform that provides access to a wide range of public services for citizens, businesses, and other stakeholders. The platform offers various services, such as tax filing, social security, health records, vehicle registration, and more simplifying interactions with government agencies and reducing bureaucratic hurdles.

2.3.2. Digital Identity

Türkiye has implemented a digital identity system that enables secure and seamless access to e-government services. Citizens can use their e-government credentials or mobile-based digital signatures to authenticate themselves and access various services online.

2.3.3. E-participation and Open Data

The government has also focused on promoting e-participation and open data initiatives to enhance transparency and citizen engagement in decision-making processes. Platforms like the e-Participation Portal allow citizens to share their opinions, suggestions, and complaints about public services and policies, fostering more inclusive and democratic governance. The open Data portal provides access to a wide range of government datasets, enabling researchers, businesses, and citizens to access and analyze public data for various purposes.

2.3.4. Digitization of Public Services

Türkiye has been working to digitize various public services and processes, such as e-procurement, e-invoicing, and e-justice. These initiatives have helped to streamline administrative processes, reduce costs, and minimize errors, resulting in more efficient and effective public services.

2.3.5. Digital Transformation in Education and Healthcare

The Turkish government has also invested in digitalizing education and healthcare services, which has become particularly crucial during the COVID-19 pandemic. Through platforms like the Education Information Network (EIN) and the Central Physician Appointment System (CPAS), citizens can access online learning materials and make medical appointments, respectively.

2.4. E-commerce and Online Services

The growth of internet penetration and digital infrastructure has led to a surge in e-commerce and online services in Türkiye. Online retail platforms, food delivery services, and digital payment solutions have experienced significant growth, fueled by the increasing preference for online shopping and transactions among the population. E-commerce and online services are divided into five stages in Türkiye. These stages are shown in Figure 5.

Figure 5: E-commerce and online services in Turkey

2.4.1. E-commerce Platforms

Türkiye has seen a surge in the number of e-commerce platforms catering to various consumer needs. Well-established players like Trendyol, Hepsiburada, and n11.com, as well as international platforms like Amazon, have expanded their presence in the market. These platforms offer a wide range of products and services, from electronics and clothing to groceries and home appliances, enabling consumers to shop online with ease and convenience.

2.4.2. Online Payment Solutions

The growth of e-commerce in Türkiye has been accompanied by the development of online payment solutions, such as digital wallets and mobile payment systems. Companies like Paycell, Papara, and BKM Express have emerged to facilitate secure and convenient online transactions, encouraging more consumers to embrace e-commerce.

2.4.3. Food Delivery Services

Online food delivery services, such as Yemeksepeti and Getir, have gained popularity among Turkish consumers. These platforms allow users to order food from a variety of restaurants and grocery stores, offering convenience and a wide range of options. The COVID-19 pandemic has further accelerated the adoption of food delivery services as people opted for contactless delivery and home dining experiences.

2.4.4. Online Travel and Accommodation Booking

Türkiye's travel and tourism industry has also experienced a digital transformation, with platforms like Tatil.com and Otelz.com enabling users to book flights, hotels, and vacation packages online. These platforms have made it easier for consumers to compare prices, read reviews, and make informed decisions when planning their trips.

2.4.5. Digital Content and Streaming Services

The growing demand for digital content has led to the rise of streaming platforms in Türkiye, such as BluTV, PuhuTV, and Exxen. These platforms offer a wide variety of local and international movies, TV shows, and original productions, catering to the diverse entertainment preferences of Turkish audiences.

2.5. Digital Transformation in Industries

Various industries in Türkiye have embraced digital technologies to enhance their operations, improve productivity, and reduce costs. Sectors such as manufacturing, agriculture, and logistics have started adopting technologies like the Internet of Things (IoT), artificial intelligence (AI), and big data analytics to optimize their processes and drive innovation. The digital transformation of industry in Türkiye is divided into six stages. These stages are shown in Figure 6.

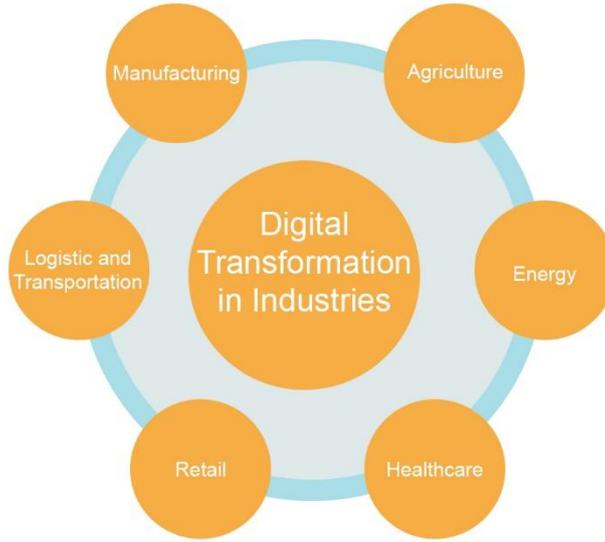

Figure 6: The digital transformation of industry in Turkey

2.5.1. Manufacturing

The manufacturing sector in Türkiye has embraced Industry 4.0 technologies to enhance productivity, optimize processes, and reduce costs (Kamber and Bolatan, 2020). The adoption of the Internet of Things (IoT), artificial intelligence (AI), big data analytics, and robotics has allowed manufacturers to automate their production lines, improve quality control, and enable real-time monitoring and decision-making.

2.5.2. Agriculture

The agricultural sector has started adopting digital technologies to increase efficiency and sustainability. Precision agriculture practices, such as using drones, sensors, and satellite data, enable farmers to monitor crop health, optimize irrigation, and manage pests more effectively. Additionally, data-driven decision-making tools and mobile applications help farmers make informed choices regarding crop selection, fertilizer use, and harvesting times.

2.5.3. Logistics and Transportation

The logistics and transportation industry in Türkiye has been adopting digital technologies to streamline operations and improve supply chain efficiency. GPS tracking, IoT devices, and data analytics help companies optimize routes, monitor vehicle performance, and manage inventory more effectively. Furthermore, digital platforms, such as on-demand delivery and ride-hailing services, have disrupted traditional transportation models, offering more convenient and flexible options for consumers.

2.5.4. Energy

The energy sector is also undergoing a digital transformation, leveraging technologies such as smart grids, renewable energy management systems, and advanced analytics. These technologies enable better demand forecasting, efficient distribution, and improved grid stability, leading to more sustainable energy consumption and lower costs for consumers.

2.5.5. Retail

Digital technologies have impacted the retail industry in Türkiye, with brick-and-mortar stores adopting omni-channel strategies to provide seamless shopping experiences across both online and offline channels.

Retailers are leveraging AI, big data, and IoT to personalize marketing efforts, optimize pricing, and manage inventory more efficiently.

2.5.6. Healthcare

Türkiye's healthcare sector has been adopting digital health solutions to improve patient outcomes, enhance efficiency, and reduce costs. Telemedicine platforms, electronic health records, and remote patient monitoring systems are increasingly being utilized to provide better access to healthcare services, particularly in rural and underserved areas.

2.6. Fintech and Digital Banking

The financial sector in Türkiye has also seen rapid technology adoption, with traditional banks investing in digital services and fintech startups emerging to disrupt the industry. Digital banking platforms, mobile wallets, and payment solutions have become increasingly popular, offering convenience and efficiency to customers. Fintech and digital banking in Türkiye are divided into six stages. These stages are shown in Figure 7.

Figure 7: Fintech and digital banking in Turkey

2.6.1. Digital Payments and Wallets

The digital payments landscape in Türkiye has evolved rapidly, with numerous mobile wallets and payment platforms gaining popularity. Companies like Paycell, Papara, and BKM Express have emerged to facilitate secure and convenient online transactions. These digital wallets enable users to make payments, transfer funds, and manage their finances using their smartphones or other devices.

2.6.2. Online Banking and Mobile Applications

Traditional banks in Türkiye have embraced digital transformation by offering online banking services and user-friendly mobile applications. Customers can access a range of banking services, such as account management, bill payments, and loan applications, through these digital platforms, reducing the need for in-person visits to bank branches.

2.6.3. Challenger Banks and Neobanks

Türkiye has witnessed the emergence of challenger banks and neo banks, which are digital-first financial institutions offering innovative banking solutions and personalized services. These digital banks, such as

Albaraka Türk and Türkiye Finans' TFKB Mobil, provide a seamless and user-friendly banking experience, often with lower fees and minimal bureaucracy compared to traditional banks.

2.6.4. Peer-to-peer Lending and Crowdfunding

Alternative financing options, such as peer-to-peer lending and crowdfunding platforms, have gained traction in Türkiye. These platforms, like TRAngels and CrowdFon, connect borrowers and investors directly, bypassing traditional financial intermediaries and offering more flexible financing options for businesses and individuals.

2.6.5. Insurtech

The insurance industry in Türkiye has also embraced digital transformation, with insurtech startups leveraging advanced technologies like AI, big data, and IoT to offer personalized insurance products and streamline the claims process. Companies like Sigortam.net and Quick Sigorta are disrupting the traditional insurance market by providing online platforms for policy comparison, purchase, and management.

2.6.6. Regulatory Environment and Support

The Turkish government and regulatory authorities have recognized the potential of fintech and have taken steps to create a supportive environment for its growth. The establishment of the Istanbul Fintech Initiative (IFINIT) and the introduction of a regulatory sandbox have helped foster innovation and facilitate collaboration between startups, financial institutions, and regulators, encouraging the development and adoption of new fintech solutions.

Despite these advancements, there remain challenges in fully realizing the potential of digital infrastructure and technology adoption in Türkiye, such as bridging the digital divide, addressing cybersecurity concerns, and developing a skilled workforce to meet the demands of the digital economy. By focusing on these challenges and continuing to invest in digital infrastructure, Türkiye can further strengthen its position in the digital economy and ensure that the benefits of technology adoption are equitably distributed across the country. This will not only promote economic growth and competitiveness but also create new opportunities for innovation, entrepreneurship, and job creation in the digital era.

3. Challenges and Opportunities

3.1. Address the Digital Divide and Promote Digital Inclusion in Türkiye

3.1.1. Expanding Digital Infrastructure

The Turkish government has been investing in the development and expansion of digital infrastructure, particularly in rural and remote areas, to ensure widespread access to high-speed internet. Initiatives like the National Broadband Strategy aim to increase broadband coverage and improve the quality of internet services across the country.

3.1.2. Enhancing Digital Literacy

Türkiye has been focusing on improving digital literacy and skills among its population to ensure that all citizens can effectively use and benefit from digital technologies. Programs such as the FATİH Project (Movement to Increase Opportunities and Technology) aim to integrate technology into the education system, equipping students and teachers with digital tools and resources.

3.1.3. Supporting Vulnerable Groups

Special attention has been given to supporting vulnerable groups, such as the elderly, people with disabilities, and low-income families, in accessing digital technologies and services. Initiatives like the "Call

170" call center provide free digital support services and assistance to these groups, helping them navigate the digital world and access essential online services.

3.1.4. Public Access to Digital Services

Türkiye has established a network of public internet access points, known as PIAPs (Public Internet Access Points), where citizens can access the internet and digital services free of charge. These facilities, often located in libraries, community centers, and other public spaces, aim to bridge the digital divide by providing access to those who cannot afford personal devices or internet connections.

3.1.5. Digital Entrepreneurship and Innovation

To promote digital inclusion and create equal opportunities for all, the Turkish government has been supporting the growth of digital entrepreneurship and innovation, particularly among women and young people. Initiatives like the Techno-Entrepreneurship Grant Program and the Women Entrepreneurs Competition provide funding and mentorship to aspiring entrepreneurs, helping them develop and scale their digital ventures.

3.2. Discuss Cybersecurity and Data Privacy Concerns

3.2.1. Cybersecurity Threats

Türkiye faces various cybersecurity threats, ranging from hacking and phishing attacks to ransomware and distributed denial-of-service (DDoS) attacks. These threats target both public and private organizations, posing significant risks to national security, critical infrastructure, and sensitive data.

3.2.2. Regulatory Framework

To address cybersecurity challenges, the Turkish government has introduced a regulatory framework that includes the Law on the Protection of Personal Data (PPD) and the Information and Communication Technologies Authority (CTA) guidelines. These regulations aim to protect citizens' data privacy and set forth requirements for organizations to manage cybersecurity risks.

3.2.3. National Cybersecurity Strategy

Türkiye has also developed a National Cybersecurity Strategy to guide the country's efforts in securing its cyberspace and enhancing resilience to cyber threats. The strategy focuses on improving the country's cybersecurity capabilities, promoting public-private partnerships, enhancing international cooperation, and raising awareness about cybersecurity risks and best practices.

3.2.4. Cybersecurity Education and Awareness

Recognizing the importance of human factors in cybersecurity, Türkiye has been investing in cybersecurity education and awareness initiatives. Universities and training institutions have introduced specialized cybersecurity courses and programs, while public awareness campaigns target the general population, helping them understand the risks and best practices in online safety.

3.2.5. Incident Response and Coordination

Türkiye has established organizations such as the National Cyber Incident Response Center (USOM) to monitor, detect, and respond to cybersecurity incidents in real-time. These organizations also coordinate with international counterparts to share threat intelligence and collaborate on joint efforts to combat cybercrime.

3.2.6. Data Protection and Privacy

With the growing reliance on digital technologies, concerns regarding data protection and privacy have become more prominent in Türkiye. To address these concerns, companies and organizations are required to comply with the PPD, ensuring that personal data is collected, processed, and stored in a secure manner and that individuals' privacy rights are respected.

3.3. Explore the Potential Impact of Digital Economy Trends on Job Creation and Economic Growth

3.3.1. Job Creation

The digital economy offers new employment opportunities in various sectors, including e-commerce, fintech, digital marketing, and software development. The demand for skilled professionals in areas such as data analytics, artificial intelligence, and cybersecurity is also growing rapidly, leading to the creation of high-quality jobs that contribute to economic growth.

3.3.2. Entrepreneurship and Innovation

The digital economy fosters a supportive environment for entrepreneurship and innovation, enabling the development of new business models and disruptive technologies. This, in turn, can lead to the creation of new companies, which contribute to job creation and economic growth in Türkiye.

3.3.3. Increased Productivity

The adoption of digital technologies and automation in industries such as manufacturing, agriculture, and logistics can lead to increased productivity and efficiency. This results in reduced costs, increased competitiveness, and potential economic growth.

3.3.4. Enhanced Market Access

Digital technologies enable businesses in Türkiye to access global markets more easily, expanding their customer base and increasing revenue potential. E-commerce platforms, digital marketing, and online services allow small and medium-sized enterprises (SMEs) to compete on a global scale, further contributing to economic growth.

3.3.5. Improved Public Services

The digital transformation of public services, such as e-government, e-health, and e-education, can lead to more efficient and cost-effective service delivery. This, in turn, enhances the overall quality of life for citizens and supports a more productive workforce, which contributes to economic growth.

3.3.6. Attracting Foreign Investment

Türkiye's commitment to digital transformation and the development of a robust digital economy can attract foreign direct investment (FDI) in technology-driven sectors. This investment can help fuel innovation, create jobs, and stimulate economic growth.

Conclusion: Recommendations for Further Growth

Development of the digital economy is crucial for Türkiye's future economic growth and competitiveness on the global stage. As the world becomes increasingly connected and digital technologies continue to evolve, Türkiye must adapt to these changes to remain competitive and capitalize on the opportunities presented by the digital economy.

Here our suggestions emphasize the importance of the digital economy's development for Türkiye;

- Digital technologies can significantly improve productivity and efficiency across various sectors, from manufacturing and agriculture to logistics and services. By adopting advanced technologies such as artificial intelligence, automation, and big data analytics, Türkiye can optimize its resource utilization, reduce costs, and increase its overall competitiveness.
- The digital economy offers a fertile ground for innovation and entrepreneurship, enabling the development of new business models, products, and services. By supporting and investing in digital

startups and entrepreneurs, Türkiye can create a vibrant ecosystem that drives innovation and economic growth.

- The digital economy generates new job opportunities in various sectors, such as e-commerce, fintech, digital marketing, and software development. By developing a skilled workforce proficient in digital technologies and related fields, Türkiye can attract high-quality jobs and investment, further boosting its economic growth.
- Digital technologies enable businesses in Türkiye to access global markets more easily, expanding their customer base and increasing revenue potential. E-commerce platforms, digital marketing, and online services allow small and medium-sized enterprises (SMEs) to compete on a global scale, further contributing to economic growth and competitiveness.
- As the digital economy grows, there is an increasing demand for various services, such as digital marketing, data analytics, cybersecurity, and software development. By investing in the development of a robust service sector, Türkiye can create new revenue streams and drive economic growth.
- A strong digital economy can act as a magnet for foreign direct investment (FDI) in technology-driven sectors. By creating an attractive environment for international investors, Türkiye can stimulate innovation, create jobs, and foster economic growth.
- The digital transformation of public services, such as e-government, e-health, and e-education, can lead to more efficient and cost-effective service delivery. This not only enhances the overall quality of life for citizens but also supports a more productive workforce, which further contributes to economic growth and competitiveness.

Türkiye has been investing in its digital infrastructure, such as internet penetration, broadband networks, e-government services, and digital transformation across various industries. The growth of fintech and digital banking has transformed the financial sector in Türkiye, offering innovative and convenient services to customers. Addressing the digital divide and promoting digital inclusion remain crucial challenges for Türkiye to ensure equal access to technology and opportunities for all citizens. Cybersecurity and data privacy concerns are increasingly important as Türkiye embraces digital transformation, necessitating strong regulatory frameworks and coordinated efforts to protect sensitive data and national security. The digital economy offers significant potential for job creation and economic growth in Türkiye through new employment opportunities, increased productivity, enhanced market access, improved public services, and foreign investment attraction.

However, it is important to consider the potential challenges and risks associated with digital transformation, such as ensuring digital inclusion, addressing cybersecurity threats, and managing the impact on traditional job sectors. By effectively addressing these challenges, Türkiye can fully harness the potential of the digital economy to drive sustainable growth and development.

In light of the comprehensive analysis presented in this article, it becomes evident that Türkiye's journey towards a robust digital economy is not only about embracing technological advancements but also about strategically integrating these technologies into the fabric of society and economy. The key lies in the balanced amalgamation of innovation, policy, and societal readiness. As Türkiye navigates this path, it is imperative to foster an environment where technology serves as a catalyst for inclusive growth and sustainable development. By focusing on areas such as digital literacy, infrastructure development, and regulatory frameworks, Türkiye can ensure that the digital economy does not just drive economic prosperity, but also contributes to a more equitable and resilient society. The future of Türkiye's digital economy, therefore, hinges not just on technological prowess but on a holistic approach that considers the socio-economic fabric of the nation, ensuring that the benefits of digital transformation are accessible and beneficial to all segments of society.

In conclusion, the development of the digital economy is essential for Türkiye's future economic growth and competitiveness. By effectively embracing digital transformation and addressing the associated

challenges, Türkiye can harness the full potential of the digital economy to drive sustainable growth and development.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Ahmed, A., Uddin, G.S. and Sohag, K. (2016). Biomass Energy, Technological Progress and the Environmental Kuznets Curve: Evidence from Selected European Countries. *Biomass and Bioenergy*, 90, s. 202-208.
- Akyol, M., ve Mete, E. (2021). Çevresel Teknolojik Inovasyonların CO₂ Emisyonu Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Örneği. *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(2), s. 569-590. <https://doi.org/10.26650/ISTIECON2021-935480>
- Albino, V., Ardito, L., Dangelico, R. M., ve Petruzzelli, A. M. (2014). Understanding The Development Trends Of Low-Carbon Energy Technologies: A Patent Analysis. *Applied Energy*, 135, s. 836-854.
- Al-mulali, U., Che Sab, C.N. B., Fereidouni, H. G. (2012). Exploring The Bi-Directional Long Run Relationship Between Urbanization, Energy Consumption, And Carbon Dioxide Emission. *Energy*, 46(1), s. 156-167. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2012.08.043>.
- Aytun, C., Akın, C. ve Algan, N. (2017). Gelişen Ülkelerde Çevresel Bozulma, Gelir ve Enerji Tüketimi İlişkisi. *Ömer Halis Demir İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), s.1-11.
- Bianchi, M., and Cordella, M. (2023). Does Circular Economy Mitigate the Extraction of Natural Resources? Empirical Evidence Based on Analysis of 28 European Economies Over the Past Decade. *Ecological Economics*, 203, 107607.
- BM(2017). <https://www.un.org/en>(Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- BM(2018). <https://www.un.org/en>(Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- BT(2016), https://www.btplc.com/Purposefulbusiness/Ourapproach/Ourpolicies/ICT_Carbon_Reduction_EU.pdf(Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- BP(2024) <http://www.bp.com/statisticalreview>(Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- Chen, Y., ve Lee, C. C. (2020). Does Technological Innovation Reduce CO₂ Emissions? Cross-Country Evidence. *Journal Of Cleaner Production*, 263, s. 1-11.
- Cheng, C., Ren, X., Dong, K., Dong, X., ve Wang, Z. (2021). How Does Technological Innovation Mitigate CO₂ Emissions In Oecd Countries? Heterogeneous Analysis Using Panel Quantile Regression. *Journal Of Environmental Management*, 280, s. 1-11.

- Çetin, M., Kırıcı, B., Saygın, S. ve Alaşahan, Y. (2018). Ekonomik Büyüme, Finansal Gelişme, Enerji Tüketimi Ve Dış Ticaretin Çevre Kirliliği Üzerindeki Etkisi: Türkiye Ekonomisi İçin Bir Nedensellik Analizi (1960-2013). *Balkan Journal of Social Sciences/Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), s. 26-43. <http://hdl.handle.net/20.500.11776/2706>
- Dauda, L., Long, X., Mensah, C.N., Salman, M., Boamah, K.B., Ampon-Wireko, S. and Dogbe, C.S.K. (2021). Innovation, trade openness and CO₂ emissions in selected countries in Africa. *Journal of Cleaner Production*, 281, s. 1-11.
- Demirer, G., ve Mirata, M. (1999). Endüstriyel Kirlilik Önleme Ya Da Temiz Üretim. *Endüstri & Otomasyon*, 31, s. 110-113
- Dickey, D. A., ve Fuller, W. A. (1979). Distrubtion Of The Estimators For Autoregressive Series With A Unit Root. *Journal Of The American Statiscal Association*, 49, s. 427-431.
- Dinda, S. (2018). Üretim Teknolojisi Ve Karbon Emisyonu: Kısa Vadeli Dinamiklerle Uzun Vadeli İlişki. *Uygulamalı Ekonomi Dergisi*, 21 (1), s. 106-121.
- Erdinç, Z. ve Aydınbaş, G. (2023). Sürdürülebilir Kalkınma İçin Çevre Kirliliği İle İlişkili Unsurların Tespiti: Panel Veri Analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(3), s. 1050-1067.
- Erdoğan, S., Yıldırım, S., Yıldırım, D. Ç., ve Gedikli, A. (2019). *G20 Ülkelerinde Inovasyon Ve CO₂ Emisyonu*. İstanbul: Basım Pazıl Reklam.
- Esen, E., Yıldırım, S., ve Kostakoğlu, F. (2012). Felstein - Horioka Hipotezinin Türkiye Ekonomisi İçin Sınanması: Ardl Modeli Uygulaması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1), s. 251-267.
- Fernandez, Y.F., Lopez, M. A. F., ve Blanco, B. O. (2018). Innovation For Sustainability: The Impact Of R&D Spending On CO₂ Emissions. *Journal Of Cleaner Production*, 172, s. 3459-3467.
- Ganda, F. (2019). The Impact Of Innovation And Technology Investments On Carbon Emissions In Selected Organisation For Economic Co-Operation And Development Countries. *Journal Of Cleaner Production*, 217, s. 469-483
- Ghita, S. I., Saseanu, A. S., Gogonea, R. M., ve Huidumac-Petrescu, C. E. (2018). Perspectives Of Ecological Footprint In European Context Under The Impact Of Information Society And Sustainable Development. *Sustainability*, 10(9), 3224.
- Greening, L.A. (2000). Energy Efficiency And Consumption-The Rebound Effect-A Survey. *Energy Policy*, 28(6-7), s. 389-401.
- Güriş, S., ve Tuna E. (2011). Çevresel Kuznets Eğrisi'nin Geçerliliğinin Panel Veri Modelleriyle Analizi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (2), s. 173-190.
- Hashmi, R., ve Alam, K. (2019). Dynamic Relationship Among Environmental Regulation, Innovation, CO₂ Emissions, Population, And Economic Growth In OECD Countries: A Panel Investigation. *Journal Of Cleaner Production*, 231, s. 1100-1109.
- Jiang, M., Kim, E. ve Woo, Y. (2020). The Relationship between Economic Growth and Air Pollution—A Regional Comparison between China and South Korea. *International Journal of. Environmental Research and Public Health*, 17, s. 1-20. doi:10.3390/ijerph17082761
- Johnstone, N., Hascic, I., ve Popp, D. (2010). Renewable Energy Policies And Technological Innovation: Evidence Based On Patent Counts. *Environmental And Resource Economics*, 45, s. 133-155.

- Kılınç, E. C. (2021). Ekolojik Ayak İzi-Enerji Ar-Ge Harcamaları İlişkisi: OECD Ülkeleri Örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), s. 527-541. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.723064>.
- Koçak, E. (2017). Finansal Gelişme Çevresel Kaliteyi Etkiler Mi? Yükselen Piyasa Ekonomileri İçin Ampirik Kanıtlar. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(3), s. 535-552
- OECD (2007). Environmental Performance Reviews. [Available online at: <https://Www.Oecd-Ilibrary.Org/>], Retrieved on April 08, 2023
- Oğul, B. (2022). Türkiye'de Çevresel Teknolojik Inovasyonlar Ekolojik Ayak İzini Azaltıyor Mu? ARDL Sınır Testi Analizi. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, (INIJOSS)*, 11(2), s. 409-427
- Özpolat, A., ve F. Nakipoğlu, Ö. (2022). The Effect Of Technological Innovations On Environmental Quality In Selected Oecd Countries. *Sosyoekonomi*, 30(51), s. 11-31.
- Phillips, C. B., ve Perron, P. (1998). Test For A Unit Root In Time Series Regression. *Biometrika*, 75, s. 335-346.
- Sehrawat, M., Giri, A.K. ve Mohapatra, G. (2015). The Impact Of Financial Development, Economic Growth And Energy Consumption On Environmental Degradation. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 26(5), s. 666-682. doi:10.1108/MEQ-05-2014-0063
- Şentürk, C., Sezgin, A., Demirel, O., ve Demirgil, H.,(2023). Döngüsel Bir Ekonomiye Doğru: AB27'de Makroekonomik, Çevresel Ve Teknolojik Etkenlerin Analizi. *İstanbul Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı(11)*, s. 163-179.
- Temelli F., ve Şahin D. (2019). Yükselen Piyasa Ekonomilerinde Finansal Gelişme, Ekonomik Büyüme ve Teknolojik Gelişmenin Çevresel Kalite Üzerine Etkisinin Analizi. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2), s. 577-593
- TÜİK (2023). <https://Www.Tuik.Gov.Tr/>, (Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- TÜİK (2024). <https://Www.Tuik.Gov.Tr/>, (Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- UNCTAD(2022) <https://hbs.unctad.org/>(Erişim Tarihi: 16.02.2024).
- Sandner, P. G., ve Block, J. (2011).The Market Value Of R&D, Patents, And Trademarks. *Res Policy*, 40(7), s. 969-985
- Seto, K. (2014). *Human Settlements, Infrastructure And Spatial Planning*, in: o. Edenhofer et al. (eds.), climate change 2014: mitigation of climate change, Contribution Of Working Group III To The Fifth Assessment Report Of The Intergovernmental Panel On Climate Change (IPCC, Geneva), (923-1000), Cambridge UK/New York: Cambridge University Press.
- Zhou, N. (2010). Overview Of Current Energy-Efficiency Policies In China. *Energy Policy*, 38(11), s. 6439-6452
- World Bank (2024). <https://data.worldbank.org/>, (Erişim Tarihi: 16.02.2024).

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 136-151, doi: 10.11616/asbi.1391917

BRICS-T Ülkelerinde Çevresel Sürdürülebilirlik: Karbon Emisyonları, Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme İlişkileri

Environmental Sustainability in BRICS-T Countries: The Relationship Between Carbon Emissions, Renewable Energy and Economic Growth

Ayşegül HAN¹

Geliş Tarihi (Received): 16.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 22.12.2023

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Bu makale, BRICS-T ülkelerindeki karbon emisyonu, yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri incelemektedir. Araştırmanın temel amacı, bu faktörler arasındaki etkileşimleri anlamak ve çevresel sürdürülebilirlik açısından önemli olan dinamikleri açığa çıkarmaktır. Çalışmanın bulgularına göre, karbon emisyonuyla ekonomik büyüme arasında doğrudan bir nedensellik bulunmamaktadır. Karbon emisyonlarından yenilenebilir enerjiye doğru tek yönlü nedensellik belirlenmiştir. Ayrıca, ekonomik büyümeden yenilenebilir enerjiye doğru tek yönlü nedensellik, BRICS-T ülkelerinde ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji yatırımlarını teşvik ettiğini göstermektedir. Sonuç olarak, bu çalışmanın bulguları, BRICS-T ülkelerinin çevresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için özellikle yenilenebilir enerji politikalarına odaklanmaları gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karbon Emisyonları, Yenilenebilir Enerji, Ekonomik Büyüme.

&

Abstract: This paper examines the relationships between carbon emissions, renewable energy, and economic growth in BRICS-T countries. The main objective of the study is to understand the interactions between these factors and reveal the dynamics that are important for environmental sustainability. According to the findings of the study, there is no direct causality between carbon emissions and economic growth. Unidirectional causality is found from carbon emissions to renewable energy. Moreover, the unidirectional causality from economic growth to renewable energy suggests that economic growth stimulates renewable energy investments in BRICS-T countries. In conclusion, the findings of this study emphasize that BRICS-T countries should focus particularly on renewable energy policies to achieve their environmental sustainability goals.

Keywords: Carbon Emissions, Renewable Energy, Economic Growth.

Atıf/Cite as: Han, A. (2024). BRICS-T Ülkelerinde Çevresel Sürdürülebilirlik: Karbon Emisyonları, Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme İlişkileri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 136-151. doi: 10.11616/asbi.1391917

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., Ayşegül Han, İnönü Üniversitesi, aysegullhann@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Çevre ve ekonomik kalkınma arasındaki etkileşim, Meadows vd. (1972) tarafından hazırlanan “Büyümenin Sınırları” başlıklı raporundan bu yana bilim insanları için önemli bir araştırma alanı olmuştur. Bu rapor, insanların ihtiyaçlarının doğal çevrenin aşırı tüketilmesi yoluyla karşılanması nedeniyle dünyadaki demografik baskının çok yüksek bir seviyeye ulaştığını ifade etmektedir. Raporun ana sonuçları şu şekildedir: (1) Dünya nüfusundaki artış eğilimleri, sanayileşme, kirlilik ve kaynakların tükenmesi değişmeden devam ederse, 2072 yılına kadar Dünya üzerindeki büyümenin sınırları belirgin hale gelecektir. (2) Ekolojik ve ekonomik istikrarı sağlamak için büyüme eğilimlerini değiştirmek mümkündür. (3) Bu sonuçlara ulaşmak için dünyadaki insanların bir an önce harekete geçmesi gerekmektedir. Daha sonra 1987 yılında Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan “Ortak Geleceğimiz” başlıklı raporda sürdürülebilir kalkınma kavramı için temel bir tanım yapılmıştır. Buna göre sürdürülebilir kalkınma, “gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılamak” anlamına gelmektedir (United Nations, 2014). Ayrıca bu rapor, hava ve su gibi serbest malların da kaynak olduğunu ve kıt olabileceğini, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için ekonomik faaliyetlerin hava, su ve diğer doğal unsurların kalitesi üzerindeki olumsuz etkilerinin en aza indirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Her iki rapora göre de sürdürülebilir kalkınma, ekonomik ve sosyal kalkınmanın yanı sıra ekolojik istikrarla da doğrudan ilişkilidir (Güney ve Kantar, 2020). Bu dikkat çekici raporlara ek olarak, çevre sorunlarını azaltmak için son yıllarda düzenlenen bazı toplantılar arasında 1992 Rio de Janeiro Yeryüzü Zirvesi, 1997-2005 Kyoto Protokolü ve 2015 Paris Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansı bulunmaktadır. Ancak, bu çabalara rağmen dünyadaki çevresel sorunlar son on yıllarda önemli ölçüde artmıştır.

Günümüzde, iklim değişikliği, küresel ölçekte endişe verici bir tehdit oluşturarak, bu süreçteki önemli etmenlerden biri olan BRICS-T ülkeleri (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye), dünya nüfusunun büyük bir kısmını temsil etmekte (Zhu vd., 2023) ve ekonomik büyüme, enerji politikaları ve çevresel sürdürülebilirlik konularında stratejik kararlar almaktadır (Bakhsh vd., 2023; Samour vd., 2023). Bu kararlar, sadece ulusal çıkarları değil, aynı zamanda küresel iklim değişikliği ve çevresel sürdürülebilirlik açısından da büyük bir etki yaratmaktadır.

Çevresel sürdürülebilirlik günümüzde hem araştırmacılar hem de politika yapımcılar için kritik bir öneme sahiptir, çünkü ekonomik büyüme ve enerji politikalarının uyum içinde olduğu bir dengeyi sağlama çabası olarak değerlendirilmektedir (Fan ve Hao, 2020). Bu denge, özellikle büyük ekonomilere sahip BRICS-T ülkeleri için hayati bir öneme sahiptir. Bu ülkeler, ekonomik büyümeyi sürdürürken doğal kaynakları koruma, enerji verimliliğini artırma ve karbon salınımlarını azaltma hedefleri arasında bir denge kurma zorunluluğuyla karşı karşıyadır (Ahmed vd., 2022).

Doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi, ekonomik büyümenin temel taşlarından biridir (Wellmer ve Becker-Platen, 2002). Bu kaynaklar, tarım, enerji üretimi, endüstriyel süreçler ve diğer birçok sektör için gereklidir. BRICS-T ülkeleri, doğal kaynakları etkili bir şekilde kullanarak ekonomilerini desteklemeyi ve ekolojik dengeyi korumayı amaçlamaktadır (Adebayo vd., 2022). Aynı zamanda, enerji politikalarının çevresel sürdürülebilirlikle uyumlu olması gerekmektedir. Bu ülkeler, fosil yakıtlara olan bağımlılıklarını azaltarak ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelerek enerji verimliliğini artırma hedeflerine odaklanmaktadır. Yenilenebilir enerji yatırımları, hem ekonomik büyümeyi teşvik etme potansiyeline sahiptir hem de karbon salınımlarını önemli ölçüde azaltabilir. Bu dengeleme süreci, politika yapımcılar için büyük bir sorumluluk taşımaktadır (Fan ve Hao, 2020). Sürdürülebilir enerji politikaları geliştirmek, ekonomik büyümeyi destekleyip çevresel etkileri minimize etmek için kritik öneme sahiptir (Omer, 2008; Zaman ve Abd-el Moemen, 2017). Bu politikaların oluşturulması ve etkili bir şekilde uygulanması, gelecek nesiller için yaşanabilir bir çevre bırakma taahhüdünün bir ifadesidir. Sonuç olarak, BRICS-T ülkeleri için çevresel sürdürülebilirlik, ekonomik büyüme ve enerji politikalarının entegre bir şekilde ele alınması hem ekonomilerini güçlendirmek hem de doğal kaynakları ve çevreyi korumak için kritik bir rol oynamaktadır (Awosusi vd., 2022; Samour vd., 2023). Bu denge, sadece bu ülkelerin geleceği

için değil, küresel çapta çevresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşma çabaları için de temel bir taahhüt olarak kabul edilmelidir.

Dünyanın karşı karşıya olduğu bu büyük çevresel bozulma, ekonomi literatüründe önemli bir araştırma alanı yaratmıştır. Bu alandaki teorik ve analitik yaklaşımlar, özellikle karbon emisyonu, yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme arasındaki kompleks ilişkileri anlamak amacıyla çeşitli modeller ve yöntemler sunmaktadır. Bu bağlamda, çevresel sorunlara yol açan faktörlerin belirlenmesi ve bu sorunlarla mücadele edilmesi, çevre ekonomisi araştırmalarının temelini oluşturmuştur. Daha önce yapılan çalışmalarda, CO2 emisyonları ve diğer sera gazı emisyonları genellikle çevresel bozulmanın bir göstergesi olarak kullanılmıştır (Ulucak ve Bilgili, 2018; Danish vd., 2019; Danish ve Khan, 2020; Zmami ve Ben-Salha, 2020). Literatürdeki teorik ve analitik yaklaşımlar, karbon emisyonu, yenilenebilir enerji-ekonomik büyüme ilişkisini anlamak amacıyla çeşitli modeller ve yöntemler sunmaktadır. Bazı araştırmalar, ekonomik büyüme-karbon emisyonu ilişkisini (Lean ve Smyth, 2010; Saatçi ve Dumrul, 2011; Farhani ve Rejeb, 2012; Vidyarathi, 2013; Raza ve Shah, 2018; Akbulut Bekar, 2018; Adebayo vd., 2020; Sikder vd., 2022), bazı araştırmalar yenilenebilir enerji-karbon emisyonu ilişkisini (Shafiei ve Salim, 2014; Paramati vd., 2016; Zoundi, 2017; Dong vd., 2018; Chen ve Lei, 2018; Yu vd., 2020; Cheng vd., 2020; Liu vd., 2020; Akram vd., 2020; Anser vd., 2021), bazı çalışmalar ise yenilenebilir enerji-ekonomik büyüme ilişkisini (Sadorsky, 2009; Salim ve Rafiq, 2012; Çınar ve Yılmaz, 2015; Özşahin vd., 2016; Bakırtaş ve Çetin, 2016; Fotourehchi, 2017; Alper, 2018; Durğun ve Durğun, 2018; Belaïd ve Zrelli, 2019; Rahman ve Velayutham, 2020; Razmi vd., 2020; Fan ve Hao, 2020; Chen vd., 2020; Belaïd vd., 2021; Han, 2022; Naimoğlu, 2022) incelemektedir.

Yapılan bu çalışma, BRICS-T ülkelerinin karbon emisyonu, yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerinin anlaşılması ve sürdürülebilir kalkınma açısından kritik öneme sahiptir. Bu çalışma, bu ülkelerin stratejik kararlarının hem ulusal hem de küresel düzeyde çevresel sürdürülebilirlik açısından nasıl bir etki oluşturduğunu inceleyerek, bu karmaşık dinamikleri anlamayı amaçlamaktadır. BRICS-T ülkelerinin bu alanlardaki politikalarının analizi, küresel çapta çevresel sürdürülebilirlik çabalarına katkı sağlamak adına önemli bir adım olacaktır.

Çalışmanın akışı, öncelikle ele alınan konunun genel bir çerçevesini çizerek başlamakta, ardından literatür taramasıyla devam etmektedir. Daha sonra, kullanılan yöntem ve analizler detaylı bir şekilde açıklanmaktadır. Bulgular bölümü, BRICS-T ülkelerinde ekonomik büyüme, yenilenebilir enerji ve CO2 emisyonları ilişkilerini ortaya koyarak, bu ilişkilerin doğasını anlama noktasında genel bir çerçeve sunmaktadır. Sonuçlar, çalışmanın katkıları ve sınırlamalarıyla birlikte sunularak, gelecekteki araştırmalara yönelik önerilerle tamamlanmaktadır.

2. Literatür

Literatür taraması, üç temel kategori üzerinde gerçekleştirilmiştir. İlk grup çalışmalar, 2010-2022 yılları arasındaki CO2 emisyonu ile ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. İkinci grup araştırmalarda, 2014-2021 yılları arasındaki yenilenebilir enerji tüketimi ile CO2 emisyonu ilişkisi üzerine odaklanılmıştır. Üçüncü kategori ise literatürde, 2009-2022 yılları arasındaki yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme ilişkisini anlamaya yönelik yapılan çalışmalardan oluşmaktadır.

CO2 emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen araştırmalarda farklı sonuçlar elde edilmiştir. Lean ve Smyth (2010), beş ASEAN² ülkesinde karbon emisyonundan ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik bulunduğunu göstermişlerdir. Saatçi ve Dumrul (2011) Türkiye’de karbon emisyonu ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ilişki belirlemişlerdir. Farhani ve Rejeb (2012), 15 MENA³ ülkesinde ekonomik büyümeden karbon emisyonuna tek yönlü nedensellik bulgusu elde etmişlerdir. Vidyarathi (2013), Hindistan’da uzun vadede karbon emisyonundan ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik bulunduğunu göstermişlerdir. Akbulut Bekar (2018) Türkiye’de karbon emisyonundan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik bulunduğunu göstermişlerdir. Raza ve Shah (2018), G7 ülkelerinde ekonomik büyümenin CO2 emisyonlarını arttırdığını göstermişlerdir. Adebayo vd. (2020),

² 5 ASEAN ülkesi: Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland.

³ 15 MENA ülkesi: Cezayir, Kıbrıs, Mısır, İran, İsrail, Ürdün, Kuveyt, Fas, Umman, Suudi Arabistan, Sudan, Suriye, Tunus, Türkiye ve Birleşik Arap Emirlikleri.

MINT⁴ ekonomilerinde ekonomik büyümeden CO₂ emisyonuna nedensellik ilişkisi olduğunu göstermiştir. Konat (2021), 1960-2016 yılları arasında Türkiye’de CO₂ emisyonları ile ekonomik büyüme arasında ilişki olduğunu belirtmiştir. Han vd. (2022), 1990-2018 yıllarında BRICS-T ülkelerinde CO₂ emisyonları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir. Sikder vd. (2022), 23 gelişmekte olan ülkede, ekonomik büyümenin, CO₂ emisyonlarını artırdığını ifade etmiştir.

Yenilenebilir enerji kullanımının, çevresel sürdürülebilirlik bakımından kritik bir öneme sahip olduğu, karbon emisyonları ile olan ilişkinin merkezi bir konu olduğunu ifade etmek mümkündür. Bu konudaki araştırmalardan Shafiei ve Salim (2014), OECD ülkelerinde yenilenebilir enerji ve karbon emisyonları arasındaki ilişkiyi inceleyerek, yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonlarını azalttığını, aksine yenilenemeyen enerjinin karbon emisyonlarını artırdığını göstermiştir. Diğer bir araştırmada, Paramati vd. (2016), 20 yükselen piyasa ekonomisinde karbondioksit emisyonlarının yenilenebilir enerji talebine zarar verdiğini belirlemiştir. Zoundi (2017), 25 Afrika ülkesinde yenilenebilir enerjinin, CO₂ emisyonları üzerindeki negatif etkisini ve artan uzun vadeli etkisi ile geleneksel fosil yakıtlı enerjinin etkin bir ikamesi olmaya devam ettiğini gözlemlemiştir. Chen ve Lei (2018) ise ekonomik kalkınmanın yenilenebilir enerji tüketimini artırdığını göstermiştir. Cheng vd. (2020), maliyet düşürmenin Çin’de yenilenebilir enerji tüketimini artırdığını ortaya koymuş, Dong vd. (2018) ile Yu vd. (2020) ise yenilenebilir enerji tüketiminin Çin’deki karbon emisyonlarını azalttığını göstermiştir. Bu negatif ilişki, Akram vd. (2020) tarafından gelişmekte olan ekonomilerde ve Liu vd. (2020) tarafından İngiltere için de doğrulanmıştır. Anser vd. (2021) ise BRICS ülkelerinde GSYH, nüfus ve yenilenebilir olmayan enerji tüketiminin CO₂ emisyonlarını artırdığını tespit etmiştir.

Ekonomistler ve politika yapımcılar için, yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme ilişkisi, önemli bir araştırma konusunu temsil etmektedir. Sadorsky (2009) tarafından yapılan bir çalışma, ekonomik büyümenin, yenilenebilir enerji kullanımının artırılmasında kritik bir rol oynadığını göstermiştir. Salim ve Rafiq (2012) yaptıkları çalışmada, Çin, Brezilya, Filipinler, Endonezya, Hindistan ve Türkiye için benzer sonuçlara ulaşmıştır. Çınar ve Yılmaz (2015), gelişmekte olan ülkelere ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji ilişkisinin pozitif olduğu ve sürdürülebilir ekonomik büyüme sağlanması için yenilenebilir enerji kaynaklarının son derece önemli olduğu sonucuna varmışlardır. Bakırtaş ve Çetin (2016) G-20 ülkelerinde, Özşahin vd. (2016) BRICS-T ülkelerinde, Fotourehchi (2017) 42 gelişmekte olan ülkede, Alper (2018), Durğun ve Durğun (2018) Türkiye’de ve Naimoğlu (2022) ise 20 OECD ülkesinde yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme arasında ilişki bulunduğunu gözlemlemiştir. Ayrıca, Belaïd ve Zrelli (2019), Rahman ve Velayutham (2020), Razmi vd. (2020), Fan ve Hao (2020), Chen vd. (2020), Belaïd vd. (2021) ve Han (2022) çalışmalarında ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji arasında anlamlı ilişki bulmuşlardır.

Literatür taraması, yenilenebilir enerji ve karbon emisyonları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri ele alan çeşitli araştırmaların bulgularını sunmaktadır. Yapılan bu çalışmanın literatürdeki farkı, BRICS-T ülkelerini kapsamlı bir şekilde ele almasıdır. Ayrıca, mevcut literatürdeki çelişkili bulgulara odaklanarak, BRICS-T ülkelerinin özel bağlamında karbon emisyonu, yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme ilişkisini daha ayrıntılı değerlendirmesi bu çalışmanın önemli bir özelliğidir. Bu bağlamda, BRICS-T ülkelerindeki özel koşullar ve politika önlemleri göz önüne alınarak, çevresel sürdürülebilirlik açısından etkili stratejilerin belirlenmesine yönelik bir katkı sağlanacaktır. Dolayısıyla, bu çalışmanın literatürdeki araştırma boşluğunu doldurarak, önceki çalışmalarda eksik kalan çokuluslu bir perspektif sunma potansiyeline sahiptir.

⁴ MINT ülkeleri: Meksika, Endonezya, Nijerya, Türkiye.

3. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmanın temel amacı, 1990-2020 dönemine için BRICS-T ülkelerinde karbon emisyonu, yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmaktır. Çalışmada ele alınan doğal logaritmik model aşağıdaki gibidir:

$$\ln co2_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln gdp_{it} + \beta_2 \ln rec_{it} + \varepsilon_{it}$$

Burada “co2” karbon emisyonlarını, “gdp” ekonomik büyümeyi, ve “yec” yenilenebilir enerji tüketimini temsil etmektedir. β_0 sabit terimi ve ε_{it} hata terimini belirtmektedir. β_1 ekonomik büyümenin, β_2 yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonları üzerindeki etkisini gösteren katsayılarıdır. Tablo 1’de ampirik modelde dikkate alınan değişkenlere ilişkin detaylı bilgiler sunulmaktadır:

Tablo 1: Serilerin Tanımı

Sembol	Değişken	Tanım	Kaynak
co2	Karbon Emisyonları	Kişi başına metrik ton	WDI
gdp	Ekonomik Büyüme	Sabit 2015 ABD Doları	WDI
rec	Yenilenebilir Enerji Tüketimi	Toplam nihai enerji tüketiminin %’si	WDI

Panel birim kök testlerinde, birim ve zaman boyutunu içermesi sebebiyle değişkenlerin durağanlığının analizi, bir sonraki aşamaya geçilmeden önce önemli bir adımdır. Durağanlık analizleri için, panel veri analizinde modelin veya değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı içerip içermediğinin araştırılmış olması gerekmektedir. Bu araştırma sonucunda, yatay kesit bağımlılığının varlığı durumunda ikinci nesil birim kök testleri kullanılırken, aksi durumda birinci nesil birim kök testleri ile analize devam edilmektedir.

İkinci nesil birim kök testlerinden biri olan CADF testi, standart ADF birim kök testinin serilerdeki farklılıklar ve yatay kesit ortalamalarında gecikme seviyeleri ile genişletilmesini inceleyen bir tekniktir (Pesaran, 2006). Bu test, birimler arasındaki korelasyonu gidermek için ADF regresyonunun birinci farkını alır ve ana denklem şu şekildedir:

$$y_{it} = (1 - \phi_i)\mu_i + \phi_i y_{i,t-1} + u_{it}$$

Burada; $i = 1, \dots, N$; $t = 1, \dots, T$ ve $u_{it} = \gamma_i f_t + \varepsilon_{it}$ ’dir. f_t gözlemlenemeyen ortak etkileri, ε_{it} ise hata terimini göstermektedir. $\phi_i = 1$ olduğunda CADF testinde incelenen denklem şu şekildedir:

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i y_{i,t-1} + \varepsilon_{it}$$

Burada $\alpha_i = (1 - \phi_i)\mu_i$, $\beta_i = -(1 - \phi_i)$ ve $\Delta y_{it} = y_{it} - y_{i,t-1}$ olarak tanımlanır. Bu genişletilmiş regresyon denklemi, y_{it} ’nin gecikmeli birinci farklarının eklenmesiyle elde edilir.

Hesaplanan CADF istatistik değeri Pesaran (2006) istatistik değerinden küçük ise değişkenin durağanlaştığı sonucuna varılır. Ancak, her bir yatay kesit değerinin durağanlığını CADF ile test etmek zordur. Bu nedenle CADF regresyonu tahmin edildikten sonra panelin geneli CIPS istatistiği ile değerlendirilmektedir. CIPS test istatistiği aşağıdaki gibidir:

$$CIPS = N^{-1} \sum_{i=1}^N CADF_i$$

CIPS istatistiği, gecikmeli değişkenlerin t-istatistiklerinin ortalaması alınarak bulunur. Her bir yatay kesit için CADF test istatistiklerinin ortalaması kullanılarak panel veri seti üzerinde birim kök testi yapma imkanı sağlamaktadır (Pesaran, 2006).

Araştırmada, değişkenler arasındaki nedensel ilişkiyi incelemek amaçlanmaktadır. Panel veri analizinde, yatay kesit bağımlılığının ve değişkenler arasındaki heterojenliğin varlığı durumunda uygulanabilen Emirmahmutoğlu ve Köse (2011) tarafından önerilen nedensellik testi kullanılmaktadır. Granger nedensellik testi, Emirmahmutoğlu ve Köse’nin nedensellik testinin temelini oluşturmaktadır. Bu test heterojen panellere uygulanabilir ve özellikle değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı veya eşbütünleşme arasında bir bağlantı olmadığı durumlarda kullanışlıdır (Altiner, 2019).

Heterojen panellerde Granger nedensellik için bir test istatistiği Fisher (1932) tarafından önerilmiş ve değerlendirilmiştir. Fisher (1932), bağımsız testlerin p-değerlerini birleştirerek anlamlılık düzeylerini değerlendirmiştir. Fisher'in testi, serilerde yatay kesit bağımlılığı olduğunda güvenilir sonuçlar vermeyebilir. Bu gibi durumlarda test bootstrap tekniği kullanılarak gerçekleştirilir. Bu teknik, her bir i için sistemdeki maksimum bütünleşme sırasını belirleyen $dmax_i$ ile ilişkili $k_i + dmax_i$ ile gecikmeli bir VAR modeli kullanır. Bu model, nedenselliği tespit etmek için iki değişken arasındaki maksimum ilişkiyi belirtir (Emirmahmutoglu ve Köse, 2011). Model denklemi aşağıdaki gibidir:

$$x_{i,t} = \mu_i^x + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{11,ij}x_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{12,ij}y_{i,t-j} + u_{i,t}^x$$

$$y_{i,t} = \mu_i^y + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{21,ij}x_{i,t-j} + \sum_{j=1}^{k_i+dmax_i} A_{22,ij}y_{i,t-j} + u_{i,t}^y$$

Burada $dmax_i$, her bir i için sistemdeki en yüksek bütünleşmeyi temsil eder ve x ile y gibi iki değişken arasındaki nedenselliği tespit etmek amacıyla maksimum ilişkiyi belirtmektedir (Emirmahmutoglu ve Köse, 2011).

4. Bulgular

Panel veri analizlerinde, kullanılacak yöntemleri seçmede temel bir kriter, yatay kesit bağımlılığın tespit edilmesidir. Analizde kullanılacak yöntemler, yatay kesit bağımlılığının varlığına veya yokluğuna bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Bu nedenle, bu aşamada 4 farklı yatay kesit bağımlılığı testinden faydalanılmıştır. T>N durumunda Breusch-Pagan (1980) LM testi, T=N durumunda Pesaran (2004) Scaled LM testi, T<N durumunda Pesaran (2004) CD testi ve T>N veya T<N durumunda ise Bias-Adjusted testi kullanılmaktadır. Bu çalışmada, BRICS-T ülkeleri için ele alınan örneklemin (T>N) olduğu göz önüne alındığında, Breusch-Pagan (1980) LM testi kullanılması uygun olacaktır. Bu kapsamda uygulanan yatay kesit bağımlılık sonuçları Tablo 2'de belirtilmiştir:

Tablo 2: Yatay Kesit Bağımlılık Sonuçları

Inco2	l	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LM	3	29,112	0,011**
CD _{LM}	3	1,252	0,005***
CD _{LM1}	3	-3,324	0,000***
LM _{adj}	3	5,553	0,000***
Inrec	l	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LM	3	29,112	0,011**
CD _{LM}	3	1,252	0,005***
CD _{LM1}	3	-3,324	0,000***
LM _{adj}	3	5,553	0,000***
Ingdp	l	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LM	3	51,196	0,000***
CD _{LM}	3	4,659	0,000***
CD _{LM1}	3	-3,044	0,001***
LM _{adj}	3	4,888	0,000***

Not: " l " gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. ***p<0.01; p<0.05; p<0.10.

Yapılan yatay kesit bağımlılık testleri, değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığının varlığını göstermektedir. Elde edilen bulgular, değişkenlerin zaman içinde birbirleri üzerinde etkisi olduğunu ve bu bağlamda yatay kesit bağımlılığının dikkate alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle, araştırmada, yatay kesit bağımlılığını değerlendirmek amacıyla ikinci kuşak panel birim kök testi uygulanmıştır.

Panel veri analizlerinde, yatay kesit bağımlılık dışında homojenlik sınavasının yapılması gerekmektedir. Homojenlik sınavı için ise Pesaran ve Yagamata (2008)'nin geliştirmiş olduğu Delta Testi uygulanmıştır. Büyük örneklem için Delta testi, küçük örneklem için ise Düzeltilmiş Delta testi kullanılmaktadır. Bu çalışmada 1990-2020 arasındaki yıllık veriler kullanıldığından homojenliği test etmek için Düzeltilmiş Delta testi kullanılması daha uygundur. Delta testine ait sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir:

Tablo 3: Delta Testi Sonuçları

	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Δ	1.658	0.049**
Δ_{adj}	1.741	0.04.**

Not: ***p<0.01; p<0.05; p<0.10.

Homojenlik testi sonuçlarına göre, Δ testi ve Δ_{adj} testi olasılık değerlerine dayanarak eğim katsayılarının homojen olduğunu belirten H_0 hipotezi reddedilmiştir. Bu durumda, ele alınan değişkenlerin heterojen bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır.

Değişkenlerin durağanlık sınavı için yatay kesit bağımlılığı göz önünde bulunduran birim kök testlerinden CADF ve CIPS birim kök testleri kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur:

Tablo 4: Birim Kök Testi Sonuçları

Inco2	L	CADF	Δ Inco2	l	CADF
Brezilya	2	-1.759	Brezilya	2	-3.709*
Rusya	5	-2.537	Rusya	5	-4.066**
Hindistan	2	-0.921	Hindistan	2	-3.732*
Çin	5	-1.362	Çin	3	-4.722***
Güney Afrika	2	-2.621	Güney Afrika	2	-4.412**
Türkiye	2	-3.033	Türkiye	2	-4.43**
CIPS		-2.206	CIPS		-3.679***
Ingdp	L	CADF	Δ Ingdp	l	CADF
Brezilya	5	-2.461	Brezilya	4	-4.458**
Rusya	4	-1.97	Rusya	5	-3.796*
Hindistan	4	-2.354	Hindistan	2	-4.547**
Çin	5	-1.918	Çin	2	-4.139**
Güney Afrika	4	-1.026	Güney Afrika	4	-4.313**
Türkiye	4	-1.937	Türkiye	4	-4.241**
CIPS		-1.937	CIPS		-3.249***
Lnrec	L	CADF	Δ Lnrec	l	CADF
Brezilya	2	-1.946	Brezilya	3	-4.243**
Rusya	2	-4.092	Rusya	5	-4.819***
Hindistan	4	-1.812	Hindistan	2	-3.947**
Çin	5	-1.994	Çin	2	-4.669**
Güney Afrika	2	-2.271	Güney Afrika	2	-3.986**
Türkiye	3	-2.394	Türkiye	2	-3.721*
CIPS		-2.418	CIPS		-3.397***

Not: "l" gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. İlgili kritik değerler Pesaran (2006) çalışmasında bulunmaktadır. ***p<0.01; p<0.05; p<0.10.

CADF testi sonuçlarına göre, incelenen ülkelerin hepsinin farklı anlamlılık düzeylerinde birinci farkta durağanlaştığı gözlemlenmiştir. CIPS test sonuçları değerlendirildiğinde ise BRIC-T ülkeleri için değişkenlerin birinci farkta durağanlaştığı gözlemlenmiştir.

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerinin incelendiği Emirmahmutoğlu ve Köse nedensellik testi sonuçları Tablo 5'ten Tablo 7'ye kadar sunulmuştur.

Tablo 5: Karbon Emisyonu ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi

Inco2→Ingdp	<i>l</i>	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	Ingdp→Inco2	<i>l</i>	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Brezilya	3	1.611	0.657	Brezilya	3	6.886	0.076*
Rusya	3	1.242	0.743	Rusya	4	3.064	0.547
Hindistan	2	2.073	0.355	Hindistan	2	1.757	0.415
Çin	2	3.195	0.202	Çin	2	3.923	0.141
Güney Afrika	3	3.778	0.86	Güney Afrika	3	3.296	0.348
Türkiye	1	0.097	0.756	Türkiye	1	0.338	0.561
Panel Fisher		9.764	0.637	Panel Fisher		15.317	0.225

Not: "*l*" gecikme uzunluğunu göstermektedir. *** $p < 0.01$; $p < 0.05$; $p < 0.10$.

BRICS-T ülkeleri üzerinde yürütülen nedensellik analizleri, genel olarak karbon emisyonu ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir nedensellik bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bu durumun birkaç olası nedeni vardır. İlk olarak, bu ülkelerin farklı ekonomik yapıları ve politikaları bulunmaktadır. BRICS-T ülkeleri, çeşitli endüstriyel sektörlere ve ekonomik modellere sahip heterojen ülkelerdir (Usman ve Makhdum, 2021; Sanni ve Erenay, 2023). Örneğin, Çin ve Hindistan gibi ülkelerde ekonomik büyüme genellikle sanayi ve imalat sektörlerinden kaynaklanırken, bu sektörler genellikle fosil yakıtlar kullanmaktadır ve CO2 emisyonlarını artırabilmektedir (Jayanthakumaran vd., 2012; Wang vd., 2018; Mohammed vd., 2019). Diğer yandan, Brezilya ve Rusya gibi ülkelerde ekonomik büyüme daha çok tarım ve doğal kaynaklardan kaynaklanır, bu sektörler ise genellikle CO2 emisyonlarını azaltıcı bir etkiye sahiptir (Caglar vd., 2022). İkinci olarak, ülkelerin teknolojik düzeyleri birbirinden farklıdır. Daha gelişmiş teknolojiye sahip ülkeler, genellikle daha verimli enerji kaynakları kullanabilir ve bu sayede CO2 emisyonlarını azaltabilir (Recepoglu ve Doganay, 2022). Ancak, daha az gelişmiş teknolojiye sahip ülkelerin CO2 emisyonları genellikle daha yüksek olabilir, çünkü enerji verimliliği düşük olabilir. Üçüncü olarak, iklim koşulları da bu analizleri etkileyebilir. Daha sıcak iklimlere sahip ülkeler genellikle daha fazla enerji tüketir ve bu da CO2 emisyonlarını artırabilir (Recepoglu ve Doganay, 2022; Meng vd., 2022). Diğer yandan, daha soğuk iklimlere sahip ülkelerde enerji tüketimi genellikle daha düşük olabilir ve bu durum CO2 emisyonlarını azaltabilir. Son olarak, ülkelerin çevresel politikaları önemli bir faktördür. Daha çevreci politikalara sahip ülkeler genellikle CO2 emisyonlarını azaltmaya yönelik tedbirler alırken, daha az çevreci politikalara sahip ülkelerde bu tür tedbirlerin etkisi daha sınırlı olabilir veya hiç alınmayabilir (Usman ve Makhdum, 2021). Bu nedenlerden dolayı, BRICS-T ülkeleri üzerinde gerçekleştirilen nedensellik analizlerinin genel olarak CO2 emisyonu ile ekonomik büyüme arasında belirgin bir nedensellik bulunmadığını göstermesi mümkündür. Bu bulgular, çevresel sürdürülebilirlik politikalarının ve ekonomik büyüme stratejilerinin ülkeler arasında özelleştirilmiş şekillerde ele alınması gerekliliğini vurgulamaktadır.

Ülke bazlı detaylı incelemeler sonucunda, sadece Brezilya'da ekonomik büyümeden karbon emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik gözlemlenmiştir. Bu sonucun nedenleri için, öncelikle ekonomik büyüme ve CO2 emisyonları ilişkisini etkileyebilecek faktörleri göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu faktörler arasında, ülkelerin ekonomik yapıları ve politikaları, teknolojik düzeyleri, iklim koşulları ve çevre politikaları sayılabilir. Brezilya'da ekonomik büyümenin önemli bir kısmı sanayi ve imalat sektörlerinden kaynaklanmaktadır. Bu sektörler, genellikle fosil yakıtlar açısından yoğundur ve CO2 emisyonlarını artırmaktadır (Raihan ve Tuspekova, 2022). Ayrıca, Brezilya'da teknolojik düzey, diğer BRICS-T ülkelerine kıyasla daha düşüktür (Erkan vd., 2018). Daha gelişmiş teknolojiye sahip ülkeler, genellikle daha verimli enerji kaynakları kullanabilmekte ve CO2 emisyonlarını azaltabilmektedir. Brezilya'nın iklim koşulları, diğer BRICS-T ülkelerine kıyasla daha sıcaktır. Daha sıcak iklime sahip ülkeler, genellikle daha fazla enerji tüketmekte ve CO2 emisyonlarını artırmaktadır (Jiadio vd., 2023). Son olarak, Brezilya'nın çevre politikaları, diğer BRICS-T ülkelerine kıyasla daha az çevrecidir. Daha çevreci politikalara sahip ülkeler, genellikle CO2 emisyonlarını azaltmaya yönelik önlemler almakta ve bu önlemlerin etkisini

artırabilmektedir (Raihan, 2023). Bu faktörler göz önünde bulundurulduğunda, Brezilya'da ekonomik büyümenin, CO2 emisyonlarını artırıcı bir etkiye sahip olması mümkündür.

Tablo 6: Karbon Emisyonu ve Yenilenebilir Enerji Arasındaki Nedensellik İlişkisi

Inco2→Inrec	<i>l</i>	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	Inrec→Inco2	<i>l</i>	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Brezilya	1	0.189	0.664	Brezilya	1	0.407	0.523
Rusya	1	3.308	0.191	Rusya	2	2.6	0.273
Hindistan	2	7.056	0.029**	Hindistan	2	0.759	0.684
Çin	2	1.059	0.589	Çin	2	0.013	0.993
Güney Afrika	2	24.724	0.00***	Güney Afrika	2	0.679	0.712
Türkiye	1	0.041	0.839	Türkiye	1	0.023	0.879
Panel Fisher		37.319	0.00***	Panel Fisher		5.605	0.935

Not: "*l*" gecikme uzunluğunu göstermektedir. *** $p < 0.01$; $p < 0.05$; $p < 0.10$.

BRICS-T ülkeleri üzerinde yürütülen nedensellik analizlerine göre, CO2 emisyonlarından yenilenebilir enerjiye doğru tek yönlü nedensellik belirlenmiştir. Bu elde edilen tek yönlü nedensellik ilişkisi birkaç olası faktörle açıklanabilir. Öncelikle, BRICS-T ülkelerinin enerji politikalarındaki ve yatırımlarındaki artan vurgu, yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelik yatırımların artmasını beraberinde getirmiştir (Samour vd., 2023). Bu durum, bu ülkelerin CO2 emisyonlarını azaltma stratejilerinin bir yansıması olabilir. İklim değişikliğiyle mücadele ve enerji güvenliği gibi faktörler, BRICS-T ülkelerini yenilenebilir enerjiye geçiş yapmaya yönlendirebilir. İkinci olarak, BRICS-T ülkelerinin uluslararası platformlarda sürdürülebilirlik ve iklim değişikliğiyle mücadele konularında taahhütlerde bulunmuş olması önemli bir etken olabilir (Suhrab vd., 2023). Bu taahhütler, yenilenebilir enerji kullanımını teşvik etmeyi ve CO2 emisyonlarını azaltmayı amaçlayabilir. Dolayısıyla, bu ülkelerin politikalarında yenilenebilir enerjiye yönelik bir eğilim gözlemlenebilir. Üçüncü olarak, BRICS-T ülkelerindeki enerji talebindeki artış, bu ülkelerin daha sürdürülebilir enerji kaynaklarına yönelmesine neden olabilir (Raihan vd., 2023). Yenilenebilir enerji, fosil yakıtların çevresel etkilerini azaltma potansiyeline sahiptir, bu da CO2 emisyonlarını düşürme hedeflerini destekleyebilir. Son olarak, BRICS-T ülkelerindeki ekonomik büyüme, bu ülkelerin daha gelişmiş teknolojiye ve enerji verimliliğine ulaşmalarını sağlamış olabilir (Adebayo, 2023). Bu durum, yenilenebilir enerji teknolojilerinin daha geniş bir şekilde benimsenmesine ve CO2 emisyonlarının azaltılmasına olanak tanıyabilir.

Ülke bazlı incelemelerde ise Hindistan ve Güney Afrika'da CO2 emisyonundan yenilenebilir enerjiye doğru tek yönlü nedensellik görülmüştür. Hindistan ve Güney Afrika, BRICS-T ülkeleri arasında, ekonomik büyümenin önemli bir kısmı sanayi ve imalat sektörlerinden kaynaklanan ülkelerdir (Sanni ve Erenay, 2023). Bu sektörler, genellikle fosil yakıtlar açısından yoğun ve CO2 emisyonlarını artırmaktadır. Ayrıca, Hindistan ve Güney Afrika'da teknolojik düzey, diğer BRICS-T ülkelere kıyasla daha düşüktür. Daha gelişmiş teknolojiye sahip ülkeler, genellikle daha verimli enerji kaynakları kullanabilmekte ve CO2 emisyonlarını azaltabilmektedir (Jiadoo vd., 2023). Hindistan ve Güney Afrika'nın iklim koşulları, diğer BRICS-T ülkelere kıyasla daha sıcaktır. Daha sıcak iklime sahip ülkeler, genellikle daha fazla enerji tüketmekte ve CO2 emisyonlarını artırmaktadır (Ullah vd., 2023). Son olarak, Hindistan ve Güney Afrika'nın çevre politikaları, diğer BRICS-T ülkelere kıyasla daha az çevrecidir. Daha çevreci politikalara sahip ülkeler, genellikle CO2 emisyonlarını azaltmaya yönelik önlemler almakta ve bu önlemlerin etkisini artırabilmektedir (Du vd., 2023). Bu faktörler göz önünde bulundurulduğunda, Hindistan ve Güney Afrika'da ekonomik büyümenin, CO2 emisyonlarını artırıcı bir etkiye sahip olması mümkündür. CO2 emisyonlarının artması, çevresel sorunlara ve iklim değişikliğine dair farkındalığın artmasına neden olabilir. Bu durum, bireylerin ve kurumların yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelmesini teşvik edebilir. Ayrıca, CO2 emisyonları ile enerji fiyatları arasında bir ilişki bulunmaktadır. CO2 emisyonları arttıkça, enerji fiyatları da artmaktadır. Bu durum, yenilenebilir enerji kaynaklarına olan talebi artırabilir.

Tablo 7: Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi

Inrec→Ingdp	<i>l</i>	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	Ingdp→Inrec	<i>l</i>	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Brezilya	2	0.215	0.898	Brezilya	2	4.565	0.102
Rusya	3	1.369	0.713	Rusya	3	4.326	0.228
Hindistan	2	3.292	0.193	Hindistan	2	5.475	0.065*
Çin	3	1.785	0.618	Çin	3	12.161	0.007***
Güney Afrika	3	0.567	0.904	Güney Afrika	3	22.063	0.000***
Türkiye	1	0.523	0.469	Türkiye	1	0.104	0.747
Panel Fisher		37.319	0.867	Panel Fisher		42.879	0.000***

Not: "*l*" gecikme uzunluğunu göstermektedir. *** $p < 0.01$; $p < 0.05$; $p < 0.10$.

BRICS-T ülkeleri üzerinde yürütülen nedensellik analizlerine göre, ekonomik büyümeden yenilenebilir enerjiye doğru tek yönlü nedensellik gözlemlenmiştir. Bu durumun temel sebeplerini şu şekilde açıklamak mümkündür. İlk olarak, BRICS-T ülkeleri genel olarak hızla büyüyen ekonomilere sahip olmalarıyla bilinmektedir (Hashmi vd., 2023). Bu hızlı ekonomik büyüme, enerji talebinde bir artışa neden olur. Bu bağlamda, enerji ihtiyacını karşılamak ve sürdürülebilir bir enerji politikası benimsemek amacıyla bu ülkelerin yenilenebilir enerjiye yönelmeleri kaçınılmaz hale gelir. İkinci olarak, BRICS-T ülkeleri uluslararası toplulukta çevre dostu ve sürdürülebilir enerji kullanımıyla ilgili taahhütlerde bulunmuş olabilir (Adebayo vd., 2023). Bu taahhütler, ekonomik büyümenin sürdürülebilir ve çevre dostu bir şekilde gerçekleştirilmesini amaçlayabilir. Bu bağlamda, yenilenebilir enerji, bu hedefleri gerçekleştirmede kilit bir rol oynayabilir. Üçüncü olarak, BRICS-T ülkeleri enerji kaynaklarını çeşitlendirme ve enerji güvenliğini artırma amacıyla yenilenebilir enerjiye yönelebilir (Samour vd., 2023). Artan enerji talebine karşı çeşitli enerji kaynaklarının kullanılması, enerji güvenliğini sağlama ve enerji arzını çeşitlendirme stratejilerine işaret edebilir. Dördüncü olarak, yenilenebilir enerji teknolojilerindeki ilerlemeler ve maliyetlerin düşmesi, bu enerji kaynaklarının daha erişilebilir hale gelmesine neden olabilir (Suhrab vd., 2023). Ekonomik büyüme ile birlikte, bu ülkelerin daha modern ve verimli enerji teknolojilerine yönelmeleri ve bu alandaki yeniliklere yatırım yapmaları mümkündür. Son olarak, BRICS-T ülkelerinde artan çevresel bilinç ve toplumsal beklentiler, hükümetleri ve işletmeleri daha sürdürülebilir enerji kaynaklarına yönlendirebilir (Jiadoo vd., 2023). Ekonomik büyümenin bu beklentilere uygun bir şekilde gerçekleşmesi için yenilenebilir enerjiye olan talep artabilir. Bu nedenlerle, BRICS-T ülkelerindeki ekonomik büyümeden yenilenebilir enerjiye doğru tek yönlü nedensellik bulunması, enerji politikalarındaki stratejik tercihler, çevresel hedefler ve ekonomik büyüme dinamikleri gibi faktörlerle açıklanabilir.

Hindistan, Çin ve Güney Afrika'da yapılan ülke bazlı incelemelerde, ekonomik büyümeden yenilenebilir enerjiye doğru tek yönlü nedensellik gözlemlenmiştir. Bu sonuç, bu ülkelerdeki ekonomik büyümenin, yenilenebilir enerjiyi artırıcı etkisi olduğunu göstermektedir. Bu durumun birkaç temel nedeni bulunabilir. İlk olarak, söz konusu ülkeler son yıllarda önemli bir ekonomik büyüme yaşamıştır (Kesar vd., 2023). Bu ekonomik büyüme, genel gelir seviyelerini yükseltmiş ve bireylerin, işletmelerin ve hükümetlerin yenilenebilir enerji kaynaklarına olan taleplerini artırmıştır. İkinci olarak, bu ülkelerdeki hükümetler, yenilenebilir enerji alanına yönelik önemli yatırımlar ve teşvik politikaları uygulamaya başlamıştır. Bu yatırımlar, yenilenebilir enerji tüketiminin artmasına katkıda bulunmuş ve bu kaynakların daha yaygın kullanılmasını teşvik etmiştir. Üçüncü olarak, çevre dostu politikalar ve sürdürülebilirlik hedefleri çerçevesinde bu ülkelerde çeşitli çevresel farkındalık artırıcı politikalar hayata geçirilmiştir (Voumik vd., 2023). Bu politikalar, bireylerin, işletmelerin ve endüstrilerin yenilenebilir enerjiye olan ilgisini artırmış ve bu alanda yapılan yatırımları teşvik etmiştir. Sonuç olarak, Hindistan, Çin ve Güney Afrika gibi ülkelerdeki ekonomik büyümenin, yenilenebilir enerji tüketimini artırma etkisi önemli bir faktördür. Bu ülkelerdeki politika girişimleri ve ekonomik büyüme ile birlikte artan çevresel bilinç, temiz enerji kullanımını destekleyerek sürdürülebilir bir enerji geleceğine katkıda bulunmaktadır. Bu çerçevede, ekonomik büyümenin yenilenebilir enerji talebini artırma potansiyeli, bu ülkelerde temiz enerji projelerine yönelik daha fazla yatırım ve politika geliştirme çabalarını teşvik etmektedir.

5. Sonuç

Bu makalede, BRICS-T ülkelerindeki karbon emisyonu, yenilenebilir enerji ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Araştırmanın temel amacı, bu faktörler arasındaki etkileşimleri anlamak ve çevresel sürdürülebilirlik açısından önemli olan bu dinamikleri açığa çıkarmaktır.

Çalışmanın bulguları, bu ilişkilerin karmaşık olduğunu göstermektedir. İlk olarak, karbon emisyonu ve ekonomik büyüme arasında anlamlı nedensellik bulunmadığı gözlemlenmiştir. Bu, ekonomik büyümenin karbon emisyonlarını doğrudan etkilemediğini, ancak diğer faktörlerin aracılık ettiği bir ilişki olduğunu göstermektedir. Elde edilen bu sonucun, Saatçi ve Dumrul (2011) tarafından Türkiye'de yapılan çalışma ile uyumlu olduğu görülmektedir. Saatçi ve Dumrul (2011) uzun dönemli bir ilişki belirleyerek, karbon emisyonu ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi elde edilmiştir. Ancak, diğer literatürdeki çalışmaların birçoğu bu genel gözlemlerle uyumsuzdur (Lean ve Smyth, 2010; Farhani ve Rejeb, 2012; Vidhyarthi, 2013; Raza ve Shah, 2018; Akbulut Bekar, 2018; Adebayo vd., 2020; Konat, 2021; Han vd., 2022). Ülke bazlı detaylı incelemeler sonucunda, sadece Brezilya'da ekonomik büyümeden CO2 emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik bulgusu gözlemlenmiştir.

Karbon emisyonlarından yenilenebilir enerjiye doğru tek yönlü nedensellik belirlenmiştir. Bu, CO2 emisyonlarının azaltılması hedefiyle yenilenebilir enerjiye yönelik politikaların uygulandığını göstermektedir. Bu sonuç, Shafiei ve Salim'in (2014) yaptığı çalışmayla uyumludur. Shafiei ve Salim'in araştırması, OECD ülkelerinde yenilenebilir enerji tüketiminin karbon emisyonlarını azalttığını, aksine yenilenemeyen enerjinin karbon emisyonlarını artırdığını göstermiştir. Bu durum, CO2 emisyonlarından yenilenebilir enerjiye doğru bir nedensellik ilişkisinin bulunduğunu desteklemektedir. Diğer yandan, Paramati vd. (2016) tarafından yapılan çalışma ile bu sonuç uyumsuzdur. Paramati vd.'nin araştırması, 20 yükselen piyasa ekonomisinde karbon emisyonlarının yenilenebilir enerji talebine zarar verdiğini belirlemiştir, ki bu Shafiei ve Salim'in sonuçlarıyla çelişmektedir. Bu politikalar, yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırımları teşvik ederek, CO2 emisyonlarını azaltmaya yardımcı olmaktadır. Ülke bazlı incelemelerde ise Hindistan ve Güney Afrika'da karbon emisyonundan yenilenebilir enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik gözlemlenmiştir.

Elde edilen bir başka sonuç, BRICS-T ülkeleri için ekonomik büyümeden yenilenebilir enerjiye doğru tek yönlü nedenselliklerdir. Bu, ekonomik büyümenin yenilenebilir enerjiye yönelik yatırımları teşvik ettiğini göstermektedir. Ekonomik büyümenin yarattığı gelir ve istihdam fırsatları, yenilenebilir enerji yatırımlarını cazip hale getirmektedir. Bu sonuç, Sadorsky (2009) tarafından yapılan çalışma ile, Salim ve Rafiq (2012), Çınar ve Yılmaz (2015), Özşahin vd. (2016), Bakırtaş ve Çetin (2016), Fotourehchi (2017), Alper (2018), Durğun ve Durğun (2018), Naimoğlu (2022), Belaïd ve Zrelli (2019), Rahman ve Velayutham (2020), Razmi vd. (2020), Fan ve Hao (2020), Chen vd. (2020), Belaïd vd. (2021) ile Han (2022) tarafından yapılan çalışmalarla uyumludur. Bu çalışmalar, ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji arasında anlamlı ilişki bulunduğunu göstermişlerdir. Ayrıca Hindistan, Çin ve Güney Afrika'da yapılan ülke bazlı incelemelerde ise ekonomik büyümeden yenilenebilir enerjiye doğru tek yönlü nedensellik bulunmaktadır.

Çalışmanın bulguları, BRICS-T ülkelerinin çevresel sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için yenilenebilir enerjiye yönelik politikalara odaklanmaları gerektiğini göstermektedir. Bu politikaların yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesini ve kullanımını teşvik ederek, CO2 emisyonlarını azaltmaya ve iklim değişikliğiyle mücadele etmeye yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Adebayo, T. S. (2023). Exploring the Heterogeneous Impact of Technological Innovation on Income Inequality: Formulating the SDG Policies for the BRICS-T Economies. *Energy & Environment*, <https://doi.org/10.1177/0958305X221145926>.
- Adebayo, T. S., Awosusi, A. A., & Adeshola, I. (2020). Determinants of CO2 Emissions in Emerging Markets: An Empirical Evidence From MINT Economies. *International Journal of Renewable Energy Development*, 9(3), s. 411-422. <https://doi.org/10.14710/ijred.2020.31321>.
- Adebayo, T. S., Samour, A., Alola, A. A., Abbas, S., & Ağa, M. (2023). The Potency of Natural Resources and Trade Globalisation in the Ecological Sustainability Target for the BRICS Economies. *Heliyon*, 9(5). <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e15734>.
- Ahmed, N., Mahboob, F., Hamid, Z., Sheikh, A. A., Ali, M. S. E., Glabiszewski, W., ... & Cyfert, S. (2022). Nexus between Nuclear Energy Consumption and Carbon Footprint in Asia Pacific Region: Policy Toward Environmental Sustainability. *Energies*, 15(19), s. 1-17. <https://doi.org/10.3390/en15196956>.
- Akbulut Bekar, S. (2018). The Relationship Between CO2 Emission and Economic Growth in Turkey: 1977-2011. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Prof. Dr. Harun TERZİ Özel Sayısı, s. 193-206. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.428059>.
- Akram, R., Chen, F., Khalid, F., Ye, Z., & Majeed, M.T., (2020). Heterogeneous Effects of Energy Efficiency and Renewable Energy on Carbon Emissions: Evidence from Developing Countries, *Journal of Cleaner Production*, 119122. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119122>.
- Alper, F. Ö. (2018). Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1990-2017 Türkiye Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), s. 223-242. <https://doi.org/10.18074/ckuiibfd.466782>.
- Anser, M. K., Syed, Q. R., & Apergis, N. (2021). Does Geopolitical Risk Escalate CO2 Emissions? Evidence from the BRICS Countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 28(35), s. 48011-48021. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-14032-z>.
- Awosusi, A. A., Adebayo, T. S., Kirikkaleli, D., & Altuntaş, M. (2022). Role of Technological Innovation and Globalization in BRICS Economies: Policy Towards Environmental Sustainability. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 29(7), s. 593-610. <https://doi.org/10.1080/13504509.2022.2059032>.
- Bakhsh, S., Zhang, W., Ali, K., & Anas, M. (2023). Can Digital Financial Inclusion Facilitate Renewable Energy Consumption? Evidence from Nonlinear Analysis. *Energy & Environment*. <https://doi.org/10.1177/0958305X23120402>.
- Bakırtaş, İ., ve Çetin, M. (2016). Yenilenebilir Enerji Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: G-20 Ülkeleri. *Sosyoekonomi*, 24(28), s. 131-146. <https://doi.org/10.17233/se.43089>.
- Belaïd, F. ve Zrelli, M. H. (2019). Renewable and Non-Renewable Electricity Consumption, Environmental Degradation and Economic Development: Evidence from Mediterranean Countries, *Energy Policy*, 133, 110929. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2019.110929>.
- Belaïd, F., Elsayed, A. H., & Omri, A. (2021). Key Drivers of Renewable Energy Deployment in the MENA Region: Empirical Evidence Using Panel Quantile Regression, *Structural Change and Economic Dynamics*, 57, s. 225-238. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2021.03.011>.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange Multiplier Test and Its Application to Model Specification in Econometrics. *Review of Economic Studies*, 47, 239-253. <https://doi.org/10.2307/2297111>.

- Caglar, A. E., Zafar, M. W., Bekun, F. V., & Mert, M. (2022). Determinants of CO2 Emissions in the BRICS Economies: The Role of Partnerships Investment in Energy and Economic Complexity. *Sustainable Energy Technologies and Assessments*, 51, 101907. <https://doi.org/10.1016/j.seta.2021.101907>.
- Chen, W., & Lei, Y. (2018). The Impacts of Renewable Energy and Technological Innovation on Environment-Energy-Growth Nexus: New Evidence from a Panel Quantile Regression, *Renewable Energy*, 123, s. 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2018.02.026>.
- Chen, C., Pinar, M., & Stengos, T. (2020). Renewable Energy Consumption and Economic Growth Nexus: Evidence from a Threshold Model, *Energy Policy*, 139, 111295. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2020.111295>.
- Cheng, Y., Zhang, N., Kirschen, D. S., Huang, W., & Kang, C. (2020). Planning Multiple Energy Systems for Low-Carbon Districts with High Penetration of Renewable Energy: An Empirical Study in China, *Applied Energy*, 261, 114390. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2019.114390>.
- Çınar, S., & Yılmaz, M. (2015). Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Belirleyicileri ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 30(1), s. 55-78.
- Dong, K., Sun, R., Jiang, H., & Zeng, X. (2018). CO2 Emissions, Economic Growth, and the Environmental Kuznets Curve in China: What Roles can Nuclear Energy and Renewable Energy Play? *Journal of cleaner production*, 196, s. 51-63. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.05.271>.
- Du, J., Cheng, J., & Ali, K. (2023). Modelling the Green Logistics and Financial Innovation on Carbon Neutrality Goal, a Fresh Insight for BRICS-T. *Geological Journal*, 58(7), s. 2742-2756. <https://doi.org/10.1002/gj.4732>.
- Durğun, B., & Durğun, F. (2018). Yenilenebilir Enerji Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasında Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *International Review of Economics and Management*, 6(1), s. 1-27. <https://doi.org/10.18825/iremjournal.347200>.
- Emirmahmutoğlu, F., & Köse, N. (2011). Testing for Granger Causality in Heterogeneous Mixed Panels, *Economic Modelling*, 28(3), s. 870-876. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2010.10.018>.
- Erkan, B. İ. L., Güdük, T., & Keskin, G. (2018). The Study of Evaluation BRICS-T Countries Based on the Global Competitiveness Index. *Journal of life Economics*, 5(4), s. 127-140. <https://doi.org/10.15637/jlecon.265>.
- Fan, W., & Hao, Y., (2020). An Empirical Research on the Relationship Amongst Renewable Energy Consumption, Economic Growth and Foreign Direct Investment in China, *Renewable Energy*, 146, s. 598-609. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.06.170>.
- Farhani, S., & Rejeb, J. B. (2012). Energy Consumption, Economic Growth and CO2 Emissions: Evidence from Panel Data for MENA Region. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 2(2), s. 71-81. <https://www.econjournals.com/index.php/ijeeep/article/view/172>.
- Fisher, R. A. (1932). *Statistical Methods for Research Workers*, (4. baskı). Edinburgh: Oliverand Boyd.
- Güney, T., & Kantar, K. (2020). Biomass Energy Consumption and Sustainable Development. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, s. 1-6. <https://doi.org/10.1080/13504509.2020.1753124>.
- Han, A. (2022). E7 Ülkelerinde Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin İncelenmesi, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 18(3), s. 797-814. <https://doi.org/10.17130/ijmeh.1015102>.
- Han, A., Şahin Kutlu, Ş., & Pehlivan, C. (2022). Enerji Tüketimi, Karbon Emisyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Testinden Kanıtlar. *Oltu Beşeri Ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 9-14. <https://doi.org/10.54614/OJFHSS.2022.1026522>.

- Hashmi, N. I., Alam, N., Jahanger, A., Yasin, I., Murshed, M., & Khudoykulov, K. (2023). Can Financial Globalization and Good Governance Help Turning Emerging Economies Carbon Neutral? Evidence from Members of the BRICS-T. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(14), s. 39826-39841. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-25060-8>.
- Jayanthakumaran, K., Verma, R., & Liu, Y. (2012). CO2 Emissions, Energy Consumption, Trade and Income: A Comparative Analysis of China and India. *Energy Policy*, 42, s. 450-460. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2011.12.010>.
- Jiaduo, E., Kibria, M. G., Aspy, N. N., Ullah, E., & Hossain, M. E. (2023). The Impact of Agricultural Employment and Technological Innovation on the Environment: Evidence from BRICS Nations Considering a Novel Environmental Sustainability Indicator. *Sustainability*, 15(20), 15083. <https://doi.org/10.3390/su152015083>.
- Kesar, A., Bandi, K., Jena, P. K., & Yadav, M. P. (2023). Dynamics of Governance, Gross Capital Formation, and Growth: Evidence from Brazil, Russia, India, China, and South Africa. *Journal of Public Affairs*, 23(1), e2831. <https://doi.org/10.1002/pa.2831>.
- Konat, G. (2021). Türkiye’de Karbondioksit Emisyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yapısal Kırımlı Testlerden Kanıtlar. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 105-122.
- Lean, H. H., & Smyth, R. (2010). CO2 Emissions, Electricity Consumption and Output in ASEAN. *Applied Energy* (87), s. 1858-1864. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2010.02.003>.
- Liu, L., Wang, Z., Wang, Y., Wang, J., Chang, R., He, G., Tang, W., Gao, Z., Li, J., Liu, C., & Zhao, L. (2020). Optimising Wind/Solar Combinations at Finer Scales to Mitigate Renewable Energy Variability in China, *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 132, 110151. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2020.110151>.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Bahrens W. W. III. (1972). *Limits to Growth*. (5th edition). Universe Book, New York.
- Meng, Y., Wu, H., Wang, Y., & Duan, Y. (2022). International Trade Diversification, Green Innovation, and Consumption-Based Carbon Emissions: The Role of Renewable Energy for Sustainable Development in BRICST Countries. *Renewable Energy*, 198, s. 1243-1253. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.08.045>.
- Mohammed, A., Li, Z., Arowolo, A. O., Su, H., Deng, X., Najmuddin, O., & Zhang, Y. (2019). Driving Factors of CO2 Emissions and Nexus with Economic Growth, Development and Human Health in the Top Ten Emitting Countries. *Resources, Conservation and Recycling*, 148, s. 157-169. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2019.03.048>.
- Naimoğlu, M. (2022). The Relationship Between Renewable Energy Consumption and Economic Growth in OECD Countries. *International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences*, 12(1), s. 18-33. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6612280>.
- Omer, A. M. (2008). Energy, Environment and Sustainable Development. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 12(9), s. 2265-2300. <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2007.05.001>.
- Özşahin, Ş., Mucuk, M., & Gerçeker, M. (2016). Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: BRICS-T Ülkeleri Üzerine Panel ARDL Analizi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(4), s. 111-130.
- Paramati, S. R., Ummalla, M., & Apergis, N. (2016). The Effect of Foreign Direct Investment and Stock Market Growth on Clean Energy Use Across a Panel of Emerging Market Economies, *Energy Economics*, 56, s. 29-41. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.02.008>.

- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, *Cambridge Working Papers in Economics*, 0435, Faculty of Economics, University of Cambridge. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.572504>.
- Pesaran, M. H. (2006). A Simple Panel Unit Root in the Presence of Cross-Section Dependence, *Journal of Applied Econometrics*, 22, s. 265- 312. <https://www.jstor.org/stable/25146517>.
- Rahman, M. M., & Velayutham, E. (2020). Renewable and Non-Renewable Energy Consumption Economic Growth Nexus: New Evidence from South Asia, *Renewable Energy*, 147, s. 399-408. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.09.007>.
- Raihan, A. (2023). Economic Growth and Carbon Emission Nexus: the Function of Tourism in Brazil. *Journal of Economic Statistics*, 1(2), s. 68-80. <https://doi.org/10.58567/jes01020005>.
- Raihan, A., Rashid, M., Voumik, L. C., Akter, S., & Esquivias, M. A. (2023). The Dynamic Impacts of Economic Growth, Financial Globalization, Fossil Fuel, Renewable Energy, and Urbanization on Load Capacity Factor in Mexico. *Sustainability*, 15(18), 13462. <https://doi.org/10.3390/su151813462>.
- Raihan, A., & Tuspekova, A. (2022). Dynamic Impacts of Economic Growth, Energy Use, Urbanization, Tourism, Agricultural Value-Added, and Forested Area on Carbon Dioxide Emissions in Brazil. *Journal of Environmental Studies and Sciences*, 12(4), s. 794-814. <https://doi.org/10.1007/s13412-022-00782-w>.
- Raza, S. A., & Shah, N. (2018). Testing Environmental Kuznets Curve Hypothesis in G7 Countries: The Role of Renewable Energy Consumption and Trade. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, s. 26965-26977. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-2673-z>.
- Razmi, S. F., Bajgiran, B. R., Behname, M., Salari, T. E., & Razmi, S. M. J. (2020). The Relationship of Renewable Energy Consumption to Stock Market Development and Economic Growth in Iran, *Renewable Energy*, 145, s. 2019-2024. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2019.06.166>.
- Recepoğlu, M., & Doğanay, M. A. (2022). Renewable Energy Consumption, CO2 Emissions and Economic Growth: A Comparative Analysis on G7 and BRICS-T Countries. (Ed. Hayaloğlu, P. & Artan, S.). İçinde *Current Debates on Sustainable Development*. IJOPEC Publication, London.
- Saatçi, M., & Dumrul, Y. (2011). Çevre Kirliliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Çevresel Kuznets Eğrisinin Türk Ekonomisi için Yapısal Kırılmalı Eşbütünlük Yöntemiyle Tahmini. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 37, s. 65-86.
- Sadorsky, P. (2009). Renewable Energy Consumption, CO₂ Emissions and Oil Prices in the G7 Countries, *Energy Economics*, 31(3), s. 456-462. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2008.12.010>.
- Salim, R. A., & Rafiq, S. (2012). Why do Some Emerging Economies Proactively Accelerate the Adoption of Renewable Energy?, *Energy Economics*, 34(4), s. 1051-1057. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2011.08.015>.
- Samour, A., Adebayo, T. S., Agyekum, E. B., Khan, B., & Kamel, S. (2023). Insights from BRICS-T Economies on the Impact of Human Capital and Renewable Electricity Consumption on Environmental Quality. *Scientific Reports*, 13, 5245. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-32134-1>.
- Sanni, S. A., & Erenay, B. (2023). The Effects of Macro-Economic Indicators on BRICS-T Economies: A Cointegration and Error Correction Modelling Approach. *International Journal of Economic Policy in Emerging Economies*, 17(3), s. 333-361. <https://doi.org/10.1504/IJEPEE.2023.131038>.
- Shafiei, S., & Salim, R. A. (2014). Non-Renewable and Renewable Energy Consumption and CO₂ Emissions in OECD Countries: A comparative analysis, *Energy Policy*, 66, s. 547-556. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2013.10.064>.
- Sikder, M., Wang, C., Yao, X., Huai, X., Wu, L., KwameYeboah, F., Wood, J., Zhao, Y., & Dou, X. (2022). The Integrated Impact of GDP Growth, Industrialization, Energy Use, and Urbanization on CO₂

- Emissions in Developing Countries: Evidence from the Panel ARDL Approach. *Science of the Total Environment*, 837, 155795. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2022.155795>.
- Suhrab, M., Ullah, A., Pinglu, C., & Radulescu, M. (2023). Boosting Green Energy: Impact of Financial Development, Foreign Direct Investment, and Inflation on Sustainable Energy Productivity in China-Pakistan Economic Corridor (CPEC) countries. *Environment, Development and Sustainability*, s. 1-24. <https://doi.org/10.1007/s10668-023-04093-0>.
- Ullah, S., Luo, R., Adebayo, T. S., & Kartal, M. T. (2023). Paving the Ways Toward Sustainable Development: the Asymmetric Effect of Economic Complexity, Renewable Electricity, and Foreign Direct Investment on the Environmental Sustainability in BRICS-T. *Environment, Development and Sustainability*, s. 1-25. <https://doi.org/10.1007/s10668-023-03085-4>.
- United Nations (2014). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Erişim Adresi: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>.
- Usman, M., & Makhdum, M. S. A. (2021). What Abates Ecological Footprint in BRICS-T Region? Exploring the Influence of Renewable Energy, Non-Renewable Energy, Agriculture, Forest Area and Financial Development. *Renewable Energy*, 179, s. 12-28. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.07.014>.
- Vidyarthi, H. (2013). Energy Consumption, Carbon Emissions and Economic Growth in India. *World Journal of Science, Technology and Sustainable Development*, 10(4), s. 278-287. <https://doi.org/10.1108/WJSTSD-07-2013-0024>.
- Voumik, L. C., Akter, S., Ridwan, M., Ridzuan, A. R., Pujiati, A., Handayani, B. D., Keshminder, J. S., & Razak, M. I. M. (2023). Exploring the Factors Behind Renewable Energy Consumption in Indonesia: Analyzing the Impact of Corruption and Innovation Using ARDL Model. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 13(5), s. 115-125. <https://doi.org/10.32479/ijeep.14530>.
- Wang, Q., Su, M., & Li, R. (2018). Toward to Economic Growth Without Emission Growth: The role of Urbanization and Industrialization in China and India. *Journal of Cleaner Production*, 205, 499-511. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.09.034>.
- Wellmer, F. W., & Becker-Platen, J. (2002). Sustainable Development and the Exploitation of Mineral and Energy Resources: A Review. *International Journal of Earth Sciences*, 91, s. 723-745. <https://doi.org/10.1007/s00531-002-0267-x>.
- Yu, S., Hu, X., Li, L., & Chen, H. (2020). Does the Development of Renewable Energy Promote Carbon Reduction? Evidence from Chinese Provinces, *Journal of Environmental Management*, 268, 110634. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2020.110634>.
- Zaman, K., & Abd-el Moemen, M. (2017). Energy Consumption, Carbon Dioxide Emissions and Economic Development: Evaluating Alternative and Plausible Environmental Hypothesis for Sustainable Growth. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 74, s. 1119-1130. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2017.02.072>.
- Zhu, X., Jianguo, D., Ali, K., & Kırıkkaleli, D. (2023). Do Green Logistics and Green Finance Matter for Achieving the Carbon Neutrality Goal?. *Environmental Science and Pollution Research*, s. 1-14. <https://doi.org/10.1007/s11356-023-30434-7>.
- Zoundi, Z. (2017). CO2 Emissions, Renewable Energy and the Environmental Kuznets Curve, a Panel Cointegration Approach. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 72, s. 1067-1075. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.10.018>.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 152-166, doi: 10.11616/asbi.1392238

Vergi Politikalarının Siyasal Söylemde Kullanımı: Alkollü İçecek Vergisine Twitter Üzerinden Verilen Tepkiler

The Use of Tax Policies in Political Discourse: Reactions to the Alcoholic Beverage Tax on Twitter

Özgür Utku MACUNLUOĞLU¹, Ece ÜNÜR²

Geliş Tarihi (Received): 17.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 29.12.2023

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Hükümetler gelir sağlamak; vatandaşları zararlı ürünlerin aşırı tüketiminden korumak adına vergi politikalarını kullanmaktadırlar. Sağlığa zararlı olarak nitelendirilen gazlı ve alkollü içeceklerle tütün mamulleri gibi ürünlere uygulanan vergilerle, diğer adıyla Pigoucu vergilerle, hem bu malların tüketimini azaltmak; hem de bunların tüketimi neticesinde ortaya çıkması muhtemel sağlık giderlerini düşürmek amaçlanmaktadır. Öte yandan Müslüman yoğun coğrafyalarda bulunan hükümetler bu vergileri uygularken “vatandaşlarını alkol gibi günah sayılan ürünlerin zararlı etkilerinden koruduklarını” dile getirerek, muhafazakar seçmenlerin desteğini kazanmayı da hedeflemektedirler. Hükümetler tarafından uygulanan ekonomi politikalarının uzantısı olarak dönem dönem bu vergilerin oranlarının aşırı artırıldığı görülmektedir. Bu dönemlerde vatandaşlar ürünleri eskiye kıyasla daha yüksek fiyatlarla aldıklarından bu vergi artışı toplumsal tepkilere neden olabilmekte ve vergiler muhalif siyasal söylemlerde kullanılabilir. Çalışmada Türkiye’de alkollü içeceklerden alınan verginin siyasal söylemde kullanımı ve Twitter kullanıcılarının verdikleri tepkiler içerik analiziyle incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Pigoucu Vergiler, Alkollü İçecek Vergisi, Siyasal Söylem, Twitter.

&

Abstract: Governments use tax policies to generate revenue; to protect citizens from excessive consumption of harmful products. With the taxes applied to products such as carbonated and alcoholic beverages and tobacco products that are considered harmful to health, also known as Pigouvian taxes, it is aimed both to reduce the consumption of these goods and to reduce the health expenses that may arise as a result of their consumption. In addition, while imposing such taxes, governments in Muslim-intensive geographies aim to gain the support of conservative voters by expressing that they “protect their citizens from the harmful effects of sinful products such as alcohol”. As a result of the economic policies implemented by governments, the rates of these taxes are increased excessively from time to time. In such periods, this tax increase may cause social reactions, as the citizens can obtain products at higher prices compared to the past and taxes can be used in oppositional political discourses. Within the scope of the study, the use of the tax on alcoholic beverages in political discourse in Turkey and the reactions of Twitter users were examined using the content analysis.

Keywords: Pigouvian Taxes, Alcoholic Beverage Tax, Political Discourse, Twitter.

Atıf/Cite as: Macunluoğlu, Ö. U., Ünür, E. (2024). Vergi Politikalarının Siyasal Söylemde Kullanımı: Alkollü İçecek Vergisine Twitter Üzerinden Verilen Tepkiler. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 152-166. doi: 10.11616/asbi.1392238

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Arş. Gör. Dr., Özgür Utku Macunluoğlu, Haliç Üniversitesi, utkumacunluoglu@halic.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Doç. Dr., Ece Ünür, Haliç Üniversitesi, eeunur@halic.edu.tr.

1. Giriş

Devlet bütçesinin en önemli gelir kaynaklarının başında vergiler gelmektedir. Kamu harcamalarının finansmanının sağlanması ise vergilerin mali amacı olarak nitelendirilmektedir. Ancak uygulamaya koyulan vergilerin bazıları gelir elde etmenin yanı sıra bir takım mali olmayan amaçlara da sahiptir. Negatif dışsallığa sahip ürünlerin kullanımını azaltarak, bu yolla oluşabilecek sağlık problemlerinin önüne geçmek ve dolayısıyla sağlık masraflarını düşürebilmek adına sigara, alkol gibi keyif verici ve zararlı etkileri olan mallara yüksek oranlı tüketim vergileri uygulayıp, bu malların tüketiminin sınırlandırılmaya çalışılması örnek olarak verilebilir (Şener, 2007:62-63). Türkiye’de günah vergileri kategorisinde değerlendirilebilen alkollü ve asitli içeceklerin yanı sıra tütün mamulleri üzerinden alınan bu vergiler, özel tüketim vergisi içinde önemli bir yer kaplamaktadır.

Devlet bütçesine gelir sağlamanın yanı sıra vatandaşları olası sağlık problemlerinden korumayı ve sağlık giderlerini azaltmayı hedefleyen bu tarz vergi politikaları; siyasi aktörlerce bir seçim malzemesi olarak da kullanılmaktadır. Müslüman yoğun coğrafyalarda bu vergilendirme politikalarını uygulayan hükümetler, dini söylemler üzerinden alkollü içecek vergisini meşrulaştırabilmekte ve bir seçim propagandasına dönüştürebilmektedir.

Vergilendirme politikaları vatandaşlar üzerinde maddi bir yük yaratmaktadır. Buna ek olarak alkol tüketmeyi seven ancak uygulanan vergi politikaları yüzünden dilediğince alkol tüketemeyen bireyler bunu kendi özgürlüklerine yönelik bir müdahale olarak algılayabilmektedirler. Gerek bireye ek maddi yük yaratması gerekse de bireysel özgürlüklere müdahale biçiminde algılanmasından dolayı söz konusu vergiler toplumun bir kesiminde negatif tepki yaratmakta ve siyasi aktörler bu olumsuzluğu bir seçim kampanyası ve muhalefet unsuru olarak kullanabilmektedirler. Özellikle vergilerin aşırı yükseldiği dönemlerde muhalefette olan partiler; iktidar partilerini bu politikaları üzerinden eleştirmektedirler. Bu durum aslında teknolojideki değişimlerle birlikte iletişim alanlarının ve yöntemlerinin genişlemesiyle bağlantılıdır. Bu değişim ve genişlemeler neticesinde bireylerin sosyal medyadaki varlıkları dolayısıyla da görünürlükleri artmış ve bu bir kimlik stratejisi haline dönüşmüştür. Söz konusu dönüşüm bir yandan katılımcı kültür yapısının oluşmasına olanak sağlarken, diğer yandan da söylemlerin değişmesine yol açmaktadır (Simaku, 2022:141-152). Bir diğer ifadeyle siyasi aktörler bireylerin sosyal medya üzerinden dile getirdikleri bu görüş ve kimliklere, kendi siyasi söylem ve politikalarında daha çok yer vermeye ve rakiplerini bu söylemlerle eleştirmeye başlamışlardır.

Çalışma kapsamında tütün ve tütün ürünleri ile alkol gibi bireylerin kişisel zevkleri için tükettiği yüksek negatif dışsallığa sahip mallardan (Eroğlu ve Egeli, 2018:71) alkollü içecekler üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda öncelikle başta alkollü içecek vergisi olmak üzere Pigoucu vergiler ile özel tüketim vergileri (ÖTV) ele alınmış; akabinde alkol ve alkol tüketimine değinilmiştir. Çalışmanın uygulama kısmında ise alkollü içecekler üzerinde uygulanan vergilendirme politikaları ve bunun siyasal atmosfere yansımaları Kemal Kılıçdaroğlu’nun Twitter üzerinden yapmış olduğu bir paylaşımına gelen kullanıcı yorumları çerçevesinde içerik analizi yöntemi ile incelenmiştir.

2. Pigoucu Vergiler

Devlet bütçe kısıtı göz önüne alındığında, devlet harcamalarının (a) vergileri artırarak, (b) harcamaların kompozisyonu değiştirilerek (c) borçlanmaya gidilerek veya (d) para basılarak finanse edilmesi beklenir (Aksoy, 2011:147; İyidoğan vd., 2017:117). Vergiler kamunun ihtiyaç duyduğu finansman ihtiyacının karşılanabilmesi amacıyla, gerçek ve tüzel kişilerden devletin egemenlik gücüne dayanılarak cebir altında toplanmaktadır (Akdoğan, 2006:115).

Vergi politikaları belirlenirken vergilerin mali fonksiyonun yanı sıra mali olmayan iktisadi, sosyal, demografik, siyasi ve hatta dini bir takım işlevlerinin olduğu da göz önüne alınmalıdır (Dikmen, 1955:23). Mali sorunlara kalıcı çözümler üretilebilmesi için sistematik bir bakış açısı ile olayların ele alınması gerekmektedir (Bektaş ve Çetinkaya, 2021:246).

Maliye politikası aracı olarak vergiler kullanılarak özellikle pozitif dışsallığa sahip, sosyal faydayı artırdığı için gelişmesi istenen sektörler istisna ve muafiyetler ile teşvik edilerek üretimin devamlılığı devletin müdahalesi ile sağlanmaktadır. Gelişiminin önüne geçilmesi istenen, negatif dışsallığı ve sosyal maliyetleri yüksek sektörlerin ise vergi yükleri artırılarak ek yükümlülüklerin ortaya çıkarılması sağlanabilmekte ve böylece bu sektörlerin büyüklükleri kontrol altına alınabilmektedir (Edizdoğan vd., 2021:33).

Negatif dışsallıklara sahip sektörlerin vergilendirilmesindeki sosyal amaç, toplumsal maliyetleri yüksek olan ürünlerin tüketiminin azaltılmasının sağlanması veya bu tür ürünleri kullanmakta olan tüketicilerin koyulan ek vergiler ile cezalandırılmasıdır. Özel ve sosyal maliyetlerin dengelenmesinin yanı sıra kaynak dağılımında etkinliğin sağlanması için de kullanılan bu vergiler sayesinde devlet ortaya çıkan sosyal zararı giderme görevini de üstlenmektedir (Edizdoğan ve Çelikkaya, 2022:241). Negatif dışsallığa sahip sektörlerin ortaya koyacağı olumsuz etkilerin ortadan kaldırılması ve bireylerin tüketim tercihlerinin koyulacak vergiler çerçevesinde değiştirilebileceği fikri ilk kez A.C. Pigou (1952) tarafından ortaya koyulmuştur. Pigoucu vergilendirmede amaç negatif dışsallığa sahip üretimin tamamının ortadan kaldırılması değildir. İlgili üretimin optimum seviyede aşırıya kaçmadan ihtiyaçları karşılayacak düzeyde gerçekleşmesini sağlamaktır (Macunluoğlu, 2022:8).

Pigoucu vergiler, tüketimi toplum tarafından uygun görülmeyen ancak piyasada yasal ve yaygın bir şekilde bulunan erdemsiz malların tüketimini engellemek, bireylerin bu ürünlerin tüketiminden vazgeçmelerini sağlayarak negatif dışsallığı azaltmayı amaçladığı için literatürde “günah vergileri (*sin taxes*)”, “kısıtlayıcı vergiler (*sumptuary taxes*)”, “tüketimi düzenleyici vergiler (*regulatory taxes*)” ya da “cezalandırıcı vergi (*punitive tax*)” olarak da adlandırılmaktadır (Hyman, 1999:146). Alkol, tütün ve çevre kirliliği vergileri en önemli örneklerindedir (Musgrave ve Musgrave, 1984:437-438). Bu mal ve hizmetler erdemsiz mal olarak nitelendirildiklerinden dolayı bu mallarda talep esnekliği bulunmamaktadır (Torun ve Ekinci, 2014:26-27). Bunun yanı sıra erdemsiz mal özelliği gösteren bu malların ikamesi zor olduğundan alınan vergiler artırılsa dahi bu tarz mallara talep devam etmektedir (Ayrangöl ve Yelman, 2017:26). Bireyler her zaman rasyonel bir şekilde karar vermemekte; tüm riskleri, fayda ve maliyetleri gözetmemektedirler (Ebejer ve Morden, 1988:339). Bu nedenle bu mallar üzerinden alınan vergilerin artış göstermesi kişilerin alışkanlıklarını aynı fiyatlarla temin edebilecekleri kalitesi daha düşük maddelerle gidermelerine yol açma riskini barındırmaktadır. Vergiler neticesinde fiyatların artış göstermesi ile bireyler, vergilenmeyen veya daha az vergilendirilen ancak kullanımı potansiyel olarak daha zararlı mallara yönelerek sosyal refahın olumsuz etkilenmesine neden olabilmektedirler (Shughart, 1997:16). Bu yüzden bireylere sağlıklı bir yaşam sunmak, erdemsiz ve sağlığa zararlı ürünlerin kullanımının önüne geçebilmek için bu tarz ürünler özel tüketim vergilerinin kapsamına alınmaktadır (Petit ve Nagy, 2016:7).

Tüketim vergileri, yükümlülerin kişisel durumlarının dikkate alınmadığı yalnızca üretim, tüketim ve değişim gibi ekonomik olaylara bağlı olarak; üretilen, satılan veya tüketilen mal ve hizmetlerden alınan vergilerdir (Edizdoğan, 1981:1). Tüketim vergileri kapsam bakımından (a) genel ve (b) özel tüketim vergileri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Ulutam, 2005:382). Genel tüketim vergilerinin kapsamı istisna ve muafiyetler haricindeki tüm mal ve hizmetler iken, özel tüketim vergileri talep esnekliği düşük olan tütün, alkollü içecekler gibi belirli mal ve hizmetlerden alınmaktadır (Nadaroğlu, 1992:376). Özel tüketim vergilerinin mali ve ekonomik amaçlarının yanı sıra insan sağlığına ve çevreye zarar verdiği bilinen bazı ürün gruplarının tüketiminin kısıtlanması gibi sosyal amacı da bulunmaktadır (Çelikkaya, 2011:50). Bireylerin tüketiminin tamamının hesaplanarak toplam tüketimin vergilendirilmesini amaçlayan (Ulutam, 2005:382) ÖTV uygulaması Avrupa Birliği’ne uyum süreci kapsamında 2002 yılında 4760 sayılı kanun ile Türkiye’de uygulamaya konulmuştur. ÖTV belirli malların tüketimi üzerinden alındığı için tek aşamalı, yükümlü sayısı az, yönetilmesi ise kolay olan dolaylı bir vergi olarak tanımlanmaktadır (Oktar, 2008:9).

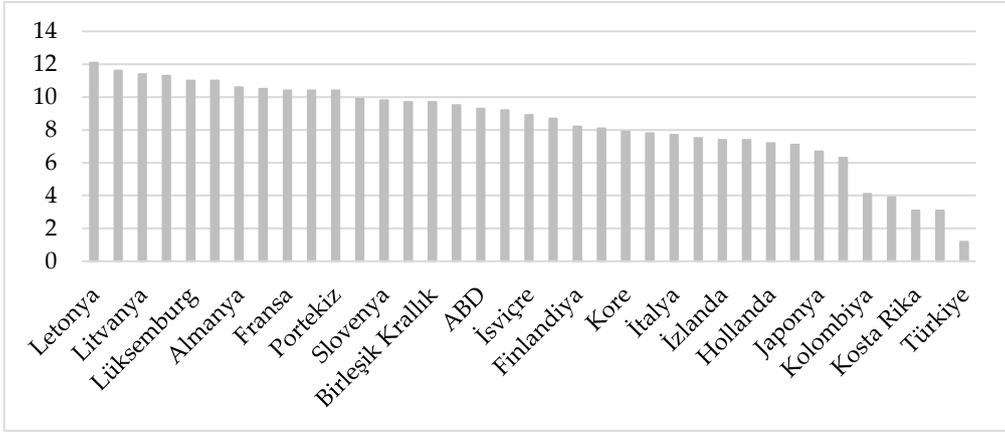
3. Pigoucu Vergiler Kapsamında Alkol Kullanımı ve Vergilendirilmesi

Aşırı alkol tüketiminin sonucu olarak (a) alkole bağlı hastalıkların artması, (b) yaşam kalitesinin ve ortalama yaşam sürelerinin azalması, (c) iş hayatında verimlilik kaybı yaşanması, (d) çeşitli suç ve

kazaların oluşması sonucu gerçekleşen can ve mal kayıpları, (e) tedavi harcamaları, (f) hukuki harcamalar, (g) erken ölüm, (h) işsizlik gibi doğrudan veya dolaylı maliyetler ortaya çıkabilmektedir (Cordes vd., 1990:344).

2021 yılı verilerine göre 15 yaş ve üzeri bireylerin saf alkol kullanımına bakıldığında OECD ülkeleri arasında Türkiye kişi başı yıllık 1,2 litre ile son sırada yer almaktadır. Türkiye'den sonra en düşük tüketim oranı 3,1 litre ile Kosta Rika ve İsrail'de görülmektedir. Letonya'nın 12,1 ile ilk sırayı aldığı listede 11 ülkenin yıllık kişi başı alkol tüketimi 10 litrenin üzerindedir (Bkz. Grafik 1). Dünya Sağlık Örgütü'nün verilerine göre alkol ve alkol bağımlılığı, karaciğer sirozu ve kanserler dâhil olmak üzere 200'den fazla hastalık ve yaralanma durumunda nedensel bir faktördür. Alkol kullanımı yılda yaklaşık 3,3 milyon kişinin ölümüne (veya tüm küresel ölümlerin %5,9'una) neden olurken; küresel hastalık yükünün de %5,1'i ile doğrudan ilişkilidir. 20-39 yaş arası kişilerde, toplam ölümlerin yaklaşık %13,5'i alkole bağlanabilir (WHO, 2018).

Grafik 1: OECD Ülkelerinde Kişi Başına Tüketilen Yıllık Alkol Miktarı

Kaynak: OECD (2021). *Alcohol consumption*.

Sağlıkla ilgili sonuçlarının haricinde, alkolün aşırı kullanımı bireylere ve dolayısıyla topluma önemli sosyal ve ekonomik kayıplar getirmektedir. Alkolün aşırı kullanımı ile (a) çeşitli zihinsel ve davranışsal bozukluklar, (b) akciğer sirozu, kanser, kalp damar rahatsızlıkları gibi belli başlı bulaşıcı olmayan hastalıklar, (c) şiddet ya da trafik kazalarından kaynaklı yaralanmalar ve (d) doğum komplikasyonları veya ölü doğumlar arasında da nedensel bir ilişki bulunmaktadır (WHO, 2022). OECD ülkeleri küçük yaşta alkol ve sigara kullanımının önüne geçmek için, alkol ve sigara reklamlarına sansür uygulamak, sağlık uyarılarının (kamu spotları) gösterilmesini zorunlu kılmak, halka açık alanlarda sigara ve alkol tüketimini yasaklamak, alkollü ürünlerin satışını belirli saatlerle sınırlamayı da içeren çeşitli politikalar uygulamaktadır (Black ve Mohamed, 2006:131). Kamu sağlığı gözetilerek bu ürünlerde dolaylı vergiler kullanılarak belirli bir taban fiyatın uygulanması veya bu ürünlerin fiyatlarının artırılması da alınan caydırıcı tedbirler arasında sayılabilir (WHO, 2014).

Özel tüketim vergilendirilirken; gelir ve kaynak dağılımında adaleti sağlamak, gelir elde etmek, erdemsiz mallara olan talebi sınırlamak, ithalatı kısıtlamak ve belirli mal ve hizmetlerin talebini kontrol altında tutmak amaçlanmaktadır (Şen ve Sağbaşı, 2017:218). Türkiye'deki Pigoucu vergilemenin en güzel örneği yürürlükte olan 4760 sayılı Özel Tüketim Vergisi Kanunu'nun (III) sayılı listesinde yer alan alkollü içecekler ve tütün ürünleri üzerinden alınan vergidir. Bu listede bulunan kolalı gazoz, sigara, alkol, tütün, şekerli içecekler sosyal faydası düşük, erdemsiz mallar olarak nitelendirilebilir ve bu mallar üzerinden alınan ÖTV bu kapsamda değerlendirilebilir (Avcı ve Demirci Çakıroğlu, 2017:53). İlgili kanunun diğer listelerinde yer alan mal ve hizmetler daha çok "lüks" mal olarak nitelendirilmekte ve sosyal fayda açısından herhangi bir tehlike arz etmemektedirler.

Tablo 1 incelendiğinde 2002 yılında devletin vergi geliri 60,3 milyar lira olmuştur. Bunun 14,6 milyar lirası ÖTV'den oluşmuştur. Alkollü içeceklerden alınan ÖTV ise 0,4 milyar lira olarak tahsil edilmiştir. 2023 yılında ise devletin vergi geliri yaklaşık 4 trilyon 60 milyar lira olmuştur. Bunun yaklaşık 811,5 milyar lirası ÖTV'den oluşmaktadır. Alkollü içeceklerden alınan ÖTV 62,7 milyar liradır. 2002 yılında alkollü içeceklerden alınan verginin (432.000.000 TL) merkezi yönetim gelirleri (79.420.000.000 TL) içerisindeki payı %0,54 iken 2023 yılında bu oran %1,35'e yükselmiştir. 2002 yılında bu oran vergi gelirlerinin (60.356.000.000 TL) %0,72'sini oluştururken tahsil edilen ÖTV'nin (14.629.000.000 TL) de %2,95'ine karşılık gelmektedir. 2023 yılında ise alkollü içeceklerden tahsil edilen ÖTV (62.702.000.000 TL) vergi gelirlerinin (4.059.954.000.000 TL) %1,54'lük kısmı ile ÖTV'nin (811.547.000.000 TL) %7,73'lük kısmına karşılık gelmektedir. 2002 yılı ile 2023 yılına ait veriler karşılaştırılacak olursa merkezi yönetim gelirlerinin yaklaşık 58, vergi gelirlerinin 67 ve ÖTV gelirlerinin de 55 kat arttığı görülmektedir. Alkollü içeceklerden alınan ÖTV tutarı ise 2023 yılında 2002 yılına göre 145 kat artış göstererek rekor kırmıştır.

Tablo 1: 2002-2023 Yılları Arasında Alkollü İçeceklerden Alınan ÖTV (Milyon TL)

Yıllar	Merkezi Yönetim Gelirleri	Vergi Gelirleri	Özel Tüketim Vergisi	Alkollü İçecekler	Merkezi Yönetim Gelirleri İçindeki Payı	Vergi Gelirleri İçindeki Payı	ÖTV İçindeki Payı
2002	79.420	60.356	14.629	432	%0,54	%0,72	%2,95
2003	101.040	82.491	22.601	959	%0,95	%1,16	%4,24
2004	122.964	100.373	26.648	1.298	%1,06	%1,29	%4,87
2005	152.784	119.628	33.345	1.509	%0,99	%1,26	%4,53
2006	173.483	137.480	36.926	1.897	%1,09	%1,38	%5,14
2007	190.360	152.835	39.110	1.889	%0,99	%1,24	%4,83
2008	209.598	168.109	41.832	1.987	%0,95	%1,18	%4,75
2009	215.458	172.440	43.620	2.134	%0,99	%1,24	%4,89
2010	254.277	210.560	57.285	2.868	%1,13	%1,36	%5,01
2011	296.824	253.809	64.189	3.856	%1,30	%1,52	%6,01
2012	332.475	278.781	71.705	4.642	%1,40	%1,67	%6,47
2013	389.682	326.169	85.462	5.196	%1,33	%1,59	%6,08
2014	425.383	352.514	91.095	5.889	%1,38	%1,67	%6,46
2015	482.780	407.818	105.923	6.797	%1,41	%1,67	%6,42
2016	554.140	459.002	120.402	7.904	%1,43	%1,72	%6,56
2017	630.490	536.617	138.339	10.013	%1,59	%1,87	%7,24
2018	757.996	621.536	133.906	12.402	%1,64	%2,00	%9,26
2019	875.280	673.860	147.134	14.715	%1,68	%2,18	%10,00
2020	1.028.446	833.251	207.283	16.464	%1,60	%1,98	%7,94
2021	1.402.038	1.164.988	205.392	22.785	%1,63	%1,96	%11,09
2022	2.800.088	2.353.438	419.791	43.702	%1,56	%1,86	%10,41
2023	4.660.543	4.059.954	811.547	62.702	%1,35	%1,54	%7,73
TOPLAM	16.135.549	13.526.009	2.918.164	232.040	-	-	-

Kaynak: T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Verileri Muhasebat Genel Müdürlüğü. (2023).

Alkollü içecekler ve tütün ürünleri üzerinden alınan maktu/asgari maktu ÖTV tutarları, “4760 sayılı Özel Tüketim Vergisi Kanunu’nun 12’nci maddesinin 3’üncü fıkrası” uyarınca altı ayda bir ÜFE oranları dikkate alınarak otomatik olarak artmaktadır.

5 Temmuz 2023 tarihinde TÜİK, üretici fiyat endeksinde son altı ayda meydana gelen değişim oranını %14,82 olarak hesaplamıştır. Buna göre ÖTV Kanunu eki (III) sayılı listedeki tütün mamulleri ve alkollü içeceklerden rakı ve benzeri (%22 ve üzeri alkollü içecekler) için 5 Temmuz 2023 tarihi öncesinde 736,778 lira olarak uygulanan asgari maktu vergi tutarı; 5 Temmuz 2023 tarihi itibarıyla 845,9684 liraya çıkmıştır. Bu durumda Tablo 2’de de görüleceği üzere vergiler hariç satış fiyatının 100 lira olduğu varsayılan %45 alkol oranıyla üretilen 70’lik rakıdan alınan ÖTV tutarı (bir litre alkolden alınması gereken maktu vergi tutarı 845,9684 TL iken;) yaklaşık olarak 266 lira olacaktır. Vergiler hariç fiyata söz konusu tutar eklenerek bulunacak olan KDV matrahı ise 366 lira ve %18’lik KDV tutarı ise 59,78 lira olacaktır. Perakende satış fiyatına vergiler (ÖTV + KDV) eklendikten sonra 70’lik rakının vergiler hariç satış fiyatı 100 liradan yaklaşık olarak 427 liraya çıkacaktır. Satış fiyatı içerisinde vergi oranına (%76,6) bakıldığında her bir birimlik tüketim için üç birimden de fazla vergi ödendiği görülmektedir.

Tablo 2: 70’lik Rakının Vergilendirilmesi (05.07.2023 itibarıyla)

70’lik Rakının Vergiler Hariç Fiyatı	100₺
Asgari Maktu Vergi Tutarı (TL)	845,9684₺
ÖTV (%45 Alkol oranı ve 70 cc olduğu için (845,9684×0,45×0,70)	266,48₺
KDV Matrahı	366,48₺
Hesaplanan KDV Tutarı (%18)	60,57₺
Perakende Satış Fiyatı (Net Fiyat+ÖTV+KDV)	427,05₺
Satış Fiyatı İçinde Vergi Yükünün Oranı	76,58%

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

4. Yöntem

Araştırmanın uygulama kısmında Kemal Kılıçdaroğlu’nun resmi Twitter hesabından 8 Ocak 2023 tarihinde alkollü içeceklere yapılan zamlar hakkında attığı tweet’e gelen yorumlar incelenmiştir. Paylaşım yapılan yorumların bir kısmı direkt olarak mention işareti kullanılarak Kemal Kılıçdaroğlu’na cevap niteliğinde olup; bir kısmı ilgili paylaşımı alıntılararak kullanıcının kendi yorumunu katması biçimde olmuştur. İlgili paylaşım 15 Ocak 2023 tarihi itibarıyla mention kullanılarak 10.900 adet cevap verilmiş ve paylaşım 2.978 kere alıntılanmıştır. Mention kullanılan yorumların hepsine erişim mümkün olmadığından inceleme alıntılar üzerinden yapılmış; dolayısıyla evren büyüklüğü 2.978 olarak kabul edilmiştir. Örneklem büyüklüğünün hesaplanması için aşağıdaki formül kullanılmıştır (Balci, 2006:95):

$$n = \frac{t^2(pq)/d^2}{1 + \left(\frac{1}{N}\right)t^2(pq)/d^2}$$

Formülde n örneklem büyüklüğünü, N evren büyüklüğünü (2.978), d tolerans düzeyini (0.05) ve t güven düzeyini (1.96) ifade etmektedir. Maksimum örneklem büyüklüğü için örneklem yüzdesi ise $pq=(0,5 \times 0,5) = 0,25$ olarak hesaplanmıştır. Buna göre Kılıçdaroğlu’nun yaptığı paylaşım ile ilişkin n değeri minimum 340,26 olarak bulgulanmıştır. Alıntılarların eşit seçilme ihtimali olduğu göz önünde bulundurularak örneklem seçiminde basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılmıştır. “Tweetler içerisinde aynı amaç için yazılmış bir birini takip eden farklı kullanıcılar tarafından atılan tweetler” (Torun ve Şengül, 2022:64) olması durumu, ilgili hesapların bot hesap olması anlamına gelmektedir. Çalışmanın örnekleme bu kapsamda incelendiğinde bot hesap olmadığı görülmüştür.

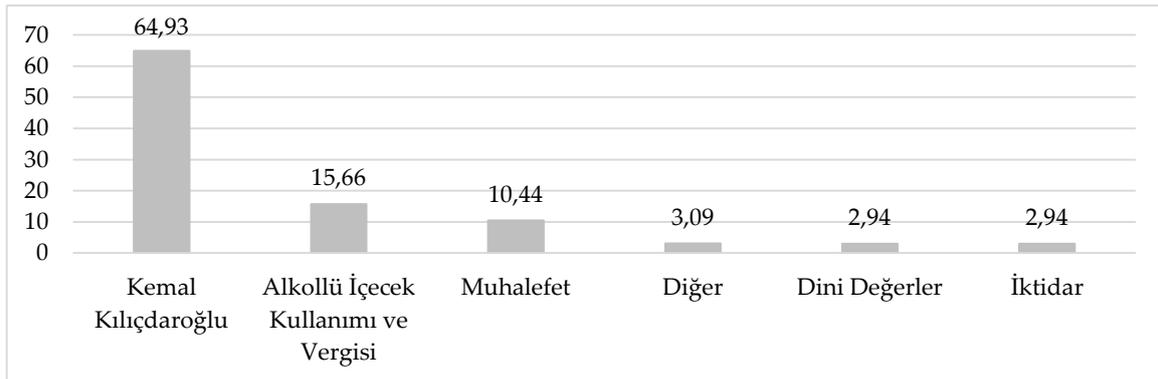
Bu yolla toplam 680 tweet örnekleme dahil edilerek içerik analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir. İçerik analizi yöntemi, mesajın sistematik, nesnel ve nicel bir biçimde betimlenerek analiz edilmesi bir diğer ifadeyle mesajın taşıdığı enformasyonun işlenmesi olarak tanımlanmaktadır. Bu yöntemde, mesaj belirli kodlama yöntemleri kullanılarak kategorilere ayrılmakta ve bu kategoriler frekanslarına göre değerlendirilerek, en sık kullanılan enformasyon kategorisinin bulunması amaçlanmaktadır. Bu çalışma kapsamında içerik analizi yöntemleri arasında yer alan kategorisel analiz ile değerlendirici analiz birlikte kullanılmıştır. Kategorisel analizde amaç örnekleme belirli ana temalar altında toplamak iken değerlendirici analizde amaç mesajın içindeki lehte ve aleyhteki tutumları ölçmektir (Bilgin, 2006:2-20). Bu bağlamda ilk olarak kategorisel analiz uygulanarak örneklem kapsamındaki paylaşımlar önce başlıklara ayrılmış, ardından da anlamlı bütün oluşturacak şekilde ana kategoriler altında toplanmış ve hangi kategorinin daha sık görüldüğünü tespit etmek adına frekansları saptanmıştır. Buna göre (a) alkollü içecek kullanımı ve vergisi; (b) dini değerler; (c) iktidar; (d) muhalefet; (e) Kemal Kılıçdaroğlu olmak üzere 5 ana kategori oluşturulmuş; hiçbir gruba dahil olmayanlar ise diğer olarak belirtilmiştir. Uygulamanın bundan sonraki aşamasında ise değerlendirici analiz kullanılmış; yani örneklem kapsamındaki paylaşımlar, Kemal Kılıçdaroğlu'nun attığı tweet'e destek verip vermediklerine göre; hiçbir yorum yapılmadan sadece alıntılama şeklinde paylaşılan 67 tweet ise nötr olarak kodlanmıştır.

5. Bulgular

Bulgular kısmında kullanıcıların yorumlarından örnekler verilmiştir ancak bu örneklerin verilmesi aşamasında kullanıcıların yaptıkları yorumlar birebir yazılmış olup, herhangi bir editoryal düzeltmeye gidilmemiştir; sadece küfür içeren ifadeler yıldız sembolü ile yazılmıştır. Hakaret içerikli yorumlar ise mümkün mertebe örnek olarak belirtilmemiştir.

Örneklem kapsamındaki paylaşımların %59,71'inde (n=406) Kemal Kılıçdaroğlu'nun attığı tweet sosyal medya kullanıcıları tarafından desteklenmekte; %30,44'ünde (n=207) eleştirilmektedir. Paylaşımların %9,85'i (n=67) ise herhangi bir yorum içermediği ve sadece retweet biçiminde olduğundan nötr içerikli olarak kabul edilmiştir. Paylaşımlara kategoriler bağlamında bakıldığında ise en sık görülen kategori % 64,93 ile Kemal Kılıçdaroğlu olmuş; onu %15,66 ile alkollü içecek kullanımı ve vergisi izlemiştir (Bkz. Grafik 2).

Grafik 2: Paylaşımların Kategoriler Bazında Dağılımı

Kaynak: Yazarlar tarafından Twitter verileri baz alınarak oluşturulmuştur.

5.1. Kemal Kılıçdaroğlu Kategorisi

Kemal Kılıçdaroğlu'nun direkt olarak şahsını hedef alan tweet'lerin % 80,65'i onu desteklemeye yöneliktir.

Bu kategori kapsamındaki paylaşımların %21,61'inde Kılıçdaroğlu'nun şahsına yönelik teşekkür ve övgü içerikli kullanıcı yorumları yer almaktadır:

- “Çok doğru bir yaklaşım.. Kutluyorum. Akılcı cesaret, siyaset yapmanın temelidir.”

- “Kalbimi caldi gönlümün efendisi”
- “İşte budur ya”
- “Bakın buna içilir işte”
- “İçelim güzelleşelim dedem.”

Kılıçdaroğlu'nun şahsına yönelik atılan tweet'lerinin %19,35'inde kullanıcılar desteklerini yorum yazmak yerine sadece Kılıçdaroğlu'na yönelik “kralısın”, “adamsın”, “dedem”, “başkanım” gibi tek kelimele ifadeler kullanarak belirtmiş; %8,54'ünde ise sadece “alkış”, “tamam”, “zafer”, “kadeh”, “şerefe”, “kalp” gibi emojileri (👏, 🙌, 🍷, vb.) kullanarak Kılıçdaroğlu'nun tweet'ini alıntılamaşlardır. Bunlara ek olarak paylaşımların %13,82'sinde kullanıcılar seçimlerde Kılıçdaroğlu'na oy vereceklerini kimi zaman ciddi, kimi zamansa esprituël bir dille ifade etmişlerdir:

- “Kilicdara oy vermeyenin kalbini kırarım.”
- “Bundan sonra 'aday olmasın' diyenin ağzına tuvalet fırçası girsin”
- “Bu sayede konyayı kırmızı göre biliriz”
- “Öz dedem be senin şerefine de bir kadeh kalkar seçim sonrası”
- “İlk defa kılıçdaroğlu”
- “İste böyle gel vatandaşa.+3 oy kaptın bu twittle”
- “Zorla oyumu alacak ”
- “Konuş dedemmmmm 6 oka basıyorum”
- “ayyaş yap bizi başkanummm”

Bu kategori kapsamındaki tweet'lerin %17,34'ünde Kılıçdaroğlu'nun alkolle ilgili vadinin çok geç kalınmış bir söylem olduğu vurgulanmış ve kullanıcılar memnuniyetleriyle birlikte şaşkınlıklarını da dile getirmişlerdir. Her ne kadar Kılıçdaroğlu'nun “laiklik” kelimesini yeterince kullanmaması ve laik kesimin taleplerini bu kadar gecikmeli biçimde dikkate alması eleştirilse de, kullanıcılar bu söylemden memnuniyet duyduklarını belirtmiş ve Kılıçdaroğlu'na destek vermişlerdir:

- “Gerçek CHP bu kodlarına dönmüş”
- “Sonunda “İçki zamları konusunda konuşursam oy kaybeder miyim?” kaygısı kenara bırakılarak açıklama yapıldı. AKPLi belediyeler tekel bayiler ile eğlence mekanlarına ruhsat vermiyor. iktidar, içkiden alınan vergilere zam üstüne zam yapıyor. Yıllardır yaşam tarzına müdahale ediliyor”
- “Gecikmiş bir açıklama oldu ama olmamasından iyidir..”
- “Şaşırttı”
- “Hayret”
- “hala laiklik diyemiyor ama ilerleme var tabii :)”
- “Aklına seküler kesim de gelmiş sonunda”
- “İlk defa düzgün bir açıklama yaptı.”
- “tek düzgün vaatleri bu sanırım...”
- “Şimdi karaciğerim düşünsün :Dd”
- “Kırmızı tuborg a özgürlük”

Kategori kapsamındaki paylaşımların %15,08'i ise Kılıçdaroğlu'nun şahsına yönelik sert eleştiri ve hakaret içermektedir:

- “Naslıkı alkol bütün kütülüğün anasıise sizde bu memleketin kütülüğün anasınız bay Kemal”
- “Vizyoner(!)”
- “İşte lider İşte vizyon...”
- “Alkol,uyuşturucu,fuhuş vb ne kadar kötülük varsa hepsini savunuyorsun şaşırmıyoruz.”

Bu eleştirilere ek olarak paylaşımların %2,51'inde alkollü içecek vergisinin önemli bir mesele olmadığını vurgulayan "Kafaya bak. En önemli meselelerden biriymiş ALKOL" gibi tweet'ler yer almış; %1'inde ise Kılıçdaroğlu'nun aday olmaması gerektiğini ifade eden "Aday olmazsan bunları çözebiliriz." tarzında paylaşımlar görülmüştür. Bunlara ek olarak paylaşımların %0,75'inde Kılıçdaroğlu'nun bu tweet'i özellikle derbi akşamı atması ironik bir biçimde eleştirilmiştir: "Adam derbi akşamı kimse umursamaz diye araya açıklama sıkıştırmış ** harika çar ekwksksksksnz".

5.2. Alkollü İçecek Kullanımı ve Vergisi Kategorisi

Tüm kategoriler içinde alkollü içecek kullanımı ve vergisi %15,66'lık bir oranla ikinci sırada yer almıştır. Kategori kapsamındaki tweet'lerin %51,04'ü Kılıçdaroğlu'nun tweet'ini desteklemekte; yani alkollü içecek kullanımının serbest olmasını ve vergilerin düşürülmesi gerektiğini savunmaktadır.

Kategorideki paylaşımların %18,75'inde alkollü içecek vergisinin yüksekliğiyle alkol fiyatları eleştirilmiş ve olası fiyat alternatifleri öneri olarak sunulmuştur:

- "3 bira 1 sigara max 50-60 lira bandında olmalı."
- "Biralara 10 tl olsun senden kralı yok"

Bu kapsamda kullanıcıların %13,54'ü ise alkol vergisine yönelik bu vaadin güzel olduğu ama yetmeyeceği; tütünden alınan vergi dahil tüm ÖTV'nin de düşürülmesi gerektiği ve alkol satışına ilişkin saat 22:00 yasağının da kaldırılması gerektiği vurgulanmıştır:

- "Sigarayıda düşürün **"
- "Dedem tütün içmekten yorulduk, ona da yap bişiler 🤔"
- "Alkol "Zam" e sigara olmadiki şimdi sigara zamlarinida geri al hatta elektrik su dogalgazlarida hatta yatlara pirlabtaya vergi getir temel ihtiyaclardan otv kdvd kaldır #otvindirimi"
- "İçkiye yapılan zamların dillendirilmesi değerli ama işin küçük bir parçası. İstanbul sözleşmesi, Diyanetin hali, sansür, ifade özgürlüğünün olmayışı, antilaik eğitim sistemi, tarikatlar, cemaatler, yurtlar, okula gönderilmeyen kız çocukları... Laiklik içkiden çok daha fazlası."
- "Eveet. De de, 22.00 yasağını da kaldırıcaz de"

Buna ek olarak paylaşımların %4,17'sinde Twitter kullanıcıları alkollü içecek vergisinin artması neticesinde bireylerin sahte içkiye veya uyuşturucuya yönelmek zorunda kaldığını belirterek; bu durumu eleştirmiş ve Kılıçdaroğlu'na destek vermişlerdir:

- "Hayret, Kılıçdaroğlu alkollü içeceklere yapılan zammı konu etmiş! Bu zamların yılda 1000 civarında insanın ölümüne sebep olduğu ve on binlerce gencin uyuşturucuya başlamasına yol açtığı vurgulanmalı;"
- "%250'ye varan vergiyle yaşam tarzına müdahale aracına dönüşen alkol zamları, merdiven altı sahte üretimleri de beraberinde getiriyor. 2022 yılında ele geçirilebilen sahte içki 1 milyon 837 bin litre. Sadece bir yılda hayatını kaybeden 38 insanımız, hastanelik olan 78 kişi.."

2021 yılında kaçak ve/veya sahte alkollü içki satanlara ilişkin toplam 2105 operasyon yapılmış; bu operasyonlarda gözaltına alınan 3096 şüpheli hakkında yasal işlem başlatılmış; toplamda 700.881 litreye tekabül eden 169.208 şişe kaçak veya sahte alkollü içecek ele geçirilmiştir (EGM, 2021). Bu rakamlar kullanıcıların sahte içki konusundaki endişelerini doğrular niteliktedir.

Ancak yorum yapanların %16,67'si fiyat artışlarının ve vergilendirme politikasının yerinde olduğunu sağlık sorunlarını ve buna bağlı olarak devlete çıkabilecek ek masrafları gerekçe göstererek açıklamışlardır. Söz konusu kullanıcılar alkolün sağlık sorunlarına ve hatta ölümlere sebebiyet verdiğini; bunun da SGK'ya ciddi bir ek yük çıkarttığını vurgulamışlar; bu sebeple de alkollü içecek vergisinin yerinde bir uygulama olduğuna değinmişlerdir:

- “Birisi buna Türkiyede ki ölümlerin en çok alkol ve sigara kaynaklı olduğunu, SGK'nın tedavi ve ilaç giderlerinin en büyük kalemini yine sigara ve alkole bağlı hastalıkların oluşturduğunu lütfen anlatsın!”
- “Yemek borusu, mide, barsak, pankreas , karaciğer kanserinin başlıca nedeninin etanol (alkol) olduğunu ve biz hekimler insanlara alkollü bırakmaları,azaltmaları konusunda seminerler yaparken siyaset mecrasının yaptığına bakınız!”

Bu kapsamda kullanıcılar Dünya Sağlık Örgütü'nün bu konudaki infografiğini paylaşmışlardır (Bkz. Resim 1). Ancak ilgili verinin gerçek olmadığı ve DSÖ'nün böyle bir araştırmasının bulunmadığı bir doğrulama platformu olan teyit tarafından ifade edilmiştir (Yılmaz, 2021). Dolayısıyla ilgili infografik dezenformasyon ve/veya misenformasyon içermektedir.

Resim 1: DSÖ'nün olduğu İddia Edilen İnfografik

Bunlara ek olarak paylaşımların %14,58'inde alkolden alınan vergilerin bireylerin özgürlüklerini kısıtladığına ve bunun yaşam tarzına bir müdahale olduğuna; %10,42'sinde ise bunun bir yaşam tarzı olamayacağına vurgu yapılmıştır. Alkollü içeceklerden alınan yüksek vergilerin yaşam tarzına bir müdahale olduğunu savunan paylaşımlar:

- “Gerçekten de alkol zamları bir kesimin yaşam tarzına müdahale aşamasına gelmiş, geçmişir bile.”
- “Alkol ürünlerindeki yüksek vergilemenin toplum sağlığını korumak ile bir ilgisi kalmamıştır. Temelde sadece “gelir odaklı” bir vergileme yaklaşımı oluşmuş ve hatta alkolden alınan ÖTV, bir vergi politikası aracı olmaktan çıkıp doğrudan yaşam tarzına müdahale aracına dönüşmüştür.”
- “DEVLET , HER HAYAT TARZINI KORUR..”

Alkolün bir yaşam tarzı sayılamayacağı yönündeki paylaşımlarda ise alkollü içecek vergisindeki artışın yaşam tarzı ihlali olmadığı vurgulanmış; buna ek olarak CHP'nin yaşam tarzı konusundaki hassasiyetini neden başörtüsü yasakları konusunda da göstermediği kullanıcılar tarafından eleştirilmiştir:

- “Alkol asla bir hayat tarzı değildir!”
- “Başörtüsü ile okullarda okuyamayan, namaz kıldığı için resmi kurumlardan atılanların hayat tarzı kuşatıldı mı, taciz edildi mi, rahatsız edildi mi? Devlet neden başörtülülerin hayat tarzını korumadı? Meclise başörtülü vekil neden alınmadı; hayat tarzına neden saygı gösterilmedi?”
- “Siz 1 asırdan beri Müslümanların hayat tarzını ,giyimini yaşantısını ve herseyini kuşattınız ama hiç demediniz milletin hayat tarzına taciz ediliyor ne oldu da şimdi hayat tarzı oldu hemde Alkol gibi kötülüklerin anası olan ve ALLAH İN haram ettiği bir zıkkım için BAY KE-MAL?”

Bu kapsamda paylaşımların %3,13'ünde devletin asli görevinin vatandaşları korumak olduğu; dolayısıyla uygulanan vergi politikalarının yerinde olduğu vurgulanmıştır: "Devlet kötü alışkanlıkları teşvik etmez onlardan korumaya çalışır. Alkol bütün kötülükleri kolaylaştırır, kafayı götüren hem dinen hem sagliken zararlıdır.". Buna benzer şekilde %3,13'lük bir oranla alkolün aile içi şiddet başta olmak üzere her türden şiddet eylemini tetiklemesi ele alınmış ve bu sebeple de yüksek vergi uygulamalarının yerinde bir karar olduğu kullanıcılar tarafından savunulmuştur: "Alkolün parçaladığı, alkol sebepli şiddetin yaşandığı ailelerin tamamı çok memnundu bu vergi olayından... Onların tamamı içten içe öfke kusuyordur şimdi bu herife. 3-5 avanak Nişantaşı bebesini memnun etmek için büyük saçmaladı stratejik olarak."

Paylaşımların %9,38'inde Kemal Kılıçdaroğlu'nun paylaşımının gençleri alkol almaya teşvik ettiği ifade edilmiştir: "Yazık. Alkole teşvik suctur. savcılarımız gerekeni yapacağından şüphem yok.". %4,17'lik bir oranla uyuşturucu vergisi başlığı izlemiştir. Kullanıcılar Kılıçdaroğlu'nun uyuşturucu ve organ ticareti yapanlardan vergi alınması gerektiğine ilişkin söylemini hatırlatarak eleştiri yapılmıştır: "Bu dayı iktidara gelirse uyuşturucudan vergi alacam diyen değil miydi la". Aslında burada Kılıçdaroğlu'nun kastettiği uyuşturucu veya organ ticaretinin yasallaştırılması değil; "kaynağı bilinmeyen bu varlıklardan vergi alınmazken, asgari ücretle çalışan kişilerin vergi yükümlülüğünün devam etmesinin adil olmadığı"dır (Özgür, 2020). Sosyal medya kullanıcılarının DSÖ tarafından yapıldığı öne sürülen alkole ilişkin infografik örneğinde olduğu gibi kullanıcıların hatırlattığı bu söylem de dezenformasyon ve/veya misenformasyon içermektedir.

Kategori kapsamında en az görülen başlık ise %2,08 ile Avrupa ülkelerinin alkollü içecek vergilerine ilişkin izledikleri politikalar olmuştur. Bu bağlamda "laik" kesimin örnek aldığı Avrupa ülkelerinde alkol vergi oranlarının Türkiye'dekilerle kıyaslaması yapılarak; Türkiye'deki vergi oranlarının aslında çok da yüksek olmadığı dile getirilmiştir: "Bütün CHP'lilerin çok sevdiği Norveç İsveç Finlandiya gibi ülkeler Türkiye'den daha fazla alkolden vergi alıyor."

5.3. Muhalefet Kategorisi

Muhalefet kategorisi %10,44 ile en sık paylaşılan üçüncü kategori olmuştur. Bu kategori kapsamındaki paylaşımların neredeyse tamamında (%98,44) Kılıçdaroğlu'nun tweet'i kullanıcılar tarafından eleştirilmiştir.

Paylaşımların %57,81'inde Kılıçdaroğlu'nun 6'lı masaya "danışmandan" bu tweet'i atması; "çözeceğiz" demek yerine "çözeceğim" ifadesini kullanması ve masada yer alan diğer partilerin "özgürlükçü olmaması" gibi unsurlar eleştirilmiştir:

- "Altılı masanın bileşenleri, bütün kötülüklerin anası olan alkolü temel mesele yapan en büyük ortaklarının bu görüşüne katılıyorlar mı?"
- "'çözeceğim" derken?"
- "çözeceğiz olması gerekmiyor mu onun ya"
- "son birkaç ayda muhalefetin akpli yapamadığı tek bir kararsız seçmen bile kalmamıştır, hdp de kendi adayını çıkarıyor, bilin bakalım geriye kim kaldı"
- "beraber masaya oturduklarınız çok özgürlükçü sanki"

CHP'nin kendisi ise %21,88 oranında eleştirilmiştir. Eleştirilerin büyük çoğunluğu CHP'nin tek partili yıllardaki yönetimine yönelik olmuştur: "İçe içe 80 yıl anca heykel diktiniz".

CHP'ye oy veren ve "laik" olarak adlandırılan kesim ise bu kategori altında %18,75 oranla "alkol bağımlısı" veya "alkolik" olmakla eleştirilmiştir: "Devlet alkoliğin hayat tarzını korumak zorunda değil, zıkkımın kökünü içsinler. sanki temel gıda maddesi."

Tüm bunlara ek olarak Kılıçdaroğlu'nun tweet'ini muhalefet kapsamında destekleyen sadece 1 tweet atıldığı ve onun da 6'lı masaya ilişkin olduğu görülmüştür: "altılı masanın dört ayağı kırıldı :s". Son olarak

diğer kategorisinde ise eyt, stajlar, belediye işçilerinin durumu, liyakat, change.org'un "Alkolde vergi adaleti" adlı imza kampanyası gibi konulara vurgu yapılmıştır.

5.4. İktidar Kategorisi

İktidar kategorisi dini değerler kategorisi ile aynı oranda (%2,93) bulgulanmıştır. Paylaşımların %66,67'sinde sosyal medya kullanıcıları Kılıçdaroğlu'nun tweet'ini destekleyerek iktidarı eleştirmişlerdir. Bu kapsamdaki paylaşımlarda uygulanan alkol vergilerinden dolayı Ak Parti ve bu vergi politikalarını desteklemelerinden dolayı Ak Parti seçmenleri eleştirilmiştir. Eleştirilerde hakaret içerikli sözler bulunduğundan örnek verilmemiştir. Kılıçdaroğlu'nun paylaşımını eleştirerek iktidarı destekleyen paylaşımlarda ise muhalefetin alkol vaadinin karşısında iktidarın İHA, SİHA gibi vaatleri olması belirtilerek; bu yolla iktidar partisi övülmüş; CHP ise eleştirilmiştir: "Bir yanda İHA, SİHA, TOGG, doğalgaz bir yanda alkol vaatleri...".

5.5. Dini Değerler Kategorisi

Yukarıda da belirtildiği üzere dini değerler kategorisi, iktidar kategorisiyle aynı oranda (%2,93) bulgulanmıştır. Paylaşımların %66,67'sinde sosyal medya kullanıcıları Kılıçdaroğlu'nun tweet'ini desteklemişlerdir. Ancak bu paylaşımlardaki din vurgusu ironik bir biçimde "amin", "hadi bismillah" gibi dini söylemler üzerinden yapılmıştır. Eleştiri içerikli paylaşımlarda ise Müslüman yoğun bir ülkede alkol vergisi indirimlerinin siyasi söylemlere girmemesi gerektiği vurgulanmıştır: "Müslüman bir topluma alkole indirim yapacam diyerek oy toplama çabası.. mükemmel politika aw (he yapamaz orası ayrı mesele)".

6. Sonuç

Alkollü içeceklerin bağımlılık yaratan ve tüketiminden kolay vazgeçilemeyen ürünlerden olmasından dolayı bu ürünlere konulan her ek vergi yükünün etkisi en çok toplumdaki dar gelirli kesimde hissedilecektir. Orta ve üst gelir grubundaki tüketiciler alkollü içecekler için finansman sağlayabilecekken, dar gelir grubuna sahip bireyler ya farklı bir harcama kaleminden kısararak bu ürünleri kullanmaya devam edecekler ya da daha ucuza alternatif ürünlerin arayışına girecektir. Alternatif ürün arayışı sonucunda da kaçak veya sahte alkollü ürünlerin tüketiminde artış görülmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu artışın uzun vadede birbirini de tetikleyen daha birçok soruna yol açması muhtemeldir. Öncelikli olarak artan kaçak veya sahte içki kullanımının bireylerde geçici veya kalıcı sakatlıklar dahil olmak üzere farklı sağlık problemlerine ve hatta can kayıplarına neden olabilecektir. Bu durumda sağlık harcamaları artacak ve dolayısıyla ülke ekonomisi üzerinde ek bir yük oluşacaktır. Öte yandan sağlık problemlerine bağlı oluşabilecek nitelikli iş gücü kayıpları da ülke ekonomisinde olumsuzluklara neden olacaktır. Bunlara ek olarak bireylerin kaçak veya sahte içkiye yönelmeleri uzun vadede vergi kayıplarının oluşmasına da yol açacaktır. Tüm bu sorunların suç oranlarında bir artışa sebep olma potansiyeli olmasından dolayı, toplumu sosyolojik açıdan olumsuz etkilemesi de muhtemeldir.

Siyasi aktörler uyguladıkları politikaları sosyal medya platformları üzerinden söylemlere dönüştürerek hem kendi kimliklerini yansıtmaya hem de bireylerden destek almaya çalışmaktadırlar. Çalışma kapsamında Kemal Kılıçdaroğlu'nun Twitter hesabından alkollü içecek vergisini bir siyasal söylem olarak kullanması ele alınmış ve hem Kılıçdaroğlu'nun bu eleştirel söylemine hem de uygulanan vergi politikasının kendisine yönelik sosyal medya kullanıcılarının yorumları analiz edilmiştir.

Yapılan içerik analizi sonucunda Kılıçdaroğlu'nun attığı tweet'le etkileşime giren kullanıcıların %59,71'inin bu tweet'i desteklediği; %30,44'ünün eleştirdiği ve %9,85'inin ise tarafsız kaldığı görülmektedir. Tweet'e destek veren kullanıcıların %12,07'si (n=49) direkt olarak alkollü içeceklerden alınan vergilere tepki göstermektedir. Bu tepkiler (a) vergi oranının yüksekliği, (b) bu verginin gelir elde etmekten ziyade hayat tarzına müdahale amacını taşıdığı, (c) yalnızca alkollü içeceklerden değil tütün mamullerinden alınan verginin de düşürülmesi gerektiği ve (d) sahte içkiye olan talebin artacağı; buna bağlı olarak da olumsuz sonuçların ortaya çıkacağı şeklinde dört ana başlıkta listelenebilmektedir. Tweet'i

eleştiren kullanıcıların %22,71'i (n=47) alkollü içecek kullanımını eleştirmekte ve bu vergi politikasının uygulanmasına destek verdiklerini belirtmektedirler. Bu desteğin temel sebepleri arasında alkollü içeceklerin kullanımı nedeni ile ortaya çıkması muhtemel hastalık, sakatlık ve ölümler ve bunlar sonucunda yaşanabilecek (a) gelir kayıpları, (b) işgücü kayıpları ve (c) SGK'ya yüklenebilecek tedavi masraflarından bahsetmişlerdir. Bu durum negatif dışsallık bağlamında açıklanabilmektedir. Buna ek olarak alkollü içecek vergisini destekleyen kullanıcılar, alkol kullanımının özendirilmemesi adına devletin koruyucu ve kollayıcı olması gerektiği; bu nedenle de anayasal çerçevede söz konusu ürünlerin tüketiminin sınırlandırılmasını ve bunun hayat tarzına bir müdahale sayılmayacağını; Avrupa'da da benzeri uygulamaların yaygın olduğunu savunmuşlardır.

Yukarıda da belirtildiği üzere bazı siyasi aktör ve seçmenler bu tarz vergi politikalarını "devletin korumacılığı" kapsamında değerlendirirken (%48,96; n=47); bazıları bunları "yaşam tarzına bir müdahale" olarak (%51,04; n=49) ele almaktadır. Bu durum aslında vergi politikalarının bireylerin ideolojileri, inançları ve yaşam tarzları ekseninde algılandığını göstermektedir. Hâlbuki vergi politikalarının belirlenmesinde temel amaç gelir elde etmek olduğundan; uygulanan vergi politikalarının bireylerin algılamasına göre değişmemesi gerekmektedir. Negatif dışsallığa sahip ürünlerin vergilendirilmesinde ise gelir elde etme amacının da ötesinde vatandaşların ve toplumsal yapının korunması hedeflenmektedir. Ancak özellikle de alkollü içecekler ve tütün mamulleri söz konusu olduğunda bu vergi politikalarının uygulanmasında kimi zaman istenilen hedefler gerçekleştirilememekte; toplum yapısı ve birey sağlığı bahane edilerek vergi yükü artırılmakta ve bu durum olumsuz etkilere yol açabilmektedir.

Sonuç olarak vergi oranlarında meydana gelecek her artış, vergi gelirlerinin de artacağı anlamına gelmemektedir. ÖTV ve KDV gibi dolaylı vergilerin malın tüketimi ile birlikte tahsil edilmesinden dolayı bireyler söz konusu mal ve hizmet karşılığında ödedikleri vergi miktarını genel olarak bilmemektedirler. Bu mallardan alınan vergi oranları hesaplanırken ortaya çıkacak olumsuz durumlar (alternatif tüketim yolları, vergi kayıpları vb.) değerlendirilmeli; vergide adalet ve ödeme gücü ilkeleri gözetilerek vergi bilinci artırılmaya çalışılmalı ve vergi sistemine olan güven kuvvetlendirilmelidir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Conceiving the Study: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

Akdoğan, A. (2006), *Kamu Maliyesi*, 11. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.

Aksoy, Ş. (2011), *Kamu Maliyesi*, 4. Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi.

- Avcı, O. ve Demirci Çakıroğlu, Z. (2017), Türkiye’de Günah Vergisi Olarak ÖTV III Sayılı Listenin Değerlendirilmesi, (Ed.: A. Gerçek ve Ö. Çetinkaya), *Maliye Araştırmaları I*, s.47-60, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Ayrangöl, Z. ve Yelman, E. (2017), Türk Vergi Sisteminde Yer Alan Günah Vergilerinin Ekonomik ve Sosyal Etkileri, (Ed.: H. Çeştepe ve E. Yıldırım), *International Congress on Management Economics Business*, s.26, Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi.
- Balcı, A. (2006), *Sosyal Bilimlerde Araştırma: Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Bektaş, N.B. ve Çetinkaya, Ö. (2021), Bütçe Yönetimi Kavramı ve Türkiye’de Bütçe Yönetiminin Başarısının Değerlendirilmesi, *International Journal of Public Finance*, 6,(2), s.233-262.
- Bilgin, N. (2006), *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi: Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, 2. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Black, P. ve Mohamed, A. (2006), Sin Taxes and Poor Households: Unanticipated Effects, *South African Journal of Economics*, 74(1), s.131-136.
- Cordes, J. J., Cordes, J., Nicholson, E. M. ve Sammartino, F. (1990), Raising Revenue by Taxing Activities with Social Costs, *National Tax Journal*, 43(3), s.343-356.
- Çelikkaya, A. (2011). Bazı Ürünlerden (Alkollü İçecekler- Madeni Yağlar ve Tütün Mamulleri) Alınan Özel Tüketim Vergisinin Ülke Bazında Karşılaştırmalı Analizi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29.
- Dikmen, M. O. (1955), Liberal, Bitaraf ve Müdahaleci Vergi Politikaları, *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 1, s.23-39.
- Ebejer, J. M. ve Morden, M. J. (1988), Paternalism in the marketplace: Should a salesman be his buyer's keeper?, *Journal of Business Ethics*, 7(5), s.337-339.
- Edizdoğan, N. (1981), *Teoride ve Uygulamada Özel Tüketim Vergileri*, Bursa: Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Edizdoğan, N. ve Çelikkaya, A. (2022), *Vergilerin Ekonomik Analizi*, 3. Baskı, Bursa: Dora Yayınları.
- Edizdoğan, N., Çetinkaya, Ö. ve Gümüş, E. (2021), *Kamu Maliyesi*, 12. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Emniyet Genel Müdürlüğü KOM Daire Başkanlığı. (2021), *Kaçakçılık ve Organize Suçlarla Mücadele 2021 Raporu*, <https://www.egm.gov.tr/kurumlar/egm.gov.tr/IcSite/kom/YAYINLARIMIZ/T%C3%9CRK%C3%87E/2021-KOM-Raporu-Turkce.pdf> (Erişim Tarihi: 02.02.2022).
- Eroğlu, A. ve Egeli, H. (2018), Günah Vergilerinin Şiddet Olayları Üzerindeki Etkisi, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), s.69-80.
- Hyman, D.N. (1999), *Public Finance: A Contemporary Application of Theory to Policy*, Fort Worth: Dryden Press.
- İyidoğan, P.V., Balıkçioğlu, E. ve Yılmaz, H.H. (2017), [The Tax Effects of Health Expenditures on Aging Economies: Empirical Evidence on Selected OECD Countries](#), *Journal for Economic Forecasting, Institute for Economic Forecasting*, 1, s.116-127.
- Kılıçdaroğlu, K., [@kilicdarogluk]. (2023), Tweets & replies [Twitter profili], <https://twitter.com/kilicdarogluk/status/1612165796125368323> (Erişim Tarihi: 15.01.2023).
- Macunluoğlu, Ö.U. (2022), Pigoucu Bir Vergi Türü Olarak Yeşil Vergiler ve Türkiye’deki Yeşil Vergi Uygulamaları, (Ed.: B. Tunçsiper), *V. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Kritik Tartışmalar Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı*, s.8, İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi.

- Musgrave, R.A. ve Musgrave, P.B. (1984), *Public Finance in Theory and Practice*, 4. Baskı, New York: McGraw-Hill.
- Nadaroğlu, H. (1992), *Kamu Maliyesi Teorisi*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Oktar, K. (2008), *Özel Tüketim Vergisi*, Ankara: Savaş Yayınevi.
- Organisation for Economic Co-Operation and Development [OECD]. (2021), *Alcohol consumption*, <https://data.oecd.org/healthrisk/alcohol-consumption.htm> (Erişim Tarihi: 23.02.2023).
- Özgür, E. (2020), *Kemal Kılıçdaroğlu'nun uyuşturucu ticareti ve organ kaçakçılığı yasallaştırılsın dediği iddiası*, Teyit, <https://teyit.org/analiz-kemal-kilicdaroglunun-uyusturucu-ticaretinden-vergi-alinmasini-soyledigi-iddiasi> (Erişim Tarihi: 03.01.2022).
- Petit, P. ve Nagy, M.J. (2016), *Piscal Policy: How to Design and Enforce Tobacco Excises?*, Washington: International Monetary Fund.
- Pigou, A.C. (1952), *The Economics of Welfare*, New Brunswick: Transaction Publishers.
- Shughart, W.F. II. (1997), The Economics of the Nanny State. (Ed.: W.F. Shughart II), *Taxing Choice: The Predatory Politics of Fiscal Discrimination*, s.13-30, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Simaku, X. (2022), Ageism Against Women Celebrities in Social Media, (Ed.: S. Komut Bakıncı), *Aging and Ageism: Contemporary Approaches*, s. 141-166, Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Şen, H. ve Sağbaş, İ. (2017), *Vergi Teorisi ve Politikası*, Ankara: Barış Arıkan Yayınları.
- Şener, O. (2007), *Teori ve Uygulamada Kamu Ekonomisi*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Verileri Muhasebat Genel Müdürlüğü. (2023), *2023 Merkezi Yönetim Konsolide Bütçe İstatistikleri*, <https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri> (Erişim Tarihi: 23.03.2023).
- Torun, N. K. ve Şengül, A. (2022), Kripto Para Birimlerinin Twitter Verileri ile Metin Madenciliği Kapsamında İncelenmesi, *Uluslararası Yönetim Bilişim Sistemleri ve Bilgisayar Bilimleri Dergisi*, 6(1), s.54-65.
- Torun, T. ve Ekinci, F., (2014), Sigara ve Benzer Nitelikli Alışkanlık Yaratan Ürünlerin Tüketiminin Azaltılmasına Yönelik Sosyal Pazarlama Uygulamalarında Vergilerin Etkinliği, *Sakarya İktisat Dergisi*, 3(2), s.19-39.
- Uluatam, Ö. (2005), *Kamu Maliyesi*, 9. Baskı, Ankara: İmaj Yayınevi.
- World Health Organization [WHO]. (2014), *Raising Tax on Tobacco*, http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/112841/WHO_NMH_PND_14.2_eng.pdf%20jsessionid=C83D41E96535BD53C5E2A146DFE8CDF3?sequence=1 (Erişim Tarihi: 02.02.2023).
- World Health Organization [WHO]. (2018), *Global status report on alcohol and health 2018*, <https://www.who.int/publications/i/item/9789241565639> (Erişim Tarihi: 02.02.2023).
- World Health Organization [WHO]. (2022), "World health statistics 2022: monitoring health for the SDGs, sustainable development goals", <https://www.who.int/publications/i/item/9789240051157> (Erişim Tarihi: 02.02.2023).
- Yılmaz, C.M. (2021), *Görselin DSÖ'nun içkinin hangi suçlara sebep olduğunu gösteren araştırmasını yansıttığı iddiası*, Teyit, <https://teyit.org/analiz-gorselin-dsonun-ickinin-hangi-suclara-sebep-oldugunu-gosteren-arastirmasini-yansittigi-iddiasi> (Erişim Tarihi: 30.12.2022).
- 4760 Sayılı Özel Tüketim Vergisi Kanunu. (2022, 6 Haziran), Resmi Gazete (Sayı:24783), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4760.pdf> (Erişim Tarihi: 07.02.2023).

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 167-180, doi: 10.11616/asbi.1392319

Bilinçli Farkındalık ile İşyerinde Gelişme Arasındaki İlişkiyi Firma Büyüklüğü ve Çalışanların Demografik Özellikleri Etkiler mi?

Do Firm Size and Employee Demographic Characteristics Affect the Relationship Between Mindfulness and Thriving at Work?

Derya YÜCEL¹

Geliş Tarihi (Received): 17.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 06.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Bu çalışmada son yıllarda işletme çevresinde önemi giderek artan ve çeşitli uygulamalara konu olan çalışan farkındalığı ile işyerinde gelişme arasındaki ilişkinin çalışanların cinsiyet, yaş, eğitim düzeyleri gibi demografik değişkenler ile firma büyüklüğünden ne şekilde etkilendiği incelenmiştir. Anket yönteminden yararlanılan çalışmada üretim işletmelerinde farklı birimlerdeki iş süreçlerinde görev alan toplam 459 çalışana ulaşılmıştır. Kısmi en küçük kareli yapısal eşitlik analizinden yararlanılan çalışmada elde edilen bulgular çalışan farkındalığının işyerinde gelişmeyi artıran önemli bir değişken olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bilinçli farkındalık ve işyerinde gelişme arasındaki ilişkide firma büyüklüğünün bilinçli farkındalığın işyerinde gelişme üzerindeki etkisini azaltan bir etki gösterdiği, büyük firmalarda bilinçli farkındalığın işyerinde gelişme üzerindeki etkisinin küçük firmalara göre daha az olduğu gözlenmiştir. Bunun yanında çalışan farkındalığı ile işyerinde gelişme arasındaki ilişkide çalışanların cinsiyet, yaş ve eğitim durumlarını içeren demografik değişkenlerin anlamlı bir etkisine rastlanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilinçli Farkındalık, İşyerinde Gelişme, Cinsiyet, Firma Büyüklüğü, PLS-SEM.

&

Abstract: In this study, it was examined how the relationship between employee mindfulness, which has become increasingly important in the business environment and subject to various applications in recent years, and thriving at work is affected by demographic variables such as gender, age, education levels of employees and company size. In the study using the survey method, a total of 459 employees working in business processes in different units in production enterprises were reached. The findings obtained in the study using partial least square structural equation analysis reveal that employee mindfulness is an important variable that increases thriving at work. In addition, in the relationship between mindfulness and thriving at work, it has been observed that company size has a decreasing effect on the effect of mindfulness on thriving at work, and in big companies, the effect of mindfulness on thriving at work is less than in small companies. In addition, no significant effect of demographic variables, including gender, age and educational status of employees, was found on the relationship between employee mindfulness and thriving at work.

Keywords: Mindfulness, Thriving at Work, Gender, Firm Size, PLS-SEM.

Atıf/Cite as: Yücel, D. (2024). Bilinçli Farkındalık ile İşyerinde Gelişme Arasındaki İlişkiyi Firma Büyüklüğü ve Çalışanların Demografik Özellikleri Etkiler mi?. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 167-180. doi: 10.11616/asbi.1392319

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, derayyucel@ibu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Yıllar içerisinde hayatta kalma, yaratıcı olma ve verimli olma yeteneğine sahip olan kuruluşlar, sürdürülebilirlik için ekonomik, çevresel ve sosyal performansı içeren insan odaklı bu üç boyutu eşzamanlı olarak tatmin etmeyi amaçlamışlardır. Bu nedenle, son yirmi yıllık dönemde rekabet avantajları için sürdürülebilirliğin insan boyutlarının daha iyi anlaşılması giderek daha fazla önem kazanmıştır. Bu açıdan günümüzün rekabetçi ve hızlı değişen karmaşık ortamında başarılı olmak için, kuruluşların büyümek ve en azından hayatta kalmak adına her seviyedeki çalışanların bilgi, beceri, fikir, enerji ve yaratıcılığına ihtiyaçları vardır. Bu yüzden hem uygulayıcılar hem de akademisyenler, bir kuruluşun sürdürülebilirliğinin insan enerjisi ve iş yerinde gelişme ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılı olduğunu vurgulamaktadırlar (Abid, 2016: 521).

Çok sayıda kuruluş, çalışanları gelişemediği için başarılı olamamaktadır ve başarılı kuruluşlar, çalışanlarının uzun vadeli değer yaratmanın anahtarı olduğunu kabul ettikleri için kendi çalışanlarını, müşterilerinin bile üstünde görmektedir. Çünkü gelişen çalışanlar müşterilere iyi davranır, bu da kârı artırır ve hissedarlara fayda sağlar. Bu noktada çalışanların iş yerinde gelişmesi için ilk olarak canlılığı veya her gün gerçekten canlı hissetmeyi ve ikinci olarak ise öğrenmeyi deneyimlemeleri gerekir. Başarılı bir iş gücü, her çalışanın fiziksel, bilişsel ve duygusal enerjilerine daha fazla katılım anlamına gelir ve bu katılım daha sonra çalışanın canlılık ve gelişme duygularını teşvik eder. Fortune dergisi Great Place to Work Institute® ile ortaklaşa çalışarak Çalışılacak En İyi 100 Şirket'in yıllık listesini yayınlamıştır. Bu 100 En İyi Şirket, çalışanlarını önemseyen ve dinleyen, insanların gelişmesine yardımcı olan politikalar ve programlar oluşturan liderlere sahiptir. Maddi koşullar önemli olsa da, bu firmaların temel ortak noktası çalışanlarına değer vermeleridir (Porath, 2016).

Sürdürülebilirlik açısından insan faktörünün önemindeki artış işletmeleri de bu konuya odakladığı gibi çalışanları da bu alanda daha seçici ve farkındalıkları yüksek davranmaya yöneltmektedir. Gelişme ve kariyer fırsatları çalışma koşulları ile ilişkili görülse de işletmeye etkileri itibari ile karşılıklı kazan-kazan ilişkisi doğuran ve performans ve kârlılık getiren bir etkileşime sahiptir. Oysa işletmeler çalışanlarına işyerinde gelişme için liderlik edip, imkanlar sunsa bile en önemli belirleyici faktör çalışanların bunu algılayış şeklidir. Bu nedenle çalışan farkındalığı belirleyici bir öncül olarak karşımıza çıkar. Farkındalığı yüksek çalışanların bu gelişme fırsatlarını daha yakından takip edip yararlanmaları daha yüksek bir olasılık içerir. Bu açıdan bilinçli farkındalık çalışanların kendisine sunulan işyerinde gelişme fırsatlarını algılamalarını da etkileyen önemli bir unsurdur.

Özellikle son on yıllık dönemde üzerinde önemle durulmaya başlanan bilinçli farkındalık ve işyerinde gelişme arasındaki bu ilişkide bireysel ve işletmelere dayalı birtakım özelliklerin yeteri kadar incelenmemiş olduğu ve önemli bir boşluğun yer aldığı gözlenmektedir. Özellikle bireyin cinsiyet ve yaş gibi doğuştan gelen birtakım özellikleri ile eğitim düzeyi ve uzmanlığı gibi sonradan kazanmış olduğu önemli yetenekleri bilinçli farkındalığını etkileyebilecek özelliklerdir. Bunun yanında işletmelerin büyüklükleri nedeni ile çalışanlarına sundukları imkân veya imkansızlıkların bu ilişki üzerindeki etkileri de önemli bir çevresel belirleyici olabilir.

Bu noktadan hareketle oluşturulan ve çalışanların bilinçli farkındalığı ile işyerinde gelişme algıları arasındaki ilişkinin cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi gibi demografik değişkenler ile firma büyüklüğünden nasıl etkilendiğini inceleyen bu öncü çalışma ile sınırlı sayıda çalışmanın yer aldığı yönetim literatürüne katkı sağlamak amaçlanmıştır.

2. Literatür

2.1. Bilinçli Farkındalık

Temeli Budist felsefesine dayanan farkındalık kavramı 1970'lerin sonunda, hastaların kronik hastalıklarının yönetmesine yardımcı olan bir şifa aracı olarak fark edilmiştir (Kabat-Zinn, 1994). Farkındalık genel olarak kişinin şimdiki anın ve kendi belleğinin genişlemesinin dikkatle farkında olduğu psikolojik bir durum olarak tanımlanır (Brown ve Ryan, 2003). Farkındalık bilişsel bir yetenek, bir kişilik özelliği ve bilişsel bir stil veya tercih edilen düşünme biçimidir ve kişinin şimdiki anda yeni şeyleri ve bağlamları yargılamadan

fark etmek için, biliş ve duygulara odaklandığı esnek bir psikolojik durumu ifade eder (Langer, 1989; Kabat-Zinn, 1994). Brown ve diğerleri (2011) farkındalığı, bireyin mevcut deneyimlerin farkındalığıyla bilgilendirilmiş, sadece olup biteni gözlemleyen alıcı bir dikkat durumu olarak da ifade etmektedir. Brown ve Ryan (2003)'e göre bu durum zaman içinde sabit bir bireysel özelliktir. Bu sayede şu anda olup biteni yargılamadan ve beklentiler olmadan deneyimleyerek nasıl açık ve ilgili olunacağını öğrenir (Siegel, 2007). Bilinçli bireyler deneyimleri yargılamadan yorumlar, tanımlar, değerlendirir ve kabul ederler. Bu nedenle farkındalık, yeni deneyimlere açık olmayı ve onları şimdiki anda deneyimleyebilmeyi içerir. Çünkü başarısızlıklar da dahil olmak üzere önceki olaylardan ders almak, kişinin çevreyi inceleme ve güçlü ve zayıf yönlerini tanıma becerisinin gelişmesini sağlar (Kabat-Zinn, 1994).

Bilinçli farkındalık Google, Aetna, Mayo Clinic ve ABD Ordusu gibi birçok kuruluş tarafından işyeri işleyişini geliştirmek için kullanıldığında örgütsel alanda dikkat çekmiştir (Tiwari ve Garg, 2019). Bu nedenle örgütsel psikoloji alanında farkındalık uygulamalarının işyerlerinde uygulanmasına ilişkin ampirik çalışmalar çok eskiye dayanmaz ve sınırlıdır (Long ve Christian, 2015). İşletmeleri buna yönlendiren şey farkındalığı yüksek çalışanların işlerinde daha verimli ve başarılı olmalarıdır.

Farkındalığı yüksek çalışanlar, kendilerine sunulan kaynaklardan daha fazla yararlanarak daha fazla öğrenir ve canlılıklarını artırır. Farkındalığı oluşturan canlılık bireysel bir enerji olarak tanımlanır. Bilinçli farkındalık, o andaki faaliyetlere ilişkin hassas bir farkındalığı yansıtır ve düşüncelerin kendi kaderini tayin etmesinde merkezi bir rol oynar. Böylece mevcut deneyimlerin canlılığını artırır ve işyerinde daha fazla canlılığı teşvik eder. Bu açıdan farkındalık düzeyi yüksek bireylerin mevcut deneyimlerinin farkına varma ve kişisel gelişim için davranışlarını buna göre uyarlama olasılıkları daha yüksektir. Bu bilinçli uyum, bireylerin canlılığını artırır ve yaptıkları işte sürekli olarak daha iyi olmaya çalışırlar (Wang ve diğ., 2022: 1329).

Bu dikkatli etkileşimler bireylerin sosyal bağlamda yaptıklarını anlamlandırmalarına yardımcı olduğundan farkındalığı yüksek bireylerin ekip çalışması gerektiren faaliyetlere daha sık katılmalarına ve daha başarılı olmalarına da yol açar (Spreitzer ve diğ., 2005). Takım düzeyinde başarılı olmak bireysel gelişimin de tamamlayıcısıdır. Çünkü öğrenme sadece bireysel düzeyde değil aynı zamanda işyerindeki sosyal etkileşimler sırasında da gerçekleşir (Gherardi ve diğ., 1998). Bilişsel öğrenme, bilgi ve teknolojileri edinme ve uygulama arzusunun ifade eder. Başka bir deyişle bireyler, yeni bilgi ve beceriler kazanarak, uzmanlıklarını ve güçlü yönlerini geliştirerek sürekli gelişim sağlayabilirler (Wu ve Chen, 2019).

Spreitzer ve diğerleri (2005)'e göre işyerinde gelişme, bireysel ve örgütsel öncüller ile bireysel sonuçlar arasındaki etkileşimden kaynaklanan bir durumdur. Bireysel öncüller göreve odaklanmayı, keşfetmeyi ve dikkatli ilişki kurmayı içerir. Bu özellikler bireylerin hem kişisel hem de ilişkisel olarak kendilerini geliştirmelerine yardımcı olur. Özellikle ihtiyatlı ilişki yüksek olduğunda gelişme daha fazla görülür. Bunun nedeni bireylerin sistemleri gözlemlemesi, anlaması, dikkatli ilişkiler kurarak değerlendirmesi ve davranışlarını sistemin hedeflerine göre uyarlamasıdır (Şahin ve diğ., 2020).

Farkındalık kavramı özellikle psikoloji ve eğitim alanında öğrencilerin akademik başarısına olan etkileri kapsamında ele alınan önemli bir kavramdır. İşletme yönetimi literatüründe ise özellikle son on yıllık dönemde çalışan performansına etkileri bağlamında üzerinde durulmaya başlanmıştır.

Shapiro ve arkadaşları (2005) bilinçli farkındalığın sağlık çalışanlarının stres, psikolojik rahatsızlık ve mesleki tükenmişlik seviyelerinde azalmaya neden olduğunu göstermiştir. Dane (2011) farkındalığın görev performansını artıran önemli bir örgütsel faktör olduğunu ileri sürmektedir. Karavardar (2015) bilinçli farkındalığın iş performansını artıran bir faktör olduğunu belirlemiştir. Karacaoğlan ve Şahin (2016) kamu ve özel sektör çalışanları açısından bilinçli farkındalığın iş tatminini pozitif ve anlamlı şekilde etkilediği sonucuna varmışlardır (Akyol ve Çakmak, 2023).

Yücel (2023) üretim işletmelerinde bilinçli farkındalık düzeyi artan çalışanların inovatif iş davranışları ve iş performanslarının da arttığını ortaya koymaktadır. Çalışmada inovatif iş davranışındaki artışın bilinçli

farkındalık düzeyi yüksek olan çalışan grubunda düşük olanlara göre daha da yüksek olduğu gözlenmiştir.

Günümüzde performansı yüksek, nitelikli çalışanları elde tutmak birçok kuruluş için büyük bir zorluk teşkil eder ve gönüllü işten ayrılma nedeniyle vasıflı çalışanları kaybetmek, yalnızca insan sermayesi kaybını değil, aynı zamanda devam eden faaliyetleri de kesintiye uğratar ve yerlerine yenilerini belirleme, işe alma ve eğitime ihtiyacını da beraberinde getirir (Reb ve diğ., 2017). Yapılan çalışmalar bilinçli farkındalığın bireylere canlılık ve enerji sağladığı gibi bu tür olumsuzlukları da azalttığını göstermiştir (Allen ve Kiburuz, 2012; Baer ve Lykins, 2011).

Bu nedenle çalışma kapsamındaki ana hipotez “*H1: Bilinçli farkındalık arttıkça işyerinde gelişme artar.*” şeklinde belirlenmiştir.

2.2. İşyerinde Gelişme

Gün geçtikçe daha dinamik hale gelen ekonomik ortamda işletmelerin rekabet üstünlüğü sağlayabilmeleri için yüksek performansın sürdürülebilirliği önem arz etmektedir. Ancak, yalnızca birkaç kişi gün içinde ve uzun bir süre boyunca yüksek performansı sürdürme dürtüsüne, zihniyetine, disipline ve yeteneğine sahiptir (Walt, 2018:1). Çalışanlar geliştiklerinde, büyümek ve gelişmek için enerji alırlar ve bir işyerinde çalışanların psikolojik durumu çok önemlidir. İşyerinde gelişme, zihinsel stres ve işyeri sorununun üstesinden gelmek için tampon görevi görür ve çalışanları sorunlarla karşılaştığında onları daha güçlü ve enerjik hale getirir. Ayrıca iş yerinde gelişme çalışanların işlerinde yeni beceriler ve teknikler öğrenmelerini sağlar (Sia ve Duari, 2018: 3226).

Spreitzer ve diğerleri (2005)'e göre iş yerinde gelişme, bireylerin hem bir canlılık duygusu hem de işinde öğrenme duygusu deneyimledikleri psikolojik durum olarak tanımlanır. Psikolojik bir durum olarak gelişmek, daha kalıcı bir eğilimden ziyade bir bireyin geçici bir iç özelliğidir. Bu kapsamda işyerinde gelişmenin birinci boyutu olan canlılık, canlılık duygularını yansıtan pozitif enerjiye sahip olma hissini ifade ederken diğer bir boyutu olan öğrenme ise, kişinin bilgi ve becerileri edindiği ve uygulayabileceği hissini ifade eder. Dolayısıyla iş yerinde gelişme, kişinin kendini geliştirmesinde ilerleme veya ileriye doğru hareket etme hissini ileten ortak canlılık ve öğrenme duygusunu ifade eder. İş yerinde gelişmenin temel boyutlarının canlılık ve öğrenme olmasının ise üç nedeni vardır. İlk olarak, öznel gelişim deneyimi, psikolojik deneyimin hem duyuşsal (canlılık) hem de bilişsel (öğrenme) boyutlarını kapsamaktadır. İkinci olarak canlılık ve öğrenme hem hedonik hem de eudaimonic perspektifleri temel aldığı için gelişmeye odaklanır. Hedonik perspektif, bireylerin zevkli deneyimler aradıklarını vurgular ve bu durum gelişmenin canlılık bileşeni olarak karşımıza çıkar. Eudaimonic perspektif ise, bireylerin insan olarak tam potansiyellerini gerçekleştirmeye çalıştıklarını vurgulamaktadır bu da gelişmenin öğrenme bileşeni oluşturur. Üçüncü olarak ise işte gelişen anlatılardan elde edilen ön kanıtların, bireylerin hem canlılığı hem de öğrenmeyi, ileriye dönük gelişmenin temel bileşenleri olarak tanımladıklarını göstermesidir.

Gelişme, canlılık ve öğrenme duygusunun ortak deneyimini temsil eder. Öyle ki kişi öğreniyor ancak tükenmiş hissediyorsa, gelişemez. Örneğin, yeni prosedürler ve teknolojilerde ustalaştıkça öğrenen ancak işinden tükenmiş hisseden bir hemşire düşünün. Yalnızca sınırlı bir gelişme yaşar çünkü bileşenlerinden biri olan canlılık zayıflamaktadır. Tersine, kişi çalışırken kendini enerjik ve canlı hissediyor, ancak kişisel öğrenme gerçekleşmiyorsa, yine gelişemez. Örneğin bir çağrı merkezi çalışanı, müşteri ihtiyaçlarını karşılayarak kendini enerjik hissedebilir, ancak rutin çalışmanın öğrenme ve iyileştirme için çok az fırsat sağladığını ve eğitim ve geliştirme faaliyetlerinin sağlanmadığını görebilir. Bu durumda hem hemşire hem sağlık çağrı merkezi çalışanı gelişmenin temel unsurlarından birinin eksik olması nedeniyle gelişme göstermez (Porath ve diğ., 2011).

Hem bireysel hem de organizasyonel bakımdan olumlu sonuçlarla ilişkili olması nedeniyle iş yerinde gelişme son derece önemli görülmektedir. İş yerinde gelişmenin önemli sonuçlarından ilki kendini geliştirme konusunda kişiye ne yaptığı ve nasıl yaptığı konusunda güçlü bir gösterge olmasıdır. Bu nedenle gelişmek, kişinin kendi gelişimlerini destekleyici bir işlev görür. İkincisi, bireyler gelişirken, sağlıklı olma olasılıkları daha yüksektir. Zira bireyler bir canlılık duygusu hissettiğinde, daha az endişeli ve depresif olurlar ve dolayısıyla zihinsel olarak sağlıklı olma olasılıkları daha yüksektir. Yine aynı şekilde

öğrenme duygusu da pozitif fiziksel sağlığa katkıda bulunabilir. Çünkü işte daha fazla öğrenen çalışanlar, bu durumun zihinsel ve fiziksel sağlıklarına olumlu katkıda bulunduğunu bildirmişlerdir. Üçüncü olarak, gelişmenin bireysel ve organizasyonel performans üzerinde etkileri olabilir. Hem sağlık açısından hem de kişisel gelişim noktalarındaki katkısı nedeniyle gelişme bireylerde iş üretkenliğini artırabilir. Organizasyonlarda ise daha az sağlık hizmeti kullanmalarını sağlayarak sağlık hizmeti maliyetlerini azaltabilir. Ayrıca, işte daha enerjik hisseden bireyler daha fazla çaba sarf ederken işlerine ve organizasyonlarına daha fazla bağlılık gösterebilirler. Yine öğrenmeyi deneyimleyen bireyler ise, yeni beceriler, yetenekler ve bilgiler edinerek performanslarını iyileştirebilirler. Dördüncü olarak işyerinde gelişme duygusal bulaşıcılığa katkı sağlayabilir. Zira duygusal bulaşma yoluyla, grup üyeleri arasında enerji gibi duygular paylaşılır ve sonuçta bir kişi enerjilendirilirse, diğerleri enerjilerini yakalar ve bu da daha enerjik bir grup, birim veya organizasyona yol açar. Son olarak gelişen bireyler kendilerini yetkin hissettiklerinde ve buna bağlı olarak yüksek düzeyde iş doyumuna sahip olduklarında, yaptıkları işe meydan okuduklarında işlerini tüketen değil canlandırıcı olarak görülürler. Dolayısıyla gelişen bireyler kendilerini sadece işte değil, aynı zamanda ev yaşamlarında da daha canlı hissederek (Spreitzer ve Sutcliffe, 2007:77-79).

Porath ve diğerleri (2011) işyerinde başarılı olmanın tanımlarını birleştirerek canlılık ve öğrenmenin, kişisel gelişimin psikolojik sürecinin duygusal ve bilişsel özünü yansıttığını öne sürmüştür. Birey kendini bir süre öğrenmeye adanmış olsa da ancak şevk ve destek eksikliği nedeniyle kendini fiziksel ve zihinsel olarak yorgun hissediyorsa, o dönemde öğrendiklerinin anlamsız olduğunu düşünme ve öğrenme amacını sorgulama eğiliminde olabilir; bu deneyim gelişme anlamına gelmez. Tersine, bireyler kendilerini enerji dolu hissederek ancak öğrenme fırsatlarından yoksun olurlarsa veya öğrenmelerinin durgun olduğunu düşünürlerse, kişisel gelişimleri eninde sonunda sekteye uğrar; benzer şekilde bireyler bu koşullar altında gelişme deneyimi yaşamazlar.

Bu nedenle özellikle bireylerin öğrenme deneyimleri üzerinde de etkili olabilen cinsiyet ve yaş gibi doğuştan gelen birtakım özellikleri ile eğitim düzeyi gibi sonradan kazanılmış özellikleri gelişmeleri açısından önem arz eder. Bu açıdan kadın çalışanların erkeklere göre daha yüksek bilinçli farkındalık ve işyerinde gelişme fırsatlarına ilişkin daha dikkatli olması beklenen bir durumdur. Benzer şekilde eğitim düzeyi yüksek çalışanların düşük olanlara göre, genç olanların yaşlı olanlara göre daha yüksek bilinçli farkındalık ve işyerinde gelişme algılarına sahip olması beklenir.

Bunun yanında bireyler işyerinde gelişmeleri açısından içinde buldukları işletmelerin kendilerine sundukları imkanlardan da etkilenebilirler. Genellikle işletme büyüklükleri arttığında bu tür imkân ve gelişme olanaklarının da artması beklenir. Bu açıdan işletme büyüklüğünün farkındalık ve işyerinde gelişme algısı ilişkisinde pozitif bir etken olması beklenen bir durumdur.

Bu nedenle çalışma kapsamındaki alt hipotezler aşağıdaki şekilde sıralanabilir;

H_{1a}: Kadın çalışanlarda bilinçli farkındalığın işyerinde gelişme üzerindeki etkisi erkek çalışanlara göre daha fazladır.

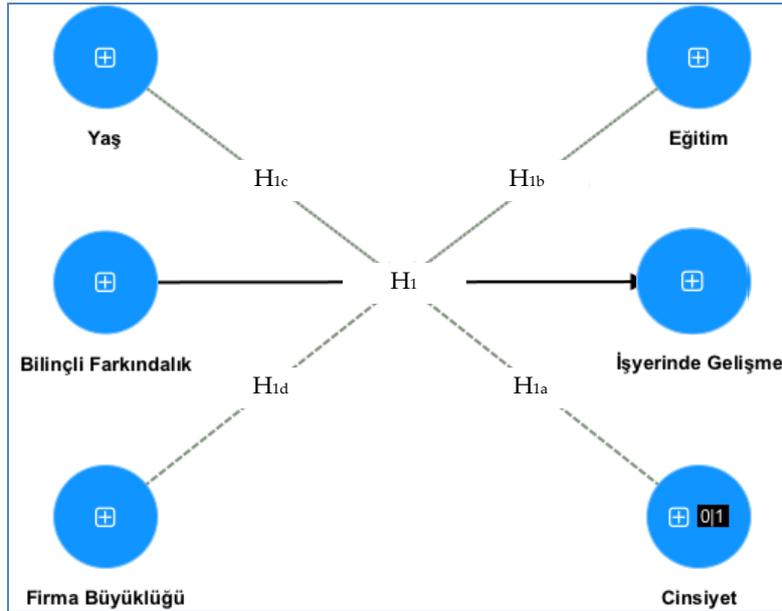
H_{1b}: Eğitim düzeyi arttıkça bilinçli farkındalığın işyerinde gelişme üzerindeki etkisi artar.

H_{1c}: Yaş arttıkça bilinçli farkındalığın işyerinde gelişme üzerindeki etkisi azalır.

H_{1d}: Firma büyüklüğü arttıkça bilinçli farkındalığın işyerinde gelişme üzerindeki etkisi artar.

Hipotezler ışığında oluşan araştırma modeli Şekil 1’de görülmektedir.

Şekil 1: Araştırma Modeli ve Hipotezler.

3. Araştırma Yöntemi

3.1. Yöntem, Ana Kütle ve Örneklem

Çalışma kapsamında veri toplama aracı olarak anket yönteminden yararlanılmıştır. Anketin uygulanması 2022 Ağustos – Ekim döneminde gerçekleştirilmiş olup ana kütleyi oluşturan İstanbul, Ankara ve Doğu Marmara bölgesindeki Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu ve Yalova illerinde uygulanmıştır. Çalışmanın örnekleme amaca göre belirlenen illerdeki üretim işletmelerinde farklı birimlerdeki iş süreçlerinde görev alan çalışanlardan oluşmaktadır. Çalışmada gerek zaman ve gerekse bütçe kısıtları nedeni ile kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir.

Yeterli örnek büyüklüğünün belirlenmesinde literatürde farklı görüşlerin yer aldığı görülmektedir. Bazı görüşler katılımcı sayısının 100 ila 200 arasında veya en az 200 olması gerektiğini ileri sürerken (Tabachnick ve Fideli, 2018; Kline, 2005) bazıları açısından çalışmada kullanılan madde sayısının 10 katı örneklem büyüklüğünün yeterli olduğuna (Kline, 1994) vurgu yapılmaktadır. Bu kriterler dikkate alınarak çalışma kapsamında 400 katılımcıya ulaşılması amaçlanmış ve veri toplama süreci sonunda örnekleme oluşturan 459 kullanılabilir ankete ulaşılmıştır. Bu değer 200 olarak kabul edilen eşik değerinin iki katından fazla olduğu gibi çalışmada yer alan değişken sayısının 18 katından fazladır. Bu nedenle örnek büyüklüğünün yeterli olduğu değerlendirilmektedir.

Çalışma kapsamında elde edilen verilerin analizinde kısmi en küçük kareli yapısal eşitlik analizinden yararlanılmış olup analizlerde SmartPLS 4.0 programı kullanılmıştır.

3.2. Değişkenler

Araştırma kapsamında kullanılacak anketin oluşturulmasında kapsamlı alan yazın araştırması sonrasında belirlenen ve uluslararası yazında kullanılan değişken ölçeklerinden yararlanılmıştır.

Bu çerçevede bilinçli farkındalık değişkeni Brown ve Ryan (2003) tarafından geliştirilen ölçek yardımıyla ölçülmüştür. Ölçeğin Türkçe'ye çevrilmesi daha önce Çatak (2012) tarafından yapılmış ve eğitim sektöründe yapılan bir çalışmada kullanılmıştır. Ölçek, kişinin bilinçli farkındalık düzeyini ölçmeyi amaçlayan 15 ifadeden oluşmaktadır. Altılı likert ölçek yardımıyla ölçülen değişkende katılımcıların sorulan ifadelerle "1=Kesinlikle Katılmıyorum" ... "6=Kesinlikle Katılıyorum" olacak şekilde yanıt vermeleri istenmiştir. Bu nedenle ölçek değerlendirme aşamasında ters kodlanarak değerlendirilmiş ve

ölçekten elde edilen yüksek skorlu sonuçlar kişinin bilinçli farkındalık düzeyinin yüksekliği, düşük skorlu sonuçlar ise bilinçli farkındalık düzeyinin azaldığını gösterecek şekilde yorumlanmıştır.

İş yerinde gelişme ölçeği için Porath ve diğerleri (2011) tarafından geliştirilen ve daha önce Yücel (2020) tarafından Türkçe'ye uyarlanarak kullanılan ölçekten yararlanılmıştır. 10 bileşenli ölçek canlılık ve öğrenme olarak iki boyuttan oluşmaktadır. Altılı likert ölçek yardımıyla ölçülen değişkende katılımcıların sorulan ifadelerle "1=Kesinlikle Katılmıyorum" ... "6=Kesinlikle Katılıyorum" olacak şekilde yanıt vermeleri istenmiştir. Ölçekte elde edilen yüksek skorlu sonuçlar katılımcıların iş yerinde gelişme algılarındaki yüksekliğe düşük skorlu sonuçlar ise iş yerinde gelişmeyi oluşturan öğrenme ve canlılık azlığına işaret etmektedir.

4. Bulgular

Çalışma örneğine ait demografik istatistikler incelendiğinde katılımcıların %35,51'lik kesiminin kadın, %63,83'lük kısmının erkek katılımcılardan oluştuğu gözlenmektedir. Eğitim durumları itibari ile ise örnekleme konu katılımcıların %44,4'lük kesiminin önlisans ve altı eğitim düzeyine sahipken, %50,55'lik kesiminin lisans ve üstü eğitim seviyesine sahip katılımcılardan oluştuğu gözlenmektedir. Eğitim düzeyleri cinsiyete göre incelendiğinde ise kadın katılımcıların %33,74'ü önlisans ve altı, %61,97'si lisans ve üstü eğitim seviyesine sahipken erkek katılımcı grubunda bu oran %50,17 ve %44,36 olarak gerçekleşmiştir. Bu açıdan bakıldığında örnekleme yer alan katılımcılarda genel olarak kadın katılımcıların erkek katılımcılara göre daha yüksek eğitim seviyesine sahip olduğu gözlenmektedir. Katılımcılar yaş dağılımları açısından incelendiğinde ise %38,56'lık kısmın 30 yaş altı, %48,81'lik kısmın 30-49 yaş aralığında ve %8,71'lik kısmında 50 yaş ve üstü katılımcılardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Cinsiyet dikkate alındığında kadın katılımcıların %54'ünün 30 yaş ve altı katılımcılardan oluşurken, erkek katılımcılarda ise bu oran %34,82'dir. Sonuçlar kadın katılımcıların erkek katılımcılara göre ortalama olarak daha genç olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 1: Demografik Değişkenlere İlişkin İstatistikler.

Cinsiyet	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Kadın	163	35,51	35,51
Erkek	293	63,83	99,35
Cevapsız	3	0,65	100,00
Toplam	459	100,00	

Yaş	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
19-29	177	38,56	38,56
30-39	133	28,98	67,54
40-49	91	19,83	87,36
50-61	40	8,71	96,08
Cevapsız	18	3,92	91,29
Toplam	459	100	

Eğitim	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
Önlisans ve Öncesi	204	44,44	44,44
Lisans	202	44,01	88,45
Lisansüstü	30	6,54	94,99
Cevapsız	23	5,01	100,00
Toplam	459	100	

Çalışan Sayısı	Frekans	Yüzde	Kümülatif Yüzde
1-50	220	47,93	47,93
51-249	98	21,35	69,28
250-Üstü	124	27,02	96,30
Cevapsız	17	3,70	100,00
Toplam	459	100	

Katılımcıların çalışmış oldukları firmaların büyüklükleri çalışan sayısı ile ölçülmüştür. Büyüklük sınıflandırmasında KOSGEB KOBİ sınıflandırma ölçeğinden yararlanılmış olup, 1-50 çalışana sahip işletmeler küçük, 51-249 çalışana sahip işletmeler orta, 250 ve üstü çalışana sahip işletmeler büyük işletme olarak sınıflandırılmıştır. Bu amaçla sorulan soruya verilen yanıtların oluşturduğu dağılımda örneklem toplamı üzerinden katılımcıların %47,93'ünün küçük işletme çalışanlarından, %21,35'inin orta büyüklükteki işletme çalışanlarından ve %27,02'lik kesimin ise büyük işletme çalışanlarından oluştuğu gözlenmektedir. Bu dağılım örnekleme açısından farklı büyüklüklerdeki işletmelerin yeterli düzeyde temsil edildiğine de işaret etmektedir.

Çalışmada ele alınan değişkenlere ilişkin gerçekleştirilen doğrulayıcı faktör analizinde değişkenlerin orijinal ölçeklere uygun bir yüklenme deseni ve faktör yapısı sergiledikleri gözlenmiştir. Dolayısıyla yapı olarak değişkenlerin elde edilen bulgularla net bir şekilde doğrulandığı gözlenmektedir. İlk düzey analizlerde %45 ve altında yüklenme katsayılarına sahip olduğu gözlenen B1S015 “Yediğim farkında olmadan atıştırırım.”, B2S8 “İşimde çok enerjik hissetmiyorum.” ve B2S10 “İşimde her yeni günü ipe çekiyorum.” ifadeleri analizden çıkarılmıştır. Bu işlemin ardından değişkenlere ilişkin yapılan detaylı analizlerde iç tutarlık geçerliliğinin yanında yapı ve yakınsak geçerlilikleri de kontrol edilmiş ve yapılan faktör ve güvenilirlik analizlerinde elde edilen sonuçlar Tablo 2’de özetlenmiştir. Bulgular faktör yüklenmeleri ve geçerliliklerinin kabul edilebilir sınırlarda ve üstünde olduğunu ortaya koymaktadır. İfadelerin ilgili faktörlere genel olarak en az %49,4 ve üstü standart etki düzeyinde ve istatistiksel olarak anlamlı şekilde yüklenerek yüksek bir iç tutarlılık sergilediği gözlenmektedir.

Tablo 2: Faktör ve Güvenilirlik Analizi Sonuçları.

Sorular	Bilinçli Farkındalık	İşyerinde Gelişme	Cronbach's alpha	Composite Reliability (rho_a)	Composite Reliability (rho_c)	Average Variance Extracted (AVE)
B1S01	0,655		0,903	0,917	0,917	0,444
B1S02	0,733					
B1S03	0,717					
B1S04	0,672					
B1S05	0,607					
B1S06	0,544					
B1S07	0,772					
B1S08	0,605					
B1S09	0,707					
B1S010	0,673					
B1S011	0,608					
B1S012	0,746					
B1S013	0,511					
B1S014	0,714					
B2S1		0,789	0,766	0,848	0,836	0,492
B2S2		0,820				
B2S3		0,783				
B2S4		-0,494				
B2S5		0,758				
B2S6		0,614				
B2S7		0,694				
B2S9		0,592				

Not: Tablodaki tüm değerler %1 düzeyinde anlamlıdır.

Ölçeğe ilişkin yapılan güvenilirlik analizlerinde elde edilen Cronbach Alfa değerlerinin 0,75 ve üstünde olması ölçeğin yüksek iç tutarlılık güvenilirliğine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Cronbach Alfa

yerine kullanılabilir ve daha güvenilir olan (Henseler ve diğ., 2016) rho_A değerleri de 0,84 ve üzerinde değerler almaktadır. Yapısal güvenilirlik için hesaplanan rho_C değerleri de 0,83'ün üzerinde sonuçlar vermiştir. Elde edilen sonuçlar toplu olarak ele alındığında ölçüm aracının güvenilir olduğu görülmektedir.

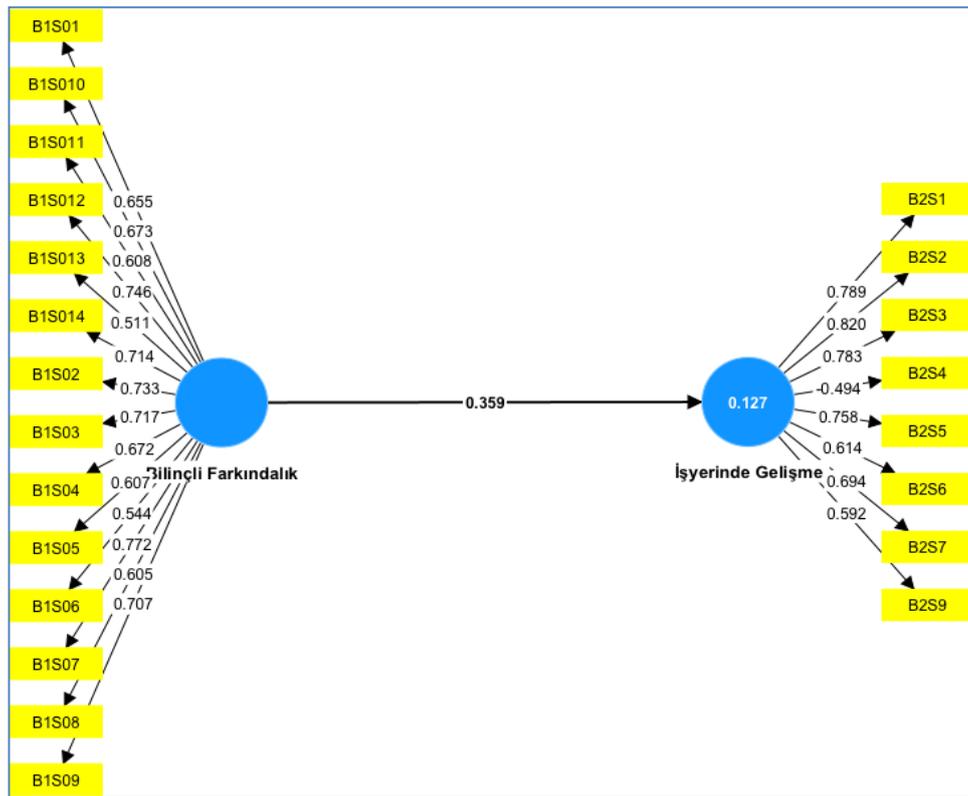
Ayrışma geçerliliği için yapılan ve Tablo 3'de görülen çapraz yüklenme analizinde yüklenme değerleri incelendiğinde ifadelerin faktörlere yüklenmelerinde net bir ayrışmanın sağlandığı gözlenmektedir. Birleşme (yakınsak) geçerliliği için yüklenme katsayıları ve AVE değerleri birlikte değerlendirildiğinde yüklenme katsayılarının 0,50 üzerinde, AVE değerinin ise 0,44 ve üzerinde değerler aldığı görülmektedir. Bu açıdan elde edilen sonuçların literatürde yer alan (Hair ve diğ., 2017) kabul sınırlarının da üzerinde olduğu ve birleşme geçerliliğinin sağlandığını gösterdiği söylenebilir. Yakınsak geçerlilik açısından ölçüğe ilişkin tüm CR değerlerinin AVE değerlerinden, AVE değerinin de 0,44'ten büyük olması esastır (Hair ve diğ., 2017). Elde edilen sonuçlar bunu doğruladığından ölçekteki ifadelerin birbirleriyle ve oluşturdukları faktör ile ilişkili oldukları ve kullanılan ölçüm aracının geçerli olduğu gözlenmektedir.

Tablo 3: Çapraz Yüklenme Katsayıları.

	Bilinçli Farkındalık	İşyerinde Gelişme
B1S01	0,655	0,124
B1S010	0,673	0,273
B1S011	0,608	0,193
B1S012	0,746	0,293
B1S013	0,511	0,111
B1S014	0,714	0,304
B1S02	0,733	0,272
B1S03	0,717	0,302
B1S04	0,672	0,092
B1S05	0,607	0,181
B1S06	0,544	0,147
B1S07	0,772	0,332
B1S08	0,605	0,228
B1S09	0,707	0,192
B2S1	0,261	0,789
B2S2	0,242	0,820
B2S3	0,220	0,783
B2S4	-0,270	-0,494
B2S5	0,221	0,758
B2S6	0,212	0,614
B2S7	0,307	0,694
B2S9	0,225	0,592

Değişkenler arası ilişkilerin testi için yapılan yapısal yol analizinde elde edilen bulgular Şekil 2'de görülmektedir.

Şekil 2: Araştırma Modeline İlişkin Yol Analizi Sonuçları.

Şekil 2'de yer alan sonuçlara göre bilinçli farkındalık düzeyindeki artış işyerinde gelişme algısını 0,359 standart etki seviyesinde ve istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı şekilde artırmaktadır. Modelde yer alan faktör yükleri ve yüklenme katsayılarının istatistiksel olarak anlamlılıklarına ilişkin analiz sonuçları Tablo 4'de sunulmuştur. Sonuçlar tüm değerlerin istatistiksel olarak en az %1 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

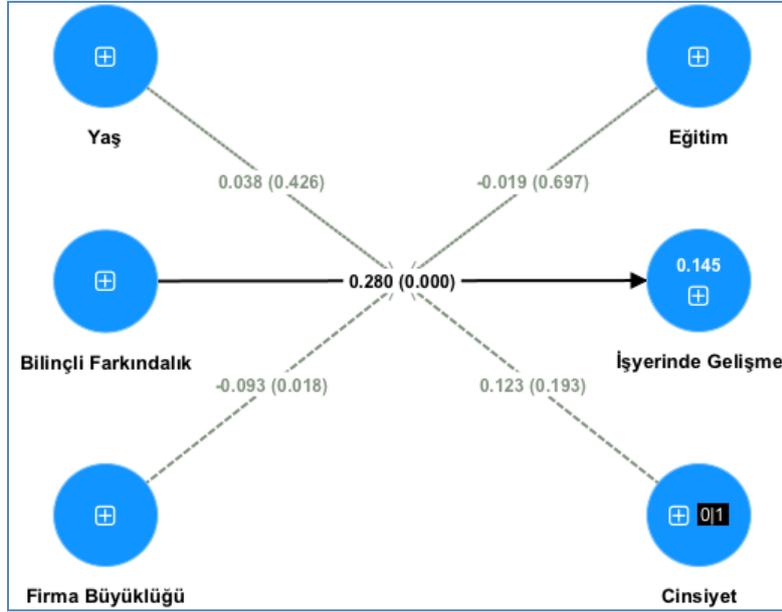
Tablo 4: Yüklenme Katsayılarına İlişkin Anlamlılık Analizi Sonuçları.

	Original sample (O)	Sample mean (M)	Standard deviation (STDEV)	T statistics (O/STDEV)	P values
Bilinçli Farkındalık -> İşyerinde Gelişme	0,359	0,371	0,037	9,694	0,000
B1S01 <- Bilinçli Farkındalık	0,655	0,652	0,039	16,869	0,000
B1S010 <- Bilinçli Farkındalık	0,673	0,672	0,028	24,219	0,000
B1S011 <- Bilinçli Farkındalık	0,608	0,603	0,038	16,050	0,000
B1S012 <- Bilinçli Farkındalık	0,746	0,743	0,027	27,225	0,000
B1S013 <- Bilinçli Farkındalık	0,511	0,509	0,046	11,183	0,000
B1S014 <- Bilinçli Farkındalık	0,714	0,713	0,026	27,951	0,000
B1S02 <- Bilinçli Farkındalık	0,733	0,729	0,028	26,399	0,000
B1S03 <- Bilinçli Farkındalık	0,717	0,716	0,026	27,303	0,000
B1S04 <- Bilinçli Farkındalık	0,672	0,667	0,033	20,154	0,000
B1S05 <- Bilinçli Farkındalık	0,607	0,604	0,037	16,543	0,000
B1S06 <- Bilinçli Farkındalık	0,544	0,541	0,040	13,510	0,000
B1S07 <- Bilinçli Farkındalık	0,772	0,771	0,018	42,542	0,000
B1S08 <- Bilinçli Farkındalık	0,605	0,604	0,043	14,233	0,000
B1S09 <- Bilinçli Farkındalık	0,707	0,703	0,032	21,827	0,000
B2S1 <- İşyerinde Gelişme	0,789	0,785	0,029	26,772	0,000
B2S2 <- İşyerinde Gelişme	0,820	0,817	0,025	32,238	0,000
B2S3 <- İşyerinde Gelişme	0,783	0,782	0,032	24,681	0,000
B2S4 <- İşyerinde Gelişme	-0,494	-0,490	0,054	9,184	0,000
B2S5 <- İşyerinde Gelişme	0,758	0,755	0,034	22,268	0,000
B2S6 <- İşyerinde Gelişme	0,614	0,614	0,045	13,594	0,000
B2S7 <- İşyerinde Gelişme	0,694	0,696	0,037	18,931	0,000

B2S9 <- İşyerinde Gelişme	0,592	0,590	0,046	12,851	0,000
---------------------------	-------	-------	-------	--------	-------

Cinsiyet, yaş, eğitim durumu ve firma büyüklüğünün bilinçli farkındalık ve işyerinde gelişme arasındaki ilişkide nasıl bir rol oynadığının incelenmesi amacı ile modele bu değişkenler eklenerek yol analizi yenilenmiştir. Yapılan yeni yapısal yol analizinde elde edilen bulgular Şekil 3'de görülmektedir. Modelde parantez dışındaki ifadeler etki katsayısını, parantez içi ifadeler ise anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Şekil 3: Araştırma Modeline İlişkin Yol Analizi Sonuçları.

Şekil 3'de yer alan sonuçlara göre bilinçli farkındalık düzeyindeki artış işyerinde gelişme algısını istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı şekilde artırmaya devam ederken, diğer değişkenlerden firma büyüklüğü dışındaki faktörlerin bu ilişki üzerinde doğrudan anlamlı bir etkisi gözlenmemiştir. Bunun yanında firma büyüklüğü arttıkça bilinçli farkındalığın işyerinde gelişme üzerindeki etkisi anlamlı şekilde (%5) azalmaktadır. Modelde ayrıca anlamlı bir R² artışı gözlenmektedir. Eklenen bağımsız değişkenlerle modelin düzeltilmiş R² değeri %12,7'den %14,5 düzeyine çıkarak bağımlı değişkendeki toplam açıklanma düzeyi artmıştır.

Bulgular ışığında daha önce tartışıldığı üzere bilinçli farkındalıkla işyerinde gelişme arasında cinsiyete göre beklenen bir farklılaşmanın örneklem açısından geçerli olmadığı görülmektedir. Bu durum benzer şekilde eğitim durumu yüksek olan çalışanların daha yüksek farkındalıkla hareket edebileceği beklentisi ile ilişkilendirilen eğitim düzeyi değişkeni açısından da ortaya çıkmıştır. İkisi bir arada ele alındığında kadın çalışanlarda gözlenen daha yüksek eğitim düzeyi etkileşimi açısından sonuçlar örneklemde bilinçli farkındalığın işyerinde gelişmeye olan etkisinde anlamlı bir fark oluşmadığına işaret etmektedir. Benzer bir durum tecrübe ile de ilişkilendirilecek yaş grupları açısından da görülmektedir. 19-61 yaş aralığında değişen katılımcılar açısından yaş faktörü bilinçli farkındalık ve işyerinde gelişme ilişkisinde değişime neden olan bir etkiye sahip değildir. Yani genç veya yaşlı katılımcılar açısından bilinçli farkındalık ve işyerinde gelişme arasındaki ilişki benzer önem derecesinde etkileşim göstermektedir.

Buna karşı çalışan sayısı ile ölçülen firma büyüklüğü bu ilişkide farklılaşmaya sebep olan anlamlı ve önemli bir değişkendir. Firmalardaki çalışan sayısı arttıkça yani firmalar büyüdükçe bilinçli farkındalığın işyerinde gelişme üzerindeki etkisi anlamlı şekilde azalırken, küçük firmalarda bilinçli farkındalığın işyerinde gelişme üzerindeki etkisi artmaktadır. Beklenenin tersinde ortaya çıkan bu bulgu küçük firmalarda bilinçli farkındalığı yüksek çalışanların işyerinde gelişme fırsatlarını daha yüksek düzeyde algıladıklarını, buna karşı firmalar büyüyüp kurumsallaştıkça bu anlamdaki algı ve beklentilerinin azaldığına işaret etmektedir.

5. Sonuç

Bu çalışmada son yıllarda işletme çevresinde önemi giderek artan ve çeşitli uygulamalara konu olan bilinçli farkındalık ile işyerinde gelişme arasındaki ilişkinin çalışanların cinsiyet, yaş, eğitim düzeyleri gibi demografik değişkenler ile firma büyüklüğünden ne şekilde etkilendiği incelenmiştir.

Çalışma bulguları bilinçli farkındalığın işyerinde gelişmeyi artıran önemli bir değişken olduğunu doğrulamaktadır. Bilinçli farkındalığı yüksek çalışanların öğrenme ve canlılık düzeyleri artmakta ve işyerinde gelişme algıları daha yüksek gerçekleştiğinden gelişme fırsatlarını daha yüksek oranda yakalamaktadırlar. Çünkü bilinçli farkındalığı yüksek bireyler daha dikkatli ve keşfetme merakı göstererek görevlerine odaklanırlar ve bu da onların öğrenme arzularını ve yaptıkları işlerde canlılıklarını artırır. Bu durum gerek kişisel ve gerekse de ilişkisel olarak gelişmelerini sağlar. Bu açıdan elde edilen bulgular Spreitzer ve diğerleri (2005), Wu ve Chen (2019), Şahin ve diğerleri (2020)'nin bulguları ile benzerlik göstermektedir.

Bilinçli farkındalık ve işyerinde gelişme arasındaki etkileşim firma büyüklüğü açısından ele alındığında ise büyüklüğün bilinçli farkındalığın gelişme üzerindeki etkisini azaltan bir durum sergilediği görülmektedir. Bilinçli farkındalığı yüksek bireylerin ortaya koyduğu bu dikkatli etkileşimler çalışanların sosyal bağlamda yaptıklarını anlamlandırmalarına yardımcı olduğundan ekip çalışması gerektiren faaliyetlere daha fazla katılma eğilimi gösterirler. Bu açıdan büyük firmalara göre göreceli olarak daha yakın ve takım çalışması şeklinde bir çalışma ortamını gerektiren küçük işletmelerde çalışanlar yaptıkları iş ve işlemlerle ilişkili olarak diğer çalışma arkadaşlarıyla zorunlu olarak daha sık etkileşime girer. Bunun sonucunda bu tür ortamlarda öğrenme sadece bireysel düzeyde değil aynı zamanda bu sosyal etkileşimler sırasında da aktif olarak gerçekleşir.

Ancak büyük firmalar küçük firmalara göre daha fazla çalışan barındırsalar da çalışan sayısının artışı sosyal etkileşim odaklı öğrenmeye her zaman neden olmayabilir. Çünkü çalışan sayısı az olduğunda çalışanların işleri birlikte yapma ve takım arkadaşı ile etkileşime girme ihtiyacı doğal bir zorunluluk içerir. Oysa kalabalık ortamlarda bu durum daha çok firmanın kurumsal kimliği, çalışma prosedürleri ve iş emirleri üzerinden gerçekleşir. Aktif etkileşim ve birlikte yaparak öğrenmeyle ilişkilendirilebilecek bu durum küçük firmalarda bilinçli farkındalığı yüksek olan çalışanların daha fazla öğrenmesine neden olurken büyük firmalarda beklenen etkiyi doğurmayabilir. Bu etkileşimlerde bireyler yeni bilgiler edinerek bunları uygulama fırsatı bulurlar ve uzmanlıklarını geliştirirler. Bu çerçevede çalışmada elde edilen bu bulgular Gherardi ve diğerleri (1998), Wu ve Chen (2019), Spreitzer ve diğerleri (2005) ve Şahin ve diğerleri (2020)'nin çalışmalarında vurguladıkları bilinçli farkındalığın ekip çalışması gerektiren ortamlarda katılım ve gelişmeyi artırdığı yönündeki bulguları dolaylı olarak destekler niteliktedir. Çalışmada bilinçli farkındalık ile işyerinde gelişme arasındaki bu ilişkide beklenenin aksine cinsiyet, eğitim ve yaşın doğrudan bir etkisine ise rastlanmamıştır.

Yönetsel uygulamalar açısından iş yerinde uygulanacak bilinçli farkındalık programlarının çalışanların iş yerinde gelişmesini artıracığı ve bunun özellikle küçük işletme çalışanları açısından canlılık ve öğrenmeyi destekleyen daha önemli bir etkisinin olacağı söylenebilir. Canlılık ve öğrenmedeki ilerleme Kleine ve diğerleri (2019) tarafından özetlenen iş ve görev performansı, bağlılık, kişisel gelişim, yaratıcılık gibi unsurları artırırken, tükenmişlik, iş gücü devri ve stres gibi olumsuz unsurları azalttığından yönetsel anlamda büyük önem taşımaktadır.

Son on yıllık dönemde uygulama ve akademik alanda önemi giderek artan bilinçli farkındalık ve işyerinde gelişme kavramları arasındaki dinamiklerin ve bunların iş performansına etkilerinin anlaşılmasına dönük yeni çalışmalara ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan konu ile ilgili yapılacak yeni çalışmalarda özellikle farklı sektör ve alt alanlarla iş etiği ve kültürel etkileşimlere dayalı farklı ülke karşılaştırmalarının bu değişkenlere ait dinamiklerin ve çalışma davranışına olan etkilerinin anlaşılması açısından önemli olacağı değerlendirilmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Abid, G. (2016). How Does Thriving Matter At Workplace. *International Journal Of Economics And Empirical Research*, 4(10), s.521-527.
- Akyol Bircan, Y. & Çakmak, A. F. (2023). Mindfulness (Farkındalık) Olgusu Üzerine Kavramsal Bir Araştırma. *Turkish Management Review*, Cilt 2 (1), 54-69. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8216887>
- Allen, T. D., & Kiburuz, K. M. (2012). Trait Mindfulness And Work–Family Balance Among Working Parents: The Mediating Effects Of Vitality And Sleep Quality. *Journal Of Vocational Behavior*, 80(2), s.372–379.
- Baer, R. A., & Lykins, E. L. B. (2011). Mindfulness And Positive Psychological Functioning. In K. M. Sheldon, T. B. Kashdan, & M. F. Steger (Eds.), *Designing Positive Psychology: Taking Stock And Moving Forward* (s. 335–348). Oxford University Press.
- Brown, K. W., & Ryan, R. M. (2003). The Benefits Of Being Present: Mindfulness And Its Role In Psychological Well-Being. *Journal Of Personality And Social Psychology*, 84(4), s.822–848.
- Brown, S., Mchardy, J., McNabb, R., & Taylor, K. (2011). Workplace Performance, Worker Commitment, And Loyalty. *Journal Of Economics & Management Strategy*, 20, s.925-955.
- Çatak, D. P. (2012). The Turkish Version Of Mindful Attention Awareness Scale: Preliminary Findings. *Mindfulness*, 3(1), s.1–9.
- Dane, E. (2011). Paying attention to mindfulness and its effects on task performance in the workplace. *Journal of Management*, 37(4), 997-1018. doi.org/10.1177/0149206310367948
- Gherardi, S., Nicolini, D., & Odella, F. (1998). Toward A Social Understanding Of How People Learn In Organizations: The Notion Of Situated Curriculum. *Management Learning*, 29(3), s.273–297.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M. & Sarstedt, M. (2017). *A Primer On Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)*. (Second Edition) Thousand Oaks: Sage.
- Henseler, J., Hubona G. S. & Ray, P. A. (2016). Using PLS Path Modeling In New Technology: Updated Guidelines. *Industrial Management & Data Systems*, 116, s.1-19.
- Kabat-Zinn, J. (1994). *Wherever You Go, There You Are: Mindfulness Meditation In Everyday Life*. New York: Hyperion.
- Karacaoğlan, B., & Şahin, N. H. (2016). Bilgece farkındalık ve duygu düzenleme becerisinin iş tatminine etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*. 8(4), 421-444.
- Karavardar, G. (2015). İş yaşamında farkındalık: iş-aile dengesi ve iş performansı ile ilişkisi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*. 13(1), 186-199.
- Kleine, A.K., Rudolph C.W., & Zacher, H. (2019). Thriving at work: A meta-analysis. *Journal of Organizational Behavior*, 40: 973–999. <https://doi.org/10.1002/job.2375>

- Kline, P. B. (1994). *An Easy Guide To Factor Analysis*. New York: Routledge.
- Kline, R. B. (2005). *Principles And Practice Of Structural Equation Modeling*. 2nd Edt., New York, NY: Guilford
- Langer, E. J. (1989). *Mindfulness*. Addison-Wesley/Addison Wesley Longman.
- Long, E. C., & Christian, M. S. (2015). Mindfulness Buffers Retaliatory Responses To İnjustice: A Regulatory Approach. *Journal Of Applied Psychology*, 100(5), s.1409–1422.
- Porath, C. (2016). *Creating A More Human Workplace Where Employees And Business Thrive*, SHRM Foundation’s Effective Practice Guidelines Series, SHRM Foundation. All Rights Reserved. Printed İn The United States Of America.
- Porath, C., Spreitzer, G., Gibson, C., & Garnett, F. G. (2011). Thriving At Work: Toward Its Measurement, Construct Validation, And Theoretical Refinement. *Journal Of Organizational Behavior*, 33(2), s.250–275.
- Reb, J., Narayanan, J., Chaturvedi, S. & Ekkirala, S. (2017). The Mediating Role Of Emotional Exhaustion İn The Relationship Of Mindfulness With Turnover Intentions And Job Performance. *Mindfulness*, 8, s.707–716.
- Shapiro, S.L., Carlson, L.E., Astin, J.A. et. al. (2005). Mechanisms of mindfulness. *Journal of Clinical Psychology*, 62: 373-86.
- Sia, S.K. & Duari, P. (2018), Agentic Work Behaviour And Thriving At Work: Role Of Decision Making Authority. *Benchmarking: An International Journal*, Vol. 25 No. 8, s.3225-3237.
- Siegel, D.J. (2007). Mindfulness Training And Neural Integration: Differentiation Of Distinct Streams Of Awareness And The Cultivation Of Well-Being. *Social Cognitive And Affective Neuroscience*, 2(4), s.259–263.
- Spreitzer, G. M., & Sutcliffe, K. M. (2007). *Thriving İn Organizations*. İn *Positive Organizational Behavior* (s. 74–85). SAGE Publications Inc.
- Spreitzer, G., Sutcliffe, K., Dutton, J., Sonenshein, S., & Grant, A.M. (2005). Special Issue: Frontiers Of Organization Science, Part 2 Of 2: A Socially Embedded Model Of Thriving At Work. *Organization Science*, 16(5), s.537-549.
- Şahin, S., Arıcı Özcan, N., & Arslan Babal, R. (2020). The Mediating Role Of Thriving: Mindfulness And Contextual Performance Among Turkish Nurses. *Journal Of Nursing Management*, 28(1), s.175–184.
- Tabachnick, B. & Fidell, L. (2018). *Using Multivariate Statistics*. 6th Edt., Boston, MA: Pearson Education Inc.
- Tiwari, S., & Garg, P. (2019). Promoting Basic Need Satisfaction At Workplace: The Relevance Of Mindfulness İn Support Of Job Performance Of Employees. *Jindal Journal Of Business Research*, 8(1), s.1-15.
- Walt, F.V. (2018). Workplace Spirituality, Work Engagement And Thriving At Work. *Sa Journal Of Industrial Psychology*, 44, s.1-10.
- Wang, T., Wang, D. & Liu, Z. (2022). Feedback-Seeking From Team Members Increases Employee Creativity: The Roles Of Thriving At Work And Mindfulness. *Asia Pacific Journal Of Management*, 39, s.1321–1340.
- Wu, C. M., & Chen, T. J. (2019). Inspiring Prosociality İn Hotel Workplaces: Roles Of Authentic Leadership, Collective Mindfulness, And Collective Thriving. *Tourism Management Perspectives*, 31, s.123–135.
- Yücel, D. (2020). *Açık İnovasyonun Çalışan Cesareti İş Yerinde Gelişme Ve İnovasyon Performansı Üzerindeki Etkileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Ab.D. Bolu.
- Yücel, D. (2023). Bilinçli Farkındalığın İnovatif İş Davranışı ve İş Performansı Üzerindeki Etkileri. *Turkish Studies - Economics, Finance, Politics*, 18(1). <http://search/yayin/detay/1178096>

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 181-207, doi: 10.11616/asbi.1392775

Hindistan Ofisi'nin 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Entelektüel ve Politik Güçleri Üzerine' Başlıklı Raporu ve Eleştirel Analizi

A Critical Analysis of the Report of the India Office entitled 'On the Intellectual and Political Forces of the Ottoman Empire'

Ferdi ERTEKİN¹

Geliş Tarihi (Received): 18.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 10.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: The British Library'de, Hindistan Ofisi tarafından hazırlanan "Osmanlı İmparatorluğu'nun Entelektüel ve Politik Güçleri Üzerine" başlıklı bir rapor mevcuttur. Rapor, Britanya ile Osmanlı Devleti, I. Dünya Harbi'nde savaşa devam ederken İngiliz Başbakanı David Lloyd George'un talebi üzerine, Ocak 1917'de oluşturulmuştur. Doğru bilgilerin yanı sıra hatalı bilgilerin ve manipülatif çarpıtmalarında da yer aldığı bu rapor 1916'da kurulan Arap Büro başta olmak üzere, İngiliz istihbaratının farklı birimlerinden temin edilen müstakil raporlardan derlenmiştir. Bu 'derleme rapor'un İngiliz Başbakanı'na sunulmuş tarzından, Britanya'nın bu dönemde II. Abdülhamid'i, Türk-Alman ittifakını, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, 31 Mart Vakası'nı, Babiâli baskınını, Ermeni meselesini vs. nasıl 'değerlendirdiği'ne dair kıymetli bilgiler edinmek mümkündür. Hindistan Ofisi'nin İttihat ve Terakki idaresindeki 'düşman Osmanlı Devleti'ne bakış açısını ortaya koyan bu rapor, 1908-1917 tarihleri arasında İngiltere'nin Türk politikasının temel yapıtaşlarını, hassasiyetlerini ve zafiyetlerini açığa çıkarması açısından da önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İttihat ve Terakki, Cemal Paşa, Farmasonluk, Arap Büro, Hindistan Ofisi.

&

Abstract: A report entitled 'Memorandum on Intellectual and Political Forces in the Ottoman Empire', prepared by the India Office, is held by the British Library. The report was written in January 1917 at the request of British Prime Minister David Lloyd George, as Britain and the Ottoman Empire continued to fight in the First World War. This report, which contains accurate information as well as inaccuracies and manipulative distortions, was compiled from autonomous reports from various units of British intelligence, notably the Arab Bureau, established in 1916. From the way this 'compilation report' was presented to the Prime Minister, it is possible to gain valuable information about how Britain 'assessed' Abdülhamid II, the Turkish-German alliance, the Committee of Union and Progress, the military mutiny of 13 April 1909, the 1913 coup d'état, the Armenian question, etc. during this period. This report, which reveals the Indian Office's view of the 'enemy Ottoman Empire' under the administration of the Committee of Union and Progress, is important in revealing the basic building blocks, sensitivities and weaknesses of Britain's Turk policy between 1908 and 1917.

Keywords: Committee of Union and Progress, Cemal Pasha, Freemasonry, Arab Bureau, India Office.

Atıf/Cite as: Ertekin, F. (2024). Hindistan Ofisi'nin 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Entelektüel ve Politik Güçleri Üzerine' Başlıklı Raporu ve Eleştirel Analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 181-207. doi: 10.11616/asbi.1392775

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Arş. Gör. Dr., Ferdi Ertekin, Trakya Üniversitesi, ferdiertekin@trakya.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

19. yüzyılda İngiliz istihbaratı genel itibarıyla şu üç kaynak üzerinden bilgi toplamaktaydı: 1-Askerî olmayan açık istihbarat, 2-Gizli istihbarat ya da casusluk faaliyetleri, 3-Askerî ve bahrî istihbarat (Ertekin, 2022b: 99). İngiltere, 1815 Viyana Kongresi'nden önce, ihtiyacı olan stratejik istihbaratı öncelikle açık istihbarat kaynakları aracılığıyla temin etmekteydi. İngiliz vatandaşları kendilerini imparatorluğun içinde, dışında ya da dünyanın herhangi bir yerinde seyyah, basın muhabiri, kâşif, bilim insanı, tüccar, diplomat, yerel yönetici, memur, vali ve daha birçok biçimlerde bulabiliyordu. Bununla beraber birçok kurum, stratejik istihbarat toplama görevinde önemli rollere sahipti. Bu kurumların arasında Dışişleri Bakanlığı, Sömürge Ofisi/Bakanlığı, Hindistan Ofisi/Bakanlığı, Postane, Ticaret Bakanlığı, Doğu Hindistan Şirketi ve İngiliz Bankası başı çekmekteydi. Denizaşırı ülkelerden toplanan istihbaratın niceliği ve niteliği açısından en önde gelenler Dışişleri Bakanlığı, Sömürge Ofisi ve Hindistan Ofisi'ydi. Konsolosluklar ve elçiliklerden gelen istihbarat raporları Dışişleri Bakanlığı'nda toplanmakta, buradan ilgili birimlere aktarılmaktaydı. 1801'de kurulan Sömürge Ofisi'nin (Britannica, 2023c), sorumluluk sahasına girmeyen tek sömürge bölgesi Hindistan'dı. Hindistan, 1857'deki Sepoy İsyanı'na kadar Doğu Hindistan Şirketi aracılığıyla yönetildi (Fergusson, 1984: 6-7). İngiliz parlamentosu kargaşa sonrası bölgede reform yapmaya karar verince 1858'de Hindistan Ofisi kuruldu (Saini, 2018: 227-228).

19. yüzyılın ortalarında hemen hemen tüm Avrupa devletlerinde daimi askeri istihbarat kurumları oluşturulmaya başlandı. Britanya da 1873'te Savaş Bakanlığı'na bağlı Askerî İstihbarat Dairesi'ni kurdu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren askeri konularda uzman kara ve deniz askeri ataşeleri, Dışişleri Bakanlığı'na bağlı resmi görevli memur sıfatıyla elçiliklere tayin edilmeye başladı. 19. yüzyılda, Britanya'nın denizaşırı bölgeler ve özellikle de Hindistan ile bağlantısını Kraliyet Donanması sağlamaktaydı. Kraliyet Donanması, Britanya'nın denizlerdeki hâkimiyetini pekiştirmesinin yanı sıra ülkenin küresel çapta en önemli stratejik istihbarat kaynaklarından biriydi. 1887'de Kraliyet Donanması'na bağlı Deniz İstihbarat Dairesi kuruldu (Ertekin, 2022b: 78, 113, 122).

I. Dünya Savaşı devam ederken 1916 başlarında Londra'daki Savaş Komitesi, hükümet adına Arap meseleleriyle ilgili tüm bölgesel politik ve askeri istihbaratı koordine etmek üzere Kahire'de özel bir istihbarat merkezi kurma kararı aldı (Mohs, 2008: 6). Böylece Arap Büro oluşturuldu. İngiliz istihbaratı, Hindistan ve civarı bölgelerden 'güvenilir bilgi' temin ederken 1858'den itibaren Savaş Bakanlığı'na bağlı Hindistan Ofisi'ni etkin bir araç olarak kullandı. Bu makalenin konusunu teşkil eden rapor, dönemin Başbakanı David Lloyd George'un talebi üzerine Hindistan Ofisi'ne bağlı Politik ve Gizli Bildiri Dairesi B Şubesi² tarafından hazırlandı³. 24 sayfadan oluşan *Osmanlı İmparatorluğu'nun Politik ve Entelektüel Güçleri*⁴ başlıklı bu rapor ilk bakışta klasik bir istihbarat raporu izlenimi uyandırmaktadır. Propaganda haricinde, İngiliz istihbarat raporlarının ve içindeki bilgi, analiz ve tespitlerin ayırt edici noktası –Britanya'nın dış politik çıkarları mahfuz olmak kaydıyla- herhangi bir ideolojinin perspektifinden kaleme alınmamış olmalarıdır. Bu tip raporlar, ilgili istihbarat birimlerden temin edilen farklı bilgiler doğrultusunda oluşturulmakta ve genellikle "mümkün olduğunca nesnel olma gayretiyle" hazırlanmaktadır. Mümkün olduğu kadar nesnel olma gayreti tabirinin kullanılmasının nedeni, elbette raporları derleyen yahut oluşturan yazar(lar)ın istese de istemese de içine doğduğu toplum-kültür ortamına bağlı olarak, belli bir dünya görüşüne sahip olmasından (Ertekin, 2021: 98-107), belirli bir ülke ve onun çıkarlarına hizmet etmesinden ve en önemlisi raporların karar alıcıların hizmetine sunulmasıyla karar alma sürecine etki etmesinden kaynaklanmaktadır. İngiliz istihbaratına özgü klasik istihbarat raporlarında uygulanan genel prosedür ham bilginin *toplanması*, toplandıktan sonra *işlenmesi* ve *analiz edilmesi* ve nihayet güvenilir ve hatalı bilgiler ayıklandıktan sonra birkaç farklı kaynakla doğrulanmış güvenilir bilginin ilgili birimlere *raporlanması* süreçlerinden oluşmaktadır (Ertekin, 2022b: 109).

Bu raporun özellikle bazı bölümlerde, toplanan istihbaratın işlenip analiz edilmeden ham haliyle alelacele İngiliz başbakanına raporlandığı anlaşılmaktadır. Fakat rapor herhalükarda İngiltere'nin I. Dünya Harbi

² Political and Secret Department Memoranda: Section B.

³ Bu şubenin sorumluluk sahası, "Afrika, Ortadoğu (Arabistan, Basra Körfezi, Mezopotamya vd.), Nepal, Tibet, Butan, Burma, Güney Çin ve Güneydoğu Asya"yı kapsamaktaydı" (TNA, 2023).

⁴ Memorandum on Intellectual and Political Forces in the Ottoman Empire.

enasındaki temel politikasının ana hatlarını açığa çıkarması açısından son derece önemli bir belgedir. Bu raporu oluşturan yazar(lar)ın ya da istihbaratı toplayan görevlilerin, I. Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanlara (Almanya ve Avusturya); İttihat ve Terakki Cemiyeti ve cemiyetin önde gelen isimlerine; özellikle de Cemal Paşa'ya yönelik son derece ağır, bazen sübjektif itham ve iddiaları söz konusudur. Unutulmamalıdır ki bu rapor, tutkulu bir Yunan taraftarı ve İzmir işgalinin destekçisi olan dönemin başbakanı Lloyd George'un (Gilmour, 2004: 796-799) talebi doğrultusunda özel olarak oluşturulmuştur. Politik ve Gizli Bildiri Dairesi'nin diğer raporlarında, raporu oluşturan kişilerin bilgilerine ve raporun oluşturulma tarihine yer verilirken bu raporda herhangi bir isim mevcut değildir. Rapor, Arap Büro ve Dışişleri Bakanlığı başta olmak üzere, İngiliz istihbaratının farklı birimlerden temin edilen bilgiler doğrultusunda derlenmiştir. Bu derlemede, Almanlara ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile cemiyetin önde gelen idarecilerine karşı peşinen olumsuz yaklaşım sergilendiği açıktır. Bunun en önemli nedeni ise raporun oluşturulma tarihidir. Rapor, 1917'de Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun harp halindeyken hazırlanmıştır.

Raporda dikkat çeken bir başka husus ise İngilizlerin Ermeni meselesindeki tarafgirane yaklaşımıdır. İngilizlerin Ermeni meselesindeki politik tarafgirlikleri bilindiğinden 'Ermeni tehciri'nin, raporda çoğu zaman 'katliam' gibi ifadelerle anılması dönemin İngiliz perspektifini ortaya koyması açısından önemli bir veri olarak kabul edilmelidir. İstihbarat teşkilatlarının barış ve savaş zamanlarında *propaganda* amacıyla çeşitli broşür, kitap vs. açık yayınlarla hedef ülkede bilinçli *manipülasyon* yöntemlerine başvurduğu mâlumdur. Propaganda, *kamuoyunu* etkileyecek argüman, dedikodu yahut yalanların yayılması ile diğer insanların inançlarını, tutumlarını ve eylemlerini sembollerle (kelimeler, jestler, afişler, müzik, giyim, nişanlar vs.) sistematik olarak manipüle etme çabasıdır (Britannica, 2023b). *Bütün propaganda faaliyetleri düşmanın gücünü hasıraltı etmeyi, zafiyetlerini ise ön plana çıkarmayı amaçlar*. Raporun, I. Dünya Harbi devam ederken, Britanya ordusunun Gelibolu (1915) ve Kut'ül-Amare (1916)'deki hezimetlerinin ardından, müttefik Rusya'da devrim gerçekleşmeden önce, Ocak 1917'de derlenmiş olması, düşman devletin 'politik ve entelektüel gücü'nü hasıraltı etmek ve zafiyetlerini ön plana çıkarmak amacıyla bazı manipülasyonların yapıldığını alenen ortaya koymaktadır. Fakat oluşturulduğu tarihte kamuoyunun erişimine kapalı olan bu 'derleme raporu', tam manasıyla bir propaganda metni olarak değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü raporda Türkçe kaynaklarla kolaylıkla doğrulanabilecek çok sayıda olay da mevcuttur. Fakat doğru bilgilerin yanı sıra bariz yanlışlar da tespit edilmiştir. Kaldı ki Hindistan Ofisi'nin, en önemli karar alıcı mevkiinde bulunan İngiliz başbakanını bilinçli olarak manipüle etmesi, rasyonelliği ile tanınan İngiliz bürokratik yapısına da pek uygun düşmemektedir. Başbakana sunulan bu 'derleme' raporun tamamı asılsız bilgilerden oluşturulamayacağına göre Hindistan Ofisi'nde bu raporu derleyenlerin başbakana yaranmak adına daha ziyade olumsuz örneklerin ön plana çıkarmış olabileceği ihtimali, en makul izah gibi görünmektedir ki makalenin ilerleyen kısımlarında bu iddiayı destekleyen örneklerle yer verilmektedir.

Her halükarda Hindistan Ofisi özelinde Britanya'nın İttihat ve Terakki idaresindeki Osmanlı Devleti'ne bakış açısını ortaya koyan bu rapor, aynı zamanda İngiltere'nin Türk politikasının temel yapıtaşlarını, 'hassasiyetlerini ve en önemlisi de zafiyetlerini' açık etmesi açısından önemli bir tarihi belgedir. Özel talep üzerine derlenen bu rapor I. Dünya Harbi'nde İngiliz karar alıcıları doğrudan etkileme niteliğine sahip olması itibarıyla de ayrıca önem arz etmektedir. Bu tür raporlar, dönemin koşulları ışığında incelenip tetkik edildiğinde mevzubahis ülkenin dış politikasını oluştururken kullandığı aygıt ve yöntemleri ifşa etmesi açısından araştırmacılara kritik malumatlar sunma niteliği taşır. 1917'de oluşturulmuş bu rapor 100 yıldan uzun bir süredir *The British Library*'de bulunmaktadır. Rapor, hâlihazırda *Qatar Digital Library*'den kolayca temin edilebilecek durumdayken Türk tarihçisinin vazifesi bu raporu görmezden gelmek yahut hasıraltı etmek gibi sübjektif/duygusal tepkiler göstermek yerine, Rankeci pozitivist tarih yöntemine sadık kalarak, bu belgeden Osmanlı-İngiliz ilişkileri adına ne gibi sonuçlar çıkarabileceğini ortaya koymak olmalıdır.

Rapor, giriş hariç dört ana bölümden oluşmaktadır: 1. bölüm "Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu", 2. bölüm "Alman Ajanları ve Zararlı Faaliyetleri", 3. bölüm "Cemal Paşa'nın Gaddarlıkları", 4. Bölüm: "Yeni Rejim İdaresinde Türkiye'de Farmasonluk", 5. bölüm, "Muhalefete Yapılan Muamele", başlıklarını taşımaktadır. 1., 2. 4. ve 5. bölümlerin başlıkları klasik bir istihbarat raporuna uygun biçimde

herhangi bir öznel/sübjektif yargı içermeksizin oluşturulmuş gibi görünmekteyken 3. bölümde (Cemal Paşa'nın Gaddarlıkları) manipülasyon ve çarpıtmaya tevessül edildiği açıktır. Türkçe'de ilk kez yayımlanan bu çalışma oluşturulurken, raporun hacminden ötürü bazı elemeler yapılmak durumunda kalınmıştır. Makalenin hacmini daraltmak adına 2. bölümde yer alan 'Alman Ajanları ve Zararlı Faaliyetleri' ve 'Hint Müslümanları Arasındaki Türk Entrikaları' kısımları çeviriye dâhil edilmemiş mesele Alman-Türk ittifakı ve İttihat ve Terakki ile sınırlı tutulmaya çalışılmıştır. Raporda, İngiliz perspektifiyle ele alınan olaylar, zaman zaman Türk perspektifine atıf yapılmak suretiyle mümkün olduğunca eleştirel bir bağlamda aktarılmaya çalışılmıştır.

2. Arap Bülteni ve Gerard Lowther'den Lloyd George'a Bir Raporun Serüveni

Arap Büro, Arap dünyasıyla ilgili istihbaratın toplanması ve yayılmasını merkezileştirmek amacıyla Ocak 1916'da Kahire'de kuruldu. Büronun kurulmasını talep eden ve taslağını hazırlayan kişi Mark Sykes olmuştu (Polat, 2010: 103-104). 7 Ocak 1916'da İmparatorluk Müdafaa Komitesi (Committee of Imperial Defence) Başbakan'ın talebi üzerine toplandı. Komitede, Hindistan Ofisi'nden Sir A. Hirtzel, Dışişleri'nden L. Oliphant, Askeri Harekât Müdürlüğü'nden G. M. W. Macdonogh ve F. B. Maurice, Savaş Bakanlığı'ndan Sir Mark Sykes, O. A. G. Fitzgerald, C. N. French, Donanma İstihbarat Müdürü W. R. Hall, İmparatorluk Müdafaa Komitesi Sekreteri M. P. A. Hankey ve W. Dally Jones yer almaktaydı. Bu toplantıda yapısı ve işleyişi Mark Sykes tarafından hazırlanan büronun isminin Arap Büro olması kabul edildi. Kahire kurulan Arap Büro'nun Mısır Yüksek Komiserliği aracılığıyla Dışişleri Bakanlığı'na rapor vermesine karar verildi. Büro'da istihdam edilecek personel, Hindistan Ofisi, Savaş Bakanlığı ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ile birlikte Dışişleri Bakanlığı tarafından temin edilecekti. Büro'nun asli işlevi Yakın Doğu'daki İngiliz politik faaliyetlerini koordine etmek ve Dışişleri Bakanlığı, Hindistan Ofisi, İmparatorluk Müdafaa Komitesi, Hindistan Ofisi, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (Admiralty) ve Hindistan Hükümeti'ni Alman-Türk politikasının genel eğilimi hakkında eşzamanlı olarak bilgilendirmektir (TNA, CAB 42/7/4). Bu toplantı sonucunda İngiliz istihbaratının 'Ortadoğu'daki en önemli merkezlerinden biri olan Arap Büro oluşturuldu. Büro'nun başkanı Gilbert Clayton'dı. Büro memurlarının çoğu Kahire'de, Clayton'a bağlı olarak çalışan Arap uzmanlarından oluşmaktaydı. Büro çalışanları, Levant konsolosluk hizmeti, Türk jandarması, İngiliz politikası, gazetecilik, bankacılık, sömürge idaresi, akademi ve arkeoloji gibi oldukça farklı ve çeşitli özgeçmişlere sahipti (Mohs, 2008: 7). Orta Doğu meseleleriyle boğuşan İngiliz liderlerin istifade edebileceği yegâne güvenilir kaynak, bu büroydu (Westrate, 1992: XIII). Arap Bülteni ise Arap Büro tarafından çıkarılmaktaydı. Büronun, periyodik olmasa da bölgedeki gelişmeleri kısa özetler halinde kayda geçiren bir bülten çıkarması gerektiği fikri ilk olarak Thomas Edward Lawrence tarafından ortaya atılmıştı (Yozgat ve Kartın, 2021: 254). Arap Bülteni, olayların hızına bağlı olarak ayda birkaç kez yayımlanan gizli bir istihbarat bülteniydi. Bülten, gönderildiği 25 askeri ve politik birim haricinde, dışardan herhangi birinin erişimine kapalıydı. Bu 25 birim, Dışişleri Bakanlığı, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (Admiralty), Askeri İstihbarat Müdürlüğü (Londra), Mısır Ordusu Serdarı, Dışişleri Dairesi Sekreteri (Hindistan), Basra'daki Politik Komiser Âmiri, Somali Komiserliği, Kıbrıs Yüksek Komiserliği, Mısır Yüksek Komiserliği ve Hicaz'a tayin edilen askeri ve sivil yetkililerden müteşekkildi (Mohs, 2008: 9).

Arap Bülteni, Arabistan başta olmak üzere Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki istihbarat raporları, aşiret, topografya ve biyografi çalışmaları, kişiler ve bölgesel konular hakkında akademik makaleler, yabancı gazetelerden çeviriler ve editör yorumlarını ihtiva etmekteydi. Bülten, tüm önemli istihbaratı hızlı bir şekilde aktarması, gayri resmi tarzda habercilik yapması, çok kaynaklı analizi ve Arap Büro'nun kendi izlenim ve endişelerini yansıtan editöryal yorumu ile ön plana çıkmakta ve istihbarat camiasının olaylara ilişkin yargılarını şekillendirerek günlük operasyonlarını yönlendiren en önemli istihbarat kaynaklarından birini teşkil etmekteydi (Mohs, 2008: 10). Örneğin raporda "Yeni Rejim İdaresi Altında Osmanlı'da Farmasonluk" kısmı, noktasından virgülüne kadar, karargâhını Kahire'deki Savoy Otelinde kuran Arap Büro'nun 23 numaralı Arap Bülteni'nden alınmıştı (TNA, FO 882/25/23: 292-298).

Bu başlığın Arap Bülteni'nden Başbakan'a gönderilen gizli raporun içine dâhil edilmesi hususunda yerli literatürde herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün değildir. Yabancı literatürde bu konuda makale sahibi tek isim Elie Kedourie'dir. Elie Kedourie'ye göre, *Yeni Rejim İdaresi Altında Osmanlı'da Farmasonluk* başlıklı rapor Britanya'nın İstanbul'daki Sefiri Gerard Lowther ve sefirin dragomanı G. H. Fitzmaurice tarafından

hazırlanmıştır⁵. Kedourie göre farmasonluk ve Jön Türk komplosunun gizemleri, ilk kez İstanbul'daki İngiliz Sefiri Gerard Lowther'in Hindistan Genel Valisi Charles Hardinge'e gönderdiği 29 Mayıs 1910 tarihli, 'özel ve gizli' ibrelili uzun ve ayrıntılı mektubuyla gündeme gelmişti. Lowther'in burada tüm labirentimsi karmaşıklığıyla gözler önüne serdiği 'anlatı', Akdeniz'in çeşitli yerlerinde masonluğun gizli bağlarıyla birbirine bağlanmış birçok aktörü ihtiva etmekteydi. Sefire göre Osmanlı İmparatorluğu'nu İttihat ve Terakki Cemiyeti değil, Talat Paşa'nın Büyük Üstat olduğu Türkiye Büyük Doğusu idare etmekteydi. Lowther'e göre Yahudiler ve Jön Türkler, Ermeni, Rum ve Arapları dışlamak için bir araya gelmişlerdi. Lowther'in bu raporunu, son derece 'ilginç' bulan Hardinge, raporun birer kopyasını Hindistan Ofisi'ne, Kahire'ye ve Tahran'a gönderdi (Kedourie, 1971: 91-93). Böylece İstanbul'dan Kahire'ye, Kahire'den Hindistan'a, Hindistan'dan Londra'ya nakledilen bu raporun tuhaf ve uzun serüveni, 1917 başlarında İngiliz Başbakanı'nın çalışma ofisinde nihayete erdi.

3. Rapora Giriş: İttihat ve Terakki, II. Abdülhamid, 31 Mart Vakası

Rapor, Osmanlı tebaası ve Osmanlı hükûmeti ayrımıyla açılmaktadır: "Osmanlı tebaası, kendisine belli ölçüde itibar kazandıran niteliklere sahiptir. Ağırbaşlı-temkinli, yabancılara karşı misafirperver, askeri olarak cesur, hayvanlara karşı nazik ve duyarlı, çok çalışkan, çocuklarına düşkün, görünüşte yiğit ve ticarete dürüsttür. Öte yandan kendisine tâbi ırklara (*milletlere*)⁶ karşı muamelesi gaddar ve çağ dışıdır. Dahası, Osmanlı tebaasının ayırt edici niteliklerinden biri son derece itaatkâr olmalarıdır. 'Bu kusur', genellikle disiplinle karıştırılır ancak temelinde şüphesiz manevi cesaret eksikliği yatar ve Müslüman kaderciliği, Bizans'a özgü güce teslimiyet ile Türk konar-göçer yaşam tarzının mantıksız kolektif itaatinin talihsiz sentezinden kaynaklanır.⁷ Osmanlı Türkleri, Kafkasyalılar, Bulgarlar ve Rumlar gibi yabancı bir hükûmetin hâkimiyeti altına girdiğinde, kaderine tamamen boyun eğer, kendisini müdafaa refleksi göstermez ve bir Hıristiyan devletine, kendi hükûmetine olduğu kadar itaatkâr olur. Bu itaatkârlık ya da emirlere râm olma hâli, Türk köylüsünün ya da tebaasının Osmanlı İmparatorluğu hükûmetine karşı isyan etme umudunu da ortadan kaldırmaktadır. Payitaht İstanbul'a hâkim olan, Osmanlı Devleti'nin efendisidir ve İstanbul'da üstünlük, hafiyeleri ve askeri garnizonları kontrol edebilenlerin elindedir" (TBL, IOR/L/PS/18/B267).

"Bu hususta ikinci bir etken de tüm politik gücün İstanbul'da temerküz etmesiydi. İmparatorluk gelenekleri ve şehrin coğrafi konumu, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmaktan kurtarmıştı. Yerel feodal eşrafın 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarındaki imhası, eyaletleri müstakil hareket etme gücünden mahrum bıraktı. Şu anda Osmanlı İmparatorluğu'nda, bürokrasi mensup olmadığı halde lider sayılan yegâne kişiler; çöldeki Arap aşiret reisleri, ücra bölgelerdeki birkaç Kürt ağası ve Şam, Halep, Musul ve Bağdat şehirlerinin eşraflarıydı. Netice itibarıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda bürokrasi dışında hiçbir şeyin önemi yoktu, bürokrasi de daima orduyu ve hazineyi kontrol edenlerin insafına kalmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun dâhili güçlerini analiz ederken, tüm tebaanın itaatkâr ve uysal olduğu, bürokrasinin ise İstanbul'da iktidarı tekelinde tutanlar tarafından mekanik bir biçimde kontrol edildiği görülebilir. Eskiden bu güç Sultan'ın, Saray'ın, yüksek memurlardan müteşekkil 'yakın çevre' ve Müslüman ulemanın elindeydi. İttihat ve Terakki'nin gelişinden bu yana bu unsurlar tamamen ortadan kalktı, sultan kuklaya dönüştü, saray dağıldı, eski nazırlar ya emekliliğe sevk edildi yahut öldü. Müslüman ulema ise terörizm, infazlar, şeyhülislamlığa daha önce dinle hiçbir bağlantısı olmayan reislerin tayini ile tamamen ehlileştirildi. Vakıfların idaresi, hâlihazırda dini kurumları hükûmetin politik uşakları haline

⁵"*Tanin* gazetesi, Fitzmaurice'e Arap hilafetini desteklemek adına entrikalar çevirdiği ve Osmanlı Hükûmeti'ne siyonist düşmanlığı attettiği iddiasıyla saldırınca, Lowther baş dragomanını şiddetle savunmuş ve Fitzmaurice'in arkasında durmuştu. Fitzmaurice ise Tanin'in bu saldırısını, farmasonlukla İttihat ve Terakki arasındaki ilişkileri araştırmasına bağlamıştı. (Kedourie, 1971: 90-91).

⁶ Çeviri metninde parantez içinde (*italik*) olarak yazılmış açıklamalar makale yazarına aittir.

⁷ 1915'te Çanakkale'de yaşanan ağır hezimet sonrası 'düşman' nazarında bu ifadelerle tahkirle nitelenen Osmanlı tebaası, 8 Temmuz 1920'de İstiklâl Harbi devam etmekteyken Gelibolu kahramanı Mustafa Kemal Atatürk tarafından şöyle tarif edilmekteydi: "Efendiler; ben de bazı arkadaşlarım gibi garp milletlerini tanırım. Fransızları, Almanları, Rusları ve bütün dünyanın milletlerini şahsen tanım ve bu tanışıklığım da harp sahalarında, ateş altında, ölüm karşısında olmuştur. Yemin ederek size temin ederim ki, bizim milletimizin kuvve-i mâneviyesi bütün milletlerin kuvve-i mâneviyesinin üstündedir" (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1997: 84-85).

getirmek amacıyla tasarlandı. Toplu infazlar, suikastlar, ihbarlar, sürgünler ve müsadereler gerçek bir devrim ihtimalini ortadan kaldırdı ancak İttihat ve Terakki, başka bir rolde yeniden ortaya çıkmak ya da bazı hantal uzantılarından kurtulmak amacıyla kendisine karşı bir devrim tasarlamaya her zaman hazırды. İttihat ve Terakki Cemiyeti bunu farklı vesilelerle hayata geçirdi. Bunlardan ilki 1909'daki *sözde karşı-devrim sırasında* gerçekleşmişti. Cemiyet, Abdülhamid'in prestijinin çok güçlü olduğunu ve Liberal ittifakın gerçek bir politik güç olma emareleri gösterdiğini anlamıştı. İttihat ve Terakki Komitesi subayları Selanik'e geri çekildi, İstanbul'daki garnizonundaki meseleden habersiz birlikler, kendilerini Sultan'ın hafiyeleri olarak tanıtan İttihat ve Terakki Komitesi'nin maaşlı ajan provokatörleri tarafından isyana teşvik edildi. Sonuç itibarıyla liberal subaylar, Sultan'ın arzusuna göre hareket ettiklerini düşünen askerler tarafından katledildi. İttihat ve Terakki Komitesi, öncesinde bu amaç için hazırlanmış olan bir ordu ile 'durumun kurtarıcısı' olarak İstanbul'a yürüdü, politik muhaliflerini öldürdü ve Sultan'ı tahttan indirme ve arzu ettikleri her kim olursa asıp sallandırma salâhiyeti kazandı. Türk-İtalyan Harbi (1911) bir krize doğru ilerlerken, İttihat ve Terakki Komitesi Balkanlardaki vaziyet gerginleşinceye değin inzivaya çekilip faaliyetlerini azalttı. Daha sonra çeteler ve gösteriler vasıtasıyla hükümeti harbe girmeye mecbur etti. Cemiyet, seferberlik arifesinde tüm ittihâtçı subaylarını ordudan çekti, Lüleburgaz'da mağlubiyet kesinleşince İttihatçı subaylar yeniden seferber edildi, hükümet devrildi⁸, başkomutana suikast tertiplendi⁹ ve Edirne geri alındı.¹⁰ Liberal İttifak'ın son artıklarını ortadan kaldırmak için bir bahane arayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, ansızın Enver, Talat, Cemal ve Şevket Paşa'ya suikast planını 'keşfedince', Mahmud Şevket Paşa'nın ortadan kaldırılması için görevlendirilenler haricinde tüm komplocuları tutukladı. Ayrıca kendilerine engel olmalarından endişe ettikleri 800 kadar masumu tutuklama bahanesine sahip olmak amacıyla Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesine göz yumdu. Bütün bu olaylara bakılarak, mevcut harp sırasında İstanbul'da olağandışı bir devrim olması halinde, bunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bilgisi dâhilinde planlanmış olabileceği ve her hâlükârda diğerlerinin sadece bir araç olarak kullanıldığı sonucuna varılabilir" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 2-3).

Başbakana sunulan raporda, Türk tarih yazımında 31 Mart vakası olarak bilinen 13 Nisan 1909 askeri ayaklanması, *sözde karşı devrim* olarak nitelendirilmektedir. Oysa bu vaka, bugün dahi fail ya da failleri tam olarak tespit edilememiş, sadece II. Meşrutiyet'in değil, bütün Osmanlı tarihinin en çok tartışılan hâdiselerinden belki de en önde geleni olarak kabul edilmektedir (Birinci, 2002: 335). Mesele, Türk tarihçileri açısından dahi bu denli tartışmalıyken raporda bu olayın peşinen bir sözde karşı-devrim olarak nitelendirilmesi oldukça manidar görünmektedir. Raporda 31 Mart Vakası'nın İttihat ve Terakki cemiyetine mensup ajan provokatörler tarafından bilinçli olarak kışkırtıldığı iddia edilmekteyken, Mahmud Şevket Paşa'nın niçin suikaste kurban gittiğine dair sadece muhalefet şerhi düşülmekle yetinilmiştir. Raporda *liberal ittifak* betimlemesiyle somut olarak hangi parti ya da hizbin kastedildiği açıkça belirtilmese de bu ifade ile Prens Sabahattin'in "teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkezîyet" parolasıyla hareket eden *Ahrar Fırkası* kastediliyor olmalıdır.

⁸ "16 Aralık 1912'de Londra'da toplanan barış konferansında Edirne'nin Bulgarlara verilmesi ihtimalinin ağırlık kazanması üzerine, Enver, arkadaşları ile beraber 23 Ocak 1913 sabahı Bâbü'l-yi bastı" (Bardakçı, 2015: 104). İttihatçıların Enver ve Talat beylerin önderliğinde 23 Ocak 1913'te gerçekleştirdiği, Sadrazam Kâmil Paşa'nın istifası, Nâzım Paşa'nın katli ve Mahmud Şevket Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesiyle sonuçlanan askeri darbe için bkz. (Küçük, 1991: 390).

⁹ Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, "11 Haziran 1913 Çarşamba sabahı maiyetinde Seryaveri Eşref, Yaveri Mülâzım İbrahim Bey ve Uşağı Kazım Ağa ile birlikte Harbiye Nezareti'nden ayrılıp Babiali'ye gitmek üzere otomobiliyle yola koyuldu. Otomobil, Bayezid Meydanı'nı geçip Çarşıkapı'ya döneceği sırada cenaze alayının ortaya çıkmasıyla durmak zorunda kaldı. Bu esnada Tramvay Caddesi'nin arka tarafına konuşlanmış olan bir otomobilden çıkan üç şahıs, Mahmud Şevket Paşa'ya ateş açarak oracıkta katletti. (Göl, 2021: 340-341; Türkmen, 2003: 385).

¹⁰ "11 Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'nın uğradığı suikasta hayatını kaybetmesi üzerine İttihat ve Terakki memleket idaresine tamamen hâkim olurken, Enver de Osmanlı İmparatorluğu'nu mağlûp eden Balkan ülkelerinin aralarında çıkan anlaşmazlıklardan istifade ederek 1913 Temmuz'unda Bulgar işgalindeki Edirne'yi geri aldı. Bunun üzerine Hürriyet kahramanı unvanının yanında Edirne fâtihi unvanı da ilâve edilerek 15 Aralık'ta da albaylığa terfi etti." (Bardakçı, 2015: 104).

3.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu

"1908'de Türk devriminin patlak vermesi, Alman diplomasisinde, genel olarak sanıldığından çok daha az aksamaya neden oldu. Alman Sefiri Baron Marschall von Bieberstein¹¹ bu hamleyi çoktan öngördü ve bu doğrultuda Abdülhamid'le ilişkilerini nezaketin icap ettirdiği asgari düzeye indirmeye başladı. Baron Marschall, Osmanlı'daki ordu subaylarının desteğinden yoksun hiçbir hareketin muvaffak olma ihtimalinin bulunmadığını ilk andan itibaren fark etmişti. Bu subaylar, büyük ölçüde "made in Germany" idi. Von Der Goltz, Hoff, Dittfurth, Kamphoeneyer'ın ziyaretleri Türk askeri çevrelerinde meyvelerini vermişti. Türk kurmay subayları hâlihazırda, Almanya'ya düzenli ziyaretler gerçekleştiriyor ve Alman Genelkurmay'ında özel öğrenim görüyordu. Alman hocalar hem Pangaltı'daki Harbiyelilere, hem de Erkân-ı Harbiye Mektebi subaylarına Almanya'nın en son askeri keşiflerinden yararlanma imkânı sundu ve imparatorluğa Almanya'dan subaylarla birlikte, İstanbul'daki Alman Sefareti tarafından desteklenen ve Anadolu'nun ekonomik sömürsünü başlatan meşhur grupların -Krupp ve Ehrhardt- temsilcileri geldi. Bunlar Türk dostlarını Almanya'da üretilen gerekli-gereksiz tüm silahları satın almaya teşvik etmek için hiçbir fırsatı kaçırmadı. Bahsi geçenler, devrime (*II. Meşrutiyet*) kadar Türk basını üzerinde pek etkili olamadı. Zaten devrimden önce bir Türk basınının varlığından dahi söz edilmezdi. Devrimden sonra ise bu grupların önü açıldı. Ordunun Prusya talimi görmüş subayları Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en güçlü müttefikleriydi ancak en az onlar kadar güçlü ve daha sinsi olanlarsa Osmanlı Yahudileriydi. Jön Türk hareketi, Avusturya-Almanya'nın Balkan Yarımadası'na nüfuz etme politikasının öncü birlikleri olarak tanımlanabilecek Selanik Yahudileri'nin Mason localarında doğdu¹². Bu Yahudiler ve aslında Doğu Avrupa Yahudileri'nin büyük çoğunluğu Alman ya da Avusturya-Macaristan taraftarıydı. Türk taraftarı olduklarını iddia ediyorlardı ancak Osmanlı İmparatorluğu'na olan sadakatleri pamuk ipliğine bağlıydı. Yahudiler, basın ve ticaretteki üstünlüklerine ve Almanya'nın askeri gücüne inanmakta, Doğu'nun politik ve mali fethi için 'Töton savaş atının sırtında' hüküm sürmek istemekteydi. Baron Marschall'ı, Hamidiye otokrasisi'nin devrilmesiyle Almanya'nın kaybetmiş olduğu tüm itibarı hızla yeniden geri kazanabileceğinden emin hale getiren iki unsur, Rus düşmanlığı ve Yahudilerdi.

Avusturya-Macaristan 5 Ekim 1908'de Bosna-Herkes'i ilhak etti¹³. Bu olay, Türklerin öfkelerini perçinledi. Avusturya-Macaristan'ın müttefiki olan Almanya, bir müddet bu durumdan mağdur olduysa da Selanik'teki Yahudiler ve İstanbul'daki Alman sefareti, gazaba gelen Türkleri teskin etmek adına ellerinden geleni yaptı. Bu esnada İttihat ve Terakki Komitesi, Büyük Britanya'dan şüphelenmeye başladı. Komitenin heyecanlı ve tecrübesiz liderleri, ihtiyar Sadrazam Kamil Paşa'yı fazla yumuşak başlı bularak, İngiliz Hükûmeti ve İngiliz Sefareti tarafından Britanya'nın eski dostu Kâmil Paşa'ya gösterilen alakadan dolayı gücendiler. Şubat 1909'da Kamil Paşa azledildiğinde¹⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk politik zaferini kazanmış oldu. Bunun üzerine Almanya ile yakınlaşma konusunda mesafe kaydedildi. Bu arada İngiltere'yle dost kalma çabası da hala devam etmekteydi. Alman Hükûmeti 28 Mart 1909'da, bir hamleyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki itibarını yeniden tesis etti. O gün Alman Hükûmeti, Rusya, Sırbistan ve Avusturya-Macaristan arasında devam eden Bosna-Hersek'le ilgili anlaşmazlığa müdahale etti ve bir sözde-ültilatomla Rusya'yı Sırbistan'a daha fazla diplomatik yardımda bulunmaktan vazgeçmeye zorladı. Almanya'nın, eli kılıcının kabzasında, parlayan zırhıyla bir anda ortaya çıkması, Türk militaristlerine ve Alman gücünün gözlerini kamaştırdığı yahut Alman altınının baştan çıkardığı herkese, Alman taraftarı gösteriler yapma bahanesi verdi. Birkaç gün içinde de İstanbul'da askeri ayaklanma (31

¹¹ "Baron Marschall von Bieberstein, 1890'da Türkiye'ye sefir olarak tayin edilmişti. Uzun boylu, gürültücü konuşması, yüzünde talebelik dönemi düellolarından kalma yara izleriyle Beyoğlu muhiti kadar Saray ve Babiâli çevresinin de renkli simaları arasındaydı." (Ortaylı, 1981: 44-45).

¹² Şükrü Hanoğlu'nun ifade ettiği gibi farmasonluk ile Jön Türkler arasındaki ilişkinin kökeni Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne değin uzanmaktadır. Hürriyet Cemiyeti, Selanik'te Mithat Şükrü (Bleda)'nın evinde yapılan toplantıda, çoğunluğu III. Ordu'ya mensup subaylar tarafından kuruldu. Cemiyet, hücre tipi bir yapılanmayı benimsemiş ve gizliliğe büyük önem vermişti. Cemiyette belirgin bir lider ya da başkan bulunmamakla beraber İsmail Canbolat, Talat ve Rahmi beylerden müteşekkil bir 'heyet-i âliye'si vardı (Gökbayır, 2012: 68-69).

¹³ Raporda ilhakin tarihi Eylül 1908 olarak verilmiştir ki bu tarih hatalıdır. Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Herkes'i ilhakı 5 Ekim 1908'de gerçekleşmiştir (Uçarol, 1995: 408)

¹⁴ İngiliz taraftarlığı ile tanınan Sadrazam Kâmil Paşa 14 Şubat 1909'da görevden alınmıştı (Çetin, 2022: 393).

Mart Vakası) patlak verdi. Bu ayaklanma ile Payitaht'tan kovulan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Makedonya'daki güçlerin desteğini aldı ve 24 Nisan 1909'da isyanı sert bir şekilde bastırdı. 3 gün sonra (27 Nisan) Sultan II. Abdülhamid tahtan indirildi. Böylece İttihat ve Terakki ikinci zaferini kazandı. Şimdiye kadar, İstanbul'da kurulmuş olan ve Alman Dışişleri Bakanlığı, Krupp firması, Deutsche Bank ve Deutsche Orient Bank tarafından sübvansede edilen Alman gazetesi *Osmanischer Lloyd*, sütunlarında Sultan II. Abdülhamid lehine isyanı İngiltere'nin teşvik etmiş olduğunu imâ etti. Fransızca yayınlanan ve Jön Türklerin yayın organı gibi görünen ancak yaşlı bir Alman Yahudi'sinin sahibi olduğu ve kontrol ettiği *Le Jeune Turc*¹⁵ gazetesi birden, İngiliz karşıtı bir kampanya başlattı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz temsilcilerinin bu dönemde yaptıklarından daha fazlasını yapmaları imkânsızdı. İngiliz Hükûmeti de yeni rejim için elinden gelen tüm çabayı göstermişti. İngiltere'nin Avusturya-Macaristan ile ilişkileri neredeyse bir asırdır samimiydi buna rağmen İngiltere, Avusturya-Macaristan'ın Berlin Anlaşması'nı ihlal etmesinden ve İttihat-Terakki rejiminin beklentilerine vurulan darbeden duyduğu hoşnutsuzluğu alenen beyân etti. Britanya, Osmanlı İmparatorluğu'na en az Almanya kadar işinin ehli üstelik çok daha az maliyetli danışmanlar verdi ve İngiliz basını, Türk devrimini (*II. Meşrutiyet*) coşkulu ifadelerle selamladı. Bir süre sonra Türk kamuoyundaki İngiliz karşıtı hisler azalır gibi olduysa da 1909 yılı sonlarında Meclis-i Umumi'de, Alman nüfuzunun ne denli yaygın hale geldiğini gösteren olaylar meydana geldi. Meclis'te, Bağdat Demiryolu Şirketi'ne kilometre garantilerinin ödenmesine ilişkin tartışma esnasında, tanınmış bir mebus olan Ferid Efendi Britanya'ya yönelik çok şiddetli bir saldırıda bulundu. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa bu saldırıyı kınadıysa da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meclis kanadının önde gelen üyeleri bu saldırıya itiraz etmedi. Baron Von Oppenheim ve Bağdat Mebusu Eskell Sassoon'un da aralarında bulunduğu Alman ve Yahudiler, Jön Türkleri kendi saflarına çekti. Bir müddet sonra Hüseyin Hilmi Paşa istifa etti¹⁶. İttihat ve Terakki Cemiyeti sadrazamın tüm icraatlarını onaylamamaktaydı. Almanlar Lynch'e imtiyaz verilmesi meselesini sadrazama karşı kullanarak azline neden oldu. Sabık sadrazamın yerini II. Abdülhamid'in kurnaz ve rüşvetçi gözdesi Sadrazam (*İbrahim*) Hakkı Paşa aldı¹⁷. Hakkı Paşa, Alman Sefiri ile yakın temas halindeydi ve Berlin'e birkaç ziyarette bulundu. Paşa, neredeyse birkaç hafta içinde Alman Sefareti'nin müdavimi haline geldi. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfuzunu arttırmak için elinden geleni yaparken, Alman şehirlerine gelen Türk ziyaretçileri etkileme fırsatını da kaçırmadı. Türk Meclis delegelerine, Fransa ve İngiltere ziyaretlerinde fabrikalar, atölyeler, hayır kurumları ve müzeler gezdirildi. Delegeler, Almanya'yı ziyaretlerindeyse görkemli bir teşrifatla göz kamaştırıcı bir biçimde yürüyen askerlerin gövde gösterileri eşliğinde, saray törenlerinin ihtişamıyla karşılandı. Almanlar, Türk delegelere Almanya'nın askeri gücü ile milli kudretinin azametini göstermek adına hiçbir fırsat kaçırmadı. 1910 yazında Selanik'te toplanan İttihat ve Terakki Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki dış politikasının ne olacağı meselesini uzun uzadıya tartıştı ve sonunda, imparatorluğun merkezi devletlerle¹⁸ ittifaktan kazanacağı çok şey olsa da, ordunun yeniden teşkilatlanmasında önemli bir aşama kaydedilinceye kadar, Babiâli'nin herhangi bir taahhüde girmekten kaçınmasının daha uygun olacağı kararına vardı. 1910 sonbaharında Almanya, Babiâli'ye iki antika zırhlı ve dört modern destroyer sattı. Bu olay, Alman basınında coşkuyla karşılandı. Almanya'ya büyük miktarda askeri mühimmat siparişi verildi ve birçok Türk subayı öğrenim görmek amacıyla Almanya'ya gönderildi. 1908'den beri Berlin'de askeri ataşe olarak görev yapan Enver Paşa, Kayzer ve Veliht Prens'in hususi alakasına mazhar oldu. Komitenin mali uzmanı Selanikli bir kripto-Yahudi Cavit Bey, önde gelen Alman sermayedarlar tarafından Berlin'de bir kredi sözleşmesi imzalaması hususunda desteklendi. Ekim ayında, Babiâli ile Alman Bağdat Demiryolu Şirketi arasında imzalanan bir sözleşme ile şirkete Bağdat Demiryolu'nu daha da uzatma ve Alman imtiyaz sahiplerine çok daha uygun koşullarda İskenderiye'de bir liman ve kömür ambarı inşa etme izni verildi. Cemiyet, 1911'de düzenlediği kongrede Osmanlı İmparatorluğu ile merkezi devletler arasında bir yakınlaşmanın zaruretini onayladı. İtalya ile girilen harp bile Türk-Alman dostluğuna pek zarar veremedi. Uluslararası hukukun kısıtlamalarına hiçbir zaman bağlı kalmayan Almanya, İstanbul'daki

¹⁵ Gazetenin siyonistler ile olan bağı hakkında bir değerlendirme için bkz. Koloğlu, 1992: 46-48.

¹⁶ Hüseyin Hilmi Paşa, Mayıs 1909-Ocak 1910 tarihleri arasında sadrazamlık makamında bulunmuştur (Kuneralp, 1999: 1).

¹⁷ İbrahim Hakkı Paşa 12 Ocak 1910'da sadaret görevine başladıktan sonra İttihatçılar'a boyun eğerek İttihatçı bir kabine oluşturdu. Dâhiliye Nâzırı Talat ve Maliye Nâzırı Câvid beylerle Hariciye Nâzırı Rifat Paşa'yı makamlarında bıraktı, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'yı Harbiye Nâzırı olarak kabineye aldı (Kurşun, 2000: 311).

¹⁸ I. Dünya Harbi'nde Osmanlı İmparatorluğu, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Bulgaristan'dan oluşan ittifak kuvvetleri.

askeri misyonunu etkin hale getirmekle kalmadı, aynı zamanda Enver Bey'e yardım etmek için Sirenayka'ya subay ve silah dahi gönderdi. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kitleler, İttihat ve Terakki'nin sendelemekte olduğunu belli belirsiz de olsa anlıyordu. 1912'de İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin düşmesine neden olan askeri isyan, bazı kesimler tarafından desteklendi ve Balkan harbi felaketleri, Alman askeri talimlerinin Türklere henüz zafere giden yolu açmadığını kanıtladı.

23 Ocak 1913'te gerçekleşen darbe (*Babiâli baskını*) Macar eşrafından M. de Szemere ve bir grup Alman Yahudisi tarafından finanse edildi. Bu olayı, Alman nüfuzunun Osmanlı İmparatorluğu'nda mütemediyen artması takip etti. Bu nüfuz, Liman Von Sanders Paşa'nın geniş yetkilerle Osmanlı ordusuna askeri danışman tayin edilmesiyle doruğa ulaştı. Mayıs 1914'te Alman kruvazörü Goeben, İstanbul'u ikinci kez ziyaret etti. Alman Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Wilhelm Souchon, bayrağını bu kruvazörde dalgalandırdı. Souchon ile Enver Paşa arasında, bazılarında Liman von Sanders'in de hazır bulunduğu bir dizi gizli görüşme gerçekleştirildi. Avrupa (*I. Dünya*) Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Alman askeri misyonu, Türkiye'de kaldı. Goeben ve Breslau, 9 Ağustos 1914'te Çanakkale Boğazı'na girdi. Bu gemiler itibari bir 'satış' ile Türk sularında kaldı. İsimleri Yavuz ve Midilli olarak değiştirilen bu kruvazörler tahkim edildi. Alman kara ve deniz subayları, denizciler, mühendisler ve topçular Romanya ve Bulgaristan üzerinden Osmanlı topraklarına girmeye başladı. Türk harp gemileri birbiri ardına Alman personeli ve mürettebatını kabul ettikçe, İngiliz Donanma Misyonu'nun Osmanlı sularında varlığını sürdürmesi imkânsız hale geldi. Türk basını hızla satın alındı ve Ekim ayı başlarında Baron Kühlmann'ın Pera ve İstanbul'da açtığı haber büroları ile kamuoyu büyük ölçüde abartılı Alman zafer hikâyeleriyle manipüle edildi. İngiliz Donanma Misyonu'nun imparatorluğu terk etmesi üzerine Türk filosunun komutasını Amiral Souchon devraldı. 29 Ekim'de Türk-Alman mürettebata sahip muhripler Odessa'ya saldırdı. Harbin patlak vermesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Alman nüfuzu giderek arttı. Böylece Alman generaller Osmanlı ordusunun gerçek liderleri haline geldiler ve zaman zaman komutayı devraldılar. Merkezi devletlere¹⁹, İstanbul yolunun açılmasının ardından²⁰ dâhiliye, adliye ve maliye nezaretlerine Alman danışmanlar atandı. Osmanlı donanması yahut ondan geriye kalanlar, bundan böyle Amiral Souchon'un kontrolündeydi. Osmanlı İmparatorluğu, Alman kâğıtları karşılığında büyük miktarda altın vermeye ikna edildi. Harp, dâhili ekonomiyi felce uğrattınca Alman spekülâtorler Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk ve bakır arzını arttırdı, büyükbaş hayvanlar ile tahulları 'karaborsa'ya düşürerek ayaklanmalara neden oldu. Enver Paşa, Türk gençlerinin Prusya-Turan çizgisindeki askeri eğitimini Albay von Hoff'a emanet etti ve İstanbul'da Alman ajanlarının destekleriyle, güçlü bir Alman kolluk kuvveti tarafından korunan bir Türk-Alman 'Dostluk Evi' açıldı" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 3-7).

Görüldüğü üzere bu kısımda İngiliz Başbakanı'na verilen mesaj oldukça açıktır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman nüfuzunun artışı belli başlı dönüm noktalarına bağlanmaktadır. Bu dönüm noktalarından ilki, İngiliz yanlısı Sadrazam Kamil Paşa'nın azledilmesidir. İkinci dönüm noktası, raporda *sözde karşı devrim* olarak anılan 31 Mart Vakası'nın ardından Mahmud Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nun İstanbul'u ele geçirmesi ve II. Abdülhamid'i tahtan indirmesidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup mektepli Türk subaylarının, Alman taraftarı olarak nitelendirildiği raporda, Jön Türklerin tarih sahnesine çıkışı Selanik'in mason localarıyla ilişkilendirilmektedir. II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonra Babiâli baskını, bir diğer dönüm noktası olarak öne çıkarılmaktadır²¹. Rapora göre II. Meşrutiyetin ilânından sonra Türk kamuoyu Alman ve Yahudi provokatörler tarafından satın alınıp İngiltere aleyhine manipüle edilmişti. 1909 senesi sonundan itibaren silah sanayinden demiryollarına kadar imparatorlukta Alman nüfuzu sürekli artmış, İngiliz nüfuzu ise giderek azalmıştı. 1913'teki Babiâli baskını Almanlar ve Yahudiler finanse etmiş, bu olaydan sonra İttihat ve Terakki

¹⁹ I. Dünya Harbi'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun da dâhil olduğu ittifak kuvvetleri.

²⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Harbi'ne girişi kastedilmektedir.

²¹ Dönemin İngiliz askeri ataşe raporlarına bakılırsa Rus-Japon Harbi (1904-1905)'nden sonra Sultan II. Abdülhamid'in Alman silahlarına olan itimadı azalmıştı (Ertekin, 2022: 459). İngilizler bu yıllarda durumu fırsat bilerek Alman askeri misyonunu İngiliz askeri misyonu, Alman silahlarını ise İngiliz silahları ile ikame etmek adına ellerinden gelen çabayı sergilemişse de II. Meşrutiyet'in ilanı ve mektepli subayların iktidarı ele geçirmesi planlarını alt üst etti.

Cemiyeti ve Berlin’de askeri ataşelik yapmış Enver Paşa iktidarı tümüyle ele geçirmişti. I. Dünya Harbi öncesi Liman von Sanders başkanlığındaki Alman askeri misyonu Türkiye’ye davet edilmiş, harp patlak verdiğinde iki Alman zırhlısı Türk sularında kalmış ve Osmanlı İmparatorluğu böylece Almanya’nın safında savaşa dâhil olmuştur. Raporda hedef tahtasına konan üçlü yapı ‘Almanlar, Yahudiler ve İttihat-Terakki Cemiyeti mensubu Prusya talimi görmüş Alman taraftarı mektepli Jön Türkler’di.

3.2. Cemal Paşa’nın Gaddarlıkları²²

Raporun özellikle bu kısmı başlığından da kendisini ele verdiği gibi sübjektif/öznel yorumlara oldukça açıktır. Bu kısımda Cemal Paşa’ya biçilen son derece gaddar bir Şark valisi imajı, İngilizlerin I. Dünya Harbi öncesinde ve esnasında imparatorlukta Arap unsurları Osmanlı Devleti aleyhine kıskırtmasının doğal sonucu olarak değerlendirilmelidir. Raporda Cemal Paşa şöyle tasvir edilmektedir:

“Cemal Paşa, vilayete ilk gelişinde²³ Suriyelilere nazik davrandı. Mısır’ın müstakbel fatihi olarak bölgeye gelen Cemal Paşa, tayinini ülkeleri için bir onur ve politik olarak kısmi tanınma olarak telakki eden Suriyeliler tarafından nezaketle karşılandı. Paşa, vilayetin kuzeyinden güneyine yaptığı ziyaretlerle varlığını her yerde hissettirdi. Bağımsızlık isteyen bazı yerel valileri azlederek diğerlerinin dirençlerini kırdı. Baskıcı tabiatı, iki olayda kendini gösterdi. Bunlardan ilki, Fransa ile entrika çevirdiği suçlamasıyla yargılandıktan sonra kiralık külhanbeyleri tarafından feci bir şekilde dövülüp hakarete uğrayan, Şam’da bir eşeğe bindirilerek gezdirilen Baalbekli Suriyeli bir Hristiyan olan Nahle Mutran’ın²⁴ mahkûm etmesi ve ona yapılan kötü muameleydi. Nahle’nin kız kardeşi Victoria Mutran’ın Cemal’i, Enver ve Talat’la birlikte 23 Ocak 1913 darbesini hazırlarken (Kıbrıslı) Kamil Paşa’nın zaptiyesinden kurtardığı, karşı-devrim günlerinde silahlı isyancılar kanlarını dökmek için onları ararken Cavit ve Cahit beyleri evinde sakladığı; sıklıkla Fransız Dışişleri Bakanlığı’nı ziyaret ederek Paris’te İttihat ve Terakki Cemiyeti için elinden geleni yaptığı göz önüne alındığında, Cemal’in bu davranışı korkunç bir nankörlük örneği idi. İkinci olay ise Cemal’in Filistinli Yahudilere yönelik emsal niteliğindeki zulmüydü. Bunların çoğu yabancı ve düşman milletlerindendi. Cemal, Suriye’deki diğer müttefik tebaaya yaptığı gibi mallarına el koymaya ve Yahudileri sınır dışı etmeye başladı ki bu, mülklerini müsadere ettiği İngiliz, Fransız ve Ruslara yaptığı muamelenin yanında merhametli kalırdı. Ancak Cemal, Yahudilere dokunarak sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti’ndeki Yahudi ve kripto-Yahudilerin değil, Türkiye’deki Amerikan Sefiri (*Morgenthau*)’nin de öfkesini üzerine çekti. Suriye’deki müttefik tebaa adına çabaları başarısız olmuş, Ermeni katliamlarına seyirci kalmış ve Beyrut’ta konsolosluk mühürlerinin kırılmasına müsaade edip altı ay geçinceye kadar bu durumu protesto etmemiş, kendisi de bir Yahudi olan Sefir Bay (*Henry*) Morgenthau²⁵, bunun üzerine tüm nüfuzunu kullanarak Cemal’den, tehcir edilmek istenen Yahudiler için sadece merhamet değil aynı zamanda yeni tarım imtiyazlarının koparılmasıyla doruğa ulaşan lütuflar temin etti. Cemal, Yahudi karşıtı mazisinden o denli uzaklaştı ki haremine bir Yahudi kadın dahi kattı. Artık Suriye’de kendini güvende hissediyordu. Vilayetin her yerinde sözü kanun hükmündeydi. Vilayetin seferber olmuş gençliği ve Osmanlı birlikleri tamamen onundu. Osmanlı memurları itaatkârdı: yabancı konsoloslar boyun eğmişti. Vilayetteki Alman personelinin bir kısmından dahi kurtuldu. 1915’in yaz aylarında Cemal ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında her şeyin yolunda gitmediğine dair gizemli rivayetler dolanmaya başladı.

²² “Cemal Paşa akademik literatürde de oldukça tartışmalı bir simâ olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerin Büyük Cemal Paşa’sı için Araplar el-Saffah (kan dökücü), el-gaddar sıfatlarını yakıştırmış, Avrupa literatüründe Enver, Talat ve Cemal paşalar triumvirate, triumvir (üçlü tiran) olarak adlandırılmıştır” (Polat, 2023: 211-212).

²³ IV. Ordu Kumandanlığı’nın yanı sıra Suriye ve Arabistan Valiliği görevlerini uhdesine alan Cemal Paşa, bu tayinden sonra İngiliz istihbaratının yakın takibine alınmıştı (Polat, 2023: 214).

²⁴ “Nahle Mutran ve Reşid Mutran, Paris’te merkezli İhyâü’l-Arabi cemiyetinin kurucularından biri olan Baalbekli Katolik Nedre Mutran’ın kardeşleriydi. Nahle ve Reşid 1908 Devrimi’nden önce Paris’e yerleşmişlerdi. İki kardeş, 1908 yılı sonlarında Reşid Mutran’ın başkanlığında “Suriye Merkez Komitesi” isimli bir örgüt kurduklarını açıkladı. 25 Aralık 1908 tarihinde bu örgüt adına ilan edilen manifestoda, imparatorluk içindeki ve dışındaki tüm Suriyelilerin kendilerini desteklediği iddia edildi. İmparatorluğun farklı beklentileri olan çok sayıda milletten müteşekkil olması nedeniyle Batı tarzı bir anayasanın beyhude olduğunun ve imparatorluğun kaçınılmaz olarak dağılıp çökeceğinin iddia edildiği manifestoda, Suriyelilerin kendilerini merkezi hükümetten koruyabilecek kadar güçlü bir yerel hükümete sahip olması gerektiği ifade edilmekteydi.” (Sezer, 2017: 118). Ayrıca Reşid Mutran hadisesinin arka planı için bkz. (Tunç, 2011: 475-506).

²⁵ “Günümüzde Ermeni sorunu ile ilgili kaleme alınan, Ermeni tezini savunan ve 1915 olaylarını bir soykırım olarak niteleyen kaynakların neredeyse tamamı 1916 yılında ABD’nde ilk önce gazetelerde yayımlanan ve daha sonra bir kitap olarak neşredilen “Büyükelçi Morgenthau’nun Öyküsü” isimli eseri referans göstermektedir.” (Selvi, 2022).

'Suriye Diktatörü'nün Arap birliklerini Çanakkale Boğazı'na göndermeyi reddettiği²⁶, Suriye'de Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsız bir ordu kurmayı planladığı rivayet edilmekteydi. Cemal'in kendisi de bu haberleri süsledi. Midilli'den bir Türk, Arap kanına bulanmış kadehiyle, 'Peygamber'in tebaasına duyduğu sempatiden' söz etmekteydi. Araplar tedricen Cemal'in kendilerine karşı iyi niyet beslediğine ikna oldu. Kumarbazlığına, sarhoşluğuna, aşırı derecede çapkınlığına, öfkelenildiğinde gözü kararır önüne gelene çatmasına rağmen, bu adamın altı yıldır Osmanlı Hükümeti'nden talep ettikleri reformlar konusunda kendilerine yardımcı olacağını düşünmeye başladılar. Suriyeli liderlerden bazıları Cemal'e güvenmeye başladı. Cemal'in dört gözle beklediği şey de buydu. Cemal Paşa, kendisine yardımcı olması için Komite'nin en kötü mizaçlı adamlarından biri olan Azmi'yi İstanbul'dan getirtti. Bu ikisi, Beyrut'un önde gelen eşrafından bir grubu tutukladılar ve iki gün süren alaycı bir yargılamadan sonra onları halka açık bir şekilde pazar yerinde astılar. Asılan dokuz kişinin tamamı politikacı değildi. Aralarından çoğu Beyrut'un sosyal ve edebi çevrelerinden servet sahibi Müslüman beyefendilerdi. Bunlardan bazıları Arap harflerinin yeniden canlandırılması için çaba gösteren şairler, diğerleri ise ansiklopedistlerdi. İçlerinden biri, anayasal yollarla Osmanlı Hükümeti'ni Suriye'nin daha aydınlanmış bölgelerine bir miktar yetki devredilmesini; mahkemelerde Arap dilinin konuşulmasını; memurların Arap olmasını ve vergilerin en azından bir kısmının yerel harcamalar için kullanılmasını savunan bir komite lideriydi. Kendisi ve arkadaşları bu talepleri dile getirdikleri için asıldı. Abdülkerim el-Halil de aynı kaderi paylaştı²⁷.

Cemal daha sonra, Beyrut'taki Fransız Konsolosluğu'nun arşivinde bulunan Amerikan Başkonsolosluğu'na ait evrakların mühürlerini açarak belgeleri ele geçirdi. Bunun üzerine suçlanan hiçbir Yahudi olmadığını gören Amerikan Hükümeti, hiçbir itirazda bulunmadı. Cemal Paşa elde ettiği bilgi ve belgelerle yeni bir kampanya başlattı. Cemal, belgelere dayanarak Şam'da ve başka yerlerde önde gelen çok sayıda insanı suçladı, hapse tıktı ve ailelerini Arap olmayan vilayetlere sürdü. Ardından 30 kadarını idama mahkûm ederek halkın önünde astı. Aralarında Senatör Abdülhamid ez-Zehravi'nin bulunduğu diğerleri, hapis ve sürgün cezasıyla kurtulabildi. Daha sonra ele geçirdiği belgelerden bir seçki yayımladı. Bu belgelerde, mahkûmlardan sadece biri, yukarı bahsi geçenlerle herhangi bir ilişkisi olmayan Şefik el-Müeyyed Bey suçlanmakta, diğerlerinin adları dahi geçmemekteydi" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 10-11).

Raporda, ayrıca 'Osmanlı yönetiminin kısıtlamaları altında ezilen ve bazı durumlarda halifeliği ihya ederek bir Arap İmparatorluğu kurmayı ve İslam'ın buna tâbi olacağı zamanı umutla bekleyen Suriyeli politik cemiyetlerin, şu an için Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmayı tasarlamadıkları' açıkça belirtilmekteydi. Bu gruplar tek başlarına Osmanlı idaresi karşısında dahi güçsüz kaldıklarını görmüşler ve bu yüzden sadece yerel özerklik, yetki devri veya idari reform talep etmişlerdi. Cemiyetin bir kanadı daha da ileri giderek bu reformların gerçekleştirilmesi için yabancı garantörlüğü yahut hamiliğinin gerekli olduğunu dahi öne sürmüştü. Ancak Suriyelilerden farklı olan Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'na herhangi bir sadakatsizlikte bulunmamıştı. Ermeniler genel itibariyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda 'yapılmış' seçimler ve bir askeri darbeden elde edilenler haricinde, hiçbir yasal yetkisi ve meşruiyeti bulunmayan, imperium in imperio (*devlet içinde devlet*) olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalifti. Ancak Cemal Paşa'nın istediği şey meşruiyet değil, kellelerdi. Cemal Paşa, Suriye'nin sosyal ve entelektüel liderlerinin çoğu darağacında ya da hapisanede can verirken, sadist dürtülerinin dizginlerini gevşetme hakkını kendinde buldu. Akıllı uzun süredir başında değildi. Cinsel aşırılıkları, mütamadiyen devam eden içki âlemleri ve her sözünün kanun olduğu bir vilayette kumar oynamanın ve piyasaya hile karıştırmanın

²⁶ Cemal Paşa ise hatıratında bu meseleyi şöyle izah etmektedir: "Suriye'de bulunan birliklerin tamamı Araplardan ibaret olduğuna göre, bunlar isyan ettirilecek olursa bu isyanı bastırmak için elimde hiçbir vasıta kalmayacaktı. Çanakkale muharebeleri bütün şiddetiyle devam ettiğinden, değil bir fırkanın hatta bir taburun bile bu cepheden ayrılarak Suriye'ye gönderilmesine imkân yoktu" (Cemal Paşa, 2006: 270-271).

²⁷ Bu raporun oluşturulduğu Hindistan Ofisi Politik ve Gizli Bildiri Dairesi B Şubesi'nde görevli, Sir John Evelyn Shuckburgh (1877-1953), Mondros Mütarekesi'nden sonra Aralık 1918'de, Şerif Faysal'la bir görüşme yapmış, Faysal bu görüşmede Shuckburgh'a 1916'daki Arap isyanına neden olan olayları açıklamıştı. Faysal'a göre, "isyandan önceki Arap hareketi, Arap dünyasının farklı bölgelerinde yerel Arap komiteleri tarafından temsil ediliyordu. Suriye ve Irak gibi kuzeydeki Araplar Türklerin hâkimiyetinde olduğundan yerel komiteler buralarda güçsüz kalmıştı. Sadece Hicaz'da herhangi bir faaliyete girişmek mümkündü ve bu nedenle isyan Hicaz'da başladı." Bu görüşmede Faysal ayrıca "Arapların Büyük Britanya'ya fazlasıyla minnet borcu olduğunu" da özellikle belirtme gereği duymuştu (TBL, IOR/L/PS/18/B309; Oxford Dictionary of National Biography, 2004: 459-460).

cazibesi aklını başından almıştı. Tıbbî danışmanları, Paşa'nın ayıkken bile cinayet işlemeye varabilecek delilik nöbetleri geçirdiğini bildirmişlerdi. Cemal Paşa idaresi, Beyrut'ta idamların gerçekleştiği günden bu yana Suriyeliler için sonu gelmez bir işkenceye dönüştü. Cemal Paşa'nın Hıristiyan iş ve suç ortağı Sursock²⁸ aracılığıyla zenginlerin servetleri yağmalandı, sürgüne gönderildiler, ya hapse ya da ölüme mahkûm edildiler. Yoksullar ise, Cemal ve Sursock'un tahıl tröstünü yüzünden aç bırakıldı ve isyan ettiklerindeyse jandarmanın 'şefkatli kollarına' teslim edildi. Kuzey Suriye, kendi ihtiyacından çok daha fazla buğday ve arpa yetiştiren zengin bir tahıl ülkesiydi. Özellikle de harp zamanında, ihracatın olmadığı ve erkeklerin çoğunun orduda görev yapmak için bölge dışında olduğu zamanlarda vilayette bol miktarda tahıl bulunmaktaydı. Ancak tahıl yetiştirilen bölgeler iç kesimlerde, büyük şehirlerden uzaktaydı. Başkumandan olarak Cemal Paşa, demiryollarını denetim altında tutuyor, kasabalar ve yoğun nüfuslu bölgelerin yiyecek tedarikini düzenliyordu. Sursock ve Cemal Paşa tahıl fiyatının artırılması konusunda fikir birliğine vardı, yaklaşık altı ay boyunca vilayetin tahıl istihkakını azaltarak, her hafta satışlardan gelen binlerce sterlin kârı zimmetlerine geçirdi. İhtiyaç fazlası tahıl ise köylerde çürümekteydi. Cemal ve Sursock işleri o denli ileri götürdüler ki, kıyılarda binlerce kişi açlıktan öldü ve Lübnan'ın tüm bölgelerinde nüfus azaldı. Tahıl tröstü 1915'te Cemal idaresinin en ölümcül hamlesiydi. Daha önceki parafın, yağ ve şeker tröstlerinin sonuçları daha az korkunç olmuştu. Cemal'in 'Ermeni katliamları'ndaki payı büyük değildi çünkü vilayetinde çok az Ermeni yaşamaktaydı.²⁹ Halep halkı, hâlihazırda azledilmiş olan valilerinin önderliğinde, Cemal'in bazı hemşerilerini katletme emirlerini reddetti. Cemal yüzünden Kilikya'dan göçen kurbanlarla (ekonomik sefalet içinde imkânlar el verdiğince) Araplar ilgilenildi ve muhtaç kadın ve çocuklara Cemal'e rağmen saygı gösterildi. Ancak 15 Nisan 1916'da, bunlardan 300'ü Şam Meydanı'nda, 'Türk askerleri' tarafından çırılçplak soyularak satıldı³⁰.

²⁸ Sursocklar Beyrut'un yedi büyük ailesinden biriydi. Bizans İmparatorluğu döneminde Konstantinopolis'te doğan aile, Osmanlı İmparatorluğu'nda güç sahibi olmaya başladıkları 1714'ten beri Beyrut'ta yaşamaktaydı. Akdeniz'e yayılan bir üretim ve dağıtım imparatorluğunun yanı sıra Mısır, İrlanda, Fransız, Rus, İtalyan ve Alman aristokrat aileleriyle yakın bir ilişki ağı kurmuşlardı. Sursock ailesinin 17. yüzyıldaki üyeleri Osmanlı İmparatorluğu'nda mültezimlik dâhil ve farklı görevlerde bulunmuştu. 1858 Osmanlı toprak reformundan büyük ölçüde faydalanmışlar ve bu reformlar sırasında Mısır'dan Beyrut'a kadar uzanan geniş topraklara malik olmuşlardı. Bu Rum-Ortodoks Osmanlı ailesinin böylesine bir gayrimenkule sahip olmasının birden fazla yolu vardı. Toprak sahibi ve mültezim olan Sursocklar, on yıllar boyunca Amerikan, Rus, Alman ve Fransız konsoloslarıyla olan bağlantılarını kullanarak geniş çaplı ekonomik ve politik bağlantılar kurmak suretiyle sermayelerini güçlendirmişlerdi. Geniş sosyal bağlar kuran aile, Osmanlı ve Avrupa'nın önemli şahsiyetlerine yakındı ve aralarında Suudi Arabistan Kralı Abdülaziz, I. William, Sultan II. Abdülhamid ve Avusturya İmparatoru Franz Joseph'in de bulunduğu çok sayıda hanedan mensubu ve diplomata sık sık ev sahipliği yaptı. Sursocklar, 17. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Mısır'a ve nihayetinde Birleşik Krallık'a kadar uzanan üretim ve nakliye işleri sayesinde servetlerini büyütmişlerdi. *Dimitri Sursock*, 1850'li ve 1860'lı yıllarda *Lascaridi and Company*'nin acenteliğini yapan ve Londra, Kıbrıs ve Avrupa'nın dört bir yanına tahıl sevkiyatı gerçekleştiren, 19. yüzyıl Beyrutu'nun önde gelen firmalarından "Sursock and Brothers"ın ilk kurucusuydu. Firma ve varlıkları ölümünden sonra oğulları Nicolas, Moussa, Loutfallah, Khalil, İbrahim ve Joseph Sursock tarafından devralındı (Early History, 2023). "Sursocklar aynı zamanda Süveyş Kanalı projesine dâhil olmuştu. Sursock Ailesi Mısır'da bulunan Hidiv Ailesi'ne borç vererek bu aileyi kendine minnettar hale getirdi. Rotschild Ailesi ile akrabalık kuran Sursock ailesi, Doğu'nun Rotschildleri olarak da anılmıştır. 1906 yılında Sursock Ailesinin Jezreel Vadisi'ni Yahudi Ulusal Fonu'na sattığı bilinmektedir. Aile, Fransa Büyük Doğu Locası'na kayıtlıdır. Michel Sursock Lübnan'ın işe işlerinden sorumlu olarak Osmanlı ordusunda tedarikçi olmuş, tedarikçiliği ile servetine servet katmıştı. Michel Sursock'un Cemal Paşa ile de arası iyiydi. Sursock'un harp zamanında işe fiyatlarını yüksek tutması, açlıktan hastalanan ve ölen sayısını artırmıştı. Fakat Cemal Paşa bu durumu görmezden gelmiş, daha da ileri giderek karşı çıkanları tehdit etmişti" Bkz. (Elmas, 2020: 96). Michel İbrahim Sursock, Beyrut Rum-Ortodoks toplumunun Meclis'teki temsilcisi olmasının yanı sıra yerel Rum-Ortodoks Cemaati Başkan'ydı (Çiçek, 2012: 155).

²⁹ Oysa Cemal Paşa'nın bu konudaki düşünceleri şöyleydi: "Biz, Ermenileri ve özellikle onların ihtilalcilerini Rumlardan ve Bulgarlardan daha fazla severiz. Çünkü onlar diğer iki unsurdan daha fazla mert ve kahrmandırlar. İkiyüzlülük bilmezler. Dostluklarına sadık, düşmanlıklarına kavidirler. Özellikle, Ermeni unsuruyla Türk unsuru arasındaki düşmanlığın başlıca sebebinin Rusya siyaseti olduğuna inanırız. Din ihtilafı, yani Müslümanlık ve Hıristiyanlık meselesi, bundan altmış yetmiş sene öncesine ve daha doğrusu 1877-78 Osmanlı-Rus Seferi'nden beş on sene öncesine kadar bu iki unsur arasında katıyen söz konusu değildi. Anadolu'da, Rumeli'de ve İstanbul'da, kısacası bütün Osmanlı memleketlerinde Ermenilerle Türkler arasında o kadar büyük bir anlaşma vardı ki, Osmanlı tarihi o zamana kadar en ufak bir Ermeni meselesi bile kaydetmemiştir." (Cemal Paşa, 2006: 361).

³⁰ Rapordaki bu iddia da doğrulanması yahut yanlışlanması güç bir manipülasyon örneğidir. Oysa hem Türkçe hem de yabancı kaynaklarda bahsi geçen bölgelerde V. Ordu, VI. Ordu ve VII. Ordu'da Türk askerlerinden ziyade elbette Osmanlı askeri üniforması giymiş Arap askerlerinin hizmet verdiği bilinmektedir. Zira Cemal Paşa Hatıratı'nda "Suriye'de bulunan birliklerin tamamının Araplardan ibaret olduğunu" açıkça belirtmektedir (Cemal Paşa, 2006: 270). Kaldı ki Yüzbaşı W. A. H. Hare tarafından İngiliz Savaş Bakanlığı nezaretinde hazırlanan *The Ottoman Empire* başlıklı bir kitapçıkta da Suriye'deki V. Ordu birliklerinin Araplardan müteşekkil olduğu açıkça belirtilmektedir (TNA, FO 881/5168A: 44). V. ve VI. orduların tamamen Arap askerlerinden müteşekkil olduğu İngiliz askeri atış raporlarında dahi kayıt altındadır (Ertekin, 2022b: 151). Osmanlı İmparatorluğu'nun 7 ordu bölgesindeki birliklerin nizam ve disiplin açısından aynı düzeyde olmadığı hem yerli ve yabancı askeri tarihçiler hem de İngiliz askeri

Cemal asker kaçaklarını her seferinde on ilâ yirmi kişilik gruplar halinde kendi evlerinin kapılarına asıyor ve cesetleri iki ya da üç gün boyunca ibretîlem olsun diye açıkta bırakıyordu. Bu tedbiri yetersiz bulan Cemal, zorunlu askeri hizmete tâbi olsun ya da olmasın, tüm jandarma onbaşlılarına bölgelerinde yakalanan her kaçak grubundan birini yargısız infaz etme yetkisi verdi. Firariler sadece muvazzaf orduda hizmet etmekten kaçan erkekler değil, aynı zamanda Amele Taburları'ndan sıvışan yaşlı ya da çocuklardı. Suriye, karayolu ya da demiryolu altyapısı olmayan gelişmemiş bir vilayetti ve Cemal, askeri nedenlerden ötürü birçok yol ve bir ana demiryolu inşa etmek zorunda kaldı.³¹ Bunu tamamen, fiziksel olarak askerliğe elverişli olmayan Hıristiyan ve Müslümanların bedelsiz ve zorla çalıştırılmasıyla gerçekleştirdi. İşçiler barınaksız, aç bîilaç ve sabahtan akşama kadar dinlenmeksizin, sıhhi bakım görmeden çalışıyorlardı. Tifüs, kolera, çiçek ve dizanteri bu insanlar arasında korkunç bir tahribat yarattı ve asker olmaya elverişli olmadıkları için idare onları kendi kaderine terk etti" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 10-12).

İngilizlerin, imparatorluktaki Arap unsurları kışkırtarak kendilerine bağlı tampon devletler haline getirme planı doğrultusunda Cemal Paşa'nın imajını, zalim, gaddar ve diktatör gibi olumsuz sıfatlarla ön plana çıkararak bölgeye İngiliz müdahalesini meşrulaştırma çabasında oldukları aşikârdır. Örneğin Cemal Paşa ve Sursok'un Suriye'de kurdukları tahıl tröstü yüzünden halkın aç bırakıldığı iddiası bu imaj bozma çabasının bir parçası gibi görünmektedir zira 29 Numaralı Arap Bülteni'nde bu iddiaların aksi örneklerle de rastlanmak mümkündür. Örneğin 17 Ekim 1916'da savaş devam etmekteyken, Halep ile Riyad arasında seyreden yolcu treni ile asker nakledilmeye başlanmış, Cemal Paşa bu sıkıntılı zamanlarda halka destek olmak amacıyla Lübnan'a 200.000 kantar buğday sevk etmişti. Bu olaydan birkaç gün önce de Lübnan Marunilerine 100.000 kantar buğday göndermişti (TNA, FO 882-25/29: 424).

3.3.Yeni Rejim İdaresinde Türkiye'de Farmasonluk Üzerine Notlar (1908-1914)

Makalenin ikinci kısmında tespit edildiği üzere raporun bu kısmı İstanbul Sefiri Gerard Lowther ile sefirin Dragomanı G. H. Fitzmaurice tarafından hazırlanmıştır. Yukarıdaki bölümlerde İngilizlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti karşıtı bir tutum içinde olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kısım, içinde yerli ve yabancı kaynaklarla doğrulanabilir bilgilerin yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni farmasonluk ve dinsizlik ithamı ile itibarsızlaştırma amacına matuf manipülatif unsurlarla da bezelidir.

Raporun ilgili kısmı aşağıdaki gibidir: "1- Farmasonluğun³² nişanları, unvanları, şifreleri ve alametleri³³ çoğu ülkede önemli ölçüde farklılık göstermese de, Zanaat'ı canlandıran ruh ve uğruna sarf edilen amaçlar, farklı ülkelerde temelde değişiklik gösterir. 2- Farmasonluğu Kuzey ve Güney Locaları olarak iki gruba ayırabiliriz. Kuzey grubu, Britanya Adaları, Amerika Birleşik Devletleri, İngiliz Kolonileri, Almanya, İskandinavya, Hollanda ve çok az sayıda Latin örgütünün Büyük Locaları'ndan müteşekkildir. Bu localar kendilerini hayırsever ve yardımsever faaliyetlerle sınırlandırmıştır, -genellikle Hıristiyan olmak üzere- dini niteliklidir. Latin Locaları ya da "Orient'ler" (a) ruhban ve genellikle din karşıtı; (b) monarşi karşıtı müesseselerdir. Bu locaların esrarengiz faaliyetleri sık sık ciddi politik skandallara yol açmıştır. Fransa'daki *L'Affaire des fiches maçonniques*³⁴ ile 1913'te Savaş ve Denizcilik bakanlarının, İtalyan

istihbaratınca malumdur (Ertekin, 2022b). Doğrulanması mümkün görünmeyen bu olayın faturası, bir "kelime oyunu ile" tamamı Osmanlı üniforması giydikleri için Arap etnik unsuru yerine Türk etnik unsuruna kesilmiştir. Bu raporu derleyenler, işlerine geldikleri yerde Türk ırkı, Arap ırkı tasnifi yapmakta, gelmedikleri yerdeyse Osmanlı askeri üniforması giyenlerin tamamını Türk olarak nitelendirmektedir.

³¹ "Hiç kimse inkâr edemez ki, bir memlekette refahın en büyüğü kalkınma sayesinde meydana gelir. Kalkınmaysa, tren yollarının, şoselerin yapılmasıyla başlar" (Cemal Paşa, 2006: 370).

³² Farmasonluğun çağdaş küresel medeniyetin temel sütunlarından birini teşkil ettiği savı için bkz. Duralı, 2013: 76-86.

³³ "Farmasonların tarihi öncüsü Hz. Süleyman Mabedi'ni inşa etmiş olan Hiram Usta'dır. Ulu ustaysa dünyanın yaradanı Tanrı'dır. Evren onun mimari şaheseridir. Örfleri, âdetleri, remizleri, hiyerarşileri, ayin ve merasim usulleri kısmen Ahdiatîk'ten kısmen heretik/heterodoks mezheplerden kısmen de İngiliz gelenek ve göreneklerinden doğmuştur." (Duralı, 2013: 84).

³⁴ Fransız tarihinde *L'Affaire des fiches Maçonnique*, *L'Affaire des fiches* olarak bilinen fişleme vakası, III. Fransız Cumhuriyeti'nin laikleşme sürecinin küçük bir parçasını teşkil etmektedir. İkinci İmparatorluğun aristokrat aile mensupları, Üçüncü Cumhuriyet'in ilanı sonrası kendilerine ancak orduda yer bulabildi. Bu aristokrat ordu mensupları genellikle Cizvit tarikatına mensuptu ve cumhuriyet karşıtı olarak görülmekteydi. Dolayısıyla ordu içinde bir komplo tertip edeceklerine dair güçlü bir kanaat hâkimdi. Bu kanaat Dreyfus Vakası'yla birlikte su yüzüne çıktı. Alsace'lı bir Yahudi Fransız olan Yüzbaşı Alfred Dreyfus, 1894'te cumhuriyet

ordusundaki herhangi bir askeri, masonlukla iltisaktan men eden İtalyan skandalları, bunlardan bir kaçıdır. Masonlar, mensuplarının herhangi bir gizli cemiyete üye olmasını yasaklayan ve bu nedenle farmasonluğa karşı çıkan Roma Katolik Kilisesi ile aleni bir harp halindedir.³⁵

Osmanlı Devleti, “Latin Farmasonluğu”nu benimsemiştir³⁶. Yaklaşık 1870’den itibaren Payitaht İstanbul’da bir İngiliz Locası mevcuttu ve aralarında Veliâht Murad Efendi ve meşhur İslâm âlimi Cemaleddin Efgani³⁷’nin de bulunduğu bazı önde gelen Türkler, bu locaya dâhil olmuştu. II Abdülhamid, tahta çıktıktan sonra, talihsiz selefi Murad’ın, deliliğine rağmen ya da deliliği yüzünden, İngilizlerin ve diğer kâfirlerin uğrak yeri olan bir locaya katıldığını fark etti. Bu duruma çok öfkelenen ve gizli toplantılar düzenleyen herkesin mutlaka komplocu kabul edilmesi gerektiğine inanan sultan, mason olan her Osmanlı tebaasının bu riski göze alması şartıyla buna ‘kerhen müsaade etti’. Bu yüzden kuzey farmasonluğu Osmanlı tebaası Türkler için, yeşerme zemini bulamadı³⁸. Bir sonraki nesle değin Osmanlı Müslümanları

karşıtı subayların aleyhinde vermiş olduğu ifadelerin de etkisiyle orduya ihanetten mahkûm edilmiş, yıllar süren davası neticesinde suçsuz olduğu ortaya çıkmıştı. Dreyfus davasını yeniden açan isim mason olduğu bilinen Savaş Bakanı André Louis’ydî. Louis, 1904’te Dreyfus’u aklayacak soruşturmayı başlattığında, ordu içindeki anti-cumhuriyetçi/Katolik kesimin yol açtığı problemleri de açığa çıkarmış oldu. Bu nedenle cumhuriyetçi subayları terfi ettirmeye başladı. (Doessant, 2009: 26-27). Bu dönemde, cumhuriyetçi/laiklerin devletin tüm kademelerinde sayıları iyice arttı. Dönemin başbakanı Émile Combes da, kendi adıyla anılan “*Combism*” doktrini bağlamında, Fransa’yı her türlü dini yapılandırmadan arındırmak niyetiyle 1902’de başbakan olduğu andan itibaren eğitim ve orduda bir “gerici avına” çıktı. Esasında 1901’de bir eğitim reform paketi hazırlanmış, buna göre kilise idaresindeki eğitim kurumlarına sıkı yaptırımlar ve denetimler uygulanmaya başlanmıştı. 1902’de Combes’un başbakanlığı ile Fransa genelindeki Katolik eğitim kurumlarının birçoğu kapatıldı ya da dini kimliğinden arındırıldı (Annuaire de législation française, 1902: 14, 23). Combes, bir masondu ve Fransa Büyük Doğusu’na (Le Grand Orient de France) kayıtlıydı. (Vaultier, 2006: 7-28). Combes sadece eğitimde değil orduda da laikleşme yoluna gitmek istiyordu. Kabinesindeki Savaş Bakanı Louis André de mason bağlantılarını kullanarak ordudaki askerlerin politik ve dini yönelimlerini belirlemek maksadıyla bir fişleme süreci başlattı. Bununla Katolik ordu mensuplarının tasfiyesi, yerlerine cumhuriyetçi ve mason ordu mensuplarının geçirilmesi amaçlanmıştı. Askerin ibadet alışkanlıkları, ailesinin politik fikirleri, hatta çocuklarının gittiği okulların niteliği dahi fişlenmekteydi. Fişlemeler önce Loca’da arşivleniyor sonra Savaş Bakanı’na gönderiliyordu. 1905’de tüm bu fişleme işlemi ifşa oldu. Combes ve Louis istifa etmek zorunda kaldı (Baubérot, 2000: 72-73).

³⁵ “Farmasonluk belirli bir hukuktan bağımsız, dindışı (laik-seküler) bir mahfil olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzden 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta Katolik Kilisesi olmak üzere, dini çevrelerce düşman olarak görülmüştür. Papa XII. Clemens, 28 Nisan 1738’de “In Eminenti” fermanıyla Katolik Kilisesi tarafından dinsiz ve putperest ilân edilen farmasonluğu yasaklamıştır. Clemens bu fermanla masonluğu benimseyen Katoliklerin aforoz edileceğini bildirmiştir” (Duralı, 2013: 85-86).

³⁶ Tarkan Zafer Tunaya’ya göre Batı Avrupa’da farmasonluk 17. yüzyılda kurulmuş, 1717’de ise kesin şeklini almıştır. Osmanlı İmparatorluğu farmasonlukla matbaanın, kâğıt fabrikasının kurulduğu, batı ile kültür ve sanat açısından yakın temasa geçildiği 18. yüzyılda Sultan III. Ahmed döneminde tanışmıştır. Mason locaları I. Mahmud ve III. Selim dönemlerinde daha serbest bir serpilme ortamı bulmuştur. II. Abdülhamid döneminde ise sıkı takip altında tutulmuştur (Tunaya, 1988: 380-381).

³⁷ Bazıları Efgani’nin Osmanlı Devleti’nden kovulduktan sonra Mısır’dan Zanaat’a katıldığını söylemektedir. Bazıları da 1878 ya da 1879’da İstanbul’da bir İngiliz-Osmanlı locasına katıldığını iddia etmektedir. (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 15) “Efgani, 1870’de Darülfünun’un açılışı münasebetiyle sunduğu ve daha sonra Takvim-i Vekayi’de neşredilen konferansında “insan yaşamını canlı bir vücuda benzetererek bütün zanaatları bedeninin organlarıymış gibi ele almıştır. İktidarı, irade merkezi olan beyne, demirciliği bileğe, tarımı ciğerlere, denizciliği ayaklara ve diğer zanaatları başka organlara benzetmiştir. Sonunda insanlığın bunlardan oluştuğunu, ruh olmadan bedeninin yaşayamayacağını, bu bedeninin ruhunun ya nübüvvet ya da hikmet olduğunu belirttikten sonra nübüvvetin ilahi bir bağış (vehbî) olup kişinin çabasıyla (kesbî) elde edilemeyeceğini ve Allah’ın onu kullarından dilediğine verdiğini” söylemişse de muhalifleri bu konuşmayı çarpıtarak Efgani’nin ‘nübüvveti zanaat derekesine düşürdüğü’nü iddia etmiş, hasımlarından Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi de vaziyeti fırsat bilip Efgani’yi tekfir ederek aleyhinde propaganda yürütmüştür. Ayrıca çok sayıda gayrimüslimle yakınlık kurması ve nübüvveti zanaat derekesine indirilmesi ithamları yüzünden zındıklık suçlamasıyla İstanbul’dan sürülmüştür. Bkz. Ergül, 2019: 9-10; Karaman, 1994: 465-466.

³⁸ Şükri Hanioglu, “Jön Türkler ve Farmasonlar Üzerine Notlar” başlıklı makalesinde, 1875-1908 yılları arasındaki aktif yapılar içinde farmasonluğun en önemli teşkilatlardan biri olduğunu belirterek 1906’da kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile farmasonluk arasındaki yakın ilişkilere ve bu ilişkilerin 1908’den sonra Osmanlı Devleti’nin politik yaşamındaki akislerine değinir. Hanioglu’na göre 1876’da kısa süre de olsa Osmanlı tahtına Sultan V. Murad’ın çıkarılmasında mason olan bir dizi Tanzimat devri devlet adamı ve ileri gelenleri önemli rol oynamıştır. Bu sürecin kilit isimlerinden biri Cleanthi Scalieri’dir. Doğma büyüme İstanbullu bir Rum olan Scalieri, 1865’te Payitaht’taki Fransız mason locasına girmiş, 10 içinde yüksek mevkilere ulaşmıştı. Veliâht şehzade Murad ile yakın dostluğu vardı. Scalieri’nin en büyük emeli ‘aydınlanmış bir Osmanlı sultanının gölgesinde’ Türk ve Rumları birleştirerek yeni bir Doğu Roma İmparatorluğu tesis edebilmektir. Scalieri nazarında bu amaç için Şehzade Murad’tan daha مناسب bir aday bulunamazdı. Zira Şehzade Murad asil bir mizaca sahip, özgürlük fikrine sıcak, çalışkan biriydi ve tebaasına anayasa ile özgürlük bahşetmeye hazırdı. Scalieri 20 Ekim 1872’de Şehzade Murad’ı locaya kabul etti. Şehzade, bütün bu müspet niteliklerinin yanı sıra aynı zamanda masondu. Şehzade Murad, 18 Mayıs 1876’da tahta çıktı. Tahta çıkar çıkmaz anayasa ve diğer reformları hayata geçirmek için adımlar attı. Bu adımlar, Mithat Paşa ve İngiliz Sefiri S. G. Eliot tarafından desteklendi. Scalieri muhafazakâr tebaadan gelebilecek muhtemel tepkilerin önüne geçebilmek için Fransız mason locasına bağlı, işlerini Türkçe yürütecek *Envar-ı Şarkiye* locasını kurdu. Bu

farmasonluktan uzak durdu. Bunu, ya akliselim nedeniyle ya da muhafazakâr ulemanın, 'İslam zaten Müslümanlara kardeşliği ve yardımlaşmayı emretmektedir bu yüzden farmasonluk gereksizdir' telkini ile yahut Mason localarına katılan Müslümanların İslam'ın emirleri yerine masonluğun yükümlülüklerine boyun eğerek ahiretlerini tehlikeye sokabilecekleri tehdidiyle yaptılar. Gayrimüslimlere gelince, bunların çok azı farmasonlukla ilgilendi. Osmanlı İmparatorluğu'nda var olan çok az sayıdaki Rum Locası, haddizatında Etniki Eteryâ'nın alt şubeleriydi ve barış zamanlarda esas olarak vatanseverlik nutukları atmamakla meşguldüler. Osmanlı'daki Rum tebaa gözden düştüğünde, bu localar da bitkisel hayata girdi. Kendilerine ait yeterince gizli cemiyetleri olduğundan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler ve Slavlar, farmasonluğa çok az ilgi gösterdi. İskoç Büyük Locası'na bağlı olan Lübnan'daki Hıristiyan Suriyelilerin (*Marunîler*), bazıları hayır işleri ile meşgul olmakta, Fransa Büyük Doğusu'na bağlı olan "Sedir Locası" gibi bazıları da Marunî ruhban sınıfı aleyhinde propaganda faaliyeti yürütmekteydi. Latin farmasonluğu 19. yüzyılın sonlarına doğru Selanik'teki İspanyol Yahudileri (*Sefarad*) arasında rağbet görmeye başladı. Bu Yahudiler, şehrin yaklaşık 130.000 kişilik nüfusunun yarısından fazlasını oluşturmaktaydı. Bunların 12.000'i dönme/mürtet Müslümanlardı ve bir kısmı Yahudi localarına kabul edilmişti.³⁹ Selanik'teki Yahudi Locaları İtalyan Büyük Doğusu'na bağlıydı. Bu locanın İtalyan yahut diğer yabancı uyruklu mensupları polis/zaptiye baskınlarına karşı oldukça güvenli binalarda toplanmaktaydı. Dönmeler, özellikle de Yahudiler, Selanik'te büyük nüfuza sahipti. Avusturya-Macaristan ya da Osmanlı Devleti'ne sempatisi olan bu gruplar Slav ve Yunan karşıtı bir politika benimsemişti. Makedonya'nın önünde sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılacağı ihtimalini endişeyle bekliyorlardı ve "Jön Türkler" Makedonya garnizonlarının subayları arasında taraftar toplayarak bir örgüt oluşturmaya başladığında Yahudi farmasonlar Makedonya Risorta Locası'nın o zamanki 'Muhterim'i, bednâm Emanuel Carasso (*Karasu*) Efendi'nin tavsiyesi üzerine localarını komploculara açtı. Böylece Talat, Cavid, Doktor Nazım, Manastırlı Bahaeddin ve diğer birçok önde gelen Jön Türk mason oldu.⁴⁰

Türk devrimcilerinin zaferi (*II. Meşrutiyetin ilânı*) İstanbul'daki farmasonluğun derhal yeniden ihyasına yol açmadı. Sultan II. Abdülhamid korkusu hala oldukça güçlüydü ve İstanbul'da yaşanan bir-iki hadise, Selanik'te bilinen şekliyle farmasonluğun Selanik'teki muhafazakâr ulema arasında rağbet görmeyeceğini ortaya koymuştu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen mensuplarından Adliye Nazırı Manyasizade Refik Paşa'nın cenaze töreninde, tabutun üzerine merhumun mason nişanını yerleştiren Selanik Locası üyelerinin bu davranışı büyük yankı uyandırdı. Selanik'i tanıyan bazı İstanbullu Türkler, Komite'nin

loca seçkin politikacılar ve önde gelen ulemadan mensupları sayesinde kısa zamanda şöhret buldu. Bu çekirdek hizipten, Jön Türkler doğdu. Jön Türkler önceleri bazı Rum ileri gelenleriyle iyi ilişkiler kurduysa da, kısa süre içinde kendi programlarını uygulamaya koydu. Hanioglu, Jön Türkler, Scalieri ve liberal hareket arasındaki ilk ilişkilerin bu sayede kurulduğunu belirtmektedir. Sultan Murad, reformları çıkarlarına aykırı bulan sokak ve saray siyasetinin baskılarıyla başa çıkamayacağını anlayınca, 31 Ağustos 1876'da akli dengesinin yerinde olmadığı ilân edilerek tahtan indirildi. Bunun üzerine Scalieri bir İtalyan gemisiyle Payitaht'tan kaçarak Pire'ye gitti. 15 yıl boyunca V. Murad ve liberal programın yeniden yürürlüğe konması adına başta İngiltere olmak üzere Avrupa ülkelerinin desteğini kazanmaya çabaladı. Çabalarının meyvesini göremeden 1891'de hayatını kaybetti. II. Abdülhamid'in V. Murad adına Avrupa'da yürütülen çalışmalardan haberdar olunca farmasonlar aleyhine baskıyı arttırdı. Hükümet masonları *fitneci* diye damgaladı. Bu baskıya rağmen İstanbul'daki Rum masonlar 1890'ların ortalarında yeniden faaliyetlere başladı (Hanioglu, 1989: 186-188).

³⁹ 'Dönme'lerin Türk farmasonluğu üzerindeki dikkate değer etkisi göz önüne alındığında, kökenleri ve özellikleri hakkında kısa bir açıklama yapmak gereklidir. "Mucizevi Yıl (Annus Mirabilis)" milattan sonra 1666'da, Sabatay Sevi adında bir İzmir Yahudisi, beklenen Mesih olduğunu iddia etti. Birçok taraftar kazandıysa da eski yasaları eleştirip Doğu Akdeniz'de dürüst ticaret yöntemlerini savunmasıyla birçok düşman da edindi. Sonunda sultanı altın zincirler içinde Kudüs'e gönderme tasarısını ilan etti. Bu sultan, peygamberin huzuruna getirilmesini emretti ve ondan kazığa oturtulmakla din değiştirmek arasında bir tercihte bulunmasını istedi. Sabatay Sevi ölümden korktu ve dinini değiştirdi. Onu, çoğu Selanik'e yerleşmiş olan birkaç bin müridi takip etti. Onlar ve onların soyundan gelenler görünüşte İslam'a uyuyorlardı ancak ayrı mezarlıklara gömüldüler asla gerçek Müslümanlarla evlenmediler ve bazı Yahudi ayinlerini gizlice uygulamaya devam ettiler. Şimdiki neslin dönmeleri hakikatte dinsizdir. Kurnaz, ayrıntılı ve vicdansız bir topluluklardır, önemli ticari ve mali yeteneklerle kutsanmışlardır. Son derece gizlidirler ve çoğu zaman yakın akraba evliliğinin sonucu olan zihinsel ve yapısal kusurlardan mustariptirler (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 16).

⁴⁰Emmanuel Carasso, müşterilerinin menfaatlerine sadakâta, onu Müddeiumumi (başsavcı) ile birlikte içki içmeye kadar götüren, aşağı sınıftan ve sahtekâr bir avukattı. Gizemli tavırları olan, dalkavuk, zalim ve ketum bir alçaktı; İttihat ve Terakki'nin 'aslan ve kaplanları için oldukça yararlı bir çakal' dı (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 16).

amblemli ile Makedonya Risorta Locası ve Yahudi Beni Brith Cemiyeti'nin amblemli arasında ilginç bir benzerlik olduğunu fark etmiş ve bu konuda patavatsızca yorumlarda bulunmuşlardı. Bu esnada sahneye çıkan vurguncular, Türk farmasonluğunu istismar etmeye başladı. Urfi Paşa kendisini, uygunsuz şekilde oluşturulmuş Kudüs Büyük Doğusu'nun Büyük Üstadı tayin etmiş Mısırlı bir eşraftı ve az sayıdaki takipçisine 'Memfis'in Büyük Hierophantı⁴¹ (*Mizrahim*)' gibi tumturaklı unvanlar ihsan etti. 1909 Mart'ında bir ara İstanbul'da görüldüyse de 13 Nisan askeri ayaklanması (*31 Mart Vakası*) nedeniyle Mısır'a geri gönderildi ve bir daha ortalarda görünmedi. Çoktan sahnede ki yerini almış olan bir başka vurguncu daha vardı. Bu kişi, Mısır Prensi Aziz Hasan Paşa ve diğer ileri gelenlere çeşitli gizli hizmetler sunarak yaşayan bir Suriye Yahudisi olan Yusuf Sakakini Efendi'ydî. Hâlihazırda (1917) İstanbul'a gelen Sakakini Efendi, Aziz Hasan'a ve Selanik localarına hizmetini sundu. Prens Aziz Hasan, Edirne ordusunda bir fırkanın başkomutanlığını yürüttüğünden Türkiye'de zaten askeri bir şöhrete sahipti ve bu nedenle Selanikli masonlar tarafından faydalı biri olarak görülmekteydi. Prens, masonik hiyerarşide 27. derecede olduğunu iddia eden Sakakini ile birlikte, bir 'Türkiye Büyük Doğusu (Grand Orient)' kurmak amacıyla, önde gelen yabancı farmasonlarla müzakere etmekle görevlendirilmişti. İtalyan, Fransız, İspanyol ve Portekiz Büyük doğuları, yeni oluşumu tanıdıysa da İngiltere, İngiliz farmasonlarından bilgi alana kadar Türkiye Büyük Doğusu'nu tanımadı. Bu esnada imparatorlukta farmasonluk rağbet görmeye başladı. Daha önce bahsi geçenlere ilaveten Komite'nin önde gelen diğer birçok mensubu da mason oldu. Bunlar arasında *Tanin* gazetesinin yazı işleri müdürü ve İstanbul mebusu Hüseyin Cavid Bey, Dr. Bahaddin Şakir, Nafia Nazırı Hallaçyan Efendi, müstakbel Adliye Nazırı Necmeddin Molla ve müstakbel Şeyhülislam Musa Kazım da bulunmaktaydı.

Türkiye Büyük Doğusu, Haziran 1909'da İtalya Büyük Doğusu hamiliğinde kuruldu. Çok görkemli olduğu söylenen; Hasköy, Selanik, İzmir ve Macaristan'ın muhtelif şehirleri ile merkezi imparatorluklardan çok sayıda Yahudi beyefendinin ve bir dizi önemli Jön Türk'ün iştirakiyle onurlandırılan açılış törenine, 33. dereceden Belçikalı bir soylu olan Comte Goblet d'Aviella başkanlık etti. Daha sonra seçimle ilk 'Türkiye Büyük Doğusu' Yüksek Konseyi (Supreme Council of the Grand Orient of Turkey) oluşturuldu. Bu konseyin yapısı şöyleydi:

Büyük Muhterem: Talat Bey (Müslüman), Faik Bey (Müslüman), Prens Aziz Hasan (Müslüman), Fethi Bey (Müslüman), Carasso Efendi (Yahudi), Cohen Efendi (Yahudi), Cavid Bey (Dönme), Sarim Kibar (Dönme), Mehmet Talat (Dönme).

Sekreteryası: Sakakini Efendi.

İttihat ve Terakki liderlerinin, 'Türkiye'de tam teşekküllü Yahudi farmasonluğu ve sembollerinden müteşekkil bir zümre tesis etmek için' bu kadar zahmete girmelerinin nedenleri şunlardı:

1- Osmanlı Devleti'ndeki cahiller, diğer bazı ülkelerde olduğu gibi, farmasonları gizemli ve muhtemelen kötü niyetli varlıklar olarak görme eğilimindeydi. Yeni rejimin ilk günlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni saran gizem hâlesini büyüten her şey onun itibarını artırdı.

2- Hem Selanik'in eğitimli Yahudileri, yani dönmeler, hem de Türkiye Büyük Doğusu'ndaki Jön Türkler, Hür Düşünceli'ydî ve çoğunlukla gerek ulema gerekse Hıristiyan patrikhanelerinin temsil ettiği 'ruhbanlığa ve ruhbanlara' düşmandı. Ruhban karşıtlığı, Yahudi nüfuzunun nispeten güçlü olduğu İtalya ve Fransa'daki büyük doğuların itici gücüydü. Yahudiler, Latin dünyasında Türk Devrimci Partisi'ne destek bulma umuduyla, Jön Türkleri bu 'müfrit' unsurlarla yakın temasa sokmayı umuyorlardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Jön Türkleri doğal olarak buna itiraz etmedi.

3- İttihat ve Terakki'nin 'aşırı sol' kanadının önde gelen isimlerinin, neredeyse çok hızlı bir şekilde genişleyen komite halkası içinde, komite yemini ve masonik bağlarla birleşmiş bir 'iç halka' oluşturmak için nispeten gizlilik içinde bir araya gelmelerini sağlayan şey, İstanbul'da birkaç Mason locasının kurulmasıydı. Bilindiği kadarıyla, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bilinen hiçbir muhalifinin Türkiye Büyük Doğusu'na katılmasına müsaade edilmemiş olması dikkat çekicidir.

⁴¹ "Hierophant, Yunanca Hierophantēs, Antik Yunan'ın esrarengiz dinlerinin en meşhuru Eleusis kültürünün reisiydi. Genellikle yaşlı, bekâr ve davudi bir sesi olan bu adam ömür boyu hizmet etmek üzere seçilirdi." Bkz. (Britannica, 2023a).

Türk farmasonluğunda Yahudilerin ve dönmelerin oynadığı rolün önemi kolayca açıklanabilir. Yahudiler ve dönmeler diğer gayrimüslim unsurlara nazaran Türkler için daha güvenilir gruplardı. Türkler, bunlardan daha az çekinirdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmışlar ve cemiyete değerli hizmetlerde bulunmuşlardı. Ayrıca, Yahudi ve dönmelerin farmasonluk hakkındaki fikirleri, en hafif tabirle, İngiliz farmasonlarınınkinden çok farklı olduğundan, cemiyeti şahsi amaçları doğrultusunda kullanmak için ellerinden geleni yaptılar. 1910 baharında, Britanya Adaları'ndaki başlıca Mason otoritelerinin, farmasonluğunun 'düzmece' olduğu gerekçesiyle Türkiye Büyük Doğusu'nu tanımayı reddettikleri öğrenildi. Çok sayıda şarklı züppenin, bazı Yahudi farmasonlar tarafından özenle telkin edilen ve bir gün 'İngiliz kralı ile samimi bir şekilde konuşabilecekleri' inancıyla Türk localarına katılmaya teşvik edildikleri ortaya çıktı. Bunun yanında başka skandallar da kayda geçti.

Galata Orienti'nden hevesli genç bir Yahudi, farmasonluk üzerine halka açık bir dizi konferans vermeye başladı. Polis 'izinsiz politik toplantı tertip etmek' suçlamasıyla tevkif edip uzun müddet misafir edileceği mahpushaneye tıkıncaya değin bu genç Hasköy'deki 'dindaşlarına' farmasonluğun alametleri ve şifrelerini açıkladı. Bu arada Türkiye Büyük Doğusu'nun Mısırlı radikal milliyetçilerle dirsek teması halinde olduğu da ortaya çıktı. 1909 başlarında, daha sonra İstanbul Umumi Polis Müdürü olarak ünlenen Azmi Bey, Selanik farmasonları ile Mısır'daki masonlar arasında dostane ilişkiler kurmak amacıyla Mısır'a gitti. Hükûmetine, Mısır'da 'Türk Mason Locaları' olarak tanımlanan İttihat ve Terakki şubelerinin kurulması gerektiğine dair bir rapor sundu. Sakakini'nin Türkiye ziyareti muhtemelen Azmi'nin bu vazifesinin sonuçlarından biriydi. Bir diğeri de 1910'da Mısırlı aşırı milliyetçi lider Muhammed Ferid Bey'in, Türkiye Büyük Doğusu'nun Mısır delegesi tayin edilmesiydi.

Farmasonluğun politik ve hususi amaçlar uğruna bu şekilde kullanıldığının Büyük Britanya tarafından bilinmesi gerektiğini fark etmeyen Türkiye Büyük Doğusu, İngiliz farmasonlarıyla yakınlaşmak için sayısız teşebbüste bulundu. Carasso Efendi, talihsiz mazisine rağmen, 1909'da Londra'ya giden Osmanlı Parlamentosu delegelerine eşlik etti. Carasso, Selanik'te bir mason tapınağının başı olduğu için Talat Paşa ona Londra'ya gitmesi gerektiğini ve burada önde gelen tüm İngiliz farmasonları tarafından iyi bir şekilde karşılanacağını söylemişti. Bu planların başarısız olması, Türkiye Büyük Doğusu mensupları arasında büyük husumete neden oldu. 1911'de Talat ve arkadaşlarının tatbik ettiği komplocu yöntemlerin yol açtığı güvensizlik Komite'de bölünmelere sebep oldu. Muhalifler, çoğu İstanbullu arasında 'Yahudi dini' olarak bilinen farmasonluğa karşı ulemânın hoşnutsuzluğundan yararlanmak için büyük gayret sarf etti. Bu çabalar o kadar başarılı oldu ki Talat Bey, Müslüman olmayan hiçbir gizli cemiyetle bağlantısı olmadığına dair kamuoyuna bir açıklama dahi yaptı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti 1911 Kongresi'nde farmasonlukla bağlantısı olmadığını teyit eden bir karar aldı (Eylül 1911). Bu tarihten itibaren Türk farmasonluğu önemini bir miktar kaybetti.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın⁴² yayın organı olan *Yeni Gazete*, Latin farmasonluğu hakkında bir dizi makale kaleme aldı. Bu makalelerde 'L'Affaire des fiches Maçonniques' başta olmak üzere diğer skandallara özellikle dikkat çekildi ve Türk halkı, Selanikli Yahudi ve dönmelerin nüfuzu konusunda uyarıldı. Daha sonraları farmasonluk sırra kadem bastı. 1912'de İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin düşmesi ve Muhtar Paşa ile Nazım Paşa'nın emriyle Mebusan Meclisi'nin kapatılmasının ardından önde gelen İttihat ve Terakki mensupları, Balkan harplerinden önce Pera Orient'inde iki-üç kez bir araya geldi. 23 Ocak 1913'te Babiâli'ye saldırarak Nazım Paşa'yı katleden Enver, Cemal ve Azmi liderliğindeki İttihatçı 'fedai' gruplarının birinin önünde Selanik Makedonya Risorta Locası'nın kırmızı beyaz bayrağının yanı sıra Türkiye Büyük Doğusu'nun kırmızı beyaz kravatlarını ve rozetlerini takınmış, 'efendiler' gibi giyinmiş bir sürü insan vardı. Bu (*Babiâli baskını*), Jön Türk taklidi farmasonluğun kamuoyu önüne çıktığı son olaydı. Cemiyet bu olaydan sonra tamamen güçlendiği için gizleme daha az ihtiyaç duydu.

'Yeni Turan', İzcilik Hareketi ve Türk Ocağı Cemiyeti'nin diğer tüm faaliyetleri daha ilginç ve daha 'milli'ydi. Bilindiği kadarıyla Türk farmasonluğu şu anda uykuda ve muhtemelen Osmanlı Devleti'ndeki

⁴² Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihat ve Terakki Fırkasına muhalif partilerden biridir. 1911'de kurulan bu partide eski Ahrar Fırkası mensupları da bulunmaktaydı (Tunaya, 1988: 154).

mevcut yönetici grup iktidardan uzaklaştırılıncaya ve bir sonraki Türk idaresine veya yabancı bir fatihe karşı yeraltı yöntemlerine başvuruncaya kadar da öyle kalacak" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 15-19).

3.4. Muhalefete Yapılan Muamele

Raporun bu bölümünde İngilizler Ermeni Tehciri'ni sanki Ermenilere yönelik sistematik bir soykırım yapılmış gibi tasvir etmektedir. Ayrıca Balkan savaşlarına kadar Osmanlılık ideolojisini benimsemiş İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Rum, Bulgar ve Ermeni düşmanı imajı biçilmiştir. Bu yüzden bu kısımda yer yer itiyatla yaklaşılması icap eden manipülatif çarpıtmalar mevcuttur. Rapordaki çarpıtmaların aynı zamanda 1908-1917 arasında İngilizlerin düşünme biçimini ve hangi meselede hangi tarafı desteklediklerini ele veren itiraflar olduğu da hatırdada tutulmalıdır. Bu kısımda ayrıca çok sayıda suikast, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üzerine yıkılmıştır.

Muhalefete Yapılan Muamele bölümü şöyledir: "İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nda baskın bir politik faktör olarak ortaya çıkışından itibaren, eleştiriye ve hatta en anayasal muhalefet biçimlerine karşı dahi olağanüstü bir tahammülsüzlük gösterdi⁴³. Anayasanın ilanından sonra kurulan muhalefet partilerine karşı ilk terör eylemi, *Serbesti* gazetesinin yazı işleri müdürü Arnavut kökenli Hasan Fehmi'nin cinayete kurban gitmesiydi (6 Nisan 1909)⁴⁴. Bu suikast, 13 Nisan 1909'da gerçekleşen ve Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan askeri ayaklanmanın (31 Mart İsyanı) nedenlerinden birini teşkil etmişti. Makedonya'daki 'Türkleştirme' politikasının Rumlar, Slavlar ve bir dereceye kadar Arnavutlar arasında eleştirilmeye başlanmasını, bu topluluklara mensup çok sayıda kişinin öldürülmesi takip etti. Suikast için seçilen kişiler, 1908 Devrimi'nden (II. Meşrutiyet) önce birbirlerine ya da Hamidiye rejimine karşı 'çete mücadelesi' yürütmüşlerdi⁴⁵. Bahsi geçenler anayasanın yürürlüğe girmesiyle affedildi ve daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Abdülhamid'e karşı yürüttüğü kısa süreli seferde birçoğunun önemli hizmetleri oldu. Buna rağmen 'esrarengiz bir şekilde öldürüldüler' ve katilleri kamuoyu tarafından iyi bilinmesine rağmen, cezasız kaldı. 1909-1912 yılları arasında yaklaşık 300 kişi (Bulgar, Sırp, Yunan ve birkaç Arnavut) bu şekilde ortadan kaldırıldı. 1912'de Grevena Metropolit de, daha sonra Rus cephesinde şehit olduğu için bir vatansever olarak yüceltilen Vehib Bey liderliğindeki bir grup jandarma tarafından katledildi. Talihsiz piskopos bir saate yakın işkenceye maruz kalmış, sonra da idam edilmişti. Gayritabii Balkan ittifakını mümkün kılan şey, bu suçlardı. İttihatçılar önceleri, İstanbul ve taşradaki Türk muhaliflerini rahatsız etmediyse de, eski rejim taraftarı olduğu söylenen kişilere yönelik şantajlar, ender rastlanan vakalardan değildi. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti 1910'da, giderek büyüyen Türk muhalefetini kontrol altına almaya karar verdi. 'Kumpas' tam zamanında keşfedildi ve Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur, birkaç kişiyle birlikte, komplo suçlamasıyla tutuklandı.

İttihatçı Hükûmet, İstanbul'un İttihatçı birlikler tarafından yeniden işgal edilmesinden sonra (21-25 Nisan 1909) bu tür davalara bakmak için, kalıcı bir Divan-ı Harp tesis etti. Yargılamalar kapalı kapılar ardında gerçekleştirildi. Divan-ı Harp, yasama ve yürütmeye karşı sorumsuz, yargıdan ve sivil idareden bağımsızdı. Mahkûmlar, avukat haklarından yararlanamadan yargılandı. Verilen hükümlere karşı, zayıf ve yaşlı bir kukla olan Sultan'dan başka bir itiraz mercii de yoktu. Mahmut Şevket Paşa'nın sağlığında, İstanbul'daki Divan-ı Harp, İttihatçı subaylardan oluşmasına rağmen, büyük bir yanlış yapmadı ve Doktor Rıza Nur davasında İttihat ve Terakki temsilcilerinin bu mebus aleyhine sunabildikleri tek kanıt okunaksız,

⁴³ Raporda İmparatorluğun entelektüel güçleri arasında zikredilen basın İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Almanlar tarafından baskı altına alındığı iddiası sıklıkla dile getirilmektedir. Bu her yeni devrimde sıklıkla karşılaşılan olağan bir vakadır. Fakat bu tespit 1909'daki 31 Mart Vakası'nı körükleyen İttihat ve Terakki'ye muhalif *Volkan* ve *Serbesti* gibi gazetelerin düşüncelerini özgürce ifade edebildiği politik ve entelektüel ortamı nedense hasıraltı etmektedir.

⁴⁴ Ali Birinci, bu suikastın 6 Nisan'da değil 7 Nisan Çarşamba günü gerçekleştiğini belirtmektedir. Hasan Fehmi, arkadaşı Ertuğrul Şakir'le köprü üzerinde yürürken 3 kurşunla vurulmuştur (Birinci, 2002: 341).

⁴⁵ İngilizler 1876'daki ilk meşrutiyet denemesini politik olarak desteklemiştir çünkü 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) öncesi İngiltere ile Osmanlı Devleti, 1853-56 Kırım Harbi'nden bu yana müttefik konumundadır. 93 Harbi Osmanlı-İngiliz ilişkileri açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü tamamen gözden çıkararak Rusya ile müttefik olma yolunu tutmuştur. İmparatorluğu II. Meşrutiyet'e götüren politik süreci başlatan olayın 9 Haziran 1908'de, İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus İmparatoru II. Nikolay arasında gerçekleştirilen Reval görüşmeleri olduğu hatırlandığında İngilizlerin niçin II. Meşrutiyet'i, meşrutî monarşiyi ve İttihat ve Terakki'yi desteklemedikleri kolayca anlaşılabilir.

imzalı bir kartpostal olduğundan Rıza Nur delil yetersizliğinden beraat ettirildi. Aynı yıl, İttihat ve Terakki'nin yöntemlerini basın yoluyla eleştiren genç Türk gazeteci Ahmet Samim, Babiâli yakınlarında vuruldu. Olay yeri yakınlarında görev yapan zaptiye ve jandarmalar katilin yakalanmasını engelledi. Komite liderlerinden Doktor Nazım Samim'i, eleştirilerine devam etmesi halinde başına bir 'bela' geleceği konusunda uyarılmıştı. 1910-1911 yıllarında, bazıları Serez Mebusu Derviş Bey'in ve daha sonraları İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne atanan Mithat Bey'in akrabaları olan bir grup Çerkez, Serez-Drama-Kavala bölgesinde bir korku saltanatı kurdu. Bunlar, şantajdan hoşlanmayan bazı Müslüman toprak sahiplerini ya öldürmüşler ya da suiistimal etmişlerdi. İçlerinden ikisi nihayet İstanbul'a giderek meşhur Seyyid Reşid Rıza'nın bir Mısır gazetesi için kaleme aldığı İttihat ve Terakki karşıtı Arapça bir makalenin Türkçe çevirisini yayımlayarak Cemiyet'e büyük bir hakarete bulunan Düyun-u Umumiye Memuru Zeki Bey'i vurdu. Mağdur, Talat Bey tarafından tehlikede olduğu konusunda ikaz edilmişse de uyarıya rağmen, İstanbul'a yayımlanan bir gazetede Cavid Bey'in bir ekonomi dehası olmadığına işaret eden bir makale yayımlayarak Komite'nin öfkesini daha da üzerine çekmişti. Cinayet kamuoyunda büyük bir öfke uyandırdı. Bunun üzerine Meclis'te salt çoğunluğuna sahip olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, suikastçıların tutuklanmasını ya da ceza mahkemelerinde birkaç ay yargılanmalarını engelleyemedi. Ancak bu esnada komite, meclisi feshedip yeni seçimlere giderek halkın artan hoşnutsuzluğunu bertaraf etme yolunu tuttu.

1912'deki seçimler, Komite mensubu adaylar çıkararak yerel yürütme makamları ve jandarma tarafından 'yapıldı'. Muhalefet kanadından seçmenlere ve adaylara karşı her türlü hileye başvuruldu. Muhalif seçmenlerden biri, Selanik yakınlarındaki bir istasyonda kendisini seçmen toplantısına götüreceği treni beklerken kabadayıların saldırısına uğradı. Jandarmalar seçmeni tehlikeli bir şekilde yaralandığı konusunda uyarılmış ve itiraz etmesine rağmen onu tren uzaklaşırken beş kilometre taşıyarak hastaneye götürmüşlerdi. Diğer olaylar daha trajikti: Langaza yakınlarında, muhalefet adayına oy vermek üzere şehre giden bir gruptan 15 Türk, seçme haklarını kullanmadan evlerine dönmeyi reddettikleri için jandarmalar tarafından vuruldu. Diğerleri ise jandarmanın saldırısına uğradı, dövüldü ya da hapsedildi. Manastır Vilayeti'nin Müddeiumumisi (*Başsavcı*) de vuruldu. Asya'daki seçim bölgelerinin çoğunda komite adayına oy verme emri, yerel jandarma komutanı tarafından verildi. Bu istismalar sonucunda komite hükümeti mecliste büyük bir çoğunluk elde etti ve birkaç ay sonra her zamankinden daha fazla halk desteğine sahip bir askeri isyanla devrildi. Bunun üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti geçici olarak iktidardan uzaklaştırıldı. 23 Ocak 1913'te Muhalif Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın öldürüldüğü bir darbe ile yeniden iktidara geldi. Baskın sonrası basına yönelik sansür ağırlaştı. Devrimci dönemin ilk günlerinden beri güçlü bir şekilde yeniden canlanan hafiyelik ve jurnalcılık her zamankinden daha yaygın hale geldi ve Komite karşıtı olduklarından şüphelenilen veya bununla suçlanan bir dizi subay ya hapse tıkıldı ya da arbedeler esnasında İttihat ve Terakki örgütüne mensup yoldaşlar tarafından vuruldu. Komite, Mahmut Şevket Paşa'nın katline iştirak etmek suçlamalarıyla ele geçirebildiği tüm muhaliflere şiddet uyguladı. Bazıları gıyabî olarak ölüme mahkûm edildi. İdam edilenler arasında, sadrazamın öldürülmesiyle herhangi bir bağlantısı olmayan kişiler de vardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1913 sonbaharında, sert ve inatçı bir tenkitçi olan Şerif Paşa'dan kurtulmaya karar verdi. Şerif Paşa, Paris'te yayımlanan ve polemikçi bir muhalefet organı olan *Meşrutiyet*'in editörüydü. Hâlihazırda zaten birkaç kez idama mahkûm edilmişti. Kısa bir süre önce Suriye'de yaptığı gaddarlıklarla şöhret kazanan ve İstanbul'da Polis Müdürü olarak görev yaparken Rus himayesindeki bir vatandaşın hapishanede öldürülmesini emrettiği için açığa açılan Azmi Bey, Şerif'in öldürülmesini ayarlamak üzere Paris'e gönderildi. Tutulan suikastçı ava giderken avlandıysa da⁴⁶ Fransız polisi Azmi Bey'i sınırı geçmeden önce tutuklamayı başaramadı. Şerif Paşa kısa bir süre sonar, canına kastedilmesinden Talat, Azmi ve Damad İsmail Hafız Hakkı'nın haberdar olduğunu kesin olarak kanıtlayan mektupların birer kopyasını temin etti. Büyük Avrupa (*I. Dünya*) Harbi'nin patlak vermesi üzerine, Paris olayı ve Aziz Ali Mısırî olayının⁴⁷ yol açtığı skandallar nedeniyle bir süredir sessiz

⁴⁶ Suikasttan kurtulan Şerif Bey, "1921'de Eduvige Pairani ile ikinci evliliğini yaptı ve ömrünün son yıllarını, bu evliliğinden doğan ve İtalyan asilzadesi Kont Pelorini Manzoni ile evlenen kızı Melek Hanım'ın İtalya'daki evinde geçirdi." (Birinci, 2010: 2).

⁴⁷ "1914 Nisan'ında Mısır'a dönen Aziz Ali, Ağustos ayında İngilizlerden bir Arap devleti kurmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne karşı başlatmayı tasarladığı isyana destek istedi. İngilizler önce bu teklifi zamansız buldularsa da gelişmeler Osmanlıların Almanya safında

kalan İttihatçılar, Azmi'yi Konya Valisi yaptı ve yukarıda bahsi geçen mektupları Şerif Paşa'ya satmakla suçlanan iki postane memurunun -gizli bir Divan-ı Harp tarafından yargılandıktan sonra- idam edilmesini sağladı.

Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında savaşın patlak vermesinden sonra, hükûmetin tutumunu eleştiren -politik önem taşıyan- herkes isyancı kabul edildi. Enver Paşa ve 'sağ kolu'⁴⁸'nun zalimliğini ilk tecrübe edenler Ermeniler oldu. 1915 yazı boyunca, neredeyse tüm mebuslar da dâhil olmak üzere Ermeni politik liderlerinin çoğu öldürüldü. Sabık Ermeni, Posta ve Telgraf Nazırı Oskan (*Mardikyan*) Efendi hapse tıklandı. Bu yetenekli memurun Hınçak veya Taşnak cemiyetleriyle hiçbir ilişkisi olmamıştı. Bununla birlikte, *Tanin* gazetesi tarafından -ki gazetenin yazı işleri müdür Hüseyin Cahit Bey ve Düyun-u Umumiye Başkanı Sir Adam Block gibi Avrupalı Türkofillerin görüşüne göre, en muteber komite üyelerinden biri olarak kabul edilmekteydi- 1913 yılında yeni basılan Türk posta pullarının üzerine Ermenice bir ibare konulmasını talep etmekle suçlandı.

Harpten önce Arap Komitesi, imparatorluğun Arap vilayetlerinde uygulanacak reformlar konusunda İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bir anlaşmaya varmayı başardı. Ancak Cemal Paşa, Suriye'de yerini tahkim ettikten kısa süre sonra sulh maskesini çıkarıp attı ve Suriyeli Araplar arasında 'Haccac'⁴⁹a yakışır bir şöhet kazandı. Cemal Paşa, Seyyid Abdülhamid el-Zehravi (*Zöhravî Efendi*)⁵⁰, Abdülvahab El-İngiliz, Şükrü el-Aseli, Abdülkerim el-Halil gibi Arap kanaat önderlerinin idam edilmelerini emretti.⁵¹ Bu arada Türkler, sert bir askeri hükûmet tarafından baskı altında tutulmaktaydı. Eski ortakları hakkında çok şey bilen Vali Rahmi Bey'in nispeten bağımsız hareket edebildiği İzmir dışında, vilayet valileri görevden alınma pahasına hükûmetin en baskıcı ya da en kanlı kararlarını uygulamak zorunda bırakıldı. 1915 sonbaharından itibaren İstanbul'da, aralarına Almanların da katıldığı hafiyeler tarafından zaman zaman bir takım komploların 'keşfedildiği' ve çok sayıda kişinin tutuklandığı, bunlardan bazılarının idam edildiği, bazılarının ortadan kaybolduğu dışında çok az bilgi mevcuttur. Bunlar arasında çok sayıda subay, birkaç molla ve derviş ile eski komite mensubu da bulunmaktaydı. Ahmed Rıza, bu organın mensubu ve Meclis Başkanı olmasına rağmen, Ermenilerin katledilmesini protesto etme cüretini gösterdi. Bunun üzerine Talat Bey'in emriyle derhal hapse tıklandı ve Veliht Yusuf İzzeddin, Ahmed Rıza lehine müdahalede bulunmasaydı, hâli yamandı. Birkaç ay sonra Yusuf İzzeddin (*Zincirlikuyu'daki*), köşkünde öldürüldü. İstisnasız neredeyse tamamı İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olan doktorlardan müteşekkil bir Tıbbi Komisyon, ölümünün intihar olduğunu tespit etti. Dahası, Balkan harbinde Doğu Trakya Şark Ordusu Komutanı Müşir Abdullah Paşa, İstanbul sokaklarında iki asker tarafından katledildi ve kimse katillerine dokunmaya cesaret edemedi" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 20-22).

Raporda anılan son iddia kesin olarak yanlıştır. Zira Türkçe kaynaklarda 28 Kasım 1905'te mareşalliğe/müşirliğe terfi eden ve Balkan harpleri esnasında "Doğu Trakya Şark Ordusu Komutanlığı"

savaşa katılacağını göstermeye başlayınca ekim sonunda onunla temasa geçtiler ve pratik bir sonuç çıkmamakla birlikte diyalogu bir süre devam ettirdiler. Ardından İngilizler'in Mekke Emîri Şerif Hüseyin ile anlaşarak 1916'da onun liderliğinde bir isyan başlatmaları üzerine Aziz Ali de isyancılara katıldı. Bu arada ismi Cemal Paşa tarafından Suriye'de idamla yargılananlar arasında yer aldı." (Buzpınar, 2020: 2-3).

⁴⁸ Talat Paşa kastedilmektedir.

⁴⁹ Zâlim lakabıyla meşhur Emevi valisi bkz. (Aycan, 1996: 447-448). Cemal Paşa'ya Haccac yakıştırmasını yapan kişinin İslam tarihine vakıf bir tarihçi olduğu aşikârdır ki bu da raporun oluşturulmasında tarihçilerden de istifade edildiği anlamına gelmektedir.

⁵⁰ "1912 seçimleri sonucunda Meclis dışı kaldıktan sonra Arap reformcu hareketi içinde aktif bir rol oynayan ve 1913 Paris Arap Kongresi'ne de başkanlık eden olan Zehravi, 1916 Âley yargılamalarında pek çok "ayrılıkçı" cemiyetin yöneticisi olmakla suçlanarak idam edildi." (Sezer, 2017: 109).

⁵¹ Cemal Paşa kendi kaleminden çıkma hatıratında bölgedeki yargılamalar ve idamlar hakkında şunları ifade etmektedir: "Abdülkerim el-Halil ile arkadaşlarının yargılanmaları, 1915 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında devam etmiş ve ağustos sonlarında bitmişti. Bu yargılamada, ihtilalcilerin hain maksatları tamamen meydana çıkmış ve ihtilal teşebbüsünün genişliği ve mahiyeti beni cidden dehşete düşürmüştü. Dolayısıyla her ne şekilde olursa olsun, iç güvenliği tehlikeye koyabilecek en ufak bir teşebbüste bulunmak cüretini kendilerinde görebilecek olanları korkutmak için, mahkûmlar aleyhine Harp Divanı'ndan çıkan hükümlerin onaylanıp yerine getirilmesini, o zamanki duruma uygun bulmuştum. Esasen bu güç ve fevkalade hallerde ordu kumandanları, sonradan yüksek onaya sunulmak üzere Harp Divanlarının kararlarını onaylayıp uygulamaya yetkili olduklarından, bu meselede bu yetkimi kullanmak istediğimi daha evvelce Harbiye ve Dâhiliye Nazırlarına yazarak onaylarını da almıştım. Harp Divanı'nın mazbatasını okuduktan ve Ordu Adli Müşavirinin de oyunu aldıktan sonra hükmü onayladım ve ertesi gün Beyrut'ta uygulattım. Bu şiddetli muamele, 1915 Ağustos'u ortalarında yapılmıştı. İhtilalciler hakkında en merhametsiz tarzda hareket edeceğimi fiilen ispat eden bu icraat her tarafta iyi tesir yaratmış ve ihtilalcileri cidden korkutmuştu." Bkz. Cemal Paşa, 2006: 270-271.

görevinde bulunan Kölemen lakaplı bir Abdullah Paşa vardır ancak bu zât, raporda bahsedildiği gibi İstanbul sokaklarında katledilmemiş bilakis bu belgenin yayınlanma tarihinden (1917) çok sonra 1937'de İzmir'de hayatını kaybetmiştir (Dia, 1988: 128). Ayrıca Balkan harplerine katılan kumandanlar arasında müşirliğe terfi eden tek Abdullah, Kölemen Abdullah Paşa'dır (Balkan Savaşları'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri, 2004: 4-6).

3.4.1. İttihat ve Terakki Komitesi ve Müslüman Ulema

Birbirinden müstakil parçalar halinde derlenen raporun bu bölümünde hem İttihat ve Terakki'ye karşı düşmanlığın dozu artmakta hem de yerli ve yabancı kaynaklarla kolayca çürütülebilecek birkaç uydurma olay, gerçekten vuku bulmuş gibi lanse edilmektedir.

"İttihat ve Terakki Cemiyeti politik üstünlüğü ele geçirdiğinde cemiyete mensup pek çok Avrupalı, fikirlerini açıkça ifade edemeyen Türk yoldaşlarının aksine, cemiyetin dine ve ulemaya karşı sergilediği düşmanlığı yakışsız bulmuşlardı. Aralarında Hint Müslümanların sağlam dostu Sir Bampfylde Fuller'in de bulunduğu Avrupalı Hıristiyanlar, devrimin ilk aylarında komite liderlerini birkaç kez ülkelerinin iyiliği için inançlı Müslümanların düşmanlığını tahrik edebilecek her türlü hareketten kaçınmaya davet etmişse de bu ikazlar karşılık bulmamıştı. Komite subaylarının dini vecibeleri alenen hor görmesi, 13 Nisan 1909'daki askeri ayaklanmanın nedenlerinden biriydi" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 20-22). Raporun bu kısmının farklı ve güvenilir olmayan bir kaynaktan alındığı anlaşılmaktadır. Zira aynı raporun bundan önceki kısımlarında 31 Mart Vakası'nı İttihat ve Terakki'ye mensup ajan provokatörlerin tertiplemiş olduğu belirtilmekteyken bu kısımda 31 Mart'ın esas nedeni olarak komite subaylarının dini vecibeleri alenen hor görmesi ön plana çıkarılmıştır.

Raporda kesinlikle yanlış olduğu tespit edilen bir başka iddia da şöyledir: "24 Nisan 1909'da bu ayaklanmanın bastırılması sırasında, Sandanski ve Panitza adlı azıllı kabadayılardan başını çektiği Bulgar komitacı çeteleri, Türk subayları eşliğinde Fatih Camii'ne girmiş ve caminin kapılarını zorlayarak içeride bulunan çok sayıda molla ve talebeyi vurdu. Bu adamlar bazı hallerde Komite'ye karşı ayaklanmaya karışmış olabilirler ancak diğerleri, topların ve makineli tüfeklerin serbestçe kullanıldığı sokakların tehlikelerinden kaçmak için camilere sığınan masum insanlardı" (TBL, IOR/L/PS/18/B267: 23). 1909'da Hareket Ordusu İstanbul'a girdiğinde, Türk subaylarının Bulgar komitacıları eşliğinde sözde Fatih Camii'ni basarak camiye sığınanları katletmesi tamamen olmasa da 'büyük oranda' yanlış ve manipülatif bir ithamdır. 1909'da Arap Büro henüz kurulmamıştı ve İstanbul, Hindistan Ofisi'nin sorumluluk sahası dışındaydı. Bu bilgi, Arap Büro ve Hindistan Ofisi'nden temin edilemeyeceğine göre geriye birkaç güvenilir kaynak kalmaktaydı. Bu kaynaklar da dönemin İngiliz Sefiri ve askeri ataşesiydi. Dönemin İstanbul'daki İngiliz Sefiri Gerard Lowther'di ve Lowther askeri konulardaki istihbaratı dönemin İngiliz Askeri Ataşesi Albay Conyers Surtees'ten almaktaydı. Gerard Lowther'a sunulan askeri ataşe raporlarından Hareket Ordusu ile birlikte İstanbul'a gelen Bulgar komitacıların varlığını teyit etmemiz mümkündür. Dönemin askeri ataşesi Surtees, bu komitecilerin Yane Sandanski ve Todor Panitsa olduğunu belirtmektedir (TNA, FO 195-2323/26). Fakat ataşe raporlarında bahsi geçen Bulgar komitacıların Fatih Camii önündeki olay esnasında orada olup olmadıkları açık değildir. Ayrıca ataşe raporunda bahsi geçen olay şöyle nakledilmektedir: "Topkapı'dan Suriçi'ne giren Hareket Ordusu'na mensup bir kol, Fatih Camii'nin önünü işgal eden silahlı softalardan müteşekkil kalabalık bir grup tarafından engellenince, 'teslim ol' çağrısına kulak asmayan yaklaşık 150 kişiyi vurdu ve birçoğunu derdest etti. İlk teslim ol çağrısına uyanlarsa esir olarak Seraskerat'a gönderildi" (TNA, FO 195-2323/29). Ataşe raporunda da açıkça belirtildiği üzere Hareket Ordusu, camiye sığınanlara değil ellerinde silahlarıyla, birliklerin teslim ol çağrısına kulak asmayan softa grubuna ateş etmiştir. Hal böyleyken tümüyle kurmaca olmayan bu anlatı, ya alınan eksik ve yanlış istihbarat yüzünden ya da bilinçli manipülatif çarpıtmalara tevessül edilerek Lloyd George'a gönderilen rapora eklenmiş olmalıdır. Bu tarihte iki devletin savaşta olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun başında İttihat ve Terakki Komitesi'ne mensup liderlerin bulunduğu göz önüne alındığında Hindistan Ofisi'nin edindiği, analiz safhasından geçirilmemiş ham istihbarat üzerinden zaman zaman Başbakanı manipüle etmeye yönelik propaganda unsurlarını da devreye soktuğu açıktır.

Raporun devamı şöyledir: “1909 tecrübesi komite liderlerine çok az şey öğretti. Örneğin, kendi idareleri altında beyaz köle ticareti rezilliğinin başlıca merkezlerinden biri haline gelen İstanbul’da fuhuşun hızla artmasını engellemek adına hiçbir şey yapmadılar. Avusturyalı ve Alman Yahudilerin genelevden biraz daha iyi ‘oteller’ açmalarına, Müslüman mebus ve subaylarını bu batakhanelere çekmek için özel adımlar atmalarına izin verildi. 1910’da Selanik’i ziyaret eden bir filonun denizcileri müstehcen sinematograf gösterileriyle ağırlandı. Benzeri gösteriler İstanbul’da da yapıldı ve ulemanın itirazlarına rağmen, tâ ki miralaylar bu iğrenç gösteriler nedeniyle askerlerin ahlakının bozulmasını protesto edinceye kadar bu itirazların hiçbir etkisi olmadı. 1911’de Musa Kazım Efendi’nin şeyhülislam olarak atanması, ulema arasında daha fazla rahatsızlığa neden oldu. Yeni şeyhülislam, alışılmışın dışında (*heteredoks*) ve keyfi hükümleriyle büyük bir memnuniyetsizlik yarattı ve nihayet Hakkı Paşa ile bozuştığında herkes rahatladı. Bu olaydan sonra İttihatçı liderler bir süre için din adamlarını kendi haline bıraktı ve taşraya kendi çıkarları için çalışan seyyar vaizler gönderdi. Bunların arasında *Kavm-i Cedid* müellifi Ubeydullah (*Efgani*) Efendi de vardı ki bu eser pek çok farklı görüşten Müslümanın birleşerek tekfir ettiği bir eserdir. Ubeydullah, İngiliz dostları tarafından Abdülhamid’in zaptiyelerinden kurtarılmış olsa da, Türkiye’ye döndükten sonra şiddetli ve önyargılı bir İngiliz düşmanı ve Kayzer’in Osmanlı Devleti ve İslam’ın yegâne dostu olduğu nazariyesinin etkin müdafii oldu. Ancak Aydın Mebusu, *Kavm-i Cedid*⁵²’i kaleme alarak büyük bir skandala imza attı. Ubeydullah, *Kavm-i Cedid* adlı eserinde, Hıristiyan devletlerin idaresi altındaki tüm Müslümanları ateist olarak nitelendirdikten sonra, Müslüman olmayan birini bile hayrete düşürecek şu izahı yapmaktaydı: ‘Hakiki Müslümanlar, Balkan harbinde Enver, Esad, Rıza ve Rauf önderliğinde savaşanlardır, Allah’ın selamı ve lütfu onların ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin diğer üyelerinin üzerine olsun’⁵³. Yine Türkleri kutsal bir ırk olarak tarif ettikten sonra ve onları (*Abdülkâdir*) Geylani gibi Arap evliyalarına gösterdikleri hürmetle takdis ettikten sonra, Türk birliklerine atıfta bulunarak şöyle devam etmekteydi: ‘Bu birliklerin atları bile, saygı duyduğunuz diğer milletlerin asil ve şerefli reislerinden çok daha mukaddestir.’ Ubeydullah, Ayasofya’da bu minvalde vaaz verdiğinde, sözleri bazı cemaat mensuplarının öfkesine yol açmışsa da bu protestolar zaptiye tarafından susturulmuştu.

Haziran 1913’te Mahmud Şevket Paşa’nın öldürülmesinden sonra, İttihatçı yönetimin önündeki son engel de kalkmış oldu. Şeyhülislamlığa Hayri Bey atandı. Hayri Bey, 1915 yazına kadar bu görevi sürdürdü. Onun yöntemleri çokça eleştirildi. Şeyhülislam olarak, tamamen dini amaçlarla teşkil edilen ‘vakıfların’ Sinema salonlarına ve ‘Turan birahanelerine’ dönüştürülmesini engellemek adına hiçbir adım atmamış olması muhalifleri tarafından aleyhine kullanılmış olsa da, azledilmesi hayrına oldu. Hayri Bey, meslektaşlarının Ermenilere yönelik katliam politikasını eleştirecek kadar cesur ve bağımsızdı. Aynı şekilde Enver’in divan-ı harplerinin emriyle birkaç Müslüman vaizin idam edilmesini de protesto etti. Bu vaizler, Alman ittifakını kınamış ve kürsülerden Alman İmparatorunu tenkit etmişlerdi. Hükümet bunları tutuklattı ve vatana ihanet suçlamasıyla Şer’i mahkemelere sevk etti. Davalar, şer’i mahkemelerin Müslüman olmayan bir yöneticiye veya Müslüman olmayan bir ittifaka yönelik davaları çözmeye yetkisi olmadığı gerekçesiyle reddedildi. Hükümet, Hayri Bey’in itirazlarına rağmen, bu vaizleri yeniden tutuklayarak sivil mahkemede yargıladı ve idama mahkûm etti. Tam da bu sıralarda, medreselerde ve doğrudan şeyhülislamın denetimine tâbi Fatih’te bulunan mekteplerde, güçlü bir Alman karşıtı ruhun alametleri belirmeye başladı.⁵⁴ Bu medreselerden mezun talebelerin, laik mekteplerden mezun olanlara nazaran, devlet memuriyetine atanma hususunda zorluk yaşayacaklarına inanmak için somut nedenleri vardı. Evkaf Nazırı, talebeleri isyana teşvik eden müderrisleri azletmek için harekete geçse de, Hayri Bey buna itiraz etti. Maarif Nezareti’ndeki Alman danışmanlar, memur yetiştiren yüksek mektep müfredatlarından dini eğitiminin derhal çıkarılmasını talep etti. Bunun üzerine hükümet, prensipte Alman

⁵² Ubeydullah Efgani, Dersaadet matbaasında basılan hicri 1331 (1912-1913) tarihli bahsi geçen eserine, *cihad* vurgusuyla giriş yapmaktaydı: “Ey müminler, eğer din-i mübin-i İslâm’ın rükûn-ı azâmî olan mâlen bedenî cihad mefruzunda kusur ve fütur eder de dinimizden irtidat ederseniz Cenâb-ı Hak sizi bütün bütün terk ile yerinize diğer bir kavm-i cedid halk buyuracaktır.” (Efgani, 1331: 2).

⁵³ Ubeydullaf Efgani’nin bu iddialara karşı savunması ise şöyledi: “700 senelik Türk Hakanlığını İslâmiyetin kiblegâhı olan hilafet-i uzmayı, vatani, İslam nâmusunu muhafaza ettiklerinden seyf-i sarim Hazret-i Halid ve Eyüb el-Ensari mesabesinde bulunan Abdülhalim ve Enver, Bekir, Rauf, Cavid ve emsali büyük ve küçük askerlere ve onlara mâlen ve nakden muavenette bulunan ağniya-i şâkirine ta’zimen ve takdimen salavat getirmeliğim bazılarınca adâb-ı şer’iyyeye muhalif gibi yazılmış...” (Efgani, 1322: 2).

⁵⁴ Hayri Bey’in itirazları paragrafı da Arap Bülteni’nden alınmıştır. (TNA, FO 882/25/3).

danışmanların desteklenmesine ve Müslümanları ilgilendiren davalar haricindeki tüm davaların sivil hukuk mahkemelerinde görülmesine karar verdi. Hayri Bey, şeyhülislamlık yetkilerinin daha da azaltılmasını protesto ederek istifa edince, yerine Musa Kazım getirildi. Bu tarihten itibaren mutaassıp ulemaya yönelik infazlar devam etti, medrese talebeleri ve sarıklılar takımının kıdemli üyeleri sürgüne gönderildi. Vicdanlı Türk uleması ise harbi ve harbe yol açan politikayı tasvip etmemekteydi. Bu ulema, nüfuzlarının azalmaya başladığının, Türk gençleri üzerindeki hâkimiyetlerinin giderek gevşediğinin farkındaydı. Fanatik 'milliyetçiler' tarafından idare edilen ve liberal fikirlere sahip dini bütün ulemanın yerine, dinsiz⁵⁵ fırsatçılar⁵⁶ tarafından yönlendirilen yeni bir ulema sınıfı yaratmak isteyen bir İttihat Terakki'nin istenmediğini anlamışlardı. Ancak ellerinden itiraz etmekten fazlası gelmemekte ve alenen protesto etmek her geçen gün daha da tehlikeli bir hâl almaktaydı" (TBL, IOR/L/PS/18/B26: 23-24).

4. Sonuç

Zaman zaman son derece güçlü ve etkileyici pasajların yer aldığı bu derleme raporda, ele alınan çoğu olay, yerli ve yabancı kaynaklarla kolayca teyit edilebilecek niteliktedir. Fakat bu olayların 'yorum'lanması belirli bir amaç doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bu amaç da savaş halinde olunan bir ülkenin entelektüel ve politik gücünü hasıraltı etmek yahut başbakana yaranmak maksadıyla olumsuz bir imaja büründürmektir. İmparatorluk tebaasının merkezi iktidar karşısında itaatkâr olduğu tespiti raporda yer alan önemli tespitlerden biridir. İngilizler, David Lloyd George'un başbakanlığı döneminde (1916-1922), I. Dünya Harbi'nde galip geldikten sonra -hiç şüphesiz bu rapordaki tespitlerin de tesiri ile- 13 Kasım 1918 ve 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal etmiştir. İngilizler bu işgaller esnasında, Osmanlı tebaasının politik iktidara karşı itaatkâr bir yapıya sahip olduğu varsayımlarını sınama imkânı bulmuşlar ve 19 Mayıs 1919'da başlatılan milli mücadele neticesinde hiç de öyle sandıkları gibi kaderlerine tamamen boyun eğen bir milletle karşılaşmadıklarını deneysel olarak tecrübe etmişlerdir. Raporda ayrıca, bağlı bulunduğumuz pozitivist tarih yöntemiyle doğrulanması ya da çürütülmesi oldukça güç bazı 'yorum'lar mevcuttur. Bu yorumlara göre, 1908 sonrası imparatorlukta gerçekleştirilen birçok suikastın faili olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Pozitivist tarih yöntemi belirli savların, deliller/belgeler yahut en azından mantıki gerekçelerle desteklenmesi prensibine dayalıdır. Hal böyleyken raporda herhangi bir belge ortaya konulmaksızın bütün bu suikastlarda İttihat ve Terakki'nin parmağı olduğunu iddia etmek rapordaki sübjektif-manipülatif yaklaşımı ele veren bir çok unsurdan sadece biridir. Nitekim 31 Mart isyanı ve Mahmud Şevket Paşa suikastının İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin işi olduğu yönündeki iddialar da ispatlanamayan yorumlar olmaktan öteye geçememektedir. Bu raporun satır aralarına bakarak, Türk tarih yazımında hala tartışma konusu olan 31 Mart Vakası'nda İngilizlerin hangi tarafı desteklediğine dair ipuçları edinmek de mümkündür. Raporda 31 Mart Vakası'nın ardında Almanya'nın yer aldığı ima edilmektedir. Öyle anlaşılıyor ki İngilizler bu olayda İttihat ve Terakki muhalifi *Volkan gazetesi*, *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti* ve muhafazakâr Müslüman ulemayı desteklemişlerdir.

Raporda 31 Mart Vakası'na, *Tanin* gazetesi ve Yazı İşleri Müdürü Hüseyin Cahid'e sıklıkla atfı yapılmasına rağmen *Volkan* gazetesi, *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti* ve muhafazakâr ulema hakkında olumsuz bir tek eleştiri dahi yapılmaması da bu bağlamda değerlendirilebilir. Sadece bu rapora bakarak dahi, İngilizlerin 1908-1917 arasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhafazakâr ulemayı, *Volkan* ve *Serbesti* gazetelerini, *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti*'ni, Ermenileri, Rumları, Bulgarları ve Sırpıları desteklediği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Rapordaki ifadelerden İngilizlerin, Sadrazam Kıbrıslı Kamil ve Sadrazam Hüseyin Hilmi paşaların görevinden ayrılmasına son derece içerlediği anlaşılmaktadır. Bu olaylar, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin

⁵⁵ Ubeydullah Efgani, İttihat ve Terakki'ye karşı Hürriyet ve İtilaf başta olmak üzere muhalif unsurlar tarafından da kullanıldığı anlaşılan "dinsiz" ithamı hakkında şöyle bir izahta bulunmaktadır: "Evvelemin hükümet-i asker ve ordu-yı asker kendi vazifelerinde siddk ve sadakatle faaliyet ve son derece sa'y ü gayret ve bedel-i himmet edüp de savm u salât ve hac gibi ibadette kusur ve fütur ederse bu gibi kusurlarından dolayı hükümet ve asâkiri ve kumandanlarını bir kimse dinsizlik gibi tâbir ile zem ü kadh ederse katli vâcib" tir (Efgani, 1322: 10-11).

⁵⁶ "irreligious time-servers."

baskıları sonucunda gerçekleştirdiğinden, İngilizler cemiyete cephe almışlardır. Cemiyeti Almanlara kaptırmamak adına birkaç teşebbüste bulunmuşlarsa da imparatorluğun Almanya ile II. Abdülhamid döneminde geliştirdiği politik ve askeri dengeleri değiştirmeyi başaramamışlardır. Raporda ayrıca İttihat ve Terakki ulemasına mensup Ubeydullah Efgani'nin milli din ve milli devlet inşa etme çabaları, *Kavm-i Cedid* adlı kitaptan manipülatif örneklerle ortaya konulurken Müslüman muhafazakâr ulemanın tekfir müessesesinden destek alınması da son derece manidar görünmektedir. İngilizler farmasonluk meselesinde de her nasılsa muhafazakâr ulema ile aynı safta yer almaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti milliyet ve din ayırt etmeksizin tüm Osmanlı tebaasını hukuk önünde eşit haklara sahip birer Osmanlı yurttaşı haline getirmeyi amaçlayan Osmanlılık ülküsünü hayata geçirmişken İngilizlerin dünya basınında Osmanlı'nın Rum, Bulgar, Ermeni ve Sırp tebaasına zulüm ve katliam yapmakta olduğu propagandasını hızlandırması da ayrıca dikkate şayandır. Liberal kapitalist paradigmanın öncüsü emperyalist İngilizler, Yunan bağımsızlığını, Arap bağımsızlığını, Bulgar, Sırp ve Ermeni bağımsızlıklarını desteklerken, hukukun üstünlüğü ilkesini benimseyen, batılı müfredatlara göre öğrenim görmüş, liberal görüşlere sahip, yabancı dil bilen meşruti monarşi taraftarı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, sırf İngiliz politikasına hizmet etmiyorlar diye alenen cephe almışlardır. Bunun yanı sıra raporda oryantalist motifler de göze çarpmaktadır. II. Meşruiyetin ilanı, Hareket Ordusu'nun İstanbul'u zaptı ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi sonucunda anayasaya ve basın hürriyetine kavuşan, meclisi ve Kanun-ı Esasî'si olan bir meşruti monarşi valisine 'diktatör' lakabının yakıştırılması bunun müşahhas örnekleri arasındadır. Cemal Paşa, Suriye Vilayeti Genel Valisi ve IV. Ordu Komutanı'dır. Cemal Paşa'nın, ülke harbin ortasında dört bir cephede çarpışırken ve Ortadoğu'daki Arap unsurlar İngilizler ve Fransızlar tarafından sürekli kışkırtılırken vilayetdeki tahılı kontrolü altına alması gayet normal bir askeri-idari tedbir iken bu tedbir, raporda tröst-borsa-zimmete para geçirme üçgeninde manipüle edilmiştir. Hatta bununla da yetinmeyip Cemal Paşa'nın Lübnan halkını topyekün, bilinçli ve sistematik olarak aç bıraktığı iddia edilmiştir. Bütün bu çarpıtmaların arkasındaki asıl niyetin, hem 1916'da Arap Büro'nun kurulmasında hem de Sykes-Picot gizli anlaşmasının imzalanmasında öncü rol oynayan Mark Sykes'ın Fransızlarla birlikte Ortadoğu'yu yeniden şekillendirme planına zemin hazırlamak olduğu aşikârdır.

Balkan harplerinden sonra Osmanlılık yerine Türkçülük ülküsünü benimsemek zorunda kalan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, anayasal-hukuki temellerini Thomas Hobbes'un 'insan insanın kurdudur' felsefesi ile maddeci-mekanisist-dindışı-pozitif sermayeci temeller üzerine bina etmiş (Duralı, 2013:19) İngilizler tarafından dinsizlikle, heteredoks milli ve seküler bir din yaratmaya çalışmakla, geleneksel dini ve ruhban sınıfını hor ve hakir görmekle itham edilmesi ise en hafif tabirle tutarsızlıktır. İngiliz istihbaratının bu toptancı ithamla, İttihat ve Terakki'nin Britanya ve Rusya'daki Müslüman nüfusa yönelik 'Türk hilafeti ve cihad çağrısını', 'Arap hilafeti ve dinsizlik propogandası'yla savuşturma gayretinde olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç itibarıyla Francis Bacon'dan itibaren 'bilgiyi güç' olarak telakki eden Britanya'nın bir taraftan ordu ve donanmasıyla imparatorluk topraklarını işgal etmek öte yandan istihbarat birimleri aracılığıyla dünya kamuoyunu abartılı Bulgar ve Ermeni katliamı propagandasıyla Osmanlı aleyhinde kışkırtmak; milliyetçilik ile halifeliği Arap tebaayı imparatorluktan koparmak; farmasonluk ve dinsizlik suçlamasını ise İttihat ve Terakki'yi içerden yıpratmak amacıyla bir 'silah'a dönüştürme gayreti içinde olduğu aşikârdır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Annuaire de Législation Française/Publié par la Société de Législation Comparée. (1902). Paris.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I. (1997). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aycan, İ. (1996). Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 14, İstanbul, s. 447- 448.
- Balkan Savaşları'na Katılan Komutanların Yaşam Öyküleri (Alay ve Daha Üst Birlik Komutanları), (2004). Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Bardakçı, M. (2015). Enver, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Baubérot, J. (2000). Histoire de la Laïcité en France, Paris: Presses Universitaires de France, Humensis.
- Birinci, A. (2002). 31 Mart Vak'asının Bir Yorumu, Türkler Ansiklopedisi, 13, (Ed., Hasan Celâl Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), s. 335-375, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Birinci, A. (2010). Mehmet Şerif Paşa (1865-1951), Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 39, İstanbul, s. 1-2.
- Britannica. (2023a, 21 Haziran). Hierophant, Erişim adresi: https://www.britannica.com/topic/hierophant?utm_campaign=bextension&utm_medium=chrome&utm_source=ebinsights&utm_content=hierophant
- Britannica. (2023b, 20 Mayıs). Propaganda. Erişim adresi: <https://www.britannica.com/topic/propaganda>
- Britannica. (2023c, 28 Mayıs). Dominance and Dominions. Erişim adresi: [https://www.britannica.com/place/British-Empire/Dominance-and-dominions#ref86627%20\(Eri%C5%9Fim%20Tarihi:%202011.%202008.%202023](https://www.britannica.com/place/British-Empire/Dominance-and-dominions#ref86627%20(Eri%C5%9Fim%20Tarihi:%202011.%202008.%202023)
- Buzpınar, Ş. T. (2020). Aziz Ali Mısırî, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 30, Ankara, s. 2-3.
- Cemal Paşa, (2006). Hatıralar, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çiçek, M. T. (2012). Cemal Pasha's Governorate in Syria, 1914-1917, Doktora Tezi. Sabancı Üniversitesi, İstanbul.
- Diyânet İslâm Ansiklopedisi, (1988). Kölemen Abdullah Paşa, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul, 128.
- Doessant, S. (2009). Le général Louis André, l'affaire Dreyfus et l'affaire des Fiches, Bulletin de la Sabix, Société des amis de la Bibliothèque et de l'Histoire de l'École polytechnique, 43, s. 26-27.
- Duralı, Ş. T. (2013). Çağdaş Küresel Medeniyet: Anlamı, Gelişimi, Konumu, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Efganî, U. (1322/1906-1907), Kavm-İ Cedid'de Salavat Bahsine Mu'teriz Olanlara Kur'an'ı Azimü's-Şanın İnzar ve İhtarı, İstanbul: Şems Matbaası.
- Efganî, U. (1331/1905-1906), Kavm-i Cedid, İstanbul: Dersaadet Matbaası.
- Elmas, M. (2020). I. Cihan Harbi'nde Osmanlı Devleti Üzerindeki Yahudi Etkisi, Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Ergül, S. (2019). Cemâleddin Efganî ve Fikirleri, İstanbul: Stratejik Düşünce ve Analiz Merkezi.
- Ertekin, F. (2021), Tarihte Yöntem Problemi Üzerine Bazı Düşünceler, Tarih Düşüncesi Yazıları, Yay. Haz: Arzu İbişi Temelli, Cemalettin Ergün, Ayhan Bıçak, s. 98-107.

- Ertekin, F. (2022a). 31 Mart Vakası Sonrası Hareket Ordusu'yla İstanbul'u Kuşatan Manastır Milli Taburu'nda Görevli Bir Subayın Günlüğü, *Harp Tarihi Dergisi*, 6, s. 65-94.
- Ertekin, F. (2022b). İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Fergusson, T. G. (1984). *British Military Intelligence 1870-1914: The Development Of A Modern Intelligence Organization*, University Publications of America.
- Foreign Office (FO) 881/5168A.
- Foreign Office (FO) 195-2323/26.
- Foreign Office (FO) 195-2323/29.
- Foreign Office (FO) 882-25, No.3, No. 23, No. 29.
- Gilmour, D. (2004). George Nathaniel Curzon (1859-1925), *Oxford Dictionary of National Biography: From The Earliest Times To The Year 2000*, Ed: H.C.G. Matthew & Brian Harrison, C. 14, Oxford University Press, 792-799.
- Gökbayır, S. (2012). Gizli Bir Cemiyetten İktidara: Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Seçimleri Siyasi Programı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3 (1), s. 61-96.
- Göl, H. (2021). Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7 (1), s. 334-362.
- Hanioglu, Ş. (1989). Notes on the Young Turks and the Freemasons, 1875-1908, *Middle Eastern Studies*, 25 (2), s. 186-197.
- India Office Records and Private Papers IOR/L/PS/18/B267.
- India Office Records and Private Papers IOR/L/PS/18/B309.
- Karaman, H. (1994). Cemâleddin Efganî, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10, İstanbul, s. 465-466.
- Kedourie, E. (1971). Young Turks, Freemasons and Jews, *Middle Eastern Studies*, 7 (1), s. 89- 104.
- Koloğlu, O. (1992). Celal Nuri'nin Jeune Turc Gazetesi ve Siyonist Bağı, *Tarih ve Toplum*, 18 (108), s. 46-48.
- Kuneralp, S. (1999). Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922), İstanbul: İsis.
- Kurşun, Z. (2000). İbrahim Hakkı Paşa, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21, Ankara, s. 311-314.
- Küçük, C. (1991). Bâbüali Baskını, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4, s. 389-390.
- Mohs, P. A. (2008). *Military Intelligence and the Arab Revolt: The First Modern Intelligence War*, London and New York: Routledge.
- Ortaylı, İ. (1981), İkinci Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 479.
- Oxford Dictionary of National Biography: From The Earliest Times to the Year 2000*. (2004). Ed: H. C. G. Matthew & Brian Harrison, 50, Oxford: Oxford University Press.
- Polat, Ü. G. (2010). Türk-Alman Propagandası Karşısında Arap Bürosu'nun Kuruluşu, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 26 (76), s. 97-132.
- Polat, Ü. G. (2023), İhanet mi Taktik mi? Cemal Paşa'nın Suriye Krallığı Meselesi, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 38 (1), s. 207-230.
- Saini, R. K. (2018), England Failed To Do Her Duty towards Them: the India Office And Pauper Indians in the Metropole, 1857–1914, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 46 (2), s. 226-256.

- Selvi, H. (2023, 28 Mayıs) ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau Öyküsü ve Gerçekler, Erişim adresi:<https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/abd-buyukelcisi-henry-morgenthau-oykusu-ve-gercekler/>
- Sezer, S. (2017), Osmanlı Suriyesi'nde Islahat Tartışmaları ve Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Suriye Siyaseti, Doktora Tezi. Galatasaray Üniversitesi, İstanbul.
- Sursockhouse, (2023, 3 Nisan). Early History. Erişim adresi: <https://sursockhouse.com/early-history/#:~:text=The%20Sursock%20family%20is%20a,within%20the%20flourishing%20Ottoman%20Empire>
- The National Archives (TNA). (2023, 15 Ocak). Erişim adresi: <https://discovery.nationalarchives.gov.uk/browse/r/h/9c89500d-be8b-4d4d-9d40-a74cfd8f7de7>
- The National Archives (TNA). (Ocak 1916). CAB 42/7, Establishment of an Arab Bureau in Cairo.
- Tunaya, T. Z. (1988). Türkiye'de Siyasal Partiler, C. I, İkinci Meşrutiyet Dönemi. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Tunç, S. (2011), Quai D'orsay Belgelerinin Işığında II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Suriye'de Ayrılmış Eğilimli Bir Muhtariyet Girişimi: Reşit Mutran olayı, Tarih İncelemeleri Dergisi, 26 (2), s. 475-506.
- Türkmen, Z. (2003), Mahmud Şevket Paşa, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. 27, Ankara, s. 384-386.
- Uçarol, R. (1995). Siyasi Tarih (1789-1994), İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Vaultier, J. B. (2006). Émile Combes, Vulgarisation et Politique de la Préhistoire, Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest, 113 (2), s. 7-28.
- Westrate, B. (1992) The Arab Bureau: British Policy in the Middle East 1916-1920, Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
- Yozgat, N. ve Kartın, C. (2021). Arap Bürosu'nun Gizli Raporları: Arap Bülteni, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (2), 247-286.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 208-232, doi: 10.11616/asbi.1392917

Yeni Medyanın Sürdürülebilirlik Bakış Açısına Göre İncelenmesi: Bibliyometrik Analiz*

Analyzing New Media from a Sustainability Perspective: A Bibliometric Analysis

Mehmet Arif ARIK¹, Mehmet KAYAKUŞ², Ayşad GÜDEKLİ³, Derya ÇİZMELİ⁴

Geliş Tarihi (Received): 19.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 13.12.2023

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Medyanın sınırsız insan ihtiyaçlarını gözeterek toplumu devamlı olarak irrasyonel tüketime yönlendirmesi sonucu küresel kaynak ve ihtiyaç dengesi bozulmuş, çevresel ve insani sorunlar gün yüzüne çıkmıştır. Çalışmada, sürdürülebilirlik, medya ve inovasyon ilişkisine yönelik yayınlanan makalelerin kavramsal, entelektüel ve sosyal yapılarını ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu bağlamda 2002-2023 yılları arasında Web of Science veri tabanında bulunan ve başlığında "sürdürülebilirlik" "medya" "yeni medya" ve "inovasyon" kelimeleri yer alan 1329 makale bibliyometrik analize tabi tutulmuştur. Analiz sonucu 2017 yılından sonra konuyla ilgili yayınlanan makalelerin sayısında büyük bir artış görülmektedir. Çalışma konusuyla ilgili en çok makale "Çevre Bilimleri" kategorisinde yer almaktadır. Makalelerin çoğunluğu Çin Halk Cumhuriyeti'nde yayınlanmasına karşın en çok atıf alan ülke İngiltere'dir. "Sustainability" (Sürdürülebilirlik), hem en çok yayın yapılan dergi olarak hem de konuyla ilgili çalışmalarda en çok kullanılan kelime olarak öne çıkmıştır.

Anahtar kelimeler: Yeni Medya, Sürdürülebilirlik, İnovasyon

&

Abstract: As a result of the media's continuously directing society towards irrational consumption by considering unlimited human needs, the global balance of resources and needs has been disrupted, and environmental and humanitarian problems have emerged. This study aims to reveal the conceptual, intellectual, and social structures of the articles published on the relationship between sustainability, media, and innovation. In this context, 1329 articles in the Web of Science database between 2002 and 2023 with the words "sustainability," "media," "new media," and "innovation" in the title were subjected to bibliometric analysis. As a result of the analysis, there has been a significant increase in the number of articles published on the subject since 2017. Most articles about the study are in the "Environmental Sciences" category. Although most of the articles were published in the People's Republic of China, the most cited country is the UK. "Sustainability" stands out both as the journal with the highest number of publications and as the most used word in the studies on the subject.

Keywords: New Media, Sustainability, Innovation

Atıf/Cite as: Arık, M. A., Kayakuş, M., Güdekli, A., Çizmeli, D. (2024). Yeni Medyanın Sürdürülebilirlik Bakış Açısına Göre İncelenmesi: Bibliyometrik Analiz. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 208-232. doi: 10.11616/asbi.1392917

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu çalışma TÜBİTAK (Proje numarası: 122G088) tarafından desteklenmektedir.

¹ Mehmet Arif Arık, Akdeniz Üniversitesi, m.arif.arik@gmail.com.

² Doç. Dr., Mehmet Kayakuş, Akdeniz Üniversitesi, mehmetkayakus@akdeniz.edu.tr (Sorumlu Yazar)

³ Doç. Dr., Ayşad Güdekli, Akdeniz Üniversitesi, agudekli@akdeniz.edu.tr.

⁴ Derya Çizmeli, Akdeniz Üniversitesi, cizmelid@gmail.com.

1. Giriş

İletişim insan doğası için gerekli bir faaliyet olarak tarihin başlangıcından itibaren bireyler arasında gerçekleşmektedir. Bu faaliyet ilk zamanlarda jest, mimik ve sesler kullanılarak yüz yüze gerçekleştirilirken süregelen zamanda insanların toplumsal hayata geçmesi ve teknolojinin büyük bir hızla gelişmesi sonucu, uzun mesafeler arasında zaman ve mekândan bağımsız, insan-insan veya insan makine arasında gerçekleşebilen bir eylem olmuştur. İletişimdeki değişimin en temel etkeni ise iletişim alanında bir ihtiyacı karşılamak veya iletişim eylemini daha konforlu ve verimli gerçekleştirmek amacıyla kullanılmaya başlanan inovasyonlar ve teknolojilerdir.

Kullanılan yenilikçi araçlar ve inovasyonlar açısından iletişimi biçimsel olarak dönüştüren dört farklı dönem bulunmaktadır. Bu dönemlerin ilki yazılı iletişimin ortaya çıktığı "Chirografik" dönem, matbaanın bulunduğu ve basılı materyallerin yaygınlaştığı Gutenberg dönemi, telgraf, radyo, telefon ve televizyon gibi iletişim araçlarının icat edildiği elektronik dönem (Baldini, 2000:5), ve son olarak Charles Babbage'in "analitik makinası" ve Louis Daguerre'in "dagerotip"i ile başlayan ve günümüze kadar devam eden bilgisayar ve internet dönemidir. Her dönem bünyesinde bulundurduğu iletişim araçlarına ve medyaya farklı özellikler ve görevler katarak ilerlemiştir. Örneğin matbaanın gelişmesi reform hareketlerini tetikleyip akılcı, eleştirel bir toplumun önünü açarken 2. Dünya savaşı sonrasında gerçekleşen modernizm akımıyla televizyon, radyo ve gazete gibi kitle iletişim araçları sermaye odaklı bir yapıya bürünmüş ve tüketim kültürünün oluşmasında ve yayılmasında önemli bir rol oynamıştır (Taylan ve Arkan, 2008).

20. yüzyılın sonlarına doğru tüketim kültürünün yol açtığı ekolojik kriz gibi yıkıcı etkilere karşı sürdürülebilir gelişim hareketi başlamıştır (Boschele, 2020). Sürdürülebilirlik tüm dünyada önemli bir gündem maddesi olmasına karşın başlangıçta medya sektörünün ihmal ettiği bir konudur (Zengin, 2014). Ancak 1990 yılından itibaren medyadaki yenilikçi gelişmenin, denetim, demokrasi, yönetim ve çatışma sonrası gündemin vazgeçilmez bir ögesi olduğu gibi, sağlık, yoksulluğun azaltılması, yolsuzlukla mücadele ve ekonomik kalkınma gibi sürdürülebilirlik faaliyetlerini destekleyen bir rol oynadığı anlaşılmıştır (Whitehouse, 2009:76).

Sürdürülebilirliğin kavram olarak çok geniş kapsamı ve birçok farklı tanımı bulunmasına karşın en kabul gören tanımı; "bugünün gereksinim ve beklentilerini, gelecek kuşakların kendi gereksinimlerini ve beklentilerini karşılama olanaklarını tehlikeye atmaksızın karşılamaktır" (Emrealp, 2005:14) şeklindedir. Tanımda yer alan gereksinim ve gelecek kuşaklar ifadeleri, kavramın adalet ve eşitlik anlayışı çerçevesinde ele alındığını göstermektedir (Turgut, 1998:704).

Medya ve iletişim araçları, tarihsel serüveninde yaşadığı inovatif değişimlerin çevre ve sürdürülebilirlikle ilgili konulara doğrudan etkileri olmuştur. Örneğin dijitalleşme, bilginin üretilmesi, çoğaltılması, dağıtılması ve saklanması için kullanılan kâğıt, mürekkep, matbaa gibi sarf malzemeleri ile taşıma ve depolama gibi üretim maliyetlerini azaltmıştır.

Medyanın sürdürülebilirlikle ilişkisi sadece teknik ve teknolojik açıdan yaşadığı değişimlerle değil, kişiler arası değerler, adalet ve toplumsal yargılar inşa etmek için etkili bir araç olmasıyla da alakalıdır. Medya inşa ettiği yargılar ve kavramlar arasındaki ilişkileri, sosyal-ekolojik adalet ve sürdürülebilirlik üzerinde etkileri olan, mekân ve zaman boyunca kolektif gelişime katkıda bulunan tercihleri ve çevre ve ekolojik adaletle ilgili davranışların uygunluğu ve ahlakiliği üzerine düşünceleri de şekillendirir (Calcagni vd., 2019). Bu bakımdan, değerlerin birbirleri arasındaki ilişkiyle boyutuyla estetik ve statü gibi bireylerin ekosistemlerden elde ettiği gayri maddi fayda ve değerlere odaklanan kültürel ekosistem hizmetlerinin medya aracılığıyla nasıl ve ne şekilde oluşturulduğu ve desteklendiğini incelemek literatürünün ilgi odağına girmektedir (Calcagni vd., 2019). Bu doğrultuda medya ve sürdürülebilirlik ilişkisinin

literatürdeki durumunu ortaya koymak önem arz etmektedir. Bu çalışmada “medya”, “yeni medya”, “sürdürülebilirlik” ve “inovasyon” kelimelerinin sadece makale başlıkları, özet ve anahtar kelimeler içerisinde yer aldığı çalışmalar WoS veri tabanında aratılarak toplanmış, veri seti oluşturulmuş ve bibliyometrik analiz tekniğiyle incelenmiştir. Bu doğrultuda literatürdeki çalışmaların türleri, yazarları ve yapıldığı ülkelerle birlikte atıf analizleriyle en çok etkileşime sahip çalışmalar, yazarlar ve ortak yazarlık durumları gibi literatürün kavramsal, entelektüel ve sosyal yapısı ortaya konulmuştur.

1.1. Medya, inovasyon ve sürdürülebilirlik

Sürdürülebilirlik, medya için hem bir gündem maddesi olarak hem de kitle iletişim aracı formatına uyarlanması bakımından zor bir kavramdır (Center on Sustainable Consumption and Production [CSCP], 2010:6-7). Kavramın geniş, karmaşık ve kapsayıcı olması sebebiyle medya sektörü gibi spesifik bir alan için ele alındığında kısıtlanarak incelenmesini gerektirmektedir. Bu bağlamda medya, inovasyon ve sürdürülebilir gelişme ilişkisi iki farklı açıdan ele alınmaktadır (Zengin, 2014). Bu açılardan ilki, kitle iletişim araçlarının, sürdürülebilirlik ve çevre ile ilgili konuları anlaşılır bir biçimde topluma aktararak çevre ve birey arasındaki ilişkisel, sosyal ve ekolojik değerleri ve çevresel adalet yargılarını oluşturmada oynadığı rolle ilgilidir (Calcagni vd., 2019; Zengin, 2014). Bu bağlamda medya, geniş kitlelere ulaşarak sürdürülebilir gelişme konusunda bilgilendirme ve bilinçlendirme için iletişim stratejileri geliştirmekte ve uygulamaktadır (Programme des Nations Unies Pour l'Environnement [PNUE], 2005).

Medya ve sürdürülebilirlik ilişkisinin ikinci boyutu ise medya sektöründeki inovasyonların ve sürdürülebilir gelişmenin ekonomi-çevre ilişkisiyle alakalıdır. Medya sektöründe kâğıt kullanımının azaltılması veya geri dönüşümlü kağıtların tercih edilmesi, üretim ve dağıtım kanallarında sayısal tabanlı yeni iletişim teknolojilerinden ve internetten yararlanılması gibi medyanın sürdürülebilir gelişme etrafında yapılandırılması bu ilişkiyi temsil etmektedir (Union de la Presse Francophone, 2012).

Bu iki açığa ek olarak iletişim araçlarının ve medyanın sürdürülebilirlikle ilişkisinde, yenilikçi araçlar ve inovasyonlarla geçirdiği doğal evrimi süresince çevre ve sürdürülebilirlikle ilgili konularda bünyesine kattığı faydalı veya zararlı özellikler ve görevler bulunmaktadır. Bu noktada iletişimin dönüşümünde rol oynayan yenilikçi iletişim araçlarına ve inovasyonlara göz atmak, medya ve iletişim araçlarının günümüzdeki yapılanmasını anlamak ve bünyesine eklenen sürdürülebilirlikle ilişkili gelişimleri tanımak için önem arz etmektedir.

1.2. Medyanın yenilikçi araçları ve inovasyonları

Yazılı iletişim araçlarının ortaya çıkışı yüz yüze iletişimin zamana, uzama ve insana bağımlı yapısının kalıcı olmaması, hataya ve anlaşmazlıklara imkân vermesi ve bilgi dağıtımının zahmetli oluşu yüzünden olmuştur. Yazılı materyallerle gerçekleşen iletişimin, sözle kurulan iletişime nazaran doğrulanabilir olması ve zamana direnebilen yapısı sebebiyle yalnızca haberleşme amacıyla değil geniş topraklar arasında kanun ve kararların duyurulması için de kullanılmıştır. Bu durum iletişim araçlarına haberleşme görevinin yanında merkezi otoriteyi temsil etme, yönlendirme ve kontrol altında tutma gibi günümüze kadar sürecek ikincil bir görev atfetmiştir (Innis, 2006). Özellikle teknolojinin belirleyici rolü üzerine duran Innis (2006) medyaya ve iletişim araçlarına sahiplik eden “imparatorlukların” kendi dönemlerini yalnızca bir sonraki daha gelişmiş iletişim aracı bulunana kadar yaşayabildiğini belirtmektedir. Bu denli büyük bir önem atfedilen iletişim araçları, yazının bulunmasından hareketli matbaacılığa kadar geçen sürede “otoritenin temsili” gibi önemli bir görevi bünyesine katmıştır. Öte yandan bu dönemde yazılı materyallerin üretimi ve dağıtımı için maliyet oluşması iletişim araçları ve medyanın, sürdürülebilir-ekonomi açısından için ilk olumsuz etkiye sahip olmasını sağlamıştır.

İletişimi dönüştüren ikinci dönemi basım tekniklerinde gerçekleşen yenilikçi fikirler başlatmıştır. Bu yeniliğin en kilit ismi ise Johann Gutenberg'dir. Gutenberg'in matbaa alanına getirdiği yenilik, hareketli metal harfleri basım için kullanmasıyla oluşmuştur. Bu dayanıklı harfler, tekrar tekrar düzenlenip kullanılabilirdiğinden kitapların daha az zahmetle, daha hızlı sürede basılmasına imkân vermiştir (Kaya, 2020). Gutenberg'in matbaa tekniği, kilisenin otoritesinin ve kararlarının sorgulanmaya başlanarak Hristiyan dünyasında büyük bir etki bırakan Protestan reformu sırasında Protestanların propaganda gücünü oluşturmuş, Almanların ana dillerinde okuma oranlarını arttırarak milli bilinçlerini yükseltmiş ve savunulan düşüncelerin hızlı bir şekilde yayılmasını sağlayarak geniş kitlelere ulaştırmıştır (Schaff, 2002:314-315; Holborn, 1942:129-131; Merriman, 2010:118). Matbaa alanındaki gelişmeler, mesajın bir araç vasıtasıyla geniş kitlelere ve gruplara iletimini sağlayan kitle iletişiminin ortaya çıkışında rol oynamış ve günümüz medyasının temelleri bu dönemde atılmıştır. Buna karşın matbaanın icadından sonra ise gazetenin bir kitle iletişim aracı haline gelmesi ancak on yedinci yüzyılda mümkün olmuştur (Üngör, 2020:384).

İletişim alanındaki en önemli gelişmeler ise yirminci yüzyılda kendini göstermiştir (Işık, 2012). Bu dönemde elektromanyetik dalgalarla mesajların aktarılması gerçekleşmiş, telsiz, radyo ve televizyon icat edilmiş ve iletişim tam olarak uzam ve zamandan bağımsız, ses ve görsel tabanlı, tek yönlü ve kitlesel olarak gerçekleştirilebilir hale gelmiştir. Öte yandan iletişim araçları ticarileşerek her evde kendine yer bulmaya başlamış (Crowley ve Heyer, 2010:184) ve beraberinde bu araçlara yönelik haber ve içerik hazırlayan organize kurumların veya başka bir deyişle medyanın yükselişi gerçekleşmiştir. Bu durum kitle iletişim araçlarının ve medyanın dünyayı bir futbol topu gibi küçülterek herkesin, her yerden ve her şeyden haberdar olabileceği "küresel bir köy" haline gelmesine sebep olmuştur. (McLuhan ve Povers, 2001).

Kitle iletişim araçları kendinden önceki dönemlerde yer alan iletişim araçlarına nazaran bir haberin veya bilginin birden fazla kişiye daha az maliyetle ve çabayla iletilmesini sağlamış ve bireyleri propaganda ile yönlendirme ve kontrol etme görevlerini atfetmiştir. Özellikle kitle iletişim araçlarının yükselişe geçtiği 20. yüzyıl, medyanın devletlerin bir ikna aracı olarak kullanıldığı ve devletlerin kontrolünde olduğu bir dönem olmuştur (Üngör, 2020:385). Televizyon, radyo, gazete, internet ve bilgisayarlar gibi yenilikçi araçlar medya endüstrisi ve küresel ekonominin en temel aracı olmuş, medyanın ülkelerin hegemonyasını veya tüketim kültürünü yaymak için kullanılmasını sağlamıştır.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısında icat edilen iki yenilikçi teknoloji hem kitle iletişim araçlarını hem de iletişim biçimlerini kökten dönüştürmüştür. Bu iki teknolojinin ilki internettir. İnternet olası bir nükleer savaş durumunda geleneksel iletişim yollarının kullanılamaması ihtimalini bertaraf etmek ve iletişimin devamlılığını sağlamak amacıyla oluşturulan bir ağıdır (Akgül ve Arslan, 2022). Ağın başarılı olmasıyla önce üniversitelerin sonra da ticari kuruluşların kullanmış devamında ağ büyümüş gelişmiş ve "İnternet" adını almıştır (Gönenç, 2003:88-89). Aynı dönemde başlangıçta analitik bir makine veya hesap makinesi olarak kullanılması planlanan bilgisayarlar gelişmiş, önce masaüstüne daha sonra da elde taşınabilen araçlar haline gelmiştir (Sığırcı, 2021). İki teknoloji diğer sektörlerde olduğu gibi medya sektöründe de kullanıma başlanmış, bilgisayarlar iletişim araçlarının yapısına girerek daha gelişmiş bir şekilde bulunan "yeni iletişim teknolojilerini" ortaya çıkarmıştır (Aytekin, 2012:102). İnternet ve bilgisayar ve mobil cihazlar gibi yeni iletişim teknolojileri ve sosyal medya, bloglar, vikiler ve video paylaşım siteleri gibi dijital platformlarla birlikte, medya çevrimiçi ağlarla kurulan, sayısal tabanlı, kullanıcısının içeriklerin üretim, dağıtım ve tüketim pratiklerine ortak eden etkileşim temelli bir "yeni medya"ya dönüşmüştür (Kayakuş ve Yiğit Açıkgöz, 2022). Yeni medya, ana akım kitle iletişiminin tek yönlü fikir alışverişine alternatif olarak paylaşımcı ve çoğulcu bir ekosistemin oluşturabilme imkanına sahiptir. Bu durum egemen düşüncelerden ziyade toplumun içerisinde yer alan azınlık görüşlerin temsil edilebilmesini de sağlamaktadır. Aynı dönemde ise kamuoyu gündeminde sürdürülebilirlik ile görüşler yaygınlaşmaya başlamıştır (Aknin vd.,

2002, Kayakuş ve Yiğit Açıkgöz, 2023). Özellikle çevre konusu akademik çevrelerin de ilgisini çekmiş, ekonomik boyutunun yanı sıra toplumsal yönüyle de farklı açılardan ele alınmıştır (Zengin, 2014).

1.3. Sürdürülebilirlik ve medya

Sürdürülebilirlik kavramının çok geniş ve kapsayıcı olmasından kaynaklı tam olarak üzerinde uzlaşılmış kesin ve net bir tanımı bulunmamaktadır (Ciegis, vd. 2009; Auzins ve Vanags 2012; Walid, vd. 2012; Kayakuş vd., 2023). Ancak kavramla ilişkili genel olarak bir tanım yapıldığında sürdürülebilirlik, toplum için önem arz eden özgürlük, adalet gibi değerlerin yükseltilmesi ve yoksulluk, çevre kirliliği gibi olumsuzlukların azaltılması veya ortadan kaldırılmasını hedefleyen kapsayıcı bir düşünce sistemidir (Dernbach, 2001; Kayakuş vd., 2023).

Sürdürülebilirlik düşüncesinin doğuşu çok eskiye, antik Yunan Mitolojisine kadar dayanmaktadır (Bozlağan, 2005:1013) Kavramın doğrudan bir şekilde medyayla ilişkilendirilmesi ise 1992 yılında Brezilya'nın Rio de Janerio şehrinde gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı ile başlamıştır (Zengin, 2014). Konferansta sürdürülebilir politikalarla ilgili ülkelerin ulusal ve uluslararası düzeyde ülkelerin iş birliği yapması ve bilgi paylaşımında bulunması görüşülmüştür (Turgut, 1998:704-706). Özellikle konferansın deklarasyon ilkelerinin uygulama belgesi olan ve "Gündem 21" şeklinde anılan karar metni sürdürülebilir politikalar için yol haritası olmuştur. Gündem 21'de 4 temel bölüm bulunmaktadır. Bu bölümlerin ilki gelişmekte olan ülkelere sağlanacak finansman desteklerinin belirlendiği finansman ve ekonomi bölümüdür. İkinci bölüm kalkınma kaynaklarının korunması ve yönetimiyle ilgilidir. Bu bölümde arazi kaynaklarının planlanması, orman ve biyolojik çeşitliliği korumak gibi faaliyet ve düzenlemeler bulunmaktadır. Üçüncü bölüm etkin sosyal grupların toplumsal ve ekonomik rollerinin güçlendirilmesine ayrılmıştır. Bu gruplar gençler ve çocuklar, kadınlar, çiftçiler, işçiler, ticaret ve endüstri çevreleri ile akademisyenler gibi örgütsel gruplardan oluşmaktadır. Dördüncü bölüm ise gelişmekte olan ülkelere sağlanacak bilim, eğitim ve öğretim, kurumsal düzenlemeler ve hukuki araçlar uygulama mekanizmalarını ve düzenlemelerini kapsamaktadır. Gündem 21 ile ülkelerin sürdürülebilirlikle ilgili politikaları demokrasi ve insan haklarının temel unsurları olan bir yaklaşımla düzenlenmiş olsa da beklenen etkiyi yaratamamış ve başarısız olmuştur (Özcüre, 2014). Bu başarısızlığı aşmak ve uygulanabilir politikalar geliştirmek amacıyla Rio konferansından tam 20 yıl sonra tekrardan Rio de Jenerio şehrinde yapılan ve Rio+20 olarak anılan Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi gerçekleştirilmiştir. Zirvede günümüz koşullarında ortaya çıkan veya çıkması muhtemel riskler ve tehditlere yönelik çözüm önerileri ve uygulanabilir gerçekçi stratejiler üretilmesine yönelik kararlar alınmıştır (Birleşmiş Milletler 2012). Gündem 21'den farklı olarak Rio+20'nin karar metninde sürdürülebilir gelişmenin insan odaklı olması, gençler ve çocuklar da dahil olmak üzere daha kapsayıcı bir yaklaşımın benimsenmesi, toplumsal cinsiyet eşitliği, kadınların ekonomik ve siyasal yaşama katılımlarının güçlendirilmesi, sosyal içermenin teşvik edilmesi gibi konular öne çıkmaktadır (Zengin 2014; Çınar, 2014; Gedik, 2020; Özmehmet, 2008). Öte yandan yine aynı zirvede, sürdürülebilir gelişme konusunda medyanın ve toplumun bilgilendirilmesi ve sürdürülebilir kalkınmaya etkin katılımının sağlanması, gerçekleştirilen faaliyetlerin ve elde edilen deneyimlerin açık, şeffaf bir biçimde kamusal kurumlar ve iştiraklerle paylaşılması, hükümet ve kamu arasındaki bilgi akışının hızlandırılmasıyla birlikte konunun gündemde yer alması açısından önemi vurgulanmıştır (Birleşmiş Milletler, 2012).

Rio konferansları sonucunda medyanın sürdürülebilirlikle ilgili ulusal ve uluslararası sorumlulukları şekillendirilmiştir. Bu sorumluluklar çerçevesinde medyanın kamuoyuna yönelik gerçekleştirebileceği faaliyetler Tablo 1.de gösterilmiştir.

Tablo 1: Medyanın Kamuoyuna Yönelik Gerçekleştirebileceği Faaliyetler

Sürdürülebilir Medya Üretimi:	Medya, çevresel etkileri minimize etmeyi, adil çalışma koşullarını desteklemeyi ve toplumsal sorumlulukları yerine getirmeye yönelik içerikleri üretebilir veya yayınlatabilir.
Yeni Medyanın Sürdürülebilirliği:	Yeni medya platformları, sürdürülebilirlik ilkelerine uygun olarak enerji tasarrufu ve karbon ayak izi azaltma stratejileri benimseyebilir. Aynı zamanda platformu kullanan bireyler arasında çevre farkındalığı ve sürdürülebilirlik bilincini arttıracak içerikler desteklenebilir.
Sürdürülebilirlik Haberciliği:	Medya, toplumsal cinsiyet eşitliği, kadınların ekonomik ve siyasal yaşama katılımlarının güçlendirilmesi, sosyal adalet, çevre ve ekolojik düzen gibi sürdürülebilirlikle ilgili haberleri ve konuları işleyerek toplum nezdinde gündem oluşturabilir.
Yenilikçi Sürdürülebilir Çözümler:	Medya ve yeni medya alanlarında sürdürülebilirlikle ilgili yenilikçi medya platformları, ekolojik araç ve teknoloji gibi sürdürülebilirlik çözümleri geliştirmek için inovasyonlar üretilebilir. Öte yandan bu inovasyonların tanıtımı ve yeniliğin yayılması için de medya ve yeni medya kullanılabilir.
İnovasyon ve Yaratıcı Sürdürülebilir İçerikler:	Yeni medya araçları geliştirerek veya kullanılarak yeni ve yaratıcı içerik üretim yöntemlerinin geliştirilmesine katkıda bulunabilir. Örneğin, sanal gerçeklik (VR) veya artırılmış gerçeklik (AR) gibi inovasyonları sürdürülebilirlik konularını bireylere veya kamuoyuna daha etkileyici bir şekilde aktarmak için kullanılabilir.
Çevresel İzleme ve Bilinçlendirme:	Medya, inovatif veri toplama ve analiz yöntemleri kullanarak çevresel değişiklikleri izleyebilir ve toplumu bilgilendirebilir. Bu, iklim değişikliği, doğal felaketler ve çevresel sorunlar gibi konuları kapsayabilir.

Medyanın sürdürülebilirlikle ilgili içerik üretimi, dağıtımı ve tanıtımı gibi faaliyetlerin yanı sıra hem sektörel hem de politik açıdan ifade özgürlüğü, tarafsızlık ve çoğulculuk ilkelerine uygun bir yapılanma oluşturması ve bu yapının hukuki, siyasi ve ekonomik çevreler tarafından desteklenmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda “Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Komisyonu” (UNESCO) bünyesinde kurulan “İletişimin Geliştirilmesi için Uluslararası Program”ı tarafından medyadaki sürdürülebilirliği gösteren beş ana kriter belirlenmiştir (UNESCO, 2008);

1. İfade ve haber alma özgürlüğünü koruyan, uluslararası düzeyde demokratik uygulamaları model alan, çoğulculuk ve çeşitliliği destekleyen aynı zamanda sivil toplumun katılımı sağlayan yasal, siyasi, düzenleyici ve denetleyici bir yapının bulunması.
2. Devlet tarafından çoğulculuk ve çeşitliliğin korunması amacıyla tekelleşmeyi önleyici tedbirlerin alınması, ekonomik dengenin ve şeffaflığın sağlanması.

3. Medya yapılanmasında özdenetimin esas hale gelmesi, hak haberciliğinin temel ilkelerinin ve nesnellüğün benimsenmesi, medya okuryazarlığının sağlanması, azınlıklar ve marjinal grupların göz ardı edilmeden temsil edilmesi ve yansıtılması.

4. Medyada çalışanlarının hem akademik düzeyde hem de mesleki açıdan yetkinliğinin artırılması, medya sektörünün meslek örgütleri, sendikalar, sivil toplum kuruluşları ve kamu kurumları tarafından izlenmesi ve desteklenmesi.

5. Toplumun her kesiminin erişebildiği bir medya için alt yapı oluşturulması, haberin toplanması ve dağıtımı için teknolojinin en verimli biçimde kullanılması (UNESCO, 2008:12-13).

2. Metodoloji

Bibliyometrik yöntem, bibliyometrik verilerin nicel teknikler kullanılarak uygulanmasını kapsamaktadır (Pritchard, 1969). Bibliyometrik yöntem kullanılan çalışmaların geçmişi çok eskiye, 1900'lü yılların başına dayanmasına karşın (Okubo, 1997:17) günümüzde popülaritesi büyük oranda artmıştır. Öyle ki Bibliyometrik yöntem kullanan yayınlar, son on yılda ortalama 1021 yayın ile yıllar içinde artmıştır (Albayrak, 2023). Bibliyometrik analiz; makale ve dergi performansları, iş birliği modelleri ve araştırma bileşenleri arasındaki popüler eğilimleri ortaya koymak için veya mevcut literatürdeki belirli bir alanın kavramsal ve entelektüel yapısını keşfetmek gibi çeşitli nedenlerle kullanılmaktadır (Donthu vd., 2021; Verma ve Gustafsson, 2020; Donthu vd., 2020). Özellikle teknolojinin ilerleyişine paralel olarak büyük verilere ulaşımın kolaylaşması bir alinyazındaki birikimci bilgilerin kapsayıcı bir biçimde ele alınarak incelenmesinin önünü açmıştır. Bu bakımdan Bibliyometrik yöntem, çalışmayı yönlendiren akademisyenlerin yorum yanlılığı ile gölgelenebilecek nitel tekniklere dayanma eğiliminde olan sistematik literatür incelemelerinin aksine (MacCoun, 1998:282), nicel tekniklere dayanmakta ve daha nesnel bulgular sağlayarak olası önyargıların önüne geçmektedir (Donthu vd., 2021b).

Bibliyometrik analiz aşağıdaki soruları ele almaktadır;

- Makaleler hangi indekste yayınlanmaktadır?
- Bu yazarların menşe ülkeleri hangileridir?
- Her çalışmanın temel ilgi alanları ve anahtar sözcükleri nelerdir?
- Literatürde atıf yapılan makaleler nasıldır?

Bibliyometrik analizde başvurulan temel iki teknik ise performans analizi ve bilim haritalama teknikleridir (Donthu vd., 2021b). İlk teknik olan *Performans analizi*, incelenen alandaki araştırma bileşenlerinin incelenmesine dayanır. Performans analiziyle birlikte araştırmacı; yazar, üniversite, enstitü vb. araştırma bileşenlerinin belirlenen alana katkılarını ve performanslarını incelenmektedir (Donthu vd., 2021b; Öztürk, 2021). Tanımlayıcı ve belirleyici olan performans analizi, bibliyometrik çalışmaların ayırt edici özelliğidir (Donthu vd., 2020:11). Diğer teknik ise *Bilim haritalama* tekniğidir. Bilim haritalandırma tekniği araştırma bileşenlerinin arasındaki ilişkilere odaklanır. Bu teknik, araştırma bileşenleri arasındaki entelektüel etkileşimler ve yapısal bağlantıları ortaya koymaya çalışan araştırma girişimleri için uygun bir yöntemdir. Bilim haritalama teknikleri arasında alıntı analizi, ortak alıntı analizi, bibliyografik birleştirme, ortak kelime analizi ve ortak yazarlık analizi yer almaktadır (Donthu vd., 2021b).

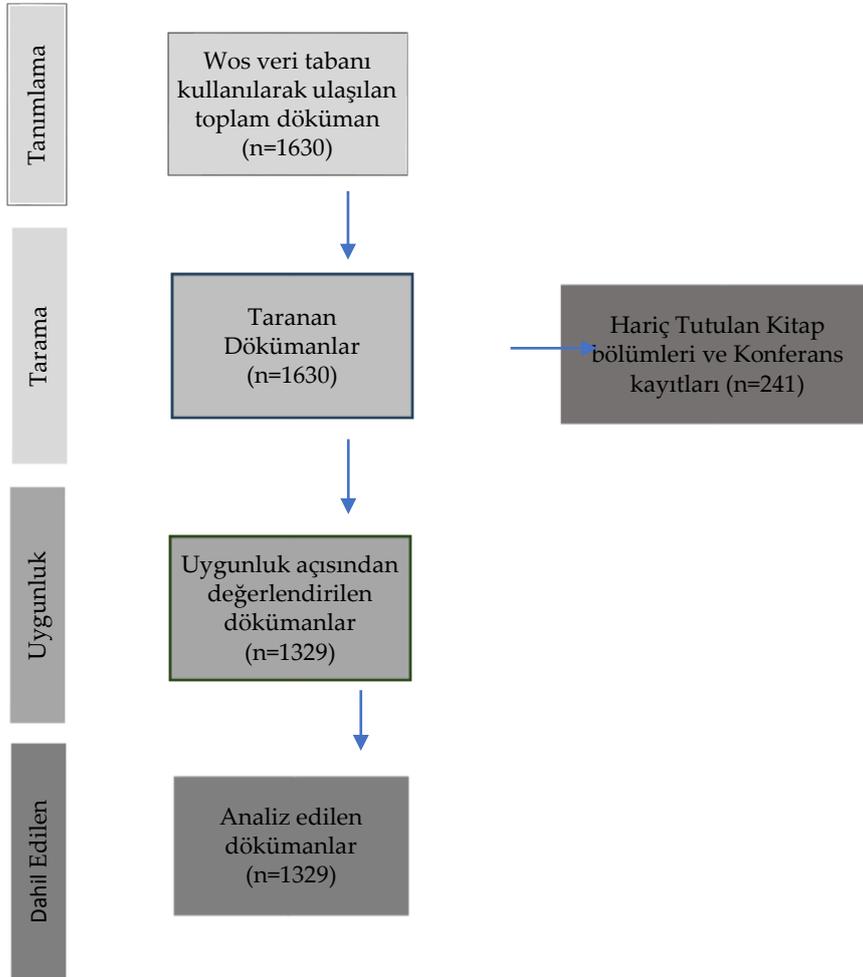
Çalışmanın veri tabanının oluşturulmasında Web of Science Core Collection (Wos) veri tabanı kullanılmıştır. Web of science birçok farklı disiplinden sağladığı veri setinin büyüklüğü, çeşitliliği, verilerin yüksek niteliği, (Merigó vd., 2015) ve verilerin elde edilmesinde sağladığı kolaylık (Donthu vd., 2021b) yüzünden bibliyometrik analiz kullanılan çalışmalar için popüler veri tabanlarıdır. Çalışmada incelenen 2002-2023 yılları arasında yayınlanan çalışmalar incelenmiştir. Arama yapılırken "AND" ve "OR" bağlaçları kullanılmış; media OR new media OR social media AND Sustainability AND innovation anahtar

kelimeler makale başlığında (TOPİC) aratılmıştır. “AND” operatörü, iki veya daha fazla anahtar kelimenin veya terimin birlikte geçtiği makaleleri veya kaynakları bulmak için kullanılırken “OR” operatörü iki veya daha fazla anahtar kelimenin veya terimin herhangi birini içeren makaleleri veya kaynakları bulmak için kullanılmıştır. Veri tabanını Makaleler, erken erişim makaleler, Review makaleleri oluşturmaktadır.

Veri seti gürültülü verilerden ayıklanmış ve “R” tabanlı ve ücretsiz bir program olan WosViewer ile analiz edilmiştir.

Çalışmada birçok disiplinde yer alan derin ve geniş literatürün toplanması, taranması ve analiz edilmesi gerekmektedir ve bu süreç oldukça uzun ve zahmetlidir. Bu doğrultuda çalışmada bibliyometrik analizin bilgi alanlarının biçimsel özelliklerini incelemek adına atıf analizi (CA;Citation Analysis), anahtar kelimelerin birlikte oluşumu (Co-Occurence veya Co Word Analysis), ortak atıf analizi (CCA; Co Citation Analysis) veya ortak yazarlık (Co Authorship)_analizi gibi çeşitli yaklaşımları içeren (Kurutkan ve Orhan, 2018) istatistiksel yöntemler kullanılmıştır.

Şekil 1: Dokümanların Belirlenmesi ve Seçimine Yönelik Akış Diyagramı

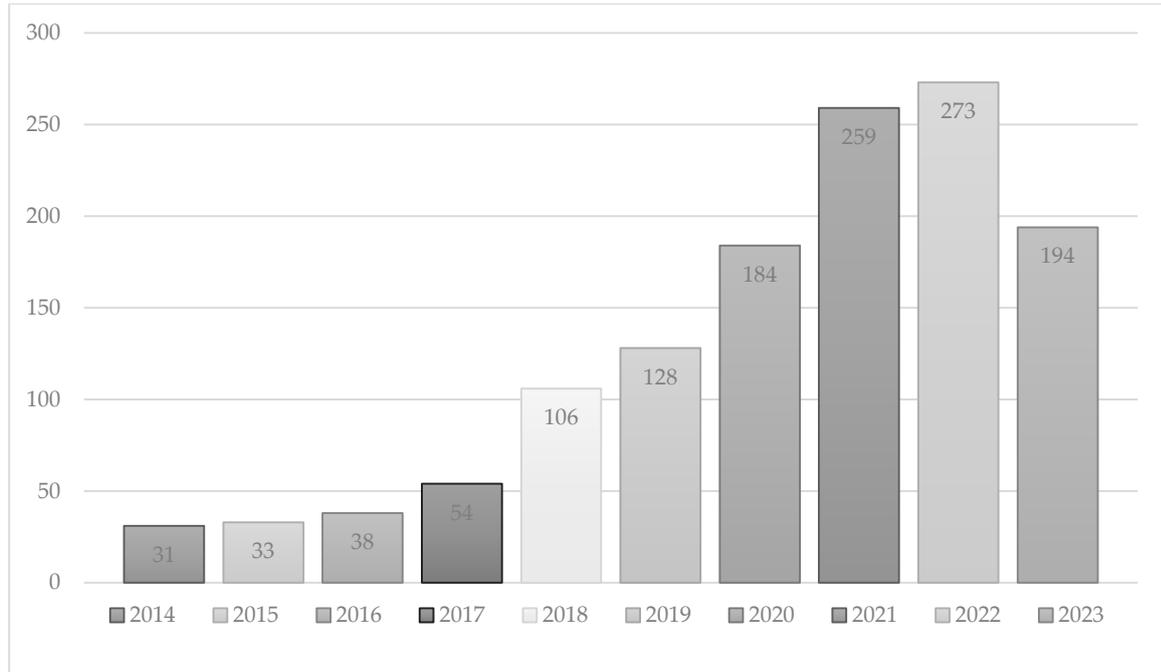

2.1. Bulgular

2.1.1. Performans analizleri

Makaleye konu olan yayınların yıllık dağılımı incelendiğinde ilk olarak 2002 yılında konuyla ilişkili yayınların yapıldığı görülmektedir. Ancak bu dönemde konuyla ilgili yapılan yayınların sayısı oldukça düşüktür. Öyle ki 2002 yılı ile 2016 yılları arasında yapılan toplam yayın sayısı yalnızca 191'dir. Öte yandan 2017 ve sonrasındaki yıllarda yayınlanan çalışmaların sayısında istikrarlı bir yükseliş görülmektedir (Şekil 2.). Bu durumun en temel sebebi olarak Birleşmiş Milletler üyesi ülkeler tarafından uygulanması kararlaştırılan ve 2016 yılında yürürlüğe giren “Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri” ve 2019 yılında kabul edilen “Avrupa Yeşil Mutabakatı”nın karşılanması amacıyla gerçekleştirilen faaliyetlerdir (Bal vd., 2022; Yılmaz ve Yücel, 2022). Çalışmaların sayısındaki artış özellikle 2021 ve 2022 yıllarında en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu dönemde 2019’da gerçekleşen Covid-19 pandemisiyle ortaya çıkan izole yaşamın etkilerini aşmak ve ortaya çıkan sürdürülebilir ekonomi ve iletişim ihtiyaçlarını karşılamak (Bal vd., 2022) amacıyla yenilikçi fikir ve araçlar üretmek için çalışma sayısının arttığı düşünülmektedir. 2023 yılı ele alındığında ise yalnızca yedi aylık bir süreç geçmesine rağmen konuyla ilişkili 194 dokümanın yayımlandığı görülmektedir. Bu durum, 2023 yılının “en çok yayın yapılan yıl” olacağına yönelik güçlü bir önerme oluşturmaktadır.

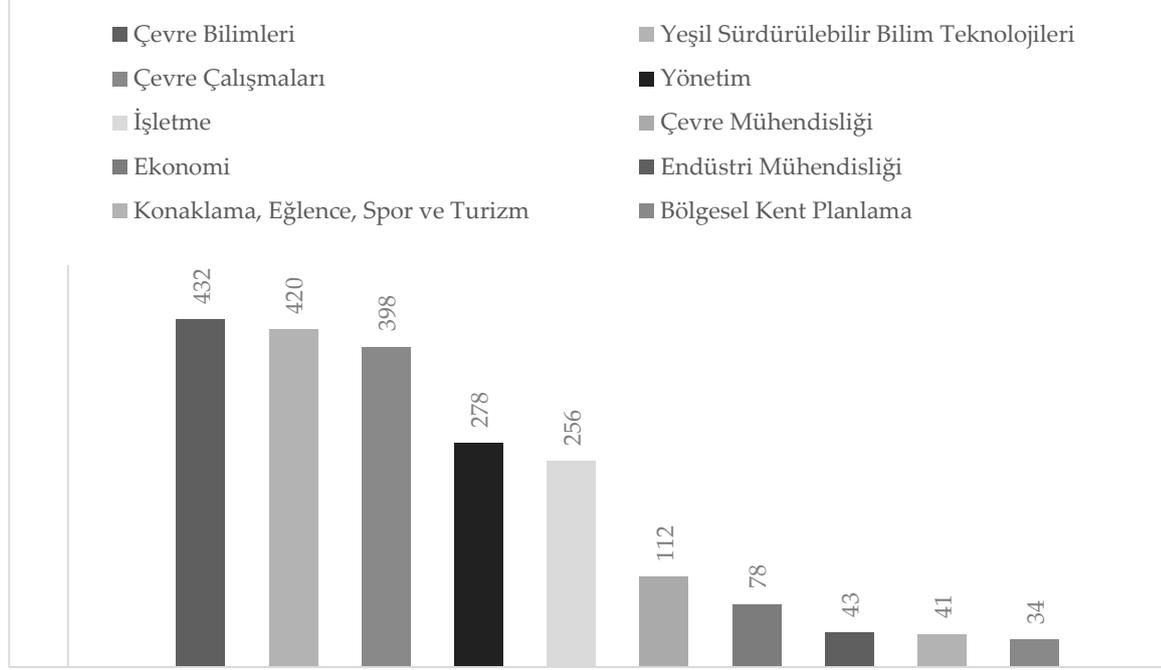
Şekil 2: Yayınların Son 10 Yıl İçerisindeki Dağılımı

Makale konusunun multidisipliner bir yapıda olması ve birçok farklı bilim dalı ve kategorinin kesişme noktasında bulunması sebebiyle konuyla ilişkili olan ve incelenen yayınların hangi WoS kategorisinde yer aldığını ortaya koymak, hangi bilim dalının konuyla daha çok ilgilendiğini ve ne kadar yayın yaptığını öğrenmek açısından önemlidir. Bu doğrultuda hazırlanan Şekil 3 incelendiğinde 432 yayınlı “Çevre bilimleri” ilk sırada yer almaktadır. Bu disiplini sırası ile “Yeşil Sürdürülebilir Bilim Teknolojileri”, “Çevre çalışmaları”, “Yönetim” ve “İşletme” bilim dalları takip etmektedir. “Çevre bilimleri” ve “Yeşil Sürdürülebilir Bilim Teknolojileri” çalışma alanı olarak doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı, ekosistemlerin korunması, iklim değişikliği, hava ve su kalitesi gibi çevresel konuları ve bu konularda

gerçekleştirilen inovatif teknolojileri inceleyen disiplinler olması sebebiyle konuyla ilişkili yayınlar çoğunlukla bu kategorilerde yer almaktadır. Çalışmaların “Yönetim” ve “İşletme” disiplinlerinde yer alması ise özellikle son yıllarda artan kurumsal sosyal sorumluluk ve sürdürülebilir iş uygulamalarının giderek daha fazla önem kazanmasından kaynaklandığı düşünülmektedir (Çakıroğlu vd., 2022).

Şekil 3: Yayınların Kategorilere Göre Dağılımı

Makaleye konu olan yayınların hangi indekslerde yer aldığı Tablo 1’de gösterilmiştir. Makalelerin büyük bir çoğunluğu Social Sciences Citation Index (SSCI) ve Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED) indeksinde yer almaktadır. Çalışma konusuyla ilgili makalelerin hem sosyal-beşerî bilimlerde hem iktisadi ve idari bilimlerde hem de doğa bilimlerinde yer alan disiplinler tarafından ele alınması sebebiyle makalelerin bu iki indeks arasında benzer oranda dağılım gösterdiği görülmektedir. Arts & Humanities Citation Index’de yer alan çalışmaların azlığı, çalışma konusunun bu indekste yer alan disiplinlerce çok da tercih edilmediğini göstermektedir.

Tablo 2: Yayınların İndexlere Göre Dağılımı

Sıra	İndex	Yayın Sayısı	% 1.389
1	Social Sciences Citation Index (SSCI)	824	59.323%
2	Science Citation Index Expanded (SCI-EXPANDED)	659	47.444%
3	Emerging Sources Citation Index (ESCI)	362	26.062%
4	Arts & Humanities Citation Index (A&HCI)	11	0.792%

İlgili konuya ilişkin en çok yayın yapan yazarlar (Tablo 2) incelendiğinde Çevreci ekonomi ve inovasyon alanlarında çalışan Afum, Ebenezer’in ilk sırada yer aldığı görülmektedir. İkinci sırada ise sürdürülebilir lojistik, üretim ve çevreci insan kaynakları gibi alanlarda çalışan Yaw Agyabeng-Mensah bulunmaktadır. Üçüncü sırada ise yine sürdürülebilir lojistik, üretim ve çevreci insan kaynakları alanında çalışan Charles

Baah bulunmaktadır. Bu üç yazarın yayınları incelediğinde birçok çalışmada ortak yazar oldukları görülmektedir.

Tablo 3: Konuyla İlişkili En Çok Yayın Yapan İlk 10 Yazar

Sıra	Yazar	Yayın Sayısı
1	Ebenezer Afum	10
2	Yaw Agyabeng-Mensah	10
3	Charles Baah	9
4	T.T. Yen Le	7
5	Asif Razzaq	7
6	Ahmad M. Manschadi	6
7	Srabanti Chowdhury	6
8	Prasanta Kumar Dey	6
9	Fernando A. F. Ferreira	5
10	Franco M. Francisca	5

Konuyla ilişkili yayınlar arasında en çok atıf alan makaleler Tablo 3'te gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde ilk sırada 749 atıf alan ve Martin (2016)'in Airbnb, Uber ve Freecycle gibi dijital uygulamaların oluşturduğu çevrimiçi paylaşım ekonomisi söyleminin sürdürülebilirliğini incelediği makale gelmektedir. İkinci sırada Klewitz ve Hensen'in (2014) ekolojik ve sürdürülebilirlik odaklı inovasyonları sistematik derleme aracılığıyla ortaya koyduğu çalışma bulunmaktadır. Tabloda yer alan Dangelico ve Pujari (2010), Bos-Brouwers (2010) Belas, Çera, Dvorský ve Čepel, (2021), Abbas ve Sağsan (2019) ve Jenkins (2009)'in çalışmaları küçük ve orta ölçekli imalat şirketlerinin yeşil ürün ve sürdürülebilirlik inovasyonu ile ilgilidir. Listenin geriye kalanında Bebbington ve Unerman (2018)'in Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleriyle ilgili gerçekleştirdiği makale ve Xu, Gao, Xu, Zhang ve Wang (2017)'in inovatif materyaller hakkında yayınladığı makale bulunmaktadır. Öte yandan listede yer alan yalnızca iki makale aynı dergide (Journal of Cleaner Production) yayınlanmıştır. Yayınların yüksek etki katsayısına sahip ve uluslararası indekslerde yer alan dergilerde yer alması, alanında özgün ve güncel çalışmalar olması ve yazarların geniş iş birliği ağı sebebiyle yüksek atıf aldığı düşünülmektedir.

Tablo 4: En Çok Atıf Alan İlk 10 Makale

Sıra	Makale	Atıf sayısı	Yıllık ortalama atıf sayısı
1	Martin, C. J. (2016). The sharing economy: A pathway to sustainability or a nightmarish form of neoliberal capitalism?. <i>Ecological economics</i> , 121, 149-159.	749	93.63
2	Klewitz, J., & Hansen, E. G. (2014). Sustainability-oriented innovation of SMEs: a systematic review. <i>Journal of cleaner production</i> , 65, 57-75.	677	67.7
3	Dangelico, R. M., & Pujari, D. (2010). Mainstreaming green product innovation: Why and how companies integrate environmental sustainability. <i>Journal of business ethics</i> , 95, 471-486.	622	44.43
4	Bos-Brouwers, H. E. J. (2010). Corporate sustainability and innovation in SMEs: Evidence of themes and activities in practice. <i>Business strategy and the environment</i> , 19(7), 417-435.	418	29.86
5	Bebbington, J., & Unerman, J. (2018). Achieving the United Nations Sustainable Development Goals: an enabling role for accounting research. <i>Accounting, Auditing & Accountability Journal</i> , 31(1), 2-24.	344	57.33
6	Belas, J., Čera, G., Dvorský, J., & Čepel, M. (2021). Corporate social responsibility and sustainability issues of small-and medium-sized enterprises. <i>Corporate Social Responsibility and Environmental Management</i> , 28(2), 721-730.	335	83.75
7	Cuerva, M. C., Triguero-Cano, Á., & Córcoles, D. (2014). Drivers of green and non-green innovation: empirical evidence in Low-Tech SMEs. <i>Journal of Cleaner Production</i> , 68, 104-113.	320	32
8	Xu, T., Gao, W., Xu, L. P., Zhang, X., & Wang, S. (2017). Fuel-free synthetic micro-/nanomachines. <i>Advanced Materials</i> , 29(9), 1603250.	295	42.14
9	Jenkins, H. (2009). A 'business opportunity' model of corporate social responsibility for small-and medium-sized enterprises. <i>Business ethics: A European review</i> , 18(1), 21-36.	249	16.6
10	Abbas, J., & Sağsan, M. (2019). Impact of knowledge management practices on green innovation and corporate sustainable development: A structural analysis. <i>Journal of cleaner production</i> , 229, 611-620.	243	48.6

Makalede ele alınan yayınların yazarları WoS veri tabanındaki atıf sayılarına dayalı olarak incelenmiştir. Bu doğrultuda belirlenen konularla ilişkili en az bir yayını bulunan en etkili 15 yazarın makale ve atıf sayıları Tablo 4'te yer almaktadır. Tabloda yer alan yazarların tamamı Şekil 3'te yer alan disiplinlerde ve alt disiplinlerde araştırma ve eğitim faaliyeti gerçekleştiren akademisyenlerdir. Bu akademisyenlerin aldığı atıf sayısının yüksek olmasındaki temel sebepler geniş iş birliği ağı oluşturmaları, alanla ilgili çok sayıda yayın üretmeleri ve yayınlarının çoğunlukla alandaki bakir kısımlarla ilgili olmasından kaynaklanmaktadır.

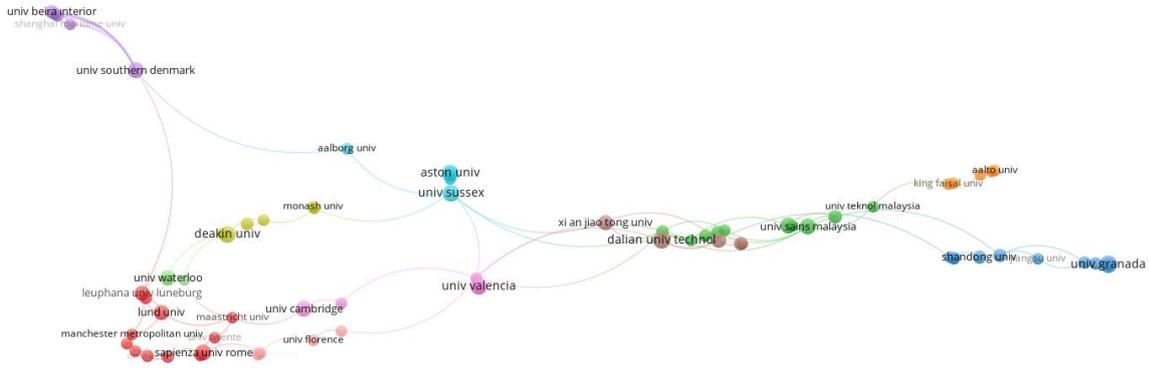
Tablo 5: En Çok Atıf Alan Yazarlar, Atıf Sayıları ve Bağlantı Gücü

Sıra	Yazar	Makale Sayısı	Atıf Sayısı	Bağlantı Gücü
1	Dangelico, Rosa Maria	3	893	6
2	Klewitz, Johanna	3	815	3
3	Hansen,Erik G.	3	798	3
4	Pujari, Devashish	2	769	30
5	Martin, Chris J.	1	749	2
6	Abbas, Jawad	4	531	18
7	Razzaq, Asif	7	505	0
8	Bos-Brouwers, Hilke Elke J.	1	418	20
9	Chowdhury,Soumyadeb	6	412	20
10	Dey,Prasanta Kumar	6	400	2
11	Del Rio Gonzalez, Pablo	2	381	18
12	De, Debashree	5	376	4
13	Dvorskiy, Jan	2	374	5
14	Belas, Jaroslav	3	354	1
15	Bebbington, Jan	1	344	1

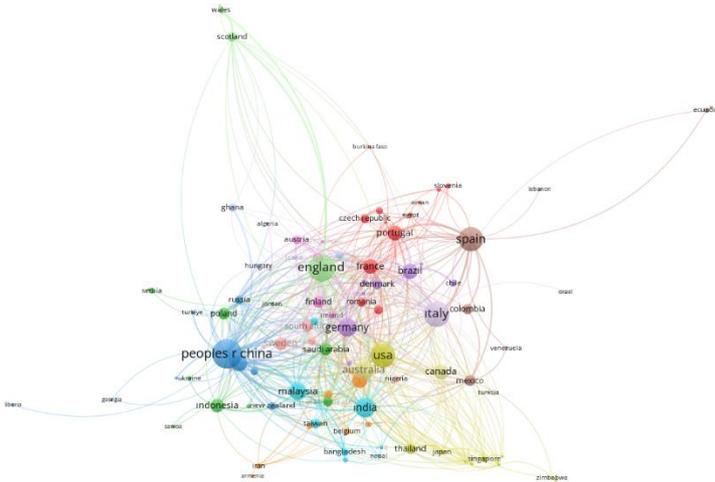
2.1.2. Bilim haritalandırma analizleri

2.1.2.1. Ortak yazar analizi (co authorship)

Yazarların iş birliğini ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilen ortak yazar analizinde 4224 yazar arasında en az bir dokümana sahip olmak ve en az 100 atıf almış olmak kesme noktası olarak belirlenmiştir. Analiz sonucunda 171 bağlantı tespit edilmiştir. Şekil 4'te gösterilen haritada yazarlar arasındaki iş birliği temsil edilmektedir. Haritada yer alan dairelerin büyüklüğü bu alanda yazılan makale sayısına orantılı şekilde gösterilmiştir. Haritanın sağ üst köşesinde yer alan mor kümede, konuyla ilgili en çok yayın yapan Afum ve Agyabeng-Mensah yazar iş birliği yer almaktadır. Haritanın ortasında yer alan ve hem yazılan makale sayısı bakımından fazla hem de yazarlar arası bağlantı sayısı ortalamasının üstünde olan mavi kümede Dey, Chowdhury, Malesios, Budhwar, Ben Andelaziz ve Cheffi bulunurken kırmızı kümede Govindan, Kannan, Chiappetta, Singh, Latan, Del Guidice, Caputo, Scuotto, Carayan, De silva ve Khan'ın iş birliği yer almaktadır. En yoğun iş birliği ise Balwinder, Jat, Yadav, Kamboj, Mcdonald, Ladha, Sharma D., Gathala, Kumar ve Sharma P.'nin yer aldığı yeşil kümede bulunmaktadır. Çoğunlukla aynı disiplinde eğitim ve öğretim faaliyeti gösteren akademisyenler veya finans, ekonomi gibi aynı sektörde çalışan yazarlar ve daha önce farklı alanlarda ve konularda iş birliğinde bulunan yazarlar, çalışmanın konusuyla ilgili de birbirleriyle iş birliğinde bulunmuş ve birbirinden kopuk birçok farklı küme oluşmasına sebep olmuştur.

Şekil 5: Kurum İş Birliği Analizi

Şekil 6'da gösterilen haritada ülkeler arasındaki iş birliği temsil edilmektedir. Ülke iş birliği analizi için herhangi bir kesme noktası kullanılmamış en az 1 dokümanı olan 109 ülkenin tamamı ele alınmıştır. Tablo 5'te ise konuyla ilişkili en çok yayın yapılan ülkeler gösterilmiştir.

Şekil 6: Ülke İş Birliği Haritası

Şekil 5. ve Tablo 6. incelendiğinde en çok yayın yapan ülkelerin Çin Halk Cumhuriyeti, İngiltere, İtalya, Amerika Birleşik Devletleri ve İspanya olduğu görülmektedir. Bu 5 ülke 5 ayrı renk kümesiyle gösterilmiştir. Mavi kümede Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya, Ukrayna, Afganistan, Gürcistan, Pakistan, Türkiye ve Liberya gibi Asya, Orta Doğu ve Afrika ülkeleri arasındaki iş birliği temsil edilmiştir. Sarı kümede ABD, Kanada, Avustralya, Tayland, Singapur, Japonya yer alırken yeşil kümede İngiltere, İskoçya, Galler bulunmaktadır. İtalya kendi başına bir kümede yer almasına bütün kümelerle ağ kurarak iş birliği içinde bulunmuştur. Çin, İngiltere ve ABD gibi gelişmiş ülkeler ve ekonomik büyüme potansiyeli yüksek olan ülkelerde (İtalya, Hindistan) tüketim alışkanlıklarının değişmesi ve israfa yönelik alışkanlıkların artması söz konusu ülkelerin sürdürülebilirliğini zayıflatmaktadır (Gürlük, 2010). Bu durumun önüne geçmek ve sürdürülebilirlikle ilgili etkili politikalar oluşturabilmek amacıyla bu alanda çalışmalara öncelik vermiştir. Ülkelerin birbiriyle iş birliği ise çoğunlukla coğrafi konuma veya ülkelerin bünyesinde bulundurduğu etnisite dağılımına paralel bir biçimde gerçekleşmektedir.

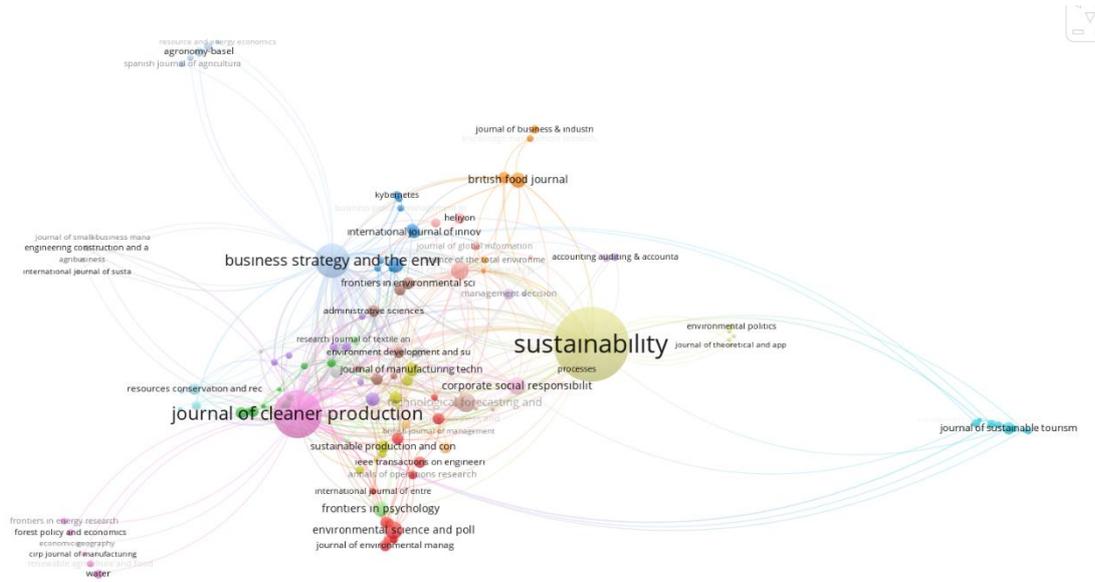
Tablo 6: Konuyla İlişkili En Çok Yayın Yapan Ülkelerin Sıralaması

Sıra	Ülke	Makale Sayısı	%1.389
1	Çin Halk Cumhuriyeti	183	13.175%
2	İngiltere	151	10.871%
3	İtalya	134	9.647%
4	Amerika Birleşik Devletleri	125	8.999%
5	İspanya	121	8.711%
6	Hindistan	83	5.976%
7	Avusturya	78	5.616%
8	Almanya	72	5.184%
9	Malezya	64	4.608%
10	Pakistan	53	3.816%
11	Kanada	52	3.744%
12	Hollanda	52	3.744%
13	Brezilya	51	3.672%
14	Fransa	46	3.312%
15	Portekiz	46	3.312%

2.1.2.2. Atıf analizi (citation analysis)

Makaleye dahil edilen yayınlara uygulanan kaynak atıf analizi (Citation Analysis) ile yayınların hangi kaynakları kullandığı ve kaynak arasındaki atıf ağları ortaya konulmuştur. Bu doğrultuda 567 kaynak arasında en az 10 atıf almış olma durumu kesme noktası olarak belirlenmiş ve 248 kaynağın yer aldığı kaynak atıf haritası oluşturulmuştur. Şekil 7’de en çok atıf alan kaynaklar sarı, pembe ve açık mavi renkleriyle temsil edilmiştir. En büyük daire ve en çok kullanılan kaynak sarı renkle gösterilen Sustainability (JCI= 0.68) dergisidir. Pembe renkle gösterilen Journal of Cleaner Production (JCI= 1.53) ikinci en çok kullanılan kaynak olurken açık mavi renkle gösterilen Business Strategy and Environment (JCI= 2.50) dergisidir. Bu üç dergi arasında en yüksek dergi atıf göstergesi (Journal Citation Indicator) Business “Strategy and Environment” dergisine aittir.

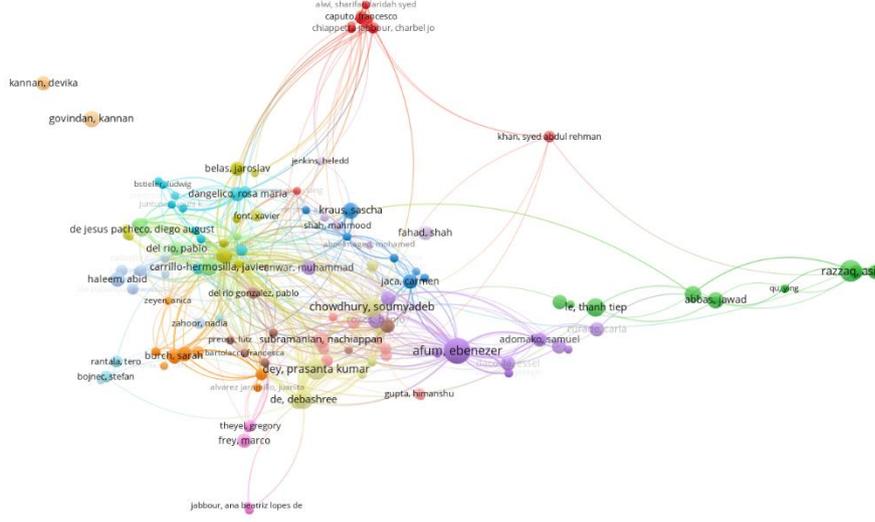
Şekil 7: Kaynak Atıf Ağı ve İlişkileri Haritası.

2.1.2.3. Yazar atıf analizi

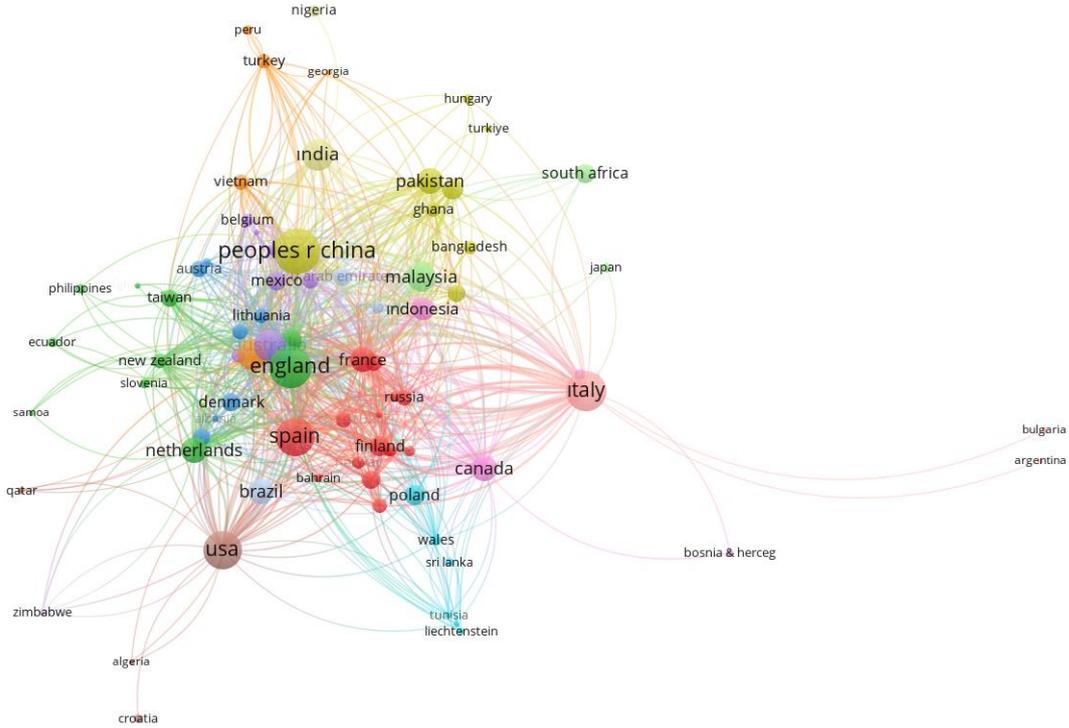
Yazarların atıf ağlarını ve ilişkilerini ortaya koymak amacıyla yazar atıf analizi uygulanmış ve 4224 atıf alan yazar içerisinde en az 50 atıf almış olmak durumu kesme noktası olarak belirlenmiştir. Kesme noktası uygulandıktan sonra 431 yazarın atıf ağları ve ilişkileri Şekil 7’de temsil edilmiştir. Haritada yer alan dairelerin büyüklüğü bu alanda yazılan makale sayısına orantılıyken dairelerin arasındaki bağlantı sayısı alınan atıf sayısına orantılı şekilde gösterilmiştir. Mor kümede yer alan Afum en büyük daireye sahipken haritanın ortasındaki mavi kümede yer alan Dangelico ve Pujari en yoğun bağlantı ağına dolayısıyla toplamda 1662 olarak en çok atıf sayısına sahip yazarlardır. Mavi kümede yer alan ve çoğunlukla sürdürülebilirlik odaklı inovasyon, çevreci lojistik, çevreci inovasyon ve sosyal medya odaklı inovasyon gibi konuları çalışan (Ludwig, Laura, Vito, Juntenen, Pontrandolfo) yazarlar doğrudan Dangelico, Pujari’den atıf almaktadır. Toplam 1613 atıf olarak ikinci en yoğun atıf ağına sahip yazarlar sarı kümede yer alan Hansen ve Klewitz’dir. Bu iki yazardan ise çoğunlukla İşletme yönetimi, ekonomi, finans, proje yönetimi ve tedarik ağı oluşturma gibi alanlarda çalışan yazarlar (Belas, Corrons, Dey, Chrisovalantis, De) tarafından alıntılanmaktadır.

Şekil 8: Yazar Atıf Ağı Haritası

Ülkeler arasındaki ilişkileri ve atıf ağlarını ortaya koymak amacıyla ülke atıf analizi uygulanmış ve 109 ülke arasında sadece bir dokümana sahip olmak durumu kesme noktası olarak belirlenmiştir. Haritada yer alan dairelerin büyüklüğü bu alanda yazılan makale sayısına orantılıyken dairelerin arasındaki bağlantı sayısı alınan atıf sayısına orantılı şekilde gösterilmiştir. Haritanın ortasında yer alan ve yeşil renkle gösterilen İngiltere en yoğun ve en geniş bağlantı ağına sahip dairedir. Bu bağlamda İngiltere 4873 atıfla en çok atıf alan ülkedir. Haritanın sağında yer alan ve açık pembe renkle gösterilen İtalya ikinci en yoğun ve geniş bağlantı ağına sahip olan ülkedir. İtalya'nın atıf sayısı ise 4217'dir. Haritanın üst tarafında yer alan Çin Halk Cumhuriyeti üçüncü en yoğun ve geniş bağlantı ağına sahiptir. Çin'in atıf sayısı 3446'dır. Haritanın alt tarafında yer alan Amerika Birleşik Devletleri ise dördüncü en geniş ve yoğun bağlantı ağına sahiptir. ABD'nin atıf sayısı ise 3130'dur. İngiltere, İtalya, Çin ve ABD neredeyse tüm kümelerle atıf ağı ilişkisine sahip olmasına karşın bu ülkelerin kümelerinde yer alan diğer ülkelerin çoğunlukla coğrafi konumlarına, sosyal etnisitesine ve siyasal olarak ortak politikalar yürüttüğü ülkelerle atıf ilişkisi içinde olduğu görülmektedir.

Şekil 9: Ülke Atıf Haritası

2.1.2.4. Anahtar kelime analizi (co-occurrence veya co word analysis)

Anahtar kelimelerin kullanım sıklığını ve aralarındaki ilişkileri ortaya koymak amacıyla kelime analizi uygulanmıştır. Veri setinde toplamda 4251 anahtar kelime yer alırken en az 5 kez kullanılmış olma durumu kesme noktası olarak belirlenmiş ve 189 kelimeye ulaşılmıştır. “Sustainability” kelimesi 337 kez kullanılarak en çok kullanılan kelime olmuştur. Aynı en geniş bağlantı ağına sahip kelimedir. İkinci sırada küçük ve orta ölçekli işletmeleri betimlemek için kullanılan “SMES”, “small and medium-sized enterprises”, “sme” ve “small and medium enterprises” kelimeleri yer almaktadır. Bu kelimeler toplamda 270 kez kullanılmıştır. Öte yandan farklı dillerde büyük ve küçük biçimlerinin kullanımı farklı olan “I” harfi nedeniyle inovasyon kelimesi iki farklı biçimde “Inovation” ve “İnovation” şeklinde haritada yer almaktadır. Bu kelimenin iki farklı biçimi toplamda 149 kez kullanılmıştır. “Circular economy” ise sustainability kelimesi gibi tek biçimde kullanılan kelimeler arasında 71 kez kullanılarak ikinci en çok kullanılan kelime olmuştur.

oluşturan iki yazar Ebenezer Afum ve Yaw Agyabeng-Mensah olurken çalışmada yer alan her makale başına 2'den fazla yazar düşmektedir. Kurum iş birliğinde ise Dalian Üniversitesi en çok çalışma yapan üniversite olup Deakin, Deaft Teknoloji ve Oxford Üniversiteleri ile yoğun iş birliği içerisinde. Konuyla ilgili en fazla çalışmanın yapıldığı ülkeler Çin Halk Cumhuriyeti, İngiltere, İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'dir. Bu sonuç sürdürülebilirlikle ilişkili diğer bibliyometrik analizleri doğrulamaktadır (Villamizar vd., 2019; Nobanee vd., 2021; Hossain vd., 2022; Kocabaş ve Alkan, 2020; Doğru vd., 2019). Öte yandan yapılan çalışma sayısından farklı olarak en çok atıf alan ülkenin İngiltere olduğu görülmektedir. Makalelerde 337 kez kullanılarak en çok tekrar edilen kelime "Sustainability" olmuştur.

Çalışmaya ait bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Çalışmanın veri setini oluşturan 1329 makaleye 5 Eylül 2023 tarihinde ulaşılmıştır. Bu tarihten sonra ilgili anahtar kelimelerle ve çalışma konusuyla ilişkili Web of Science veri tabanına eklenen yeni makaleler farklı bulguların elde edilmesine yol açabilecektir. Dolayısıyla elde edilen bulguların farklılaşması olasıdır.

Çalışmada yalnızca erken erişimde olan veya yayınlanmış derleme ve araştırma makaleleri seçilmiş, konuyla ilişkili kitap bölümleri, editoryal materyaller veya konferans bildirimleri çalışmaya dahil edilmemiştir. Bulguların görselleştirilmesi sırasında, görsellerin anlaşılabilir ve detaylı olması sebebiyle belirli kesme noktaları kullanılmıştır.

Bu çalışma TÜBİTAK (Proje numarası. 122G088) tarafından desteklenmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%30), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%20), Yazar-4 (%20)

Conceiving the Study: Author-1 (%30), Author-2 (%30), Author-3 (%20), Author-4 (%20)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%20), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%20), Yazar-4 (%30)

Data Collection: Author-1 (%20), Author-2 (%30), Author-3 (%20), Author-4 (%30)

Veri Analizi: Yazar-1 (%20), Yazar-2 (%40), Yazar-3 (%20), Yazar-4 (%20)

Data Analysis: Author-1 (%20), Author-2 (%40), Author-3 (%20), Author-4 (%20)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%20), Yazar-2 (%30), Yazar-3 (%20), Yazar-4 (%30)

Writing Up: Author-1 (%20), Author-2 (%30), Author-3 (%20), Author-4 (%30)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%20), Yazar-3 (%10), Yazar-4 (%20)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%20), Author-3 (%10), Author-4 (%20)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

Abbas, J., & Sağsan, M. (2019), Impact Of Knowledge Management Practices On Green İnnovation And Corporate Sustainable Development: A Structural Analysis, *Journal Of Cleaner Production*, 229, s.611-620.

Akgül Arslan, E. (2022), Siyasal Hayattan Örneklerle Türkiye'de Yeni Medyanın Gücü. *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (3) , s.272-281.

- Aknin, A., Géronimi V., P. Schembri, G. Forger, P. Méral. 2002, "Environnement et Développement – Quelques Réflexions Autour du Concept de Développement Durable". In *Développement Durable ? Doctrines, Pratiques, Evaluations*, Ed. J.Y Martin, s.51-71. Montpellier: IRD
- Albayrak, G. (2023), Yeşil Ekonomi Alanında Yazında Yayınlanmış Makalelerin Bibliyometrik Analizi, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32), s.347-367.
- Auzins, A. ve Vanags, J. 2012, "Analytical Assessment of Sustainable Development Concept", *Scientific Journal of RTU Geomatics* 8: s.49-53.
- Bal, P., Ayas, M. Ö., Bozaykut Buk, T., Yavuz Tiftikçigil, B., ve Afacan Fındıklı, M. (2022), Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Uluslararası Üniversite Sıralama İndeksleri Ve Türkiye'deki Üniversiteler.
- Baldini, M. (2000), *İletişim Tarihi*, (Çev.: G. Batuş), İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Bebbington, J., ve Unerman, J. (2018), Achieving The United Nations Sustainable Development Goals: An Enabling Role For Accounting Research, *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 31(1), s.2-24.
- Belas, J., Čera, G., Dvorský, J., & Čepel, M. (2021), Corporate Social Responsibility And Sustainability Issues Of Small-And Medium-Sized Enterprises, *Corporate Social Responsibility And Environmental Management*, 28(2), s.721-730.
- Bos-Brouwers, H. E. J. (2010), Corporate Sustainability And Innovation İn Smes: Evidence Of Themes And Activities İn Practice, *Business Strategy And The Environment*, 19(7), s.417-435.
- Boschele, F. A. (2020), Sürdürülebilirlik, Tüketim Ve Medya, *İnsan Ve İnsan*, 7(26), s.11-23.
- Bozlağan, R. (2004), "Sürdürülebilir Gelişme Üzerine Yapılan Tartışmalara Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, 18(3-4): s.1-19.
- Calcagni, F., Amorim Maia, A. T., Connolly, J. J. T., & Langemeyer, J. (2019), Digital Co-Construction Of Relational Values: Understanding The Role Of Social Media For Sustainability, *Sustainability Science*, 14(5), s.1309-1321.
- Center on Sustainable Consumption an Production. (2010), Integrating Sustainability Themes into Media.: http://www.scp-centre.org/fileadmin/content/files/publications/SCP_in_the_media_Report_CSCP.pdf, (Erişim Tarihi:19.09.2023).
- Chen, Y. S., Lai, S. B., ve Wen, C. T. (2006), The Influence Of Green Innovation Performance On Corporate Advantage İn Taiwan, *Journal Of Business Ethics*, 67(4), s.331-339.
- Ciegis, R., J. Ramanauskiene ve B. Martinkus. (2009), "The Concept Of Sustainable Development And, İts Use For Sustainability Scenarios", *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics* 2, s.28-37.
- Crowley D. ve Heyer P. (2010), *İletişim Tarihi*, Çev.Berkay Ersöz, Ankara: Phoenix
- Cuerva, M. C., Triguero-Cano, Á., ve Córcoles, D. (2014), Drivers Of Green And Non-Green Innovation: Empirical Evidence İn Low-Tech Smes. *Journal Of Cleaner Production*, 68, s.104-113.
- Çakıroğlu, I., Öztekin, M. Y., ve Pirtini, S. (2022), Sürdürülebilir Pazarlama Yaklaşımıyla Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Boyutları Açısından İşletmelerin Sektörel Bazda Öne Çıkan Faaliyetlerine İlişkin Bir Uygulama, *Journal Of Research İn Business*, 7(2), 421-458.
- Çınar, M. (2014), Az Gelişmiş Ülkeler ve Sürdürülebilir Kalkınma, *Aydınlanma* 1923, 49(49), s.9-14.
- Dangelico, R. M., ve Pujari, D. (2010), Mainstreaming Green Product Innovation: Why And How Companies Integrate Environmental Sustainability, *Journal Of Business Ethics*, 95, s.471-486.

- Dernbach, J. C. 2001, Sustainable Development: Now More Than Ever, Washington: *Environmental Law Institute*.
- Doğru, M., Güzeller, C. O., ve Çelik, M. (2019), A Bibliometric Analysis İn The Field Of Sustainable Development And Education From Past To Present. *Adıyaman University Journal Of Educational Sciences*, 9(1), s.42-68.
- Donthu, N., Kumar, S., ve Pattnaik, D. (2020), Forty-Five Years Of Journal Of Business Research: A Bibliometric Analysis, *Journal Of Business Research*, 109(1), s.1-14.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., ve Lim, W. M. (2021b), How To Conduct A Bibliometric Analysis: An Overview And Guidelines. *Journal Of Business Research*, 133, s.285-296.
- Donthu, N., Kumar, S., Pandey, N., ve Lim, W. M. (2021a), Research Constituents, İntellectual Structure, And Collaboration Patterns İn Journal Of International Marketing: An Analytical Retrospective. *Journal Of International Marketing*.
- Emrealp, S. (2005), *Yerel Gündem 21 Uygulamalarına Yönelik Kolaylaştırıcı Bilgiler El Kitabı*. 2. Baskı. İstanbul:Birmat.
- Gedik, Y. (2020), Sosyal, Ekonomik ve Çevresel Boyutlarla Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma, *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3(3), s.196-215.
- Gürlük, S. (2010), "Sürdürülebilir Kalkınma Gelişmekte Olan Ülkelerde Uygulanabilir Mi?", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 5(2), s.85-99.
- Holborn, Louise W. (1942), "Printing And The Growth Of A Protestant Movement in Germany From 1517 To 1524", *Church History*, 11(2), s.123-137.
- Hossain, S., Batcha, M. S., Atoum, I., Ahmad, N., ve Al-Shehri, A. (2022), Bibliometric Analysis Of The Scientific Research On Sustainability İn The İmpact Of Social Media On Higher Education During The COVID-19 Pandemic. *Sustainability*, 14(24), s.16388.
- Innis, H. A. (2006), *İmparatorluk ve İletişim Araçları*, Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Işık, M. (2012), *Kitle İletişim Teorilerine Giriş*, Eğitim Yayınevi.
- Jenkins, H. (2009), A 'business Opportunity' model Of Corporate Social Responsibility For Small-And Medium-Sized Enterprises, *Business Ethics: A European Review*, 18(1), s.21-36.
- Kaya, M. (2020), Protestan Reformunun Almanya'da Ortaya Çıkış Süreci, *Anasay*, (11), s.171-188.
- Kayakuş, M., ve Yiğit Açıkgöz, F. (2022). Classification of News Texts by Categories Using Machine Learning Methods. *Alphanumeric Journal*, 10(2), 155-166.
- Kayakuş, M., ve Yiğit Açıkgöz, F. (2023), Twitter'da makine öğrenmesi yöntemleriyle sahte haber tespiti, *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 1017-1027.
- Kayakus, M., Terzioğlu, M., Erdogan, D., Zetter, S. A., Kabas, O., ve Moiceanu, G. (2023), European Union 2030 Carbon Emission Target: The Case of Turkey, *Sustainability* 2023, 15, s.13025.
- Kayakuş, M., Erdoğan, D., ve Terzioğlu, M. (2023), Predicting The Share of Tourism Revenues İn Total Exports, *Alphanumeric Journal*, 11(1), s.17-30.
- Klewitz, J., ve Hansen, E. G. (2014), Sustainability-Oriented İnnovation Of Smes: A Systematic Review, *Journal Of Cleaner Production*, 65, s.57-75.
- Kocabaş, C., ve Alkan, G. (2020), Sürdürülebilir Kalkınma Alanındaki Yayınların R Programı ile Bibliyometrik Analizi, *OPUS International Journal of Society Researches*, 16(29 Ekim Özel Sayısı), s.3714-3732.

- Kurutkan, M. N. ve Orhan, F. (2018), Kalite Prensiplerinin Görsel Haritalama Tekniğine Göre Bibliyometrik Analizi. *Sage*, 1, 7- 14.
- MacCoun, R. J. (1998), Biases In The Interpretation And Use Of Research Results, *Annual Review Of Psychology*, 49(1), s.259-287.
- Martin, C. J. (2016), The Sharing Economy: A Pathway To Sustainability Or A Nightmarish Form Of Neoliberal Capitalism?, *Ecological Economics*, 121, s.149-159.
- McLuhan, M., ve Povers, B. R. (2001), *Global Köy* (Çev: B. Öcal Düzgören) İstanbul: Scala Yayınları.
- Merigó, J. M., Mas-Tur, A., Roig-Tierno, N. ve Ribeiro-Soriano, D. (2015), A Bibliometric Overview Of The Journal Of Business Research Between 1973 And 2014, *Journal Of Business Research*, 68(12), s.2645-2653.
- Merkel, J., Litten, L., ve Litten, L. (2007). *The Sustainability Challenge*, İçinde L. Litten & D. Terkla (Derleme), Advancing Sustainability In Higher Education: New Directions For Institutional Research, No. 134, 7-26. San Francisco: Wiley Periodicals.
- Merriman, John (2010), *A History Of Modern Europe: From Renaissance To The Present*, New York: W. W. Norton & Company.
- Muñoz-Villamizar, A., Solano, E., Quintero-Araujo, C., & Santos, J. (2019), Sustainability And Digitalization In Supply Chains: A Bibliometric Analysis, *Uncertain Supply Chain Management*, 7(4), s.703-712.
- Nobanee, H., Al Hamadi, F. Y., Abdulaziz, F. A., Abukarsh, L. S., Alqahtani, A. F., AlSubaey, S. K., ve Almansoori, H. A. (2021), A Bibliometric Analysis Of Sustainability And Risk Management, *Sustainability*, 13(6), s.3277.
- Okubo, Y. (1997), Bibliometric Indicators And Analysis Of Research Systems: Methods And Examples.
- Ozmehmet, E. (2008), Dünyada ve Türkiye Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımları, *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 3(12), s.1853-1876.
- Özcüre, G. (2014), Rio+ 20 Sonuç Bildirgesi'nin Okyanuslar ve Denizler Bölümü; "İstedığımız Gelecek mi?", *Kent Akademisi*, 7(18), s.49-60.
- Öztürk, O. (2021), Bibliyometrik Araştırmaların Tasarımına İlişkin Bir Çerçeve in O. Öztürk ve G. Gürler (Ed.), *Bir Lİteratür İncelemesi Aracı Olarak Bibliyometrik Analiz* içinde (254-296). Ankara: Nobel
- Pritchard, A. (1969), Statistical Bibliography Or Bibliometrics? *Journal of Documentation*, 25 (4).
- Programmes des Nations Unies pour l'Environnement. (2005), Communiquer sur le Developement Durable. <http://www.unep.fr/shared/publications/pdf/DTIx0730xPA-CommunicatingFR.pdf>
(Erişim Tarihi:19.09.2023)
- Schaff, P. (2002), *History Of The Christian Church: The German Reformation*, Vol. 7. Ccel.
- Taylan, H. H., ve Arklan, Ü. (2008), Medya ve Kültür: Kültürün Medya Aracılığıyla Küreselleşmesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), s.86-97.
- Turgut, N. (1998), "Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanmasında Katılımın Önemi", Cemal Mihçioğlu'na Armağan *SBFD* 52, (1-4): s.701-715.
- Union de la Presse Francophone. (2012), Media et Développement Durable. <http://www.pressefrancophone.org/index.php/agenda/lyon-medias-et-developpement-durable>
(Erişim Tarihi:15.09.2023)

- Union de la Presse Francophone. 2012. Media et Développement Durable. <http://www.pressefrancophone.org/index.php/agenda/lyon-medias-et-developpement-durable> (Erişim Tarihi:15.04.2023)
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.[UNESCO]. 2003. UNESCO's basic texts on the information society. Paris: UNESCO. http://www.amarc.org/documents/books/WSIS_Basic_Texts.pdf, (Erişim Tarihi:15.08.2023)
- Üngör, Ç. (2020), (Ed.:Y. Taşkın) *Medya ve Siyaset*, Siyaset içinde (ss. 381-391), İstanbul: İletişim Yayınları
- Verma, S., ve Gustafsson, A. (2020), Investigating The Emerging COVID-19 Research Trends In The Field Of Business And Management: A Bibliometric Analysis Approach, *Journal Of Business Research*, 118, s.253-261.
- Walid, A., S. Chamhuri, N. Damanhuri, A. Nasyrh ve I. Rabiul. (2012), "Understanding Sustainability: Synergetic Views from Environmental and Ecological Economics", *Advances in Environmental Biology*, 6 (5), s.1659-1668.
- Whitehouse, M. (2009), "Measuring Change in Media Systems: The Media Sustainability Index", In *Media Matters Perspectives on Advancing Governance & Development from the Global Forum for Media Development*, Ed. Mark Havey, 76-80. Beijing: Internews Europe.
- Xu, T., Gao, W., Xu, L. P., Zhang, X., ve Wang, S. (2017), Fuel-Free Synthetic Micro-/Nanomachines, *Advanced Materials*, 29(9), s.1603250.
- Yılmaz, H. ve Yücel, T. (2022), Sürdürülebilir Kalkınmanın Sağlanmasında Uluslararası Çalışmalar ve Eleştirileri, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5 (3), s.691-702.

Kalite Kontrol Uygulamalarında Yapay Görme Sistemleri mi Yoksa İnsan Değerlendirmesi mi Daha Avantajlıdır?*

Are Machine Vision Systems or Human Assessment More Advantage in Quality Control Applications?

Ali ÖZCAN¹

Geliş Tarihi (Received): 20.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 07.01.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Kalite ölçümü, ürünlerin belirli bir standarda uygunluğunu değerlendirmek için kullanılan bir süreçtir. Bu sürecin yapılmasında hem yapay görme sistemleri (bilgisayarlı görme, görüntü işleme gibi) hem de insanlar kullanılabilir. Yapay görme sistemleri, özellikle büyük veri setlerini hızla analiz edebilme yetenekleri sayesinde yüksek verimlilik sağlayabilir. Tekrarlanabilir sonuçlar elde etme konusunda insan faktörü dezavantajlı olduğu için nesnel sonuçlar elde edilebilir. Ancak, yapay görme sistemlerinin eğitimi ve kalibrasyonu gereklidir, bu da zaman ve kaynak gerektirir. İnsanlar ise deneyim ve uzmanlık sahibi oldukları durumlarda özellikle karmaşık veya öznel değerlendirmelerde daha üstün olabilirler. Özellikle sanatsal veya estetik değerlendirmeler gibi konularda insan görüşü daha değerli olabilir. Yapay görme sistemleri ön işleme ve hızlı analiz sağlarken, insanlar öznel veya karmaşık değerlendirmelerde son kararı verebilirler. Hangi yöntemin kullanılacağına karar verirken, ölçümün doğası, karmaşıklığı ve gereksinimler göz önünde bulundurulmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Kalite Kontrol, Yapay Görme Sistemleri, İnsan Kontrolü

&

Abstract: Quality measurement is a process used to evaluate the conformity of products to a certain standard. Both machine vision systems (such as computer vision, image processing) and humans can be used to perform this process. Machine vision systems can provide high efficiency, especially thanks to their ability to quickly analyze large data sets. Objective results can be obtained because the human factor is at a disadvantage in obtaining reproducible results. However, training and calibration of machine vision systems is necessary, which takes time and resources. People, on the other hand, may be superior when they have experience and expertise, especially in complex or subjective evaluations. Human opinion may be more valuable, especially in matters such as artistic or aesthetic evaluations. Humans can make the final decision on subjective or complex evaluations, while machine vision systems provide pre-processing and rapid analysis. When deciding which method to use, the nature of the measurement, complexity, and requirements should be considered.

Keywords: Quality Control, Machine Vision Systems, Human Control

Atıf/Cite as: Özcan, A. (2024). Kalite Kontrol Uygulamalarında Yapay Görme Sistemleri mi Yoksa İnsan Değerlendirmesi mi Daha Avantajlıdır?. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 233-243. doi: 10.11616/asbi.1393176

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu çalışma, Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Programı'nda, Ali Özcan tarafından tamamlanan "Yapay Görme Sistemlerinin Yatırım Karlılığının Değerlendirilmesi İçin Bir Model Önerisi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ali Özcan, Nişantaşı Üniversitesi, ali.ozcan@nisantasi.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Malzeme ve ürün muayenesi, üretim süreçlerinin ve ürünlerin kalitesini belirlemek amacıyla yapılan bir dizi test ve inceleme işlemidir. Bu tür muayene işlemlerinde hem yapay görme sistemleri hem de insanlar etkin bir şekilde kullanılabilir.

Malzeme ve ürün muayenesi, giriş aşamasından başlayarak üretim süreçlerinin ve nihai ürünlerin kalitesini belirlemek için gerçekleştirilen çeşitli test, ölçüm ve inceleme süreçlerini ifade eder. Bu muayene süreci, ürünlerin belirlenen kalite standartlarına uygunluğunu değerlendirmek, kusurları tespit etmek ve üretim hatalarını en aza indirmek amacıyla yürütülür. Bu süreçte, insan gözlemi yanı sıra özellikle yapay görme sistemleri gibi teknolojik yöntemler de kullanılır.

Yapay görme sistemleri, özellikle büyük miktarlarda verinin hızla analiz edilmesi gereken durumlarda kullanışlıdır. Ürünlerin yüzeylerini tarayarak kusurları, çatlakları, renk farklılıklarını veya boyutsal sapmaları tespit edebilirler (Ren vd., 2022: 692).

Yapay görme sistemleri, kameralar ve sensörler aracılığıyla ürünleri inceleyebilir, ölçümler yapabilir ve belirli özelliklere sahip ürünleri ayırt edebilirler. Önceden belirlenmiş parametrelere dayalı olarak hızlı ve tekrarlanabilir sonuçlar üretebilirler (Kumar, Singh ve Bhamu, 2022: 264).

İnsan gözü ve zeka, karmaşık veya öznel değerlendirmelerde daha etkilidir. Örneğin, sanatsal bir ürünün estetik değerlendirmesi veya belirli bir malzemenin kalitesi gibi durumlar insan değerlendirmesine ihtiyaç duyabilir (Khalighy vd., 2015: 32-33)

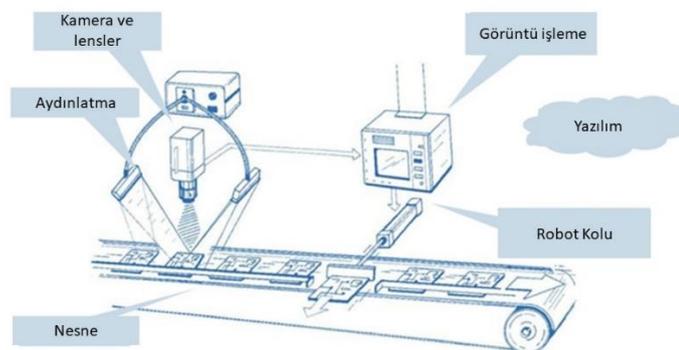
İnsanların deneyim ve uzmanlıkları birleştirildiğinde, bazı durumlarda yapay görme sistemlerinden daha hassas ve esnek sonuçlar elde edebilirler. Özellikle karmaşık veya yeni tip kusurları tespit etme konusunda insan gözü ve sezgisi değerli olabilir.

Genellikle, malzeme ve ürün muayenesi için her iki yaklaşımın da birleştirilmesi tercih edilir. Yapay görme sistemleri hızlı tarayıcılar, ölçüm cihazları ve otomatik sınıflandırma gibi görevleri üstlenebilirken, uzman insanlar daha karmaşık analizlerde ve öznel değerlendirmelerde rol alabilirler. Bu şekilde hem hızlı sonuçlar elde edilebilir hem de insan uzmanlığının esnekliği ve zeka kapasitesi kullanılabilir (Patel vd., 2012: 123-124).

2. Literatür

Yapay görme sistemleri, bilgisayarlı görü ve yapay zekâ teknolojileri kullanarak görsel verileri anlamlandırabilen ve yorumlayabilen sistemlerdir. Bu sistemler, kameralar veya sensörler aracılığıyla alınan görüntüleri analiz ederek nesnelere tanıma, sınıflandırma, konumlandırma, ölçüm yapma, kalite kontrolü sağlama gibi görevleri gerçekleştirebilirler. Yapay görme, endüstriyel uygulamalardan sağlık sektörüne kadar birçok alanda kullanılmaktadır (Sarker, 2021: 15-16-17).

Grafik 1: Yapay Görme Sistemi Bileşenleri

Kaynak: <https://www.roboticstomorrow.com/>, Erişim Tarihi: 13.08.2023

Yapay görme sistemlerinin bazı temel bileşenleri ve işlevleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir (Elmesiry, vd., 2019: 4-5; Ataş ve Doğan, 2015: 2; Labudzki, Legutko ve Raos, 2014: 903-904):

Görüntü Alma: Kameralar veya sensörler, fiziksel dünyadan gelen görsel verileri alır ve dijital formatta işlem için sisteme iletir.

Veri Ön İşleme: Gelen görüntü verileri, gürültüyü azaltmak, kontrastı artırmak gibi ön işleme adımlarından geçirilir.

Öznetelik Çıkarma: Görüntülerden önemli özelliklerin çıkarılması işlemidir. Bu, nesnelerin şekli, rengi, doku gibi özelliklerini ifade edebilir.

Öznetelik Analizi: Özneteliklerin analizi, nesnelere sınıflandırma veya özelliklerine göre gruplandırma gibi görevleri içerir.

Nesne Tanıma ve Sınıflandırma: Yapay görme, nesnelere tanıma ve belirli kategorilere sınıflandırma yeteneğine sahiptir. Bu örnekler, "araba", "insan", "köpek" gibi nesnelerin tespit edilmesini içerir.

Konumlandırma ve İzleme: Yapay görme, nesnelerin konumlarını tespit edebilir ve hareketli nesnelere izleyebilir.

Kalite Kontrolü: Üretim hatlarında veya ürünlerin üretim sürecinde, yapay görme sistemleri ürünlerin kalite standartlarına uygunluğunu kontrol edebilir.

Derin Öğrenme ve Yapay Zeka: Yapay görme sistemleri, derin öğrenme gibi tekniklerle karmaşık veri yapılarını analiz edebilir ve daha karmaşık görevleri öğrenerek gerçekleştirebilir.

Yapay görme sistemleri, endüstriyel otomasyon, tıbbi görüntüleme, güvenlik, taşımacılık, tarım, perakende ve daha birçok alanda kullanılmaktadır. Örneğin, üretim hatlarında hatalı ürünleri tespit ederek kalite kontrolünü sağlayabilirler, ulaşımda kullanılabilir veya trafik kameraları aracılığıyla trafik akışını izleyebilirler (Zhu vd., 2021: 233).

Ancak, yapay görme sistemlerinin eğitimi ve kalibrasyonu önemlidir. Büyük miktarda veriye ve geniş bir eğitim sürecine ihtiyaç duyarlar. Yapay görme sistemlerinin insan faktörünü tamamen ortadan kaldırmak yerine insanlarla birlikte çalıştığı senaryolar, genellikle daha iyi sonuçlar üretebilir (Mavridou vd., 2019: 1-2).

İnsan muayenesinde kalite kontrolü sağlamak amacıyla, süreci otomatize etmek ve iyileştirmek için çeşitli yöntemler ve teknolojiler geliştirilmiştir. Örneğin, tekstil endüstrisinde, görüntü işleme teknikleri kullanılarak tekstil ürünlerindeki baskı kalitesini otomatik olarak denetleyen uygulamalar geliştirilmiştir, bu da insan muayenesine olan bağımlılığı azaltmıştır (Çelik ve Tekin, 2020: 268). Benzer şekilde, nükleer tıp alanında, gama kameralardan elde edilen düzlemsel görüntülerin kalitesini belirlemek için günlük kalite kontrol kontrolleri önemlidir, bu da medikal görüntüleme ekipmanındaki kalite kontrolün önemini vurgular (Işık ve Kara, 2020: 325). Ayrıca, gıda endüstrisinde istenen kalite seviyesine ulaşmak için istatistiksel süreç kontrolü tekniklerinin kullanımı, üretim ve hizmet süreçlerinde önemli bir araç olarak öne çıkmıştır (Akyurt, 2020: 235).

Kalite kontrol süreçlerinde yapay görme sistemlerinin kullanımı, insan denetimine göre bazı avantajlar sunar. Fang vd. (2020), otomatik görüntü kusuru tespiti teknolojileri, özellikle çelik, alüminyum ve bakır levhalar gibi endüstriyel malzemelerin incelenmesi için kapsamlı bir şekilde araştırmışlardır. Benzer şekilde, gıda üretim endüstrisinde makine öğrenme tabanlı sistemler, hamur işi ürünleri için üretim aşamalarını karakterize etmek için kullanılmış, yüksek doğruluk seviyesi sunarken denetim maliyetlerini azaltmış ve otomasyonu artırmıştır (Yalçın, 2016: 621). Ayrıca, derin öğrenme teknikleri, termofom gıda ambalajlarının kalite kontrolü için uygulanmış, hatalı ürünlerin otomatik üretim hattından çıkarılmasıyla tüketicilere ulaşmasını engelleme çözümünün adapte edilebilirliğini göstermiştir (Banus vd., 2021: 1). Abagiu vd. (2023), yapay görme ve makine öğrenimi uygulamaları, motor piston odalarındaki işleme kusurlarını tespit etmek için önermiş, insan-makine arayüzü uygulaması ve ana üretim hattı ile iletişimi kolaylaştırma potansiyelini vurgulamışlardır.

3. Malzeme ve Ürün Kontrolünde Yapay Görme ve İnsan Muayenesi Arasındaki Farklılıklar

Malzeme ve ürün muayenesinde insanlar ve yapay görme sistemleri arasında ilk yatırımdan başlayarak birçok farklılık bulunmaktadır.

İnsanlar esnek düşünme yeteneklerine sahip olduklarından, karmaşık veya öznel değerlendirmelerde etkili olabilirler. Yaratıcılık ve deneyimleri sayesinde, bazen beklenmedik kusurları veya problemleri tespit edebilirler. Uzman insanlar, özellikle karmaşık ürünler veya özelleştirilmiş üretim süreçleri için gereklidir (Toner, 2011: 7-11).

Yapay görme sistemleri, büyük veri miktarlarını hızla işleyebilme kapasitesine sahiptir. Bu nedenle seri üretim hatlarında kusurları veya sapmaları tespit etmek için idealdirler. Hassas ölçümler yapabilir ve belirli özelliklere sahip ürünleri tanımlayabilirler (Sun ve Cao, 2022: 1).

Tekrarlanabilir sonuçlar elde etme konusunda insan faktörünün etkisini ortadan kaldırılabirler. Genellikle en etkili sonuçları elde etmek için hem insan uzmanlarının deneyimi hem de yapay görme sistemlerinin hız ve hassasiyeti bir arada kullanılır. İnsanlar karmaşık analizlerde ve öznel değerlendirmelerde rol alırken, yapay görme sistemleri hızlı ve tekrarlanabilir sonuçlar sağlayarak üretim süreçlerini optimize eder. Bu kombinasyon, ürün kalitesini artırmak ve hataları en aza indirmek için oldukça etkili bir yaklaşımdır (Hosny, 2018: 2-3).

İnsan denetimi ile yapay görme sistemleri arasındaki farklar malzeme ve ürün kontrolünde önemlidir. İnsan denetimi, esnek düşünme ve öznel değerlendirmelerden faydalanarak, yaratıcılık ve deneyim nedeniyle beklenmedik kusurları veya sorunları tespit etme imkanı sunar. Bu özellik, özellikle karmaşık ürünler veya özel imalat süreçleri için hayati önem taşır (<https://instrumental.com>, Erişim Tarihi: 04.01.2024).

Öte yandan, yapay görme sistemleri büyük veri miktarını hızla işleme yeteneği ile öne çıkar, bu da seri üretim hatlarında kusurları veya sapmaları tespit etmek için idealdir. Hassas ölçümler yapabilir ve belirli özelliklere sahip ürünleri tanımlayabilir, tekrarlanabilir sonuçlara ulaşmada insan faktörünün etkisini ortadan kaldırılabir (Javaid, vd., 2021: 1).

Bu nedenle, insan uzmanlığının karmaşık analizler ve öznel değerlendirmelerle yapay görme sistemlerinin hız ve hassasiyetiyle birleştirilmesi, üretim süreçlerini optimize etmek, ürün kalitesini artırmak ve hataları en aza indirmek için etkili bir yaklaşımdır (Patel vd., 2012: 124; Park ve Jeong, 2022: 3).

4. Malzeme ve Ürün Muayenesinde Kullanılan Geleneksel Yöntemler

Malzeme ve ürün muayenesi, üretim süreçlerinin ve ürünlerin kalitesini değerlendirmek için yapılan bir dizi test ve inceleme sürecidir. Bu muayene süreci, ürünlerin istenen özelliklere uygunluğunu sağlamak, kusurları tespit etmek ve kalite standartlarına uygunluğu kontrol etmek amacıyla gerçekleştirilir. Malzeme ve ürün muayenesinde çeşitli yöntemler ve teknikler kullanılabilir, bu yöntemlerden malzemeye zarar vermeden yapılanlardan bazıları aşağıda özetlenmiştir (Deepak vd., 2021: 1-3):

Görsel Muayene: Ürünlerin veya malzemelerin dış görünüşü gözle incelenir. Bu yöntem, yüzey kusurlarını, renk uyumsuzluklarını, çatlakları ve diğer görsel kusurları tespit etmekte kullanılır (Gupta vd., 2021: 7).

Ultrasonik Muayene: Ultrasonik dalgaların kullanıldığı bu yöntemde, malzemelerin iç yapısı incelenir. Ses dalgaları yollanarak malzeme içindeki boşluklar, çatlaklar veya yabancı cisimler tespit edilebilir (Silva, 2023: 20).

Manyetik Parçacık Muayenesi: Manyetik alan kullanılarak malzemelerin yüzeyindeki veya içindeki kusurlar tespit edilir. Manyetik parçacıklar, malzemeye uygulanan manyetik alanın etkisiyle kusurların yerlerini belirlemekte kullanılır (Deepak vd., 2021: 2)

Sıvı Penetrant Muayenesi: Bu yöntemde, yüzeye uygulanan özel bir sıvı penetrant, yüzeydeki çatlaklar veya gözle görülemeyen yüzey kusurları tarafından emilir. Daha sonra fazla penetrant temizlenir ve yüzeyi kaplayan geliştirici ile kusurlar belirgin hale getirilir (Deepak vd., 2021: 3).

Röntgen Muayenesi: X-ışınları kullanılarak malzemenin iç yapısı görüntülenir. Bu yöntem, metal veya plastik gibi opak malzemelerde iç kusurları veya yabancı cisimleri tespit etmek için kullanılır (Gupta vd., 2021: 10).

Mikroskopik İnceleme: Mikroskoplar kullanılarak malzemenin veya ürünün mikro düzeyde incelenmesi sağlanır. Bu yöntemle çok küçük detaylar ve yapısal özellikler değerlendirilebilir (Venkateshaiah, 2020: 2).

Bu yöntemlerden hangisinin kullanılacağı, muayene yapılacak malzemenin veya ürünün özelliklerine, muayenenin amaçlarına ve kalite standartlarına bağlıdır. Çoğu zaman bir kombinasyonu kullanılarak daha kapsamlı bir muayene süreci gerçekleştirilir. Yapay görme sistemleri, özellikle görsel muayenelerde ve büyük veri setlerinin hızla analizinde kullanılarak muayene sürecini destekleyebilir.

5. Yapay Görme Maliyetleri ve İnsan Maliyetlerinin Karşılaştırılması

Yapay görme sistemleri ile insan maliyetleri arasındaki karşılaştırma, bir dizi faktöre bağlı olarak değişebilir. Maliyet karşılaştırması genellikle spesifik bir iş veya endüstri bağlamında yapılmalıdır. Bazı durumlarda, yapay görme teknolojisinin yatırım maliyeti yüksek olsa da uzun vadede işletme maliyetlerini düşürebileceği görülebilir. Özellikle büyük veri analizi, görüntü sınıflandırma, denetim, kalite kontrol gibi alanlarda yapay görme teknolojisi insan gücüne göre avantajlı olabilir. Ancak, özellikle karmaşık görevler veya özgün yaratıcılık gerektiren görevlerde insan çalışanlarının değeri hala oldukça önemlidir.

Yapay görme sistemleri ve insan maliyetleri arasındaki seçim, spesifik görevlerin gereksinimlerine ve işletmenin hedeflerine bağlı olarak değişir. Bazı durumlarda, yapay görme sistemleri işleri hızlandırabilir ve maliyetleri düşürebilirken, diğer durumlarda insan faktörü önemli olabilir. Optimal sonuçlar genellikle bu iki yaklaşımın bir kombinasyonunu içerebilir.

5.1. Yapay Görme Sistemleri Maliyetleri

Yapay görme sistemlerini kurmak ve gerektiğinde güncellemek için başlangıçta yüksek bir yatırım gerekebilir. Bu, donanım, yazılım, eğitim verisi ve uzman personel maliyetlerini içerebilir. Yapay görme modellerini eğitmek için büyük miktarda veriye ve işlem gücüne ihtiyaç vardır. Bu işlem zaman alabilir ve yüksek enerji maliyetleri gerektirebilir (Sun ve Cao, 2022: 3).

Yapay görme sistemleri zaman içinde güncellenmeli ve bakım gereksinimleri karşılanmalıdır. Bu, düzenli yazılım güncellemeleri, veri yenileme ve geliştirmeleri içerebilir. Yapay görme sistemlerindeki hataların düzeltilmesi, zaman ve kaynak gerektirebilir. Yanlış sınıflandırmalar veya yanlış anlamalar düzeltildiğinde ek maliyetler ortaya çıkabilir (Kumar vd., 2021: 426).

Maliyetler, projenin ölçeği ve karmaşıklığına göre büyük ölçüde değişebilir. Küçük ölçekli bir projenin maliyeti, büyük endüstriyel bir uygulamanın maliyetinden önemli ölçüde farklı olacaktır. Ayrıca, teknolojinin ilerlemesiyle birlikte donanım ve yazılım maliyetlerinde de değişiklikler olabilir (Arsalan ve Aziz, 2012: 23).

Yapay görme sistemleri, farklı uygulama alanlarında kullanılabilir. Örneğin, endüstriyel otomasyon, tıbbi görüntüleme, güvenlik, otonom araçlar ve daha birçok alanda kullanılabilir. Her bir uygulama alanı, farklı gereksinimlere ve maliyetlere sahip olabilir. Yapay görme sistemleri genellikle özel donanım gerektirir. Bu donanımın maliyeti, kullanılacak kameralar, sensörler, işlemci gücü ve bellek miktarı gibi faktörlere bağlı olarak değişebilir (Vahab vd., 2019: 4187).

Yapay görme sistemleri için özel yazılımlar geliştirmek maliyetli olabilir. Bu yazılım, görüntü işleme, derin öğrenme ve veri analizi gibi karmaşık algoritmalar içerebilir. Ayrıca, yapay görme sistemlerini mevcut bir sistem veya ürüne entegre etmek de ek maliyetler gerektirebilir (Van der Stuyft vd., 1991: 244).

Temel kameralara ve minimum işleme yeteneklerine sahip basit yapay görme sistemleri birkaç bin dolardan başlayabilir. Bunlar genellikle barkod okuma veya temel kalite kontrolü gibi görevler için kullanılır (Hosseinpour, Ilkhchi, ve Aghbashlo, 2018: 248).

Daha iyi kameralara, aydınlatmaya ve yazılıma sahip daha yetenekli yapay görme sistemleri 10.000 ila 50.000 ABD Doları arasında değişebilir. Bu sistemler daha geniş bir uygulama yelpazesini yönetebilir ve model tanıma veya kusur tespiti gibi özellikleri içerebilir (<https://www.baslerweb.com/>, Erişim Tarihi: 12.05.2023).

Yapay görme ile her türlü veriden daha derin sonuçlar çıkarabilir ve daha bilgiye dayalı, bilgi odaklı kararlar alınabilir. Yapay görme, insanların fark edemediği desenleri belirleyebilir ve böylece denetimin kalitesini artırabilir. Ayrıca, anormallikleri gerçek zamanlı olarak denetçilere bildirerek denetimi daha çevik hale getirebilir (Boukherouaa, vd., 2021: 9).

Bazı durumlarda, özellikle son derece uzmanlaşmış veya benzersiz uygulamalar için, yapay görme sistemleri birkaç yüz bin dolara veya daha fazlasına mal olabilir. Bu sistemler genellikle müşterinin tam ihtiyaçlarını karşılamak için özel olarak tasarlanmıştır.

Bir yapay görme sistemi için bütçeleme yapılırken bakım, yazılım güncellemeleri ve eğitim gibi devam eden maliyetlerin de dikkate alınması gerektiğini unutmamak önemlidir.

5.2. İnsan Maliyetleri

İnsan gücü kullanımı iş dünyasının temel bir unsuru olup, işin doğasına, türüne ve karmaşıklığına bağlı olarak büyük bir çeşitlilik gösterir. Farklı görevler farklı beceri ve yetenekleri gerektirir, bu nedenle işe alınan personel çeşitli uzmanlık alanlarına sahip olmalıdır. İnsan yönetimi, doğru kişiyi doğru işe yerleştirme, görevlerin tanımlanması ve iş gücü planlaması yapma becerilerini gerektirir. İş gücü çeşitliliği, bir organizasyonun başarısı için kritik bir faktördür ve verimlilik, etkinlik ve inovasyon için önemlidir (Koçak, 2006: 80).

Birçok fabrika, tekrarlanan denetim faaliyetlerine uygun olduğu için insan denetçiler yerine yapay görme kullanmaya başlamıştır. Bu sistemler, daha hızlı, daha objektif ve sürekli olarak işlev görebilen sistemlerdir. Yapay görme sistemleri, insanlardan daha hızlı binlerce parçayı dakikalar içerisinde inceleyebilir, daha kesin ve doğru bir şekilde denetim sonuçları sağlayabilir. Üreticiler, hataları azaltarak, maliyetlerini düşürebilir ve karlarını artırabilirler (Javaid, vd., 2022: 6).

İnsan çalışanların maaşları ve yan hakları, işin türüne, pozisyonlarına ve deneyimlerine göre değişebilir. Maaşlar, pazar koşullarına, yerel ekonomik faktörlere ve şirketin mali durumuna bağlı olarak belirlenir. Yan haklar, sağlık sigortası, emeklilik planları, tatil ve diğer sosyal avantajları içerir ve işverenin politika ve bütçesine dayanır. Bu unsurlar, çalışanların motivasyonunu ve memnuniyetini etkiler ve işverenin yetenekleri çekme ve elinde tutma yeteneğini etkiler (Shtembari, Kufo, ve Haxhinasto, 2022: 3).

İnsan gücü yönetimi ayrıca çalışanların sürekli eğitim ve gelişimini içerir. Özellikle teknik veya özelleşmiş görevlerde, çalışanların güncel kalmaları iş verimliliği açısından kritiktir (Walters ve Rodriguez, 2017: 206-207). İnsanlar çalışırken hatalar yapabilir ve yanılırlara düşebilirler, bu nedenle sürekli eğitim ve kalite kontrol süreçleri önemlidir. Ayrıca, tekrarlayan ve rutin görevler için otomasyonun kullanılması, iş verimliliğini artırabilir ve insan sınırlamalarını aşabilir. Bu nedenle işletmeler, insan gücünün ve otomasyonun avantajlarını dengeli bir şekilde ele almalıdır (Khogali ve Mekid, 2023: 10).

6. Sonuç

Kalite kontrolde insanlar ve yapay görme sistemleri, bir dizi avantaj ve dezavantaja sahiptir ve hangi yöntemin daha başarılı olduğu, kullanım senaryosuna, hedeflere ve gereksinimlere bağlı olarak değişebilir. İnsanlar, esnek düşünme yetenekleri, deneyim ve duygusal zeka gibi özellikleriyle karmaşık ve belirsiz durumlarla başa çıkma konusunda avantajlıdır. Özellikle estetik değer taşıyan ürünlerin değerlendirilmesi veya belirli niteliklerin subjektif olarak değerlendirilmesi gibi durumlarda insanların değerlendirmeleri daha etkili olabilir.

Öte yandan, yapay görme sistemleri, büyük veri setlerini hızlı ve sürekli bir şekilde analiz edebilme, belirli kalıpları tanıyabilme ve objektif sonuçlar üretebilme avantajına sahiptir. Makinelerin hızlı ve sürekli çalışma kapasiteleri, büyük ölçekli üretim ortamlarında hızlı ve güvenilir kalite kontrol sağlama potansiyelini artırır. Ayrıca, yapay görme sistemleri, insanların göremeyeceği mikro düzeyde detayları inceleme yeteneğine sahip olabilir.

Ancak, insanlar ve yapay görme sistemleri arasındaki farklılıklar, hangi yöntemin kullanılacağını belirlemeyi zorlaştırır. Örneğin, estetik değer taşıyan ürünlerde insan değerlendirmesi daha önemli olabilirken, büyük veri setlerinin hızlı analizi gerektiren yüksek hacimli üretim ortamlarında yapay görme sistemleri tercih edilebilir. Buna ek olarak, kullanılan teknolojinin maliyeti, personel eğitimi ve sürekli güncellenmesi gibi faktörler de seçim üzerinde etkili olabilir.

En etkili kalite kontrol yönteminin belirlenmesi, spesifik uygulama senaryosuna ve organizasyonun hedeflerine dikkatlice odaklanmayı gerektirir. Bazı durumlarda, insanlar ve yapay görme sistemleri birlikte kullanılarak, her iki yöntemin avantajlarından faydalanmak mümkün olabilir.

Uzman İnsanların Avantajları ve Dezavantajları:

Esneklik ve Özne Yorum: İnsanlar, karmaşık veya öznel değerlendirmelerde daha üstün olabilir. Özellikle estetik veya duygusal öğeler içeren değerlendirmelerde, insanlar daha iyi sonuçlar üretebilirler. İnsanlar, insanlar arası iletişim ve iş birliği gerektiren görevlerde daha etkilidirler. Hastalarla veya müşterilerle etkileşim kurma becerisi gibi faktörler önemlidir.

Bilgi ve Deneyim: Uzman insanlar, belirli bir alanda derinlemesine bilgi ve deneyime sahip olabilirler. Bu uzmanlık, ince ayrıntıları ve özgün sorunları tespit etme yetenekleri açısından değerlidir.

Esnek Düşünme ve Hata Ayıklama: İnsanlar, aniden ortaya çıkan veya önceden öngörülemeyen sorunları daha iyi çözebilirler. Esnek düşünme yetenekleri, hataları tespit edip çözme konusunda avantaj sağlayabilir. İnsanlar, karmaşık ve belirsiz durumları daha iyi anlayabilirler. İçgüdüsel olarak şüpheli durumları tespit edebilirler ve bazen duygusal anlayış gerektiren görevlerde daha iyidirler.

Eğitilebilirlik: İnsanlar, değişen şartlara ve yeni ürün gereksinimlerine daha hızlı ve kolay bir şekilde uyum sağlayabilirler. Eğitilebilirlikleri, yeni ürünler ve teknolojiler ortaya çıktıkça önemlidir.

Yorulma ve Dikkat Kaybı: Uzun süren muayene süreçleri insanların dikkatini dağıtabilir ve hatalara yol açabilir.

Subjektif Değerlendirme: İnsanlar arasındaki değerlendirme farklılıkları ve önyargılar, subjektif değerlendirmelere yol açabilir, bu da kalite kontrolünde tutarsız sonuçlara neden olabilir.

Hız ve Verimlilik: İnsanlar, otomasyona kıyasla daha yavaş ve daha az verimli olabilirler. Özellikle büyük hacimli üretimde hız ve verimlilik önemli bir faktördür.

Maliyet: İnsanlar tarafından yapılan kalite kontrol, otomasyona kıyasla genellikle daha yüksek maliyetlidir. İnsan gücü, eğitim ve sürekli denetim maliyetleri artırabilir.

Tekrarlanabilirlik: İnsanlar arasında farklı beceri düzeyleri ve değerlendirme standartları, muayene sonuçlarının tekrarlanabilirliğini azaltabilir.

Yapay Görme Sistemlerinin Avantajları ve Dezavantajları:

Hız ve Verimlilik: Yapay görme sistemleri, büyük veri setlerini hızla analiz edebilir ve tekrarlanabilir sonuçlar üretebilir. İnsanlarla karşılaştırıldığında daha hızlı ve daha kesin sonuçlar sağlayabilirler.

7/24 Çalışma: Yapay görme sistemleri, kesintisiz olarak çalışabilir ve insanlara göre daha uzun süre boyunca gözetim sağlayabilirler.

Tekrarlanabilirlik: Yapay görme sistemleri, aynı testi veya değerlendirmeyi aynı şekilde tekrarlayabilir, insan faktöründen kaynaklanan varyasyonu en aza indirebilirler.

Karmaşıklık ve Büyük Veri Analizi: Yapay görme sistemleri, karmaşık yapıları analiz edebilir ve büyük veri setlerindeki desenleri tespit edebilirler. Bu, insanlar için zor veya zaman alıcı olabilecek analizleri gerçekleştirmek için kullanışlıdır.

Yapay görme sistemleri, bilgisayarların görüntüleri anlamasını ve yorumlamasını sağlayan teknolojilerdir. Bununla birlikte, yapay görme sistemlerinin bazı dezavantajları şunlar olabilir:

Veriye Bağımlılık: Yapay görme sistemleri, genellikle büyük miktarda etiketlenmiş veriye ihtiyaç duyar. Bu veri toplamak, etiketlemek ve güncellemek zaman alıcı ve maliyetli olabilir. Ayrıca, sistemler genellikle yalnızca eğitildikleri veri türleriyle iyi çalışır ve farklı veri türleri veya koşullarda zayıf performans gösterebilir.

Hata Hassasiyeti: Yapay görme sistemleri, bazı durumlarda insan gözünün hata yapma olasılığının üzerinde hata yapabilirler. Özellikle karmaşık veya belirsiz görüntüleri yorumlamak zor olabilir ve yanlış sonuçlara neden olabilirler. Bu hatalar, güvenlik veya kritik uygulamalarda ciddi sonuçlar doğurabilir.

Sınırlı Anlama Yeteneği: Yapay görme sistemleri, görüntülerdeki nesnelere ve desenlere algılayabilir, ancak bu nesnelere veya desenlerin anlamını gerçek anlamda anlamazlar. Bu nedenle, karmaşık bağlamları veya duygusal durumları anlama konusunda sınırlamaları vardır.

Hassaslık ve Duyarlılık: Işık koşulları, perspektif değişiklikleri, ölçek farklılıkları gibi değişkenler, yapay görme sistemlerinin doğruluğunu etkileyebilir. Bu sistemler, insan gözü gibi genelde esnek ve uyumlu değildir.

Önyargı ve Adaletsizlik: Eğitim verilerindeki önyargılar, yapay görme sistemlerinin önyargılı veya adaletsiz sonuçlar üretmesine neden olabilir. Eğitim verilerindeki çeşitlilik eksikliği veya yanlış etiketleme, sistemlerin belirli gruplara karşı hassas veya hatalı tepkiler vermesine yol açabilir.

Gizlilik Endişeleri: Yapay görme sistemleri, kameralar ve sensörler aracılığıyla çevrelerini izler ve görüntülerini işler. Bu, gizlilik ihlallerine veya kişisel verilerin kötüye kullanılmasına yol açabilir.

Yüksek İşlem Gücü Gereksinimi: Yapay görme sistemleri, karmaşık görüntü işleme ve analiz işlemleri gerektirdiğinden yüksek işlem gücü gerektirebilir. Bu, uygulamaların düşük kaynaklı cihazlarda veya güç sınırlamaları olan ortamlarda kullanılmasını zorlaştırabilir.

Hafifletme ve Açıklanabilirlik Sorunları: Yapay görme modelleri genellikle karmaşık ve siyah kutu olarak kabul edilir, yani iç mantıkları anlamak zor olabilir. Bu, kararların nasıl alındığını anlamak veya yanlış sonuçları düzeltmek için sorun oluşturabilir.

Bu dezavantajlar, yapay görme sistemlerinin hala geliştirilmesi ve optimize edilmesi gerektiğini göstermektedir. Ancak, doğru şekilde kullanıldığında ve bu zorluklar göz önünde bulundurularak tasarlandığında, yapay görme teknolojisi birçok alanda büyük faydalar sağlayabilir.

Yapay görme sistemlerinin başarısı büyük ölçüde kullanılan verilere dayanır. Veri yetersizliği, modelin genellemesini ve doğruluğunu etkileyebilir. Bu nedenle yetersiz veya temsil edici olmayan verilerle çalışmak hata yapılmasına neden olabilir. Modelin sürekli olarak güncellenmemesi veya bakımının ihmal edilmesi, modelin zaman içinde performansının düşmesine neden olabilir.

Yapay görme modelini yanlış bir şekilde uygulamak veya yorumlamak hatalara yol açabilir. Örneğin, bir nesne tespit modelini yüz tanıma için kullanmak yanıltıcı sonuçlar verebilir. Hassas verilerin yanlışlıkla veya kötü niyetli amaçlarla kullanılması veri gizliliği ve güvenlik sorunlarına yol açabilir. Gerçek zamanlı uygulamalarda gecikme süresi ve performans sorunları, kullanıcı deneyimini olumsuz etkileyebilir. Yapay görme sistemlerinin kullanımı sık sık yasal ve etik sorunlara yol açabilir. Özellikle kişisel verilerin işlenmesi ve mahremiyet ile ilgili sorunlara dikkat edilmelidir. Modelin sürekli olarak güncellenmemesi veya bakımının ihmal edilmesi, modelin zaman içinde performansının düşmesine neden olabilir. Modelin hatalı çalıştığı durumlarda sorun giderme yeteneklerinin eksik olması, sorunların çözülmesini zorlaştırabilir. Yapay görme sistemlerini kullanacak olan ekip üyeleri veya kullanıcılar için yeterli eğitim verilmemesi, sistemlerin yanlış kullanılmasına neden olabilir.

Hataların önlenmesi ve giderilmesi için, yapay görme sistemlerini kullanırken iyi bir veri yönetimi, dikkatli model eğitimi ve test süreçleri, etik kurallara uyum ve güncelleme stratejileri gibi önlemler alınmalıdır. Ayrıca, yapay görme sistemlerini kullanmadan önce uzman tavsiyeleri ve deneyimlerinden yararlanmak da önemlidir.

Yapay görme sistemleri ve insan muayenesi birçok farklı uygulama ve senaryoda birlikte veya ayrı ayrı kullanılabilir. İnsanlar ve yapay görme sistemleri birbirlerinin eksikliklerini tamamlayabilirler ve her biri belirli görevlerde daha etkilidir. Örneğin, tıbbi görüntü analizi yaparken yapay görme sistemleri önemli bir araç olabilirken, son kararı bir doktorun yapması genellikle gerekebilir. Bu nedenle, her iki yaklaşımın da avantajları ve sınırlamaları vardır ve doğru senaryoda kullanıldığında büyük faydalar sağlayabilirler.

Sonuç olarak, hangi yöntemin daha başarılı olduğu, kullanılan teknolojinin yeteneklerine, işin niteliğine ve hedeflenen sonuçlara bağlıdır. Çoğu durumda, insanların uzmanlığı ve yapay görme sistemlerinin hızlı analiz yeteneklerini bir araya getiren bir yaklaşım, en iyi sonuçları elde etmenin bir yolu olabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Abagiu, M., Cojocaru, D., Manta, L., ve Mariniuc, A. (2023). Detecting Machining Defects Inside Engine Piston Chamber With Computer Vision And Machine Learning. *Sensors*, 23(2), 785. <https://doi.org/10.3390/s23020785>
- Akyurt, İ. (2020). Gıda Sektöründe İstatistiksel Proses Kontrolü: Endüstriyel Ekmek Üretim Tesisi Uygulaması. *Erzincan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 235-257. <https://doi.org/10.18185/erzifbed.605670>
- Arsalan, M., ve Aziz, A. (2012). Low-cost Machine Vision System for Dimension Measurement of Fast Moving Conveyor Products. *International Conference on Open-Source Systems* s.22-27. 10.1109/ICOSST.2012.6472822.
- Ataş, M., ve Doğan, Y. (2015). Classification of Closed and Open Shell Pistachio Nuts by Machine Vision. *International Conference on Advanced Technology Sciences, Antalya*.
- Banus, N., Boada, I., Xiberta, P., Toldra, P., ve Bustins, N. (2021). Deep Learning For The Quality Control Of Thermoforming Food Packages. *Scientific Reports*, 11(1). <https://doi.org/10.1038/s41598-021-01254-x>
- Boukherouaa, E. B., AlAjmi, K., Deodoro, J., Farias, A., ve Ravikumar, R. (2021). Powering the Digital Economy: Opportunities and Risks of Artificial Intelligence in Finance, *Departmental Papers*, 2021(024), A001. <https://doi.org/10.5089/9781589063952.087.A001>
- Çelik, A. ve Tekin, E. (2020). Tekstil Baskı Kalite Kontrolünün Görüntü İşleme Teknikleri İle Gerçekleştirilmesi. *European Journal of Science and Technology*, 268-276. <https://doi.org/10.31590/ejosat.araconf34>
- Deepak, J. R., Raja, V., Srikanth, D., Surendran, H., ve Nickolas, M. M. (2021). Non-Destructive Testing (NDT) Techniques for Low Carbon Steel Welded Joints: A Review and Experimental Study. *Materials Today: Proceedings*. s.3732-3737. 44. 10.1016/J.Matpr.2020.11.578.

- Elmesiry, H., Mao, H., ve Abomohra, A. (2019). Applications of Non-destructive Technologies for Agricultural and Food Products Quality Inspection. *Sensors*. 19. 846. s.1-23 10.3390/s19040846.
- Fang, X., Luo, Q., Zhou, B., Li, C., ve Tian, L. (2020). Research Progress Of Automated Visual Surface Defect Detection For Industrial Metal Planar Materials. *Sensors*, 20(18), 5136. <https://doi.org/10.3390/s20185136>
- Gupta, M., Khan, M., Butola, R., ve Singari, R. (2021). Advances in Applications of Non-Destructive Testing (NDT): A Review. *Advances In Materials and Processing Technologies*. 8. s.1-22. 10.1080/2374068X.2021.1909332.
- Hosny, A., Parmar, C., Quackenbush, J., Schwartz, L.H. ve Aerts H.J.W.L. (2018). Artificial Intelligence in Radiology. *Nat Rev Cancer*. s.1-27. doi: 10.1038/s41568-018-0016-5. PMID: 29777175; PMCID: PMC6268174.
- Hosseinpour, S., Ilkhchi, H. A., ve Aghbashlo, M. (2018). An İntelligent Machine Vision-Based Smartphone App for Beef Quality Evaluation. *Journal Of Food Engineering*. s.9-22. 248. 10.1016/J.Jfoodeng.2018.12.009.
- <https://www.baslerweb.com/>, (Erişim Tarihi: 12.05.2023).
- <https://instrumental.com/build-better-handbook/machine-vision-vs-manual-inspection-vs-instrumental>, (Erişim Tarihi: 04.01.2024).
- <https://www.roboticstomorrow.com/>, (Erişim Tarihi: 13.08.2023).
- Işık, S. ve Kara, P. (2020). Nükleer Tıpta Gama Kameraların Günlük Çalışma Verimini Belirlemede Kalite Kontrollerin Önemi: Paratiroid Sintigrafisi Spect Çalışması Esnasında Gözlenen Fotoçoğaltıcı Tüp Defekti Vakası. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 0-0. <https://doi.org/10.31067/0.2019.158>
- Javaid, M., Haleem, A., Singh, R.P., Rab, S., ve Suman, R. (2022). Exploring Impact and Features of Machine Vision for Progressive Industry 4.0 Culture. *Sensors Int*, s.1-11 Article 100132, 10.1016/j.sintl.2021.100132
- Khalighy, S., Green, G., Scheepers, C., ve Whittet, C. (2015). Quantifying the Qualities of Aesthetics İn Product Design Using Eye-Tracking Technology. *International Journal of Industrial Ergonomics*. 49. s.31-43. 10.1016/J.Ergon.2015.05.011.
- Khogali, H. O., ve Mekid, S. (2023). The Blended Future of Automation And AI: Examining Some Long-Term Societal and Ethical Impact Features. *Technology in Society*. s.1-10
- Koçak, A. T. (2006). *Globalleşme Sürecinde İnsan Kaynakları Yönetiminde Değişimler*. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul. Yüksek Lisans Tezi
- Kumar, R., Patil, O., Nath, K., Sangwan, K., ve Kumar., R. (2021), A Machine Vision-based Cyber-Physical Production System for Energy Efficiency and Enhanced Teaching-Learning Using a Learning Factory. *Procedia CIRP*. 98. s.424-429. 10.1016/j.procir.2021.01.128.
- Kumar, P., Singh, D., ve Bhamu, J. (2022). *Machine Vision in Industry 4.0*. CRC Press 10.1201/9781003122401-13.
- Labudzki, R., Legutko, S., ve Raos, P. (2014). The Essence and Applications of Machine Vision. *Tehnicki Vjesnik*. 21. s.903-909.
- Mavridou, E., Vrochidou, E., Papakostas, G.A., Pachidis, T., ve Kaburlasos, V. G. (2019). Machine Vision Systems in Precision Agriculture for Crop Farming. *Journal of Imaging*.; 5(12):89. s.1-32. <https://doi.org/10.3390/jimaging5120089>
- Patel, K., Kar, A., Jha, S., ve Khan, M. (2012). Machine Vision System: A Tool for Quality İnspection Of Food And Agricultural Products. *Journal Of Food Science and Technology*. 49. s.123-141. 10.1007/S13197-011-0321-4.

- Park, M., ve Jeong, J. (2022). Design and Implementation of Machine Vision-Based Quality Inspection System in Mask Manufacturing Process. *Sustainability*. 14. 6009. 10.3390/su14106009.
- Ren, Z., Fang, F., ve Yan, N. (2022). State of the Art in Defect Detection Based on Machine Vision. *Int. J. of Precis. Eng. and Manuf.-Green Tech.* 9, s.661–691. <https://doi.org/10.1007/s40684-021-00343-6>.
- Sarker, I. H. (2021), Machine Learning: Algorithms, Real-World Applications and Research Directions. *SN COMPUT. SCI.* 2, 160. <https://doi.org/10.1007/s42979-021-00592-x>.
- Shtembari, E., Kufo A., ve Haxhinasto, D. (2022). Employee Compensation and Benefits Pre and Post COVID-19. *Administrative Sciences*. 12(3):106. s.1-17. <https://doi.org/10.3390/admsci12030106>
- Silva, M., Malitckii, E., Santos, T., ve Vilaça, P. (2023). Review of Conventional and Advanced Non-Destructive Testing Techniques for Detection and Characterization of Small-Scale Defects. *Progress In Materials Science*. 138. s.1-69. 101155. 10.1016/J.Pmatsci.2023.101155.
- Sun, T., ve Cao, J. (2022). Research on Machine Vision System Design Based on Deep Learning Neural Network. *Wireless Communications and Mobile Computing*. s.1-16. 10.1155/2022/4808652.
- Toner, P. (2011), *Workforce Skills and Innovation: An Overview of Major Themes In The Literature*. OECD Publications.
- Vahab, A., Naik, M. S., Raikar, P. G., ve Prasad, S. R. (2019). Applications of Object Detection System. *International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET)*, 6(4), s.4186-4192.
- Van der Stuyft, E., Schofield, C. P., Randall, J. M., Wambacq, P., ve Goedseels, V. (1991). Development and Application of Computer Vision Systems for Use in Livestock Production. *Computers and Electronics in Agriculture*, 6(3), s.243-265.
- Venkateshaiah, A., Padil, V., Nagalakshmaiah, M., Waclawek, S., Cerník, M., ve Varma, Rajender. (2020), Microscopic Techniques for the Analysis of Micro and Nanostructures of Biopolymers and Their Derivatives. *Polymers*. 12. s.1-33 10.3390/polym12030512.
- Walters, K., ve Rodriguez, J. (2017). The Importance of Training and Development in Employee Performance and Evaluation. *World Wide Journal of Multidisciplinary Research and Development*. s.206-2012 e-ISSN: 2454-6615.
- Yalçın, H. (2016). Computer Vision Based Characterization Of Production Phases For Pastry Goods. <https://doi.org/10.1109/siu.2016.7495891>
- Zhu, L., Spachos, P., Pensini, E., ve Plataniotis, K. (2021). Deep Learning and Machine Vision for Food Processing: A Survey. *Current Research In Food Science*. 4. s.233-249. 10.1016/J.Crfs.2021.03.009.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 244-263, doi: 10.11616/asbi.1393570

Analysis of the Relationship Between Cross Capital Flows and Stock Exchange Index with Machine Learning

Çapraz Sermaye Akımları ile Borsa Endeksi Arasındaki İlişkinin Makine Öğrenmesi ile Analizi

Ahmet AKUSTA¹

Geliş Tarihi (Received): 20.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 09.01.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Abstract: This paper investigates forecasting the BIST100 stock index using cross-capital flow analysis. It employs feature engineering and the Orthogonal Matching Pursuit (OMP) model to navigate the intricacies of financial time series prediction. The study meticulously selects features such as lagged values, moving averages, and volatility metrics, normalized to ensure unbiased model impact. The OMP model is carefully optimized to handle the dimensionality of financial data, avoiding overfitting through a sparsity constraint. This approach yields an R-squared score of 0.88, indicating a solid capability to capture index variance. Visual comparisons between actual and predicted values further validate the model's accuracy. The paper highlights the importance of methodological precision in developing models capable of discerning complex patterns, offering valuable insights for investment strategies. Implications of the study show that cross-capital movements and macroeconomic variables are a good fit with ML to predict the Stock Market despite the complexity of financial markets.

Keywords: Cross-Capital Flows, Stock Index Forecasting, Financial Econometrics, Time Series Analysis, Predictive Modeling.

&

Öz: Bu çalışma, çapraz sermaye akımları analizini kullanarak BIST100 hisse senedi endeksinin tahminini araştırmaktadır. Finansal zaman serilerinin tahminindeki karmaşıklıkları ele almak için öznitelik mühendisliği ve Orthogonal Matching Pursuit (OMP) modeli kullanılmıştır. Önyargısız bir model sağlamak için gecikmeli değerler, hareketli ortalamalar ve volatilité ölçümleri gibi öznitelikler titizlikle seçilmiş ve normalize edilmiştir. OMP modeli, finansal verilerin çok boyutluluğu sorununu çözmek için optimize edilmiş ve seyreklik kısıtı aracılığıyla aşırı uyumdan kaçınılmıştır. Bu yaklaşımla, endeks varyansını yakalama yeteneğini gösteren 0.88 R-kare puanı elde edilmiştir. Gerçek ve tahmin edilen değerler arasındaki görsel karşılaştırmalar, modelin doğruluğunu teyit etmektedir. Bu makale, karmaşık örüntüleri ayırt edebilen ve yatırım stratejileri için değerli içgörüler sunan modeller geliştirmede metodolojik hassasiyetin önemini vurgulamaktadır. Çalışmanın sonuçları, sermaye hareketleri ve makroekonomik değişkenlerin, finansal piyasaların karmaşıklığına rağmen Borsa Endeksi tahmini için makine öğrenimi ile iyi bir uyumlu olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Çapraz Sermaye Akımları, Hisse Senedi Endeksi Tahmini, Finansal Ekonometri, Zaman Serisi Analizi, Tahmine Dayalı Modelleme.

Atf/Cite as: Akusta, A. (2024). Analysis of the Relationship Between Cross Capital Flows and Stock Exchange Index with Machine Learning. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 244-263. doi: 10.11616/asbi.1393570

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Öğr. Gör. Dr., Ahmet Akusta, Konya Teknik Üniversitesi, aakusta@ktun.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Introduction

The securities markets, functioning as critical barometers of economic sentiment, play an indispensable role in the international movement of capital. Their dynamics, as highlighted by Xie et al. (2023), are crucial for understanding the broader economic landscape. This study is dedicated to enhancing our understanding of these dynamics, focusing on the interplay between stock exchange indices and global capital transfers. This in-depth examination aims to enrich our conceptual grasp of the intricacies inherent in these markets, thereby contributing to the broader discourse on financial economics.

This research investigates the intricate relationship between foreign investment flows and market volatility, which warrants extensive investigation (Bing et al., 2021). Exploring this interrelation uncovers a complex, intertwined pattern, as each aspect significantly influences the other (Gazioglu, 2008). Understanding these dynamics is vital for comprehending the broader implications of international capital movement on stock markets, thus providing valuable insights into global financial stability and growth.

Given the stock market's vulnerability to rapid shifts, accurately predicting stock trends has become a paramount concern. This necessitates adopting innovative forecasting methods (Idrees, Alam, and Agarwal, 2019). The inherent nonlinearity of stock data (Das et al., 2017) and the unpredictable, erratic nature of stock market movements (Mumtaz, 2021) compound the complexity of this task, making accurate forecasting an intellectually challenging endeavor.

The challenge of stock market forecasting is intensified by stock price time series characteristics—noisy, nonparametric, volatile, non-linear, dynamic, and chaotic (Kumawat, Bansal, & Saini, 2022). Identifying effective predictors of market trends remains a significant and unresolved issue in financial literature (Kambeu, 2019). This complexity underscores the need for advanced analytical methods to decipher these convoluted patterns.

The urgency for effective stock market analysis methodologies is pronounced in the intricate landscape of high risk and potentially high return. These methods are not only vital for guiding investment decisions but also for minimizing risk and maximizing returns. This underscores the practical significance of research in stock market prediction, which is of theoretical and practical importance (Li & Huang, 2021).

This study utilizes machine learning techniques to dissect the relationship between cross-border capital flows and stock exchange indices. Incorporating AI in this context is crucial for enhancing the precision of forecasting (Lee et al., 2022). Understanding these complex economic interactions is of utmost importance, driving the motivation behind this investigation.

Focusing on the BIST100 index, representative of the Turkish stock market, this study endeavors to predict fluctuations in stock market indices using the relationship between cross-border capital flows, particularly net foreign direct investment (Net FDI). The application of the Orthogonal Matching Pursuit (OMP) algorithm, an advanced machine learning technique, aims to establish a predictive model for the BIST100 index, informed by patterns in Net FDI.

The necessity of this research lies in its aim to advance our understanding of the complex dynamics between FDI and stock market indices. Prior research has highlighted the significant impact of FDI on stock market performance and broader economic health. However, traditional econometric models frequently fail to address the non-linear and intricate relationships in these dynamics (Lee et al., 2022; Xiu, 2022; Yang, 2023). This study's innovative use of OMP, renowned for its effectiveness in feature selection, addresses these shortcomings and fills a critical gap in the current body of literature.

2. Objectives of the Research

The primary objective of this research is to investigate the relationship between cross-border capital flows—specifically net foreign direct investment (Net FDI)—and the fluctuations of stock market indices. The study concentrates on the BIST100 index as a proxy for the Turkish stock market, aiming to clarify the

correlation between FDI inflows and market index volatility. A comprehensive statistical analysis will examine Türkiye's economic data to uncover patterns and relationships.

The secondary objective is deploying machine learning (ML) techniques to project the BIST100 index's trends and movements. Employing the Orthogonal Matching Pursuit (OMP) algorithm, the study endeavors to formulate a predictive model characterized by high accuracy in describing current data and forecasting future index trends based on existing FDI patterns.

Further, this research intends to evaluate the influence of time-related variables, including seasonal trends and cyclical patterns, on stock market indices. This analysis will uncover time-based influences that, while subtle, are potentially significant, intending to refine the model's forecasting acumen concerning temporal market dynamics.

Providing actionable intelligence to market participants constitutes another essential aim. The findings are designed to inform investment and policy decisions, providing stakeholders with a nuanced understanding of the FDI-market index interplay. This will be achieved through empirical analysis, yielding insights for evidence-based decision-making in investment and policy-making circles.

An additional aim is to contribute to academic dialogue by detailing the application of ML in the economic and financial spheres. This includes demonstrating the OMP algorithm's utility in analyzing the complex interaction between FDI influxes and stock market indices, advancing current scholarship, and offering novel analytical approaches.

The final objective is to delineate avenues for future research, thereby establishing a foundation for the continued application of sophisticated ML methods in economic research. The study anticipates initiating a sequence of inquiries that further scrutinize and validate the integration of ML for economic forecasting and expand on the findings presented herein.

3. Literature Review

The scholarly examination of the interconnections between financial market evolution and cross-border capital movements has yielded diverse perspectives. This section reviews pertinent literature that informs the present study's exploration of cross-capital flows and stock exchange indices using machine learning techniques.

Hajilee & Nasser, (2015) investigated the reciprocal effects of financial market development, considering both banking sectors and stock market growth in Latin America. Their empirical assessment, spanned 14 countries using time series models, uncovered short-term and long-term relationships, revealing unidirectional causality from banking sectors to foreign direct investment and a bidirectional link with stock market development. These findings offer invaluable insights into financial structures' sequential impact on investment flows within emerging markets.

Aayale, (2017) critically evaluated the assumption that foreign direct investment (FDI) necessarily promotes the development of host countries' stock markets by studying Morocco's financial progression. Her findings illustrated a paradoxical negative correlation between FDI and stock market growth, with positive correlations noted with other economic factors. Such insights challenge traditional narratives and suggest reevaluating FDI's role in emerging market financial development.

Athari et al., (2020) contributed by examining the relationship between a nation's competitive advantage and its capacity to attract and control international capital. Utilizing the Global Competitiveness Index and robust panel regression methods, their work highlights the conditional effects of national competitiveness on capital inflows influenced by economic development stages and risk profiles. The study advances our understanding of the complexities of capital flow determinants.

The application of machine learning to predict stock market trends was advanced by the research of Dito et al., (2020) who employed the Super Learner algorithm alongside technical indicators to categorize market trends. Their methodology confirms the potency of machine learning in forecasting, emphasizing the adaptability of these models to market volatility.

Inekwe & Valenzuela, (2020) who leveraged firm-level syndicated loan data, enriched the dialogue concerning financial integration and the incidence of banking crises. Their findings articulate how financial integration can aggravate banking instability, with capital controls potentially serving as a buffer. This contribution meticulously evaluates the interplay between policy measures and financial stability.

Fofack et al., (2020) provided insights into the economic impact of the Federal Reserve's quantitative easing on developing markets. Utilizing dynamic panel regression techniques, their research elucidates the significance of liquidity, investor confidence, and fiscal health in the movement of financial flows, especially in the wake of the easing's cessation.

Dahlhaus & Vasishtha, (2020) explored the effects of U.S. monetary policy expectations on emerging economies. Their Bayesian Vector autoregression analysis offers a comprehensive view of the diverse responses to U.S. policy changes, which is crucial for understanding capital flow dynamics during volatile periods like the post-taper tantrum phase.

Chari et al., (2020) focused on the influence of risk-on/risk-off market conditions on capital flows and returns in emerging markets. Their research delineates the differentiated impacts of median versus extreme market conditions, contributing to the discourse on market responses to global financial shocks underscored by the COVID-19 pandemic.

Bhatt et al., (2020) explored the efficacy of probability theories and machine learning in deciphering stock market complexities. They posit that leveraging advanced algorithms can significantly enhance risk management and forecasting accuracy in unpredictable market conditions.

Chari et al., (2021) illuminated the consequences of U.S. monetary policy on emerging markets, emphasizing capital flows and asset prices. Their sophisticated affine term structure modeling, using high-frequency data, illustrated how U.S. policy influences international asset holdings, specifically through valuation adjustments in equity markets. Their discovery of asymmetric effects during different monetary policy phases enriches the discourse on U.S. influence on global financial markets.

Carvalho & De Portugal, (2021) challenged existing paradigms by focusing on the composition of financial flows rather than aggregate volumes concerning domestic credit growth. The study suggests the intricate relationship between international financial integration and domestic credit markets, advocating for using granular data for deeper insights into financial flows at the sectoral level.

Marcel et al., (2021) presented an intriguing analysis of the euro area's credit landscape, exploring how cross-border debt flows affect firms differently based on profitability. The finding that less profitable firms may benefit more from debt capital inflows contributes to discussions on credit misallocation and capital distribution efficiency, particularly in fixed exchange rate regimes.

Nalin & Yajima, (2021) delved into the impact of commodity price movements on Latin American financial dynamics. Their application of a stock-flow consistent model to study the repercussions of Commodity-Linked Notes offers an advanced understanding of how commodity fluctuations can translate into macroeconomic shifts, especially regarding currency valuations and financial innovation.

Bednarek et al., (2021) expanded the understanding of capital flows by examining their influence on the German real estate market and local economic growth. Their empirical strategy, utilizing the exogenous placement of refugees and geographic constraints, provided a creative way to measure the impact of capital flows on economic growth through real estate market tightness.

Bal, (2021) contributed to the literature on stock market determinants by assessing several macroeconomic factors within Eurasian countries. The positive role of income growth, liquidity, FDI, financial openness, and the adverse effects of inflation offer valuable policy insights for countries looking to stimulate stock market capitalization.

Wang, (2021) investigated the U.S. stock market and FDI during a period marked by an apparent decoupling of these two elements, highlighting a more complex and non-linear interdependence. The

research underscores the need to consider additional factors when interpreting the relationship between FDI and stock market performance.

Gupta et al., (2021) introduced the random forests machine learning approach to predict U.S. stock market volatility, with investor confidence as a significant predictor. This study stresses the predictive power of sentiment indicators and the need for models that can effectively integrate investor confidence into market volatility forecasts.

Thesia et al., (2022) approached market prediction challenges using the DSdT technique, combining neural networks with technical market indicators. Their successful application to the Indian stock market exemplifies the cutting-edge applications of machine learning in financial predictions, bolstering the case for adopting such models in real-world trading scenarios.

Gao et al., (2021) push the envelope in stock market prediction methodologies. By implementing deep learning techniques like LASSO and PCA for dimensionality reduction and comparing LSTM with GRU models, Gao and colleagues highlight the potential for machine learning in refining predictive accuracy in finance. Their inclusive approach, merging technical indicators with market sentiment and economic data, suggests a multi-faceted framework for future forecasting models.

Benhima & Cordonier, (2022) delve into the less-explored territory of news and sentiment shocks on capital flows. By uncovering the significant role of such soft information, their research provides evidence contrary to classical theories, indicating the strong influence of investor sentiment and informational asymmetries on capital movement.

Tite et al., (2022) analyze the direct effects of foreign portfolio investment (FPI) and foreign direct investment (FDI) on Nigeria's stock market. Their study suggests institutional reforms boost foreign investor participation in Nigerian equities. This finding resonates with broader themes of market development and the role of governance in financial markets.

Xiu, (2022) pivots to the predictive power of online data by examining the impact of internet-based investor attention on the Shanghai Composite Index. His findings underscore the value of alternative data in financial predictions and the efficacy of ensemble machine learning models, like Gradient Boosting Decision Trees (GBDT), in processing such information.

Lee et al., (2022) reinforce the merit of machine learning in financial market forecasting. By employing various algorithms to predict stock market volatility in Asia, Lee and co-authors' work confirms that the integration of AI can materially enhance forecasting precision, setting a new benchmark for technological adoption in financial analytics.

Mercado Jr et al., (2023) bridges the gap between traditional economic models and contemporary financial trends by applying a gravity model to capital flows. Mercado's analysis indicates that while global factors are influential, the traditional determinants of trade and investment, like distance and economic relationships, remain pertinent in capital flow dynamics.

Graf von Luckner et al., (2021) explore the innovative use of cryptocurrencies in cross-border capital movements. Their algorithmic analysis of Bitcoin transactions underscores the digital currency's growing role in remittances and capital flight, especially in economies with stringent controls and financial instability.

Deng et al., (2023) clearly show how different types of uncertainty can distinctly influence capital flows. Their use of panel probit models offers fresh perspectives on the sensitivities of cross-border investments to varying forms of uncertainty, particularly highlighting the differences between developed and emerging markets.

Lin & Xie, (2023) apply the DCC-GARCH model to scrutinize the behavior of cross-border capital flows with China's securities markets. They provide empirical evidence on the varying influences of financial crises on the stock and bond markets, differentiating between short-term and long-term capital flow effects.

Their study underscores the changing nature of global finance, especially in the context of China's rapidly evolving financial market and its integration with the world.

Davis & Zlate, (2023) tackle the potent and unprecedented impacts of the COVID-19 pandemic on the global financial cycle, exchange rates, and cross-border capital flows. By incorporating health crisis data, such as COVID-19 case changes and vaccination progress, alongside traditional economic measures, they offer a novel assessment of the financial stability challenges posed by the pandemic.

Beck et al., (2023) critically examine capital flow management policies. Recognizing the dangers of volatile cross-border flows, they argue for a balanced approach that combines these measures with broader economic policies and reforms to ensure financial stability and mitigate cyclical risks.

Phuong et al., (2023) focus on the broader relationship between macroeconomic factors and stock market capitalization. Their dataset, encompassing over a decade of global financial data, supports the theory that macroeconomic policies and conditions significantly influence market development and indicate fundamental differences between developed and emerging markets.

Yang, (2023) ventures into applying artificial intelligence in stock price prediction. Yang's work with LSTM models combined with the Fama-French five-factor model indicates the potential for these techniques to provide enhanced predictive accuracy for small-cap companies. This area of research is up-and-coming for investors and analysts looking to leverage A.I. for investment strategies.

This research represents a significant advancement in scholarly literature through its focus on integrating machine learning (ML) techniques to analyze the nexus between cross-capital flows and stock market indices. Prior studies have widely recognized the pivotal role of foreign direct investment (FDI) in the performance of stock markets and overall economic vitality. However, traditional analytical methodologies often fail to capture the nuanced interdependencies and the comprehensive spectrum of data attributes that ML techniques can reveal. This study, employing the Orthogonal Matching Pursuit (OMP) algorithm for feature selection and prediction, navigates the same domain as earlier research and enhances the methodological approach to discern patterns within the data.

The interplay between FDI and stock market indices has been scrutinized using various econometric models (Lee et al., 2022; Xiu, 2022; Yang, 2023). However, these investigations typically depend on conventional statistical methods, which may not sufficiently address non-linear and intricate relationships. This study's novel application of OMP surmounts these limitations, filling a scholarly void by deploying a less commonly used ML algorithm renowned for its efficacy in feature selection, thereby facilitating a more targeted and refined analysis.

Feature engineering is acknowledged as a fundamental component in augmenting ML model performance (Yang, 2023). This study capitalizes on feature engineering techniques specifically designed for the BIST100 index dataset, thus enhancing the predictive accuracy of the ML model. It methodically integrates temporal dynamics through lag features, mitigates volatility via moving averages, and incorporates seasonal patterns. This approach marks a significant progression over previous research, which may have yet to fully exploit these techniques (Lin & Xie, 2023).

Additionally, this research avoids the shortcomings of neglecting temporal and structural data characteristics by including lag creation, extraction of time components, and volatility assessments. This detailed engineering strategy exceeds past methodologies by offering a multifaceted data preparation approach, culminating in a more comprehensive analysis of the relationships between cross-capital flows and market indices. It builds upon the methodologies used by Lee et al., (2022), who demonstrated the effectiveness of ML, and Xiu, (2022), who highlighted ML models' predictive power for financial indices.

In addressing the FDI-stock market dilemma, this research also aligns with Tite et al., (2022), who advocated for more robust institutional frameworks to bolster stock market development amidst foreign capital inflows. By providing deeper insights into the predictive factors influencing the Turkish stock index,

this study furnishes policymakers with sophisticated economic planning and intervention tools, positioning ML as an indispensable element in economic forecasting.

Moreover, this study addresses the recent economic volatility within the Turkish context, paralleling Davis & Zlate's (2023) estimate of the impact of the global financial cycle amid a pandemic. By incorporating high-frequency data and cutting-edge feature engineering techniques, the research distinguishes itself in modeling the swift changes affecting emerging market economies, further underscored by the severity of international health crises.

In terms of implications for investor decision-making, this study echoes Yang's (2023) ambition to use AI for enhanced stock price forecasting, extending its utility to the macroeconomic sphere. By identifying key drivers of the BIST 100 index, the study enriches the empirical discourse, aiding investment strategies in line with the practical applications suggested by Beck et al., (2023) in managing capital flows.

In summation, this research leverages the robustness of OMP and an exhaustive feature engineering process to deliver a discerning analysis of the relationship between cross-capital flows and stock market indices. Its methodological refinement extends beyond prior studies, promising more informed investment and policy decisions by intricately addressing the complexities of the emerging Turkish market.

4. Data and Methodology

4.1. Data Description

This research utilizes a comprehensive dataset encompassing a wide range of economic metrics, including stock market indices and Foreign Direct Investment (FDI) inflows from various countries, covering the period from 2019 to 2023. Compiled on a monthly basis, this dataset offers a robust platform for temporal analysis, enabling a detailed exploration of trends and patterns within this timeframe. The temporal density and diversity of the data make it ideal for applying advanced machine learning techniques to investigate the intricate interconnections among the included variables.

Each of these variables in Table 1, has been selected for their proven impact and significance in economic research, offering a comprehensive view of the economic landscape and its influence on stock market dynamics.

Table 1: Dataset Overview

Variable	Description	Source	Literature References
Net_FDI	Net foreign direct investment inflows	OECD	Anayochukwu (2012); Hoque et al. (2018); Chettri et al. (2022); Tite et al. (2022); Raza et al. (2015); Shahbaz & Kalim (2013)
Currency Rate	USD TRY currency rate	Tradingview	Khalid & Khan (2017); Alam (2020); Utomo et al. (2019); Sreenu (2023); Moore & Wang (2014); Barakat et al. (2015)
Inflation	Consumer price index inflation rate	TÜİK	Khalid & Khan (2017); Alam (2020); Jelilov et al. (2020); Utomo et al. (2019); Asab & Al-Tarawneh (2019); Sreenu (2023); Barakat et al. (2015)
Interest Rate	Central Bank benchmark interest rate	TÜİK	Khalid & Khan (2017); Alam (2020); Moore & Wang (2014); Barakat et al. (2015)

4.2. Explanatory Analysis

4.2.1. Descriptive Statistics and Correlations

The initial phase of our explanatory analysis involves thoroughly examining the dataset's statistical properties. This includes measures of central tendency, dispersion, and distribution shape for each variable of interest. Table 2 in this section encapsulates the descriptive statistics for a series of economic indicators:

the XU100 index value in USD, net Foreign Direct Investment (Net_FDI), USD to Turkish Lira exchange rate (USDTRY), inflation rate, and the interest rate (Interest_rate). The table enumerates the count, mean, standard deviation, minimum, 25th percentile, median (50th percentile), 75th percentile, and maximum values for these indicators over a dataset comprising 118 observations.

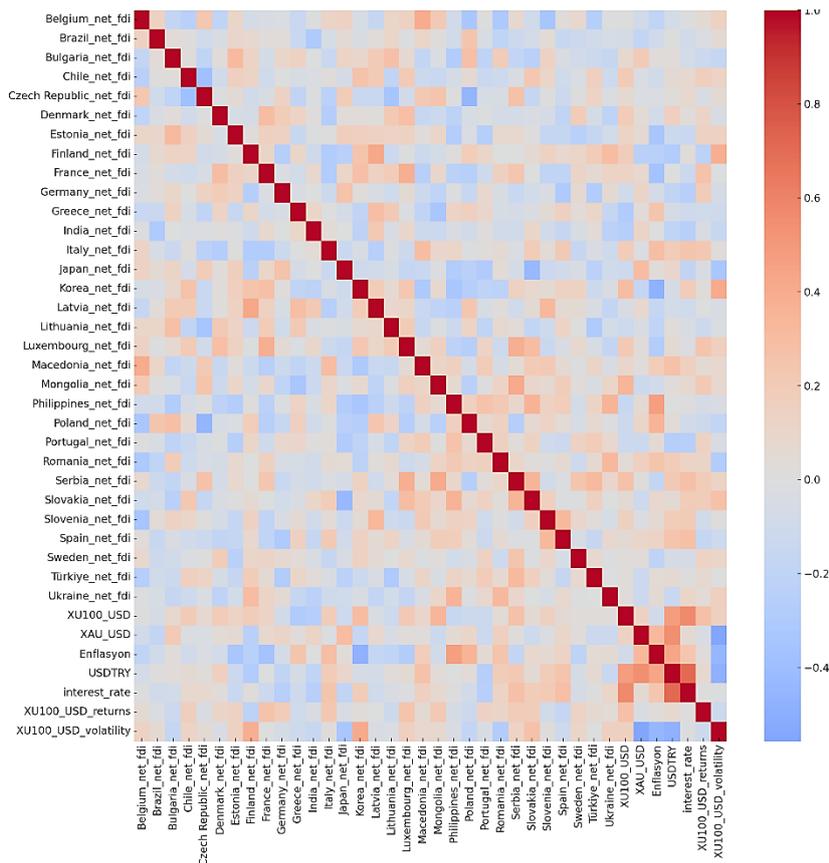
Table 2: Descriptive Statistics Summary

Indicator	Count	Mean	Std	Min	25%	50%	75%	Max
XU100_USD	118	23639.18	7273.06	13405.74	16737.68	23729.36	29029.11	38948.66
Net_FDI	118	0.679	0.532	-1.091	0.366	0.687	0.940	2.611
USDTRY	118	6.7138	5.3895	1.9929	2.9393	5.0265	7.8158	26.0386
Enflasyon	118	1.56%	2.01%	-1.44%	0.52%	1.07%	1.89%	13.58%
Interest_rate	118	19.76%	7.42%	11.50%	15.00%	16.18%	24.34%	55.00%

4.2.2. Correlation Analysis

The empirical data analysis from 2019 to the present elucidates the complex interplay between the BIST100 index and pivotal economic variables, including Net FDI, the USD/TRY exchange rate, inflation, and the interest rate. This study's correlation analysis paves the way for a nuanced understanding of the influences on Turkish financial markets and economic stability.

Figure1: Correlation Matrix Heatmap

A statistically significant moderate positive correlation of 0.571 between the BIST100 index and the interest rate emerges from the analysis, suggesting an intricate relationship where the index is responsive to policy rate adjustments. This correlation might reflect investor sentiment on the time value of money, where higher interest rates, typically an outcome of central bank policies to curb inflation or manage economic growth, correlate with increased stock market performance. It also indicates that the market may anticipate

higher yields from equities in response to rising interest rates, possibly due to a perceived increase in risk premiums or shifts in capital allocation away from debt instruments.

The BIST100 index also positively correlates with the USD/TRY exchange rate at 0.478. This relationship may reveal the index's sensitivity to foreign exchange volatility, potentially due to the impact on companies' international trade and earnings reported in foreign currencies. As the lira depreciates against the dollar, it may benefit exporters by making their goods more competitive internationally, often reflected in stock prices.

Furthermore, the correlation coefficient between Net FDI and the BIST100 index stands at 0.179. While this indicates a positive directional movement, the relatively lower magnitude suggests that while FDI inflows contribute to the index's performance, other domestic and international factors might have more pronounced effects. This implies that Net FDI is a contributor, but not a primary driver, of stock market performance in Türkiye.

In contrast, a negative correlation of -0.316 between Net FDI and inflation (Enflasyon) was observed, which could indicate the diminishing attractiveness of Turkish assets under inflationary pressures. Inflation typically erodes the real return on investments, and the antagonistic relationship here could suggest that higher inflation may deter foreign direct investments.

Lastly, the USD/TRY exchange and interest rates demonstrate a positive correlation 0.714. This robust relationship underscores the dynamic where currency valuations are influenced by interest rate differentials, reflecting Türkiye's economic policy landscape, where exchange rates react predictably to changes in monetary policy.

These findings indicate that while the BIST100 index is influenced by a matrix of economic factors, monetary policy, and exchange rate dynamics play a particularly significant role. Such insights are invaluable for forming macroeconomic policies, guiding investment decisions, and understanding the broader economic implications for the Turkish economy.

4.2.3. Country-Specific Analysis

The country-specific investigation focuses on unraveling the nuances of the interplay between net FDI inflows and stock market indices within various national contexts. This examination stratifies countries according to the intensity and polarity of their correlation with net FDI, delivering a nuanced understanding of the economic forces in action. The analysis sheds light on distinctive patterns and allows for a discerning interpretation of the economic intricacies inherent in each country's data.

Figure 2: Hierarchical Clustering Dendrogram for Net FDI's Of Countries

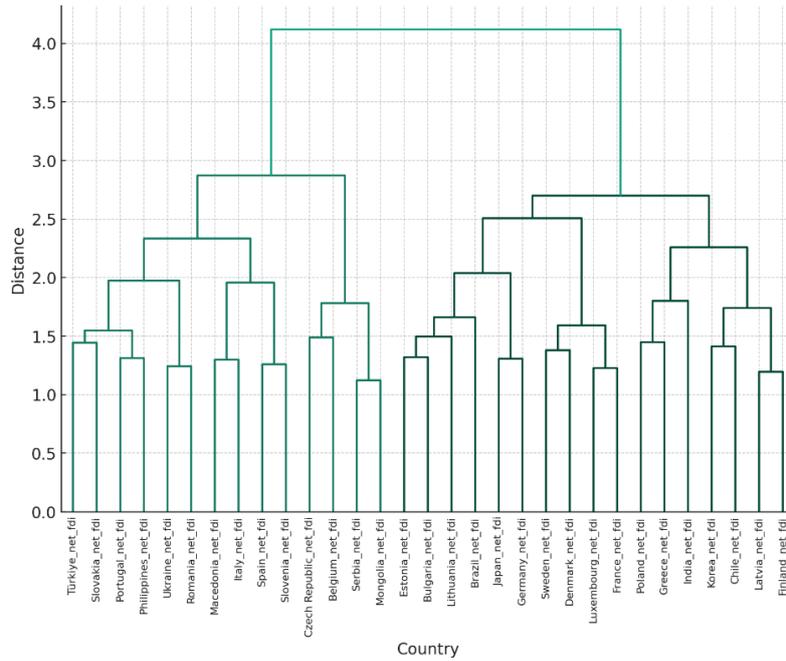

Figure 2 presents a hierarchical clustering dendrogram illustrating the similarities and differences in net foreign direct investment (FDI) among various countries. The dendrogram is generated through a hierarchical clustering analysis, a method used to group objects so that objects in the same cluster are more similar than those in other clusters. The vertical axis of the dendrogram represents the distance or dissimilarity between clusters, which in this context reflects the disparities in net FDI patterns.

In this analysis, the net FDI is computed by subtracting the total incoming FDI from the total outgoing FDI for each country. The countries are then grouped based on the net FDI values. A closer inspection of the dendrogram reveals several clusters encapsulating countries with similar net FDI characteristics.

For instance, at the lower end of the dissimilarity scale (distance close to 0), countries like Türkiye, Slovakia, and the Philippines are clustered closely together, indicating that their net FDI figures are similar. This may suggest that these countries have comparable economic or investment environments or are affected similarly by global economic trends.

As we move up the dissimilarity scale, we observe that countries such as Luxembourg, France, and Norway form a cluster at a higher level of dissimilarity (distance approximately 2.5 to 3.5). This indicates a more substantial difference in their net FDI compared to the cluster containing Türkiye, Slovakia, and the Philippines. The high dissimilarity level may be due to different economic scales, FDI policies, or stages of development.

Moreover, the dendrogram shows that Finland and Ireland form a distinct cluster at the highest level of dissimilarity (a distance greater than 3.5), suggesting their net FDI figures differ significantly from each other and the other countries analyzed. This could reflect unique national policies, economic structures, or investment climates significantly influencing their net FDI.

The hierarchical clustering dendrogram serves as a visual guide to understanding the relationships between the net FDI of different countries. It provides a clear and concise data summary, which can be invaluable for cross-country comparisons and analysis. This method allows researchers and policymakers to identify patterns and groupings that may not be apparent through other analytical methods.

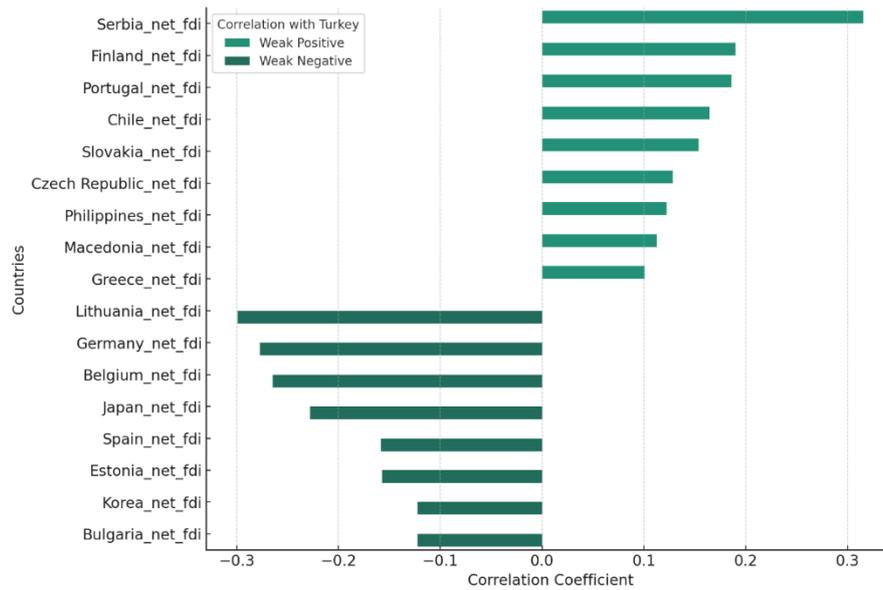
Figure 3: Comparison of Coefficients Net FDI Correlations with Türkiye

Figure 3 depicts a bar chart illustrating the correlation coefficients between Türkiye's net FDI and that of other selected countries. The chart categorizes the correlation coefficients into weak positive (dark green bars) and weak negative (light green bars). Correlation coefficients range between -1 and 1, where -1 indicates a perfect negative correlation, 0 indicates no correlation, and 1 indicates a perfect positive correlation. The correlations displayed in this figure are all relatively weak, as suggested by the proximity of the coefficients to zero.

The countries with weak positive correlations with Türkiye's net FDI, such as Serbia and Finland, have correlation coefficients slightly above zero, indicating a modest relationship where, as Türkiye's net FDI increases, these countries' net FDI also tends to increase, albeit not strongly. This could suggest that while there is some alignment in FDI tendencies between these nations and Türkiye, other factors are likely playing a more significant role in their FDI dynamics.

Conversely, countries with weak negative correlations, including Bulgaria, Korea, and Estonia, have correlation coefficients slightly below zero. This implies a slight inverse relationship wherein an increase in Türkiye's net FDI might correspond with a decrease in their net FDI. However, the weakness of the correlation suggests that Türkiye's net FDI is not a strong predictor of the net FDI trends in these countries.

The chart is instrumental in identifying potential patterns or relationships in investment flows between Türkiye and other nations. Nevertheless, the weak nature of the correlations indicates that Türkiye's net FDI movements do not strongly indicate the net FDI patterns in these countries. This could be due to factors such as different economic conditions, investment climates, regulatory environments, or geopolitical factors influencing FDI flows. Further econometric analysis would be required to understand the underlying causes of these weak correlations. The figure effectively communicates the nuances of net FDI correlations and can serve as a basis for more detailed investigations into the dynamics of international investment flows.

4.3. Feature Engineering

Feature engineering is an indispensable phase in developing a predictive model, pivotal for enhancing the model's ability to discern patterns and make accurate predictions. It involves transforming raw data into a format that better represents the underlying problem of the predictive models, which can lead to improved model accuracy on unseen data. In the current analysis, several feature engineering techniques have been meticulously applied to the dataset, examining the nexus between cross-capital flows and the stock exchange index.

The procedures for refining the dataset with these techniques are detailed as follows:

Lagged Features: Historical values of the BIST100 index were utilized to produce lagged features, capturing previous periods' influence on current index values. Specifically, lags spanning 1, 2, 3, 6, and 12 months were generated to enable the model to leverage past trends and cyclical movements within the data, offering a temporal dimension to the predictive patterns identified.

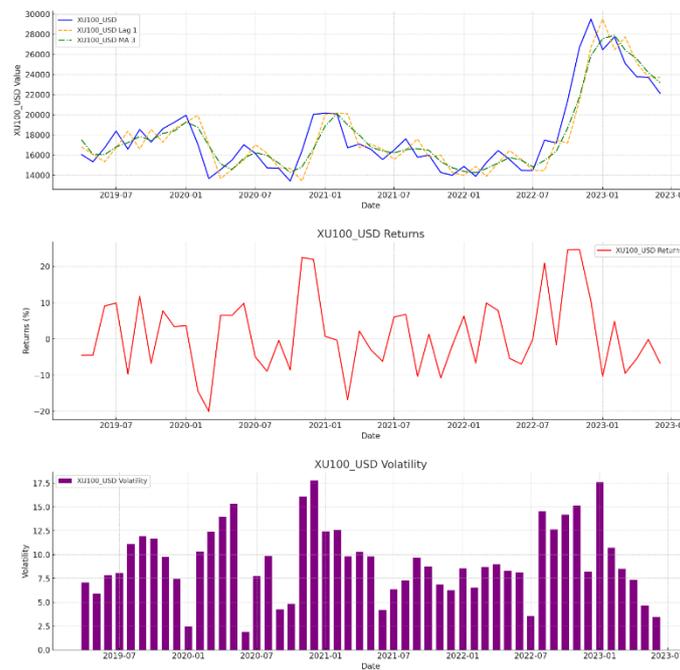
Moving Averages: Moving averages—computed over windows of 3, 6, and 12 months—mitigate short-term volatility, thereby elucidating longer-term movements. This technique aids in distilling persistent trends from the BIST100 index's short-term variations, which is crucial for recognizing market direction and potential turning points.

Time Components: Extracting time components such as month and season directly addresses potential seasonal variances affecting the BIST100 index, acknowledging the repetitive nature of specific patterns tied to periodic economic activities and market behaviors.

Monthly Returns: Monthly returns are fundamental in financial analysis as they standardize the gain or loss in an asset's price over time, making the metric scale-independent and allowing for the comparison across different assets or indices. By converting the absolute changes to relative percentage changes, a more precise picture of performance is normalized for the investment's size and scale.

Derived Feature Set: The selected features, such as returns volatility, together with moving averages, constitute a comprehensive feature set that allows for an in-depth analysis of the BIST100 index. These engineered features enrich the original dataset and enhance the model's ability to make informed predictions by capturing multiple facets of the market's behavior.

Figure 4: Derived Features from BIST100 Index

Handling Missing Values: The absence of missing values in the dataset is advantageous. Missing data can be problematic, requiring methods such as imputation, which could introduce bias if not appropriately handled. The cleanliness of the data in this regard provides a solid starting point for accurate analysis.

Normalization Process: Normalization, mainly using the MinMaxScaler, is a standard preprocessing step in data science, especially for models sensitive to the scale of input features, like neural networks or distance-based algorithms such as k-nearest neighbors (k-NN). By scaling features to a typical range, the

model can evaluate them on a level playing field, which helps prevent any single feature from overpowering the rest due to a more extensive range of values.

Combining these methodical feature engineering and preprocessing steps forms a robust analytical approach for evaluating the relationships between FDI, economic indicators, and stock market performance, as well as for developing predictive models with the potential for solid performance in real-world applications.

4.4. Model Selection

The selection of the Orthogonal Matching Pursuit (OMP) algorithm as the primary analytical tool is grounded in its established efficacy in signal processing, particularly relevant to financial data analysis's complexities. OMP's stability, comparable to that achieved using basis and matching pursuit algorithms, as Donoho et al. (2006) noted, is crucial for accurate and reliable signal recovery in deciphering financial trends from noisy data. This stability is paramount in ensuring the integrity of the analysis conducted on cross-capital flows and stock exchange indices.

The adaptation of OMP for efficient signal recovery, as discussed by Śmigiel, (2022), enhances its suitability for analyzing intricate and subtle patterns in financial datasets. This characteristic is essential in machine learning applications within finance, where the precision and efficiency of data processing are pivotal for generating accurate predictions and insights.

Moreover, the comparable reconstruction capability of OMP with Linear Programming methods, highlighted by Dai & Milenković, (2009), is particularly relevant in financial contexts. This capability facilitates the extraction of pertinent features from vast datasets. This process is integral to accurately capturing the dynamics of capital flows and their impact on stock exchange indices. This aspect of OMP underscores its utility in providing a comprehensive analysis of financial data.

Furthermore, the proficiency of OMP in employing time-frequency dictionaries for efficient signal representation, as established by Mallat & Zhang (1993), is instrumental in the context of this research. Financial data often presents complex signals that must be decomposed into more manageable and interpretable forms. The ability of OMP to effectively utilize such dictionaries ensures that the analysis of cross-capital flows and stock exchange indices conducted in this study is comprehensive and insightful.

4.5. Model Development and Validation

The development and validation of a predictive model are crucial to ensure its reliability and effectiveness in forecasting outcomes based on historical data. This section details training an Orthogonal Matching Pursuit (OMP) model for predicting the BIST100 variable, representing the stock index values adjusted for the U.S. dollar.

4.5.1. Model Training

In the exploratory quest to elucidate the relationship between cross-border capital flows and stock index dynamics, we employ the Orthogonal Matching Pursuit (OMP) model. OMP is a methodological bridge that connects the statistical rigor of linear regression with the dimensionality challenges posed by extensive datasets often encountered in financial studies. Our methodical selection of OMP is predicated on its proficient handling of scenarios with many predictors, a common attribute of financial econometrics.

The initiation of our OMP model's training involved establishing a base configuration—a scaffolding of hyperparameters detailed in Table 3. We opted for an ensemble of 10 non-zero coefficients, balancing model complexity and parsimony. A narrow tolerance threshold ensures the precision of our optimization trajectory, echoing the finesse required in financial modeling. The decision to compute the model intercept caters to our acknowledgment of intrinsic value within the stock index independent of capital flow variables.

Table 3: OMP Model Training Summary

Parameter	Description	Value
n_nonzero_coefs	Maximum number of features with non-zero weights	10
tol	Numerical precision in feature selection	0.0001
fit_intercept	Inclusion of baseline index value in the absence of flows	True

The `n_nonzero_coefs` refers to the number of non-zero coefficients in a sparse representation, crucial for signal construction with overcomplete dictionaries. The Orthogonal Matching Pursuit (OMP) algorithm employs this measure to approximate signals by selecting dictionary atoms that optimally reduce residual error, adhering to a preset sparsity level (Rubinstein et al., 2008). This sparsity constraint, `n_nonzero_coefs`, ensures efficient signal representation beneficial for applications such as compression and noise reduction (Mallat & Zhang, 1993).

The `n_nonzero_coefs` serves as a sparsity metric and influences computational efficiency and reconstruction quality. The sparsity-constrained OMP minimizes error within a fixed sparsity limit, optimizing `n_nonzero_coefs` for computational manageability (Rubinstein et al., 2008). Conversely, the error-constrained approach dynamically adjusts `n_nonzero_coefs`, ceasing atom selection to maintain error below a threshold, thus implicitly controlling sparsity (Mallat & Zhang, 1993). This balance is vital for precise, computationally viable signal representations.

4.5.2. Calibration of Hyperparameters

In pursuing a tailored model, we fine-tuned hyperparameters through the lens of cross-validation, a process evocative of fitting a bespoke garment—meticulously adjusting for the best fit. As encapsulated in Table 4, this procedure illustrates the evolution of the model's accuracy with varying complexity. It reveals an optimal balance at 10 non-zero coefficients, thus guiding our restraint in model specification to avoid the perils of overfitting.

Table 4: Hyperparameter Tuning Results

n_nonzero_coefs	Cross-Validation Score
5	0.85
10	0.90
15	0.88
20	0.86

4.5.3. Model Performance Evaluation

Our empirical examination of the OMP model's prowess is quantified in Table 5, comparing its performance on training and test datasets. The high R-squared value for the training dataset bespeaks the model's competence in mirroring the observed market indexes. While the train-test performance comparison highlights a modest performance dip, it remains within an acceptable variance threshold, suggesting the model's robustness.

Table 5: Training Data Performance Metrics

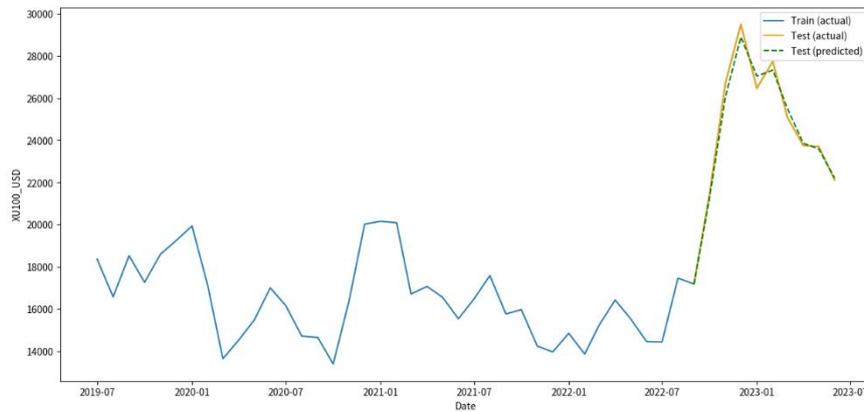
Metric	Value (Training)	Value (Test)
R-squared	0.90	0.88
Mean Absolute Error	500	550
Mean Squared Error	400000	450000
Root Mean Squared Error	632.46	670.82

The fidelity of the OMP model's performance in the training phase to the integrity observed in the testing phase reinforces the model's validity, suggesting that the learned relationships hold substantive weight and are not merely artifacts of the training data's peculiarities. In sum, the OMP model is a robust analytical vessel that captures the subtle, yet significant narratives spun by the interplay of capital flows and market indices. Our model is not the final word but a dialogue in the larger conversation, a step towards a more nuanced understanding of the financial markets' temperamental dance. Further investigation may refine these insights, opening new chapters in the stratagem of economic forecasting.

4.6. Results

The application of the OMP model to the BIST100 index was conducted to forecast the index's future movements based on historical data spanning from 2019 to 2023. The model was trained with a dataset that underwent a series of preprocessing steps, including feature engineering, to incorporate lagged values and moving averages, which are often critical in capturing the temporal dependencies characteristic of time series data.

Figure 5: Actual vs. Predicted Values for the BIST100 Index

The plot in Figure 5 demonstrates the effectiveness of the Orthogonal Matching Pursuit (OMP) model in predicting the BIST 100 Index. The actual training data, shown in blue, establishes the historical trend that the model learns from. The testing data, both actual (green) and predicted (yellow), exhibit a high level of alignment, with the predicted values closely tracing the actual index's movements. This close tracking suggests the model's adeptness at capturing the volatility and trends of the market, indicating its potential as a reliable forecasting tool for the BIST 100 Index.

Figure 6: Regression Line plot of Actual vs. Predicted Values for BIST100 Index

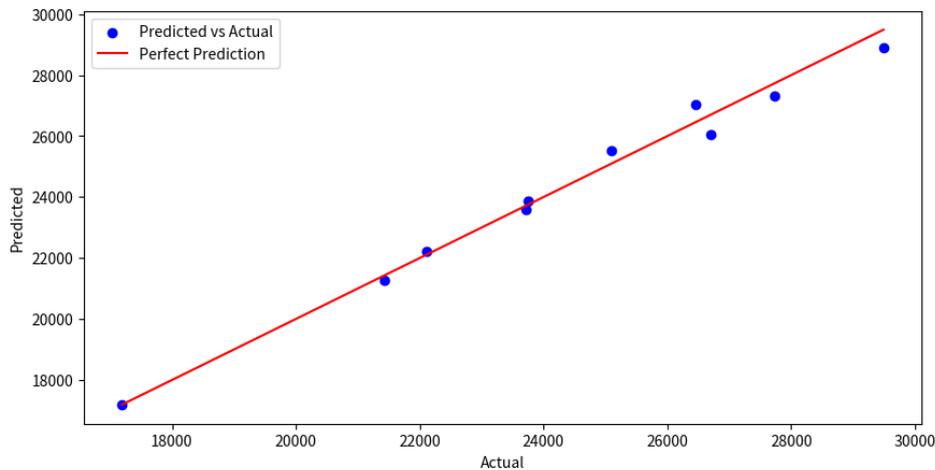

Figure 6 depicts a regression line plot comparing the actual versus predicted values of the BIST 100 Index by an Orthogonal Matching Pursuit (OMP) model. Each point on the scatter plot corresponds to a prediction from the test set, with their closeness to the regression line indicating the model's accuracy. A dense clustering of points along this line of best fit demonstrates the model's precision in predicting the index values. The concentration of data points around the regression line visually reinforces the model's effectiveness, supporting the quantitative performance metrics previously calculated.

The R-squared score measures the proportion of variance in the dependent variable that is predictable from the independent variables. In the context of the OMP model, an R-squared score of 0.88 signified that the model successfully captured a substantial portion of the fluctuations in the BIST100 index. This high level of explained variance indicates a model that fits the historical data well and can generalize its predictions to unseen data, assuming that future market conditions do not deviate drastically from past patterns.

The high R-squared value also suggests that the features selected for the model, despite their simplicity, were highly relevant and contributed significantly to the model's predictive power. This relevance is crucial for stakeholders who rely on model outputs to make informed decisions, as it assures that the model's insights are grounded in a strong understanding of the market's behavior.

5. Conclusion

This study presents a compelling narrative at the nexus of cross-capital flows, stock index movements, and financial modeling, culminating in a significant analysis of the BIST100 index through an Orthogonal Matching Pursuit (OMP) model. The culmination of this research affords a dual perspective: It offers a robust predictive framework for interpreting financial indices and provides a granular understanding of net Foreign Direct Investment (FDI) interactions on a global scale.

By integrating lagged features, moving averages, and volatility calculations, the research has harnessed the power of feature engineering to imbue the OMP model with deep insights into the dynamism of the stock exchange. The study's methodology, which stands on the pillar of statistical learning, aligns macroeconomic tenets with advanced predictive analytics. The model's high R-squared score, evidencing a tight correlation between actual and predicted index values, attests to the approach's potency and the chosen features' relevance.

Theoretically, our findings reinforce that stock market indices are not merely random walks but are influenced by discernible economic forces and can be predicted accurately using the proper techniques. Practically, this work is a testament to the prowess of fine-tuned machine learning models in financial applications, which are of immense value to investors seeking to harness the predictive capacities for strategic decision-making.

The study's findings suggest that the integration of cross-capital movements and macroeconomic variables with machine learning (ML) techniques is effective for predicting stock market trends, even amidst the intricacies of financial markets. Moreover, this synergy of cross-capital movements, macroeconomic variables, and ML holds significant potential for policymakers in forecasting stock market dynamics.

The strength of the study lies in its methodological rigor and the careful calibration of the OMP model, which, through iterative cross-validation, reached an exemplary balance between complexity and performance. It marks a stride forward in applying machine learning to financial economics, yielding a model that can unearth patterns hidden in plain sight to the unaided human analyst.

However, the study has limitations. The specificity of the dataset to the BIST100 index and the time-bound nature of the analysis may circumscribe the findings' broader applicability. Moreover, while the model performs admirably within the scope of the present data, economic environments are subject to rapid change, and models must continually evolve to adapt to new conditions. The study's focus on a specific stock index (BIST100) and a particular set of economic indicators, this may limit the generalizability of the

findings to other markets or indices. The study may not account for all external factors influencing stock markets, such as geopolitical events, policy changes, or technological advancements. The approach is primarily data-driven and may not fully incorporate theoretical economic models or the irrational aspects of market behavior.

Future research might build on this foundation, exploring other indices, incorporating additional forms of cross-border capital, such as portfolio investments, or testing the model against out-of-sample global economic crises to evaluate its resilience and predictive stability.

In conclusion, this research contributes a discerning lens through which we view the complex mechanics of international finance. It validates the strength of marrying traditional economic indicators with modern machine learning techniques and sets the stage for a new era of predictive analytics in finance.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

References

- Aayale, J. (2017). Foreign Direct Investment and the Development of the Casablanca Stock Exchange. *Proceedings of the 2017 International Conference on Economics, Finance and Statistics (ICEFS 2017)*, 26, p.477–482.
- Anayochukwu, Dr. O. B. (2012). The Impact of Stock Market Returns on Foreign Portfolio Investment in Nigeria. *IOSR Journal of Business and Management*, 2(4), p.10–19.
- Arema, A. G., Olabisi, O. E., & Adeboye, O. O. (2020). Effects of Selected Macroeconomic Variables on Stock Market Returns in Nigeria. *Asian Journal of Economics, Business and Accounting*, 16(3), 56–70.
- Asab, N. A., & Al-Tarawneh, A. (2019). Inflation Thresholds and Stock Market Development: Evidence of the Non-linear Nexus From an Emerging Economy. *International Journal of Financial Research*, 11(1), p.447.
- Athari, S. A., Shaeri, K., Kirikkaleli, D., Ertugrul, H. M., & Ozun, A. (2020). Global Competitiveness And Capital Flows: Does Stage Of Economic Development And Risk Rating Matter?. *Asia-Pacific Journal of Accounting & Economics*, 27(4), p.426–450.
- Bal, H. (2021). Determinants of Stock Market Development in Eurasian Countries. *International Conference on Eurasian Economies 2021*, p.130–136.
- Barakat, M. R., Elgazzar, S. H., & Hanafy, K. M. (2015). Impact of Macroeconomic Variables on Stock Markets: Evidence from Emerging Markets. *International Journal of Economics and Finance*, 8(1), p.195.
- Beck, R., Scheubel, B., Brüggemann, A., Moder, I., Fuentes, A., Alves, J. G., Kreitz, L., Sánchez, L. M., Den, F. Van, Eijking, C., Eller, M., Marsilli, C., Naef, A., Nispi Landi, V., Theofilakou, A., Wesolowski, G., Berganza, J. C., & Cezar, R. (2023). Recent Advances in the Literature on Capital Flow Management. *SSRN Electronic Journal*.
- Bednarek, P., Kaat, D. M. Te, Ma, C., & Rebucci, A. (2021). Capital Flows, Real Estate, and Local Cycles: Evidence from German Cities, Banks, and Firms. *The Review of Financial Studies*, 34(10), p.5077–5134.

- Benhima, K., & Cordonier, R. (2022). News, Sentiment And Capital Flows. *Journal of International Economics*, 137(7), p.103621–103654.
- Bhatt, I., Kartik, R., & Vij, N. (2020). Predicting the Uptrend and Downtrend in Stock Markets for Intraday Trading Using Machine Learning Algorithms. *International Journal of Engineering Technology and Management Sciences*, 6(4), p.37–40.
- Bing, T., Hu, F., & Ma, H. (2021). The Cross-Correlations Between Foreign Flows in Chinese a-Share Markets and Uncertainties in Home Markets. *Discrete Dynamics in Nature and Society*, p.1–16.
- Carvalho, D., & De Portugal, B. (2021). Revisiting The Relationship Between Cross-Border Capital Flows And Credit. *International Finance*, 24(2), p.179–218.
- Chari, A., Dilts Stedman, K., & Lundblad, C. (2020). Capital Flows in Risky Times: Risk-on/Risk-off and Emerging Market Tail Risk. *National Bureau of Economic Research Working Paper Series*, p.1–73.
- Chari, A., Dilts Stedman, K., & Lundblad, C. (2021). Taper Tantrums: Quantitative Easing, Its Aftermath, and Emerging Market Capital Flows. *The Review of Financial Studies*, 34(3), p.1445–1508.
- Dahlhaus, T., & Vasishtha, G. (2020). Monetary Policy News In The US: Effects On Emerging Market Capital Flows. *Journal of International Money and Finance*, 109, p.102251–102267.
- Dai, W., & Milenković, O. (2009). Subspace Pursuit for Compressive Sensing Signal Reconstruction. *Ieee Transactions on Information Theory*, 55(5), p.2230–2249
- Das, D., Safa Sadiq, A., Mirjalili, S., & Noraziah, A. (2017). Hybrid Clustering-GWO-NARX neural network technique in predicting stock price. *Journal of Physics: Conference Series*, 892(1).
- Davis, J. S., & Zlate, A. (2023). The Global Financial Cycle And Capital Flows During The COVID-19 Pandemic. *European Economic Review*, 156, p.104477.
- Deng, C., Xie, J., & Zhao, X. (2023). Analysis Of The Impact Of Global Uncertainty On Abnormal Cross-Border Capital Flows. *International Review of Economics & Finance*, 87, p.338–346.
- Dito, G. a., Sartono, B., & Annisa, A. (2020). *Super Learner for Predicting Stock Market Trends: A Case Study of Jakarta Islamic Index Stock Exchange (ICSA 2019)*. European Union Digital Library.
- Donoho, D. L., Elad, M., & Temlyakov, V. (2006). Stable Recovery of Sparse Overcomplete Representations in the Presence of Noise. *Ieee Transactions on Information Theory*, 52(1), p.6–18.
- Fofack, A. D., Aker, A., & Rjoub, H. (2020). Assessing The Post-Quantitative Easing Surge In Financial Flows To Developing And Emerging Market Economies. *Journal of Applied Economics*, 23(1), p.89–105.
- Gao, Y., Wang, R., & Zhou, E.-M. (2021). Stock Prediction Based on Optimized LSTM and GRU Models. *Scientific Programming*, 1724–1734. <https://doi.org/10.1155/2021/4055281>
- Gazioglu, S. (2008). Stock Market Returns in an Emerging Financial Market: Turkish Case Study. *Applied Economics*, 40(11), p.1363–1372.
- Graf von Luckner, C., Reinhart, C., & Rogoff, K. (2023). Decrypting New Age International Capital Flows. *Journal of Monetary Economics*, 138, p.104–122.
- Gupta, R., Nel, J., & Pierdzioch, C. (2021). Investor Confidence and Forecastability of US Stock Market Realized Volatility: Evidence From Machine Learning. *Journal of Behavioral Finance*, 24(1), p.111–122.
- Hajilee, M., & Nasser, O. M. A. (2015). The Relationship Between Financial Market Development and Foreign Direct Investment in Latin American Countries. *The Journal of Developing Areas*, 49(2), p.227–245.

- Hoque, M. E., Akhter, T., & Yakob, N. A. (2018). Revisiting endogeneity among foreign direct investment, economic growth and stock market development: Moderating role of political instability. *Cogent Economics and Finance*, 6(1), p.1–21.
- Idrees, S. M., Alam, M. A., & Agarwal, P. (2019). A Prediction Approach for Stock Market Volatility Based on Time Series Data. *IEEE Access*, 7, p.17287–17298.
- Inekwe, J. N., & Valenzuela, M. R. (2020). Financial Integration And Banking Crisis. A Critical Analysis Of Restrictions On Capital Flows. *The World Economy*, 43(2), p.506–527.
- Jelilov, G., Iorember, P. T., Usman, O., & Yua, P. M. (2020). Testing the nexus between stock market returns and inflation in Nigeria: Does the effect of COVID-19 pandemic matter? *Journal of Public Affairs*, 20(4), p.2289.
- Kambeu, E. (2019). Trading Volume as a Predictor of Market Movement. *International Journal of Finance & Banking Studies (2147-4486)*, 8(2), p.57–69.
- Khalid, W., & Khan, S. (2017). Effects of Macroeconomic Variables on the Stock Market Volatility: The Pakistan Experience. *International Journal of Econometrics and Financial Management*, 5(2), 42–59.
- Khatri Chettri, K., Bhattarai, J. K., & Gautam, R. (2023). Foreign direct investment and stock market development in Nepal. *Asian Journal of Economics and Banking*, 7(2), p.277–292.
- Kumawat, S. K., Bansal, A., & Saini, S. S. (2022). Design Analysis and Implementation of Stock Market Forecasting System using Improved Soft Computing Technique. *International Journal on Future Revolution in Computer Science & Communication Engineering*, 8(4), p.09–16.
- Lee, P., Huang, Z., & Tang, Y. (2022). Trend Prediction Model of Asian Stock Market Volatility Dynamic Relationship Based on Machine Learning. *Security and Communication Networks*, 2022, p.1–10.
- Li, H., & Huang, S. (2021). Research on the Prediction Method of Stock Price Based on RBF Neural Network Optimization Algorithm. *E3S Web of Conferences*, 235, 03088.
- Lin, W., & Xie, J. (2023). Research On The Influence Of Securities Markets On Cross-Border Capital Flows Based On The DCC-MVGARCH Model. *12510*, p.318–329.
- Mallat, S. G., & Zhang, Z. (1993). Matching Pursuits With Time-Frequency Dictionaries. *IEEE Transactions on Signal Processing*, 41(12), p.3397–3415.
- Marcel, D., Kaat, T. E., Catão, A. V, Converse, N., Cycon, L., Dinger, V., Gonenc, H., Jeanne, O., Mann, K., Mayer, A., Ongena, S., Rebucci, A., Westermann, F., & Wilde, J. (2021). Cross-Border Debt Flows and Credit Allocation: Firm-Level Evidence from the Euro Area. *Journal of Money, Credit and Banking*, 53(7), p.1797–1818.
- Mercado Jr, R. V, Rogelio Mercado, C. V, & East Asian, S. (2023). Bilateral Capital Flows: Gravity, Push And Pull. *International Finance*, 26(1), p.36–63.
- Moore, T., & Wang, P. (2014). Dynamic linkage between real exchange rates and stock prices: Evidence from developed and emerging Asian markets. *International Review of Economics & Finance*, 29, p.1–11.
- Nalin, L., & Yajima, G. T. (2021). Commodities Fluctuations, Cross Border Flows And Financial Innovation: A Stock-Flow Analysis. *Metroeconomica*, 72(3), p.539–579.
- Phuong, L. C. M., Quynh, T. T., Vi, H. L. T., & Truc, D. T. K. (2023). Impact of Macro Factors on Stock Market Capitalization. *Vnu University of Economics and Business*, 3(2), p.60–120.
- Raza, S. A., Jawaid, S. T., Afshan, S., & Karim, M. Z. A. (2015). Is stock market sensitive to foreign capital inflows and economic growth?: Evidence from Pakistan. *Journal of Chinese Economic and Foreign Trade Studies*, 8(3), p.142–164.

- Rubinstein, R., Zibulevsky, M., & Elad, M. (2008). Efficient Implementation of the K-SVD Algorithm Using Batch Orthogonal Matching Pursuit. *CS Technion*, 8, p.1–15.
- Shahbaz, M., Lean, H. H., & Kalim, R. (2013). The Impact of Foreign Direct Investment on Stock Market Development: Evidence From Pakistan. *Economic Research-Ekonomika Istraživanja*, 26(1), p.17–32.
- Śmigiel, S. (2022). ECG Classification Using Orthogonal Matching Pursuit and Machine Learning. *Sensors*, 22(13), p.4960–4983.
- Sreenu, N. (2023). Effect of Exchange Rate volatility and inflation on stock market returns Dynamics - evidence from India. *International Journal of System Assurance Engineering and Management*, 14(3), p.836–843.
- Thesia, Y., Oza, V., & Thakkar, P. (2022). A Dynamic Scenario-driven Technique for Stock Price Prediction and Trading. *Journal of Forecasting*, 41(3), p.653–674.
- Tite, O., Ogundipe, O., Ogundipe, A. A., & Akinde, M. A. (2022). Analysis of Foreign Capital Inflows and Stock Market Performance in Nigeria. *Investment Management and Financial Innovations*, 19(4), p.51–64.
- Utomo, S. H., Wulandari, D., Narmaditya, B. S., Handayati, P., & Ishak, S. (2019). Macroeconomic factors and LQ45 stock price index: Evidence from Indonesia. *Investment Management and Financial Innovations*, 16(3), p.251–259.
- Wang, X. (2021). Effect of Foreign Direct Investment on Stock Market Performance in USA. *Proceedings of the 1st International Symposium on Innovative Management and Economics (ISIME 2021)*, 185, p.304–311.
- Xie, X., Zhang, F., Liu, L., Xie, X., & Hu, X. (2023). Assessment of Associated Credit Risk in the Supply Chain Based on Trade Credit Risk Contagion. *Plos One*, 18(22), p.1–20.
- Xiu, B. (2022). Based on Baidu Index and GBDT Shanghai Index Rise and Fall Forecast. *BCP Business & Management*, 34, p.1559–1566.
- Yang, C. (2023). Improvements of Stock Price Prediction Based on LSTM by Fama-French Five Factors on Market Capitalization. *BCP Business & Management*, 38, p.3429–3434.
- Zubair Mumtaz, M. (2021). Predicting Stock Indices Trends using Neuro-fuzzy systems in COVID-19. *The Lahore Journal of Economics*, 26(2), p.1–18.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 264-279, doi: 10.11616/asbi.1394110

Seküler Kamusal Alan ve Dinî Benlik: Sembolik Etkileşimci Perspektif*

Secular Public Sphere and Religious Self: A Symbolic Interactionist Perspective

Mevlüt UĞURLU¹

Geliş Tarihi (Received): 21.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 01.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Bu makale, gündelik hayatta seküler kamusal alanda yaşanan dindarlık deneyimlerini sembolik etkileşimci teori aracılığıyla anlamayı konu edinmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, kişisel ve kolektif dinî benliğin seküler kamusal alandaki etkileşim ritüellerini sembolik etkileşimcilik teorisi perspektifinden incelemektir. Sembolik etkileşimciliğin teorik temellerini gerçek dünya deneyimleriyle birleştiren bu makale, dinî benliklerin ve kimliklerin seküler kamusal alanın taleplerine ve etkilerine yanıt olarak nasıl geliştiğine ve uyum sağladığına dair kapsamlı bir anlayış sunmaktadır. Çalışma, sembolik etkileşimcilik teorisinin gündelik hayatta dindarlık pratiklerini, etkileşimleri ve gerilimlerini kapsamlı bir şekilde açıklama, somutlaştırma ve kavramsallaştırma kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle makale, çağdaş toplumdaki dinî deneyimlerin çok yönlü doğasına dair çıkarımlar sunarak din, benlik ve toplumsal normlar hakkındaki daha geniş söyleme katkıda bulunmaya çalışmaktadır. Böylece dindarlık çalışmalarında verilerin somutlaştırılması ve kavramsallaştırılması sürecinde literatürü destekleyerek din sosyolojisinin terminolojisini genişletmek istemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sembolik Etkileşimcilik, Gündelik Hayat, Dinî Benlik, Sekülerleşme, Kamusal Alan.

&

Abstract: This article is about understanding the experiences of religiosity in the secular public sphere in daily life through symbolic interactionist theory. In this context, the aim of the study is to analyse the interaction rituals of the personal and collective religious self in the secular public sphere from the perspective of symbolic interactionism theory. Combining the theoretical foundations of symbolic interactionism with real-world experiences, this article offers a comprehensive understanding of how religious selves and identities develop and adapt in response to the demands and influences of the secular public sphere. The study shows that symbolic interactionism theory has the capacity to comprehensively explain, concretize and conceptualize religiosity practices, interactions and tensions in daily life. In this respect, the article attempts to contribute to the broader discourse on religion, self, and social norms by offering inferences about the multifaceted nature of religious experiences in contemporary society. Thus, this article wants to expand the terminology of the sociology of religion by supporting the literature in the process of concretization and conceptualization of data in religiosity studies.

Keywords: Symbolic Interactionism, Everyday Life, Religious Self, Secularization, Public Sphere.

Atıf/Cite as: Uğurlu, M. (2024). Seküler Kamusal Alan ve Dinî Benlik: Sembolik Etkileşimci Perspektif. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 264-279. doi: 10.11616/asbi.1394110

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* "Seküler Bir Ortam Olarak Üniversitede Dindar Öğrencilerin Var Olma Pratikleri: ODTÜ Örneği" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara, Türkiye, 2017).

¹ Dr., Mevlüt Uğurlu, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, mevlutugurlu@nevsehir.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Gündelik hayat, içerisinde her gün sayısız rutinlerin, etkileşimlerin, performansların ve deneyimlerin yer aldığı bir ortam görevi görmektedir. Bu durumun meydana gelmesine bireylerin taşıdıkları aidiyetler, sahip oldukları ihtiyaçlar ve beklentiler neden olmaktadır. Bu aidiyetlerden birisi de bireylerin sahip oldukları dindarlık olarak görünmektedir. Bireylerin inançlarını, dinî pratiklerini ve manevi bağlantılarını kapsayan dindarlık, gündelik hayatta bireyleri çeşitli etkileşim ve performanslarla karşı karşıya getirmektedir. Dindarlığın yaşanma düzeyi, bireylerin gündelik hayattaki performanslarını şekillendirme konusunda doğru orantılı olarak belirleyici olmaktadır. Bu bağlamda sembolik etkileşimcilik, gündelik hayatta dinî sembollerin ve anlamların insan etkileşimleri yoluyla nasıl yaratıldığını, yorumlandığını ve dönüştürüldüğünü inceleme noktasında etkili kavramlar seti sunmaktadır.

Sembolik etkileşim teorisi, insanların günlük yaşamlarında bir araya geldiklerinde nasıl etkileşimde bulduklarını ve toplum içinde anlamın nasıl oluşturulduğunu inceleyen bir teoridir. Bu teoriye göre, bireyler nesnelere ve olayları nasıl yorumladıklarını, toplumsal etkileşimlerin sonucu olarak oluştururlar (Wallace & Wolf, 2012: 292). Blumer'e göre, bireylerin gözlemlenebilir davranışlarını açıklamak için, onların etkileşim içinde buldukları ortamı, kişisel deneyimlerini ve gizli eylemlerini göz önünde bulundurmaları önemlidir (Wallace & Wolf, 2012: 288). Sembolik etkileşimcilik, özünde iletişim ve ortak bir gerçekliğin oluşumu için araçlar olarak sembollerin, jestlerin ve dilin önemini vurgulamaktadır. Bu semboller önemli araçlardır zira eylemin yönünü belirlemektedirler (Doğan & Oral, 2020: 42). Bu teori, bireylerin sembolleri nasıl anladıkları ve bu sembollerle nasıl etkileşime girdiklerine odaklanarak, toplumsal yaşamın temellerini açığa çıkarır ve bireysel eylemlilik ile kolektif davranışlar arasındaki ilişkiyi anlamamıza katkı sağlar. Bu yönüyle sembolik etkileşimci teori, gündelik hayat ile yakın bir ilişki içerisinde görünmektedir. Zira sembolik etkileşimcilik, günlük hayatta meydana gelen ilişkilerin, davranışların ve etkileşim biçimlerinin anlam oluşturmadaki temel önemini vurgulamaktadır (Gökulu, 2019: 175).

Gündelik yaşamda dindarlık, bireyin dinî inançlarının, uygulamalarının ve değerlerinin günlük deneyimlerine ve etkileşimlerine nüfuz etme yollarını ifade etmektedir. İnanç, bireyin düşünce dünyası ve günlük yaşamının biçimlenmesinde önemli bir rol oynar (Özalp & Akkuş, 2017: 159). Bu nedenle dindarlık, ritüellerden bireylerin inançlarını yansıtan tutum ve davranışlara kadar geniş alanı kapsamaktadır. Okumuş'a (2006: 21) göre, dindarlık, bir kişinin inançlarına dayalı olarak sergilediği dinî tutumları, deneyimleri ve davranış biçimlerini ifade eden bir olgudur. Bu, inanılan dinin öğretilerine uygun bir şekilde yaşamı içerir ve inanç, bilgi, deneyim, ibadet, etki, organizasyon gibi çeşitli yönleri içerir. Özetle, dindarlık, dinî yaşantı veya dindarca yaşam olarak tanımlanabilir. Dindarlık, kişisel ve kişilerarası alanlara uzanır ve insanların kendilerini, diğerlerini ve etraflarındaki dünyayı nasıl algıladıklarını ve bütün bunlara yükledikleri anlamları etkilemektedir. Buradan hareketle din, bireylere gündelik yaşamın akışı içinde anlam arayışlarında rehberlik etmektedir (Karaca, 2016: 9). İster gerilimlerle yüzleşirken olsun ister normal zamanlarda olsun, inanç merceği dünyayı anlamak ve ihtiyaçlarında bir yön ve anlam bulmak için bir çerçeve sağlamaktadır. Görülmektedir ki din insanın anlam arayışını ifade etmektedir (Frankl, 1998: 133-134). Bu anlam arayışı, bireylerin eylemleri üzerinde düşünmelerine, etkileşimlerinde ve kararlarında bir amaç ve anlam geliştirmelerine yardımcı olmaktadır.

Günlük yaşamda dindarlığı sembolik etkileşimci teorinin merceğinden tartışmak, bireylerin dinî inançlarını ve uygulamalarını sosyal bağlamlar içinde inşa ettikleri, müzakere ettikleri ve ilettikleri yolları ortaya çıkaran bir bakış açısı sağlama imkanı vermektedir. Dolayısıyla sembolik etkileşimci teoriyi günlük yaşamdaki dindarlık çalışmalarına uygulamak, bireylerin sosyal bağlamlarda inançlarıyla nasıl etkileşime geçtiklerinin dinamiklerini çözmeye yardımcı olabilir. Ek olarak, bu teori, kişisel inançlar, paylaşılan anlamlar ve etkileşimler arasındaki süreci vurgulayarak dindarlığın sosyal etkileşimleri şekillendiren hem bireysel hem de kolektif bir olgu olduğuna ışık tutabilir. Böylece dinî sembollerin günlük yaşamda nasıl yorumlandığı ve kullanıldığı incelenerek, onlara atfedilen anlamlar ve etkileşimlerin nasıl etkilendiği ortaya çıkarılabilir. Semboller, sosyal etkileşim sürecinin bir parçası olarak iletişimi, anlaşmayı ve düşünmeyi kolaylaştıran araçlardır ve aynı zamanda dinî tutum ve davranışların iletilmesinde kritik bir

rol oynarlar (Çoştı, 2009: 126). Ayrıca bu teori, gerçekliğin sosyal olarak paylaşılan anlamlar yoluyla inşa edildiği fikrinin altını çizer.

Bu makalede, sembolik iletişimcilik teorisi kullanılarak bireylerin günlük deneyimlerinde dinî sembolleri ve anlamları nasıl yarattığı, yorumladığı ve güçlendirdiği keşfedilmektedir. Bu bağlamda bu araştırma dindarlık, bireylerin inançları, ritüelleri ve değerleriyle günlük deneyimleri nasıl etkilediğini ve toplumsal etkileşimlerini nasıl biçimlendirdiğini sembolik iletişimcilik teorisi aracılığıyla anlamayı ve aydınlatmayı amaçlamaktadır. Böylece bu araştırmanın, dinî benlik ve kimliklerin seküler kamusal alanda gündelik hayattaki etkileşim ritüellerinden nasıl etkilendiği ve bunları nasıl yönettiği konusundaki bakış açısını zenginleştirerek dindarlık çalışmaları konusundaki literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Zira sembollerin, etkileşimlerin ve paylaşılan anlam dünyasının nasıl bir araya geldiğini anlamak, bireylerin dinî inançlarını nasıl ifade ettiklerini ve nasıl yaşadıklarını daha derinlemesine anlamamıza yardımcı olabilir.

Literatür taraması yapıldığında Türkiye’de sembolik etkileşimcilik teorisi ve din üzerine gerçekleştirilen çeşitli çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Güngör (2013) tarafından kaleme alınan “Sosyolojik Bir Teori Olarak Sembolik Etkileşimciliğin Ontolojik Temeli ve Din Olgusu” adlı çalışmada sembolik etkileşimcilik teorisi ve din arasındaki ilişki konu edilmektedir. Güngör’e (2016) ait bir diğer çalışma olan “Herbert George Blumer’in Sembolik Etkileşimciliği: Sosyal Sistemlerin Mikro Bağlamları ve Din” adlı makale, sembolik etkileşimciliğin teorisyenlerinden Blumer’in kavramları ile din ilişkisini tartışmaktadır. Sembolik etkileşimciliğin Weber’den Mead’e evrimini kapsamlı bir şekilde inceleyen Ahmet Özalp ve Ayşe Akkuş’un (2017) “Weber’den Mead’e Sembolik Etkileşim: Dini Hayatın Anlamlandırılması” adlı çalışması, dinî yaşamı anlama ve toplumdaki anlamın inşasına yönelik sonuçlarını incelemektedir. Ahmet Özalp ve Ali Yörük’ün (2017) “Mead’e Göre Benlik: Etkileşim Dünyasında Toplum, Birey ve Din” başlıklı makalesi, sembolik etkileşimcilik çerçevesinde George Herbert Mead’in benlik, toplum ve din kavramlarını incelemektedir. Sözü edilen yukarıdaki çalışmaların din olgusunu sembolik etkileşimcilik kuramının sadece belli teorisyenlerinin kavramları çerçevesinde ele almaktadırlar. Diğer taraftan bu çalışmada ise seküler kamusal alan ve gündelik hayat gibi belirli bir bağlam ve çerçevede dinî benlik ve kimlik pratikleri ile sembolik etkileşimcilik teorisinin öne çıkan temel kavramları arasında ilişki kurulmaya çalışılmış, sembolik etkileşimciliğin gündelik hayatta dindar bireylerin performanslarını ve etkileşimlerini belli ölçüde açıklayabildiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak sembolik etkileşimcilik teorisinin kavramları, kamusal alan ile dinî benlik ve kimlik ilişkisi tartışılmakta ve sonrasında bu alanda yapılmış çalışmalar aracılığıyla gündelik hayatta dindarlık pratikleri ile sembolik etkileşimci teori arasında bağlantı kurulmaktadır. Böylece sembolik etkileşimci teorisinin dindarlığı açıklayabilme ve tartışabilme kapasitesi ortaya konmaya çalışılmıştır.

2. Kamusal Alanda Bir Yaşam Biçimi Olarak Sekülerleşme

Kamusal İnsanın Çöküşü adlı çalışmasında Richard Sennett (2013: 33-34) kamusal alanı, aile ve yakın arkadaşlar dışında kalan yaşamsal bir mekân olarak tanımlar. Bu kamusal alanda farklı, karmaşık toplumsal grupların doğal olarak bir araya geldiğine dikkat çeker ve genellikle büyük şehirleri bu tür alanlara tipik bir örnek olarak verir. Sennett, kamusal alanın, bireylerin farklı kamusal mekânlarda toplumsal ilişkiler kurma fırsatlarına sahip oldukları bir yer olarak görülmesi gerektiğini vurgular. Taylor (2021: 96) ise kamusal alanı toplum üyelerinin iletişim araçları aracılığıyla bir araya geldiği ya da yüz yüze görüştüğü ‘ortak bir mekân’ olarak tanımlar. Bu tür karşılaşma mekânları ve alanları, her türlü sosyal etkileşimin mümkün olduğu açık mekânlardır. Kamusal alanın bu gibi nitelikleri nedeniyle sekülerleşme için uygun bir zemin sağladığı düşünülebilir. Ertit (2014: 29) benzer biçimde bir topluluğun sekülerleşmesi için dinin toplumsal prestijinin ve etki gücünün göreceli olarak azalması gerektiğini öne sürerek bu noktaya dikkat çeker. Bu ifadede ‘göreceli’ kelimesi, geçmişe kıyasla bir azalma anlamına gelir. Toplumsal değişimin gerçekleşebilmesi için farklı toplumsal yapıların belirli bir alanda bir araya gelmesi ve etkileşimde bulunması gereklidir. Bu nedenle kamusal alan, bu tür değişimlerin gerçekleşebileceği en uygun alanlardan biri olarak öne çıkar.

Nilüfer Göle, İslam ve sekülerleşme konulu çalışmalarında, Müslümanların seküler kamusal alan deneyiminin önemli bir perspektifini sunmaktadır. Bu çalışmalar, özellikle 1920’lerde Türkiye’de başlayan

Batılılaşma sürecinin, kamusal alanın dönüşümünde kilit bir rol oynadığını göstermektedir (Göle, 2000: 71). Bu dönemde, Türkiye toplumu ve devleti, yeni bir yapılanma ve ilişki biçimi geliştirmiş ve bu ilişkiler, Fransızca kökenli 'laicite' terimi ile tanımlanabilir hale gelmiştir. 'Laicite', dinî davranışların terk edilerek dünyevi bir düzenin benimsendiği bir kavramı ifade etmektedir (Göle, 2000: 72). Göle'nin araştırmalarına göre, bu süreç Müslümanların günlük yaşamlarını etkilemiş ve seküler kamusal alanın inşasıyla sonuçlanmıştır. Müslümanlar, geleneksel değerlerden uzaklaşarak Batı modernliğine daha fazla uyum sağlama eğiliminde olmuşlardır. Bu dönemde, kamusal alanın içeriği ve işlevi de değişmiş ve bu, Müslümanların sekülerleşme sürecini deneyimlemelerine yol açmıştır. Bu sürecin etkisi kimlik ve benlikler üzerinden bireylerin kamusal ve gündelik pratiklerine yansımaktadır. Cumhuriyet sonrası dönemde oluşan modern kamusal alan, artık işlevsel bir rol oynamaktadır ve Türkiye'deki otoriter ve dışlayıcı yapısı nedeniyle bu alana uyum sağlamayanlar dışlanmıştır. Bu gruplar, genellikle Batılılaşma sürecine karşı çıkan dindar Müslüman topluluklardır (Göle, 2000: 24). O nedenle bu gibi grupların kimlik ve benlikleri üzerinde bu süreç aşınmalar ve gerilimler meydana gelmesine neden olmuştur.

Sekülerleşme din gibi bir dizi norm ve değeri içinde barındırır ve kendine özgü ritüeller ve semboller geliştirir. Başka bir deyişle, sekülerleşme alternatif bir din olarak kabul edilebilecek bir yapıdadır (Aktay, 2017: 22). Bu nedenle, sadece devlet yönetim biçimi değil, aynı zamanda bireylerin günlük davranışlarını da düzenlemeye yöneliktir. Seküler normlar, Batılı rasyonel düşünce tarzı ve yaşam biçimi ile uyumlu olarak şekillenir. Bu durum, Müslüman ülkelerde 'seküler bir habitus'un oluşturulmasının, geleneksel ve dinî kültürde önemli değişikliklere ve yeni yaşam biçimlerinin benimsenmesine işaret ettiğini gösterir. Bu yeni yaşam biçimleri, kişinin günlük davranışlarından başlayarak zaman ve mekân düzenlemelerine kadar bir dizi değişikliği içerir. Bu da kamusal alanda cinsiyetler arası sosyalleşmeyi, flörtü, evlilik öncesi ilişkileri ve alkol tüketimini içeren çeşitli yaşam pratiğinin ortaya çıkmasına yol açar (Göle, 2014b: 19). Seküler ya da dinî değerlerin ve normların pratik hayatta etkili olabilmesi için bu değerleri kamusal alanda temsil edebilecek aktörlere ihtiyaç vardır. Bu aktörlerin temsil gücü, sahip oldukları benlik yapısının niteliğine bağlı olarak şekillenir. Dinî benlik, kamusal alanda kendini dinî tutum ve pratiklerle ifade ederken, seküler benlik de benzer şekilde çeşitli tutumlar ve pratikler aracılığıyla bu alanda temsil edilir. "Seküler benlik," giyinme tarzlarından, sosyalleşme biçimlerine ve kamusal alanda hareket etmeye kadar bir dizi bedensel pratiği içerir. Bu seküler alışkanlıklar, kendiliğinden gelişen özellikler değil, aksine asimilasyon ve Batı kültürünün benimsenmesini gerektiren bir modernlik projesinin ve kişisel kimlik siyasetinin bir parçası haline gelir (Göle, 2014b: 20).

3. Seküler Kamusal Alanda Dindar Olmak

Sekülerleşme çeşitli modern ilkeler barındırmaktadır ve bu ilkeler kamusal alana yansıdığı birtakım pratikleri zorunlu hale getirmektedir. Sekülerliğin bu modernliğin ilkeleri ile dindar bireylerin dinsel talepleri arasındaki özgün etkileşimler, günlük yaşam pratikleri düzeyinde yaşanır (Göle, 2014b: 27). Bu nedenle İslam ile sekülerleşme günlük yaşam içinde sık sık karşı karşıya gelir ve etkileşirler. Zira İslam da sekülerizm gibi, kendi normlarının gözetilmesinden cinselliğin zihinsel ve bedensel açıdan denetlenmesine kadar uzanan sınırlayıcı uygulamalar yoluyla bireyin kimliğini şekillendirmesine ve kendini sınırlamasına yönelik alternatif bir repertuar sunar (Göle, 2014b: 22). Dolayısıyla dinsel ve seküler alanlar arasında sürekli bir mücadele vardır ve bu mücadele, devletin kuruluşu, kamusal alanın yönetimi ve bireylerin kimlik tanımıyla ilgilidir (Göle, 2014b: 15). Dinî ve seküler ayırım, bu üç alanda rekabet halinde sürekli olarak varlığını sürdürür. Bu nedenle Müslümanlar, kamusal alanda hem İslami normlar hem de seküler normlar tarafından denetlendiklerini deneyimlerler. Göle'ye (2014b: 23) göre, "Dinin kamusal hayattaki varlığı, o ülkedeki sekülerleşmenin siyasi ve kültürel bağlamına bağlı olarak farklı seviyelerde denetlenir; bu, aktif ve agresif bir sekülerizm anlayışı olabileceği gibi daha çok çeşitliliğe açık bir sekülerizm anlayışı da olabilir". Agresif veya çeşitlilikçi olmasına bağlı olarak, dinî pratikler ve tipolojiler farklı düzeylerde ortaya çıkar.

Seküler modernlik ve dindar Müslümanlar arasındaki dinamik ilişki nedeniyle, Nilüfer Göle'nin (2014b: 64) vurguladığı gibi, "Sofu Müslümanlar, kendi inançları ile seküler kamusal hayatları arasındaki bağdaşmazlıklarla her gün uğraşmak zorunda kalırlar". Günlük yaşam içerisinde Müslümanlar için abdest

ve namaz ibadetlerini yerine getirmek amacıyla belirli uygulamaların zaman ve mekan gerekliliği önemlidir. Ancak her seküler kamusal organizasyon, bu ihtiyaca uygun bir şekilde düzenlenmemiş olabilir. Dolayısıyla, dindar öznelere ile seküler öznelere arasında zaman zaman gerginlikler meydana gelebilir. Dindar bir bireyin dinî ritüellerini yerine getirme isteği nedeniyle dinî kimliği ve başörtüsü, seccade gibi dinî semboller daha belirgin hale gelebilir, bu durum da taraflar arasında gerilime neden olabilir. Bu tür durumlar ve mekanlarda, dindar bireyler sorunu çözmek için çeşitli stratejiler izleyebilirler. Başörtüsünün bu gibi bağlamlarda anlamı 'kamusal alanda tanınma politikası' (Taylor, 1994: 37) olabilmektedir. Tanınma politikası dinsel, etnik, cinsel olmak üzere çeşitli kimlikler ve benlikler tarafından çeşitli bağlamlarda sergilenen bir kamusal performans türüdür.

Seküler kamusal alanda İslami normlara uygun şekilde bedenlerin sergilenmesi, dindar bireyler arasında ortak bir düşünce tarzı, davranış pratikleri ve seküler eylemlere tepki, 'hayali bir cemaat' oluşturur. Bu kurgusal topluluk, birbirini tanımayan ancak ortak bir dil, din ve toplumsal hafızaya sahip bireyler arasında güçlü ve derin bağları hayal eden toplumsal bağlar oluşturur (Anderson, 2020). Bu toplumsal bağlar, bireyler arasında bir dayanışma ve birlik duygusu oluşturur. Bu şekilde, Müslümanlar dinî bir yaşam tarzına uygun olarak gelişen ve güçlenen hayali bir topluluk olarak görünürler (Göle, 2000: 32). Bu durum, dindar bireylerin birbirleriyle güçlü bir bağ kurduğu ve ortak bir inanç sistemi etrafında bir araya geldiği bir topluluk oluşturduğunu gösterir. Korunma refleksinin tetiklediği bir motivasyon perspektifinde, aşkın bir kimliği çağrıştıran soyut veya somut bir topluluk anlayışının sağlayabileceği motivasyon oldukça önemlidir ve göz ardı edilemez (Aktay, 2011: 136-137). Bu motivasyon, dindar bireylerin kamusal alanda daha etkili bir şekilde var olmalarını, inançlarını korumalarını, seküler bağlam ve kamusal alanda kimlik ve benliklerini pekiştirmelerini teşvik eder. Bu, dindar bireylerin seküler kamusal alanda kendilerine yeni kamusal mekanlar açma fırsatı bulmalarını kolaylaştırır. Sonuç olarak, seküler yaşam uygulamalarının helal versiyonlarının yaratıldığı ve sunulduğu alternatif sosyal etkileşim alanları oluşur. Bu bağlamda, gündelik hayatta dinî inançların ve seküler normların çatışmasından doğan bu muhayyel cemaatler, dindar bireylerin kamusal alanda dinî benlik ve kimliklerini sürdürdürebilmelerine ve koruyabilmelerine olanak sağlar.

4. Sembolik Etkileşimcilik Teorisi ile Dinî Benliği Anlamak

Sembolik etkileşim teorisi, dindarlığa uygulandığında bireylerin devam eden etkileşimler yoluyla dinî deneyimlerini, inançlarını ve benliklerini hem bireysel hem de kolektif olarak nasıl şekillendirdiklerini ortaya çıkarır. Ek olarak, inancın bireyler tarafından oluşturulan bir toplumsal gerçeklik olduğunu öne sürer ve günlük yaşamın toplumsal değişim süreçlerinden etkilenerek sürekli olarak yeniden inşa edildiğini vurgular (Özalp & Akkuş, 2017: 159). Sembolik etkileşimciliğin dindarlık konusunda sunduğu bir başka konu benlik ve kimlik oluşumu ile ilgilidir. Bu teori, bu etkileşimlerin dinî benlik ve kimliğin gelişimini ve ifadesini nasıl etkilediğini keşfetmemize olanak tanır. Zira sembolik etkileşimci teori perspektifine göre, günlük yaşam içinde gerçekleştirdiğimiz eylemler, tüketim alışkanlıkları ve kişisel kimlik sunumumuz, diğer bireylere iletmek istediğimiz iletiler olarak yorumlanabilir (Gökulu, 2019: 188).

Bu teoriyi dindarlık çalışmalarına uygulamak, birkaç noktadan önemli görünmektedir. Öncelikle sembolik etkileşimcilik, sembollerin iletişim ve anlam oluşturmadaki merkezi rolünü vurgulamaktadır. Bu bağlamda sembolik etkileşimci teori, bireylerin dinî ritüellere ve sembollere anlamlar yüklediğini ve bu sayede dinin anlamlandırılmasına katkı sağladığını ileri sürer (Özalp, 2015a: 236). İnsanlar, din aracılığıyla iletişim kurarak karşılıklı mesajlar oluştururlar ve bu da dinî sembollerin anlamlı bir bütün haline gelmesine aracılık eder. Bütün bu süreç düşünüldüğünde, toplumsal ilişkileri ve etkileşimi teşvik eden dinin, benlik gelişiminde merkezi bir sembol olarak öne çıktığı görülmektedir (Özalp & Akkuş, 2017: 243). Dindarlık bağlamında bireyler dinî ritüellere, metinlere, kıyafetlere ve nesnelere sembolik bir önem atfederler. Bu semboller aracılığıyla bireyler dinî benliklerini, kimliklerini, değerlerini ve bağlılıklarını başkalarına aktararak sosyal gruplar içinde ortak anlayışlar yaratmaktadırlar. İbadet, tapınaklar, kutsal metinler, dualar, ezan, çanlar, haçlar, dinî liderler, imamlar gibi çeşitli dinî semboller, bireyin günlük yaşamına etki ederek, din anlayışını semboller aracılığıyla biçimlendirir (Özalp, 2015b: 56). Sembolik etkileşimci geleneğin seküler kamusal alan bağlamında gündelik hayatta dinî benlik ve kimliğin ortaya koyduğu pratikleri nasıl anlaşılır kıldığını kavrayabilmek için öncelikle bu teorinin gündelik hayatta

etkileşim ritüelleri aracılığıyla benliğin gelişmesini ve sonrasındaki süreçte benliğin çeşitli yollarla nasıl yönetildiğini anlamak önemlidir.

4.1. Etkileşim Ritüelleri ile Benliğin Gelişmesi

Etkileşim ritüelleri benliğin gelişmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Goffman'a (1979: 10) göre, günlük hayatın büyük bir kısmı etkileşim ritüelleriyle doludur ve bu ritüeller, "yapılan şeyler ve kendini gösterme ile davranış performansları ile sağlanır". Bu ritüeller, günlük etkileşimlerin temel taşlarıdır ve insanların toplum içinde nasıl etkileşimde bulunacaklarını, kendilerini nasıl sunacaklarını ve diğerleriyle nasıl iletişim kuracaklarını belirlerler. Etkileşim ritüelleri, insanların bulunduğu her yerde yaygın bir şekilde bulunur ve günlük yaşamın vazgeçilmez bir parçasını oluşturur (Goffman, 1967: 2). Örneğin, günlük yaşamımızda karşılama ve veda ritüelleri bulunur ve bu ritüeller, ilişkinin doğasına ve kültürel bağlama bağlı olarak farklı arkadaşlık ve yakınlık derecelerini ifade edebilir. Bu ritüeller, el sıkışmaları, sarılmalar, öpüşmeler, selam verme, el çakma gibi çeşitli şekillerde ifade edilir (Goffman, 1971: 74-77). Dindarlık bağlamında ele alındığında bu tür etkileşim ritüelleri oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Dindar bireyler gündelik hayatta etkileşim ritüellerini dinî öğretilerle uyumlu bir biçimde gerçekleştirme çabası ve gerilimi içerisinde hareket etmektedirler.

Benlik, etkileşim ritüelleri esnasında bireylerin başkalarının kendilerine yönelik tutumlarını kabul etme, içselleştirme, bu tutumlara yanıt verme veya tepki gösterme süreçleriyle şekillenir (Mead, 1934: 173). Buna göre, bir bireyin benlik ve benlik algısı, sosyal etkileşimler ve sosyal deneyimler tarafından belirlenir ve oluşturulur. Mead'in (1934: 277) kavramsallaştırmasına göre, benlik, ben (I) ve beni (me) olmak üzere bu iki bileşenin etkileşimiyle oluşur. 'Ben' ve 'beni' arasındaki etkileşim dinamiktir ve bireylerin benlik duygusunu nasıl geliştirdiklerini anlamada önemlidir. "Ben" kelimesi, kişinin içsel benliği veya kendiliği anlamına gelirken, "beni" kelimesi, kişinin toplumsal yönünün bir yansımasıdır. Bu nedenle her eyleyici, biyolojik ve psikolojik bir 'ben' ile toplumsal bir 'beni'yi birleştirip içselleştirme sürecindedir (Poloma, 2017: 233). Mead'e (1934: 175) göre, 'ben', bir bireyin diğer insanların tutumlarına verdiği tepkidir. 'Beni' ise bireyin kabul ettiği, diğer insanların belirli bir şekilde düzenlediği bir dizi tutumu ifade eder. Diğer insanların tutumları, bu düzenlenmiş 'beni'yi inşa eder ve ardından birey, bu düzenlenmiş 'beni'ye karşı bir kimlik veya 'ben' olarak davranır. Benlik aslında ben ve beni olarak bu iki ayırt edilebilir aşamadan oluşan sosyal bir süreçtir (Mead, 1934: 178). Yani, bireylerin kendilik algıları, diğerlerinin tutumlarına tepki vererek ve bu tutumları kabul ederek şekillenir (Cosser, 2010: 299). Öznel (ben) ve sosyal benlik (beni) şeklinde ikiye ayrılan benlik dindarlık bağlamında dindar bireylerin benlik ve kimlik algılarını anlamada yol gösterici olmaktadır. Dindar bireylerin iç dünyası anlamına gelen öznel benlik ile toplumsal ilişki ve rollerini ifade eden sosyal benlik arasındaki etkileşim ile dindar bireyi nitelen bir benlik ve kimlik ortaya çıkmaktadır.

Cooley (1902: 152), kişilik ve benliğin gelişimini anlamak için ayna benliği metaforunu kullanarak, benliğin etkileşim ritüelleri aracılığıyla şekillendiği dinamik yorumlama sürecini betimlemiştir. Ayna benlik, bireyin diğerlerinin kendisine karşı tutum ve davranışlarına göre benliğini şekillendirmesini ifade eder (Doğan & Oral, 2020: 43). Bu kavram, bireylerin sosyal etkileşimler ve başkalarının algıları yoluyla kendi kimliklerini ve benlik kavramlarını nasıl oluşturduklarına açıklamaktadır. Ayna benlik süreci, önemli (anlamalı) ötekiler ve genelleştirilmiş öteki denilen sosyal grupların gözetiminde gerçekleşmektedir. Önemli ötekiler, kişinin sosyal çevresinde çeşitli türde rol ilişkilerinde sürekli etkileşimde bulunduğu bireylere karşılık gelir (Chu, 1985: 253). Önemli ötekiler arasında bireyin ebeveynleri, kardeşleri, arkadaşları, öğretmenleri, akıl hocaları veya bireyin yakın ve etkili bir ilişkisi olan herhangi biri bulunabilir (Tatar, 2018: 1422). Önemli ötekiler bireyin benlik ve kimliğini şekillendirmede oldukça etkilidir. Taylor'a (2020: 38) göre, "Kimliğimizi her zaman, bizim için anlamalı ötekilerin bizde görmek istedikleri kimliklerle diyalog, bazen onlara karşı savaşım içinde tanımlıyoruz". Diğer taraftan, genelleştirilmiş öteki, toplumsal beklentilerin, değerlerin ve normların daha soyut ve kolektif bir anlayışını temsil eder. Bir bireyin ait olduğu daha büyük sosyal topluluk veya içerisinde yaşadığı toplumu ifade eder (Mead, 1934: 154). Önemli ötekilerden farklı olarak genelleştirilmiş öteki, belirli bireylere bağlı değildir; daha geniş toplumsal bağlamı ve belirli bir toplum veya topluluğun paylaşılan kültürel ve sosyal beklentilerini kapsar. Mead'in düşünce

yapısındaki "genelleştirilmiş öteki" kavramı, bir topluluğun genel tutumunu ifade eder (Ritzer & Stephisky, 2019: 342). Ayna benlik teorisi, dindar bireylerin diğer bireylerin kendisine karşı tutum ve davranışlarına bakarak kendi dinî benlik ve kimliğini anlaması ve yorumlaması sürecine katkıda bulunabilir. Ayna benlik ile ilişkili olarak ifade edilen önemli ötekiler ve genelleştirilmiş öteki şeklindeki gruplar, dindar bireyin ötekilerle ilişkileri sonucu dinî benlik ve kimliğini şekillendirmesinde oynadığı rolü ifade etmektedir.

4.2. Farklı Ortam ve Bağlamlarda Benliğin Yönetimi

Goffman, sosyal etkileşimi ve benliğin sunumunu anlamaya yönelik dramaturjik yaklaşımının bir parçası olarak 'sahne/ön bölge' ve 'sahne arkası/arka bölge' farklı ortam ve bağlamları kavramsallaştırmıştır. Sahne arkası ve arka bölge, gündelik hayat diline kulis olarak da çevrilebilir. Goffman'a (1959: 22) göre, sosyal yaşamın büyük bir kısmı sahnedeki performanslar olarak adlandırabileceğimiz ön bölgelere ve arka bölgelere ayrılabilir. Ön bölge, "bir kişinin yeteneklerini düzenli ve sabit bir biçimde izleyicilere tanımlamak için kullanılan bölümdür" (Goffman, 1959: 22). Bu alan, bireylerin aktif olarak kimliklerini, rollerini ve davranışlarını izleyiciye sergiledikleri sosyal ortam olarak da tanımlanabilir. Ön bölgeler, bireylerin resmi rollerini yerine getirdikleri, toplumun gözü önünde gerçekleşen sosyal etkileşimlerdir (Giddens, 2006: 143). Bu bağlamda Goffman'ın dramaturjik metaforu bağlamında ön bölge 'kamusal' benliği temsil ettiği söylenebilir. Bir de bu performansların hazırlandığı alan bulunmaktadır. Buna arka bölge denir. Arka sahne, performans sergileyen bireylerin rahat davranabildiği, izleyiciler tarafından görülmediğine emin olduğu ve ön bölgede sergilediği karakterin dışına çıkabildiği alandır (Goffman, 1959: 69-70). Bir diğer deyişle, bu alan bireylerin sosyal beklentilere uymaya veya performans göstermeye gerek kalmadan kendileri olabildikleri özel veya gizli alandır. Arka bölgeler, insanların sahne için gerekli ekipmanları topladıkları ve kendilerini daha resmi ortamlarda gerçekleştirecek etkileşimlere hazırladıkları alanlardır (Giddens, 2006: 143). Goffman'ın metaforu bağlamında arka sahne 'özel' ya da gerçek benliği temsil eder. 'Ön bölge', performansın gerçekleştirildiği yeri temsil ederken, 'arka bölge' ise bu performansın hazırlandığı alandır. Dindarlık ile ilişkili olarak ele alındığında, ön ve arka bölge şeklindeki kavramsallaştırmalar, dindar bireyin benlik ve kimliğini bütünlüklü bir şekilde ele alma olanağı tanımaktadır. Dindar bireyler ön bölgede kamusal beklentilere uygun olarak hareket ederken, arka bölgede ise kamusal beklentilere tabi olma gereği duymadan dinî performanslar sergileme süreçlerini açıklamaktadır.

Gündelik hayatta bireyler farklı ortam ve bağlamlarda karşılaştıkları durumları ve yaşadıkları etkileşimleri anlama, yorumlama ve değerlendirmeye tabi tutmakta ve buna uygun olarak davranış formu geliştirmektedirler. Bu süreç, William Isaac Thomas tarafından durumun tanımlanması olarak ifade edilmektedir. Thomas'a (1923: 52) göre: "Kendi kendine karar verilen herhangi bir davranış eyleminin başlangıcında her zaman, durumun tanımı diyebileceğimiz bir inceleme ve müzakere aşaması vardır. Yalnızca somut eylemler durumun tanımına bağlı değildir, aynı zamanda yavaş yavaş tüm yaşam politikası ve bireyin kişiliği de bu tür bir dizi tanımdan yola çıkarak belirlenir". Buna göre bir durumun yorumlanma biçimi, sonuçları, uygunluğu ve inandırıcılığı değerlendirmede büyük bir etkiye sahiptir. Bireyler durum tanımlaması sonucu ön ya da arka bölgede olduklarına karar verir ve buna göre bir etkileşim ritüeli geliştirerek ötekilerle etkileşim sürecini yönetmeye çalışırlar. Ön bölgedeki etkileşimler sırasında bireyler genellikle izlenim yönetimiyle meşgul olurlar. Goffman'ın izlenim yönetimi teorisi, bireylerin sosyal etkileşimler sırasında nasıl algılandığına dikkat etmesi, başkalarına aktardıkları izlenimleri şekillendirmek ve kendilerine yönelik istedikleri tepkileri elde etmek için çeşitli stratejilere nasıl başvurduklarına odaklanır (Giddens, 2006: 142). Bireyler, arzuladıkları sosyal kimliğe veya durumun beklentilerine uygun belirli bir izlenim yaratmak için sözlerini, eylemlerini ve görünümelerini dikkatle seçerler. İzlenim yönetimi, toplumun 'normal' olarak değerlendirdiğinden daha 'istenmeyen farklılıklar' taşıyan insanlar için çok daha zorlu hale gelir (Goffman, 1963: 5). Bireyler, sosyal etkileşimlerde benliğin sunumunu gerçekleştirirken performans baskısıyla karşı karşıya kalmaktadırlar. Performans baskısı, bireylerin izlenim yönetimiyle meşgul olduklarında ve sosyal etkileşimler sırasında belirli bir imajı sunmaya veya belirli bir izlenimi sürdürmeye çalışırken hissettikleri stres veya baskıyı ifade eder. Başka bir deyişle, bireylerin başkaları tarafından nasıl algılandıklarının bilincinde olduklarında ve toplumsal

veya durumsal beklentileri karşılamaya çalışırken yaşadıkları kaygı veya gerginliktir. İzlenim yönetimi ve performans baskısı kavramları dindar bireylerin dinî benlik ve kimliklerini sosyal etkileşimlerde nasıl yönettiğini anlamada önemli bir perspektif sunmaktadır. Bu kavramlar seküler kamusal alanlarda dindar bireylerin dinî değerlere göre performanslar sergilerken toplumsal kabul görme kaygısını ifade etmektedir. O yüzden dinî bir yaşam tarzı sürdürme talebinin toplumsal beklentilerle çatışmaması için çeşitli stratejiler izlemek zorunda kalabilme süreçlerini ortaya koymaktadır.

Bireyler ötekilerle etkileşim sonucunda olumsuz niteliklerle etiketlenip buldukları sosyal ortamdan dışlanabilirler. Damgalanmış bir bireyin benlik kavramı ve toplumsal kimliği, toplumun damgalanmış olduğu nitelikler hakkındaki olumsuz yargılar nedeniyle olumsuz etkilenir ve bu durum, "örselenmiş kimliğe" yol açar. Farklı türlerde damgalanmalar bulunmaktadır, bunlar fiziksel, biyografik veya bağlamsal olmak üzere pek çok biçimde olabilir (Giddens, 2006: 269). Goffman (1963), damgalanmış bireylerin örselenmiş kimliklerini yönetmek için üç temel stratejiyi tanımlar: bilgi kontrolü, geçiştirme ve gizleme. Bilgi kontrolü, damgalanmış nitelik hakkındaki bilgilerin seçici olarak ifşa edilmesini veya gizlenmesini içerir. Geçiştirme, damgalanmış özelliği gizlemeye veya küçümsemeye çalışarak "normal" veya sosyal olarak kabul edilmiş gibi davranmayı içerir. Gizleme, davranışları veya görünümü sosyal normlara uyacak şekilde ayarlamayı gerektirir. Damga, neyin "anormal" olarak etiketlendiği toplumsal bir tanımlamadır ve bu tanım toplumsal içeriklere bağlı olarak değişkenlik gösterebilir. Damgalanan bireyler, toplumun normlarına uymak ve saygı görmek için buldukları ortam ve bağlamlarda izlenim yönetimi davranışları sergilemek zorundadır. Fiziksel veya diğer nedenlerle damga düzeltilmezse, bu kişiler genellikle damgalarını gizlemeye ya da geçiştirmeye çalışırlar. Bu tür geçiştirme, öğrenilen bir davranış biçimidir ve tüm sosyal etkileşimler gibi bilgiyi kontrol etme, 'durumun anlamı' ve başkalarının sizinle etkileşimde olduğu izlenimiyle ilgilidir (Dillon, 2014: 292). Ten rengi, sakatlık, giyim tarzı gibi damgalanma biçimlerinde geçiştirme stratejilerinin başarısı oldukça düşük kalmaktadır. Bu durumda bireyler damgalarının olumsuz yönünü diğer bireylerin gözünde azaltabilmek adına benlik sunumlarını daha farklı bir biçimde yapma yoluna gidebilmektedirler. Dindar bireyler inanç ve uygulamaları nedeniyle seküler ortam ve bağlamlarda damgalanma ile karşı karşıya kalabilirler. Bunun gerçekleşmesi durumunda bu süreç boyunca dinî benliklerinin zarar görmesini engellemek için birtakım stratejiler geliştirebilmektedirler. Bu stratejiler bazen dinî değerlerle uyumlu olabilirken, zaman zaman da dinî öğretilere aykırılık teşkil edebilmektedir. Dinî inancı ya da pratikleri gizlemek, daha az dindar görünmek, dinî öğretilere aykırı kamusal performanslar ortaya koymak bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Dinî benliklerin seküler kamusal alandaki etkileşim süreci ve sonucunun sembolik etkileşimcilik teorisi kavramları aracılığıyla açıklanması daha detaylı olarak aşağıda ilgili bölümde incelenmektedir.

4.3. Dinî Benlik ve Seküler Kamusal Alan

Dindar bir bireyin ötekiyle en sık karşılaştığı yer, seküler kamusal alan olarak öne çıkar. Din, özel alandan kamusal alana her çıktığında görünürlük sınırlarına uyacak şekilde sınırları yeniden çizilir (Türkmen, 2000: 116). Dindar bireylerin birçoğu, dindar bir bireyin öteki olarak tanımlayabileceği karşı cins, ateist, sosyalist, eşcinsel gibi bireylerle etkileşime genellikle seküler kamusal alanda girme ihtimalleri bulunmaktadır. Dindar bir birey için, gündelik hayatta ötekilerle pek karşılaşmadığı veya etkileşime girmediği kişiler, mahrem alanında 'öteki' olarak kabul edilirler. Ötekileri, genellikle dinî metinler ve sohbetler gibi kaynaklardan tanırlar ve tanımlarlar. Kamusal Alanda Başörtülülük adlı çalışmada Fatma Barbarosoğlu (2015: 98), dinî çevrelerde yaşayan genç kızlar ve kadınların İslami romanları okuyarak kamusal alan tecrübesi kazanmaya çalıştığını ancak bu tecrübenin gerçekliğe dayalı olmadığını belirtir. Dolayısıyla kamusal alana adım attıkça dindar birey, ötekilerle somut bir etkileşim yaşama olasılığına ilk kez maruz kalmaktadır. Bu nedenle, seküler kamusal alanda ötekilerle karşılaşan dindar bireyler, genellikle önce bir şaşkınlık yaşarlar. Ancak daha sonra, bu etkileşim, onları bir durum tanımı yapmaya iter. Bu durum tanımı yapma yetisi, sahip oldukları dinî sermayeye bağlı olarak değişebilir ve aynı zamanda kamusal alanda sergilenen performansın başarısını da etkileyebilir. Zira dinsel inançlarla özdeşleşme düzeyi, öteki olarak kabul edilen kişi ya da gruplara karşı önyargının da düzeyini belirlemektedir (Kayıklık & Yapıcı, 2005: 10). Kamusal alanda gerçekleşen bu önyargı ve ötekilerle girilen

etkileşime göre dinî benlik şekillenmektedir. Bu çalışmada kimlik Taylor'un tanımlaması esas alınarak benlik ile yakın anlamlı olarak kullanılmaktadır. Taylor'a (2020: 39) göre kimlik, "Kim olduğumuz, 'nereden geldiğimiz'dir kimlik. Zevklerimiz, arzularımız, düşüncelerimiz ve emellerimizin üzerine oturduğu temeldir".

Dindar bir bireyin seküler kamusal alandaki deneyimi, onun için oldukça zorlayıcı olabilmekte ve bu deneyimde en fazla sorun yaratan, gerilimlere yol açan, acemilik yaşatan, benlik ve kimlik aşınmasına neden olan faktör, kamusal alandaki etkileşim ritüelleri olabilmektedir. Taylor'un (2021: 106) betimlemesiyle bu alanın 'radikal seküler' özellikler taşıması halinde, bu alanda dindar bireyler, daha önce deneyimlemedikleri gerilimler, çatışmalar, değişimler ve dönüşümlerle karşılaşabilmektedirler. Zira radikal sekülerizm, ayırıcı ve farklılaştırıcı bir niteliğe karşılık gelmektedir (Uluç, 2013: 483). Nitekim sekülerizmin kendisi de zaten herhangi bir tercih hakkı vermeden tüm dinleri reddetmektedir (Uluç, 2013: 477). Bunun muhtemel sonucunda dindar bireyler kamusal alanda kendilerini evlerinde hissetmemektedirler (Başer, 2015: 44). Bir dindar bireyin bu şekilde kendisini konfor alanından ve evden uzakta olarak algıladığı bir seküler kamusal alanda bulunması, karmaşık etkileşim ritüelleri üretmesine neden olabilmektedir. Bu da dindar bireyin önceden sahip olduğu dinî bilgi ve deneyimlerini sorgulamasına, bu deneyimlerin anlamsızlığını hissetmesine ve sonuç olarak kendi dinî benliğini ve kimliğini yeniden inşa etmesine yol açabilmektedir. Bu süreçte, genel ve evrensel dinî doktrinler yerine, tamamen yerel ve öznel dinî yorumlar, tipolojiler ve pratikler geliştirme ihtimali bulunmaktadır. Bu gibi durumlarda ortaya çıkan dindar (religious), dindar olmayan (nonreligious) ve dine ilgi duymayan (areligious) şeklindeki tipolojiler buna örnek olarak gösterilebilir (Uluç, 2013: 558).

Kişisel (öznel) ve sosyal (nesnel) benlik olarak tanımlanan ve birlikte benliği meydana getiren 'ben' ve 'beni' şeklindeki bileşenler, dindar bireyler için seküler kamusal alanlarda ötekilerle gerçekleşen etkileşimlerde veya sonrasında çatışma ve gerilim üretebilmektedir. Bu durumun görülmesinin nedeni, dinin yorumlanması ve uygulanması noktasında gerilimlerin ortaya çıkmasıdır (Akşit vd., 2012: 11). Gerilim, bireylerin öznel ve sosyal benlikleri arasında belirlemektedir. Dindarlık bağlamında öznel benlik (ben), bireyin sadece kendisinin bildiği dindarlık boyutu ve düzeyine karşılık gelmektedir. Sosyal benlik (beni) ise dindar bireyin önemli ötekiler ve genelleştirilmiş ötekine karşı gösterdiği benliği ifade etmektedir. Dindarlık gündelik hayatta farklı bağlamlarda farklı düzeylerde yaşandığı için dindar bireyler bağlama göre bazen öznel bazen de sosyal benlik ile hareket etmek isteyebilmektedirler. Ancak bu tercihleri bazen performans baskısı ve izlenim yönetimine takılabilmekte ve bireyler benlikleriyle tam olarak asıl istedikleri performansları sergilemekten uzak kalabilmektedirler. Zira kamusal alandaki etkileşim ritüellerini şekillendiren ahlaki kontrole sahip değillerdir (Göle, 2011: 34). Dindar bireyler bu durumda seküler ortamda nesnel benliği ön plana çıkararak daha az dindar görünmek isteyebilir. Ya da tam tersi olarak yine nesnel benliği dinî ortam ve çevrelerde daha çok dindar göstermeyi de tercih edebilir.

Seküler kamusal alan, dinî benliklerin meydan okuma ve dönüşümünün bir sahasıdır. Bu alan, dinî kimlikleri içine çekme, dönüştürme ve zaman içinde dinî bağları zayıflatma amacını taşır. Ancak dinî kimliklerin oluşturulduğuna inanılan yerler genellikle dinî ortamlar, cemaatler ve bu tür mekânlardır. Bu mekânlarda dinî kimliği onarma ve koruma amaçlı (Akşit vd., 2012: 61) ritüeller ve etkinlikler gerçekleştirilir. Dinî benlik, temelde iki ana bileşen olan inanç (teori) ve bu inancı günlük yaşam içinde ritüeller ve eylemler aracılığıyla yaşatma (dinî eylem) şeklinde oluşur. Bu nedenle dinî kimlik, teorik inançlar ile pratik eylemlerin birleşiminden meydana gelir. Bu tür bir dinî benlik, seküler kamusal alandan bağımsız olarak yaşanan yerlerde kolayca ifade edilebilir. Böylesi mekanlarda dindar bireyler dinî inançlarını sorgulamadan veya sorgulamalarına neden olacak etkileşimlere girmeden ibadetlerini yerine getirebilirler ve kendilerine ayrılmış özel bir mekâna kolayca erişebilirler. Aynı şekilde dinî sembollerden kaynaklanan damgalanma veya dışlanma gibi zorluklarla karşılaşmazlar. Dinî kimliklerini gizlemek zorunda kalmazlar ve buldukları toplum içinde sıradan birer birey olarak kabul edilirler. Bu tür bir ortamda, etkileşimde buldukları kişilerle rahatça iletişim kurabilirler ve genellikle bu kişiler kendileri gibi dinî kimliği olan insanlardır.

Dindar birey, önceden çeşitli ortamlarda kazandığı dinî kimlik ile seküler kamusal bir ortama girdiğinde, bu durum, dinî kimliği zorlu bir sınavdan geçirir. Önceden oluşturduğuna inandığı dinî kimlik artık

yetersiz kalabilir ve dinî benlik kendini yeni bir ortama uyarlamakta zorlanabilir. Zira din kamusal alandaki işlevlerini geleneksel anlamda yerine getirememektedir (Subaşı, 2004: 154). Bu nedenle daha önceki dinî benlik, bu yeni ortamda yön gösteremez, çoğu zaman rahat davranamaz, hatta acemi gibi hissedebilir. Bazı durumlarda başörtüsü gibi en temel dinî sembollerinden bir tanesi marjinal ve sapma olarak adlandırılabilir (Barbarosoğlu, 2015: 181). Dindar birey için, seküler bir ortamda davranışlarını yönlendirecek bir çerçeve bulunmamaktadır. Dinî benlik adeta kaybolur. Dinî kaynaklar ve dinî mekânlar, genellikle seküler bağlamları olumsuzlamakta, bu tür ortamlardan uzak durulmasını teşvik etmektedir. Bu nedenle, seküler bir ortama girdiklerinde, dinî kimliklerini nasıl koruyacakları sürekli olarak ele alınır. Karşı cinsle ilişkiler, farklı inançlara sahip kişilerle etkileşim, alkol tüketimi gibi konular ve bunlarla başa çıkma stratejileri sık sık tartışılan konulardır. Ancak tüm bu hazırlıklar, dindar bir birey seküler kamusal alanda gerçek bir deneyim yaşamadan tam anlamıyla işe yaramaz. Dinî kimlik ve benlik, teorik öğretilerle değil, seküler kamusal alanla karşılaşma, çatışma ve etkileşim sonucunda şekillenir ve gelişir. Bu nedenle kimlikler sabit ve durağan olmasının aksine zaman ve bağlam içinde yeniden üretilir ve kurgulanır (Göle, 2014a: 23).

4.4. Dinî Benliğin Yeniden Şekillenmesi

Kamusal alan, bir etkileşim ve bu etkileşim nedeniyle kimliklerin sürekli olarak yeniden inşa edildiği bir alan olarak hizmet eder. Her etkileşim, bireylerin düşünce tarzlarını, algılarını ve bakış açılarını etkiler. Bu nedenle her etkileşim öncesinde veya sırasında, bireyler kendi durumlarını ve çevrelerini tanımlarlar ve bu tanıma göre nasıl hareket edeceklerini planlarlar. Mead'e (1934: 134) göre, bireyler etkileşim sırasında sürekli olarak veri işlerler ve kendileri ve diğerleri hakkında düşünürler. Bu düşünme süreci, değerlendirme, yorumlama ve eylem geliştirme aşamalarını içerir. Bu bir bakıma ayna benlik teorisini ifade etmektedir. Dindar bireyler etkileşim içerisinde girdikleri bireylerin değerlendirmeleri üzerinde düşünüp bu bireylerin tepkilerini, tutumlarını kendi benliğini şekillendirmede bir ayna olarak kullanabilmektedirler. Acaba fazla mı dindar bulundu, dindar olduğu için ortamlara davet edilmeyecek mi, dindarlığı arkadaş edinmesine engel mi olacak, başörtüsü ya da sakal onu değersizleştiriyor mu şeklindeki sorular bazen dindar bireylerin ötekilerle etkileşimleri sonrasında üzerinde düşündükleri ve benliklerini buna göre yeniden şekillendirdikleri sorular olabilmektedir. Dindar bireylerin daha dindar ya da dindarlıktan uzaklaşıp seküler pratikler sergilemeye başladıkları eşik ayna benlik aşamasıdır. Ayna benlik süreci her devreye girdiğinde dindar bireylerin benlik ve bu benliği sunum biçimlerinde değişiklikler meydana gelebilmektedir. Bu değişikliklerin bazıları geçici ya da düşük düzeyde olurken, bazı değişiklikler de benlik ve kimlik dönüşümüne doğru evrilebilmektedir. Benlik ve kimlik dönüşümü, Alain Touraine'nin (2002: 304) bireyin toplumsal rollerinden çekilerek kimlik karmaşası yaşamaya sonucunda kendi kimliği üzerinde düşünerek özneleşme olarak tanımladığı süreçle bağlantılı görülmektedir. Burada toplumsal rollerinden çekilip mesafe konulması, dindar bireylerin dinî yönelimli rollerinden çekilmesine karşılık gelmektedir.

Dindar bir birey için öteki kişi veya gruplarla ilgili sorunlar genellikle seküler kamusal alanda ortaya çıkar. Dinî bir bağlamda, bu tür sorunlarla fazla karşılaşma ihtiyacı duyulmaz zira dindar bir birey kendi çevresindeki insanları genellikle benzer inançlara sahip olarak kabul eder ve bu nedenle ötekiler hakkında çok fazla düşünmeye gerek duymaz (Barbarosoğlu, 2015: 175). Ancak dindar kimlik seküler kamusal alanda krize dönüşebilmektedir. Zira seküler kamusal alanda, dindar bir bireyin sürekli olarak farklı inançlara ve davranışlara sahip olanlarla karşılaşma olasılığı vardır. Fıkıh, dindar bir bireye seküler kamusal alanda nasıl davranması gerektiği konusunda rehberlik etmek amacıyla tasarlanmıştır. Bu nedenle kamusal alanda İslam fıkıh külliyatının devreye girmesi beklenir ancak yetersiz kalarak kamusal alanın dilini kuramaz (Barbarosoğlu, 2015: 174). Dindar bir birey, seküler kamusal alana yönelik güncel olmayan fıkıh külliyatı ve öğretileri ile seküler kamusal alandaki etkileşimler sonucunda yeni bir benlik geliştirir. Bu benlik, kişisel yorumlara dayalı olarak şekillenir ve kısmen öznelidir. Yani, dindar birey, evrensel Müslüman kimliklerinin ötesine geçerek özgün bir kimlik edinir. Daha önce edinilen dinî öğretiler, dindar bireye kamusal alanda nasıl davranması gerektiği konusunda belirli toplumsal roller çizer. Ancak bu roller, dindar bireyin kendi öznel yorumlarına, ötekilerle yaşadığı etkileşimin

yoğunluğuna ve doğasına bağlı olarak değişebilir. Zira kamusal alana nasıl çıkılır sorusunun cevabı fiziksel görünüm dışında herhangi bir fıkıh külliyyatında yanıtlanmamıştır (Aktaş, 2014: 26).

Blumer'a (1969: 2) göre, 'anlam' sabit bir varlık değil, sosyal etkileşimler sonucu sürekli olarak değişen bir olgudur. Anlam, sosyal aktörlerin durumlarını açıklamak için semboller ve diğer nesnelere üzerine koydukları yorumlarla şekillenir ve bu yorumlar zamanla farklılaşabilir. Bu nedenle sembollerin ve diğer nesnelere taşıdığı anlamlar, zamanla ve farklı sosyal bağlamlarda değişebilir. Seküler kamusal alanda, dindar bir birey, etkileşimlerin sonucunda dinî kimliği nedeniyle sahip olduğu sembollerin anlamsızlığını fark edebilir. Bu da 'şeffaf sindirim' (Barbarosoğlu, 2015: 176) denilen süreci başlatabilir. Bu süreç, dinî benlik ve kimliğe uygun değerlerin seküler bağlamlarda karşılığının olmaması nedeniyle bireylerin kimliklerinde aşınmalar meydana gelmesi anlamına gelir. Örneğin, selamlaşma biçimi, karşı cinsle tokalaşmama, yemeğe besmeleyle başlama, cinsiyete dayalı davranış ve mekân algısı veya belirli saatlerde mescide gitme gibi dinî uygulamalar, seküler bir toplum içinde genellikle göz ardı edilen veya üzerine düşünülmemeyen davranışlar haline gelebilir. Bu pratikler, dindar bir birey için her zaman ve her yerde anlamlıdır ancak seküler kamusal alanda bu anlamları paylaşmayanlarla etkileşimde bu anlamlar kaybolabilir veya anlamsızlaşabilir. Böylece dindar birey her dinî değer merkezli eylemini ötekilere izah etmek zorunda kalabilir (Barbarosoğlu, 2015: 176). Bu durum, dindar bireyin kendisini seküler bir çevrede yabancılaşmış hissetmesine neden olabilir. Böylece tüm bu bağlam ve etkileşimler yeni bir kimlik ve benlik inşasına yol açabilir.

4.5. Ötekilerle Etkileşimde Dinî Benlik Yönetimi

Dindar bireyler, gündelik hayatta performans sergilerken ve etkileşim ritüellerini yerine getirirken hem önemli ötekinin hem de genelleştirilmiş ötekinin performans beklentisi altında bulunurlar. Dindar bireylerin dikkate aldığı önemli ötekilerin ortaya çıkışı, sembolik etkileşimciliğin dinî inançlar, ritüeller ve uygulamaların inanan topluluğunun üzerinde anlayış birliği sağladığını ifade etmesiyle (Bodur & Çapcıoğlu, 2012: 136) yakından ilişkilidir. Zira dindar bireyler için önemli ötekiler isimli grubu ortaya çıkaran şey üzerinde mutabık kalınan bir doktrindir. Bu nedenle dindar topluluklar ve cemaatler ile seküler kültürün aktörlerinden oluşan gruplar, her etkileşim ritüelinde göz önünde bulundurulmalıdır. Bir diğer deyişle, dindar bireylerin performansları üzerinde çift taraflı bir baskı söz konusudur (Avcı, 2012: 137). Bu durumda, dindar birey hem dinî topluluğunun beklentilerini karşılamak hem de seküler kültürün normlarına uymak zorundadır. Önemli ötekilerin beklentilerini karşılama sürecinde dinî benliği ve kimliği pekiştirirken, genelleştirilmiş ötekinin beklentilerini karşılama sürecinde ise dinî benlik ve kimliğinde aşınmalar yaşanabilmektedir. Bazen de önemli ötekilerin baskısı dindar bireyler için dinî ritüelleri gerçekleştirmeye katkıda bulunan olumlu bir baskı olarak algılanmaktadır (Avcı, 2012: 136). Bu çatışmalı beklentiler altında, kamusal alanda "uygun" davranışlar sergilemek için çaba harcar. Goffman'ın ifadesiyle, toplumsal hayat bir tiyatro sahnesi gibidir ve bireyler bu sahnede aktörler olarak performans sergilerler (Goffman, 1959; Waters, 2008: 52-53). Bu performanslar sırasında dindar birey, farklı düşünce dünyalarından gelen izleyicileri memnun etmeye veya rahatsız etmemeye çalışır. Bu izleyiciler, dindar topluluğunun üyeleri ve seküler kültürün temsilcileri olabilir. Bu iki farklı sosyal ve kültürel grubun beklentileri arasında bir bağdaşmazlık bulunur (Göle, 2014b: 64) ve bu bağdaşmazlıkla mücadele dindar birey için süreci performans baskısı ile sonuçlanabilmektedir. Dindar birey, izleyicilerini yönlendirmek ve memnun etmek için çeşitli taktikler geliştirir. Örneğin, başörtüsü takmayarak ya da spor ile ilgilenerek Müslüman kimliğini arka plana alıp seküler bir görünüme sahip olarak daha az dindar bir görünüm sergileyebilir (Mir, 2014: 97). Bu şekilde hem seküler görünmek hem de dinî inançlarına sadık kalmak arasında bir denge kurmaya çalışır. Bu tür taktikler, dindar bireylerin performanslarını gerçekleştirmek ve aynı ortamdaki bireylerin kendilerine dair izlenimlerini yönlendirmek için kullanabilecekleri stratejilerdir.

Gündelik yaşamda, bir dindar birey için 'arka bölge', mescit, cami, dinî arkadaşlık ortamları, bağlı olduğu cemaat, dinî dernekler ve vakıflar gibi mekânları içermektedir. Zira buralarda sergilenen dinî pratikler arka bölgenin amacına uygun olarak bireylerin kültür ve kimliklerini hem hatırlatma hem de sürdürme işlevi görmektedir (Hayta, 2002: 125). 'Ön bölge' ise bu dinî alanlar dışındaki seküler kamusal alanı ifade eder. Bu ayrım, dindar bireyin yaşamında farklı işlevlere sahip bölgeleri tanımlar. Dindar birey, dinî

mekânlarda ve topluluklarda çeşitli dinî ritüelleri yerine getirerek kendisini yeniden üretir (reproduction). Böylelikle, "İslami kamusal performanslarla dinsel gelenekler yeniden icat edilir" (Göle, 2014b: 65). Seküler kamusal alanın etkisi altında zayıflayan veya tahrip edilen dinî bilgi, bilinç ve bağlar, dinî mekânlarda tekrar hatırlanır ve güçlendirilir. Bu durumun gerçekleşmesi, İslam'da ibadetlerin dinî grupla bağları birleştirme işlevi görmesi nedeniyledir (Taplamacıoğlu, 1975: 83).

Dindar bireyler seküler kamusal alanda sergiledikleri etkileşim ritüelleri ve taşıdıkları dinî semboller nedeniyle dışlanmamak ya da kınanmamak için izlenim yönetimine başvurabilmektedirler. Goffman'ın da belirttiği gibi, "İzlenim yönetimini gözlemlenmenin en ilgi çekici örneği bir performansçının arka bölgeden ayrılıp izleyicinin olduğu yere girdiği veya oradan geri döndüğü anlardır; bu anlarda kişi, bir karaktere bürünmeyi ve o karakterden çıkmayı fevkalade bir biçimde gözlemleyebilir" (Goffman, 1959: 121). Goffman'ın bu tespiti ile bağlantılı olarak, mescit ile seküler kamusal alan veya dinî arkadaşlık çevreleri ile seküler arkadaşlık çevreleri arasında hareket eden dindar bireylerde, değişen davranış pratiklerinden kaynaklanan farklı benlik ve kimlik değişimleri sıkça gözlemlenebilir. Bunun muhtemel sonuçlarından birisi görünür dinsel işaretlerin terk edilmesi olabilmektedir (Göle, 2014b: 64). Dinî performansların dindar bireyler için ön ve arka bölgeye göre değişme ihtimali, seküler anlayışa sahip bireylere göre daha fazla görülmektedir. Zira seküler bireyler, günlük yaşamın herhangi bir bölümünde, özel veya kamusal alanda, neredeyse aynı davranışları sergileme özgürlüğüne sahiptirler. İkinci bir kimlik benimsemek zorunda kalmazlar.

Bazı dindar bireyler, özellikle dinî bir yaşam tarzını benimseyenler, ötekilerle her etkileşim ritüelinde kendilerini gizleme ihtiyacı hissedebilmektedirler (Mir, 2014: 37). Bir dindar birey, karşı cinsten biriyle tokalaşmayı kibarca reddetmek amacıyla ellerinin temiz olmadığını ileri sürerek bu durumu atlatabilir veya bir arkadaşlık ortamından namaz ibadeti için geçici olarak ayrılması gerektiğinde, ayrılma nedenini namaz dışında herhangi bir nedenle açıklama yoluna gidebilir. Bir toplulukta alkol tüketimi yaygınken, kendisine alkol teklif edildiğinde, dinî inançları gereği içmeyeceğini söylemek yerine kullanmadığını ya da sevmediğini ifade etmeyi tercih edebilir. Bu şekilde stratejilere başvurulmasının nedeni önemli ötekileri kapsayan akran baskısı olabilmektedir (Zine, 2001: 419). Akranlarla etkileşimde dinî benliği ve kimliği koruma noktasında yukarıda belirtilen çeşitli stratejiler geliştirilme ihtimali bulunmaktadır.

Tüm bu geçiştirme taktiklerinin temel amacı, damgalı olan dinî kimliği ve bu kimliğin yansımalarını gizlemektir (Mir, 2014: 15). Geçiştirme, her zaman öğrenilen bir davranış biçimidir ve sosyal etkileşimlerin tamamı gibi bilgiyi kontrol etme, 'durumun anlamı' ve başkalarının sizinle etkileşimde oldukları zaman edindikleri izlenimle ilgilidir. Ancak geçiş stratejileri her zaman tam anlamıyla başarılı olmaz. Zira semboller dinî davranışların ifade edilmesinde hayati bir işleve sahiptirler (Özalp & Akkuş, 2017: 162). Bu tür sembollere başörtüsü ve sakal örnek gösterilebilir. Belirli durumlar dışında, örneğin başörtülü bireylerin başkalarının tesettür karşıtlığına maruz kalmamak için diğerlerine kıyasla daha fazla çaba harcamaları gerekebilir. Türban olarak da adlandırılan başörtüsü İslami semboller içerisinde en belirgin olanı olarak görülür (Avcı, 2012: 77). Başörtüsü, oldukça görünür bir belirti olması nedeniyle dinî benliği dinî bir sembol olarak kamusal alana yansıtır ve göz ardı edilmesi zor bir damga taşır. Bu durumdan kaçınmak isteyen bazı başörtülü kadınlar, 'başörtülü ama dindar değil' izlenimi verme çabasına girebilirler. Bunun için yırtmaçlı etek ve başörtüsü, stretch pantolon ve başörtüsü şeklindeki giyim kombinleri tercih edilerek hem dinî kimliğe aidiyet hem de modern ve şehirli olmaya vurgu yapılmaktadır (Barbarosoğlu, 2015: 122). Bu durum ek olarak, açık renkli başörtüler tercih etmek, pahalı şal örtüler kullanmak, dar veya kot pantolon giymek ve dindar grupların olduğu mekanlar yerine seküler ve karma cinsiyetli ortamlarda bulunmak gibi yollarla da gerçekleştirilebilir. Bu tür geçiştirme stratejileri, dindar bireylerin seküler kamusal alanda varlıklarını sürdürme ve damgalanmaktan kaçınma çabalarını yansıtır (Mir, 2014: 15). Her bir etkileşimde bu stratejilerin farklı biçimlerde uygulanması, dinî benliklerin ötekilerle etkileşimlerini yönetme ve izlenim yönetimi oluşturma konusundaki hassasiyetlerini gösterir. Dinî sembollerin ve özellikle başörtüsünün seküler kamusal alanda istenmemesi, moda aracılığıyla estetik ve kabul edilebilir hale getirilmeye çalışılmaktadır. Bu sayede, seküler kamusal alanda rahatlıkla hareket etmeye çalışırken dinî benlik ve kimliklerini de koruma çabası içindedirler.

5. Sonuç

Sembolik etkileşimcilik teorisi, bireylerin sosyal dünyayı inşa etme ve anlama süreçlerini vurgulamaktadır. Bu teori, insanların semboller aracılığıyla anlamlar ürettiği ve bu sembollerin sosyal etkileşimlerde merkezi bir rol oynadığı fikrini temel almaktadır. Etkileşim ritüelleri, bu sembolik etkileşimlerin önemli bir parçasıdır ve toplum içinde kurumsallaşmış davranış şekillerine karşılık gelir. İnsanlar, etkileşim ritüelleri aracılığıyla sosyal kimliklerini ifade eder, benliklerini inşa eder ve toplumsal normları takip ederler. Bu bağlamda bu çalışma, sembolik etkileşimcilik teorisini kullanarak dinî benliklerin seküler kamusal alandaki etkileşim ritüelleriyle nasıl şekillendiğini ve değiştiğini anlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda, sembolik etkileşimcilik teorisini dinî benliklerin ve kimliklerin ile seküler kamusal alanın karşılaşmasını anlamak için bir çerçeve olarak kullanmanın önemini vurgulamaktadır. Zira bu çalışmada gösterilmeye çalışıldığı üzere, sembolik etkileşimcilik teorisi gündelik hayatta dindarlık pratiklerini anlamlandırmada ve kavramsallaştırmada önemli bir araç sağlamaktadır. Bu da dindarlık araştırmalarının kavramsallaştırılmasına, teorik karşılığının ifade edilmesine önemli katkılar sağlayabilmektedir.

Seküler kamusal alanda dindarlık biçimleri, dinî benlik ve kimliğin seküler dünyayla karşılaştığı bir alanda ortaya çıkmaktadır. Seküler kamusal alanda dinî benlik ve kimlik, kendisi için 'öteki' olarak kabul edilebilecek toplumsal tipler ve ritüellerle ilk kez karşılaşma ihtimali bulunmaktadır. Bu karşılaşma, dindar bireylerin ötekilerle etkileşime girmesine ve farklı yaşam tarzlarının etkileşimle birleşmesine olanak tanır. Ancak bu etkileşim süreci, dindar bireylerin kendi dinî kimliklerini sorgulamalarına ve ötekilerle karşılaştırıldığında aşırılıklarını veya eksikliklerini fark etmelerine neden olabilir. Bu durum, dinî benlik ve kimliğin bazen yeniden şekillenmesine ve yeni özelliklerin ortaya çıkmasına yol açabilir. Ayrıca, bazı dindar bireyler, seküler etkileşim ritüellerine katıldıklarında dinî benliklerinin ve kimliklerinin aşındığını ve diğer dindarlar tarafından dışlandığını deneyimleyebilirler. Bu durum, İslam'ın modernlik ve kamusal alanla karşılaşmasında dinî grupların yeni bir yoruma, değerlendirmeye ve tipolojiye ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Çünkü dindarlık ile seküler dünya arasındaki etkileşim sonucunda ortaya çıkan sonuç, dinî kaynaklarda öğretilen iddiaların ve kullanılan stratejilerin, sadece teorik düzeyde kaldığını, pratik ve etkileşim sürecinde yeterince işe yaramadığını göstermektedir. Bu nedenle, dinî grupların seküler kamusal alanda daha etkili bir şekilde var olabilmek ve dinî kimliklerini koruyabilmek için yeni bir değerlendirme, yorum ve tipoloji geliştirmeleri gerekebilir. Bu tipoloji, dindar bireylerin seküler dünya ile etkileşimlerini daha iyi anlayabilmelerine ve dinî kimliklerini koruma stratejileri geliştirebilmelerine yardımcı olabilir. Ayrıca, dinî gruplar arasındaki içsel farklılıklar ve dinî kimliklerin çeşitliliği de bu yeni yaklaşımın önemli bir parçası olabilir.

Seküler kamusal alanda dindarlık biçimleri, dinî benlik ve kimliğin çeşitli biçimlerde yeniden şekillendiği bir alandır. Bu alandaki etkileşim ritüelleri, dindar bireylerin benliklerini ve kimliklerini sorgulamalarına, dönüştürmelerine ve yeniden inşa etmelerine yol açabilir. Bu nedenle bu süreçte karşılaşılan zorluklar ve gerilimler, dinî benlikler gerek bireysel gerekse kolektif olarak yeni stratejiler ile kamusal alana açılmasına neden olabilmektedir. Sembolik etkileşimcilik teorisi ve seküler kamusal alandaki dindarlık biçimleri arasındaki ilişkinin anlaşılması, dinî kimliklerin karmaşıklığını ve dinî grupların seküler dünyayla nasıl etkileşimde bulunduğunu daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir. Bu çalışma, dinî benlik ve kimliklerin ve seküler dünyanın karşılaşmasını anlamak isteyen araştırmacılar için bir temel sağlamaya çalışarak gelecekteki çalışmalar için yeni bir yöntem ve yaklaşım önermektedir. Zira bireylerin dinî bir benliğe yaklaşması ya da dinî bir benlikten uzaklaşması, önemli ölçüde semboller aracılığıyla gerçekleşmekte ve bu durum da sembollerin benliklerin değişim ve dönüşümündeki rolünü ön plana çıkarmaktadır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Akşit, B., Şentürk, R., Küçükural, Ö., & Cengiz, K. (2012). *Türkiye’de Dindarlık: Muhafazakârlık Ve Laiklik Ekseninde İnanma Biçimleri ve Yaşam Deneyimleri* (2. baskı). İletişim Yayınları.
- Aktaş, C. (2014). *Bacıdan Bayana İslamcı Kadınların Kamusal Alan Tecrübesi*. İz Yayıncılık.
- Aktay, Y. (2011). *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı*. İletişim Yayınları.
- Aktay, Y. (2017). *İslam ve Sekülerleşmenin Kaynakları*. Tezkire Yayınları.
- Anderson, B. (2020). *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması (İ. Savaşır, Çev.)*. Metis Yayınları.
- Avcı, Ö. (2012). *İki Dünya Arasında: İstanbul’da Dindar Üniversite Gençliği*. İletişim Yayınları.
- Barbarosoğlu, F. (2015). *Kamusal Alanda Başörtülüler*. Profil Yayıncılık.
- Başer, A. E. (2015). *Eleştirelilikten Uyuma: Müslümanların Kamusal Alan Serüveni*. Büyüyenay Yayınları.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Univ. of California Press.
- Bodur, H. E., & Çapcıoğlu, İ. (2012). *Sosyolojik Teori ve Din*. İçinde N. Akyüz & İ. Çapcıoğlu (Ed.), *Din Sosyolojisi: El Kitabı* (ss. 111-148). Grafiker.
- Chu, G. C. (1985). The Changing Concept of Self in Contemporary China. İçinde A. J. Marsella, G. A. De Vos, & F. L. K. Hsu (Ed.), *Culture and self: Asian and Western perspectives* (ss. 252-279). Tavistock Publications.
- Cooley, C. H. (1902). *Human Nature and The Social Order*. Charles Scribner’s Son.
- Coser, L. A. (2010). *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları Tarihsel ve Toplumsal Bağlamlarında Fikirler*. De Ki Basım Yayım Ltd. Şti.
- Çoştı, Y. (2009). Toplumsallaşma Kavramı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(2), s. 117-140.
- Dillon, M. (2014). *Introduction to Sociological Theory: Theorists, Concepts, and Their Applicability to the Twenty-First Century*. Wiley-Blackwell.
- Doğan, B., & Oral, S. (2020). Toplumsal Gerçekliğin İnşasında Etnometodoloji ve Sembolik Etkileşimcilik Kuramlarının Etkisini Kavramak. *Haftıza International Journal of Social Sciences*, 2(1), s. 39-50.
- Ertit, V. (2014). *Sekülerleşme; Dinden Uzaklaşmanın Hikayesi*. Liberte Yayınları.
- Frankl, V. E. (1998). *Duyulmayan Anlam Çığılığı: Psikoterapi ve Hümanizm*. Öteki Yayınevi.
- Giddens, A. (2006). *Sociology* (5. ed., [fully rev. and updated]). Polity Press.
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Anchor Books.
- Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Simon & Schuster.
- Goffman, E. (1967). *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. Aldine.
- Goffman, E. (1971). *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. Basic Books.
- Goffman, E. (1979). *Gender Advertisements*. Harvard Univ. Press.
- Gökulu, G. (2019). Sembolik Etkileşimci Teorinin Gündelik Yaşam Sosyolojisine Katkıları. *EKEV Akademi Dergisi*, 0(80), s. 173-190.
- Göle, N. (Ed.). (2000). *İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri: İslam ve Kamusal Alan Üzerine Bir Atölye Çalışması*. Metis Yayınları.

- Göle, N. (2011). *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine* (4. basım). Metis Yayınları.
- Göle, N. (2014a). *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme* (12. basım). Metis Yayınları.
- Göle, N. (2014b). *Seküler ve Dinsel: Aşman Sınırlar* (E. Ünal, Çev.). Metis Yayınları.
- Güngör, Ö. (2013). Sosyolojik Bir Teori Olarak Sembolik Etkileşimciliğin Ontolojik Temeli ve Din Olgusu. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), s. 57-91.
- Güngör, Ö. (2016). Kimlik ve Gerçekliğin Sosyal İnşası: Kuşçuoğlu Örneği. *Journal of Turkish Studies*, 11(12), s. 67-82.
- Hayta, A. (2002). *İbadetler ve Ruh Sağlığı*. İçinde H. Hökelekli (Ed.), *Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi*. Ankara Okulu.
- Karaca, F. (2016). *Dinî Gelişim Psikolojisi*. Eser Ofset Matbaacılık.
- Kayıklık, H., & Yapıcı, A. (2005). Gençlerde Dinsel Hayatın "Öteki"ne Yönelik Tutumlara Etkisi: Çukurova Üniversitesi Örneği. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 5(1), s. 5-38.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, Self, and Society* (C. W. Morris, D. R. Huebner, & H. Joas, Ed.; the definitive edition). University of Chicago Press.
- Mir, S. (2014). *Muslim American Women on Campus: Undergraduate Social Life and Identity*. The University of North Carolina Press.
- Okumuş, E. (2006). Gösterişçi Dindarlık. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6(3), s. 17-35.
- Özalp, A. (2015a). Sosyal Psikoloji Perspektifinden Din Psikolojisine Giriş: Sembolik Etkileşimci Teori Örneği. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 9(18), s. 227-242.
- Özalp, A. (2015b). Sosyal Psikoloji Teorileri Bağlamında İncanın Bireyler ve Gruplar Açısından İncelenmesi. [Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.
- Özalp, A., & Akkuş, A. (2017). Weber'den Mead'e Sembolik Etkileşim: Dini Hayatın Anlamlandırılması. *Journal of Turkish Studies*, 12(2), s. 155-166.
- Özalp, A., & Yörük, A. (2017). Mead'e Göre Benlik: Etkileşim Dünyasında Toplum, Birey ve Din. *TURAN-SAM (TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi)*, 9(34), s. 241-256.
- Poloma, M. M. (2017). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları* (6. Basım). Palme Yayıncılık.
- Ritzer, G., & Stephisky, J. (2019). *Sosyoloji Kuramları*. De Ki Basım Yayım Ltd. Şti.
- Sennett, R. (2013). *Kamusal İnsanın Çöküşü* (S. Durak & A. Yılmaz, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Subaşı, N. (2004). *Gündelik Hayat ve Dinsellik*. İz Yayıncılık.
- Taplamacioğlu, M. (1975). *Din Sosyolojisi*. AÜİF Yayınları.
- Tatar, M. (2018). Aziz Nesin'in "Bizim Hemşeri" İsimli Hikayesinin Sembolik Etkileşim Kuramı Açısından Değerlendirilmesi*. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), s. 1419-1433.
- Taylor, C. (1994). *The Politics for Recognition*. İçinde A. Gutmann & C. Taylor (Ed.), *Multiculturalism: Examining the politics of recognition* (ss. 25-74). Princeton University Press.
- Taylor, C. (2020). *Modernliğin Sıkıntıları* (U. Canbilen, Çev.; 4. basım). Ayrıntı Yayınları.
- Taylor, C. (2021). *Modern Toplumsal Tahayyüller*. Metis Yayınları.
- Thomas, W. I. (1923). *Unadjusted Girl: With Cases and Standpoint for Behavior Analysis*. Little, Brown, and Company.
- Touraine, A. (2002). *Modernliğin Eleştirisi* (H. Tufan, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

- Türkmen, B. (2000). *Laikliğin Dönüşümü: Liseli Gençler, Türban ve Atatürk Rozeti*. İçinde N. Göle (Ed.), *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri: İslam ve Kamusal Alan Üzerine Bir Atölye Çalışması*. Metis Yayınları.
- Uluç, Ö. (2013). *Kamusal Alanda Din*. Yarın Yayınları.
- Wallace, R. A., & Wolf, A. (2012). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları Klasik Geleneğin İyileştirilmesi*. Doğu Batı Yayınları.
- Waters, M. (2008). *Modern Sosyoloji Kuramları* (Z. Cihrioğlu, Ed.). Gündoğan Yayınları.
- Zine, J. (2001). Muslim Youth in Canadian Schools: Education and the Politics of Religious Identity. *Anthropology & Education Quarterly*, 32(4), s. 399-423.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 280-289, doi: 10.11616/asbi.1394820

Bâbürlü Devletinde Şehzadelik Müessesesi

The Institution of Principality in the Baburid State

Hami DEMİR¹, Cihan ORUÇ²

Geliş Tarihi (Received): 23.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 02.03.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Bâbürlü Şah, 1526 senesinde tesis ettiği devlet ile Kuzey Hindistan'da kalıcı olmayı başardı ve XIX. asrın ortalarına kadar varlığını devam ettiren bir hanedan meydana getirdi. Bâbürlüler, Hindistan'ı merkezi bir idare altında birleştirdi. Birçok idarî ve kültürel değişiklik de onlarla birlikte Hint alt kıtasına yerleşti. Bâbürlüler, bir Hint-İslâm devleti olarak eklektik bir yapı halini alırken, şehzadelik müessesesi de Bâbürlülere özgü bir sistem ile devletin siyasî hayatında önemli bir rol oynadı. Araştırmamızda, Bâbürlü veraset sistemi ve şehzadelik kurumu incelenerek, Bâbürlü siyasî yaşamına tesiri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Mansabdâr sistemi ile birlikte Bâbürlü elitlerinin yeniden konumlandırıldığı yapı içerisinde, şehzadelerin Bâbürlü genişlemesine etkisi irdelenecektir. Bu araştırmada Bâbürlü vakayinâmelerine başvurularak, bu mesele hususunda mevcut literatürden istifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Bâbürlüler, Ekber, Şehzade, Veraset, Saltanat

&

Abstract: Babur Shah established the Baburid State in Northern India in 1526 and created a dynasty that continued to exist until the mid-19th century. While the Baburids united India under a central administration, many administrative and cultural changes also settled in the Indian subcontinent with them. While the Baburids became an eclectic structure as an Indo-Islamic state, the institution of principedom played an important role in the Baburid political life with an open-ended system. In this research, the Baburid inheritance system and the institution of principedom will be examined and its impact on the Baburid political life will be tried to be revealed. The influence of the princes on the Baburid expansion within the structure in which the Baburid elites were repositioned with the mansabdâr system will be examined. In this research, the existing literature on this issue will be benefited from by referring to Baburid chronicles.

Keywords: Baburids, Akbar, Prince, Succession, Reign

Atıf/Cite as: Demir, H., Oruç, C. (2024). Bâbürlü Devletinde Şehzadelik Müessesesi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 280-289. doi: 10.11616/asbi.1394820

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethik: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., Hami Demir, hamidemirtr@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

² Dr., Cihan Oruç, Artvin Çoruh Üniversitesi, coruc@artvin.edu.tr.

1. Giriş

Bâbürlü Devletinde egemenlik anlayışı, geleneksel karizmatik hâkimiyet modeline dayanıyordu. Devlet teorisi, Timur'un soyunu ve İslâm dinini temel alan ilahî meşruiyeti esas alıyordu. Bu egemenlik anlayışı içerisinde Bâbürlü hükümdarları iktidarlarını oğulları ve kardeşleri ile paylaşmak durumunda kaldılar. (Bâbür, 1987: I, 101- 103, II 252; Yüksel, 2021: 41-44). Bâbürlülerin erken devrinde istikrarlı bir veraset modelinin yokluğu, bir hükümdarın ölümünü takiben sıklıkla oğulları ve saltanat mensupları arasında iç mücadeleleri tetikliyordu. Bu yıkıcı taht mücadeleleri, Orta Asya siyasî geleneklerinin Hint alt kıtasındaki bir yansıması idi. Timurluların son devirlerinde meşru hak sahiplerinin sayısının giderek artması, otoritenin ve toprağın bölünmesinin yolunu açmıştı. XV. yüzyılın sonlarında Timurlu mirzalarının iktidar mücadelesi Türkistan'ın kaderini tayin etti. Ortaya çıkan veraset sorunu Osmanlılar, Safevîler, Özbekler ve Bâbürlüler tarafından farklı şekillerde ele alındı. Toprakların oğullar arasında paylaşılması ve de genellikle en büyük şehzadenin taht için tercih edilmesi, bu sistemin doğasında var olan hizipleşmeleri ve çatışmaları teşvik etti.

Geleneksel ülüş sisteminde, en büyük şehzade taht için avantajlı bir konumda bulunuyordu. Bu yapı içerisinde hükümdarın oğulları genç yaşta, genellikle eyaletlerin valileri olarak atandı. Bu görevleri sırasında şehzadelere refakat eden atabegler, onların yetişmesinde ve mevcut veraset usulünün devamında önemli rol oynadılar. Bu gelenek, hükümdarın mirasının ölümünden önce geçici olarak paylaşılması anlamına da geliyordu. Timur'un kendisi de Türk-Moğol geleneklerinin mirasçısıydı ve bu modelde önemli bir değişikliğe gitmedi. Etkili bir mali yönetim meydana getirmek için özellikle İranlılardan istifade etti. Ancak, otokratik İran veya Çin modellerini örnek alan yeni bir Timurlu meşruiyeti yaratmayı denemedi. Timur, soyundan gelenlerin hırslarını bastırabilecek kurumsal yapılar da inşa etmedi. Timurlularda öngörülebilir bir veraset usulü de mevcut değildi. Mirzaların sahip olduğu haklar, isyanlara ve iktidar mücadelelerine yol açtı ve Timurluların parçalanarak yıkılmasına meydan verdi. Ortaya çıkan siyasî çekişmeler neticesinde, XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Maverâünnehir ve Horasan'da birleşik bir Timur devletinden ziyade bölünmüş bir siyasî yapı ortaya çıktı (Kafesoğlu, 2007: 364-366; Dale, 2004: 69-70; İnalçık, 1959: 69-71).

Bâbürlülerin meşruiyet kaynaklarından olan Timur, hükmü altındaki topraklarda idaresini oğulları ve torunları vasıtasıyla devam ettirdi. Ülke, hanedanın ortak malı olarak telakki ediliyordu. Saltanat hususunda eşit haklara sahip olan mirzalar, idaresini üstlendikleri vilayetlerde yarı bağımsız liderler olarak faaliyet yürüttüler. Nitekim, şehzadeler komşu ülkeler ile diplomatik temaslar dahi kurdular. Timurlu Devletinde olduğu gibi Bâbürlülerde de şehzadeler için mirza (emîr-zade) unvanı kullanıldı. Bu unvan, esas itibarıyla Timurlu sülalesinin üyelerini ifade ediyordu. Mirza unvanı, hanedan mensupları ve şehzadelerin adlarının sonunda kullanılırken, diğer soylu kimseler için ismin başında zikredilirdi (Bâbür, II, 1987: 632; Aka, 2000: 109-110; Küçükaşçı, 2010: 480).

Bâbürlüler, Timurlu egemenlik anlayışı üzerine devlet teorisini oturtular. Bâbür Şah, Türk-Moğol geleneklerini sürdürerek hâkimiyeti altındaki toprakların önemli bir bölümünü dört oğlu arasında paylaştırdı. 1530'da tahta geçen Hümâyün, iktidarı kardeşleriyle paylaşmak zorunda kaldı (Ebü'l-Fazl el-Allâmî, 1867: 42-48; Herevî, 1936: 43-45). Hümâyün döneminden itibaren ise devletin hâkimiyet anlayışını Hindistan'ın sosyo-kültürel yapısına göre yenileme ihtiyacı doğdu. Bâbür Şah'ın Kuzey Hindistan'daki kısa saltanatının sonunda tahta geçen oğlu Hümâyün döneminde on beş yıllık bir fetret devri yaşandı. Hümâyün, Safevîlerin desteği ile 1556'da Kuzey Hindistan'da Bâbürlü hakimiyetini yeniden tesis etmeyi başardı. Ayrıca Hümâyün, bir saltanat doktrini meydana getirme fırsatını bulabildi. O, hayata geçirmeye çalıştığı evrensel temelli hâkimiyet anlayışı ile saltanat üyelerini ve tebaasını, kolektif modelin ötesine bir siyasî örgütlenmeye kavuşturmaya çalıştı.³ Ekber Şah'ın şehzadelik müessesesi üzerindeki ıslahatı, Hümâyün'un evrensel hâkimiyet modelinin izlerini taşıyordu. Hümâyün, kardeşleri dahil olmak üzere

³ Hümâyün'un idarî yapıdaki yeniliklerinin esaslı saltanat üyelerini de kapsayan teşkilat şemasına dayanıyordu. O, siyasi örgütlenme yapısını ana elementleri esas alarak teşkil etti. *Ehl-i devlet* (saltanat mensupları, emirler ve askerî elitler), *ehl-i saadet* (ulema, din ve tasavvuf), *ehl-i murat* (müzisyenler, sanat ile meşgul olanlar, zanaatçılar) adlandırdığı şema ile idaresi altındaki halkı bir model içerisinde tanzim etmeye çalıştı (Hândmîr, 1940: 31-36).

saltanat mensuplarının meydan okumalarına karşı bir doktrin oluşturmaya çalıştı. Ekber Şah ise babasının bu yeniliğini, saltanat üyelerinin tahta aday olduğu sistemi yeni bir düzleme oturtarak devam ettirdi.

Söz konusu kolektif hâkimiyet usulü, Ekber Şah'ın iktidarının önemli bir bölümünde de devam etti. Ekber Şah, kardeşi ve en önemli siyasi rakibi Mirza Muhammed Hâkim'in Kabil ve çevresini yönetmesine rıza göstermek zorunda kaldı. Ekber Şah, Mirza Hâkim'in 1585'te ölümünün ardından Bâbürlü Devletini tek elden idare etmeye başladı. O, hükümdarlığının çeyrek asrını Bâbürlü tahtı ve mirası üzerinde hak iddia eden mirzaların başkaldırıları ve hizipleşmeleri ile uğraşarak geçirdi. Ayrıca, oğlu Selim'in isyanıyla da meşgul oldu (Fisher, 2020: 124-125; Ebü'l-Fazl el-Allâmî, II, 1867: 154-158). Selim, 1599-1604 yılları arasında Allahâbad bölgesinde yarı bağımsız bir şekilde idaresini sürdürdü. Ekber Şah, bu atmosferde tahtı tek bir varise bırakacak bir sistem teşkil edilmeye çalıştı. Bâbürlü şehzadelerine mansab ve rütbe vererek mansabdâr hüviyeti ile farklı vilayetlerde idarî görevler üstlenmelerini sağladı (Pelsaert, 1957: 73-75).

Bâbür Şah'tan itibaren Timurlu gelenekleri takip edilerek kolektif hakimiyet geleneği benimsenmişti. Bu geleneğe göre, her şehzade taht için eşit haklara sahip olduğu gibi saltanat ailesinin diğer güçlü isimleri de tahtta hak iddia edebilmekteydi. Ekber Şah ise hayata geçirdiği yeni idarî düsturlar ile birlikte düzenli bir veraset rejimi tasarlamaya çalıştı. Bu açık uçlu veraset usulü, Bâbürlü şehzadelerinin yaşamlarını ve faaliyetlerini şekillendiren merkezi bir dinamizmi ortaya çıkardı (Ebü'l-Fazl el-Allâmî, 1867: (47-56). Ekber Şah'ın idarî islahatlarıyla veraset anlayışı, daha belirginleştirilmiş bir modele dönüştü. Ekber Şah'ın kendi şahsında hükümdarın pozisyonunu ortaya koyarken veraset usulünü de yeniden tanımladı. Güçlendirilen şehzadelik kurumu, daha sistemli bir yapı halini aldı ve idarî nizam bir bütün olarak yeniden şekillendirildi (Fisher, 2020: 217-218).

Bâbürlülerin Hindistan'daki başarısının veçheleri tam manasıyla kavranabilmiş değildir. Bâbürlü Devletinin siyaset kültürünün ve teşkilat yapısının anlaşılması, bu devletin Güney Asya tarihindeki yerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Biz bu çalışmayla, Bâbürlü şehzadelik kurumunu farklı yönleriyle ele alarak, Bâbürlülerin tarihi açısından önemine vurgu yapacağız. Ekber Şah'ın idarî sahadaki yenilikleri ile birlikte şekillenen ve belli bir usule kavuşan bu sistemin, birçok farklı topluluğun bulunduğu Hint alt kıtasında, Bâbürlülerin merkezden taşraya uzanan hâkimiyetini tesis etmesindeki rolü üzerinde duracağız. Aynı zamanda, Bâbürlü hükümdarlarının şehzadelik döneminde askerî ve idarî meziyetlerini geliştirmelerine imkân veren bu usulün, devleti siyasi dinamizm bakımından da canlı tuttuğunu ortaya koyacağız.

2. Ekber Şah Döneminde Veraset Usulünün Revize Edilmesi

Ekber Şah döneminde, geleneksel egemenlik teorisi revize edildi. Mevcut teoriye göre, yönetici bir hükümdarın kanını taşıyan her mirza, devletin topraklarının tamamı veya bir kısmı üzerinde hak iddia edebilirdi. Bâbür Şah'ın Kuzey Hindistan'da tesis ettiği devlet için rekabet edeceği yaşayan bir kardeşi yoktu. Ancak Timurlu geleneklerine uygun olarak devletin bir kısmını dört oğlu arasında paylaştırdı. Oğlu Hümâyün, her biri babalarının mirasını talep eden üç erkek kardeşiyle yıllarca rekabet etti. Aynı şekilde Ekber Şah'ın küçük kardeşi Mirza Hâkim'in Kabil'i yönetmesi de eski Timurlu geleneğinin bir kalıntısıydı. Eaton: 2019: 267-269).

Dönemin diğer İslâm imparatorlukları Safevîler ve Osmanlılarda ise, kontrollü ve istikrarlı bir veraset usulü takip ediliyordu. Osmanlı-Safevî modellerinde, XVII. asrın başından itibaren şehzadeler haremle sınırlandırılmıştı. Bu usul, iç hizipleşmeleri önemli ölçüde azaltmıştı. Ancak, şehzadelerin siyasi ve askerî deneyim kazanmasına fırsat tanımıyordu. Bâbürlülerde ise daha serbest ve şiddetli taht mücadelelerine meydan veren ardılık usulü tatbik edildi. "Ya taht ya tabut" deyimini, Bâbürlü veraset anlayışını özetleyen bir ifade idi (Manucci, 1708: 247-249).

Timurlularda olduğu gibi mirzaların rekabetine izin veren normlar, Ekber Şah devrinde değişikliğe uğradı. Ekber Şah, 1585 sonrasında mirzaların statüleri yeniden belirledi. Ekber Şah, oğlu Cihângîr'in (Selim) baskısıyla öne çıkan torunu Hüsrev'in (1587-1622) taht hakkının önüne geçerek, sadece hükümdarın oğullarının tahta geçebileceği bir model meydana getirdi. Bu yeni durum, taht namzedi mirzaların sayısını önemli ölçüde azalttı. Böylece, Ekber Şah'ın kendi ardılı olarak yalnızca Cihangir kaldı. Ayrıca, o, şehzadelere önceki uygulamalardan farklı olarak devredilebilir topraklar verme uygulamasını ortadan

kaldırdı. Mirzaların kalıcı mülkler edinme imkânını da bu kararları ile sınırlandırmış oldu.⁴ Bu eylemleri ile mutlak otoritesini tesis etmeye çalışan Ekber Şah, Bâbürlü kurumlarını saltanat doktrini etrafında şekillendirdi.

Bâbürlü Devletinde 1585'ten itibaren şehzadelerin statüsü, mansabdâr sistemi içerisindeki rütbelerine bağlı olarak yeniden ele alındı. Bu sistem dahilinde şehzadelerin kontrol ettiği araziler (câgîr) kısa bir vadede değiştirildi (Ebü'l-Fazl el-Allâmî, 1867: Böl. 2, 231-264). Şehzadeler yalnızca mansabdâr sistemi içerisindeki rütbeleri arttıkça geniş kaynaklara erişebilmiş ve güçlü aktörler haline gelebilmişlerdi. Padişahın inisiyatifi, bu idarî yapı içerisinde en belirleyici etken olmuştu.

Bu yeni usul, şehzadelerin rolünü ve devlet içerisindeki fonksiyonlarını biçimlendirdi. Büyük haneler inşa etmek, siyasî ve askerî kabiliyetlerini geliştirerek taht için hazır bir konuma gelmek, onların talihleri için hayati önem taşıyordu. Şehzadelerin güçlü müttefikler oluşturarak taht yolunda etkili bir konuma erişmeleri için ciddi bir çaba göstermeleri gerekiyordu. Böylece, siyasî ve idarî kapasitelerini ispatlamış liderler olarak iktidara talip oluyorlardı. Ayrıca, devlet idaresinde farklı güç unsurlarının şehzadeler etrafında sisteme sadakat gösterdikleri bir siyasî mekanizmanın devamlılığı sağlandı. Bu yeni ilkeye bağlı olarak şekillenen siyaset anlayışı, Bahadır Şah'ın hükümdarlığına kadar Bâbürlü iktidar mücadelelerinin iklimini belirledi. Taht değişimleri sırasında Hindular, dinî zümreler ve askerî bürokrasi gibi farklı grupların devletin idaresine odaklandığı bir siyasî iklim ortaya çıktı. Bu da şehzadelerin devlet içerisindeki fonksiyonlarının önemini gösteriyordu. Şehzadeler diğer soylular gibi yüksek rütbeli mansabdârlar olarak birçok farklı vilayette görev aldılar. Bu usul, yalnızca devletin toprak bütünlüğünü sağlamadı, aynı zamanda yeni hükümdarın askerî, siyasî ve idarî bakımdan en yetkin kişi olmasını mümkün kıldı. Ayrıca etkili ittifak ağlarına sahip şehzadenin tahtın yeni sahibi olması muhtemel oldu. Ancak bu sistem, veraset anlaşmazlıklarının daha çetin ve şiddetli yaşanmasına da zemin hazırladı. Mirza mücadelelerine aşına olan bir siyasî kültürün varlığı, Ekber Şah'ın şehzadelerin rolüne verdiği önemin zeminini oluşturdu (Eaton, 2019: 267-270; Faruqui 2012: 7-35, 140-143).

Ekber Şah'ın şehzadeleri mansabdâr olarak tanımlaması, devleti kolektif yönetim anlayışından da uzaklaştırdı. Şehzadelere diğer mirzalar gibi devredilebilir câgîrler verilerek yeni veraset sistemi oluşturuldu. Böylece, Ekber Şah saltanat üyelerini belirli sınırlar dahilinde boyunduruk altına aldı. Bâbürlü saltanat üyelerinin ekonomik ve siyasî olanakları sınırlandırılırken şehzadeler, hükümdarın inisiyatifi doğrultusunda güçlerini artırdılar. Valilik yaparak idarî ve askerî görevleri yerine getiren ve önemli seferleri yöneten şehzadeler, şahsi yetenekleri ile yeni rütbelerini muhafaza etmeye çabaladılar. Buna göre, Bâbürlüler ayrı siyasî bölgelerin konfederasyonu olmaktan çıkıp, tek bir bütün haline gelen ayrılmaz bir devlet şekli aldı. Cihangir ve Şah Cihan devrinde bu ilke tatbik edildi. Cihangir, saltanat üyelerine sert bir tutum göstererek amcası Mirza Muhammed Hâkim'in oğullarını ve torunlarını hapsedirdi (Faruqui, 2012: 30-38; Pelsaert, 1957: 74; Streusand, 2013: 245; Eaton, 2019: 317). Saltanat üyelerine yönelik baskılayıcı tutum, Şah Cihan döneminde de sürdürüldü. Şah Cihan'ın kardeşi Şehriyâr başta olmak üzere önde gelen bazı mirzalar aynı kaderi paylaştı (Sâlih Kenbû, 1967: 181-182).

Unvan verme ve rütbelendirme şehzadeler arasındaki veliahtlık durumunun en belirgin göstergesi idi. Şehzadelerin aldıkları unvanlar varisliklerini daha belirgin hale getiriyordu. Örneğin, Cihangir oğlu Hürrem'e "Şah Cihan" unvanı verdi. Daha evvel hiçbir Bâbürlü hükümdarı, bir şehzadeye böyle bir unvan vermemişti. Onun rütbesi yükseltildikten sonra mansabının sayısı da 30.000'e çıkarıldı. Aynı şekilde Şah Cihan'ın taht için varisi durumunda olan büyük oğlu Dârâ Şükûh'a verdiği mansab, kardeşleri ile

⁴ Mansabdârî sistem, Ekber Şah tarafından 1573 senesinde hayata geçirildi. Bu teşkilatlanma modeli ile devlet adamları statülerine ve gelirlerine göre sayısal bir hiyerarşi içerisinde konumlandırıldı. Aynı zamanda bir askerî örgütlenme biçimi olan mansabdârî sistemi, Ekber Şah'ın idarî ve askerî ıslahatlarının da temelini teşkil ediyordu. Devletin farklı etnisitelere ve mezheplere mensup seçkin unsurlarının mevkilerine göre sınıflandırıldığı bir organizasyon yapısı meydana getirdi. Mansabdârlar icra ettikleri görevlere karşılık olarak arazi gelirine sahipti. Ondalık bir hiyerarşiye dayanan bu sistem içerisinde mansabdârların belli sayıda süvariye bulundurmaları gerekiyordu. Mansabdârların bulundurmaları yükümlü oldukları bu kuvvetlerin, gerekli görüldüğü durumda orduya katılması bekleniyordu (Fisher, 2020: 156-157; Streusand, 2013: 259-262).

mukayese edilemeyecek bir seviyede idi. Ayrıca 1655 senesinde ona “Şah Bülend İkbâl” unvanı verilerek tahtın yanında oturması istendi. Bu tür taltif ve simgesel payeler, hangi şehzadenin veliaht olarak görüldüğünün de en belirgin işaretleriydi (Lâhûrî, I, 1867: 6-7; İnyet Han, 1990: 505-506).

Ardıllık hususundaki bu yeni usul, Ekber Şah tarafından kavramsallaştırılırken, Cihangir ve Şah Cihan’ın tahta geçiş sürecinde tatbik edildi. Şehzadelerin siyasî ve askerî becerilerini geliştireceği bir ortam mevcuttu. Yürüttükleri idarî görevler ile tecrübe kazanarak maiyetlerini ve kapı halklarını oluşturdular. Ayrıca, farklı güç unsurları ile kurdukları münasebetler vasıtasıyla bir ittifak zemini de meydana getirdiler. Bu durum farklı zümrelerin ve toplulukların, devletin bütünlüğünü muhafaza edecek bir etkiyle şehzadelerin destekçileri olarak kalmasını sağladı. Taht mücadelesinden galip çıkan şehzadenin yanında yer alan ittifak unsurları, kendi statülerini koruyarak önemli mevkileri de işgal edebiliyorlardı. Bunun yanı sıra saf dışı kalan şehzadelerin taraftarlarına düşmanlık ile muamele edilmedi. Bu gruplardan da istifade edilmeye çalışıldı. Devletin devamlılığı hususunda bir tutum sergilenirken veraset mücadeleleri siyasî atmosferi canlandırıcı bir etki de yaptı (Eaton, 2019, 310-320; Faruqui, 2012: 235-240).

Bâbürlü sisteminin hayati aktörleri olan şehzadeler son derece rekabetçi ve açık uçlu bir hanedanlık geleneği içerisinde yetiştiler. Şehzadeleri saraydan uzaklaştırma kararı, kardeşler arasındaki rekabet baskısını hafifletme düşüncesinden ziyade, bu rekabeti taht değişimleri ile sınırlandırma fikrini temel alıyordu. Şehzadeler de yeni görevlere karşı genellikle istekli oldular ve bu kararların talihleri için yeni fırsatlar doğurmasını umdular. Şehzadeler, ittifaklar oluşturma kapasitesi ve becerileri ile iktidar yarışında ön plana çıkmaya çabaladılar (Kenbû, 1967:166; İnyet Han, 1990: 394-402).

Bâbürlülerde şehzade isyanları sıklıkla rastlanan bir durumdu. Ekber Şah ve halefleri veliaht olarak bir şehzadeyi işaret etseler de bu arzularını gerçekleştiremediler. Zira şehzadelerin gücü ve maiyetleri siyasî hizipleşmeleri olağan kılıyordu. Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzîb gibi Bâbürlü hükümdarları, bir şehzade isyanı ile karşılaşmaktan korkarak oğullarını kontrol etmeye çalıştılar. Ancak bu hükümdarların hiçbiri, oğullarının isyanlarını engellemeyi başaramadı. Cihangir ve Şah Cihan dönemlerinde veraset mücadelelerinde bu yeni usul rol oynadı. Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzîb babalarına karşı bu tür isyan faaliyetleri içerisine girdi ve taht için mücadele ettiler. Bu isyanlar sırasında söz konusu şehzadeler önemli deneyimler ve destekçiler kazandı. Tahta oturduklarında ise tüm siyasî sistemin dinamiklerine hâkim liderler olarak devlet aygıtını daha güçlü bir şekilde idare etmeye başladılar. Bu husus, Bâbürlü veraset usulünün başarılı tarafı idi (Hussain, 2014: 266).

Elbette veraset sistemi kaynaklı siyasî krizlerin hizipleşmelere ve toplumsal kargaşaya sebebiyet veren bir doğası da vardı. Şehzade Murad’ın Nizamşâhî Sultanlığı’na yönelik harekâtı (1595) sırasında yaşanan çekişmeler, şehzade rekabetinin boyutunu göstermektedir. Adilşâhîler Sultanlığı kaynaklarında da bu durum açıkça belirtilir. Şehzade Selim ile Şehzade Murad arasındaki çekişme bu seferin başarı ile neticelenmesinin önüne geçti. Taht mücadelesi bakımından bu tür askerî harekâtlarda kazanılan başarılar büyük bir prestij anlamına geliyordu. Sarayda bulunan Şehzade Selim, kardeşinin Dekken seferinde muvaffak olmasını arzu etmiyordu. Han-ı Hanan Abdurrahim gibi Şehzade Selim taraftarı devlet adamları, Ahmednagar kuşatmasının kaldırılması yönünde faaliyet yürüttü. Bu ortam içerisinde Şehzade Murad kuşatmayı devam ettiremedi ve başarısız oldu. Dahası, Adilşâhî kaynaklarının verdiği bilgilere göre, Şehzade Murad’ın Han-ı Hanan tarafından zehirlendiği de iddia edilmektedir. Bu bilgiler şehzadeler arasındaki rekabetin Bâbürlü siyasî hayatına yansımalarını ortaya koymaktadır (Astarâbâdî, 230b-231a: 1640; Şîrâzî, 218a, 218b, 219a: 1611).

Bâbürlü veraset krizleri, çok sayıda Avrupalı gezgin ve yazar tarafından da ayrıntılı biçimde tasvir edildi. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi başta olmak üzere Hint alt kıtasında faaliyet yürüten Avrupalı şirketler, Hindistan’daki siyasî geçiş dönemlerinden endişe ediyorlardı. Bâbürlülerde yaşanan veraset krizleri özellikle devletin parçalanmasından endişe eden İngilizlerin yakından takip ettiği süreçlerdi. Bâbürlülerin parçalanması, Avrupalı şirketlerin Hindistan’daki yatırımlarının kaybı anlamına geleceğinden dolayı siyasî istikrar onlar için hayati idi. Bu endişeyi taşıyan Hindistan’daki Avrupalı gözlemciler, tanıklık ettikleri taht kavgaları sırasında yaşanan hadiseleri, bir anarşi ortamı teması ile resmettiler. XVI. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyılın ortalarına kadar Bâbürlü Devletinin Avrupa’daki imajının şekillenmesinde veraset meselesi ve yaşanan hanedan krizleri belirleyici oldu. Özellikle, Şah Cihan’ın iktidarının sonlarında

yaşanan veraset savaşı (1657-1658), Hindistan'daki Avrupalı gezginler tarafından yakından takip edilip, politik yönleriyle değerlendirildi (Flores, 2005: 2-18; Manucci, 1708: 248-250). Evrengzib zamanında Hindistan'da bulunan Fransız hekim ve gezgin François Bernier notlarında, şehzadelerin elinde bulundurduğu gücün ve yaşanan taht kavgalarının istikrarsızlığa neden olduğu söyler. Bu yargı, sömürge dönemi tarihçileri tarafından da devam ettirildi. Açık uçlu veraset sisteminin hizipçiliği, belirsizliği, kaosu ve kaynak israfını teşvik ettiği ileri sürüldü (Bernier, 1983: 14-26).

Ancak yine de şehzadelik müessesesi, Bâbürlülerin siyasî yaşamını canlandırıcı bir etki yaptı. Bâbürlü soylu sınıfının bileşeninin ve gücünün tazelenmesi bir devrim oluştu. Aynı zamanda bu mücadelelerin, farklı unsurları, devletin bütünlüğü noktasında şehzadeler etrafında saf tutmaya yönlendirici bir fonksiyonu vardı. Siyasî ve iktisadî düzenin eyalet idaresi özelinde sürdürülmesi ve geliştirilmesinde şehzadeler önemli bir işlev gördüler (Ebü'l-Fazl el-Allâmî, I, 1873: 230-263).

3. Şehzadelerin Maiyetleri

Bâbürlülerin Hint alt kıtasındaki başarısının temelinde, çeşitli ittifaklar ve çıkarlar oluşturarak bu münasebetleri yönetme becerisi yatmaktadır. Bu süreç, iktidarından pay alma motivasyonu etrafında şekillendi. Bâbürlü şehzadeleri bu ilişkileri ve ittifakları oluşturmada kilit bir rol üstlendiler. Padişah ve saray geniş kapsamlı bir organizasyonu kontrol etse de şehzadeler devlet sisteminin genişleme sürecinde önemli rol oynadılar. Şehzadeler etnik ve sınıfsal gurupları himaye eden soylular olarak da siyasî sisteme katkı verdiler. Yeni gurupları Bâbürlü idaresine dahil etme kapasitesi, Bâbürlü otoritesinin siyasî ve coğrafi olarak genişlemesine yardımcı oldu. Şehzadeler, ittifaklar ve sadık destekçiler oluşturarak siyasî kimliklerini şekillendirdiler. Ekber Şah'ın veraset usulündeki ıslahatı ile şehzadelerin rakipsiz kalacağı varsayılmadığı için, tüm şehzadeler ikballeri için büyük bir enerji harcamak durumundaydılar. Aynı şekilde devlet içerisindeki unsurlar için siyasî tarafsızlık hiçbir zaman bir seçenek olmadı (Faruqui, 2012: 134-137). Veraset mücadelesi sırasında, şehzadeler için hanesinin sadakati dışında daha geniş ve güvenilir müttefikler oluşturma zorunluluğu mevcuttu. Şehzadeler kendi mevkilerini güçlendirmeye gayret ederken aynı şekilde hanedanlığın meşruiyetine ve otoritesine de hizmet ettiler (Lâhûrî, 1867: 270-272).

Bâbürlü şehzadelik müessesesi, geniş bir yelpazedeki siyasî ve etnik gurupların, Bâbürlü sistemi içine eklenmesine yardımcı olan bir zemin oluşturdu. Şehzadeler, Bâbürlü Devleti açısından yerel düzeyde siyasî, askerî ve ekonomik kontrolün hızlandırılmasında merkezi bir rol oynadılar. Onların ve maiyetlerinin varlığı, saraydan çok uzak olan bölgelerde, Bâbürlü Devletin otoritesinin güçlü bir sembolü idi. Ayrıca, şehzadeler sıklıkla mali ve siyasî ihtiyaçlara yönelik olarak idarî mekanizmaları güçlü bir şekilde uygulamaya çalıştılar. Şehzadeler genellikle iki hususta mevkilerini güçlendirmeye çalışarak tahta çıkma hedeflerini gerçekleştirmeyi arzuladılar. İlk olarak, güçlü ve etkili bir şehzade maiyetinin inşası gerekiyordu. Bunu yaptıktan sonra ise geniş siyasî, dinî, iktisadî ve etnik destek ve himaye ağlarının oluşturulması hayati bir önem taşıyordu. Şehzadelerin maiyetleri, yürüttükleri seferler ve idarî görevler sırasında onlara eşlik etti. Bir şehzadenin otoritesini savunma çabalarının ön saflarında kaçınılmaz olarak maiyetindekiler yer aldı (Hussain, 2014: 263-265; Ebü'l-Fazl, II, 1867: 155).

Şehzadelerin yetişkin statüsüne erişmeleri, onlara mevkileri nispetince, devletin en geniş iktisadî olanaklarına ulaşmalarının da yolunu açtı. Dahası, önemli mali kaynaklara erişen şehzadelerin kardeşleri ile olan rekabetleri de farklı bir seviyeye çıktı. Şehzadelerin oluşturacakları maiyetler ve erişecekleri mali kaynaklar, Bâbürlü tahtı için yapılan yarışta geride kalmamak için hayati idi. Bu maiyetler ve ağlar, Bâbürlü siyasî hayatında çok önemli bir rol oynadı. Maiyetin merkezinde şehzade ve yakın çevresi vardı. Tüm bu münasebetler, şehzadenin şahsına yakınlık ve erişim ile merkezi çekirdekten dışarıya doğru genişliyor ve maiyet hiyerarşisi içinde şehzadenin ikbalini inşa ediyordu. Şehzadeler maiyetlerindeki kişileri genellikle şahsen seçti. Doğal olarak beklenti, onların servetlerinin şehzadenin geleceğine bağlı olarak artacağı veya azalacağı yönündeydi. Söz konusu rekabet ortamı içerisinde Bâbürlü şehzadeleri, bu gurupları babalarına veya kardeşlerine karşı sadakat yarışında yanlarında tutmaya çabaladı. Şehzade maiyetinin daha alt gurupları arasında askerler, silah imalatçıları, at yetiştiricileri, sanat erbabı, zanaat

sahipleri, katipler, maliyeciler ve tüccarlar yer aldı. Bu gruplar, şehzade maiyetinin daha geniş bağlamı içinde önemli görevler icra ettiler. Genel itibarıyla, bu maiyetlerin varoluş nedeni, şehzadelerin siyasî çıkarlarını korumak ve başarılı bir yönetim olasılığını arttırmak etrafında şekillendi. Bâbürlü sisteminin parçası olan gruplardan Afganlar, Maratalar, Bundelalar ve Racpûtlar şehzadelerin ilişki içerisinde oldukları topluluklardı. Şehzadelerin bu gruplar ile siyasî evlilikler meydana getirmesi de mevcut ilişkileri farklı bir düzeye taşıdı. Ayrıca, ulemâ, sûfiler ve Jain tüccarları gibi iktisadi hüviyeti olan topluluklar ile yakın zamanda göç etmiş İranlı entelektüellerden oluşan alt gruplar, şehzade maiyetlerindeki hizmetleri yoluyla, siyasî kültürün aktörleri olmayı sürdürdüler. Bu tür şehzade rekabeti, yeni grupları siyasî sistemin içerisine çekerek devlet otoritesinin kuvvetlenmesine katkı sağladı. Böylece, dâhili siyasî münasebetler ve mücadeleler daha geniş bir yelpazede varlığını sürdürdü (Hussain, 2014: 264-266; Ebü'l-Fazl el-Allâmî, II, 1867: 153-157; Hafi Han, 1874: 603-605).

Bâbürlü şehzadelerinin maiyetleri içerisinde kadınlar da ayrı bir yer tutuyordu. Onlar yalnızca gücün veya siyasî ittifakların bileşeni değil, aynı zamanda önemli bir istihbarat kaynağıydılar. Begümler devlet içerisindeki bağlantılarını ve bilgi kaynaklarını etkili bir biçimde kullanabiliyorlardı. Onların raporları şehzadelerin haremelerinde değerlendiriliyordu. Ayrıca şehzade hanımları ve kardeşleri diplomatik manevralarda aracı olarak rol üstelenebiliyorlardı. Bu sebeple, Bâbürlü hükümdarları kızlarını özenle evlendirmektedir (Bayly, 1993: 16; Lâhûrî, I, 1867: 11-12).

Bâbürlü şehzadelik kurumunun hususiyetlerinden bir diğeri, şehzadelerin kabiliyetlerini geliştirmesine fırsat vererek onları taht için hazır hale getiren doğası idi. Aynı zamanda bu siyasî kültür, şehzadelere nasıl hükmedeceklerine ilişkin bir vizyon sundu. Şehzadeler, nüfuz kazanmak ve kendi siyasî ve askerî güçlerini inşa etmek için çabaladılar. Rekabetçi ve açık uçlu bir veraset sisteminin doğası gereği şehzadeler özenle yetiştirildiler. Her şehzadenin potansiyel bir hükümdar olduğu düşünülürken gelecekte, şahsi maharetlerine ve destekçilerinin gücüne bağlı idi. Şehzadelerin ittifaklar kurma ve yükselen grupları hanedana bağlama becerisi, bu sitem içerisinde önemli bir yer tutuyordu. Şehzadeler, hanedan ile toplum arasında menteşe görevi görmeyi başarabildikleri ölçüde, siyasî yaşamlarını başarı ile sürdürebilmekteydiler. Erken yaşlardan itibaren sert ve acımasız bir ortamın içerisinde siyasetlerini tasarladılar. Bâbürlü tarihi açısından şehzadelik müessesinin gücünü ve etkisini gösteren en önemli hadise Evrengzîb'in tahta geçişi sırasında yaşanan veraset mücadelesi idi. Kapsamı ve şiddeti bakımından Bâbürlü tarihinde özel bir yeri olan bu mücadele, şehzadelerin maiyetleri ve kontrol ettikleri kuvvetler bakımından mansabdâr sistemi ile elde ettikleri gücü ortaya koyan bir hadisedir. Özellikle Evrengzîb'in şehzadelikte Dekken'i bir hükümdar gibi idare etmesi ve 1657'de başlayan taht mücadelesi sırasında emrindeki askerî birlikleri ve iktisadî olanakları oluşturduğu ilişki ağları ile etkili bir biçimde kullanması, onu Bâbürlü tahtının yeni sahibi yaptı. Evrengzîb'in kardeşlerine karşı kurduğu kesin üstünlük ona mutlak bir otorite ve saltanatı boyunca siyasî rekabet bakımından daha konforlu bir alan sağladı (Faruqui, 2012: 8-38, 141-143; Eaton, 2019: 318; Demir, 2022: 1446-1476).

4. Şehzadelik Kurumunun Zayıflaması

Şehzade kurumunun zayıflaması, Evrengzîb döneminde şehzade isyanlarının önceki dönemlere nazaran daha az yaşanmasını açıklar. Ancak bu durum, XVII. asırda Bâbürlü siyasî yaşamına hayati bir etki yapan şehzadelik müessesinin, farklı unsurları siyasî sisteme bağlayan yapısının bozulduğuna da işaret etmektedir. Şehzadelik kurumunun zayıflamasıyla birlikte Bâbürlülerin üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştığı çeşitli gruplarla ilişkilerinde sorunlar yaşanmaya başladı. Evrengzîb'in saltanatının sonlarında, şehzadelerin görev yaptığı bölgelerde uzun süre faaliyet göstermelerine rağmen, maiyetlerinin üst kademelerinde görev yapan Berad, Telegus, Tamil ve Marata gibi yerel unsurlardan kimselerin neredeyse hiç olmadığı görülmektedir. Bu husus, Bâbürlü şehzadelerinin güçlü politik ve askerî ilişkiler tesis etme becerilerinin ve olanaklarının zayıfladığını ortaya koymaktadır.

Evrengzîb döneminde Bâbürlü Devleti en geniş topraklara erişti. Şehzadelerin rolü ve önemi ise aynı ölçüde artmadı, aksine azaldı. Ancak yine de Evrengzîb'in halefleri Afganlar, Maratalar, Bundelalar, Catlar, Siddiler ve Racpûtlar ile olan uzlaşmayı daha düşük bir seviyede de olsa sürdürmeye devam ettiler. Zira bu ittifaklar, Hinduların yoğunlukta olduğu bir coğrafyaya hükmedebilmek bakımından hayati bir öneme sahipti. Askerî desteğin ve mansabdâr sistemine bağlı olarak şehzadelerin eski gücünün ve

mevkiinin azalması, şehzadelerin siyasî ağlar kurması ve sürdürmesini zorlaştırdı. Bâbürlülerin Dekken fethi ile birlikte hızlı genişlemesine bağlı olarak ortaya çıkan câgîrdar krizi, siyasî ve ekonomik yapıyı istikrarsız bir hale getirtti. Bu zorluklara bağlı olarak, şehzadelik kurumu zayıflarken, yerel elitin ve soyluların yükümlülüklerini sağlıklı bir şekilde yerine getirmesi mümkün olmadı. Özellikle, 1680'lerden sonra şehzadeler, mansab rütbelerinin karşılığı olan geliri toplamakta zorlanmaya başladılar. Mali krizin etkileri, Şehzade Kâm Bahş 'ın (1667-1709), 1700 yılında emrindeki üç bin süvarinin maaşlarını ödemek için babasından nakit yardım talebinde bulunmasından anlaşılabilir. Bunun gibi bir dizi başka örnek, Evrengzîb'in iktidarının sonunda, şehzadelerin iktisadi olanaklarının zayıfladığını gösterir (Faruqui, 2012: 280-290; Hafi Han, II, 1874: 549-550).

Bahadır Şah'ın saltanatı ile Bâbürlü şehzadelik kurumu eski gücünü tamamen yitirdi. Bahadır Şah, 1707'de tahta çıktığında oğullarının dördü de yetişkindi ve hepsi bir sonraki kaçınılmaz veraset mücadelesinde avantajlı olmak için sarayda kalmak istedi. Bu nedenle eyaletlerde vali olarak hizmet etmeyi reddettiler. Babürlü tarihinde ilk kez tüm şehzadeler, babalarının hükümdarlığı süresince sarayda kaldı. Ancak bu durum, şehzadelerin geniş ittifaklar kurma ve eyaletlerin gelir akışlarından yararlanma gibi hususlarda idari deneyim kazanma becerilerini köreltti. Şehzadelerin sarayda kalmaları daha küçük maiyetlere sahip olmaları anlamına da geliyordu. Nitekim, Bahadır Şah'ın en büyük oğlu ve nihai halefi Cihandar Şah'ın önceki şehzadelerin sahip olduğu on binlerce süvariye karşılık kendisine bağlı yalnızca üç yüz süvarisi vardı (Eaton, 2019: 378; Hafi Han, II, 1874: 673-678).

Şehzadelerin himayesinde hane halkı, artık kendi kendine yeten ve dinamik Bâbürlü güç ve otoritesinin bir simgesi olmaktan çıktı. Şehzadelik kurumu ülke çapında devlet sistemine dahil olmanın yollarını arayan bireyler ve gruplar için güçlü bir çekim noktası olmaktan uzaktı. Bahadır Şah'ın ölümünün arifesinde Bâbürlü mirzalarının sahip olduğu siyasî ve askerî güç, XVII. yüzyıl ile mukayese edilmeyecek bir seviyeye geriledi. Öyle ki, güçleri kısıtlanan şehzadelerin, taht için dönemin en güçlü asilzadelerinden olan Zülfikar Han'a başvurmaktan başka seçeneği kalmadı. XVII. asrın Bâbürlü hükümdarları güçlü hanelerin, geniş destekçi ağlarının ve ülke çapında sivil ve askeri elitin çok yönlü desteğiyle tahta çıkmışlardı. Ancak Evrengzîb'in oğulları ve torunları yavaş yavaş bu güçlerden uzaklaştı. Onların saltanatı sırasında, Bâbürlü şehzadelik kurumu zayıflayarak fonksiyonlarını kaybetti. Şehzadelik kurumunun kademeli olarak çöküşü ve bunun Bâbürlü Devleti üzerindeki etkisi, belirgin bir şekilde ortaya çıktı. Cihandar Şah (1712-1713) ve Ferruhsiyer (1713-1719) gibi zayıf hükümdarların tahta geçmesi bu sistemin ortadan kalmasına bağlandı. Ferruhsiyer şehzadelik yıllarında seleflerine nazaran daha küçük maiyete sahip olurken siyasî ve askerî bakımdan kayda değer bir destek ağı oluşturamadı. Bu bakımdan Ferruhsiyer'in taht için gerekli donanım ve tecrübeye erişmesi mümkün olmadı. Şehzadelik kurumunun sağladığı dinamizm ortadan kalkarken, idarî alandaki zafiyetler daha da belığın bir hale geldi (Faruqui, 2012: 312-323; Hafi Han, II, 1874: 761-810). Böylece, Bâbürlü Devletinde şehzadeler ayırt edici rolünü yitirmiş oldu. Ekber Şah'ın mansabdâr sistemi ile uygulamaya koyduğu açık uçlu veraset anlayışı, Bâbürlülerin Hint alt kıtasındaki en kudretli devrinde siyasî bir mekanizma olarak hanedan siyasetini şekillendirdi ve şehzadeler etrafında bir sadakat anlayışını ortaya çıkardı.

5. Sonuç

Bâbürlüler, Timurluların Hint alt kıtasındaki torunları olarak yeni bir devlet inşa ederken geleneksel ortak hâkimiyet teorisini sürdürdüler. Ancak Bâbürlü egemenliği Hindistan'da genişledikçe daha sistemli bir idari ve merkezi yapı teşkil etmek ihtiyacı doğdu. Ekber Şah, Bâbürlüler için istikrarlı bir teşkilat yapısı inşa eden hükümdardı. İdarî sahadaki ıslahatları ile Bâbürlülerin erken döneminde yaşadığı kırılğan yapısını gidermekle kalmayıp, veraset sistemini de düzenledi. Ekber Şah'ın yenilikleri sonucunda veraset usulü daha kestirilebilir bir yapıya kavuştu. 1574 senesinde mansabdâr sisteminin hayata geçirilmesiyle askerî ve sivil bürokrasinin statüleri hiyerarşik bir düzene oturtuldu. Bu hiyerarşinin merkezinde şehzadeler yer aldı ve statüleri hükümdarın inisiyatifine bağlı olarak geri kalan asillerin üzerinde tutuldu. Mansabdâr sistemi içerisinde bir hiyerarşinin parçası olan şehzadeler, atamalar ve birkaç yılda bir yeniden düzenlenen câgîrlar aracılığıyla statülerini korudular. Ayrıca yeni idari sistemin sağlıklı bir şekilde yerleşmesine yardımcı oldular. Şehzadelerin idari görevleri sırasında tesis ettikleri ilişkiler, vergi

toplannmasından asayişin sağlanmasına kadar birçok bakımdan, Bâbürlü otoritesine hizmet eden bir boyut kazandı.

1585 sonrası sistemleştirilen bu açık uçlu ardıllık usulü Hindular, Raccûtlar ve Maratalar gibi gayri müslim unsurların dahil olduğu güç mücadelelerini ortaya çıkardı. Bu fonksiyonları ile Bâbürlü tarihi açısından önemli rol oynayan şehzadeler, güçlü maiyetler ve ittifaklar oluşturarak önemli aktörler haline geldi. Bâbürlü şehzadeleri bu sistem içerisinde başarılı bir saltanat olasılığını artıracak meziyetlere sahip oldular. Aynı zamanda şehzadelik kurumu siyasî ittifaklar etrafında şekillenen güç mücadelelerini doğurdu. Bâbürlü veraset sisteminin sert ve dinamik doğasının en önemli göstergesi, Evrengzîb'in Bâbürlü tahtına oturması idi. Evrengzîb'in şehzadelikte üstelendiği görevler ile kazandığı deneyim ve farklı siyasî grupların dahil olduğu taht mücadelesi, Bâbürlü şehzadelik müessesesinin gücünü ve boyutunu ortaya koyuyordu.

Şehzade rekabetini teşvik eden veraset sistemi, iç çekişmelere ve isyanlara da sebebiyet verdi. Hindistan'da bulunan Avrupalı gezginlerin de dikkat çektiği bu durumun, askerî ve iktisadî süreçler üzerinde yıkıcı etkileri oldu. Düzenlenen bazı seferler, şehzadeler arasındaki rekabet kaynaklı hizipleşmeler nedeniyle başarısız oldu ve birçok unsurun katıldığı taht mücadeleleri toplumsal refahı zedeledi. Veraset sisteminin sosyal hayat üzerindeki bu olumsuz tesirlerinin yanı sıra Bâbürlü siyasî yaşamını canlandırıcı bir yönü de vardı.

XVII. yüzyıl boyunca Bâbürlü veraset mücadeleleri, rekabetçi bir siyasî dinamizm meydana getirdi. Bâbürlü şehzadeleri siyasî, dinî, entelektüel ve iktisadî münasebetler tesis edip, bu ilişkilerini saltanatları sırasında faydalı bir biçimde kullandı. Şehzadelerin merkeze uzak vilayetlerin yerel unsurlarını, Bâbürlü sistemi içerisinde tutması, Bâbürlü Devletinin Kuzey Hindistan merkezli hâkimiyetinin genişlemesine yardımcı oldu. Şehzadeler yürüttükleri görevler kapsamında tesis ettikleri ilişkiler vasıtasıyla siyasî ittifaklar meydana getirdiler. Taht değişimleri sırasında ortaya çıkan rekabet ve şekillenen ittifaklar, siyasî kültürün canlılığını korudu. XVIII. yüzyılın başına kadar süren ve idari düzenin hayati bir parçası haline gelen şehzadelik müessesesi, Hint alt kıtasının tarihinde Bâbürlülere özgü bir örnek ortaya çıkardı.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

Abdülhamid Lâhûrî, (1867), *Pâdişâhnâme*, I, M. Kabiruddin Ahmad and M. Abdur Rahim (ed.), Kalküta: College Press.

Aka, İ. (2000). *Timur ve Devleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bayly, C. A. (1993), Knowing the Country, Empire and Information in India, *Modern Asian Studies*, 27/1, s.3-43.

- Dale, S. (2004), *The Garden of the Eight Paradises: Bâbur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530)*. X., Leiden: Brill.
- Demir, H. (2022), Evrengzîb'in (Âlemgîr I) Dekken Siyaseti, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7, s.1446-1476.
- Eaton, R. M. (2019), *India in the Persianate Age: 1000-1765*, Londra: Allen Lane.
- Ebü'l-Fazl el-Allâmî, (1867), *Ekbername*, II, Mevlevî Abdürrahim (ed.), Kalküta: The Baptist Mission Press.
- Ebü'l-Fazl el-Allâmî, (1873), *Âyîn-i Ekberî*, I, H. Blochmann (çev.), Kalküta: Baptist Mission Press.
- Ebü'l-Fazl el-Allâmî, (1877), *Âîm-i Ekberî*, II, H. Blochmann (ed.), Kalküta: The Asiatic Society of Bengal.
- Faruqui, M. D. (2012), *The Princes of the Mughal Empire, 1504–1719*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fisher, M. H. (2020), *Bâbürlüler: Hindistan'da Bir Türk İmparatorluğu*, M. Fatih Çalışır (çev.), İstanbul: Kronik.
- Flores, J. (2005), "I will do as my father did": On Portuguese and Other European Views of Mughal Succession Crises, *E-Journal of Portuguese History*, III/2, s.1-23.
- Francisco P. (1957), *A Contemporary Dutch Chronicle Of Mughal India*, ed. and trans. B. Narain and S. R. Sharma, Kalküta: Susil Gupta.
- Francisco, P. (1957), *A Contemporary Dutch Chronicle Of Mughal India*, ed. and trans. B. Narain and S. R. Sharma, Kalküta: Susil Gupta.
- Füzûnî Astarâbâdî, (1640), *Fütûhât-ı Adilşahi*. British Mus, Add 27251.
- Hâfî Han, (1874), *Muntehabü'l-lübâb*, Mevlevî Kebîrüddin Ahmed ve Gulâm Kâdir (ed.), Kalküta: The Urdu Guide Press,
- Hândmîr, (1940), *Kânûn-i Hümayûnî*, M. Hidayat Hosain (nşr.), Kalküta: Baptist Mission Press.
- Hussain, F. (2014), Mughal Princes and State Formation, *International Journal of Innovative Research & Development*, 3/II, s.263-266.
- İnalçık, H. (1959), Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgilisi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, XIV/1, s.69-94
- İnayet Han, (1990), *The Shah Jahan Nama of Inayat Khan: an Abridged History of the Mughal Emperor Shah Jahan*, W. Begley and Z. Desai (ed.), Delhi: Oxford University Press.
- Kafesoğlu, İ. (2007), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Küçüktaşçı, M. S. (2010), Şehzade, *DİA*, XXXVIII, İstanbul: TDV Yayınları, s.478-480.
- Muhammed Sâlih Kenbû, (1967), *Amel-i Sâlih*, I, Gulam Yezdani (ed.), Lahor: Şefik Pres.
- Niccolao Manucci, (1708), *Histoire Générale de l'Empire du Mogol*, P. Francois Catrou (nşr.), Paris.
- Nizâmeddin Ahmed Herevî, (1936), *Tabakât-ı Ekberî*, Brajendranath De, v.dğr. (çev.), Kalküta: The Royal Asiatic Society.
- Refüeddîn İbrâhîm b. Nûriddîn Tevfik Şîrâzî, *Tezkiretü'l Müllük*, MS British Museum Add. 23883.
- Streusand, D. E. (2013), *Ateşli Silahlar Çağında İslâm İmparatorlukları: Osmanlılar, Safeviler ve Bâbürlüler*, Bahar Fırat (çev.), İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Yüksel, M. Ş. (2021), *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zahîrüddîn Muhammed Bâbü, (1987), *Vekâyî; Bâbü'ün Hâtıratı*, II, R.R. Arat (nşr.), Ankara: T.T.K. Basımevi.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 290-300, doi: 10.11616/asbi.1394823

Akışkan Modern Dünyada Mobiletinin Anti-Demokratik Mahiyeti: Turist ve Göçmen Tipleri Üzerinden Bir Değerlendirme

The Anti-democratic Nature of Mobility in the Liquid Modern World: An Evaluation on Tourist and Migrant Types

İbrahim Oğulcan ERAYMAN¹

Geliş Tarihi (Received): 23.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 04.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Akışkan modern dünyada hareketlilik en önemli olgulardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Bu dünya içerisinde küreselleşmenin savunucularının öne sürdüğü gibi kimi insanlar için sınırlar gittikçe engel olmaktan uzaklaşırken; aynı anda bazı insanların hareket kabiliyetleri gittikçe sınırlanmaktadır. Çalışma içerisinde bu tezatlık, yani mobiletinin anti – demokratik mahiyeti, Bauman merkeze alınarak turist ve göçmen tipiyle müşahhas hale getirilmeye çalışılacaktır. Turist için gezegenimiz artık onları hoş karşılamaya hevesli ev sahibi toplulukların ve tüketim imkanlarının mekânı iken; göçmenler bilhassa da zorlayıcı koşullar altında yer değiştirmek durumunda kalanlar için, sınırlar, dikenli teller ve konuksevmez yaklaşımlar hazır beklemektedir. Çalışma kapsamında, Baumancı düşüncüyü merkeze alarak ulaştığımız temel sonuç ise, ahlaki ve pratik olarak turist mobilitésinin baskın olduğu bir yaşam pratiğinin sürdürülemez olduğu ve acil olarak misafirperverliğin turistlerden, zorlayıcı koşullarda yerlerinden olanlara kadar genişletilme ve çeşitlendirilmesi gerekliliğidir.

Anahtar Kelimeler: Mobilite, Turist, Göçmen, Akışkan Modernite, Zygmunt Bauman.

&

Abstract: In the liquid modern world, mobility stands out as one of the most important equipment. In this world, as advocates of globalization suggest, borders are becoming less of an obstacle for some people; simultaneously, some people's mobility is becoming increasingly limited. In this study, this contradiction, that is, the anti-democratic nature of mobility, will be tried to be embodied with the tourist and migrant types, focusing on Bauman. For tourists, our planet is now a place of consumption opportunities and host communities are eager to welcome them. On the other hand, borders, barbed wires and inhospitable approaches stand ready for migrants. Within the scope of the study, the main conclusion we reached by focusing on Baumanian thought is that a life practice dominated by tourist mobility is morally and practically unsustainable and that hospitality must be urgently expanded and diversified from tourists to those displaced under challenging conditions.

Key words: Mobility, Tourist, Migrant, Liquid Modernity, Zygmunt Bauman.

Atıf/Cite as: Erayman, İ. O. (2024). Akışkan Modern Dünyada Mobiletinin Anti-Demokratik Mahiyeti: Turist ve Göçmen Tipleri Üzerinden Bir Değerlendirme. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 290-300. doi: 10.11616/asbi.1394823

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., İbrahim Oğulcan Erayman, Bursa Uludağ Üniversitesi, ibrahimerayman@uludag.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

'Akışkanlık' metaforu, 1999'da Bauman *Akışkan Modernite* kitabını yayınladıktan sonra onun sosyolojisinde oldukça sık kullandığı bir metafor olarak ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu metafor, Batı modernitesinin dönüşümünü haritalamak ve Bauman'ın yaşamakta olan çağa ilişkin sosyolojik tespitlerine temel oluşturması bakımından büyük öneme sahiptir (Koyuncu ve Günerigök, 2019: 106). Modern toplumsal ve ekonomik örgütlenmesinin 'katı' bir aşamasından 'akışkan' bir aşamasına dönüşümüyle ilgilenen Bauman, çağdaş toplum üzerine teşhislerde kullanışlı bir araç olarak bilinçli şekilde akışkanlığı bir metafor olarak seçmektedir (Jacobsen ve Marshman, 2008: 804). Bauman sosyolojisinde bu denli önemi bulunan 'akışkanlık' metaforunun 'ne'liğine geçtiğimizde ise, Bauman'a göre akışkan modernite, "değişmeyen tek şeyin değişim, kesin olan tek şeyin ise belirsizlik olduğunun" gün geçtikçe kesinleştiği bir yaşam biçimini işaret etmektedir (Bauman, 2018e: 12-14). 'Akışkan' bir ortamda yaşam öyle öngörülemezdir ki, sabit kalmak için hiçbir şeye güvenilemez: Hiçbir şey süreklilik arz etmez, hiçbir şey aynı kalmaz (Jacobsen ve Marshman, 2008: 805). Bu sebeple bireyler geçmişte başarıyla hayata geçirilmiş stratejileri ve deneyimleri geleceklerini yönlendirmek için kullanamazlar. Akışkan yaşam, sürekli belirsizlik koşulları altında yaşanan istikrarsız bir yaşamdır (Bauman, 2018e: 8). Jacobsen ve Marshman, böylece, 'katı' modern çağın istikrarı, kalıcılığı ve ağırlığından; anında eskime, öngörülemezlik ve sürekli hareketliliğin önemli ve kaçınılmaz olduğu 'akışkan' modernitenin istikrarsız ve geçici çağına köklü bir geçişin gerçekleştiğini ifade etmektedir (2008: 805).

Yukarıdaki açıklamalardan yola çıkarak, Bauman için akışkan modern dünyamızda iki temel olgunun hayati önemi bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz: güvenlik ihtiyacı (müphemliğe bir yanıt olarak) ve hareket kabiliyeti (mobilité). Çalışmamızın kapsamı ve ele aldığı temel problem gereği bu iki temel olgudan 'mobilité' meselesini merkeze alıp, akışkan modern dünyada bilhassa göç meselesi özelinde hareket kabiliyetinin öneminin altını çizmeye çalışacağız.

Çalışmanın temel problemi, mobilitenin anti-demokratik mahiyetine yani, akışkan modern dünyamızda kimi insanlar için sınırların gittikçe engel olmaktan uzaklaşırken; aynı anda bazı insanlar için hareket kabiliyetlerinin gittikçe kısıtlanmasına dikkati çekmektedir. Bu hususta çalışmanın temel iddiası ise, yalnızca ahlaki bir sorumluluk olarak değil, aynı zamanda pratik bir gereklilik/ihtiyaç olarak da hareket kabiliyetinin ve konuksever yaklaşım ve pratiklerin tüm insanları (özellikle zorlayıcı koşullardan yerlerinden olanları) kuşatacak şekilde genişletilmesinin elzemliğidir.

Çalışma yukarıda zikredilen temel problem ve iddiasını açabilmek ve temellendirebilmek için ilk olarak, mobilité meselesini ve onun anti-demokratik mahiyetini ele alacaktır. Akabinde çalışma, mobilitenin bu anti-demokratik mahiyetini serimlemek için seçilen iki hareketlilik durumu ve öznesi olarak, turizm ve göç ile turist ve göçmen mefhumlarını birbirleriyle ilişkilerini dahil ederek tartışacaktır. Özellikle turist ve göçmen ikiliğinde Baumancı teorik arka plan merkeze alınacaktır. Baumancı teorik arka plan, çağımızda hareket kabiliyetlerinin eşitsiz mahiyetini göstermesi bakımından son derece çarpıcı ve değerlidir. Bununla birlikte, çalışma kapsamında Baumancı düşüncenin kayda değer eleştirilerine ve onun düşüncesine farklı bağlamları ekleyen yaklaşımlara da yer verilecektir. Bu eleştiriler ve paralel yaklaşımlarla birlikte, daha kapsayıcı ve ayağı yere sağlam basan bir eleştirel (günümüzdeki mobilité eşitsizliklerine yönelik) perspektif sunma çabasında olunacaktır. Nihayetinde ise, tüm çalışma boyunca turizm-göç/ turist-göçmen ikilikleriyle açılmaya çalışılan hareketlilik donatasının eşitsiz mahiyetinin günümüzde yalnızca ahlaki sorumluluk alanının bir tartışması olarak kalamayacağı, bu durumun pratik bir ihtiyaç haline de geldiği ileri sürülecektir.

2. Mobilité meselesi: Hareketliliğin anti-demokratik mahiyeti

Mobilité (hareketlilik), en genel anlamıyla hem coğrafi hem de sosyal bir fenomen olarak ele alınmaktadır (Urry, 2000: 3). Bu bakımdan, sadece toplumların değil, aynı zamanda bireylerin, uluslarını şirketlerin,

nesnelerin ve 'tehlikeli' insan 'atık'larının² kitlesel hareketliliğinin günümüzün gerçeği olduğu söylenmektedir (Urry, 2000: 13). Daha önce vurgulandığı gibi Bauman'ın tarif ettiği biçimiyle akışkan modern dünyada gerçekten de hareketliliği en önemli olgu olarak görmek mümkündür. Bununla birlikte, hareket kabiliyeti tüm insanlara eşit ölçüde dağıtılmamıştır. İnsanlar çok çeşitli saiklerle hareket etmektedir -iş bulma, iltica etme, daha iyi bir yaşam ideali, eğitim ya da turistik faaliyetler gibi- ve "bu durum sanki sınırların bir önemi yokmuş gibi bir yanılsama yaratmakta ve hareketliliğin sınıfsal yanı gözden kaçırılmaktadır" (Güldalı ve Buz, 2021: 702).

Schiller ve Salazar, son yıllarda mobilite tartışmalarında, bir ülke içinde veya dışında seyahat eden herkesin -ister sığınma arıyor ister öğrenci, gönüllü, turist, işçi veya geri dönen göçmen olsunlar- aynı analitik yaklaşımla inceleyen çalışmaları eleştirmektedir. Buna göre, bazı yazarlar, hareket halinde olan tüm nesne ve canlıların 'yeni hareketlilikler' araştırma paradigması içinde ele alınmasında ısrar etmektedirler (Schiller ve Salazar, 2013: 184). Üstelik, Schiller ve Salazar'a göre, yeni 'hareketlilik çalışmaları'nın başlangıçtaki coşkısına kapılmış olanlar, yoksulların ve güçsüzlerin mobilite meselesindeki durumunu küçümsemekle kalmamakta, aynı zamanda hareketin kendisini özgürleştirici, değerli ve yeni bir çağdaş kozmopolitliğin temeli olarak tasarlanmaktadır. Bu perspektifin bazı çeşitlemelerinde, yalnızca 'elit gezginlerin' hareketliliği kabul edilmekte ve dünya çapında çeşitli ortamlarda farklılıkları tüketme yetenekleri kozmopolit olarak tanımlanmaktadır (Schiller ve Salazar, 2013: 186). Schwarzer'e ise, bir yandan küreselleşme dinamiklerinin etkisiyle sınırların git gide esneklediği bir dünyada yaşadığımızı ifade edebiliyorken; bir yandan da mülteciler ve göçmenler için sınırların tartışmaya açık olsa da halen daha önce olduğu gibi sağlam ve anlamlı olduğunu ileri sürmektedir (Aktaran Güldalı ve Buz, 2021: 702). Böylelikle mobilite meselesinin göç meselesi ile olan doğrudan bağlantısı da bir miktar açıklığa kavuşmaktadır. Halihazırda dünyadaki tüm insanlar için hayati önemi bulunan hareket kabiliyeti, söz konusu göçmenler olunca çok daha büyük önem arz etmektedir. Öyle ki, Sirkeci ve Cohen, mobiliteyi doğrudan göç ile bağlantılı görmekte ve hatta göçmen yerine, hareketli kavramını kullanmaktadır (Sirkeci ve Cohen, 2020:9-12). Bazı yazarlar ise, mobilite ve göç meselesi bağlantısı noktasında, göçmenlerin ikircikli durumunu ön plana çıkarır. Bir taraftan bilhassa Batı devletleri çeşitli sebeplerle göçmen işgücüne ihtiyaç duyarken; aynı anda bunu sürekli kontrol altında tutmayı, koşullar altında gerçekleştirmeyi ve en önemlisi sadece 'ekonomik' açıdan verimli bulunduğu takdirde kabul eden bir mantığı takip etmektedir (Cavanaugh, 2008:344 ; Bauman, 2018a: 114) Öyle ki bu perspektiften bakıldığında, göçmenin hareketliliğinden ziyade, sermayenin ulusal sınırların ötesine geçmekte özgür olduğunu, ancak emeğin sınırları aşmasının özgür olmadığını ifade etmek mümkündür (Cavanaugh, 2008: 343). Benzer şekilde Linquist ise, küreselleşme dinamikleri ile birlikte hareketin verili kabul edildiğini, ancak bununla birlikte belirli kanalların hareketi nasıl kolaylaştırdığı ya da kısıtladığına; belirli insanların hareketliliğinin nasıl serbestleştirildiğini ya da nasıl sınırlandırıldığına yönelik çok az ilginin bulunduğunu vurgulamaktadır (2009: 6-7).

Yukarıdaki açıklamaların temeli, hareket etme özgürlüğünün herkesi kuşatan mahiyetinin yanıltıcı olduğuna yöneliktir. Urry'nin vurguladığı gibi, seyahat etmek veya ağ kurmak ücretsiz değildir. Ağ oluşturma ya da seyahat etme; önemli kaynaklar, zaman, erişim kabiliyeti ve çeşitli nesnelere gerektirir (2012: 24). Bu bakımdan kimi insanlar için hareket etme diledikleri zaman verecekleri bir karara bağlı ve hareket koşulları oldukça elverişliymiş kimi insanlar için hareket edebilme imkânları oldukça kısıtlı ve hareket koşulları ve süreçleri ise oldukça zorlayıcıdır.

Bu çalışmada mobilite meselesinin yukarıda açılmaya çalışılan çelişkileri merkeze alınıp eleştirilecek ve çağımızda hareketliliğin anti-demokratik mahiyeti analiz edilmeye gayret edilecektir. Bu noktada insan hareketinin iki temel varyantı seyahat ve göç; iki önemli öznesi turist ve göçmen özelinde mobilite meselesinin tüm çelişkilerini ve anti-demokratik mahiyetini görmek mümkündür. Çalışmamızın devamında ilk olarak, turizm ve göç ilişkisini hemen akabinde bu iki olgunun öznelere, yani göçmen ve turisti Baumanca bir perspektifle karşılaştırmalı ve eleştirel bir mercekla inceleyeceğiz.

² Ne geldikleri yerde istenen ne de varmayı umdukları yerde kabul görülen insanları ifade etmek için (Bauman'ın da sıklıkla kullandığı) metaforik bir kullanım.

3. Turizm ve göç: Ortaklıklar ve temel ayrımlar

Mobilite, yukarıda da vurgulandığı üzere son zamanlarda sosyal bilimlerde anahtar bir kavram olarak ön plana çıkmış olsa da göçmen deneyiminin bir bileşeni olarak turizmin önemi, ana akım göç literatüründe nispeten daha az ilgi görmüştür (Hall ve Williams, 2002: 277). Göç ve turizm, her ikisi de insan mobilitelerini içerir, ancak birbirleriyle ilişkileri hakkında çok az araştırma yapılmıştır (UNWTO, 2009: vii). Öyle ki, göç ve turizm 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar birbirinden bağımsız olarak incelenmiştir. Göç ve turizm arasındaki karşılıklı ilişkilere yönelik bu ilgi eksikliğinin temel sebepleri olarak Gheasi vd. 3 temel hususa dikkati çekmiştir: i) uygun veri eksikliği ve sağlam bir teorik çerçevenin olmaması, ii) göç ve turizm arasındaki karşılıklı ilişkilerin karmaşık ve iç içe olması, iii) bu iki konunun özünden kaynaklı sorunlar olarak hem göç hem de turizm için net bir tanım olmaması (2011: 113).

Salazar, yukarıda sunulan, ana akım göç çalışmalarında turizmin nispeten daha az ilgi görmesi durumunun, turizm çalışmaları için de geçerli olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, göç ve turizmin birbirine bağlı insan hareketliliği biçimleri olmakla birlikte, benzer ama farklıdırlar. İkinin etrafına düzgün sınırlar çizmek neredeyse imkansızdır çünkü bunlar sürekli olarak kesişir (bazen aynı bireyde). Turizm ve göç genellikle birbirini besler ancak turizm araştırmalarında, hareketlilik üzerine yapılan araştırmalar genellikle sadece turist hareketlerine odaklanır. Turizm emekçilerinin sınır geçiş hareketlerini oluşturan ve (yeniden) üreten mekanizmalar hakkında ise görece çok az ayrıntılı inceleme yapılmıştır (Salazar, 2022: 41). Bununla birlikte turizm ve göç arasındaki bağlantı bundan çok daha yakındır.

Alan Williams ve Michael Hall turizmi göçle ilişkilendiren üç farklı mekanizma tanımlamıştır: i) turizme dayalı göç hipotezi (turizm hem istihdam hem de tüketim için göçe yol açar); ii) göçe dayalı turizm hipotezi (göç, ziyaret eden arkadaş ve akrabalara yol açar); ve iii) turizm ve göç arasındaki çift yönlü akışları açıklayan, karşılıklı olarak güçlendirici bir mekanizma (Williams ve Hall, 2000). Bu mekanizmaları somutlaştırmak ve turizmin göçü teşvik ettiğini göstermek bakımından, Londra ve Paris gibi müreffeh yerlerin çok sayıda turist çekerken, bu turistlerin bazılarının daha sonra ev sahibi ülkede geçici veya kalıcı göçmenler haline gelebilmesi örnek gösterilebilir. Diğer taraftan, göçmenler kısa ziyaretler için kendi ülkelerine geri dönerler ve arkadaşları ve akrabaları onları ev sahibi ülkede ziyaret eder ve bu yönüyle göç turizmi canlandırmaktadır. Bu nedenle, göç ve turizmin, önemi hızla artan karşılıklı etkileşime giren coğrafi fenomenler haline gelme eğiliminde oldukları söylenebilir (Gheasi vd., 2011: 11).

Turizm ve göç ilişkisini bu 3 mekanizmayla tanımlamaya çalışan Hall ve Williams'a göre, turizm ve göç o kadar yakından ilişkilidir ki, bunların yeni hareketlilik biçimlerinin kapsayıcı kavramı içinde görülmeleri gerektiği iddia edilebilir (2002: 286). Buradan Salazar iki yeni kritik sorunun doğduğunu vurgulamaktadır: i) "Göç olmasaydı Turizm nasıl olurdu? ; ii) Turizm olmasaydı göç nasıl olurdu? (Salazar, 2022).

İlk soru bağlamında, kitlesel ölçekte organize edilen turizmi hem sayısal hem de işlevsel olarak göçmen işçilerin mevcudiyeti olmadan düşünmek olanaksızdır. Turizmin emek yoğun ve sezonluk doğası otel, restoranlar ve yerel işletmeler gibi çeşitli ekonomik sektörlerin göçmen iş gücü için bir mükness rolü üstlendiğini vurgulamak önemlidir. İkinci soru bağlamında ise, turizm sadece göçmen işgücünü sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda birçok göçmene hareket güzergahları için ilham vermektedir. Ayrıca, turizm kaynaklı ilham ve hayallerin önemli bir kısmı, turizm ve onun muhtelif paydaşları aracılığıyla dolaşıma girmektedir. Böylelikle, yerel olarak mevcut olmayan ekonomik fırsatlara doğru bir hareketlilik yanında, 'yaşam tarzı göçü' ya da 'yaşam tarzı hareketliliği' türünden bir göç hareketi de gelişir (Salazar, 2022: 143-144). Turizm ve göç arasındaki bu sıkı ilişkiye rağmen gerek kavramsal gerekse de pratik bakımdan çok ciddi bir açmaz halen mevcuttur. Buna göre, mülteci veya yerinden edilmiş kişiler ya da başka bir şekilde evlerini terk etmeye ve menşe ülkelerinin dışına sığınmaya zorlanan kişiler, turizm açısından göçmen olarak kabul edilemezler (UNWTO, 2009: 4). Böylesi bir yaklaşımın yarattığı sorunların/açmazların en görünür olduğu vakalardan biri COVID-19 krizidir. Her şeyden önce COVID-19 krizi, genelde turizm ve göç, özelde ise turist ve göçmen (burada göçmenden kastımız özellikle zorlayıcı koşullar altında yerlerinden olan kişiler) arasındaki mobilite eşitsizliklerini bir kez daha gözler önüne

sermiştir. Öyle ki, bu süreçte gerçekleşen pek çok olay ve karar alıcıların uygulamaları bu durumu somutlaştırmaktadır.

Yukarıdaki çerçeveyi birkaç örnekle açmak faydalı olacaktır. İlk olarak, COVID-19 süreci boyunca uygulanan hareket kısıtlarının (virüsün yayılımını engellemek için haklı olarak uygulanan) anti-demokratik mahiyetini ele alalım. Salgın sonrası (öncesinde de durumları zaten kötü olan) mültecilerin durumu geri dönülemez bir şekilde kötüleşti ve en temel insani ihtiyaçlara bile ulaşmada ciddi sorunlar yaşandı. Üstelik mevcut mülteciler ciddi hareket kısıtlamalarına maruz kalırken, pandemi sonrasında sığınmaya çalışan diğer insanlara da kapılar tamamen kapatıldı. Kuşkusuz herhangi bir devletin sağlık tedbiri olarak hareket kısıtlamalarına başvurması oldukça doğaldı. Ancak Yunanistan örneğinde açıkça görülebileceği gibi (Yunanistan, Covid-19 testi yapılmadan ve karantina uygulanmadan sınırlarını turistlere açacağını duyurmuştu³), aynı ülkede iki farklı gruba yönelik politika ve yaklaşımlar, dünyanın, parasını ödeyebilen bir turist için, sığınma talep eden bir göçmenden çok daha misafirperver bir yer olabileceğini göstermekte ve bu da hem turistleri hem de göçmenleri aynı anda bağlayan genel bir ilke ve yaklaşım olmadığını göstermektedir (Erayman ve Çağlar, 2022: 83-84). Dahası, bu yaklaşım eşitsizliği ne sadece Yunanistan'a ne de mültecilere özeldir. Avrupa genelinde göçmenler ve azınlıklar gibi çeşitli dezavantajlı gruplar, Covid-19 dönemlerinde benzer eşitsizliklere maruz kalmışlardır. Örneğin, Slovakya hükümeti, Romanların COVID-19'a yakalanma olasılıklarının daha yüksek olduğunu gerekçe göstererek, Romanların yaşadığı bölge ile diğer bölgeler arasında duvar inşa etmiş (Bulut ve Kulu Bay, 2023: 726), İtalya ve İspanya'da kamplardaki göçmenlerin Covid-19 nedeniyle büyük bir risk altında olduğu görülmekteyken, Fransa'da Covid-19 kaynaklı ölümlerin birçoğunun göçmenlerin yaşadığı gecekondular bölgesinde olduğu tespit edilmiştir (Ünalp Çepel, 2020: 45).

İkinci olarak, COVID-19 zamanlarında göçmenler sadece hareket kabiliyetlerini değil, yaşamlarını sürdürmelerini sağlayacak işlerinden de olmuştu. Bu durumu turizm – göç ilişkisi bağlamında ele aldığımızda, turizm faaliyetlerinin kısıtlanması turistlerin sadece hareket kısıtı anlamına gelirken, bu sektör vasıtasıyla mevsimlik ya da yarı zamanlı da olsa geçimini sağlayan sezonluk ve göçmen işçi grupları içinse geçim kaynaklarının önemli ölçüde sınırlanması anlamına geliyordu (Salazar, 2022: 144). Üstelik COVID-19 zamanlarında göçmen sadece ekonomi kaynaklı zorluklar çekmemiş, ilaveten, pandeminin erken evrelerinde politikacılar tarafından yapılan (virüsün yayılması ve etnik kökenle arasında herhangi bir korelasyon olmamasına rağmen) bazı ırkçı paylaşımlar (Sirkeci ve Yüceşahin, 2020: 390), dışlama ve 'damgalama' süreçlerini de başlatan faktörlerden olmuştu. 'Dışlamanın ve damgalamanın pandemisi' olarak adlandırılabilir bu süreçte (Erayman ve Çağlar, 2022: 86-87), virüs pek çok ülkede 'Çin virüsü' olarak isimlendirilerek, Çinli (bazı örneklerde diğer Güneydoğu Asyalı kişilere de yayılarak) turist ve göçmenler ayrımcılığa uğramıştı. Aynı anda çarpıcı başka bir gelişme olarak ise, Çin'deki Afrikalı göçmenler de ülkedeki vaka sayısında, göçmen oranının yerli doğumluların geçmesinin ardından (özellikle Guanzhou'da), hastalıkla özdeşleştirilmiş ve restoran ve otellere kabul edilmemişti (Xu et al. 2021: 63-64 ; Kanmodi ve Kanmodi: 1-2).

Göçmenlere yönelik yukarıdaki xenofobik iklimi vurgularken Korstanje'nin, COVID-19'un tartışmasız şekilde (yabancı) turistlere yönelik düşmanlık iklimini de her zamankinden daha fazla arttırdığı (Korstanje 2020: 198-99) vurgusunu hatırlatmakta fayda vardır. Bununla birlikte bizim temel amacımız turistlerin hiçbir şekilde bu dönemde ayrımcılığa uğramadığını iddia etmek değil, göçmenin savunmasızlığının turiste oranla çok daha şiddetli ve çeşitli olduğunu vurgulamaktır. Sonuç olarak, Salazar'ın vurguladığı gibi COVID-19 krizi, bizlere göç ve turizm arasındaki bağlantı söz konusu olduğunda, mevcut ve gelecekteki zorlukların çok büyük olduğunu (2022:141) ve turizm ile göçün sıklıkla birbirlerini desteklemelerine rağmen, uygulamada turist ve göçmen hareketlerinin çok farklı mobilite rejimleri tarafından yönetildiğini (Salazar ve Glick Schiller, 2014) göstermiştir. Pandemi süreciyle daha görünür hale gelen böylesi bir mobilite eşitsizliği, COVID-19'dan çok önceleri Zygmunt Bauman'ın keskin tespit ve eleştirilerinin önemli odak noktalarından birini teşkil etmiştir. Çalışmamızın bir sonraki başlığı da bu sebeple ilk olarak

³ Yaptığı açıklamada Turizm Bakanı Haris Theoharis: "sadece gerekli görüldüğü yerlerde turistlere noktasal olarak test uygulaması yapılabileceğini kaydederek ciddi darbe almış olan turizm sektörünü yeniden canlandırmak için turistleri rahatsız etmeyecek belirli önlemler aldıklarını açıklamıştır." (Aktan, 2020).

Bauman'ın bu hareket kabiliyeti eşitsizliği noktasındaki tespitlerine, akabindeyse Bauman'la başlattığımız mobilitenin anti-demokratik mahiyetine yönelik analitik çerçevenin genişletilmesine ayrılmıştır.

4. Bauman sosyolojisinde mobilitenin anti-demokratik mahiyetinin anahtar tipleri olarak turist ve göçmen

Bauman'a göre, daha önceki tüm toplumsal yapılar gibi, günümüz tüketim toplumu da katmanlı bir yapı arz etmektedir. Tüketiciler toplumunda 'aşağı' ve 'yukarı' katmanları belirleyen ise, tüketicilerin hareket kabiliyetleri ve özgürlükleridir (Bauman, 2012: 89-90). Bauman için 'yukarıdakiler', seyahat ettikleri yerleri özgürce seçebilen ve istedikleri gibi yer değiştirebilen kişilerdir. Diğer taraftan, 'aşağıdakiler' ise, zorlayıcı nedenlerle (iç çatışmalar, savaşlar, terörizm veya olumsuz iklim koşulları gibi) oturdukları yerden ayrılmak durumunda kalmış kişilerdir. Bauman, mültecileri bu durumun açık bir örneği olarak gösterir ve bu kişilerin genellikle gitmek zorunda oldukları yerin kendileri tarafından değil, başkaları tarafından belirlendiğini ve bu yerlere ulaştıklarında sıcak bir karşılama garantisi olmadığını vurgular (Bauman, 2012: 86-87).

Bauman çalışmalarında, mobilite meselesinin eşitsiz mahiyetini ete kemiğe büründürmek için *turist* metaforunu sıklıkla kullanır. Onun için *turist*, "ahlaki sorumluluk açısından kötü haberdır" (Bauman, 2018b: 328) ve "*turist*, ahlaki yakınlığın ve ahlaki sorumluluğun yerine fiziksel açıdan yakın, tinsel açıdan uzak kalmayı tercih eder." (Bauman, 2018b: 329). Bauman'a göre, *turist* bilinçli ve sistematik bir şekilde yeni deneyimler arayarak sürekli farklılık ve yenilik peşinde koşar (Bauman, 1996a: 29). Ancak Bauman'ın perspektifinden bakıldığında, bu deneyim arayışı diğer kültürleri merak etme ve anlama amacı taşımaz; bunun yerine bu kültürleri tüketme arzusu olarak ortaya çıkar. Bauman, *turist* terimini yalnızca metaforik bir ifade olarak kullanmaz, aynı zamanda günümüzdeki mobilite eşitsizliklerinin en belirgin olduğu bağlamlardan biri olarak turisti ve turizm etkinliklerini eleştirel bir bakış açısıyla ele alır. Ona göre, turistler, ziyaret ettikleri yerlerde yerel halkla çok nadiren derin ilişkiler kurarlar ve iletişim kurduklarındaysa genellikle alacakları hizmetlerin içeriği ve fiyatları gibi pratik meseleler söz konusu olur. Turistler ve yerel halk, hizmet alan ve hizmet veren olarak karşılaşır (Bauman, 2018a: 34). Bu deneyim alanı içerisinde kültürler arasında bir alışveriş ya da uygarlıklar arası bir temas söz konusu değildir. Turistler kendilerini kısmen aşına bir ortamda ve konforlu bir durumda bulmak için mesafeler kat ederler. Bazı ufak yerel dokunuşlarla güvenli ve rahat bir şekilde tüketme arzularını tatmin ederler (Bauman ve Franklin, 2003: 213). Kültürler arası bir alışveriş ya da ötekiyle, yabancıyla temas ancak bir gösteri malzemesi, turistin isterse ücreti mukabilinde satın alabileceği egzotik bir tüketim malzemesi olarak var olabilmektedir. Sonuç olarak Bauman için turizm, "tüketici toplumda, ahlaki sorumluluğa dayanan bir konukseverlik ihtiyacının çarpık bir ikamesi olarak, ekonomik alım gücünün belirleyici olduğu bir pratik biçiminde günümüzde hayata geçmiştir." (Bauman ve Franklin, 2003: 214). Hal böylece olunca ücretini ödeyebilen gruplar için hayata geçirilebilen konukseverlik, satın alma gücüne ve hareket kabiliyetine sahip olmayan 'aşağıdakiler'e önleyici ve dışlayıcı politikalar olarak yansımaktadır (Welten, 2015: 16).

Bauman'ın yukarıda sunduğu çerçeve, çağımızda hareket kabiliyetlerinin eşitsiz mahiyetini göstermesi bakımından son derece çarpıcı ve değerlidir. Bununla birlikte Baumancı düşüncenin kayda değer eleştirileri ve onun düşüncesine (yakınlığı bulunsa da) farklı bağlamları da ekleyen yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu eleştiriler ve paralel yaklaşımlar, salt Bauman'ın yaklaşımının eksik yönlerini göstermez; ayrıca (ve bizce çok daha önemli olarak) bu yaklaşımları onun çizdiği teorik çerçeveye birleştirmek daha kapsayıcı ve ayağı yere sağlam basan bir eleştirel (günümüzdeki mobilite eşitsizliklerine yönelik) perspektif sunma olanağı sağlar.

Bauman'a paralel biçimde Hall ve Williams da bugün 'küreselleşme' olarak övülen şeyin turistlere yönelik olduğunu ifade eder (2002: 278). Turist, hacı ve serseri kelimelerinin⁴ yan yana getirilmesi yaratıcı bir

⁴ Bauman'ın tüketim toplumunun katmanlı yapısını ve mobilitenin eşitsiz mahiyetini açmak, eleştirmek ve somutlaştırmak için, hacı (pilgrim) ve aylak (vagabond) metaforlarını kullanır. Bauman *hacı -pilgrim-* metaforunu, kimlik inşacısı; kararlı, düzenli ve

metaforik araç olmakla birlikte aynı zamanda, seyahat etme ve tatil mekânı seçme zenginliğine sahip olanlardan, hareketliliğe (yer değiştirmeye) zorlananlara kadar insan hareketliliğinin sürekliliğini aşırı basitleştirmiştir (Hall ve Williams, 2002: 278). Bu eleştiri özünde, Bauman'ın mobilite meselesini tipler ve metaforlar aracılığıyla ele alması sebebiyle hareketliliğin farklı saiklerini göz ardı etmesine dayanmaktadır. Turist mobilitesine alternatif bir yaklaşımı Cavanaugh'da bulmak mümkündür. Ona göre, turist hareketliliğinin temelinde, daha genel olarak sınıf ve sınırları aşma arayışı yatmaktadır ve önceki seyahat biçimleriyle kontrast önemlidir. Cavanaugh bu noktada Eric Leed'den bir alıntı yapar: "Eskiler için yolculuk, insanın kaderini ve zorunluluğunu açıklaması bakımından değerliydi, modernler ise onu özgürlüğün bir tezahürü ve zorunluluktan ve amaçlılıktan bir kaçış olarak övdüler." Buradan Cavanaugh şu sonuca varır: "zorunluluğun ve maddi yaşam koşullarının aşılması hedefi turizmin kalbinde yer alır" (Cavanaugh, 2008: 346).

Cavanaugh için, mobilite bakımından küreselleşen dünyada turist kadar göçmen de büyük önem arz etmektedir. Bauman'a yakın şekilde Cavanaugh, (aşağıdakiler – yukarıdakiler ayrımını yeniden hatırlarsak) göçmenin sınırlanmış ve çevrelenmiş dünyayı aşağıdan, turistin ise yukarıdan gördüğünü ifade etmektedir. Ona göre, turist bakışı kozmopolittir; turist, sınırlar tarafından engellenmez. Hal böyle olunca turist dünyayı tarar ve dünyanın herhangi bir yerindeki ötekilik deneyimine girmeyi hayal edebilir. Bununla birlikte, sınırların korunmasının halen büyük bir önemi bulunmaktadır. Buradaki önem, göçmen deneyimindeki engelleme ve ayırma işlevinden ötürü değil; turistin aradığı ötekilik deneyiminin korunması işlevinden ileri gelmektedir (Cavanaugh, 2008: 345). Cavanaugh ve Bauman'ın çizdiği çerçeveyi biraz daha genişleten Salazar, hizmet sektörünün serbestleştirilmesi yoluyla turizm ve turist için sınırların ortadan kaldırıldığını, ancak aynı anda ekonomik olarak turistten daha 'karlı' olsa dahi gelişmiş ekonomilerin göçe karşı güvenlik kordonunu sıkılaştırdığını vurgulamaktadır. Üstelik, Salazar'a göre durum kağıtsız göçmenler için çok daha zorlayıcıdır. Buna göre, küresel göçmenlerin çoğu iş, aile ve/veya yaşam tarzı için yer değiştirirken, diğer pek çok kişinin de eşit çeşitlilikte yerinden edilmiş mülteciler olarak evlerinden kaçarken ne zaman ve nereye gidecekleri hususunda çok az seçeneği vardır. İklim değişikliği ve gelecekteki krizler/afetler ise, zorunlu hareketlilik biçimlerini daha da şiddetlendirecektir (Salazar, 2022: 148). Bununla birlikte Wendy Brown'ın, ABD – Meksika bariyeri ve İsrail duvarı gibi örneklerle çarpıcı biçimde gösterdiği gibi 'yükselen duvarlar', demokrasileri alçaltırken hareket etmekten başka şansı kalmayan göçmenlere karşıtlığı ise arttırmaktadır (ve hatta göç ve yabancı karşıtlığından güç almaktadır) (Brown, 2011: 34-48). Bugün Brown'ın çarpıcı bir şekilde ifade ettiği "Yükselen Duvarlar" şeklinde tezahür eden sınırlar, kuşkusuz daha önce de göçmen algısının şekillenmesinde rol oynamıştı. Öyle ki Mary Douglas'a göre, insan uğraşları arasında düzenler kurma ve bu düzenleri sürekli olarak etiketlenmenin, çevrelemenin hayati bir önemi vardır. Ancak kurulacak bu düzen için gerekli farklılıkların, aykırılıkların çoğu doğal olarak, kendiliklerinden mevcut değildir; bulunmaları ve itinayla savunulmaları gerekir (Douglas, 2007: 26). Waldenfels'e göreyse, sınırların varlığı bir ölçüde dışsallaştırdığı yabancıların, yabancı yerlerin varlığına bağlıdır. Bu bakımdan (göçmenler, mülteciler gibi) yabancı, düzen ile düzensizlik arasındaki sınır boyunda mukim bir sınır fenomendir (Waldenfels, 2010: 21). Bauman, göçmenler, mülteciler gibi yabancıların, hep 'biz'e rahatsızlık veren, 'düzen'in kendisini sürekli sorgulatan (Bauman, 2010b: 65-66), kategorilere sığmayan bir 'müphemlik' kavramıdır (Bauman, 2017, ss.83-91). Tekin ise, sınırın dışındakilerin, içeridekilerin içinde buldukları, -Derridacı anlamda- 'huzur'a, ya da 'bulunuş'a sahip olmadıklarını çünkü onların başka huzur dünyalarından geldiklerini ifade eder. Bu bakımdan huzurları başka biçimlerde kurulduğu için diğer huzur sakinlerinin huzurunu kaçırabilirler (Tekin, 2022: 8). Donnan ve Wilson'a göreyse, "sınırların en önemli işlevlerinden biri ayırmak ve farklılık oluşturmaktır. Bu açıdan sınırları aşanların, 'biz' ve 'öteki' arasındaki keskin ayrımları aşındıracağından veya yıkacağından korkulur (Aktaran Tekin, 2022: 8). Tam olarak bu hususta Bauman, sınırları, engelleri aşıp gelen sığınmacılar gibi yabancıların, "düzenin, bağlayıcı gücünü kaybetmiş bir düzenin çöküşünün cisimleşmiş halini" temsil ettiğini ifade etmektedir (2018f: 19). Bauman, bu yönüyle bu kişilerin "kötü haber alametleri" olarak görüldüğünü; kendi dünyalarının güvensizliğini, kırılğanlığını ve korumasızlığını

öngörülebilir bir dünyası olan, olması gereken bir tipoloji olarak sunmaktadır (Zygmunt Bauman, 1996b: 8). Aylaklar ise, "turistin alter ego'sudur [diğer kişilik]. Aynı zamanda, turistin en ateşli hayranıdır. ... kendini turistin hizmetine adanmış dünyanın artıklarıdır." (Bauman, 2012: 97).

bizlere hatırlatmak, kapılarımıza taşımak suretiyle dışarıda bırakılması gereken rahatsızlık verici insanlar olarak algılandıklarını ifade etmektedir (2010: 37). Sınırlar ve göç(men) algısına yönelik olarak yukarıda açmaya çalıştığımız yaklaşımların özeti, ev sahibi topluluklar için, 'dışarı'dan gelen, bilinmeyen ve düzensizliğin temsilcileri olarak göçmen, mülteci ve sığınmacı gibi yabancıların 'sınırların dışında tutulması gereken tehlike kaynakları olduğudur. Hal böyle olunca böylesi bir yaklaşımlar bütününe doğal sonucu olarak bu kişilerin hareket kabiliyetleri oldukça sınırlanmaktadır.

5.Sonuç

Küreselleşen dünyada mobilite meselesinin en temel iki aktörü olarak turistlere ve göçmenlere yönelik birbirinden çok farklı yaklaşım, tutum ve politikalar bütünü uygulandığı aşikardır. Bununla birlikte seçilmiş bazı göçmenlerin (özellikle kalifiye göçmen işçiler) halen 'arzu nesnesi' olduğunu eklemek gereklidir. Bu bağlamda Outhwaite, göçmen işçileri, firmaları veya turistleri çekmeyi amaçlayan devlet ve özel kuruluşların; şehirlerinin, bölgelerinin veya ülkelerinin "markalaştırılması" ile aktif olarak ilgilendiğini vurgulamaktadır. Bu hususu somutlaştırmak için Slovenya'nın uzun süredir kullandığı sloganı örnek verir: 'Alplerin güneşli tarafı' sizi bekliyor (Outhwaite, 2020: 75). Outhwaite'in mobilite bakımından turist-göçmen ikiliğine yönelik göçmenin de hareket kabiliyetinin olduğu durumlar olduğunu hatırlatması önemlidir. Ancak, göçmen figürünü daha genel anlamıyla düşündüğümüzde (yani, zorlayıcı sebeplerle hareket etmek durumunda kalan kişileri de denkleme dahil ettiğimizde) 'Alplerin güneşli tarafı'nın çoğunlukla kapılarını, göçmenlere değil, turistlere açtığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Bauman'ın göçmen-turist ikiliği bağlamında mobilite meselesini ele alması da tam olarak bu durumu merkeze almaktadır. Bauman'ın esas hedefi turizm faaliyetlerini veya turisti eleştirmek değil; onlara gösterilen konukseverliğin, hareket özgürlüğünün önemli bir çoğunluktan (bilhassa zorlayıcı koşullar altında hareket etmek durumunda olanlardan) esirgenmesidir. Öyle ki, hareket kabiliyetleri önemli ölçüde kısıtlanmış kişiler, mobiliteye en çok ihtiyaç duyanlardır. Ekseriyetle onların hareket saikleri 'Alplerin güneşli tarafı'nı görmek ya da çeşitli kültürlerin egzotik unsurlarını tüketmek değil; hayatta kalma kaygısıdır. Bauman, bize göre, böylesi bir asimetriyi tüm çıplaklığıyla gözler önüne serdiği için turist ve göçmen figürlerini analiz çerçevesinin merkezine almaktadır. Ona göre, dünya turistlere gösterdiği konukseverliği⁵, göçmenlerden esirgedikçe, "insanlığın bütünleşmesini bütün insanlık seviyesinde gerçekleştirmek" (Bauman, 2018: 163) ideali hep ertelenecektir. Baumancı böylesi bir yaklaşımın ahlaki tarafı çok açıktır ve çalışma içerisinde de üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte, Bauman için bu yalnızca ahlaki bir sorumluluk değil, aynı zamanda pratik bir gereklilik/ihtiyaçtır. Öyle ki, -Kant'dan mülhem-kapasitesinin sınırlarına dayanmış gezenimizde (Bauman, 2018d: 17 ; Bauman, 2010: 14.) tüm korumacı politikalara rağmen, hareket etmek zorunda kalan kişilerin, görece daha yaşanabilir alanlara doğru hareketini önlemek olanaklı değildir. Bu sebeple de dünyanın yer değiştirenler ve ev sahiplerinin savaş alanına dönmemesi pratik bir gerekliliktir (Bauman ve Franklin, 2003: 215). Baumancı bu vurgu, günümüzde artık kendini iyiden iyiye hissettirmektedir. Öyle ki, insanların -Afganistan'dan kaçabilmek için- Kabil'de havalimanından ülkeyi terk etmek için kalkan uçakların kanatlarında, iniş takımlarında 'seyahat etmeyi' göze aldığı oldukça dramatik sahneler hala hafızalarda. Öte yandan iklim değişikliğinin etkilerinin günden güne daha da şiddetlendiği ve görünür olduğu şu zamanlarda, sadece ve sadece temiz su ve yeterli gıdaya erişim için milyonlarca insanın yer değiştirmek durumunda kalacağı da artık sadece bir zaman meselesi. Hal böyle olunca, tüm sınırlarına rağmen (gittikçe artan göç karşıtlığı ve korumacı/önleyici tutum, eylem ve politikalar gibi) Bauman'ın çağrısına kulak vermek durumunda olduğumuzu düşünüyoruz. Buna göre, dünyayı sadece turistlere konuksever bir mekân haline getiren dinamikleri tersine çevirmek durumundayız. Kuşkusuz bu bir anti-turist/turizm çağrısı değil. Hatta tam aksine, misafirperverliğin turistlerden, göçmenlere, zorlayıcı koşullarda yerlerinden olanlara kadar

⁵ Bauman 'konukseverlik' kavramını sözlük anlamıyla değil, derin bir teorik arka plandan süzdüğü bir anlamla kullanır. İlgili teorik arka plan, Kant'ın *Ebedi Barış* (1991) metniyle ete kemiğe bürünen kozmopolit konukseverlik; Levinasçı koşulsuz konukseverlik ve Derridacı bir *aporia* olarak konukseverlik kavramlarını içerir. Bu hususta etraflı bir değerlendirme için bkz. (Erayman, 2022: 46-73).

genişletilme ve çeşitlendirilmesi çağrısıdır. Bunun oldukça zorlu bir görev olduğu açıktır ancak Baumancı düşünceden mülhem başka bir seçeneğin olmadığı da aşıkardır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Bauman, Z. (1996a), From Pilgrim to Tourist, (Eds.Stuart Hall and Paul du Gay), *Cultural Identity*, s.18-35, New York: Sage Publications.
- Bauman, Z. (1996b), *Tourists and Vagabonds: Heroes and Victims of Postmodernity*, Reihe Politikwissenschaft / Political Science Series No. 30, Vienna.
- Bauman, Z. ve Franklin, A. (2003), The Tourist Syndrome: An Interview With Zygmunt Bauman, *Tourist Studies*, 3(2), s.205-217. DOI: 10.1177/ 1468797603041632
- Bauman, Z. (2010), *Etiğin Tüketiciler Dünyasında Bir Şansı Var mı?*, (Çev. Funda Çoban ve İnci Katırcı), Ankara: De Ki Basım Yayın.
- Bauman, Z. (2010b). *Sosyolojik Düşünmek*, (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2012), *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*, (Çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2017), *Modernlik ve Müphemlik*, (Çev. İ. Türkmen). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2018a), *Avrupa: Bitmemiş Bir Macera*, (Çev. Akin Emre Pilgir), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2018b), *Modernite, Kapitalizm, Sosyalizm: Küresel Çağda Sosyal Eşitsizlik*, (Çev. F. Doruk Ergun), Ankara: Say Yayınları.
- Bauman, Z. (2018c), *Retrotopya*, (Çev. Ali Karatay), İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Bauman, Z. (2018d), *İskarta Hayatlar: Modernite ve Safraları*, (Çev. Osman Yener), Ankara: Can Yayınları.
- Bauman, Z. (2018e), *Akışkan Yaşam*, (Çev. Akin Emre Pilgir), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2018f), *Kapımızdaki Yabancılar*, (çev.Emre Barca), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Brown, W. (2011), *Yükselen Duvarlar Zayıflayan Egemenlik*, (Çev. Emine Ayhan), Metis Yayınları.
- Bulut, Y. ve Kulu Bay, S. (2023), COVID-19 Pandemisi Sürecinde Kırılgan Grup Olarak Sığınmacılara Yönelik Uygulanan Politikalar. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(26), 719-730.
- Cavanaugh, W.T. (2008), Migrant, Tourist, Pilgrim, Monk: Mobility and Identity in a Global Age, *Theological Studies*, 69(2), s.340-356. <https://doi.org/10.1177/004056390806900206>
- Douglas, M. (2017). *Saflık ve Tehlike: Kirlilik ve Tabu Kavramlarının Bir Çözümlemesi*, (çev. Emine Ayhan), İstanbul: Metis Yayınları.
- Erayman, İ.O. (2022), *Göç Olgusunun Felsefi Sosyolojisi: Baumancı Bir Perspektif*, İstanbul: DBY Yayınları.
- Erayman, İ.O. ve Çağlar, A.B. (2022), Hospitality in Times of COVID-19: An Evaluation in the Context of the Baumanian Concept of Hospitality, *Hospitality & Society*, 12(1), s.73-94. https://doi.org/10.1386/hosp_00048_1

- Gheasi, M., Nijkamp, P. ve Rietveld, P. (2011), Migration and Tourist Flows, (Eds. Matias, Á., Nijkamp, P., Sarmiento, M.), *Tourism Economics*, s.111-126, Berlin: Physica-Verlag HD.
https://doi.org/10.1007/978-3-7908-2725-5_8
- Güldalı Şatıroğlu, P. ve Buz, S. (2021), Küreselleşme, Hareketlilik ve Sosyal Hizmet: "Düzensiz" Göç ve Ulusötesi Sosyal Hizmet Uygulaması, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(2), s.699-722. <https://doi.org/10.16953/deusosbil.819141>
- Hall, C. M., ve Williams, A. M. (2002), Conclusions: Tourism-Migration Relationships, (Eds. Hall, C. M., & Williams, A. M. (eds.), *Tourism and migration: New Relationships Between Production and Consumption* s. 277-289, Dordrecht: Kluwer.
- Jacobsen, M. H. ve Marshman S. (2008), Bauman's Metaphors: The Poetic Imagination in Sociology, *Current Sociology*, 56(5), s.798-818. <https://doi.org/10.1177/0011392108093836>
- Kant, I. (1991), The Perpetual Peace: A Philosophical Sketch, (ed. H.S. Reiss, translated by H. B. Nisbet), *Kant: Political Writings*, Cambridge University Press, pp. 93-130.
- Kanmodi, K. K. ve Kanmodi, P. A. (2020), COVID-19 Stigmatisation: A Devil and a Deep Blue Sea, *Population Medicine*, 2(10), <https://doi.org/10.18332/popmed/121098>
- Korstanje, E. M. (2020), Passage from the Tourist Gaze to the Wicked Gaze: A Case Study on COVID-19 with Special Reference to Argentina, (Eds. B. George and Q. Mahar), *International Case Studies in the Management of Disasters*, s. 197-212), Bingley: Emerald Publishing.
- Koyuncu, A. A. ve Günerigök M. (2019), *Bauman ve Postmodernite*, İstanbul: Çizgi Kitabevi.
- Lindquist, J.A. (2009), *The Anxieties of Mobility : Migration and Tourism in the Indonesian Borderlands*, Hawai: University of Hawai'i Press.
- Outhwaite, W. (2020), *Transregional Europe*, Bingley: Emerald Publishing.
- Salazar, N.B. (2022), Labour Migration and Tourism Mobilities: Time to Bring Sustainability into the Debate, *Tourism Geographies*, 24(1), s.141-151. <https://doi.org/10.1080/14616688.2020.1801827>
- Salazar, N. B. (2017), The Cosmopolitanization of Tourism: An Afterthought, (Eds. R. Shepherd), *Cosmopolitanism and Tourism: Rethinking Theory and Practice*, s. 187-194. Lexington: Lexington Books.
- Salazar, N. B., ve Glick Schiller, N. (2014), *Regimes of mobility: Imaginaries and relationalities of power*, London: Routledge.
- Schiller, N. G. ve Salazar, N.B. (2013), Regimes of Mobility Across the Globe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(2), s.183-200. DOI:10.1080/1369183X.2013.723253
- Sirkeci, İ. ve H. Cohen, J. (2015), Hareketlilik, Göç, Güvensizlik. *İDEALKENT*, 6(15), s.8-21.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/idealkent/issue/36755/418719>
- Sirkeci, İ. ve Yüceşahin, M.M. (2020), Coronavirus and Migration: Analysis of Human Mobility and the Spread of Covid-1., *Migration Letters*, 17(2), s.1-20. <https://doi.org/10.33182/ml.v17i2.935>
- Tekin, F. (2022), Göçmenlere Yönelik Algının Oluşmasında Teritoryal Sınır Anlayışının Rolü. *İnsan ve Toplum*, 12(1), s.1-21. DOI: 10.12658/M0640
- Urry, J. (2000), *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-first Century*, London: Routledge.
- Urry, J. (2012), Social Networks, Mobile Lives and Social Inequalities., *Journal of Transport Geography*. 21, s.24-30. <https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2011.10.003>
- UNWTO (2009), *Tourism and Migration – Exploring the Relationship between Two Global Phenomena*. World Tourism Organization.

-
- Ünalp Çepel, Z. (2020), Neoliberalizmin Kovid-19 Testi ve Avrupa Birliği: Dezavantajlı Gruplar Örneği. *Ulisa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 4(1), s.33-50.
- Waldenfels, B. (2010), *Yabancı Fenomenolojisi*, (çev. Mesut Keskin), İstanbul: Avesta Kitap.
- Welten, R. (2015), Hospitality and Its Ambivalences: On Zygmunt Bauman, *Hospitality and Society*, 5(1), s.7-21. https://doi.org/10.1386/hosp.5.1.7_1
- Williams, A.M. ve Hall C.M. (2000), Tourism and Migration: New Relationships Between Production and Consumption. *Tourism Geographies*, 2(1), 5-27. <https://doi.org/10.1080/146166800363420>
- Xu, J., Sun, G., Cao, W., Fan, W., Pan, Z., Yao, Z. ve Li, H. (2021), Stigma, Discrimination, and Hate crimes in Chinese-speaking World amid Covid- 19 Pandemic, *Asian Journal of Criminology*, 16(1), s.51-74. <https://doi.org/10.1007/s11417-020-09339-8>

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 301-317, doi: 10.11616/asbi.1395703

“Gezsen Anadolu’yu” Tanıtım Filminin Kültürel İmgeleri*

Cultural Imagery of the “Gezsen Anadolu’yu” Promotional Film

Şeyma DUMANLI¹ ID, İpek BİRKON² ID, Ahmet KÖROĞLU³ ID

Geliş Tarihi (Received): 24.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 08.01.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Bu çalışma, “Go Türkiye” resmî sitesinin “YouTube” platformu üzerinden yayımladığı “Gezsen Anadolu’yu” başlıklı tanıtım filminin somut ve somut olmayan kültürel miras unsurlarının göstergebilimsel analiz yöntemi ile çözümlenmesini amaçlamaktadır. Araştırmanın örneklemini bu tanıtım filmi oluştururken amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme tekniği kullanılmıştır. Göstergebilimsel analiz yöntemi araştırmanın metodolojisinde temel alınmış ve Saussure'nin modeli çerçevesinde gösterge, gösteren ve gösterilen bağları analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda, tanıtım filminde somut kültürel mirası temsil eden 33 kesit ve somut olmayan kültürel mirası temsil eden 20 kesit belirlenmiştir. Elde edilen göstergelerin analizi neticesinde, Türkiye'nin inanç turizmi ve kültür turizmi gibi turizm türlerine odaklanarak kültürel ve tarihi dokusunu somut kültürel miras olarak yansıttığı, ayrıca geleneksellik, el sanatları, zanaatlar, yöresel ürünler ve gastronomik unsurları bir bütünlük içinde somut olmayan kültürel miras olarak sergilediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tanıtım Filmi, Somut Kültürel Miras, Somut Olmayan Kültürel Miras, Göstergebilim

&

Abstract: This study aims to analyze, using the semiotic analysis method, the tangible and intangible cultural heritage elements of the promotional film titled "Gezsen Anadolu'yu", released on the YouTube platform by "Go Türkiye" official website. The sample of the research is constituted by this promotional film, and the technique of criterion sampling, a method of purposive sampling, has been employed. The semiotic analysis method was adopted as the fundamental methodology of the study, and within Saussure's model, the contexts of sign, signifier, and signified were analyzed. As a result of the study, 33 segments representing tangible cultural heritage and 20 segments representing intangible cultural heritage were identified in the promotional film. The analysis of the obtained signs revealed that the film, by focusing on tourism types such as religious tourism and cultural tourism, reflects Turkey's cultural and historical elements as tangible cultural heritage. Additionally, it was found that the film collectively showcases elements of tradition, handicrafts, artisanship, regional products, and gastronomy as intangible cultural heritage.

Keywords: Promotional Film, Tangible Cultural Heritage, Intangible Cultural Heritage, Semiotics

Atıf/Cite as: Dumanlı Ş., Birkon İ., Köroğlu A. (2024). “Gezsen Anadolu’yu” Tanıtım Filminin Kültürel İmgeleri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 301-317. doi: 10.11616/asbi.1395703

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu araştırma 8-12 Kasım 2023 tarihleri arasında gerçekleştirilen V. Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuş ve kongre özet bildiri kitabında basılmış bildirinin genişletilmiş halidir.

¹ Öğr. Gör. Dr., Şeyma Dumanlı, Harran Üniversitesi, seymadumanli@harran.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Öğr. Gör., İpek Birkon, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, ipek.birkon@nisantasi.edu.tr.

³ Prof. Dr., Ahmet Köroğlu, Balıkesir Üniversitesi, akoroglu@balikesir.edu.tr.

1. Giriş

Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne göre kültürel miras sayılan alanlar: anıtlar, yapı toplulukları ve sitler olarak belirlenmiştir. Somut olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nde, somut olmayan kültürel miras; *“toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler -ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekanlar”* şeklinde tanımlanmaktadır (T.C. Resmî Gazete). Turizm tanıtım filmleri, bu öğeleri bir destinasyonun çekiciliğini artırmak için kullanmaktadır. Bu öğelerin nasıl temsil edildiği ve hangi anlamlara geldiği konusu ise turizm endüstrisi için önemlidir.

Turizm, ulusal ekonomilere büyük katkıda bulunan bir endüstri haline gelmiştir. Ülkeler ve şehirler, potansiyel ziyaretçilere kendilerini tanıtmak için çeşitli tanıtım stratejileri benimsemektedirler. Bu stratejilerin en yaygını ve etkilişi hiç şüphesiz turizm tanıtım filmleridir (Demirci, 2023). Turizm reklamları, seyahat potansiyeli veya seyahat planları olanları hedeflemek amacıyla tasarlanmış mesajları iletmek için kullanılan pahalı, yüksek uzmanlık gerektiren bir iletişim biçimidir. Turizm reklamları, bilgi toplamak için yazılı bilgilere güvenen insanların sayısının azalması nedeniyle bilgi kaynakları olarak giderek daha önemli hale gelmektedir (Riley ve Doren, 1992). Bu filmler, destinasyonların kimliğini, tarihini, kültürünü ve doğal güzelliklerini gözler önüne sererken, aynı zamanda somut ve somut olmayan kültürel miras öğelerini de vurgulamaktadırlar. Ancak bu öğelerin temsili, sadece basit bir gösterimden ibaret değildir; sembolik, kültürel ve sosyolojik birçok unsuru barındırmaktadır. Turizm sektöründe iletişim oldukça kritik bir konudur (Naghizadeh, 2021). Turistlerin deneyim satın aldığı düşünüldüğünde turizm, soyut ürünlerin satıldığı bir sektördür. Bu deneyimi satın alırken, potansiyel turistlere çeşitli ürünleri sunmak için bazı öğelere ve bu öğeler aracılığıyla onların bekledikleri deneyimi seçmelerine yardımcı olacak çok sayıda işaret ve bilgiye ihtiyaçları bulunmaktadır. Turistlerin seçtikleri destinasyon hakkında oluşturduğu algı ve beklentilerin gerçekliğe ne kadar uygun olduğu, bu destinasyonun tanıtımında kullanılan semiyotik dilin dürüstlüğü, samimiyeti ve doğruluğuna bağlıdır. Yani, destinasyonun tanıtımında kullanılan dilin, turistlere sunulan deneyimin gerçekliği ile uyumlu olması gerekmektedir. Bu, turistlerin güven duymalarını ve doğru bir tercih yapmalarını sağlamaktadır (Kolcun, Kot ve Grabara, 2014).

İnsanlar, izledikleri bir dizi veya filmdeki mekanları, manzaraları ya da kültürel etkinlikleri gördüklerinde, bu yerleri birebir deneyimleme arzusu duymaktadırlar. Bu arzu, turistleri bir destinasyon hakkında daha fazla bilgi edinmeye ve o yere seyahat etmeye yönlendirmektedir. Medyada gösterilen bu yerler, izleyicilere bu destinasyonları ziyaret etme nedeni sağlamakta veya zaten var olan bir ilgiye ek bir değer katmaktadır (Niziol, 2009). Bu durum, turistlerin bir yer hakkındaki algısını değiştirebilir, ona daha fazla değer verebilir veya onun orada daha uzun süre kalmaya karar vermesine neden olabilir. Turizm tanıtımları, turizm sezonunun belirli bir mevsime bağlı olmaktan çıkmasına da yardımcı olabilir, çünkü insanlar medyada gördükleri bir yeri herhangi bir zamanda ziyaret etmek isteyebilir. Ancak, tanıtımlar sadece insanların seyahat etme isteklerini canlandırmakla kalmaz, aynı zamanda turistik destinasyonların pazarlama stratejilerinde de önemli bir rol oynar. Dolayısıyla, bir turist potansiyel bir destinasyon hakkında bilgi ararken hem medya tarafından sunulan imaja hem de destinasyonun kendi pazarlama ve tanıtım faaliyetlerine maruz kalır. Bu etkileşim, turistlerin “Neden bu belirli destinasyonu ziyaret etmeliyim?” sorusuna cevap aramasına neden olmaktadır (Sezerel ve Taşdelen, 2016). Tanıtım filmleri ve turistik cazibe merkezlerinin pazarlama stratejileri arasındaki bu etkileşimli ilişki, modern turizm endüstrisinin dinamiklerini şekillendirmekte ve turistlerin seyahat kararlarını nasıl aldıklarına dair derinlemesine bir anlayış sağlamaktadır (Naghizadeh, 2021). Bu doğrultuda çalışmanın amacı “Gezsen Anadolu’yu” tanıtım filminde kullanılan görsel, sözel ve kültürel sembollerin analizi yoluyla, filmdeki anlam oluşturma süreçlerini derinlemesine inceleyerek, kültürel temsilleri ve iletileri anlamak için göstergebilimsel teori kapsamında tanıtım filminde yer alan somut ve somut olmayan kültürel miras unsurlarını açıklamaktır.

2. Literatür

Turizmde göstergebilimsel analiz yöntemiyle yapılan çalışmaların temelinde Echtner (1999) bulunmaktadır. Echtner'in (1999) yaptığı öncül çalışma, göstergebilimsel analizin turizme nasıl

uygulanabileceği hakkında araştırma olanaklarına dikkat çekmektedir. Bu çalışma, turizm tanıtımının nasıl işlediğinin anlaşılması için üç kritik başlığı gündeme getirmektedir. Bunlar; destinasyon, turizm tanıtım araçları ve potansiyel turisttir. Bu temel araştırma, turizmin farklı bileşenlerini birleştiren geniş kapsamlı bir model önermektedir. Modelde, turizmi tanıtan materyaller, destinasyon ile potansiyel turist arasında bir köprü görevi görmektedir. Modele göre, potansiyel turist, turistik tanıtımlar ve bir destinasyonun imajı sayesinde seyahat kararlarını vermektedir. Destinasyon, rekabetçi bir ortamda tercih edilmek için doğru tanıtımı yapmaya odaklanır. Bu tanıtımlar, broşürler, rehberler ve medya aracılığıyla birçok işaret ve imajla sunulur. Bu sayede turistler, destinasyonların imajlarına bakarak bir değerlendirme yaparlar. Naghizadeh’in (2021) turizm araştırmalarında göstergebilimsel yöntemin daha sık kullanılması gerektiğini ifade ederek, turizm pazarlamasının, destinasyonları tanıtmak için göstergebilimsel bir dil kullandığını vurgulamaktadır. Bu göstergebilimsel dil, turistik yerlerin ne sunabileceğini göstermek için işaretler ve görsellerle destinasyonları tanımlamaktadır. Kültür ve miras turizmi için kullanılan fotoğrafların analizinin gerçekleştiği bu çalışmanın sonucunda göstergebilimsel yaklaşımın, pazarlamacılara fotoğrafların turistler üzerindeki olası etkisini daha iyi anlamaları için bir araç sağladığını, bu fotoğrafların sadece basit görseller olmadığını, aynı zamanda turistlerin bir destinasyona nasıl baktığı ve onu nasıl algıladığı konusunda güçlü mesajlar taşıdığını göstermektedir.

Göstergebilimsel analizin, turizm alanında; afişler (Oruç Civelek ve Türkay, 2018), tanıtım filmleri (Civelek, 2021; Demirci, 2023; Ardıç Yetiş, 2020), reklam metinleri (Gençyürek Erdoğan, 2015; Karaçor ve Erdoğan, 2017), sosyal medya gönderileri (Aylan, 2020; Duran, Erdem ve Konaklıoğlu, 2022) ve diziler (Alkaya ve Mutlu Öztürk, 2023; Şahin, Uygun ve Sipahi, 2021) üzerinden yapılan çalışmalarda kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmalardaki temel noktalar: (1) Söz konusu tanıtım araçlarının, potansiyel turistler üzerinde nasıl bir etki yarattığını anlamak, (2) Farklı kültürlerden gelen turistlerin aynı materyali farklı şekillerde yorumlayabileceği göz önünde bulundurularak, bu materyallerdeki mesajların farklı kültürel ve sosyal katmanlara nasıl hitap ettiği analiz etmek ve (3) Analiz sonuçlarına dayanarak, destinasyonların ve turistik işletmelerin daha etkili pazarlama ve tanıtım stratejileri geliştirmelerine yardımcı olmaktır.

Pennington ve Thomsen (2010), araştırmada, göstergebilimin turizm çalışmalarında faydalı bir şekilde kullanılabileceğini belirtmektedirler. Turistik yerleri ve aktiviteleri “nesnelere” olarak, bu yerlerin fotoğraflarını veya tanımlarını “işaretler” olarak ve bu işaretleri gören potansiyel turistlerin bu işaretlerden ne anladığını “yorum” olarak tanımlayan C. S. Peirce’in bir modeli ile yola çıkarak, göstergebilimsel analiz, bir turist deneyimini, bir simge haline gelmiş bir binayı ve bir oyuncağı temsil eden üç fotoğraf üzerine uygulanmıştır. Araştırmada sonuç olarak pazarlamacıların, temsillerin özelliklerinin ilgili ve olası etkileri hakkında bilinçli kararlar almalarına yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Aynı zamanda, temsilleri sabit ve tek tip olarak değil, sürekli bir süreçte çeşitli ve dinamik bileşenler olarak algılama eğiliminden kaçınmak gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Sezerel ve Taşdelen (2016), turistik destinasyonların sembolik temsillerini ve bu temsillerin oluşum süreçlerini detaylı bir şekilde ele almışlardır. Özellikle, araştırmalarında turizm tanıtım materyalleri üzerinden Türkiye'nin sembolik rekabet stratejilerini incelenmiştir. Bu kapsamda yapılan analizler, Türk turizm tanıtım videolarının kendine özgü bir “öz-oryantalizm” bakış açısıyla nasıl şekillendiğine odaklanmıştır. Araştırmada vurgulanmış olan nokta, Türkiye'nin tanıtım stratejisinin, Batı ve Doğu kültür değerlerini dengeleyerek bir araya getirme amacına yönelik olduğudur.

Öztürk ve Çivici (2018) çalışmalarında, UNESCO'nun somut olmayan kültürel miras kategorisine aldığı değerlerin, Türkiye turizm tanıtım posterlerinde nasıl ve hangi şekilde temsil edildiğini anlamak için göstergebilim yöntemini kullanmıştır. Araştırma sonucunda tanıtımlarda somut olmayan kültürel miras unsurlarına yeterince yer verilmemesi eleştirilmiştir.

Özkan ve Hassan (2021) internet üzerinde kültür turları sunan Ankara'daki seyahat firmalarının tanıtım görsellerini göstergebilimsel analiz yöntemiyle değerlendirmeyi amaçlamışlardır. Sonuç olarak, kültürel turizmin sadece tarihsel yapılarla ya da mimari ile kısıtlı olmadığı, turistik yerin kültürünü şekillendiren diğer faktörlerin de tanıtımda kritik bir rol taşıdığı görülmüştür. Ek olarak, her bir seyahat firmasının

kültürel turizmin farklı bir yüzüne vurgu yaptığı ve bu vurguyu tanıtım görsellerinde belirginleştirdiği saptanmıştır.

Hunter (2016) araştırmasında, çevrimiçi fotoğraflar aracılığıyla Seul'un nasıl temsil edildiğini incelemekte ve bu temsilin basılı broşürlerde ve rehber kitaplarında bulunan geleneksel imajla nasıl bir ilişkisi olduğunu değerlendirmektedir. Ayrıca, farklı online arama motorlarından (Naver, Google, Baidu) elde edilen verilerle Seul'un destinasyon imajını göstergebilim yoluyla analiz etmeyi amaçlamıştır. Sonuç olarak, farklı çevrimiçi platformların, Seul'u farklı yollarla temsil ettiği gözlemlenmiştir. Ayrıca, bireylerin online platformlarda paylaştığı kişisel seyahat deneyimleri, Seul'un genel imajını zenginleştirdiği ve turizmin etkisini arttırdığı saptanmıştır.

3. Yöntem

Turistik destinasyonların etkili bir şekilde tanıtılabilmesi için, genellikle genişletilmiş pazarlama stratejileri içerisinde yer alan fiziksel kanıtlara başvurulur. Bununla birlikte, dergiler, el ilanları, broşürler ve afişler gibi basılı tanıtım araçlarıyla beraber tanıtım filmleri, videolar ve diğer görsel dokümanlar da turizm pazarlamasında kritik bir rol oynamaktadır (Şahin, Uygun ve Sipahi, 2021: 240). Bu kapsamda, "GoTürkiye.com" platformu, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından oluşturulan resmi bir turizm tanıtım platformudur. Bu platformun amacı, Türkiye'nin turizm potansiyelini ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtarak ülkeye turist çekmek ve turizm gelirlerini artırmaktır. Bu platform, Türkiye'nin doğal güzelliklerini, tarihi ve kültürel zenginliklerini, geleneksel lezzetlerini ve turistik cazibelerini tanıtmak üzere hazırlanan bir dizi tanıtım materyalini içermektedir. Bu materyaller arasında web sitesi, sosyal medya hesapları, tanıtım filmleri, broşürler, afişler gibi çeşitli görsel ve yazılı içerikler bulunmaktadır. Türkiye'nin kültürel mirası, doğal güzellikleri ve tarihi zenginlikleri "goturkiye.com" platformu aracılığıyla uluslararası turistlere aktararak, ülkeye olan ilgiyi artırmak ve turizm sektörünü desteklemek amaçlanmaktadır (istanbul.ktb.gov.tr). Bu bağlamda, çalışmanın temel amacı "Gezsen Anadolu'yu" tanıtım filminde yer alan somut ve somut olmayan kültürel miras unsurlarının göstergebilimsel analizinin yapılmasıdır. Araştırmanın temel amacı doğrultusunda yanıt aranacak sorulara aşağıda yer verilmiştir:

- 1- "Gezsen Anadolu'yu" tanıtım filminde hangi somut kültürel miras unsurlarına yer verilmiştir?
- 2- Göstergebilimsel olarak "Gezsen Anadolu'yu" tanıtım filminde yer alan somut kültürel miras unsurlarının yaptıkları göndermeler nelerdir?
- 3- "Gezsen Anadolu'yu" tanıtım filminde hangi somut olmayan kültürel miras unsurlarına yer verilmiştir?
- 4- Göstergebilimsel olarak "Gezsen Anadolu'yu" tanıtım filminde yer alan somut olmayan kültürel miras unsurlarının yaptıkları göndermeler nelerdir?
- 5- "Gezsen Anadolu'yu" tanıtım filminde yer alan ses unsurlarının yaptıkları göndermeler nelerdir?
- 6- "Gezsen Anadolu'yu" tanıtım filminde yer alan renk unsurlarının yaptıkları göndermeler nelerdir?

Bu çalışmanın örneklemini olarak 25 Mayıs 2023 tarihinde "Go Türkiye" resmî sitesinin "YouTube" platformu üzerinden "Gitmediğin yerleri keşfetmenin, tatmadığın yemekleri tatmanın tam zamanı! #GezsenAnadoluyu" sloganı ile yayımladığı 2 dakika 12 saniyelik "Gezsen Anadolu'yu" başlıklı tanıtım filmi belirlenmiştir. Araştırma kapsamında bu tanıtım filminin seçilmesinin sebebi ise turizmi canlandırma ve tanıtım faaliyetlerini gerçekleştirme amacıyla yayımlanmış olan en güncel tanıtım videosu olmasıdır. Nitel araştırmalar, çeşitli felsefi ve kuramsal altyapılara dayanarak, genelde sonuçları yaygınlaştırma amacı gütmeyen, spesifik bir durumu ayrıntılı olarak inceler. Bu sebeple araştırmanın örneklemini seçilirken amaçlı örnekleme yöntemlerinden biri olan ölçüt örnekleme tekniği tercih edilmiştir. Ölçüt örnekleme, önceden belirlenen birtakım kriterleri karşılayan her bir durumun ele alınmasına dayanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 140). Tanıtım filminde Türkiye'nin doğal güzellikleri, tarihi değerleri, geleneksel yemek kültürü, el sanatları, doğa sporları gibi pek çok değere yer verilmiştir. Bu çalışmada ise ölçüt olarak somut ve somut olmayan kültürel miras unsurlarına odaklanılmıştır. Kültürel miras, bir topluluğun tarihini, değerlerini ve kimliğini yansıtan öğeler bütünüdür. Somut miraslar; tarihi binalar, anıtlar ve fiziksel eserler

gibi elle tutulabilir öğeleri içerirken, somut olmayan miraslar; gelenekler, ritüeller, halk dansları ve hikâyeler gibi maddi olmayan kültürel öğeleri kapsamaktadır (Oğuz, 2013). Tanıtım filmindeki somut ve somut olmayan kültürel miras unsurları söz konusu kavramların tanımlarından yola çıkılarak ortaya konmuştur. Bu doğrultuda, tanıtım filminde yer alan toplam 112 kesitten; somut kültürel miras unsurlarını temsil eden 33, somut olmayan kültürel miras unsurlarını temsil eden 20 kesit saptanmıştır. Kesitler, tanıtım filmindeki akış sırası ile analize tabi tutulmuştur. Elde edilen kesitlerin analizinde tanıtım filminde yer alan derin anlam düzlemlerine ulaşılmak istenildiği için nitel araştırma yöntemlerinden göstergebilimsel analizden faydalanılmıştır.

Göstergebilim, bireyler arasında gerçekleşen iletişimde, sözlü, yazılı ve görsel iletişim yöntemleriyle iletilen mesajların çözümlenmesini (Çulha, 2011: 412) amaçlayan bir model yöntemidir. Bu yöntem, bu anlamların altında yatan tüm kültürel değerleri açığa çıkarmayı hedeflemektedir (Mikhaeil ve Baskerville, 2019: 3-4). Göstergebilim, çeşitli tanımlamalar içermesine rağmen, bu tanımlamaların ortak özelliklerini bir çatı altında toplayabilmek mümkündür. Bu disiplin, olaylara farklı perspektiflerden bakmayı mümkün kılmaktadır. Anlamın nasıl inşa edildiğini ve yüzeysel anlamın ötesindeki derin anlamı ortaya koymaya yönelmektedir. Nitekim, anlamlı bir bütünü parçalara ayırarak çözümlenmeyi mümkün kılmakta ve bu parçalar arasındaki anlamsal ilişkileri saptamaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, gösterge, gösteren ve gösterilen arasındaki ilişkiyi sistemli bir biçimde incelemeye olanak tanımaktadır (Civelek, 2020: 773). Bu çalışma, göstergebilimin kurucularından biri olan Saussure'un modelini temel almaktadır. İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure, göstergebilim alanında çeşitli çalışmalar yapmış ve ardından gelen araştırmacılar üzerinde etkisi olmuştur. Saussure'a göre, her gösterge; görüntü, nesne veya sesin “gösteren” kısmı (gösterenin fiziksel boyutu) ile temsil ettiği kavram, yani “gösterilen” kısmı (gösterenin kavramsal boyutu) olmak üzere iki unsurdan oluşur. Göstergebilim bağlamında “gösterge”, sözcük, görüntü veya anlam üreten herhangi bir nesne olabilir. Saussure'a göre, dildeki gösteren ve gösterilen arasındaki ilişki rastlantısal, yapay ve nedensizdir. Bu nedenle, göstergelerin anlamlarının öğrenilmesi gereklidir (Bakır, 2008: 206). Saussure modeli, anlamın gösterge, gösteren ve gösterilen düzleminde okunmasını sağlamaktadır. Gösterge, fiziksel olarak var olan nesneyi veya durumu işaret ederken, gösterilen zihinsel çağrışımları temsil etmektedir. Bu bağlantı, gösterge ve gösterilen arasındaki anlamsal çıkarımları ortaya koymaktadır (Civelek ve Türkay, 2019: 965). Bu doğrultuda, çalışmada “Gezsen Anadolu’yu” tanıtım filminde yer alan somut ve somut olmayan kültürel miras unsurlarının kesitleri belirlenmiş ardından da Saussure'nin modeli kapsamında gösterge, gösteren ve gösterilen bağlamında çözümlenmiştir.

Göstergebilimsel çözümlenme, bilimsel bir araştırma metodudur ve bu tür çalışmalarda geçerlilik ve güvenilirliğin sağlanması büyük önem taşır (Akerson, 2006: 103). Nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenilirliğin belirlenmesinde etkili olan faktörler inandırıcılık, aktarılabirlik, tutarlılık ve teyit edilebilirliktir (Merriam, 2018: 200-220). Bu araştırmada, tanıtım filmi çalışmanın yazarları tarafından detaylı bir şekilde incelenmiş, bulgular karşılaştırılmış ve analiz edilmiştir. Yazarlar tarafından, tanıtım filminden elde edilen kesitlere yönelik belirlenen göstergeler tartışılarak nihai sonuca varılmıştır. Bulguların doğru ve anlaşılır bir şekilde aktarılmasına özen gösterilmiştir. Araştırma sonuçları, elde edilen bulgulara dayanarak sunulmuş ve bu sunumda tutarlılık sağlanmıştır.

4. Bulgular ve Yorum

4.1. Tanıtım Filminin Genel Değerlendirmesi

“Gezsen Anadolu’yu”, Türkiye'nin çeşitli destinasyonlarından kareler sunan bir turizm tanıtım filmidir. Tanıtım filminde destinasyonların önemli çekicilik unsuru olabilecek antik yerleşimlere, kalıntılara, müzeler, etkinliklere ve gastronomik öğelere, “Gezsen Anadolu’yu” isimli şarkı eşliğinde yer verilmektedir. Yöreye özgü somut ve somut olmayan kültürel mirası yansıtırken film aynı zamanda Türkiye'deki doğal güzellikleri içerisinde barındırmaktadır. Müzikle birlikte ekranda akan kareler müzikteki sözlerle uyum içerisinde ilerlemektedir. Filmde Anadolu'nun çeşitliliği ve zenginliği belirgin bir

şekilde öne çıkarılmaktadır. Bu çeşitliliği temsil eden göstergeler, bölgeye özgü turistik çekiciliği ve kültürel derinliği bir arada sunmaktadır. Film, farklı demografik grupları ve farklı ilgi alanlarını hedef alarak, Anadolu'nun zengin ve çeşitli turistik potansiyelini sergilemeye çalışmaktadır.

Tanıtımda bir senaryo veya bir hikâyeye anlatım yapmak yerine, müzikle izleyicinin dikkatini çekmek hedeflenmiştir. "Gezsen Anadolu'yu" şarkısının sözleri, Anadolu'nun doğal güzelliklerini, kültürel değerlerini ve coğrafi çeşitliliğini övgüyle anlatmaktadır. Şarkı, Anadolu'nun çeşitli yönlerini vurgularken, Anadolu'ya duyulan sevgi ve hayranlık duygusunu ifade etmektedir. Şarkının sözleri, Anadolu'nun sakin doğasını, billur ırmaklarını, buzdan kaynaklarını ve topraklarını öne çıkararak bu bölgenin güzelliklerini yüceltmektedir. Ayrıca şarkı, Anadolu'nun farklı mevsimlerinin ve iklimlerinin değişikliğini vurgulamaktadır. Baharın, yazların ve kışların her birinin ayrı bir güzelliği olduğunu ifade etmekte ve Anadolu'nun her mevsimde benzersiz bir cazibeye sahip olduğunu anlatmaktadır. Bu sözlerin, Anadolu'ya olan bağlılığı ve bu bölgeyi keşfetme arzusunu yansıttığı, Anadolu'nun doğal ve kültürel zenginliklerini kutlayan bir övgü niteliği taşıdığı söylenebilir. Şarkının sözleri, Anadolu'nun güzelliklerini ve özgünlüğünü vurgulayarak dinleyiciye bir yolculuk ve keşif hissi uyandırmaktadır.

Tanıtım filminde destinasyona veya vurgulamak istediği unsura göre kullanılan renklerde farklılıklar bulunmaktadır. Ancak genel olarak sıcak tonlara yer verilmektedir. Bunun yanında Türkiye'nin önemli turizm potansiyelini oluşturan deniz, sahil ve bunlara yönelik etkinliklerin sunulduğu sahnelerde mavi tonları hakimdir. Birkaç karede ise güneş ışığı, günbatımı gibi yine sıcak tonlar vurgulanmıştır. Sıcak renkler; sıklıkla enerji, coşku ve tutkuyu sembolize etmektedir. Bu renkler, turizmin eğlenceli ve canlı yönlerini vurgulamak için kullanılabilir. Aynı zamanda sıcak renkler; sıcak hava, güneşli günler ve dinamik etkinliklerle ilişkilendirilir. Mavi renkler; sıklıkla deniz, gökyüzü ve su ile ilişkilendirilir. Bu nedenle deniz kıyısı ve su temalı sahnelerde mavi renklerin hâkim olması, su sporları ve plaj aktivitelerine vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda mavi renkler, huzur, dinginlik ve ferahlık hissi uyandırabilir (Mazlum, 2011). Güneş ışığının ve günbatımının sıcak tonları; güneşi ve sıcak hava koşullarını vurgular. Bu tonlar aynı zamanda romantizmi ve seyahatin keyfini çıkarmayı temsil edebilir. Bu renk seçimleri, izleyiciye Türkiye'nin güzel doğal manzaralarını, canlı kültürel etkinliklerini ve sıcak karşılama atmosferini anlatmayı amaçlamaktadır. Bu sebeple görüntülerde tercih edilen tonları desteklemek amacıyla birtakım renk düzenleme müdahaleleri yapılmıştır. Her renk, farklı bir tematik veya duygusal katman ekleyerek izleyiciye bir dizi deneyim sunmaktadır. Özellikle sıcak tonlar ve mavi tonların, Türkiye'nin turistik cazibesini vurgulamak için etkili bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

4.2. Tanıtım Filmindeki Somut Kültürel Miras Ögelerinin Göstergebilimsel Analizi

Tablo 1'de tanıtım filminde yer alan somut kültürel miras ögelerinin sıra numaraları, karelere denk gelen süreler, gösterge, gösteren ve gösterilenlerine yer verilmiştir.

Tablo 1: Somut Kültürel Miras Unsurları

Sıra-Süre No	Gösterge	Gösteren	Gösterilen
1 (0:08)		Anavarza antik kenti, zafer takı yapısı, tarihi kalıntılar.	Antik dönemdeki güç, antik yaşam tarzı ve mimarisi.
2 (0:10)		Adana Ulu Camii, kubbeleri ve çatısı, çeşitli ağaçlar.	Camiinin mimari güzellikleri, doğanın uyumu ve çevresiyle etkileşimi.

“Gezsen Anadolu’yu” Tanıtım Filminin Kültürel İmgeleri
Cultural Imagery of the “Gezsen Anadolu’yu” Promotional Film

3 (0:11)		Adana saat kulesi, palmiye ağaçları, binalar.	Kentin sembolü, tarihi değeri, kentsel yaşam, Akdeniz iklimi.
4 (0:30)		İznik Ayasofya Camii'nin içi, başı eşarpla örtülü bir kadın.	Hristiyanlık ve İslam'ın keşişimi, dini ve kültürel çeşitlilik, İbadet ve katılım sembolü, giyimde kültürel ifade.
5 (0:37)		Aspendos Tiyatrosu, tarihi tiyatroya bakan iki insan, yeşilin tonlarına sahip birçok ağaç, doğal alanlar.	İnsanların tarihi mekanla etkileşimi, tarihi atmosfer, doğal çevre ve dinginlik.
6 (0:46)		Nemrut Dağı Ören Yeri, Tümülüs, Antiochos ve tanrı, tanrıça heykelleri.	Arkeolojik önem, antik dönemin tanrı inançları, kültürel miras unsuru varlığı, din ve mitoloji, güç ve ihtişam, kalıcılık, estetik ve sanatsal değer.
7 (0:57)		Fırat Deresi üzerindeki Çiçivâ (Şenyuva) Köprüsü, insan, orman.	Doğa ve insan ilişkisi, mimari ve kültürel değer, keşif ve yansıma, turizm ve rekreasyon.
8 (1:00)		İrgandı Köprüsü.	Taş ve ahşabın kullanıldığı geleneksel Türk mimarisi, toplumsal etkileşim noktası.
9 (1:04)		Mardin Midyat yapıları.	Tarihi ve mimari miraslar, taş işçiliği, taşın dayanıklılığı.
10 (1:05)		Myra Antik Kenti, Kral Mezarları, antik kentte dolaşan bir kadın.	Antik dönemin yaşamı, kültürü, mimarisi, merak, keşif, seyahat, tarihin sürekliliği.
11 (1:07)		Cendere Köprüsü, köprüde yürüyen iki insan.	Kültürel miras unsurunun varlığı, insanların tarihi mekanlarla etkileşimi.
12 (1:08)		Safranbolu Kenti genel görünümü.	Tarihi koruma, kültürel zenginlik, estetik ve sanat, toplumsal yaşam, sürdürülebilir turizm.
13 (1:09)		Güneş ışığı, Göbeklitepe Ören Yeri, ören yerinin etrafında dolaşan insanlar.	Kültürel mirasın varlığı, bilim ve keşif, insanlık ve toplum, maneviyat.

14 (1:11)		Okeanos ve Tethys Mozaïği.	Mitolojik ve dini inançlar, doğa ile ilişki, evrensellik.
15 (1:13)		Zeugma Mozaik Müzesi, sütunlar, Poseidon Okeanos Tethys Mozaïği.	Antik mozaiklerin sergilendiği mekân, tarihi ve sanatsal önem, antik dönemin sanatsal ve kültürel zenginlikleri, arkeolojik önem, eğitim ve bilgilendirme.
16 (1:18)		Zeus Tapınağı yapısı, Aizanoi antik kenti, tarihi kalıntı.	Tarihin korunması, tapınma kültürü, antik dönem mimari özellikleri.
17 (1:26)		Yamaçta kurulu Rize Zilkale, vadi, manzara.	Stratejik önem, tarihi ve kültürel değer, mimari anlayış, doğal güzellik ve insan yapısı, keşif, macera, koruma ve sürdürülebilirlik.
18 (1:28)		Ceyhan Ovası'na hâkim konumda Adana Yılan Kalesi, surlar, burçlar.	Stratejik önem, tarihi ve kültürel değer, mimari anlayış, doğa ve insan yapısı, güç ve iktidar.
19 (1:30)		Sakarya/Taraklı genel görünümü.	Bölgenin coğrafi özellikleri, yerleşim yerleri, doğal güzellikler, yerel yaşam, mimari tarzlar.
20 (1:33)		Galata kulesi, köprü, binalar, deniz.	Tarihi ve kültürel bir sembol, İstanbul'un karakteri, kültürel çeşitlilik.
21 (1:37)		Edirne Meriç Köprüsü, Meriç Nehri, gün batımı.	Tarihi ve kültürel bir yapının varlığı, doğa ve tarihin etkileşimi, Batı ile Doğu'nun tarihi ve kültürel bağları.
22 (1:37)		Karlarla kaplı alanlar, Kars Ani Harabesi.	Dayanıklılık, kültürel miras unsuru varlığı, durgunluk.
23 (1:44)		İçerisinde antik kalıntıların ve sütunların bulunduğu Kleopatra Havuzu.	Tarihi bir geçmiş, antik dönem, eski medeniyetler, mimari, sanat ve estetik.
24 (1:47)		Pamukkale travertenleri, travertenlerin arkasında Hierapolis antik kentinin tarihi kalıntıları.	Karma mirasın varlığı, doğal güzellikler, antik dönem yaşamı.

“Gezsen Anadolu’yu” Tanıtım Filminin Kültürel İmgeleri
Cultural Imagery of the “Gezsen Anadolu’yu” Promotional Film

25 (1:51)		Peri Bacaları, Karlarla kaplı Göreme Milli Parkı ve Kapadokya.	Coğrafi güzellikler, tarihi geçmiş, sakinlik, keşif, mevsimsel değişim.
26 (1:52)		Topkapı Sarayı İftariye Köşkü, gün batımı, İstanbul manzarası.	Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihi ve kültürel zenginliği, İstanbul’un eşsiz güzellikleri, huzur.
27 (1:54)		Balıköl, burada yürüyen ve göle bakan kadın, gölün kenarında ağaçlar.	Kutsallık, doğal güzellikler, kültürel ve dini çeşitlilik, içsel huzur, anlam arayışı.
28 (1:55)		Van Akdamar Adası Kilisesi, çevresinde çeşitli ağaçlar, Van gölü.	Kültürel miras, doğa ve estetik, dini ve kültürel çeşitlilik, keşif ve turizm.
29 (1:56)		Mevlâna Müzesi, Mevlana Dergahı’nın kubbeleri, minare, Yeşil Kubbe (Kubbe- Hadra).	Maneviyat, mimari ve sanat, dini ve kültürel sembolizm, kültürel miras, toplumsal ve dini etkileşim.
30 (1:57)		Diyarbakir Ulu Camii, revak, insanlar.	İslam kültürü, toplumsal etkileşim, kültürel zenginlik.
31 (1:59)		Mavi gökyüzü, elektrik telleri, ağaçlar, Kasımiye Medresesi.	Tarihi eserlerin günümüzle kesişimi, tarih, kültür, mimari.
32 (2:01)		Kaunos Kral Mezarları (Muğla).	Antik dönem mezarları, taş işçiliği, arkeolojik miras.
33 (2:09)		Artvin Tekkale Manastırı, sırt çantalı bir erkek.	Seyahat, keşif, ziyaret; dini ve kültürel açıdan önemli bir yapının varlığı, insan ve kültürel miras ilişkisi, turizm.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tanıtım filmindeki Gösterge 1’de Adana Saat Kulesi’nin kentin sembolü olarak görülmesi, bu kuleyi gördüğümüzde, hemen Adana’nın akla gelmesi anlamına gelmektedir. Bu yapı kentin uzun tarihine ve köklü geçmişine tanıklık eden bir yapıdır. Kule ve çevresi, şehirdeki insanların buluşma noktası ve etkinlikleri düzenlediği bir mekân olarak kullanılabilir. Ayrıca görselde yer alan palmiye ağaçları, bölgenin iklimi ve coğrafi konumunu açıkça ifade etmek için kullanılmıştır. Gösterge 2’de Adana Ulu Camii’nin mimari güzelliğini ve doğa ile uyumunu yansıtmaktadır. Burada doğa ile insan yapımı yapılar arasındaki denge ve uyumun önemi vurgulanmaktadır. Gösterge 3’te Anavarza Antik Kenti’nde bulunan zafer takı yapısı, antik dönemdeki zaferleri ve tarihi izleri simgelerken döneme ait kültürel öğeleri ve mimariyi vurgulamaktadır. Gösterge 4’te Cendere Köprüsü bulunmaktadır. Bu gösterge, insanların kültürel mirası koruma ve tarihi mekanlarla etkileşimde bulunma çabalarını vurgulayarak kültürel değeri yansıtmaktadır. Gösterge 5’te Galata Kulesi odak noktadır ve İstanbul’un sembolü niteliğindedir. Genel açıdan

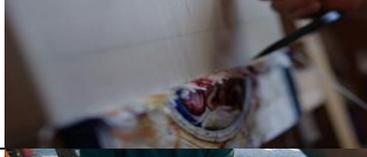
bakıldığında İstanbul'un benzersiz karakterini ifade etmektedir. Gösterge 6'da İstanbul'un tarihi ve coğrafi olarak önemli bir kavşakta olması, İmparatorluğun başkenti olmasının verdiği değer, Topkapı Sarayı İftariye Köşkü görseli ile belirtilmektedir. Gösterge 7'de yer alan Kleopatra Havuzu, antik dönemin izlerini, tarihi değerleri ve estetik güzelliği vurgulamaktadır. Gösterge 8'de yer alan Pamukkale ve Hierapolis, doğanın ve tarihin birleştiği bir bölgeyi vurgulayarak karma bir mirasın varlığını göstermektedir. Gösterge 9'da Aizanoi antik kentinde bulunan Zeus Tapınağı; tarihi ve kültürel mirası koruma çabalarını, antik dönem tapınma kültürünü ve mimariyi yansıtmaktadır. Gösterge 10'da Sakarya/Taraklı ana odak notasıdır. Burada bölgenin coğrafi ve kültürel özelliklerini, yerel yaşam ve mimari tarzları göstererek bölgenin tanıtımını yapmak hedeflenmiştir. Gösterge 11'de Meriç Köprüsünün günbatımındaki görüntüsü yer almaktadır. Burada, kültürel öneme sahip bir yapının, doğa ile etkileşimini ve farklı kültürlerin bulunduğu bir bölgenin özelliği yansıtılmaktadır. Gösterge 12'de geleneksel Türk mimarisinin bir örneği olan Irgandı Köprüsü yer almaktadır. Bu köprü, insanların buluşup etkileşimde bulunduğu bir mekân simgelemektedir. Gösterge 13'te İznik Ayasofya Camii'si yer almaktadır. Bu gösterge; dinler arası geçişleri, dini ve kültürel çeşitliliği, ibadetin sembolizmini ve giyimdeki kültürel ifadeyi yansıtmaktadır. Hristiyanlık ve İslam'ın keşiştiği bir mekânı temsil etmektedir. Gösterge 14'te yer alan Aspendos Tiyatrosu, tarihi bir mekânın atmosferini, doğal çevreyi ve insanların bu mekanla etkileşimini vurgulayarak bir tarihi deneyimi yansıtmaktadır. Gösterge 15'te yer alan Kaunos Kral Mezarları; antik dönemin mezarlarını, taş işçiliğini ve arkeolojik mirası vurgulayarak tarihi ve kültürel bir mesaj iletmektedir. Gösterge 16'da Myra Antik Kenti, Kral Mezarları'nın önünde yürüyen bir kadın yer almaktadır. Burada antik dönemin izlerini, tarih ve kültürün sürekliliğini ve keşif arzusunu yansıtılmaktadır. Safranbolu'nun genel görünümüne yer verilen gösterge 17; kültürel zenginliği, estetik ve sanatı, toplumsal yaşamı ve tarihi koruma ile turizmin bir arada varlığı, sürdürülebilir turizmi temsil etmektedir. Gösterge 18'de Mevlâna Müzesi ve dergâhın yapıları, maneviyatı ve dini bir bağlamı yansıtmaktadır. Kubbe, minareler ve yeşil kubbe, mimari ve sanatsal önemi temsil etmektedir. Mevlevilik, kültürel mirasın bir parçasını temsil etmektedir. Balıklıgöl'ün yer aldığı gösterge 19'da doğal güzelliklerin yanında kültürel ve dini çeşitliliği ifade etmektedir. Ziyaretçilerin farklı inançlar ve kültürlerden geldiği bir mekânı temsil etmektedir. Göle bakan kadın, içsel huzur arayışını sembolize edebilir, bu mekânın ziyaretçiler için bir ruhsal sığınak olduğunu vurgulamaktadır. Gösterge 20'de Göreme Milli Parkı ve Kapadokya, Peri Bacaları'na yer verilmektedir. Bu görsel, coğrafi güzellikleri, tarihi zenginliği, sakinliği ve doğal çevreyi vurgulayarak ziyaretçilere keşif ve huzur sunan bir yerin özelliklerini yansıtmaktadır. Gösterge 21'de yer alan Göbeklitepe ile kültürel mirasın korunması, insanların tarihe olan bağlılığını yansıtmak hedeflenmiştir. Ayrıca bilimsel keşif, insanlık ve maneviyat vurgulanmaktadır. Gösterge 22'de Van Akdamar Adası Kilisesi'ne yer verilmiştir. Kilise ve göl, dini ve kültürel çeşitliliği yansıtarak farklı inançları ve kültürleri bir araya getiren unsurlar olarak gösterilmiştir. Bu mekânın, keşif ve turizmin bir hedefi olarak insanların ilgisini çekmesi hedeflenmiştir. Gösterge 23'te Diyarbakır Ulu Camii'nin İslam kültürünün bir yansıması olarak görülebilir. İnsanlar camii çevresinde toplumsal etkileşimi temsil etmekte, insanların toplandığı bir alanı göstermektedir. Gösterge 24'te Mardin Midyat yapılarına yer verilmiştir. Mardin Midyat'ın yapıları, tarihi ve mimari mirası temsil etmektedir. Yapılardaki taş işçiliği, dayanıklılığı ve geleneksel el sanatlarının önemini vurgulamaktadır. Gösterge 25'te Kasımiye Medresesi yer almaktadır. Kasımiye Medresesi ve elektrik telleri, tarihle günümüz arasındaki dengeyi ifade etmektedir. Gösterge genel olarak tarihi ve kültürel mirası, modernizmin etkilerini, doğal çevreyi ve mimariyi yansıtmaktadır. Gösterge 26'da Kars Ani Harabesi odak notadır ve dayanıklılığı, kültürel miras unsurlarının varlığını ve durgunluğu temsil etmektedir. Karlarla kaplı alanlar, çevrenin zorlu koşullara rağmen ayakta kalmasını ve dayanıklılığını simgelemektedir. Gösterge 27'deki Nemrut Dağı Ören Yeri arkeolojik açıdan büyük öneme sahiptir. Buradaki heykeller antik dönemin tanrı inançlarını, antik dönemin gücünü ve ihtişamını yansıtarak kültürel mirası göstermektedir. Gösterge 28'de Okeanos ve Tethys Mozaik'i'ne yer verilmiştir. Mozaik'in temaları, antik mitoloji ve dini inançları yansıtarak kültürel mirası temsil etmektedir. Ayrıca mozaik, kültürlerin benzer inançlarına vurgu yaparak evrensellik kavramını ifade etmektedir. Gösterge 29'da yer alan Zeugma Mozaik Müzesi antik dönemin tarihini, sanatını, kültürel mirasını ve arkeolojik önemini yansıtmaktadır. Gösterge 30'da Artvin Tekkale Manastırı'na yer verilmektedir. Sırt çantalı erkek figürü, seyahat edip yeni yerler keşfetmeyi ve kültürel mirası ziyaret etmeyi sembolize etmektedir. Görsel, insanların kültürel mirasa olan ilgisini ve ilişkisini

göstermektedir. Gösterge 31’de odak nokta Ceyhan Ovası’na hâkim konumda Adana Yılan Kalesi’dir. Bu, stratejik önemi, tarihi ve kültürel değeri temsil etmektedir. Gösterge 32’de Zilkale’nin yamaçta kurulu olması, stratejik bir avantajı temsil etmekte ve tarihsel olarak bu bölgenin savunma amacıyla kullanıldığını göstermektedir. Kale, tarihi ve kültürel bir değeri temsil eder ve geçmişin izlerini taşır. Ayrıca görsel, vadi ve çevresindeki doğal güzellikleri vurgulamaktadır. Kale, doğal çevre ile insan yapısının etkileşimini gösterir, aynı zamanda insanların doğayı nasıl kullanarak inşa ettiğini yansıtmaktadır. Gösterge 33’te Fırat Deresi Üzerindeki Çiçiva (Şenyuva) Köprüsü’ne yer verilmektedir. Köprü’nün üstünde bir insan durmaktadır. Köprü, doğa ile insan yapısının etkileşimini göstermektedir. Aynı zamanda ulaşımı kolaylaştırmak için inşa edilmiş bir yapıdır. Köprü, bölgenin kültürel mirasının bir parçasıdır ve tarihi bir geçmişi temsil etmektedir.

4.3. Tanıtım Filmindeki Somut Olmayan Kültürel Miras Ögelerinin Göstergebilimsel Analizi

Tablo 2’de tanıtım filminde yer alan somut olmayan kültürel miras ögelerinin sıra numaraları, karelere denk gelen süreler, gösterge, gösteren ve gösterilenlerine yer verilmiştir.

Tablo 2: Somut Olmayan Kültürel Miras Unsurları

Sıra-Süre No	Gösterge	Gösteren	Gösterilen
1 (0:38)		Geleneksel kıyafetlerle halk oyunu oynayan insanlar, davul çalan erkek, zurna çalan erkek, geleneksel mimariye sahip ev, ahşap tirabzan.	Geleneksel kültür ve birliktelik, kültürel etkinlik ve eğlence, müzik ve dans, geleneksel mimari, ahşap işçiliği.
2 (0:40)		Siirt Büryan Kebabı, tırnak pide, domates, biber söğüş, meze, ahşap masa.	Yöresel gastronomik unsur, taze malzemelerin kullanımı, başlangıç olarak meze kültürü.
3 (0:53)		Karadeniz yöresine ait geleneksel kıyafet giymiş bir kadın, el örmesi sırt sepeti, çay tarlası.	Karadeniz Bölgesi’nin kültürel ve doğal mirası, geleneksel kıyafet, el sanatları, tarım.
4 (0:55)		Bakır sahan içinde tahta kaşık ile peyniri uzatılan kuymak, bakır sahanın altında ahşap bir altlık, erkek eli, bulutlarla kaplı dağ manzarası, yeşil doğa.	Yöresel gastronomik unsur, yerel malzeme kullanımı, doğal güzellik.
5 (0:59)		Halı dokuma tezgâhı, kirkit, halı dokuyan bir insan eli, dokunan bir halı.	Geleneksel el sanatının yaşatılması, Zanaatkarlık ve insan emekçiliği, kültürel zenginlik.
6 (1:35)		Tavla oynayan iki erkek, tavla, ince belli bardakta yarısı içilmiş çay, küçük boyutta ahşap masa ve sandalye.	Geleneksel masa oyunu kültürü, sosyal etkileşim ve keyifli zaman geçirme, kültürel bağlamda içecek ve ortam, rekabet.

7 (1:39)		Geyik desenli el dokuması duvar kilimi, bitki, çiçek ve geometrik motifler, kırmızı, mavi ve kahverengi tonları, eski tahta tavanlı ve beyaz duvarlı kerpiç ev, yarısı açık eski ahşap bir kapı.	Geleneksel el sanatı, geleneksel ev mimarisi ve iç dekorasyonu, doğadan ilham alan renkler ve motifler.
8 (1:41)		Bakır sini tepsi üzerinde yöresel ve doğal kahvaltı, bakır tava içinde kavurmalı yumurta, tahta kaşık, petek bal, doğal kaymak, yöresel peynir, zeytin, çeşitli reçeller, iki tane ince çay dolu ince belli çay bardağı, altlığı ve çay kaşığı, tandır ekmeği.	Zengin kahvaltı kültürü, geleneksel pişirme teknikleri, doğal malzemeler, çay kültürü.
9 (1:42)		Beyaz bir tabak içinde çeşitli baklavalar, fıstıklı baklava, şöbiyet, fıstık dürüm, toz fıstık.	Türk tatlılarının çeşitliliği, geleneksel tatlı kültürü, fıstığın kullanımına vurgu.
10 (1:43)		Beyaz bir tabak içinde künefe dilimi, bir kaşık ve bir çatal ile peynirinin uzatılması, toz fıstık, ahşap masa.	Türk tatlıların çeşitliliği, geleneksel tatlı kültürü, lezzet ve kontrast.
11 (1:43)		Bakır tepsi içinde çiğköfteler, maydanoz, ahşap masa.	Türk mutfağının çeşitliliği, geleneksel lezzet, geleneksel sunum, doğal ve taze malzemeler, kültürel bir deneyim.
12 (1:44)		Bursa Kebabı (İskender kebab), közlenmiş biber, dilim domates, yoğurt, kızgın tereyağı döken bir insan eli, beyaz tabak, ahşap masa, servis peçetesi üzerinde çatal ve bıçak, masada oturan bir insan silüeti.	Türk mutfağının çeşitliliği, geleneksel lezzet, geleneksel sunum, taze sebze ve yoğurt dengesi, kültürel deneyime davetkar bir ortam.
13 (2:02)		Kars eski kaşarı, göbek kaşarı, çeçil peyniri, dilimlenmiş kaşar, ahşap sunum tahtaları, ahşap masa, etnik desenli sedir, çift kollu zırh ile kaşar kesen erkek.	Türk peynir kültürünün zenginliği, yöresel çeşitlilik, geleneksel üretim yöntemi, geleneksel sunum ve mobilyalar.
14 (2:04)		Cam bir şişeden cam bir kaşeye dökülen zeytinyağı, ahşap altlık, siyah zeytin, içi zeytinyağı dolu şişelerin dizili olduğu silüet şeklindeki ahşap raflar, zeytin yağı şişesini tutan insan eli.	Zeytinyağının doğallığı ve saflığı, doğal atmosfer, üretim süreci, tüketici ilişkisi.
15 (2:04)		Fındık brandası üzerine serilmiş kabuklu fındıklar, yukarıdan dökülen fındıklar, yeşil çimen.	Fındığın doğallığı ve tazeliği, fındık hasadının önemi, doğal çevre, yöresel ürün.
16 (2:05)		Taneleri dökülmemiş fıstık salkımı, fıstık ağacı dalları, yeşil ağaç yaprağı, gün ışığı.	Fıstığın doğallığı ve tazeliği, yöresel ürün, fıstık hasadının hazırlığı, doğal çevre ve canlılık.

“Gezsen Anadolu’yu” Tanıtım Filminin Kültürel İmgeleri
Cultural Imagery of the “Gezsen Anadolu’yu” Promotional Film

17 (2:06)		Krem rengi taban üzerine, kırmızı, mavi ve sarı tonları ile yapılmış lale, çiçek ve dal motiflerinden oluşan ipek bir kumaş.	Türk el sanatının önemi ve çeşitliliği, ipek kumaşın estetiği, geleneksel motifler, işçiliğin önemi.
18 (2:06)		Bakır el işlemeciliği, bir elinde çekiç bir elinde keski ile bakır vazo işleyen bir erkek, arka planda flu şekilde görülen bakırcı dükkânı.	Geleneksel Türk bakır el işçiliği, El işlemeciliğinin zarafeti, zanaatkarın ustalığı, geleneksel atölye atmosferi.
19 (2:06)		Çeşitli Erzurum Oltu Taşı Tesbihleri, beyaz alt fon, tesbihlerin dizili olduğu flu şekilde görülen raflar.	Değerli taşın çeşitliliği ve sanatsal değeri, geleneksel el sanatı çeşitliliği, sergileme düzeni.
20 (2:07)		Altın renginde ve işlemeli Urfa Akıtması, kadın bileği, bileğe Urfa akıtmasını takan bir çift insan eli, altın yüzüklerin var olduğu flu şekilde görünen kuyumcu tezgâhı.	Geleneksel Türk el sanatı ve takı tasarımının sergilenmesi, geleneksel tasarım, geleneksel giyim tarzı ve sergileme yöntemi.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Gösterge 1’de geleneksel kıyafetlerle geleneksel halk oyunu performansının yine geleneksel müzik aletleri ile tamamlandığı aynı zamanda kültürel birlikteliğe ve kimliği de ifade ettiği görülmektedir. Tamamlayıcı bir unsur olarak da yörenin geleneksel mimarisini yansıtmak adına arka planda bir ev görseli dikkat çekmektedir. Gösterge 2’de yöresel bir gastronomik ürün olan Siirt Büryan Kebabı, ahşap bir masada tüketime hazır bir şekilde sunulmaktadır. Ürünün sonumu ve yan ürünlerin arka planda kullanımında geleneksel ürünlerle desteklendiği ve Türk mutfak kültüründe yemekle birlikte gelen mezelere de dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda Türk mutfak kültürünün zenginliğine ve geleneksel lezzetlerin önemine de vurgu yapılmaktadır. Gösterge 3’te Karadeniz Bölgesi’nin kültürel ve doğal mirasını temsil eden bir gösterge yer almaktadır. Geleneksel kıyafet, el sanatları ve tarım, bu bölgenin sosyal ve ekonomik dokusunu yansıtmaktadır. Gösterge 4’te geleneksel bir yemek olan kuymak, doğal malzemelerle yine doğal bir ortamda sunulmaktadır. Bu gösterge, doğanın ve geleneksel yemek kültürünün bütünlüğünü temsil etmektedir. Gösterge 5’te geleneksel halı dokuma sanatının önemini ve değerini yansıtarak, kültürel mirasın ve bu el sanatının yaşatılmasına vurgu yapmaktadır. Ayrıca, halı dokuma sanatının insan emeği ile icra edildiği ve kültürel zenginliğin bir parçası olduğunu da belirtilmektedir. Gösterge 6’da tavla oyununu ve bu oyunun insanlar arasındaki sosyal etkileşimini yansıtmaktadır. Ayrıca, geleneksel bir masa oyunu olan tavlının keyfi ve rekabetçi özelliklerinin yanı sıra insanlar arasındaki bağların güçlenmesine ve kültürel mirasın devam ettirildiğine de vurgu yapılmaktadır. Gösterge 7’de geleneksel ev yaşamının, el sanatlarının ve doğadan ilham alan motiflerin birleşimi olan duvar halısı yer almaktadır. Bu gösterge, aynı zamanda geleneksel evlerin mimari yapısını ve iç dekorasyonunu da vurgulamaktadır. Gösterge 8’de geleneksel ve doğal bir Türk kahvaltısı gösterilmektedir. Bu gösterge, Türk kahvaltısının çeşitliliğini ve doğallığını yansıtarak kültürel zenginliği vurgulamaktadır. Türk kahvaltısı aynı zamanda birlik, beraberlik ve sosyal ilişkilerin kurulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Gösterge 9’da Türk tatlılarının çeşitliliğine, geleneksel lezzetlerin önemine ve fıstığın lezzetine vurgu yapılmaktadır. Gösterge 10’da Türk mutfağının tatlı mirasının önemli bir parçası olan künefeye yer verilmiştir. Künefe, peynir ve şerbetin muhteşem bir uyumla buluştuğu lezzetli bir geleneksel tatlıdır. Gösterge 11’de Geleneksel bir Türk lezzeti olan çiğköftenin lezzetli görüntüsü ve sunumuna vurgu yapılmaktadır. Taze ve canlı görüntüsü ile sunumunda ahşap masa ve geleneksel bir sunum tekniğinin kullanılması kültürel bir deneyime vurgu yapmaktadır. Gösterge 12’de geleneksel Türk yemeği olan Bursa Kebabı (İskender Kebab) sunumuna yer verilmiştir. Pek çok lezzetin bileşiminden oluşan bu geleneksel lezzet ahşap masa ve doğal sunumu ile geleneksel bir atmosfer sunulmuş ve yemeğin tadını çıkarmak için davetkar bir ortam oluşturulmuştur. Gösterge 13’te geleneksel peynirin çeşitliliğine dikkat çekmektedir. Ahşap sunum tahtaları, ahşap masa ve etnik desenli

sedir ile geleneksel bir atmosfer oluşturularak bu unsurlar içerisinde Türk peynir kültürünün zenginliğine vurgu yapılmıştır. Gösterge 14'te zeytin yağının üretim, sunum ve tüketim süreçlerine vurgu yapılmaktadır. Göstergede doğal bir atmosfer oluşturulmuş ve ürünün doğallığına vurgu yapılmıştır. Gösterge 15'te kabuklu fındıkların branda üzerine serilmesi, fındık hasadının bir parçasını göstermektedir. Doğal bir atmosfer ile aktarılan bu yöresel ürünün doğallığına vurgu yapılmaktadır. Gösterge 16'da taneleri dökülmemiş fındık salkımı, fındıkların hasat için hazır olduğunu, ağacın sağlıklı olduğunu ve doğanın canlı olduğunu belirtmektedir. Bu gösterge, fındık üretiminin doğal sürecini vurgulayarak tarımın doğal ve sürdürülebilir bir faaliyet olduğunu da göstermektedir. Gösterge 17'de ipek kumaşın estetik değeri, detaylı motifler ve renk uyumu sanatın zenginliğine göstermektedir. Ayrıca, geleneksel Türk motifleri ve sembollerini taşıyan bu kumaşlar Türk kültürünün ve sanatının zenginliğini yansıtarak kültürel bir deneyim sunmaktadır. Gösterge 18'de geleneksel Türk bakır işçiliğinin zarafeti ve ustalığı vurgulanmaktadır. Bakır işlemeciliği, Türk kültürünün ve el sanatlarının önemli bir parçasıdır. Bu sanat, ustaların becerileri ve yılların tecrübesi ile birleşerek estetik ve işlevselliği bir araya getirmektedir. Bu gösterge, bu önemli zanaatın kültürel mirastaki yerine de vurgu yapmaktadır. Gösterge 19'da Erzurum Oltu Taşı tesbihlerini ve sergilendikleri ortamı gösterilerek bu değerli el sanatına vurgu yapılmaktadır. Erzurum Oltu Taşı, Türk kültürünün önemli bir parçası olarak vurgulanırken bu tesbihler geleneksel el sanatlarının önemli bir örneğidir. Bu gösterge, bu sanatın zenginliğini ve çeşitliliğini yansıtarak kültürel bir deneyim sunmaktadır. Son olarak, gösterge 20'de geleneksel Urfa Akıtması bileziklerin kullanımına vurgu yapılarak bu önemli takının kültürel değeri yansıtılmıştır. Türk el sanatı ve takı tasarımının önemli bir parçası olan bu bilezikler, zarafetleri ve geleneksel tasarımlarıyla geleneksel Türk giyiminin ve takı kültürünün bir parçası olduğu vurgulanmaktadır. Bu gösterge, kültürel mirası ve el işçiliğini vurgulayarak kültürel bir deneyim sunmaktadır.

5. Sonuç

Tanıtım filmi yapımında görsel ve atmosferik etkilerin bilinçli bir şekilde kullanıldığı ve izleyicilere Türkiye'nin çeşitli yönlerini ve mevsimlerini göstermeyi amaçladığı açıkça görülmektedir. Renk seçimleri, iklim, tarih, doğa ve turizm gibi çeşitli temaları ve duygusal tonları yansıtmak için kullanılmıştır. Gezen Anadolu'yu tanıtım filmindeki somut kültürel miras öğelerine yönelik göstergelere bakıldığında, ağırlıklı olarak sıcak renk tonları kullanılırken, Türkiye'de dört mevsimin yaşandığına vurgu yapmak hedeflenmiş ve farklı hava koşullarında mekanlar gösterilmiştir. Tarihi öneme sahip mekanların çoğunda sıcak kahverengi tonları tercih edilmiştir. Yapıların bulunduğu bölgelerin iklim özelliklerine ve turizm çekiciliğine göre bazen yeşil, bazen kahverengi, bazen mavi tonlar ön plana alınmış; bazı görsellerde ise güneş ışığı veya kar vurgusu yapılmıştır. Türkiye'nin dört mevsim yaşandığı vurgusu yapmak için farklı hava koşullarında mekanlar gösterilmiştir. Böylece, izleyicilere Türkiye'nin her mevsimdeki turistik cazibesini sunmak hedeflenmiştir. Tarihi öneme sahip mekanların çoğunda kahverengi tonların tercih edilmesi, tarihi ve antik atmosferi vurgulamayı amaçlamaktadır. Kahverengi tonları, geçmişe yönelik nostaljik bir his uyandırmakta ve bu mekanların tarihi zenginliğini yansıtmaktadır. Yapıların bulunduğu bölgelerin iklim özelliklerine ve turizm çekiciliğine göre renk seçimi yapılmıştır. Örneğin, yeşil tonları doğal güzellikleri ve doğa turizmini, mavi tonlar deniz kenarındaki bölgeleri ve tatil destinasyonlarını temsil edebilir. Bu, izleyicilere Türkiye'nin farklı turistik deneyimlerini sunmayı amaçlamaktadır. Güneş ışığı veya kar vurgusu, belirli yapıların bulunduğu mekanlardaki atmosferi ve hava koşullarını vurgulamak için kullanılmıştır. Güneş ışığı, sıcaklığı ve ferahlığı çağrıştırırken, kar vurgusu ise soğuk iklimi ve kış turizmini yansıtmaktadır.

Tanıtım filminde yer alan somut olmayan kültürel miras unsurlarına bakıldığında geleneksel halk oyunu, geleneksel müzik ve müzik aletleri, el sanatları, geleneksel lezzetler, yöresel ürünler gibi kültürel kimliği ve toplumsal değerleri ifade eden göstergelere rastlanmıştır. Bu unsurların yansıtılma şekline bakıldığında geleneksel atmosferin, geleneksel sunum tekniklerinin ve doğal ortamın kullanıldığı dikkat çekmektedir. Tanıtım filmin yer alan somut olmayan kültürel miras unsurlarının kullanımında doğal ortamlarının ve geleneksel özelliklerinin ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Örneğin; halk oyunları göstergesinde geleneksel kıyafetler, geleneksel müzik aletleri ve arka planda geleneksel mimari öğelerin kullanılması

kültürel kimliğin yansıtılması açısından güzel bir örnek teşkil etmektedir. El sanatları ve zanaatlarına yönelik unsurlarda ise yine geleneksel üretim teknikleri ve doğal üretim ve sunum alanlarında kesitlere yer verilmiştir. El sanatları, bir bölgenin tanıtımına katkıda bulunarak turizmi ve ekonomik kalkınmayı desteklemektedir. Turistik alışverişte elde edilen özgün ürünler, turistlere benzersiz deneyimler sunarken, aynı zamanda bir ülkenin turizm çekiciliğini artırarak yeni turistlerin ilgisini çekmektedir. Bu bağlamda, tanıtım filmlerinde farklı bölgelerin öne çıkan el sanatlarına yer verilmesi oldukça önemlidir. Bunların yanı sıra zengin Türk mutfağının yansıtılması açısından gösterilen gastronomik unsurlarda ise sunum alanlarında kesitlere yer verilmiştir. Bunların yanı sıra zengin Türk mutfağının yansıtılması açısından gösterilen gastronomik unsurlarda ise genellikle sıcak renk tonları, ahşap masa üzerinde tüketime hazır bir şekilde yansıtılması ve bazı kesitlerde ise ait olduğu yörenin doğası ile özdeşleştirilmesi bu unsurların doğallığına vurgu yaparken aynı zamanda davetkar bir sunum sergilendiği görülmektedir. Tanıtım filminde seyirciye yansıtılan bazı unsurlar, belirli bir bölgeye yönelik niteliklerinden dolayı tescilli ve coğrafik işaret almış ürünlerdir. Örneğin; Giresun tımbul fıncığı coğrafi işaretli, Antep fıstığı menşesi adı ile Gaziantep iline tescilli, Ayvalık zeytinyağı menşesi adı ile Balıkesir iline tescilli ürünler içerisinde yer almaktadır. Bu ürünlerin coğrafi kökeni ve özellikleri daha belirgin bir şekilde ortaya konulmalıdır. Bu durum ürünlerin benzersizliğini ve kalitesini vurgulayarak turistlerin ilgisini çekecektir. Bunların yanı sıra, tanıtım filmindeki göstergelerin sadece görsel olarak değil, aynı zamanda turistlerin bu kültürel miras unsurlarıyla etkileşimde bulunabilecekleri deneyimler olarak sunulması önemlidir. Örneğin, halk oyunlarına katılım imkânı, el sanatları atölyeleri ya da festivaller gibi etkileşim ve deneyim sunulması fayda sağlayabilir. Tanıtım filmi içerisinde gösterilen unsurlar hakkında bilgiler sunulabilir ve filmin sonunda izleyicilerin web sitesi veya sosyal medya platformları aracılığıyla sorularını sorması veya deneyimlerini paylaşması için iletişim kanalları sağlanabilir. Her bir deneyimin izleyiciye nasıl erişilebileceği ve ne tür bir deneyim sunacağı daha ayrıntılı bir şekilde açıklanabilir. Tanıtım filmlerinde temel amaç, kısa süre içerisinde en etkili ve akılda kalıcı unsurları izleyiciye sunarak oraya gitmeye teşvik etmektedir. Bu bağlamda, farklı bölgelerin kültürel mirasının dengeli bir şekilde temsil edilmesi teşvik edilmelidir.

Araştırmada, belirtilen mekanların sadece fiziksel özellikleriyle sınırlı olmadığı, aynı zamanda tarihi, sosyal ve kültürel bağlarla da önemli anlamlar barındırdığı vurgulanmaktadır. Bu, kültürel mirasın ve insanların düşünce yapısının daha derinlemesine kavranmasına olanak tanımaktadır. Her bir mekân ve nesne, kendi içinde birçok hikâyeye ve değeri barındırmaktadır. Bir mekânın veya nesnenin yalnızca fiziksel özellikleriyle değil, toplumsal bellekteki yerini ve insanların yaşamlarındaki rolünü de ele almak önem arz etmektedir. Bu tür göstergebilimsel analizler, hikâyeye ve değerlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Yani, görsellerin derin anlamlarını ve kültürel değerlerini açığa çıkarmayı sağlamaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, görsel öğelerin altındaki derin anlamları ve kültürel değerleri ortaya çıkarırken, mekanların ve nesnelerin yaşayan tarihsel ve kültürel belgeler olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, görsel iletişimin karmaşıklığını anlamaya ve görsellerin nasıl anlamlar taşıdığına daha net görülmesine katkıda bulunmaktadır. Bu araştırma, göstergebilimsel analizin kültürel ve sanatsal çalışmalarda kullanılmasının anlamlı sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir. Görsel sembollerin incelenmesi, kültürel değerlerin anlaşılmasına ve iletişimin daha derin katmanlarına ulaşılmasına yardımcı olabilir. Özellikle turizm sektörü için bu tür göstergebilimsel analizler, pazarlama stratejilerinin ve içerik üretiminin daha etik ve dengeli bir şekilde yapılabilmesi için önemli içgörüler sunabilir.

Bu araştırma, “Gezsen Anadolu’yu” başlıklı tanıtım filminde yer alan somut ve somut olmayan kültürel miras unsurlarının göstergebilimsel teori kapsamında gösterge, gösteren ve gösterilen çerçevesinde ele alınması ve tanıtım filminde yer alan renk ve ses unsurunun da akış içerisindeki geçişleri ve vermek istediği iletilerin irdelenmesiyle sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda, ilerideki çalışmalara örnek teşkil etmesinin yanı sıra diğer tanıtım filmlerindeki unsurların farklı bir perspektif ile ele alınması önerilebilir. Bununla birlikte, tanıtım filminde verilen mesajların ve kullanılan sembollerin izleyici üzerinde nasıl bir etki bıraktığı ve farklı kültürler bağlamında verilmek istenen mesajda değişikliklerin olup olmayacağına araştırılması da gelecek çalışmalara öneri olarak sunulabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.
The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.
The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%40), Yazar-3 (%20)
Conceiving the Study: Author-1 (%40), Author-2 (%40), Author-3 (%20)
Veri Toplanması: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%40), Yazar-3 (%20)
Data Collection: Author-1 (%40), Author-2 (%40), Author-3 (%20)
Veri Analizi: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%40), Yazar-3 (%20)
Data Analysis: Author-1 (%40), Author-2 (%40), Author-3 (%20)
Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%40), Yazar-3 (%20)
Writing Up: Author-1 (%40), Author-2 (%40), Author-3 (%20)
Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%40), Yazar-2 (%40), Yazar-3 (%20)
Submission and Revision: Author-1 (%40), Author-2 (%40), Author-3 (%20)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Alkaya, S. ve Öztürk, H. M. (2023), Film Etkili Turizm Kapsamında “Zeytin Ağacı” Dizisinin Göstergebilimsel Bir Analizi (A Semiotic Analysis of The “Another Self” Series In The Scope of Film Effective Tourism). *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 11(1), s.467-483.
- Ardıç Yetiş, Ş. (2020), Azerbaycan Turizm Tanıtım Filminin Göstergebilimsel Analiz Yöntemiyle İncelenmesi, (Ed.: O. İçöz, M. Uysal, M. Tuna ve A. Başoda), *MTCON'20 Kıtalararası Turizm Yönetimi Konferansı Bildiriler Kitabı*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Aylan, S. (2020), Seyahat Acentelerinin Sosyal Medya Paylaşımlarının Göstergebilimsel Analizi: Konya İli Örneği. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 7 (4), s.689-714.
- Bakır, U. (2008), Göstergebilimsel Analiz, (Ed.: A. B. Göksel ve B. Gültekin), *Medya Analizleri*, s.201-228, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Civelek, M. (2020), Göstergebilimin Kuramsal Açından İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma, *Alanya Akademik Bakış*, 4(3), s.771-784.
- Civelek, M. (2021), Korku Çekiciliğinin Tatil Pazarlamasında Kullanılmasına Yönelik Göstergebilimsel Analiz: “Cinnetten Bir Köşe Örneği”, *AHBVÜ Turizm Fakültesi Dergisi*, 24 (1), s.116-141.
- Civelek, M. ve Türkay, O. (2019), Uzay Turizmine İlişkin Uluslararası Turizm Karikatürlerinin Göstergebilimsel Bir Analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), s.960-980.
- Çulha, O. (2011), Gösterge Bilim (Semiyotik) Tekniği Kullanılarak Kanada Fotoğraflarının İncelenmesi, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), s.409-424.
- Demirci, K. (2023), Covid 19 Pandemisi'nde Türkiye'de Turizm Reklamlarında Mesaj Stratejileri: Türkiye'de Güvenli Turizm Reklam Kampanyasının Göstergebilimsel Analizi, *Intermedia International E-Journal*, 10(18), s.38-56.
- Duran, G., Erdem, D. ve Konaklıoğlu, E. (2022), Sosyal Medyada Turistlerin İlgisini Ne Çekiyor? Türkiye-Yunanistan Destinasyonları Üzerine Göstergebilimsel Bir Analiz. *Journal Of Recreation And Tourism Research*, 9(2), s.1-13.
- Dünya Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması Sözleşmesi (1983), T.C. Resmî Gazete, 17959, 14 Nisan 1983.
- Echtner, C. M. (1999), The Semiotic Paradigm: Implications For Tourism Research. *Tourism Management*, 20(1), s.47-57.

- Erkman Akerson, F. (2006), *Göstergebilime Giriş*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Gençyürek Erdoğan, M. (2015), *Turizm Reklamlarında Yaşam Tarzlarının İnşası: Göstergebilimsel Çözümleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hunter, W. C. (2016), The Social Construction of Tourism Online Destination Image: a Comparative Semiotic Analysis of The Visual Representation of Seoul, *Tourism Management*, 54, s.221-229.
- İstanbul İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2023), <https://istanbul.ktb.gov.tr/TR-288365/turkiyenin-global-turizm-tanitim-platformu-goturkiyecom-.html>. (Erişim Tarihi: 13.09.2023).
- Karaçor, S. ve Erdoğan, M. G. (2017), Reklamlarla İnşa Edilen Farklı Yaşam Tarzları: Turizm Reklamları, *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, s.15-34.
- Kolcun, M., Kot, S. ve Grabara, J. (2014), Use of Elements of Semiotic Language in Tourism Marketing, *International Letters Of Social And Humanistic Sciences*, 15(1), s.1-6.
- Mazlum, Ö. (2015), Rengin Kültürel Çağrışımları, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31, s.125-138.
- Merriam, S. B. (2018), *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, (Çev.: S. Turan). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık.
- Mikhaeil, C. A. ve Baskerville, R. L. (2019), Using Semiotics to Analyze Representational Complexity in Social Media, *Information and Organization*, 29(4), 100271.
- Naghizadeh, R. (2021), Semiotic Analysis in Turizm, *Journal of Tourism & Sports Management*, 4(2), s.415-422.
- Niziol, A. (2009), Film Tourism as a New Way to Market a Destination, *Scientific Review of Physical Culture*, 5, s.149-156.
- Oğuz, M. Ö. (2013), Terim Olarak Somut Olmayan Kültürel Miras, *Milli Folklor*, 25(100), s.5-13.
- Oruç, C. O. C. ve Türkay, O. (2018), Türkiye Tanıtım Afişlerinin Göstergebilimsel Bir Analizi: Home Of Turkey Afişleri Örneği, *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 8(2), s.312-328.
- Özkan, N. B. ve Hassan, A. (2021), Ankara’da Faaliyet Gösteren Seyahat Acentelerinin Düzenlediği Kültür Turlarının Göstergebilimsel Analizi (Semiotic Analysis of Cultural Tours Organized by Travel Agencies Operating in Ankara). *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 9(Special Issue 5), s.61-72.
- Öztürk, G. ve Çivici, M. E. Ö. (2018), Küyerelleşme Kapsamında Türkiye Turizm Tanıtım Afişlerinde Somut Olmayan Kültürel Miras Öğelerinin Kullanımı: Bir Gösterge Bilim Analiz Örneği, *Journal of Travel and Tourism Research*, (13), s.69-95.
- Pennington, J. W. ve Thomsen, R. C. (2010). A Semiotic Model of Destination Representations Applied to Cultural And Heritage Tourism Marketing, *Scandinavian Journal Of Hospitality and Tourism*, 10(1), s.33-53.
- Riley, R. W. ve Van Doren, C. S. (1992), Movies as Tourism Promotion: A ‘Pull’factor in a ‘Push’location, *Tourism Management*, 13(3), s.267-274.
- Sezerel, H. ve Taşdelen, B. (2016), The Symbolic Representation of Tourism Destinations: a Semiotic Analysis, *E-Consumers in The Era of New Tourism*, s.73-86.
- Somut olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi (2006), T.C. Resmî Gazete, 26105, 11 Mart 2006.
- Şahin, B., Uygun, E. ve Sipahi, N. (2021), Netflix Platformu “Aşk 101” dizisinde Yer Verilen Gastronomik Öğelerin İncelenmesi, *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(2), s.235-257.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 318-334, doi: 10.11616/asbi.1395711

Yönetim Kurulu Yapısı ve Banka Performansı Arasındaki İlişki: Gelişmekte Olan Ülkelerin Borsalarında İşlem Gören Ticari Bankalar Üzerine Dinamik Panel Veri Analizi*

The Relationship Between The Board Structure and Bank Performance: Dynamic Panel Data Analysis on Commercial Banks Listed on The Stock Exchanges of Developing Countries

Cengiz HOKKA¹ , Ahmet Emre BİBER²

Geliş Tarihi (Received): 24.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 31.12.2023

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Bu çalışmanın amacı, yönetim kurulu yapısı ile banka performansı arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda 2011-2021 döneminde gelişmekte olan ülkelerin borsalarında işlem gören bankaların yönetim kurulu yapısı ile finansal performansı arasındaki ilişki dinamik panel veri analiz yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Bağımlı değişken olarak aktif kârlılığı (ROA)'nın kullanıldığı çalışmada, yönetim kurulu büyüklüğü, sektör tecrübesine sahip yönetici oranı, icracı olmayan yönetici oranı ve liderlik yapısı ise yönetim kurulu değişkenleri olarak kullanılmıştır. Analizden elde edilen bulgulara göre, hem yönetim kurulu büyüklüğü değişkeni hem de genel müdürlük ve yönetim kurulu başkanlığı görevlerinin aynı kişi tarafından icra edilmesi durumunu ifade eden liderlik yapısı değişkeni ile banka performansı arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür. Diğer taraftan, bankaya özgü kontrol değişkenlerinden banka sermayesinin performans üzerindeki etkisinin pozitif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Banka Performansı, Yönetim Kurulu Yapısı, Dinamik Panel Veri Analizi, Gelişmekte Olan Ülkeler

&

Abstract: The aim of this study is to reveal the relationship between board structure and bank performance. For this aim, the relationship between the board structure and the financial performance of banks listed on the stock exchanges of developing countries in the period 2011-2021 is analyzed with the dynamic panel data analysis. In this study, return on assets is used as the dependent variable. Board size, the proportion of directors with sector experience, the proportion of non-executive directors and the leadership structure are used as board variables. The findings show that board size and CEO duality are negatively related to bank performance. On the other hand, the effect of bank capital, one of the bank-specific control variables, on performance is found to be positive and statistically significant.

Keywords: Bank Performance, Board Structure, Dynamic Panel Data Analysis, Developing Countries

Atıf/Cite as: Hokka, C., Biber, A. E. (2024). Yönetim Kurulu Yapısı ve Banka Performansı Arasındaki İlişki: Gelişmekte Olan Ülkelerin Borsalarında İşlem Gören Ticari Bankalar Üzerine Dinamik Panel Veri Analizi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 318-334. doi: 10.11616/asbi.1395711

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

*Bu araştırma makalesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bankacılık ve Finans Anabilim Dalı, Katılım Bankacılığı Doktora Programı'nda Prof. Dr. Ahmet Emre BİBER danışmanlığında sunulan "KURUMSAL YÖNETİM BANKA PERFORMANS İLİŞKİSİ: GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER ÜZERİNE BİR İNCELEME" Doktora Tezinden türetilmiştir.

¹ Arş. Gör. Dr., Cengiz Hokka, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, cengiz.hokka@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

² Prof. Dr., Ahmet Emre Biber, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, biber_a@ibu.edu.tr.

1. Giriş

Bankacılık sektörü, sıkı bir şekilde gözetim ve denetim altında tutulması gereken bir faaliyet alanıdır. Çünkü sektörde meydana gelebilecek bir sorun, yalnızca bağlı bulunan sektörde değil bulaşıcılık etkisiyle önce finansal piyasalarda sonra ise reel piyasalarda ve nihayetinde ülke ekonomisinde ciddi tahribatlara neden olabilmektedir. Dolayısıyla, taşıdığı sistemik risk ve reel ve finansal piyasalar arasındaki aracılık rolü dikkate alındığında, bankaların etkin bir şekilde yönetilmesi ve denetlenmesi hem sektörün sağlıklı bir şekilde işlemesi hem de ülke ekonomilerinin istikrarı açısından son derece önem arz etmektedir (Cengiz ve Taşşümer, 2022: 216).

Gelişmekte olan ekonomilerde toplumun tasarrufları genellikle bankalar tarafından harekete geçirilmekte ve farklı alanlara tahsis edilmektedir. Bu durum, gelişmiş sermaye piyasalarına sahip olmayan bu ülkelerde bankaların ana finansman kaynağı olmasına yol açmıştır. Bankalar böylece söz konusu ülkelerin ekonomik büyümesinin yönlendirilmesinde büyük pay sahibi olmuştur (Arun ve Turner, 2004: 372). Gelişmekte olan ülkelerde, finansal istikrarın ve ekonomik büyümenin sağlanmasında bankacılık sektörüne bu denli bağımlı olunması onları, sektörde ortaya çıkacak bir sorun karşısında gelişmiş sermaye piyasalarına sahip ülkelere kıyasla daha kırılgan bir hale getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında, gelişmekte olan ülkelerde bankaların etkin bir şekilde yönetilmesi ve denetlenmesinin daha önemli olduğu söylenebilmektedir.

Bankaların yönetimi banka üst yönetiminin sorumluluğundadır. Banka üst yönetimi ise üst düzey yönetim ve yönetim kurulundan oluşmakla birlikte bankanın en önemli kurumsal faaliyetleri, önemli iç kurumsal kontrol mekanizmalarından biri olan yönetim kurulu tarafından yerine getirilmektedir. Banka bünyesinde oluşturulacak yönetim kurulunun görev ve sorumlulukları Basel Komitesi tarafından açıklanmıştır. Bu açıklamaya göre yönetim kurulu, bankanın yürütmüş olduğu faaliyetlere yönelik politika ve stratejileri onaylamak, faaliyetleri düzenli şekilde incelemek, bankanın karşılaşılabileceği temel riskleri ortaya koyarak risk düzeylerini tespit etmek ve bu riskleri ölçmek ve yönetmekle sorumludur. Yönetim kurulunun diğer sorumlulukları ise bankanın kurumsal yapısının sürekliliğinin sağlanması ve iç denetim mekanizmasının etkinliğinin kontrol edilmesidir (BIS, 1998: 10). Ayrıca, üst düzey yönetimin faaliyet ve davranışlarının kontrol edilmesi ve üst düzey yöneticilere önerilerde bulunulması da yönetim kurullarının en önemli sorumlulukları arasındadır (De Andres ve Vallelado, 2008: 2572).

Genel kurul tarafından yetkilendirilen yönetim kurulu, sektörün tabi olduğu yasal mevzuat ve düzenlemeler çerçevesinde bankayı etkin bir şekilde yönetmekle yükümlüdür. Bu bağlamda, kurul tarafından alınacak kararlarda etkinliğin sağlanması, faaliyetlerde uzun dönemli istikrarın yakalanması, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerinin uygulanarak yönetimde yolsuzlukların azalması, çalışanların niteliğinin ve motivasyonunun artması ve nihai olarak bankanın rekabet gücünün ve performansının artması ancak yönetim kurulunun etkin şekilde çalışması ve bankanın kurumsal bir şekilde yönetilmesiyle mümkündür (Ersoy vd., 2011: 72; Bacha Sımões, 2023: 484). Yönetim kurulunun etkinliği ise kurulun nasıl şekillendirildiğine bağlıdır. Diğer bir ifadeyle, yönetim kurulu yapısı (yönetim kurulunun büyüklüğü, bağımsızlığı, kuruldaki kadın yönetici oranı, liderlik yapısı, kurul toplanma sıklığı vs.) hem yönetimin etkinliği hem de finansal performansla yakından ilişkilidir (Green, 2005; Işık, 2017: 461).

Son dönemlerde yaşanan finansal krizler ve yönetim skandalları sonucu büyük firma iflaslarının yaşanmasıyla birlikte, yönetim kurulu yapısı ve performans ilişkisi literatürde birçok araştırmaya dayanak oluşturmuştur. Söz konusu ilişki, bir yandan vekalet teorisi (Jensen ve Meckling, 1976; Fama ve Jensen, 1983), kaynak bağımlılığı teorisi (Pfeffer, 1973; Pfeffer ve Salancik, 1978) ve hizmetkarlık teorisi (Donaldson

ve Davis, 1991) gibi çeşitli teoriler aracılığıyla açıklanmaya çalışılırken diğer yandan da ampirik olarak araştırılmaktadır (Ersoy ve Aydın, 2018: 250). İlgili literatür incelendiğinde, yönetim kurulu büyüklüğü, icracı olmayan yönetici oranı, kadın yönetici oranı, toplantı sıklığı ve liderlik yapısı gibi değişkenler üzerinden yönetim kurulu yapısının firma performansı üzerindeki etkisinin araştırıldığı görülmektedir. Fakat söz konusu ilişki üzerine yapılan ampirik çalışmalardan farklı sonuçlar elde edildiği gibi ilgili teoriler aracılığıyla da birbiriyle çelişen görüşler ortaya atılmıştır. Bu bağlamda örneğin vekâlet teorisi, yönetim kurulu büyüklüğünün artmasının kurul içerisinde yaşanacak iletişim ve koordinasyon problemleri nedeniyle firma performansını olumsuz etkileyeceğini savunurken (Jensen ve Meckling, 1976: 310), kaynak bağımlılığı teorisi ise büyük ve çeşitlendirilmiş yönetim kurullarına sahip olmanın, firma dışı aktörler ile olan ilişkilerde daha etkili bir iletişim imkânı tanyacağını dolayısıyla firma başarısı için daha önemli olduğunu öne sürmektedir (Lipton ve Lorsch, 1992: 68). Diğer yandan vekâlet ve kaynak bağımlılığı teorileri, icracı olmayan yöneticilerin varlığının diğer bir ifadeyle yönetim kurulunun bağımsızlığının firma performansını artıracığını öne sürerken (Fama ve Jensen, 1983: 315; Arosa vd., 2013: 128; Zahra ve Pearce, 1989: 297), hizmetkârlık teorisi ise icracı olmayan üyelerden ziyade, firma için daha fazla mesai harcayan, firmanın yapmış olduğu faaliyetler ile ilgili gerekli bilgi ve uzmanlığa sahip icrai yetkisi olan üyelerin firmanın performansına daha olumlu katkı sağlayabileceklerini savunmaktadır (Donaldson ve Davis, 1994: 53).

Yönetim kurulu yapısı ile firma performansı arasındaki ilişki, genel müdür ile yönetim kurulu başkanının aynı kişi olduğu veya genel müdür ile yönetim kurulu başkanının farklı kişiler olduğu iki farklı liderlik yapısı açısından da ele alınmaktadır. Liderlik yapısının firmanın performansı üzerindeki etkisine literatürdeki ilgili teoriler açısından bakıldığında, vekâlet teorisi ve hizmetkârlık teorisinin birbiriyle çelişen önermeler sundukları görülmektedir. Vekâlet teorisi, yönetimde ikilik olmasının kişi üzerinde aşırı güç unsuru oluşturacağını ve bu durumda yönetim kurulunun bağımsızlığına gölge düşürebileceğini dolayısıyla firma performansını olumsuz yönde etkileyeceğini iddia etmektedir. Kısacası bu teori, genel müdür ve yönetim kurulu başkanlığı gibi iki önemli görevin farklı kişiler tarafından icra edilmesi gerektiğini savunmaktadır (Finkelstein ve D'Aveni, 1994: 1084). Hizmetkârlık teorisi, bütün yöneticileri firmanın başarısı için azimle çalışan, güvenilir ve insan ilişkileri kuvvetli olan bireyler olarak tanımlamaktadır. Bu çerçevede hizmetkârlık teorisine göre, yönetim kurulu başkanlığı ve genel müdürlük görevinin aynı kişi tarafından icra edilmesi firmaya güçlü bir liderlik yapısı kazandırabilecektir. Diğer bir ifade ile bu iki önemli pozisyonun aynı kişinin kontrolünde olması, yönetimde emir komuta birliğinin oluşturulması için gerekli gücü sağlayabilecektir (Donaldson ve Davis, 1991: 54).

Yukarıda ifade edilen tartışmalara katkı sağlamak amacıyla bu çalışmada, yönetim kurulu yapısı ile banka performansı arasındaki ilişki, 2011-2021 döneminde gelişmekte olan ülkelerin borsalarında işlem gören 75 bankanın dâhil edildiği bir örneklem üzerinde dinamik panel veri analiz yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, yönetim kurulu yapısının daha çok firma performansıyla olan ilişkisini inceleyen çalışmalara ağırlık verildiği görülmekle birlikte, söz konusu ilişkiyi bankacılık sektörü özelinde de araştıran yeterli sayıda çalışmaya rastlamak mümkündür. Fakat gerek ulusal gerekse uluslararası literatür incelendiğinde, gelişmekte olan ülkelerin bankacılık sektörü üzerinde yönetim kurulu yapısı ile performans ilişkisinin ele alındığı çok sınırlı sayıda çalışma olduğu görülmüştür. Buradan hareketle bu çalışmanın literatüre katkısı, gelişmekte olan ülkelerdeki bankaların yönetim kurulu yapısı ile finansal performansları arasındaki ilişkinin belirlenmesi ve politika önerilerinin geliştirilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır.

2. Literatür

1998-2002 dönemi için Kore'de faaliyet gösteren bankalardan oluşan bir örneklem kullanan Choi ve Hasan (2005), yönetim kurulunda yabancı üyelerin varlığı ile performans arasında pozitif yönlü bir ilişki bulmuşlardır. Araştırmacılar bağımsız yönetici sayısı ile performans arasında ise anlamlı bir ilişki bulamamışlardır.

Zulkafli ve Samad (2007) gelişmekte olan Asya piyasalarının dokuz ülkesinde (Malezya, Hindistan Filipinler, Tayland, Singapur, Endonezya, Kore, Hong Kong ve Tayvan) borsada işlem gören 107 bankadan oluşan bir örneklem üzerinde performans ve yönetim kurulu yapısı arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Yönetim kurulu büyüklüğünün Tobin'in Q ve ROA gibi performans ölçümleriyle ilişkili olmadığını raporlamışlardır.

1999'dan 2003'e kadar olan dönem için Tayland ticari banka verilerini kullanan Pathan vd (2007), ROE ve ROA tarafından ölçülen banka finansal performansı ile bağımsız yöneticiler arasında pozitif yönlü ilişkiler tespit etmişlerdir.

Adams ve Mehran (2008), 1959-1999 döneminde halka açık 35 büyük Banka holding şirketlerinden oluşan bir örneklem kullanarak, yönetim kurulu boyutunun performans üzerinde olumsuz bir etkisinin olmadığı sonucuna varmışlardır.

Kaymak ve Bektaş (2008), banka yönetim kurulu özelliklerinin (yönetim kurulunun büyüklüğü, yönetim kurulunun bağımsızlığı, CEO ikiliği ve yönetim kurulu ortalama görev süresi) bankanın finansal performansı üzerindeki etkisini, 2001-2004 döneminde 27 Türk mevduat bankasına ait verileri kullanarak incelemişlerdir. Kesitsel regresyonlardan elde edilen bulgular, yönetim kurulu büyüklüğünün banka performans değişkeni ROA üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını, ikilik ve banka performansı arasında ise temsilcilik teorisine uygun olarak negatif ve anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir.

1986-1999 döneminde ABD'de faaliyet gösteren bankalarda, yönetim kurulu yapısı ile banka performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen Adams ve Mehran (2012), yönetim kurulu büyüklüğünün banka performansı ile pozitif yönde ilişkili olduğunu bununla birlikte bağımsız yönetici oranının ise banka performansı üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını tespit etmişlerdir.

Nyamango ve Temesgen (2013), Kenya'da faaliyet gösteren 37 ticari bankanın dâhil edildiği bir örneklem üzerinde, kurumsal yönetim değişkenlerinin (yönetim kurulu büyüklüğü, bağımsız yöneticilerin varlığı ve yönetimde ikilik) banka performansı üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgulara göre, yönetim kurulu büyüklüğünün artmasının banka performansını olumsuz etkilediği, bağımsız yöneticilerin varlığı ile banka performansı arasında pozitif bir ilişki olduğu ve yönetimde ikilik durumunun banka performansı üzerinde etkisinin olmadığını tespit edilmiştir.

2005-2010 döneminde BIST'te işlem gören 12 mevduat bankasının verilerini kullanan Doğan ve Yıldız (2013), yönetim kurulu büyüklüğünün bankaların aktif karlılığını azalttığını tespit etmişlerdir.

Fanta vd. (2013), 2005-2011 döneminde Etiyopya'da faaliyet gösteren ticari bankalardan oluşan bir örneklem üzerinde, kurumsal yönetim yapısı ile banka performansı arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamışlardır. Çalışmanın bulguları, kurumsal yönetim düzeyinin bankanın finansal performansını etkilediğini, yönetim kurulu büyüklüğü ve kurumsal denetim komitesinin varlığı ile banka performansı arasında anlamlı fakat olumsuz bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte banka büyüklüğü ve sermaye yeterlilik rasyosu ile bankanın finansal performansı arasında ise pozitif yönlü ilişkiler tespit edilmiştir.

Adeusi vd. (2013), kurumsal yönetim düzenlemeleri ile bankaların finansal performansları arasındaki bağlantıyı incelemişlerdir. Yapılan analizler neticesinde, yönetim kurulunda bulunan üye sayısının artmasının bankanın finansal performansını artırdığı tespit edilmiştir. Öte yandan, daha bağımsız bir yönetim kurulunun diğer bir ifadeyle yönetim kurulunda bulunan bağımsız yöneticilerin sayısının artmasının banka performansını olumlu yönde etkileyeceği sonucuna ulaşılmıştır.

2003-2010 döneminde Çin bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 50 bankanın verilerini kullanarak, yönetim kurulu özellikleri ile banka kârlılığı arasındaki ilişkiyi araştıran Liang vd. (2013), bağımsız yönetici oranı ile yönetim kurulu toplantı sayısının banka kârlılığını pozitif yönde, yönetim kurulu büyüklüğünün ise negatif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir. Bununla birlikte, daha yüksek bir sermaye düzeyine sahip olmanın daha yüksek banka kârlılığıyla sonuçlandığı, banka büyüklüğü, yabancı yönetici oranı ve kredilendirme düzeyi ile kârlılık arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmadığı raporlanmıştır.

Fidanoski vd. (2014), Sıradan En Küçük Kareler (OLS) tahmin yöntemini kullanarak, 2008'den 2011'e kadar olan dönemde 15 Makedon bankasının finansal performansını yönetim kurulu değişkenleri açısından analiz etmişlerdir. Bağımlı değişken olarak ROA, ROE, verimlilik düzeyi ve sermaye yeterliliği maliyetinin kullanıldığı çalışmada, yönetim kurulu değişkenleri olarak ise denetim kurulu büyüklüğü, yönetim kurulu büyüklüğü, icracı olmayan yönetici oranı, yabancı yönetici oranı, kadın yönetim kurulu üye oranı, doktora mezuniyetine sahip yönetici oranı kullanılmıştır. Ayrıca CEO'nun yabancı olup olmadığını, banka sahibi olup olmadığını ve 4 yıldan uzun süredir bu pozisyonda olup olmadığını doğrulamak için kukla değişkenler tanımlanmıştır. Araştırmacılar yapılan analiz neticesinde, denetim kurulu ve yönetim kurulu büyüklüğünün ROA ile pozitif bir ilişkisi olduğunu, kurulun bağımsızlığının ve kadın yönetim kurulu üyelerinin ise ROA ve ROE ile negatif bir ilişkisi olduğunu raporlamışlardır.

Stancic vd. (2014), yönetim kurulu ve mülkiyet yapısının, 2005–2010 döneminde Güneydoğu Avrupa'nın dört geçiş ekonomisinden (Bosna-Hersek, Makedonya, Sırbistan ve Hırvatistan) 74 ticari bankanın kârlılığı üzerindeki etkisini araştırmışlardır. OLS regresyon sonuçları, yönetim kurulu büyüklüğünün artmasının banka kârlılığını azalttığını, bağımsız yöneticilerin oranı ile banka kârlılığı arasında ise negatif ancak önemsiz bir ilişki olduğunu göstermektedir. Diğer yandan sahiplik yoğunluğunun banka kârlılığı üzerindeki etkisinin negatif ancak zayıf olduğu tespit edilmiştir.

Kurumsal yönetim değişkenlerinin Endonezya bankalarının performansı üzerindeki etkisini araştıran Chou ve Buchdadi (2017) bu doğrultuda, 2013-2015 döneminde aktif büyüklüklerine göre 2 gruba ayrılan 38 bankayı incelemişlerdir. Panel veri analizinin kullanıldığı çalışmada araştırmacılar, bağımsız yönetici oranı ne kadar yüksek olursa, en büyük bankaların Net Faiz Marjı üzerindeki olumlu etkisinin de o kadar büyük olacağını öne sürmüşlerdir. Daha küçük ölçekli bankalar söz konusu olduğunda ise yönetim kurulu bağımsızlığının bankaların piyasa değerini olumlu yönde etkileyeceğini belirtmişlerdir. Ayrıca, yönetim kurulu toplantılarına katılım yüzdesinin artmasının küçük bankalar için ROA üzerinde büyük bankalar içinse NIM üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur.

Hindistan'da faaliyet gösteren bankalarda yönetim kurulu yapısı ile finansal performans ilişkisini 2008-2015 dönemi için araştıran Handa (2018), CEO ve yönetim kurulu başkanının aynı kişi olması, yönetim kurulu komite sayısı ve kadın yönetici oranı ile öz sermaye kârlılığı arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu rapor etmiştir.

Hakimi vd. (2018), Bahreyn'deki İslami bankaların finansal performansları üzerinde yönetim kurulu özelliklerinin etkisinin olup olmadığını 2005-2011 dönemi için dinamik panel veri analiziyle incelemişlerdir. Analiz sonuçlarına göre, finansal performans ölçütleri ROA ve ROE ile CEO ve yönetim kurulu başkanının aynı kişi olmasını ifade eden yönetimde ikilik değişkeni arasında pozitif yönlü ve

anlamli ilişkiler raporlanmiştir. Bununla birlikte, yönetim kurulu büyüklüğünün artmasının ROA açısından İslami bankaların finansal performansını artırdığı ifade edilmiştir.

Ersoy ve Aydın (2018), Türkiye’de faaliyet gösteren mevduat bankalarının yönetim kurulu yapıları ile kârlılıkları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 2007-2013 dönemini kapsayan çalışmada, dinamik panel veri analiz yöntemi kullanılmıştır. Ortalama aktif kârlılığı (ROAA)’nın bağımlı değişken olarak kullanıldığı çalışmanın analiz sonuçlarına göre, yönetim kurulu büyüklüğü ile banka kârlılığı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bununla birlikte araştırmacılar, hem yabancı yönetici oranı hem de yönetim kurulundaki bağımsız yönetici oranı ile kârlılık arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Genel müdür ve yönetim kurulu başkanının aynı kişi olması durumunu ifade eden liderlik yapısı değişkeninin ise kârlılığı artırdığı belirtilmiştir.

Aslam ve Haron (2020), 2008’den 2017’ye kadar olan dönemde 29 İslam ülkesinden 129 bankanın kurumsal yönetim mekanizmalarının bankaların ROA’sını ve ROE’sini nasıl etkilediğini incelemek için panel veri analizini kullanmışlardır. CEO’nun aynı zamanda başkanlık pozisyonuna sahip olması, icracı olmayan yönetim kurulu üyelerinin sayısı, denetim komitesi, risk yönetimi komitesi, Şeriat Kurulu gibi kurumsal yönetim değişkenlerini modelleyen yazarlar, yönetim kurulu büyüklüğü ve risk yönetimi komitesinin performans üzerinde olumsuz ve önemli bir etkiye sahip olduğunu raporlamışlardır. Ayrıca icrada görevli olmayan yönetim kurulu üyesi sayısının artmasının özkaynak kârlılığını azaltırken, aktif kârlılığını artırdığı tespit edilmiştir. Bulgular aynı zamanda CEO ikiliğinin, denetim komitesinin ve Şeriat kurulu büyüklüğünün ROA ve ROE üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

CEO özelliklerinin bankanın finansal performansı üzerindeki etkisini 36 Hindistan bankasının 2009-2016 yıllarına ait verilerini kullanarak araştıran Gupta ve Mahakud (2020), CEO’ların finans alanındaki mesleki yeterlilikleri ile CEO ve yönetim kurulu başkanının aynı kişi olmasının bankanın finansal performansı üzerindeki etkisinin pozitif ve anlamlı olduğunu raporlamışlardır. Bununla birlikte araştırmacılar, erkek CEO’ların banka performansı için faydalı olduğu ve deneyimli CEO’ların daha yüksek performansa katkıda bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Yönetim kurulu büyüklüğü ve yönetim kurulu kompozisyonunun bankaların finansal performansı üzerindeki etkisini araştıran Majeed vd. (2020), Pakistan ve Çin’de 2009-2018 dönemlerinde faaliyet gösteren bir banka örneklemini kullanmışlardır. Varlık Getirisi ve Özkaynak Getirisi, performans ölçüm aracı olarak kullanılmıştır. Çalışmanın sonuçları, Pakistan bankacılık sektörü için yönetim kurulu büyüklüğü katsayı değerinin ROA için pozitif ve ROE için negatif ancak anlamsız bir istatistiğe sahip olduğunu gösterirken, Çin bankacılık sektöründe ROA ve ROE için yönetim kurulu büyüklüğü katsayı değerinin pozitif ve istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir.

Perondi vd. (2021), bankaların yönetim kurulu özelliklerinin, finansal performansları üzerinde etkisi olup olmadığını incelemek amacıyla 2010-2016 döneminde Brezilya’da faaliyet gösteren 29 bankayı analiz kapsamına almışlardır. ROA ve ROE değişkenlerinin banka performansını ölçmek için kullanıldığı çalışmanın analiz sonuçlarına göre, kadın yönetici oranı, bağımsız yönetici oranı ve yönetim kurulu üyelerinin ortalama yaşı ile ROE arasında negatif, yönetim kurulu büyüklüğü ile ROA arasında ise pozitif yönlü ilişkiler olduğu rapor edilmiştir.

Mkadmi vd. (2022), 2005-2015 döneminde Tunus’ta faaliyet gösteren bankalarda, yönetim kurulu özellikleri ile finansal performans ilişkisini araştırmışlardır. Çalışmada yönetim kuruluyla ilgili dört bağımsız değişken (yönetim kurulu büyüklüğü, bağımsızlık, dualite ve yönetim kurulunda devleti temsil eden yönetici yüzdesi) kullanılmıştır. Modelde ayrıca bir makroekonomik değişken (enflasyon) ve bir kontrol değişkeni (bankanın büyüklüğü) de kullanılmıştır. Finansal performans ise iki bağımlı değişken:

aktif getirisi (ROA) ve öz sermaye getirisi (ROE) ile ölçülmüştür. Ampirik bulgular, yönetim kurulu büyüklüğü ve enflasyon değişkenlerinin bankacılık performansı üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Eker (2022), Türkiye’de faaliyet gösteren 16 ticari bankanın 2018- 2020 dönemlerindeki verilerini kullanarak, bankaların yönetim kurulu özellikleri ile finansal performansları arasındaki ilişkiyi panel veri analiziyle incelemiştir. Kurulan modelin analizinden elde edilen sonuçlara göre, yönetim kurulunun bağımsızlığının bankaların öz sermaye kârlılığını artırdığı saptanmıştır. Yönetim kurullarında yer alan sektörel uzman üyeler ile bankaların öz sermaye kârlılığı arasındaki ilişkinin ise negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, kadın üye oranı değişkenine ait sonuçların istatistiksel olarak anlamlı olmadığı rapor edilmiştir.

Berhe (2022), yönetim kurulu yapısının (yönetim kurulu büyüklüğü, yönetim kurulu kompozisyonu, CEO ikiliği ve yönetim kurulu cinsiyet çeşitliliği) bankanın finansal performansı ile ilişkili olup olmadığını incelemiştir. Bunu yapmak için, Etiyopya'daki 14 ticari bankanın 2011-2019 yılları arasındaki 9 yıllık bir dönemi kapsayan panel verilerini kullanmıştır. Çalışmanın bulguları, yönetim kurulundaki bağımsız üyelerin ve kadın yönetim kurulu üyelerinin oranındaki artışın banka performansını artırdığını göstermektedir. Sonuçlar ayrıca yönetim kurulu büyüklüğü ve CEO ikiliği (Duality) ile banka performansı arasında negatif yönlü ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

2007-2019 dönemini kapsayan çalışmalarında Amrani vd (2022), yönetim kurulu yapısının banka performansı üzerindeki etkisini 17 ülke ve 76 ticari bankadan oluşan bir örneklem üzerinde incelemişlerdir. Banka performansının ROA ve ROE üzerinden ölçüldüğü çalışmanın analizi, tüm dönemler, küresel kriz dönemi ve sonrası olarak üç aşamada ele alınmıştır. Yapılan analiz sonucunda, yönetim kurulu büyüklüğünün banka performansı üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte yönetimde ikilik durumu ve icracı olmayan üyelerin varlığı ile banka performansı arasında ters yönlü bir ilişki olduğu bulunurken, küresel kriz döneminin etkisini içeren modelde genel müdürün kadın olmasının banka performansını artırdığı rapor edilmiştir.

Pham (2022), CEO özelliklerinin Vietnam ticari bankalarının performansı üzerindeki etkisini değerlendirmek amacıyla 2012-2020 yılları arasında 30 Vietnam ticari bankasının verilerini kullanmıştır. Ticari bankaların performansını temsil eden değişkenler toplam aktif karlılığı (ROA) ve özkaynak karlılığıdır (ROE). Araştırma sonuçları, CEO ikiliği ve CEO yaşının Vietnam ticari bankalarının performansını olumlu yönde etkilediğini göstermektedir. Buna karşılık, kadın CEO faktörü ROE üzerinde negatif bir etkiye sahiptir. Buna ek olarak, çalışmada CEO'nun finansal geçmişinin ve CEO'nun görev süresinin Vietnam ticari bankalarının performansı üzerindeki etkisine dair kanıt bulunamamıştır.

3. Uygulama

3.1. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışma, reel ve finansal piyasalar arasında köprü görevi gören ve kaynakların etkin dağılımı yoluyla özellikle sermaye piyasaları nispeten daha az gelişmiş olan ülkelerde yatırımların finansmanı, ticaretin gelişimi, ekonomide büyümenin ve istikrarın sağlanması noktalarında hayati bir role sahip olan bankacılık sektörünü ele almakta ve bankaların yönetim kurulu yapısı ile performansı arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu doğrultuda, gelişmekte olan ülkelerin borsalarında işlem gören bankaların yönetim kurulu yapısı ile finansal performansları arasındaki ilişki analiz edilerek, analiz sonucunda elde edilen bulgular, ilgili literatürde genel kabul görmüş teoriler (vekâlet teorisi, kaynak bağımlılığı teorisi, hizmetkârlık teorisi ve paydaş teorisi) çerçevesinde yorumlanmıştır. Sonuç olarak bu çalışmanın amacı, gelişmekte olan ülkelerin borsalarında işlem gören bankaların yönetim kurulu yapısı ile finansal performansı arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır.

Konuyla ilgili ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde, bankacılık sektöründe yönetim kurulu yapısı ile finansal performans arasındaki ilişkiyi inceleyen yeterli sayıda çalışma olmasına karşın bu çalışma, söz konusu ilişkiyi gelişmekte olan ülkelerin borsalarında işlem gören banka örneklemini üzerinden inceleyerek literatüre bu anlamda zenginlik katmayı amaçlamaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerin borsalarında işlem gören bankaların yönetim kurulu yapısı ile performansı arasındaki ilişki üzerine yapılacak analiz sonucunda elde edilecek olan bulguların, literatürdeki benzer çalışmaların sonuçlarıyla karşılaştırılmasının yanı sıra konuyla ilgili genel teorilerden hangisiyle örtüştüğü/çeliştiği ortaya konulmuştur. Bununla birlikte çalışma, kurumsal yönetim açısından daha kısa bir geçmişe sahip olan gelişmekte olan ülkelere, bankaların üst yönetimlerinin yönetim kurulunu oluştururken nelere dikkat etmeleri gerektiği konusunda değerlendirme yapabilmelerini sağlamayı ve hissedarlara, yöneticilere ve diğer tüm paydaşlara ileriye yönelik politikalarını oluşturmada rehberlik etmeyi amaçlamaktadır.

3.2. Çalışmanın Veri Seti ve Sınırlılıkları

Çalışmanın uygulama kısmında, örneklemini oluşturan gelişmekte olan ülkelerin borsalarında işlem gören 75 bankanın yönetim kurulu yapısı ile finansal performansları arasındaki ilişki, 2011-2021 dönemini kapsayacak şekilde dinamik panel veri analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Analiz kapsamında ele alınan bankalara ait verilerin tamamı Refinitiv Eikon (Thomson Reuters) veri tabanından alınmıştır. Çalışma kapsamında analize dâhil edilen ülkeler ve ülkelere ait banka sayıları Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1: Analize Dâhil Edilen Ülkeler ve Banka Sayıları

Ülke	Banka Sayısı
Brezilya	5
Şili	5
Tayland	7
Malezya	8
Hindistan	11
Endonezya	6
Çin	21
Güney Kore	6
Türkiye	6

Çalışmada yönetim kurulu yapısı; yönetim kurulu büyüklüğü, sektör tecrübesi olan yönetici oranı, icracı olmayan yönetim kurulu üyelerinin oranı ve genel müdürlük ile yönetim kurulu başkanlığı görevlerinin aynı kişi tarafından icra edilmesi durumu yönünden ele alınmıştır. Bankaların performansı ise literatürde performans ölçütü olarak sıklıkla kullanılan Aktif kârlılığı (ROA) ile ölçülmüştür. Bununla birlikte, banka büyüklüğü, banka sermayesi ve kredilendirme düzeyi değişkenleri, kontrol değişkenleri olarak analize dâhil edilmiştir. Analizde kullanılan değişkenler ve hesaplanma yöntemleri Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Analizde Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Notasyon	Tanımlama
Panel A: Bağımlı Değişken		
Aktif Kârlılığı	ROA	Net kâr/Toplam Varlıklar
Panel B: Yönetim Kurulu Değişkenleri		
Yönetim Kurulu Büyüklüğü	YKB	Yönetim Kurulu Toplam Üye Sayısı
Tecrübe	TECRUBE	Sektör Tecrübesi Olan Üye Sayısı/Yönetim Kurulu Toplam Üye Sayısı
İcracı Olmayan Yönetici Oranı	İÖYO	İcracı Olmayan Yönetim Kurulu Üye Sayısı/Yönetim Kurulu Toplam Üye Sayısı
Liderlik Yapısı	LY	Genel Müdür İle Yönetim Kurulu Başkanı Aynı Kişi ise 1 Aksi Halde 0 Değerini Alan Kukla Değişken
Panel C: Bankaya Özgü Kontrol Değişkenleri		
Gecikmeli ROA	LROA	Bir Yıl Gecikmeli Aktif Kârlılığı
Banka Büyüklüğü	SIZE	Toplam Varlıkların Doğal Logaritması
Banka Sermayesi	SER	Toplam Sermayenin Doğal Logaritması
Kredilendirme Düzeyi	KREDİ	Toplam Kredi ve Alacaklar/Toplam Varlıklar

Çalışmanın örnekleme, gelişmekte olan ülkelerdeki bankaları kapsamaktadır. Bununla birlikte, borsada işlem görmeyen bankaların özellikle yönetim kurulu verilerine ulaşılmasının güç olması sebebiyle örneklem yalnızca söz konusu ülkelerin borsalarında işlem gören bankalarla sınırlandırılmıştır. Ayrıca, yapılacak olan analizin amacına uygun olarak yeterli düzeyde bilgi alınacak veri yapısına (banka-yıl gözlem sayısı) sahip olmayan ülkeler örneklem dışında bırakılmış ve nihai örneklem oluşturulmuştur.

3.3. Çalışmada Kullanılan Ekonometrik Yöntem

Gelişmekte olan ülkelerin borsalarında işlem gören bankaların yönetim kurulu özellikleri ile finansal performansı arasındaki ilişkiyi analiz etmek üzere aşağıdaki dinamik panel regresyon modeli kurgulanmıştır.

$$Performans_{ijt} = \beta_0 + \beta_1 Performans_{ijt-1} + \beta_2 YKD_{ijt} + \beta_3 BÖKD_{ijt} + \mu_i + \gamma_j + \lambda_t + v_{ijt} \quad (1)$$

Burada yer alan $Performans_{ijt}$ modelin bağımlı değişkeni olan aktif kârlılığını (ROA) temsil etmektedir. β_0 sabit terimi; $Performans_{ijt-1}$ bir yıl gecikmeli aktif kârlılığını, YKD_{ijt} kurumsal yönetim değişkenleri olan yönetim kurulu büyüklüğü (YKB), sektör tecrübesi olan yönetici oranı (TECRUBE), icracı olmayan yönetici oranı (İÖYO) ve genel müdürlük ve yönetim kurulu başkanlığı görevlerinin aynı kişi tarafından icra edilmesi durumunu ifade eden liderlik yapısını (LY); $BÖKD_{ijt}$ bankaya özgü kontrol değişkenleri olan banka büyüklüğü (SIZE), banka sermayesi (SER) ve kredilendirme düzeyini (KREDİ); μ_i , bankalara ait gözlenemeyen birim etkileri, γ_j ve λ_t ise sırasıyla ülkeleri ve yılları temsil eden kukla değişkenleri ifade etmektedir. v_{ijt} modelin hata terimidir.

Konuyla ilgili literatürde değinildiği üzere (Black ve Kim, 2008, s.37) ve (Black, Kim, Jang ve Park, 2009, s.12), yönetim kurulu özellikleri kapsamında ele alınan bağımsız değişkenler modelde potansiyel içsellik sorununa sebep olabilmektedir. Bununla birlikte, bağımlı değişkenin bir gecikmesinin de bağımsız

değişken olarak modelde yer alması ayrıca bir içsellik sorunu oluşturmaktadır. Bu nedenle, kurgulanan modelin klasik panel veri analiz yöntemleriyle (havuzlanmış EKK, sabit etkiler ve tesadüfi etkiler) analiz edilmesi sonucu elde edilen tahmin sonuçları sapmalı ve tutarsızdır (Nickell, 1981; Greene, 2003). Bu doğrultuda çalışmada, içsellik probleminin yanı sıra heteroskedastisite ve otokorelasyon sorunlarını da dikkate alan dinamik panel veri analiz yöntemlerinden (1 ve 2 aşamalı Sistem GMM) yararlanılmıştır (Arellano ve Bover, 1995; Blundell ve Bond, 1998). Çalışmada hem 1 aşamalı hem de 2 aşamalı Sistem GMM tahmincileri kullanılmasına karşın bulguların yorumlanmasında, 1 aşamalı tahminciye göre daha gelişmiş bir tahminci olan 2 aşamalı Sistem GMM tahmincisinden elde edilen sonuçlar dikkate alınmıştır.

3.4. Araştırma Bulguları ve Yorumlanması

Çalışmada kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 3'te gösterilmektedir. Örnekleme oluşturan bankaların ortalama ROA'sı %1.1'dir. Banka yönetim kurullarında bulunan üye sayısı minimum 3 maksimum 40'tır ve ortalama olarak 12 civarında üye yönetim kurulunda görev almaktadır. Banka yönetim kurullarında sektör tecrübesi olan yöneticilerin oranı ortalama olarak %39.1, icracı olmayan yöneticilerin oranı ise ortalama % 69.4'tür. Bankaların yaklaşık olarak %23.6'sında genel müdürlük ve yönetim kurulu başkanlığı görevleri aynı kişi tarafından icra edilmektedir.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Std. Sapma	Min.	Max.
Panel A: Performans Değişkeni					
ROA	825	0.011	0.007	-0.049	0.065
Panel B: Yönetim Kurulu Değişkenleri					
YKB	730	12.18	3.782	3	40
TECRUBE	825	0.391	0.237	0	1
IOYO	825	0.694	0.279	0	1
LY	730	0.236	0.425	0	1
Panel C: Bankaya Özgü Kontrol Değişkenleri					
SIZE	790	25.536	1.382	22.67	29.342
SER	791	0.091	0.03	0.042	0.235
KREDİ	787	0.585	0.129	0.002	0.984

Çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla yapılan korelasyon analizi ve Varyans Büyütme Faktörü (VIF) analizi sonuçları Tablo 4'te gösterilmektedir. Tablo 4 incelendiğinde, değişkenler arasındaki en yüksek korelasyon katsayısının % 49 olduğu, değişkenlere ilişkin hesaplanan VIF katsayılarının ise 1.03 ile 1.64 arasında değiştiği görülmektedir. Korelasyon ve VIF analizinden elde edilen bu sonuçlar, analizde kullanılan değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununa yol açacak bir ilişki bulunmadığını göstermektedir. Diğer taraftan, bağımlı değişken ROA ile açıklayıcı değişken olarak modele dâhil edilen gecikmeli ROA değişkeni arasındaki korelasyon katsayısının %74 olması, modelin dinamik bir yapıda kurulması gerektiğine işaret etmektedir.

Tablo 4: Korelasyon ve VIF Analizi Sonuçları

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	VIF
(1) ROA	1.00									
(2) LROA	0.74*	1.00								1.36
(3) YKB	-0.11*	-0.10*	1.00							1.31
(4) TECRUBE	0.11*	0.11*	-0.03	1.00						1.03
(5) IOYO	0.17*	0.19*	-0.31*	0.49*	1.00					1.21
(6) LY	0.03	0.03	0.02	0.01	0.001	1.00				1.07
(7) SIZE	-0.18*	-0.18*	0.39*	0.02	-0.05	-0.05	1.00			1.49
(8) SER	0.45*	0.46*	-0.25*	0.18	0.31*	-0.12*	-0.37*	1.00		1.64
(9) KREDİ	0.04	0.05	-0.14*	0.09*	0.25*	0.18*	-0.36*	0.28*	1.00	1.23

Gelişmekte olan ülkelerin borsalarında işlem gören bankaların yönetim kurulu özellikleri ile finansal performansları arasındaki ilişkiyi ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilen dinamik panel veri analizinin sonuçları Tablo 5'te gösterilmektedir. Modeldeki değişkenlerin yorumlanmasına geçmeden önce spesifikasyon testlerinden elde edilen sonuçlar değerlendirilecek olursa, modelin anlamlılığını sınamak amacıyla yapılan Wald testi sonucunda modelin bir bütün olarak anlamlı olduğu, modelde birinci mertebeden otokorelasyon (AR1) olmakla birlikte ikinci mertebeden otokorelasyon (AR2) olmadığı ve aşırı tanımlama testi olan Hansen Testi sonucunda modelde kullanılan tüm araç değişkenlerin (41) geçerli olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Yönetim Kurulu Yapısı ve Banka Performans İlişkisi

ROA	1 Aşamalı Sistem GMM	2 Aşamalı Sistem GMM
ROA _{t-1}	0.6443* (6.57)	0.6103* (4.53)
YKB	-0.0008*** (-1.68)	-0.0008*** (-1.77)
TECRUBE	-0.0002 (-0.02)	0.0044 (0.75)
IOYO	0.0027 (0.09)	0.0236 (0.81)
LY	-0.0051*** (-1.94)	-0.0041*** (-1.73)
SIZE	0.0011 (0.64)	-0.0004 (-0.35)
SER	0.1743** (3.06)	0.141** (1.98)
KREDİ	-0.018 (-0.0181)	-0.0054 (-0.43)
SABİT	-0.025 (-0.49)	-0.0258 (-0.54)
Wald Testi	1431.49*	1148.67*

Yönetim Kurulu Yapısı ve Banka Performansı Arasındaki İlişki: Gelişmekte Olan Ülkelerin Borsalarında İşlem Gören Ticari Bankalar Üzerine Dinamik Panel Veri Analizi

The Relationship Between The Board Structure and Bank Performance: Dynamic Panel Data Analysis on Commercial Banks Listed on The Stock Exchanges of Developing Countries

AR(1) Testi	-2.69*	-2.53*
AR(2) Testi	-0.01	-0.24
Hansen Testi	18.42	18.42
Araç Değişken	41	41
Ülke Sayısı	9	9
Banka Sayısı	75	75
Gözlem Sayısı	658	658

Not: “*” , “**” ve “***” sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiki önem seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içindeki değerler dirençli standart hatalara ilişkin z değerlerini vermektedir.

2 Aşamalı Sistem GMM tahmincisinden elde edilen bulgulara göre gecikmeli aktif kârlılığı ile cari kârlılık düzeyi arasında pozitif bir ilişki vardır ve bu ilişki %1 istatistiki önem seviyesinde anlamlıdır. Modelin dinamik yapısını destekleyen bu sonuç, bankaların cari yıl aktif kârlılığı üzerinde geçmiş yıl aktif kârlılığının önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Tablo 5’te sunulan tahmin sonuçları yönetim kurulu değişkenleri açısından incelendiğinde, yönetim kurulu büyüklüğü ile ROA ile ölçülen banka performansı arasında %10 önem seviyesinde anlamlı ve negatif bir ilişki olduğu görülmektedir. Yönetim kurulu büyüklüğünün artmasının banka performansını düşürdüğü şeklinde yorumlanan bu sonuç, Adams ve Mehran (2008), Adeusi vd. (2013) ve Perondi vd. (2021) tarafından bulunan sonuçların aksine, Liang vd. (2013), Fanta vd. (2013) ve Stancic vd. (2014)’nin bulgularını desteklemektedir. Ayrıca YKB değişkenine ait bulgu, yönetim kurullarının genişlemesinin kurul içerisinde yaşanacak iletişim ve koordinasyon problemleri nedeniyle firma performansını olumsuz etkileyeceğini savunan vekâlet teorisi tarafından desteklenirken, daha büyük yönetim kurullarının firma performansını artıracaklarını ileri süren kaynak bağımlılığı teorisi ile çelişmektedir.

Genel müdür ile yönetim kurulu başkanının aynı kişi olmasını ifade eden liderlik yapısı değişkeni (LY) ile banka performansı arasında Kaymak ve Bektaş (2008) ve Amrani vd. (2022)’nin çalışmalarında olduğu gibi negatif yönlü ve anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. LY değişkenine ait bu sonuç, literatürdeki hâkim teoriler açısından ele alındığında ise CEO’nun aynı zamanda yönetim kurulu başkanı olmasının aşırı güç unsuru oluşturacağı ve yönetim kurulu bağımsızlığına gölge düşüreceğini öne süren vekâlet teorisi ile örtüşürken, hizmetkârlık teorisini desteklememektedir. Modelde yer alan diğer yönetim kurulu değişkenlerinden sektör tecrübesi olan yönetici oranı (TECRUBE) ve icracı olmayan yönetici oranı (İOYO) ile banka performansı arasında ise Eker (2022), Choi ve Hasan (2005) ve Adams ve Mehran (2012) tarafından bulunan sonuçlara paralel olarak, istatistiki olarak anlamlı olmayan ilişkiler tespit edilmiştir.

Dinamik panel veri analizinden elde edilen sonuçlar bankaya özgü kontrol değişkenleri açısından incelendiğinde, yalnızca banka sermayesine ait katsayının pozitif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Liang vd. (2013)’nin bulgularıyla da örtüşen bu sonuca göre, bankaların daha yüksek sermaye düzeyine sahip olması aktif kârlılıklarını dolayısıyla performanslarını artırmaktadır. Banka büyüklüğü ve kredilendirme düzeyi değişkeni ile banka performansı arasında ise anlamlı ilişkiler bulunamamıştır.

4. Sonuç

Firmaların performanslarını artırabilmelerinin, etkin ve iyi bir şekilde yönetilmeleriyle yakından ilişkili olduğu, yapılan teorik ve ampirik çalışmalarla ortaya konulmuştur. Dolayısıyla, firmaların kurumsal bir şekilde yönetilmesi ve optimal bir yönetim kurulu yapısına sahip olması gösterecekleri performans açısından önem arz etmektedir. Diğer taraftan, sahip olduğu aracılık fonksiyonuyla finansal kaynakların dağılımında etkin rol oynayarak ülke ekonomilerinin gelişiminde önemli bir payı olan bankacılık sektörünün etkin bir şekilde yönetilmesi ve denetlenmesi ise özel öneri ve önlemlerle ele alınması gereken bir konudur. Çünkü bankacılık sektöründe meydana gelebilecek bir sorun, bulaşıcılık etkisiyle önce finansal sisteme daha sonra ise reel piyasalara sirayet ederek nihayetinde ekonominin tamamında yıkıcı etkiler oluşturabilmektedir. Bu çalışmada, gelişmekte olan ülkelerin borsalarında işlem gören bankaların yönetim kurulu yapısı ile finansal performansları arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu bağlamda, 9 gelişmekte olan ülkeden 75 banka örneklem kapsamına alınmış ve 2011-2021 döneminde söz konusu bankaların yönetim kurulu özellikleri ile finansal performansları arasındaki ilişki dinamik panel veri analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmada aktif kârlılığı bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, yönetim kurulu büyüklüğü, sektör tecrübesi olan yönetici oranı, icracı olmayan yönetici oranı ve genel müdür ile yönetim kurulu başkanının aynı kişi olması durumunu ifade eden liderlik yapısı değişkeni bağımsız değişken olarak, banka büyüklüğü, banka sermayesi, kredilendirme düzeyi ve gecikmeli aktif kârlılığı değişkenleri ise bankaya özgü kontrol değişkenleri olarak kullanılmıştır.

Dinamik panel veri analizinden elde edilen bulgular, bir yıl gecikmeli aktif kârlılığı ile bankanın cari dönem aktif kârlılığı arasında pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu sonuca göre gecikmeli aktif kârlılığı, bankanın cari dönem aktif kârlılığının bir diğer ifadeyle finansal performansının önemli bir belirleyicisidir. Yönetim kurulu değişkenlerinden yönetim kurulu büyüklüğü ile banka performans ölçütü ROA arasında ters yönlü ve anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Yönetim kurulu büyüklüğünün artmasının bankanın aktif kârlılığını azalttığını gösteren bu sonuç, vekâlet teorisini desteklerken kaynak bağımlılığı teorisini de örtüşmemektedir. Bir diğer yönetim kurulu değişkeni olan liderlik yapısının bankanın finansal performansı üzerinde negatif ve istatistiki olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu saptanmıştır. Hizmetkârlık teorisinin aksine vekâlet teorisini destekleyen bu sonuç, genel müdür ile yönetim kurulu başkanının aynı kişi olmasının bankanın finansal performansını düşürdüğünü ifade etmektedir. Sektör tecrübesi olan yönetici oranı ve icracı olmayan yönetici oranı ile banka performansı arasında ise istatistiki olarak anlamlı olmayan ilişkiler tespit edilmiştir. Diğer taraftan, bankaya özgü kontrol değişkenlerinden banka sermayesi ile banka performansı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunurken, banka büyüklüğü ve kredilendirme düzeyi değişkenlerine ait anlamlı sonuçlar elde edilememiştir.

Analiz sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, kurumsal yönetim açısından kısa bir geçmişe sahip olan gelişmekte olan ülkelerde, bankaların yönetim kurullarında gereğinden fazla üye bulundurmamaları ve optimal bir yönetim kurulu büyüklüğü tesis etmelerinin, yönetim kurulunun etkinliğini sağlayarak finansal performanslarının artmasına katkıda bulunacağı söylenebilir. Bununla birlikte, liderlik yapısı değişkeni ile banka finansal performans değişkeni arasındaki negatif yönlü ilişki, CEO'nun aynı zamanda yönetim kurulu başkanı olmasının, yönetim kurulunun bağımsızlığına gölge düşürerek, üst yönetim üzerindeki denetim ve gözetim faaliyetlerinin etkinliğini azaltacağı ve böylelikle bankanın finansal performansını olumsuz yönde etkileyeceği şeklinde açıklanabilir. Dolayısıyla, bankalarda genel müdürlük ve yönetim kurulu başkanlığı görevlerinin farklı kişiler tarafından icra edilmesi, daha bağımsız ve etkin şekilde çalışan bir yönetim kurulu oluşturularak bankanın finansal performansını olumlu yönde etkileyebilir.

Bu çalışmada, banka performansını ölçmek için literatürde sıklıkla kullanılan bir performans ölçütü olan aktif kârlılığı bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Sonraki yapılacak çalışmalarda modern performans ölçüm yöntemleri veya piyasa temelli ölçütlerin kullanılması, farklı yönetim kurulu özelliklerinin (kadın

yönetici oranı, CEO cinsiyeti, yaşı ve eğitim düzeyi, yönetim kuruluna bağlı komite sayısı, yıl içindeki yönetim kurulu toplantı sayısı, yönetici tazminatları vb.) modele dâhil edilmesi, ayrıca daha geniş bir dönem aralığı ve örneklem seçilerek farklı ekonometrik yöntemlerin uygulanmasıyla literatüre katkı sağlanabilir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%70), Yazar-2 (%30)

Conceiving the Study: Author-1 (%70), Author-2 (%30)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)

Data Collection: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Veri Analizi: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)

Data Analysis: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)

Writing Up: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)

Submission and Revision: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Adams, R.B. & Mehran, R. (2008). Corporate Performance, Board Performance, Board Structure, and Their Determinants in the Banking Industry. Staff Reports 330. Federal Reserve Bank of New York.
- Adams, R.B. & Mehran, H. (2012). Bank Board Structure and Performance: Evidence for Large Bank Holding Companies. *J. Finan. Intermediation*, 21(2), s.243-267.
- Adeusi O.S., Akeke, I.N. & Aribaba, O.F. (2013). Corporate Governance and Firm Financial Performance: Do Ownership and Board Size Matter?, *Academic Journal of Interdisciplinary Studies MCSE Publishing*, 2-3 (November).
- Amrani, O., Najab, A. & Azmi, M. (2022). The Impact of Governance Structure on Bank Performance: A Cross-Country Panel Analysis Using Statistical Learning Algorithms. *Procedia Computer Science*, Volume (203) Issue C, s. 520–524.
- Arellano, M. & Bover, O. (1995). Another Look at the Instrumental Variable Estimation of Error-Components Model. *Journal of Econometrics*, 68, s.29-51.
- Arosa, B., Iturralde, T. ve Maseda, A. (2013). The Board Structure and Firm Performance in Smes: Evidence From Spain. *Investig. Eur. Dir. Econ. Empresa*, 19, s.127-135.
- Arun, T.G. ve Turner, J.D. (2004). Corporate governance of banks in developing economies: Concepts and issues. *Corporate Governance: An International Review*, 12(3), 371–377.
- Aslam, E. & Haron, R. (2020). Does Corporate Governance Affect the Performance of Islamic Banks? New Insight into Islamic Countries. *Corporate Governance: The International Journal Of Business In Society*, Vol. 20 No. 6, s.1073-1090.

- Bacha Simões, E. (2023). Bankalarda Sahiplikteki Yoğunlaşma ve Yönetim Kurulu Yapısının Tobin Q Üzerindeki Doğrusal Olmayan Etkileri. *İzmir İktisat Dergisi*, 38 (2), s.483-50. DOI: 10.24988/ije.1166682.
- BCBS, (1998). Enhancing Bank Transparency, Bank for International Settlements, Basel.
- Berhe, A. Gebremedhin. (2023). Board Structure and Bank Performance: Evidence from Ethiopia. *Cogent Business & Management* 10: 2163559, s. 1-20.
- Black, B. & Kim, W. (2008). The Effect of Board Structure on Firm Value: a Multiple Identification Strategies Approach Using Korean Data. Working Paper.
- Black, B., Kim, W., Jang, H. & Park K.S. (2009). How Corporate Governance Affects Firm Value: Evidence on Channels from Korea. Working Paper.
- Blundell, R. & Bond, S. (1998). Initial Conditions and Moment Restrictions in Dynamic Panel Data Models. *Journal of Econometrics*, 87 (1), s.115-143.
- Bukair, A.A., & Rahman, A.A. (2015). Bank Performance and Board of Directors Attributes by Islamic Banks. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 8(3), 291-309.
- Cengiz, S. & Taşşümer, E. (2022). Kurumsal Yönetim Uygulamaları ile Finansal Performans İlişkisi: BİST-Bankacılık Sektöründe Bir Araştırma. *The Journal of International Scientific Researches*, 7 (3), s.215-231. DOI: 10.23834/isrjournal.1128118.
- Choi, S. & Hasan, I. (2005). Ownership, Governance, and Bank Performance: Korean experience. *Financial Markets, Institutions and Instruments*, Vol. 14 No. 4, s. 215-242.
- Chou, T. K., & Buchdadi, A. (2017). Independent Board, Audit Committee, Risk Committee, The Meeting Attendance Level and Its Impact on the Performances: A Study of Listed Banks in Indonesia. *International Journal of Business Administration*, 8(3), 24-36. <https://doi.org/10.5430/ijba.v8n3p24>.
- De Andres, P. & Vallengado, E. (2008). Corporate Governance in Banking: The Role of the Board of Directors. *Journal of Banking & Finance*, 32 (12), s.2570-2580.
- Doğan, M. & Yıldız, F. (2013). The Impact of the Board of Directors' Size on the Bank's Performance: Evidence from Turkey. *European Journal of Business and Management*, 5 (6), s.130-140.
- Donaldson, L. & Davis, J. H. (1991). Stewardship Theory or Agency Theory? Ceo Governance and Shareholder Returns. *Australian Journal of Management*, 16 (1), s.49-65.
- Donaldson, Lex. & Davis, H.J. (1994). Boards and Company Performance: Research Challenges the Conventional Wisdom. *Corporate Governance: An International Review*, 2 (3), s.51-60.
- Eker, D. (2022). Türkiye'de Faaliyet Gösteren Mevduat Bankalarının Yönetim Kurulu Yapıları ve Finansal Performans İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi. *Journal of Research in Business*, 7(1), s.46-62. doi:10.54452/jrb.994982.
- Ersoy, E. & Aydın, Y. (2018). Yönetim Kurulu Yapısı ve Banka Karlılığı Arasındaki İlişki: Dinamik Panel Veri Analizi. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 8(2), s.248-264.
- Ersoy, E., Bayrakdaroğlu, A. & Şamiloğlu, F. (2011). Türkiye'de Kurumsal Yönetim ve Firma Performansı (tobin-q ve anormal getiri) Arasındaki İlişkinin Analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 48 (554), s.71-83.
- Fama, E. F. & Jensen, M. C. (1983). Agency Problems and Residual Claims. *Journal of Law and Economics*, 26 (2), s.327-349.
- Fanta, A., Kemal, K.S., & Waka, Y.K. (2013). Corporate Governance and Impact on Bank Performance. *Journal of Finance and Accounting*, 1(1), s.19-26.
- Fidanoski, F., Vesna, M., & Kiril, S. (2014). Corporate Governance and Bank Performance: Evidence from Macedonia. *Economic Analysis*, 47(1-2), s.76-99.

- Finkelstein, S. & D'aveni, R.A. (1994). CEO Duality as a Double-Edged Sword: How Boards of Directors Balance Entrenchment Avoidance and Unity of Command. *Academy Of Management Journal*, 37(5), s.1079-1108.
- Green, S. (2005). Sarbanes-Oxley and the Board of Directors: Techniques and Best Practices for Corporate Governance. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Greene, W. H. (2003). *Econometric Analysis* (5th ed.). Singapore: Pearson Education Inc.
- Gupta, N. & Mahakud, J. (2020). CEO Characteristics and Bank Performance: Evidence from India. *Managerial Auditing Journal*, Vol. 35 No. 8, s. 1057-1093.
- Hakimi, A., Rachdi, H., Ben Selma Mokni, R., & Hssini, H. (2018). Do Board Characteristics Affect Bank Performance? Evidence from the Bahrain Islamic Banks. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 9(2), s.251-272.
- Handa, R. . (2018). Does Corporate Governance Affect Financial Performance: A Study of Select Indian Banks. *Asian Economic and Financial Review*, 8(4), s.478-486.
- Işık, O. (2017). The Dynamic Association Between Ceo-Duality and Bank Performance: the Moderating Role of Board Size. *Research Journal of Business and Management*, 4 (4), s.460-468.
- Jensen, M. C. & Meckling, W. H. (1976). Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure. *Journal of Financial Economics*, 3 (4), s.305-360.
- Kaymak, T. & Bektas, E. (2008). East Meets West? Board Characteristics in an Emerging Market: Evidence from Turkish Banks. *Corporate Governance: An International Review*, 16 (6), s.550-561.
- Liang, Q., Xu, P. & Jiraporn, P. (2013). Board Characteristics and Chinese Bank Performance. *Journal of Banking&Finance*, 37 (8), s.2953-2968.
- Lipton, M. ve Lorsch, J.W. (1992). A Modest Proposal for Improved Corporate Governance. *The Business Lawyer*, Vol. 48, No. 1, s. 59-77.
- Majeed, M. K., Jun, J. C., Muhammad, Z. U. R., Mohsin, M., & Rafiq, M. Z. (2020). The Board Size and Board Composition Impact on Financial Performance: An Evidence from the Pakistani and Chinese's Listed Banking Sector. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(4), s.81-95.
- Mkadmı, J.E., Jadlaoui, F. & Ali Wissem, B. (2022). The İmpact of Board of Director Characteristics on Bank Financial Performance: The Case of Tunisian Banks. *Specialusis Ugdymas / Special Education* 2(43).
- Nickell, S. (1981). Biases in Dynamic Models with Fixed Effects. *Econometrica*, 49, s.1417-1426.
- Nyamongo, E. Morekwa & Temesgen, Kebede (2013). The Effect of Governance on Performance of Commercial Banks in Kenya: A Panel Study. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 13(3), s.236-248.
- Pathan, S., Skully, M., & Wickramanayake, J. (2007). Board Size, Independence and Performance: An Analysis of Thai Banks. *AsiaPacific Financial Markets*, 14(3), s.211-227.
- Perondi, Rodolfo F., Filho, Bento A.C. & Wander, Alcido E. (2021). Impact of Board of Directors on Performance of Brazilian Banks. *International Journal of Business Administration* Vol. 12, No. 3, s.42-56.
- Pfeffer, J. & Salancik, G. R. (1978). *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*. New York: Harper and Row.
- Pfeffer, J. (1973). Size, Composition, and Function of Hospital Boards of Directors: A Study of Organization-Environment Linkage. *Administrative Science Quarterly*, 18 (3), s.349-364.

-
- Pham, Nam H. (2022). CEO Characteristics and Bank Performance: Case of Vietnamese Commercial Banks. *Cogent Economics & Finance* (2023), 111, s.1-13.
- Stančić, P., Čupić, M. & Obradović, V. (2014). Influence of Board and Ownership Structure on Bank Profitability: Evidence from South East Europe. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 2014 Vol. 27, No. 1, s.573–589.
- Zahra, S. A., & Pearce, J. A. (1989). Boards of Directors and Corporate Financial Performance: A Review and Integrative Model. *Journal of management*, 15 (2), s.291- 334.
- Zulkafli, A.H., & Samad, F.A. (2007). Corporate Governance and Performance of Banking Firms: Evidence from Asian Emerging Markets. *Advances in Financial Economics* 12, s. 49–74.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 335-344, doi: 10.11616/asbi.1395936

Findings of Herd Behavior in Borsa İstanbul During Covid-19*

Covid-19 Döneminde Borsa İstanbul'da Sürü Davranışı Bulguları

Osman Emre ARLI¹ , Berkan ATAŞ²

Geliş Tarihi (Received): 25.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 05.01.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Abstract: In cases where investors' emotional and behavioral responses are influenced, mimicking fellow investors leads to the manifestation of herd behavior. This study is dedicated to scrutinizing and contrasting instances of herd behavior within the Borsa İstanbul during the Covid-19 period against those in the pre-pandemic phase. The analysis specifically encompasses the banking, food, transportation, tourism, and technology sectors traded on the Borsa İstanbul, as well as the BIST 30 and BIST 100 indices. The CSAD (cross-section absolute deviation) methodology is employed as the analytical framework. The findings delineate a lack of herd behavior during the pre-pandemic period. However, contrasting this, the pandemic period witnesses the emergence of herd behavior, evident within the BIST 30, BIST 100 indices, and the banking, food, and technology sectors.

Keywords: Behavioral Finance, Herd Behavior, CSAD, Covid-19.

&

Öz: Yatırımcıların duygu ve davranışlarının etkilendiği dönemlerde, diğer yatırımcıları taklit etmesi, sürü davranışında bulunmalarına neden olmaktadır. Bu çalışmada Covid-19 dönemi ve pandemi öncesi dönem karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Yatay kesit mutlak sapma (CSAD) yönteminin uygulandığı çalışmada, Borsa İstanbul'da işlem gören bankacılık, gıda, ulaştırma, turizm ve teknoloji sektörleri ile BIST 30 ve BIST 100 endeksleri incelenmiştir. Elde edilen bulgular çerçevesinde pandemi öncesi dönemde sürü davranışına rastlanmazken ve pandemi döneminde BIST 30, BIST 100 endeksleri ile banka, gıda, ulaştırma ve teknoloji sektörlerinde sürü davranışı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Davranışsal Finans, Sürü Davranışı, CSAD, Covid-19.

Atıf/Cite as: Arlı, O. E., Ataş, B. (2024). Findings of Herd Behavior in Borsa İstanbul During Covid-19. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 335-344. doi: 10.11616/asbi.1395936

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu çalışma 27-29 Nisan 2023 tarihinde Eskişehir'de gerçekleştirilen Uluslararası Katılımlı Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi (IERFM)'de sunulmuştur.

¹ Öğr. Gör. Dr., Osman Emre Arlı, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, emrearli@mu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Arş. Gör. Dr., Berkan Ataş, İstanbul Üniversitesi, atasberkan@gmail.com.

1. Introduction

In 2019, the SARS-CoV-2 virus emerged in Wuhan, China, rapidly affecting the entire nation. The virus initially spread throughout East Asia and quickly began affecting other countries, leading to worldwide panic. In January, the first death due to the virus occurred, leading the World Health Organization (WHO) to closely monitor the situation. On March 11, 2020, when the first case was reported in Turkey, the WHO declared it a global pandemic and named it Covid-19. The impact of Covid-19 continued to be felt worldwide in 2023, affecting over 761 million people. According to the WHO's announcement on March 21, 2023, the pandemic resulted in a total of 6.8 million deaths globally (WHO, 2023).

The covid-19 pandemic has had a profound consequence on the global economy. During the pandemic, the prolonged lockdown measures implemented by countries affected the real sector and disrupted global trade. Production came to a halt during the lockdown periods. The pandemic's impact on the economy manifested in various dimensions, including the healthcare sector crisis, international shipping disruptions, and the chip crisis. The pandemic-induced economic contraction prompted countries to adopt various monetary expansion measures. The global inflation spiral emerged through monetary expansion, deeply affecting national economies. Moreover, Covid-19 also influenced financial markets, causing fluctuations in various financial instruments, particularly oil prices and other commodities.

In times of Covid-19, turbulent periods in financial markets can lead investors to act in panic, following each other's moves or reacting excessively by taking similar positions. This situation can create artificial prices in the market, leading to price bubbles or triggering herd behaviors. Herd behavior in financial markets occurs when investors analyze incoming information in the same way, leading them to exhibit similar behaviors, or when investors follow or imitate other investors' actions.

In financial markets, investors may interpret incoming information in a similar manner, leading to the adoption of comparable positions. However, certain retail investors, lacking sufficient information, may resort to mimicking other investors, resulting in herd behavior. Investors with limited information may lack confidence in their own knowledge and, as a result, disregard it, choosing instead to follow the actions of other investors or attempt to capture market trends, ultimately giving rise to herd behavior.

Herd behavior refers to forming a crowd or group of individual or institutional investors who behave similarly or imitatively. The most general definition of herd behavior is the presence of correlated behavioral patterns among investors (Devenow and Welch, 1996: 604). Some researchers have described it as a situation where a group of investors takes identical positions in identical securities simultaneously and disregards their own information by imitating other investors' actions (Patterson and Sharma, 2007: 4). Investors acting in a herd-like manner hide their own knowledge and beliefs, making investment decisions based on collective actions (Chang et al., 2000: 1652).

Investors can analyze the financials of companies in the same way, interpret the information coming to the market in the same way, or take a position by considering the technical analysis of the stock price in a similar way. According to Bikhchandani and Sharma (2000), there are two types of herd behavior: intentional and unintentional. In intentional herd behavior, herds are formed as a result of investors consciously trying to follow other investors in some market periods. Investors who try to follow trends and gain returns according to the rising or falling market by trading feedback are causing the herd. Unintentional herding behavior is a herding movement that occurs when investors have the same information set in the market and react to the same information and unintentionally take the same positions.

When the dynamics of investors in the process of joining the herd are considered, two different views for intentional herding come to the fore; rational and irrational view (Zhang and Chen, 2017: 46). According to the irrational view, investors blindly follow other investors, completely ignoring their own knowledge and rational views (Devenow and Welch, 1996: 604). This view, driven by irrational beliefs and emotions, was described by Grinblatt et al. (1995) identified it with the momentum investment strategy. In the momentum investing strategy, investors approach buying winners and selling losers. Since prices are

assumed to carry future information in an efficient market, this behavior is irrational and cannot be expected to provide returns (Grinblatt et al., 1995: 1089).

This study aims to examine whether investors trading in Borsa Istanbul exhibited herd behavior from the onset of the Covid-19 pandemic to when the mask mandate was lifted in Turkey. As a means of comparison, the study performs an analysis of herd detection that encompasses the period prior to the pandemic. The study is divided into three parts. The second part presents a theoretical framework on herd behavior and reviews the existing literature studies. The third section explores empirical evidence of herd behavior in BIST during the pandemic.

2. Literature Review

Herd behavior, which has become the subject of various scientific fields such as psychology, sociology, and behavioral sciences, as well as mathematics and biology, has also drawn significant interest from the field of finance. Empirical and experimental studies aiming to understand investor behaviors in financial markets have explored instances where investors exhibit herd behavior and the potential consequences. Lakonishok et al. (1992) conducted a pioneering study in the finance literature. To gain a better understanding of the stock market, a herd model has been created to explore whether fund managers tend to hold similar positions by purchasing and selling the same stocks simultaneously. The study was unable to provide definite proof of market instability for the particular stocks and timeframe they examined.

Wermers (1999) used the herd detection model developed by Lakonishok et al. (1992) to present empirical evidence of herd behavior in investment funds' trading activities between 1975 and 1994. Nevertheless, Bikhchandani and Sharma (2000) criticized the herd detection model developed by Lakonishok et al. (1992) for not being a time-series trading model and for its reliance solely on the number of parties buying or selling stocks without considering the trading volume in the market, thus deeming it inadequate for detecting herd behavior.

Another study related to herd detection in financial markets is the Cross-Sectional Standard Deviation (CSSD) model introduced by Christie and Huang (1995). The purpose of this model is to investigate whether herding occurs in stocks during times of abnormal movements and stressful market conditions. CSSD anticipates that stocks with high volatility will display a wider distribution of individual returns. However, in cases of herd behavior, the model suggests that stock returns will cluster around the market return (Christie and Huang, 1995: 33).

Chang et al. (2000) introduced a novel approach, departing from the CSSD model, leading to the creation of the Cross-Sectional Absolute Deviation (CSAD) model. They postulated that the rational asset pricing model extends beyond stock return distribution solely in relation to market returns. Their innovation encompassed an acknowledgment of the interplay between these variables. Unlike the CSSD model's assertion, which implies an absence of linear correlation between distribution and market returns when investors engage in herding during volatile market phases, Chang et al. (2000) presented an alternative viewpoint. They suggested that the interrelation between stock return distribution and market returns would follow a non-linear pattern, characterized by either escalation or reduction (Chang et al., 2000: 1655).

Hwang and Salmon (2004) proposed a herd detection model that was developed based on the CSSD. They stated that in the presence of herd behavior in market when the Capital Asset Pricing Model (CAPM) is not valid, both beta and expected returns would be biased. Based on this, they suggested a model for detecting whether price deviations from their equilibrium are caused by herd behavior (Hwang and Salmon, 2004: 589).

Apart from comparing the distributions of stock returns with market returns, models have also been developed to detect herding based on the trading volumes in the market. Patterson and Sharma (2007) proposed a model in which they carried out a series of procedures related to the volumes of buyers and sellers within the trading volume. The current transaction price is considered as a buying-initiated trade if it is higher than the previous transaction price, and a selling-initiated trade if it is lower. In the event of

investors exhibiting herd behavior, it is expected that the number of buying-initiated or selling-initiated trades will be higher than expected (Patterson and Sharma, 2007: 9-11).

Experimental studies on herd behavior can also be found in the literature. Chamley and Gale (1994) conducted an experimental study on investors' time-based herd behavior, and according to their findings, herd behavior emerges when the time frame is very short, but the probability of herding diminishes as the period lengthens (Chamley and Gale, 1994: 1081). Another experimental study on this topic is conducted by SgROI (2003). The participants in the experiment demonstrated delayed decision-making when their private information was not sufficiently strong, and during this period, they also observed the behaviors of other participants. From this point, an informational cascade occurred, and even though the initial decision-maker was incorrect, others followed suit, also making the wrong decision. In another study, Drehmann et al. (2005) designed an internet experiment with 6400 participants who possessed private information to test information-based herding. While no herd behavior was observed in the experiment, they reported that herd behavior was prevented in a flexible market price setting.

Rahayu et al. (2021) experimented with 100 investors on the Indonesian stock exchange and found that the social impact of expert investors was more compelling than fundamental market indicators, indicating that investors tend to follow the herd rather than rely on their own information. Baddeley et al. (2007) conducted an experimental study and noted that social information received by participants had a substantial impact on herd probability. They also stated that in a Bayesian model, shorter decision-making increased the likelihood of herd behavior. In a comprehensive experimental study, Baddeley et al. (2012) demonstrated a positive relationship between demographic factors, such as gender and age, and personality traits such as risk-taking and impulsivity, with herd behavior. They highlighted the existence of an automatic heuristic method that enables individuals to make rapid decisions under uncertainty. Furthermore, brain imaging results indicated the role of the amygdala in social learning and decision-making. They reported that individual differences were strongly associated with amygdala activations during herd decision-making.

It's important to highlight that the existing body of literature extensively presents empirical investigations into herd behavior. Tan et al. (2008) offered proof of herding tendencies in both ascending and descending markets in China. Demirer et al. (2015) explored herding behavior in diverse commodity futures markets, encompassing the US, and garnered notable evidence of herding within grain markets. They also illustrated that heightened price fluctuations in energy and metal markets correspondingly amplified herding within the grain market. Klein (2013) scrutinized periods of market tranquility and turbulence, unveiling evidence of herding particularly during high-volatility intervals in both the US and Eurozone. They noted that behavioral impacts exerted a more pronounced influence during times of crisis and heightened market volatility, in contrast to more stable periods. Balçilar et al. (2014) substantiated the presence of herd behavior across Gulf Arab stock markets. Philippas et al. (2013) pinpointed instances of herding within the US real estate investment trusts market between 2004 and 2011, linking the emergence of herding to a deterioration in investor sentiment.

Research pertaining to herd behavior has notably surged during the Covid-19 era and the subsequent post-pandemic phase. Bouri et al. (2021) showcased how the pandemic-induced uncertainty triggered herd behavior, a phenomenon evident in their study encompassing 49 global stock markets. Chang et al. (2020) unearthed indications of herd behavior within fossil fuel markets in the US, Europe, and Asia during the pandemic's impact. Espinosa-Méndez and Arias (2021) supplied evidence that Covid-19 heightened herd behavior within Australian stock markets.

Ferreruela and Mallor (2021) conducted an analysis on Spain and Portugal's stock markets, scrutinizing the 2008 financial crisis and the Covid-19 pandemic periods. They unveiled an intensification of herding behavior prior to the crisis, a reduction during it, and a resurgence post-crisis. However, during the pandemic, they detected evidence of herding particularly on days characterized by elevated market volatility. Wu et al. (2020), delving into Chinese markets during the Covid-19 epoch, identified diminished herding behavior compared to regular periods. They also highlighted that herding tendencies were more pronounced during intervals of decreased trading volume and reduced market volatility. Allam et al. (2020) substantiated herding's prevalence in the Egyptian market during the pandemic, identifying factors

influencing such behavior across varied sectors. Notably, Covid-19 case numbers and virus-related fatalities emerged as key determinants of herding behavior across nearly all sectors. Dhall and Singh (2020) presented robust evidence of herding during market downturns in the Indian market amid the pandemic. However, they acknowledged the existence of counter-herding tendencies in certain sectors prior to the outbreak.

Erdoğan (2021) reported the presence of herding behavior in Borsa Istanbul between 2010 and 2020. Özkan and Yavuzaslan (2022) observed herding behavior in Borsa Istanbul before and during the pandemic. Their research covered the period from the pandemic's beginning to December 14, 2020, along with its symmetric pre-pandemic period, focusing on the first year of the pandemic. In contrast, this study aims to expand the period, covering the time from the beginning of the pandemic to the complete cessation of pandemic measures in Turkey and its symmetric pre-pandemic period, to analyze the data with a broader dataset. Therefore, this study stands out from other works in the literature as it covers the entire period of pandemic measures in Turkey and its pre-pandemic phase.

3. Data, Methodology And Findings

This study focuses on testing herd behavior in financial markets during stressful periods, specifically during the Covid-19.

3.1. Data

This study is dedicated to the examination of herd behavior within Turkey's financial markets, spanning the timeframe from the outset of the Covid-19 pandemic until the cessation of pandemic-related constraints. Specifically, this period stretches from March 11, 2020, coinciding with the World Health Organization's pandemic declaration and Turkey's initial reported case, to April 26, 2022, when these restrictions were rescinded. This interval, encompassing 534 distinct observations, is demarcated as the "pandemic period."

To facilitate comparative analyses, our investigation incorporates a distinct pre-pandemic phase. Commencing on January 23, 2018, and culminating on March 10, 2020, this era comprises an equivalent 534 observations. Consequently, our dataset amalgamates a cumulative 1068 observations, capturing both the pre-pandemic and pandemic epochs, thus constituting a comprehensive time series.

The primary focus of this study revolves around five sectors: banking, food, transportation, tourism, and technology, all of which are actively traded on the Borsa Istanbul (BIST). Additionally, the BIST 100 and BIST 30 indices are integral components of our investigation. To compile the requisite data, we sourced daily closing prices.

3.2. The Methodology

To detect herding in financial markets, various tests have been developed, including the CSSD test introduced by Christie and Huang (1995) and other related tests discussed earlier. In this study, we utilize the cross-sectional absolute deviation (CSAD) test, which was developed by Chang et al. (2000) and has been widely adopted in the literature, as it addresses the limitations of the CSSD test and provides more accurate results. The CSAD test examines the movements of individual stock returns' distributions with respect to market returns.

Unlike the approach taken by Christie and Huang (1995), Chang et al. (2000) predict that in the presence of herding, the distribution of stock returns will not only be an increasing function of market returns but also exhibit a relationship with market returns. Furthermore, they anticipate that the relationship between market and stock return distributions will not be strictly linear and increasing. To achieve more flexibility, they formulated the CSAD test as follows:

$$CSAD_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N |R_{i,t} - R_{m,t}| \quad (1)$$

$CSAD_t$ represents the cross-sectional absolute deviation of daily returns, which measures the dispersion of stock returns' distributions with respect to the market return distribution. N denotes the number of stocks in the market, $R_{i,t}$ represents the return of the i th stock on day t , calculated as the natural logarithm of the price difference of two consecutive trading days. $R_{m,t}$ indicates the equal-weighted market return during the trading day.

According to Christie and Huang (1995), under the assumption of the asset pricing model, a linear relationship is expected between the distribution of stock returns and the average market return. However, Chang et al. (2000) noted that during stressful market periods, a non-linear relationship may exist. To test for this non-linear relationship, the second-degree expression of $R_{m,t}$ is included in the regression model as follows:

$$CSAD_t = \alpha + \gamma_1 |R_{m,t}| + \gamma_2 R_{m,t}^2 + \varepsilon_t \quad (2)$$

In the model, if the coefficient γ_1 is negative and statistically significant, it indicates the presence of herding behavior in the market. On the other hand, if the coefficient is positive, the existence of herding behavior cannot be claimed.

3.3. The Findings

The study initially presents descriptive statistics. Table 1 displays the statistics related to the calculated CSAD during the pandemic period. In Table 1, the Tourism sector has the highest value and the highest standard deviation. It shows that unusual news or shocks entering the market may cause unusual movements in the horizontal cross-section absolute deviation of the tourism sector compared to other sectors. Additionally, when compared to Table 2, the standard deviation in all sectors except the indices increased during the pandemic period.

Table 1: Pandemic Period CSAD Descriptive Statistics

CSAD	Mean	Max.	Min.	Std. Dev.
BIST 30	0,0150	0,0422	0,0020	0,0054
BIST 100	0,0149	0,0426	0,0029	0,0053
Banks	0,0159	0,0616	0,0031	0,0097
Food and Beverage	0,0227	0,0840	0,0048	0,0113
Transportation	0,0228	0,0628	0,0046	0,0107
Tourism	0,0347	0,1213	0,0067	0,0213
Technology	0,0215	0,0859	0,0017	0,0092

Table 2, on the other hand, presents the descriptive statistics of CSAD before the pandemic. During the pre-pandemic period, the Transportation sector had the highest mean, BIST 30 had the highest value, and the Tourism sector had the lowest value. The shocks during the pandemic period were more effective on CSAD than before the pandemic.

Table 2: Pre-Pandemic Period CSAD Descriptive Statistics

CSAD	Mean	Max.	Min.	Std. Dev.
BIST 30	0,0163	0,7368	0,0061	0,0316
BIST 100	0,0162	0,7368	0,0063	0,0316
Banks	0,0148	0,0686	0,0040	0,0073
Food and Beverage	0,0186	0,0504	0,0066	0,0061
Transportation	0,0205	0,0624	0,0046	0,0104
Tourism	0,0204	0,1314	0,0034	0,0097
Technology	0,0195	0,0733	0,0060	0,0088

Table 3 presents the outcomes derived from the regression estimations concerning the second CSAD_t equation applied to the Borsa Istanbul indices and respective sectors. The negative coefficient of $R_{m,t}^2$ serves as an indicator of herd behavior, as elucidated by Chang et al. (2000: 1657). Across all predictive models,

with the exception of the Tourism sector, the coefficients manifest significance by being both negative and substantial. While the coefficient pertaining to the Tourism sector bears a negative sign, its statistical insignificance warrants attention. Consequently, within the pandemic period, we discern herd behavior at the 1% level of significance for the BIST 30, BIST 100, Banking, Food, and Technology sectors. For the Transportation sector, the manifestation of herd behavior reaches the 5% level of significance. Notably, the Tourism sector's coefficient lacks significance, precluding any decisive assertion regarding the presence of unequivocal herd behavior.

Table 3: Pandemic Period Herd Behavior

Coefficient	BIST 30	BIST 100	Banks	Food and Beverage	Transportation	Tourism	Technology
Constant	0,0125* (32,0605)	0,0127* (33,7277)	0,0127* (18,2674)	0,0185* (23,0588)	0,0203* (25,9501)	0,0314* (19,9691)	0,0189* (28,3355)
$ R_{m,t} $	0,2638* (6,3849)	0,2493* (5,9849)	0,3731* (4,8564)	0,4886* (5,4839)	0,2739* (3,1607)	0,3586** (2,0545)	0,3094* (4,1938)
$R_{m,t}^2$	-2,3539* (-3,6560)	-2,2395* (-3,3600)	-3,1826* (-2,5888)	-4,4961* (-3,1538)	-2,4676** (-1,7798)	-2,7737 (-0,9932)	-2,8263* (-2,3938)
Adj. R ²	0,1150	0,0970	0,0664	0,0794	0,0323	0,0093	0,0505

The table displays the estimates of the CSAD herd behavior detection model proposed by Chang et al. (2000). Along with the coefficients, it shows the Adj. R-squared value and the t-statistic value in parentheses. The *, ** symbols indicate statistical significance at the 1% and 5% levels, respectively.

Table 4 presents the results of the herd prediction model for the period just before the pandemic. The coefficient values of $R_{m,t}^2$ in the model are negative for the Food and Tourism sectors, but they are not significant at the 1%, 5%, and 10% levels. Therefore, it is observed that there is no significant and consistent herd behavior during the pre-pandemic period.

Table 4: Pre-Pandemic Period Herd Behavior

Coefficient	BIST 30	BIST 100	Banks	Food and Beverage	Transportation	Tourism	Technology
Constant	0,0125* (32,0605)	0,0127* (33,7277)	0,0127* (18,2674)	0,0185* (23,0588)	0,0203* (25,9501)	0,0314* (19,9691)	0,0189* (28,3355)
$ R_{m,t} $	0,2638* (6,3849)	0,2493* (5,9849)	0,3731* (4,8564)	0,4886* (5,4839)	0,2739* (3,1607)	0,3586** (2,0545)	0,3094* (4,1938)
$R_{m,t}^2$	-2,3539* (-3,6560)	-2,2395* (-3,3600)	-3,1826* (-2,5888)	-4,4961* (-3,1538)	-2,4676** (-1,7798)	-2,7737 (-0,9932)	-2,8263* (-2,3938)
Adj. R ²	0,1150	0,0970	0,0664	0,0794	0,0323	0,0093	0,0505

The table displays the estimates of the CSAD herd behavior detection model proposed by Chang et al. (2000). Along with the coefficients, it shows the Adj. R-squared value and the t-statistic value in parentheses. The *, ** symbols indicate statistical significance at the 1% and 5% levels, respectively.

4. Conclusion

Devenow and Welch (1996) have identified increased uncertainty and risk as triggers for herd behavior during certain periods. Klein (2013), in his study on turbulent markets, has stated that herd behavior tends to increase during crisis periods. In financial markets, when risk and uncertainty rise, investors may tend to disregard their own information and follow the actions of other investors. At times, investors who lack confidence in their own information may rationally imitate others, while at other times, they may create herds to protect their reputation or premiums. This phenomenon can lead to a departure from efficient markets, destabilization of markets, and the formation of artificial price movements.

In the literature, numerous studies have been conducted on herd behavior during downward market periods and crisis periods (Özkan and Yavuzaslan, 2022; Tan et al., 2008; Hwang and Salmon, 2004; Bowe and Domuta, 2004; Philippas et al., 2013). The objective of this study is to test the presence of herd behavior

in the Istanbul Stock Exchange equity market during the uncertain and risky period of the Covid-19 pandemic. The Covid-19 period is defined as the period between March 11, 2020, when the World Health Organization declared a pandemic, and April 26, 2022, the date when Covid-19 restrictions were lifted in Turkey. Additionally, to demonstrate the specific impact of the pandemic, pre pandemic period is selected for comparison. The pre-pandemic period was chosen as the symmetrical interval between January 23, 2018, and March 10, 2020, consisting of 534 observations. To gather evidence of herd behavior, the widely used method in the literature, the cross-sectional absolute deviation (CSAD) model developed by Chang et al. (2000), is applied in this study.

The existence of herd behavior in the market shows that investors act together. Investors ignoring their own information and relying on the information of the previous investor and shaping their decisions in this direction can lead to a gradual transfer of information. Herd behavior is predicted to occur most of the time during stressful and risky market periods. By selecting the pandemic period and the pre-pandemic period, it is aimed to compare stressed and stable markets.

According to the regression results of the CSAD model, herd behavior is observed in the BIST 30, BIST 100 indices, and in the banking, food, transportation, and technology sectors during the Covid-19 pandemic period, while in the tourism sector, although the coefficient was negative, it is not statistically significant. This indicates significant herd behavior in the selected periods and sectors in the Istanbul Stock Exchange. On the other hand, for the pre-pandemic period, no significant herd behavior is reported. This could be interpreted as an indication that herd behavior may increase during risky market periods.

According to the findings, investors prefer to act according to psychological factors in market conditions dominated by stress and risk. Sometimes, as a defense mechanism, they react to market information in the same way or follow the lead of other investors. This situation causes investors to form herds. In the selected market, which can be considered stable before the pandemic, herd behavior was not observed.

In addition, the study aimed to compare the sectors before and after the pandemic by selecting the sectors that are thought to be most affected by the pandemic. People rushed to markets during pandemic periods and there was a significant increase in food prices in many countries. There were income losses in the transportation sector due to lockdowns. In the established model, it is seen that investors acted collectively based on this information during the pandemic period.

This study comparatively discussed herd behavior in the pre-pandemic and post-pandemic periods. In addition, it is aimed to contribute to the literature by breaking down the sectors and presenting them comparatively, which are thought to be most affected by the pandemic. In future studies, it is recommended to conduct a comparative study based on panel data by considering different sectors of other markets in the world.

The findings align with the existing studies of Allam et al. (2020), Bouri et al. (2021), Dhall and Singh (2020), Chang et al. (2020), and Özkan and Yavuzaslan (2022). Thus, during the Covid-19 pandemic, with increased uncertainty and risk, the herd model has been significantly applicable to the selected indices and sectors in the Borsa Istanbul stock market, yielding evidence of herd behavior.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Conceiving the Study: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Collection: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Veri Analizi: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)

Data Analysis: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Writing Up: Author-1 (%50), Author-2 (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%50), Yazar-2 (%50)
Submission and Revision: Author-1 (%50), Author-2 (%50)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).
Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

References

- Allam, S., Abdelrhim, M., & Mohamed, M. (2020). Determinants of Herding Behavior in The Time of COVID-19: The Case of Egyptian Stock Market Sectors. *Available at SSRN 3717995*.
- Baddeley, M., Burke, C., Schultz, W., & Tobler, P. (2012). Herding in Financial Behaviour: A Behavioural and Neuroeconomic Analysis of Individual Differences. <https://doi.org/10.17863/CAM.1041>
- Baddeley, M., Pillas, D., Christopoulos, Y., Schultz, W., & Tobler, P. (2007). Herding and Social Pressure in Trading Tasks: A Behavioural Analysis. <https://doi.org/10.17863/CAM.5145>
- Balcilar, M., Demirer, R., & Hammoudeh, S. (2014). What Drives Herding in Oil-Rich, Developing Stock Markets? Relative Roles of Own Volatility and Global Factors. *The North American Journal of Economics and Finance*, 29, p. 418-440.
- Bikhchandani, S., & Sharma, S. (2000). Herd Behavior in Financial Markets. *IMF Staff Papers*, 47(3), p. 279-310.
- Bouri, E., Demirer, R., Gupta, R., & Nel, J. (2021). COVID-19 Pandemic and Investor Herding in International Stock Markets. *Risks*, 9(9), 168.
- Bowe, M., & Domuta, D. (2004). Investor Herding During Financial Crisis: A Clinical Study of The Jakarta Stock Exchange. *Pacific-Basin Finance Journal*, 12(4), p. 387-418.
- Chamley, C., & Gale, D. (1994). Information Revelation and Strategic Delay in A Model of Investment. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, p. 1065-1085.
- Chang, C. L., Mcaleer, M., & Wang, Y. A. (2020). Herding Behaviour in Energy Stock Markets During The Global Financial Crisis, SARS, and Ongoing COVID-19. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 134, 110349.
- Chang, E. C., Cheng, J. W., & Khorana, A. (2000). An Examination of Herd Behavior in Equity Markets: An International Perspective. *Journal of Banking & Finance*, 24(10), p. 1651-1679.
- Christie, W. G., & Huang, R. D. (1995). Following The Pied Piper: Do Individual Returns Herd Around The Market?. *Financial Analysts Journal*, 51(4), p. 31-37.
- Demirer, R., Lee, H. T., & Lien, D. (2015). Does The Stock Market Drive Herd Behavior in Commodity Futures Markets?. *International Review of Financial Analysis*, 39, p. 32-44.
- Devenow, A., & Welch, I. (1996). Rational Herding in Financial Economics. *European Economic Review*, 40(3-5), p. 603-615.
- Dhall, R., & Singh, B. (2020). The COVID-19 Pandemic and Herding Behaviour: Evidence From India's Stock Market. *Millennial Asia*, 11(3), p. 366-390.
- Drehmann, M., Oechssler, J., & Roeder, A. (2005). Herding and Contrarian Behavior in Financial Markets: An Internet Experiment. *American Economic Review*, 95(5), p. 1403-1426.
- Erdoğan, H. H. (2021). Beta Herding in The Covid-19 Era: Evidence From Borsa Istanbul. *Business and Economics Research Journal*, 12(2), p. 359-368.

- Espinosa-Méndez, C., & Arias, J. (2021). Herding Behaviour in Asutralian Stock Market: Evidence on COVID-19 Effect. *Applied Economics Letters*, 28(21), p. 1898-1901.
- Ferreruela, S., & Mallor, T. (2021). Herding in The Bad Times: The 2008 and COVID-19 Crises. *The North American Journal of Economics and Finance*, 58, 101531.
- Grinblatt, M., Titman, S., & Wermers, R. (1995). Momentum Investment Strategies, Portfolio Performance, and Herding: A Study of Mutual Fund Behavior. *The American Economic Review*, p. 1088-1105.
- Hwang, S., & Salmon, M. (2004). Market Stress and Herding. *Journal of Empirical Finance*, 11(4), p. 585-616.
- Klein, A. C. (2013). Time-Variations in Herding Behavior: Evidence From a Markov Switching SUR Model. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 26, p. 291-304.
- Lakonishok, J., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1992). The Impact of Institutional Trading on Stock Prices. *Journal of Financial Economics*, 32(1), p. 23-43.
- Özkan, N., & Yavuzaslan, K. (2022). Covid-19 Salgınının Borsa İstanbul Pay Endekslerine Etkisi: Sürü Davranışı Üzerine Bir Araştırma. *Dumlupınar University Journal of Social Science/Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (73).
- Patterson, D. M., & Sharma, V. (2007). Did Herding Cause The Stock Market Bubble of 1998-2001. *University of Michigan-Dearborn*.
- Philippas, N., Economou, F., Babalos, V., & Kostakis, A. (2013). Herding Behavior in REITs: Novel Tests and The Role of Financial Crisis. *International Review of Financial Analysis*, 29, p. 166-174.
- Rahayu, S., Rohman, A., & Harto, P. (2021). Herding Behavior Model in Investment Decision on Emerging Markets: Experimental in Indonesia. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(1), p. 53-59.
- SgROI, D. (2003). The Right Choice at The Right Time: A Herding Experiment in Endogenous Time. *Experimental Economics*, 6, p. 159-180.
- Tan, L., Chiang, T. C., Mason, J. R., & Nelling, E. (2008). Herding Behavior in Chinese Stock Markets: An Examination of A and B Shares. *Pacific-Basin Finance Journal*, 16(1-2), p. 61-77.
- Wermers, R. (1999). Mutual Fund Herding and The Impact on Stock Prices. *The Journal of Finance*, 54(2), p. 581-622.
- World Health Organization, <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019>, Date of Access.
- Wu, G., Yang, B., & Zhao, N. (2020). Herding Behavior in Chinese Stock Markets During COVID-19. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(15), p. 3578-3587.
- Zhang, K., & Chen, X. (2017). Herding in a P2P Lending Market: Rational Inference or Irrational Trust?. *Electronic Commerce Research and Applications*, 23, p. 45-53.

Orta Çağ'da Bir Seyyahın Gözünden İskenderiye Şehri

The City of Alexandria in the Middle Ages Through the Eyes of a Traveller

Sefa AKYAZICI¹, Özlem GENÇ²

Geliş Tarihi (Received): 26.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 05.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Endülüslü seyyah İbn Cübeyr, 1183 yılında hac amacıyla gerçekleştirdiği seyahatinde günlük benzeri notlar tutarak deneyimlerini "Rihlet el-Kinani" adlı eserinde belgelemiştir. Bu eser, 12. yüzyıl Akdeniz ve Yakın Doğu'suyla ilgili sosyal, antropolojik, etnolojik, tarihî, hukuki, sosyolojik, coğrafi ve folklorik bilgiler sunmaktadır. İbn Cübeyr'in eseri, ilk kez William Wright tarafından tercüme edilip basılmıştır. İngilizceye çevrildiğinde araştırmacılar arasında büyük ilgi uyandırmıştır. Seyyah, gezdiği şehirlerin yapılarına ve kültürlerine büyük bir merak ve ilgi beslemiştir; özellikle İskenderiye şehri ilgisini en çok çeken şehirlerden biri olmuştur. İskenderiye şehri Orta Çağ'ın önemli liman şehirlerinden biri olarak güzelliğiyle İbn Cübeyr'in takdirini kazanmıştır. İbn Cübeyr, İskenderiye'nin yapısal ve kültürel özellikleri hakkında önemli bilgiler sunarak, 1183 yılındaki hac yolculuğu sırasında bu şehre dair detaylı bir bakış sunmuştur. Bu çalışma, İbn Cübeyr'in 1183 yılındaki İskenderiye ziyaretini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbn Cübeyr, İskenderiye, Seyahatname, Orta Çağ

&

Abstract: The Andalusian traveller Ibn Jubayr documented his experiences in his work "Rihlet al-Kinani" by keeping diary like notes during his pilgrimage in 1183. This work provides social, anthropological, ethnological, historical, legal, sociological, geographical, geographical, and folkloric information about the 12th century Mediterranean and Near East. Ibn Jubayr's work was first translated and published by William Wright. When translated into English, it aroused great interest among researchers. The traveller had a great curiosity and interest in the structures and cultures of the cities he visited; especially the city of Alexandria was one of the cities that attracted his attention the most. As one of the most important port cities of the Middle Ages, Alexandria was admired by Ibn Jubayr for its beauty. Ibn Jubayr provided a detailed overview of Alexandria during his pilgrimage in 1183, providing important information about its structural and cultural characteristics. This study provides a detailed account of Ibn Jubayr's visit to Alexandria in 1183.

Keywords: Ibn Jubayr, Travelogue, Alexandria, Middle Ages

Atf/Cite as: Akyazıcı, S., Genç, Ö. (2024). Orta Çağ'da Bir Seyyahın Gözünden İskenderiye Şehri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 345-354. doi: 10.11616/asbi.1396200

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Sefa Akyazıcı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, sefakyazici@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

² Doç. Dr., Özlem Genç, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, ozlmgn@gmail.com.

1. Giriş

İmkânların artmasıyla günümüzde seyahat etmek herkesin yapabileceği bir aktivite haline gelmekle birlikte geçmişte, özellikle de incelemekte olduğumuz Orta Çağ'da pek çok tehlikeyi göze alıp hatta hayati riski de kabullenip yola çıkmak demektir. Yapılan seyahatlerde dağlar, çöller ve denizler bin bir zorluklarla aşılmıştır (Löschburg, 1998:8). Ulaşım vasıtaları yaygın ve yollar da bugünkü gibi düz olmadığından yolculuklar bir hayli uzun sürmüştür. Keza İbn Battûta'nın³ seyahati bir asır sürmüş ve aynı şekilde İbn el-Gırnâti de çıktığı seyahatten hiç dönememiştir. Görünen odur ki seyyahlar hayatlarını bu seyahatlerine adanmışlardır. Çalışmamıza konu ettiğimiz İbn Cübeyr'in seyahati de çok uzun sürmüş, seyahat sırasında denizde, karada birçok zorluk yaşanmıştır.

Seyyahlar için seyahat başlı başına bir amaç olabileceği gibi amaca ulaşmak için bir yol da olagelmıştır. Yapılan bu seyahatler, siyasi, ilmi, edebi, dini ve ticari alanlar olmak üzere hayatın her yönü ile ilgilidir. Seyyahları, seyahatin zorluklarını göze alıp yola çıkmaya teşvik eden güdüler birbirinden farklıdır. Merak ve öğrenme güdüsü seyahati teşvik eden ve bu uğurda bin bir zorluğu göze almaya iten başlıca güdüdür (Löschburg, 1998:8). Bu yüzden seyahat, entelektüel bir uğraş olarak görülmüştür. Seyyahlar, farklı ülkeleri ve kültürleri gören kişilerdir ve seyahatin zorluklarına direnerek maceralara giriştikleri için anlatacak çokça hikâyeleri olduğu düşünülmüştür. Evlerine geri döndüklerinde görmüş, geçirmiş, kültürlü kişiler olarak kabul edilmişlerdir. Birçok kültüre temas edip bunları aktarmış, kendi kültürünü gittiği coğrafyalardaki kültürlerle karşılaştırarak kendi kültürüne bir başka kültür üzerinden bakma şansına sahip olmuşlardır. Bir başka deyişle, seyyahlar "öteki" ile karşılaşır ve farklılık ve benzerlik konusunda keskinleşmiş bir farkındalıkla geri dönerler (Eickelman, 2013: 44).

Seyyahlar gittikleri yerde yaşadıkları maceraları ve gördüklerini not alarak edebi çalışmalar ortaya koymuşlardır. Seyyahların kaleme almış oldukları bu seyahatnameler içerdiği malzemelerden dolayı tarih için önemli birer kaynaktır. Nasır Abdurrâzık el-Mıtvâfi'nin seyahatnameler hakkında yaptığı tarif şöyledir: *"Yazarın, çeşitli ülkelerde yapmış olduğu seyahatlerle ilgili izlenimleridir. Yazar, zaman zaman gezmiş olduğu yerlerdeki halkın adetlerinden geleneklerinden ve ahlakî değerlerinden; zaman zaman da görmüş olduğu doğa manzaralarının inceliklerinden bahseder..."* (Yazıcı, 2006:100).

Seyahatnamelerde diğer eserlerden farklı olarak yazar kendinden ve kendi düşüncelerinden, izlenimlerinden bahseder. Yolculuğu sırasında görüp geçirdiğini değerlendirir ve bunu yazıya döker. Yazarın bu değerlendirmeleri sosyal bilimler açısından önem kazanır (Yazıcı, 2006:100). Bu nedenle seyahatnameler sosyal, antropoloji, etnoloji, tarih, hukuk sosyoloji, felsefe gibi pek çok disiplini ilgilendiren metinler olup bu alanlarda birer kaynak olarak kullanılabilirler (Şirin, 2012:23). Seyahatnameler içerisinde siyasi tarih anlatısından gezilip görülen yerin kültürel anlatısına kadar pek çok bilgi bulunur. Seyyahın kendi dışındaki dünyaya karşı duyduğu ön yargı ve gözlemlerine de yer verilir. Bu sebeple seyahatnameler düşünce tarihi için de önemli bir kaynaktır (Göncüoğlu, 2011:342). Seyyahlar gittikleri yerde gözlemledikleri toplumlar üzerinden kendi toplumlarına ya da kendi toplumlarından gözlemledikleri topluma bakmaktadır, bu da seyyahın anlatısının aslında kendisine ve toplumuna tuttuğu bir ayna olmasına ve bu metinlerin hep bir karşılaştırma içermesine neden olur. Başka bir deyişle seyyah gittiği yerin anlatısını yaparken aynı zamanda kendi toplumunun da anlatısını yapmış olur. Seyahatnamelerin analitik bir metotla ele alınıp incelenmesi "insanlık" tarihinin yazılması açısından son derece önemlidir.

Öte yandan seyahatnamelerin kullanımı metodolojik olarak tartışmalıdır. Kişisel bir anlatı olduklarından dolayı çoğu zaman doğruluk ve güvenilirlik açısından eleştirilere maruz kalmışlardır. Seyyah kimi zaman şahit olduğu olayı aktarırken abartılı bir dil kullanabilir ya da özellikle eseri olaydan çok sonra kaleme alıyor ise yaşamış olduğu olayı yanlış hatırlıyor olabilir. Seyahat anlatıları kendi dönemine özgü dil ve anlatım tarzlarına sahiptir (Jenkin, 2013:44). Bu sebepten araştırmacılar tarafından kullanılan seyahatnameler kaynak eleştirisine tabi tutulmalıdır. Aynı zamanda seyyahın üslubuna bağlı olarak

³ İbn Battûta'nın hayatı ve kişiliği hakkında ana kaynağımız, seyahatnamesini düzenleyen katip İbn Cüzey'in eklediği bilgilerdir. Buna göre, seyyah İbn Battûta 24 Şubat 1304 tarihinde Tanca'da doğmuş ve uzun seyahatleri sonrasında geri döndüğü Fas'ta Tâmesnâ- Merrâkeş kadılığı yaparken 1368 veya 1369 yılında ölmüştür. Seyahatine, 21 yaşındayken doğduğu Tanca'dan başlamıştır ve 28 yıl sürmüştür (İbn Battûta, 2013:15-16; İbn Battûta, 2017:11; Aykut, 1999: 361).

süslemeler de içerebilirler. Bu süslemelerin ayrıştırılması gerekir. Bir başka sorun da seyyahların dolaştıkları yerlerin coğrafi yapılarını yanlış ve hatalı tanımlamalarıdır. Tüm bu sebeplerden ötürü seyyahların vermiş oldukları bilgilerle dönemin kaynakları karşılaştırılmalıdır (Akman, 2023). İlber Ortaylı bu hususlara dikkat çekerek seyahatnamelerin kullanımının ancak zengin malzeme ve yeni bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde yararlı olabileceğini söylemektedir (Ortaylı, 1992:271).

Bu çalışmada Endülüslü seyyah İbn Cübeyr'in hac yolculuğunu kaleme aldığı "*Rihlet el-Kinani*" eserinden Orta Çağ'da Akdeniz'in önemli bir liman şehri olan İskenderiye şehrine bakılmaya çalışılacaktır. Granada şehrinden hac seyahatine çıkan seyyah, zorlu bir deniz yolculuğundan sonra İskenderiye şehrine gelmiş ve dönemin önemli şehirlerinden olan İskenderiye şehrinin portesini oluşturmuştur. Bu bağlamda İbn Cübeyr'in eseri 12. yüzyıl Akdeniz ve Yakın Doğu üzerine çalışan araştırmacılara birinci elden bilgiler sunmaktadır.

2. İbn Cübeyr'in Seyahatnamesi Hakkında

İbn Cübeyr'in eserinin tam adı bilinmemekle birlikte kabul gören ismi "*Rihlet el-Kinani*" dir (İbn Cübeyr, 2019:10). İbn Cübeyr'in eseri, ilk defa 1852 yılında William Wright tarafından transkrip edildi. Wright, Leiden Üniversitesi'nde bulunan Arapça el yazmasını transkrip ederek, İbn Cübeyr'in eseri üzerine yapılan çalışmaların öncüsü olmuştur. Wright, yayınladığı eserin ön sözünde, seyyahı ve eseri kısaca tanıtmıştır. İbnü'l-Hatîb'in ifadesine göre, eser İbn Cübeyr'in öğrencilerinden birinin onun seyahat sırasında kaleme aldığı yazılardan derlenmiştir. Wright bu ifadenin yanıltıcı olabileceğini düşünür. Ayrıca, Wright yazdığı ön sözde tam metnin el yazmasının Kuzey Afrika'da bulunabileceğini belirtir. Wright'ın transkribe ettiği el yazması birçok yönden eksiktir. Wright ne mimar ne de denizci olduğu için, kendisi tarafından yapılan teknik terimlere ilişkin açıklamalara okuyucuların tam olarak güvenmemesi gerektiğini ifade eder (İbn Jubair vd., 1907: 15-22).

William Wright'tan sonra birçok araştırmacı İbn Cübeyr'in eserini çevirip düzenlemiştir. Micheal Jan de Goeje yine aynı el yazmasına dayanarak William Wright'ın çalışmasını genişletmiştir. Goeje tarafından 1906 yılında Fas'taki bir camide İbn Cübeyr'in eserinin başka bir el yazması bulunmuştur (İbn Jubair vd., 1907: 14). Eser bu tarihten sonra araştırmacılar tarafından çeşitli tercüme ve düzenlemelere tabi tutulmuştur. 1952 yılında R. J. C. Broadhurst tarafından Goeje'nin İbn Cübeyr seyahatnamesinin çevirisinin ikinci baskısı kullanılarak İngilizceye çevrilmiştir. Bundan sonra eser çeşitli dillere de tercüme edilmesi kolaylaşmıştır (Joseph, 2013:8). Eserin iki el yazması günümüze ulaşmıştır. İlki William Wright'ın Leiden Üniversitesi kütüphanesinde bulup kullandığı *Leiden* el yazmasıdır. Bu el yazması bir kopyadır ve 1470 yılında Mekke'de yapılmıştır (Donaldson, 1930:26). İkinci el yazması Micheal Jan de Goeje'nin Fas'ta bir camide bulduğu *al-Qarawiyyin* adlı el yazmasıdır (Bonebakker, 1972: 235).

İbn Cübeyr "*Rihlet el-Kinani*" adlı eserini tarihler belirterek bir günlük şeklinde kaleme almıştır. Eseri İbn Battûta ve Marco Polo gibi büyük seyyahların eserleriyle karşılaştırıldığında oldukça kısa kalır. Bunun sebebi İbn Cübeyr'in seyahatinin kısa bir zaman dilimini kapsaması (1183-1385) ve daha az yeri gezmiş olmasıdır. Eser daha çok deneyimlenen bir yolculuğunun basit anlatısı olarak nitelendirilmiştir (Netton, 1991:23). Bu anlamda eleştirilere de maruz kalmıştır. Uzun bir süre İbn Cübeyr'in eserinin Araplar tarafından övüldüğü ama bu övgüyü pek de hak etmediği dile getirilmiştir. J. N. Mattock eserin sade bir üslupla kaleme alındığını ve basit olduğunu belirtmiştir. Dili sade olmakla birlikte yer yer abartılı ifadeler de kullanılmıştır. Bunlarda en göze batanı her fırsatta Sultan Selahaddin'e yapmış olduğu abartılı övgülerdir. Mattock bu övgülerin eserin ve seyyahın samimiyetinin sorgulanmasına yol açacağını dile getirmiştir (Netton, 1991:23-24). İbn Cübeyr'in eserini ilk defa İngilizceye çeviren Broadhurst övgü ve şükran ifadelerinin çok olması sebebiyle okuyucuların bunları atlaması için işaretlerle ayırmıştır (Joseph, 2013:13). Eser teknik olarak zayıf görülse de bizlere 12. yüzyıl Akdeniz ve Yakın Doğu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca eser İbn Cübeyr'den sonraki seyyahlar için bir emsal niteliği taşımaktadır. Keza kendisinden yaklaşık iki asır sonra seyahatler yapan İbn Battûta seyahatnamesinde yer yer İbn Cübeyr'den alıntılar yapmıştır (İbn Battûta, 2017:94-95)

3. İbn Cübeyr'in Hayatı ve Seyahate Çıkışı

İsminin tam künyesi Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî olan İbn Cübeyr 10 Rebiülevvel 540 (31 Ağustos 1145) tarihinde İspanya'nın Valencia ya da Şatıbe şehrinde doğmuştur (Karaaslan, 2023:402). Künyesinden de anlaşılacağı üzere Kinânî kabilesine mensuptur. Dedesi Abdüsselam b. Cübeyr, Emevîler'in⁴ son döneminde ortaya çıkan Arap-Bedevidi çatışmalarında görevli bir askerdir. Bu görevde başarısız olan dedesinin Endülüs'e sığıran isyanların bastırılması için görevlendirilmesi üzerine İspanya'ya geçip Sezune'ye (Sedona) yerleşmiştir. İbn Cübeyr'in babası Ahmed b. Cübeyr, Şatıbe şehrinde önemli üst düzey bir memurdur (İbn Cübeyr, 2019:9). İyi eğitim almış bir alim olarak nitelendirilen İbn Cübeyr'in ilk derslerini kâtip olan babasından aldığı düşünülmektedir (Karaaslan, 2023: 402). İbn Cübeyr Granada şehrinde valinin sekreterliğini yapmıştır (Donaldson, 1930:26). Edebiyat çevrelerinde şiirleri ile ün kazanan gezgin, seyahatine 38 yaşında başlamış ve seyahatinde tuttuğu günlüğü, şöhretinde önemli bir rol oynamıştır (İbn Jubair, vd., 1907: 14).

İbn Cübeyr'in seyahatine çıkma nedeni hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Eserinde seyahat nedenini bizzat dile getirmese de nedenin hac yapmak olduğu anlaşılmaktadır. Bazı rivayetler, İbn Cübeyr'in hacca gitmesinin nedenini, işlemiş olduğu bir suçun kefaleti olarak gösterir. (İbn Jubayr, 2020: 15; Netton, 1991:23). Bu rivayete göre İbn Cübeyr bir gün Granada'nın Muvahhidler Devleti'nin valisi tarafından mektup yazması için çağrılır ve içmesi için bir kadeh şarap teklif edilir. İbn Cübeyr ilk başta bu teklifi reddetse de bu duruma sinirlenen valinin ısrarı üzerine bu sefer yedi kadeh şarap içmeye zorlanır ve şarabı içer (İbn Jubayr, 2020: 25-26). İbn Cübeyr içtiği şarabın kefaletini para karşılığı ödese de bunun işlemiş olduğu günahın kefaleti için yeterli olmadığını düşünerek hacca gitmeye karar vermiştir (Netton, 2005:95; Karaaslan, 2023:402). Bu anlatı birçok anlatı gibi doğru olmayabilir. İbn Cübeyr, böyle bir utanç verici olaya veya kefaret hacı yapma niyetine dair herhangi bir atıfta bulunmaz. Bu olayın anlatısının rivayet zinciri zayıftır. Bu rivayetin kaynağı Makkari'nin 17. yüzyıldaki *Nefhu't-tib* adlı eseridir (Netton, 1991:22). İbn Cübeyr'in eserinde seyahatinin nedenini açıkça söylemeyişi kimi araştırmacılar için bu iddiayı kuvvetlendirmiştir. Esasında hac ibadeti Müslümanlar için başlı başına amaçtır. Bu anlamda İbn Cübeyr'i seyahate iten başlıca motivasyon hac olabilir. Ayrıca seyahate çıktığı dönem hac için uygun bir dönemdir. Selâhaddîn Eyyübî yapmış olduğu fetihlerle hac yolculuğunu güvence altına almıştır. Bu dönemde hac için kullanılan rota Azyab rotasıdır (Erol, 2019:268). İbn Cübeyr de İskenderiye'ye geldikten sonra bu rotayı kullanmıştır. Eserinde belirttiği tarihlere göre seyahati 3 Şubat 1182 ve 4 Şubat 1185 tarihlerini kapsayacak şekilde iki yıl üç buçuk ay sürmüştür. Bunun dışında iki hac yolculuğu daha yapmıştır. İkinci yolculuğu 1189-1191 tarihlerinde, üçüncüsünü ise 1217 yılında gerçekleştirmiştir ve bu yolculuğu sırasında İskenderiye'deyken vefat etmiştir. İkinci ve üçüncü hac yolculuğunu anlattığı bir eser kaleme almamıştır.

4. İskenderiye'ye Varış

Seyahatini anlattığı *Rihlet el-Kinani* eserinde belirttiği üzere, arkadaşı Ebu Cafer Ahmed el-Kuday ile 8 Şevval (3 Şubat Perşembe) günü Granada'dan yola çıkmıştır ancak eserini yazmaya başladığı tarihin 30 Şevval 578 (25 Şubat 1183) olduğunu belirtmektedir (İbn Cübeyr, 2019:15). Seyyahın amacı Endülüs liman şehrinde gemi vasıtasıyla İskenderiye şehrine, oradan da kutsal topraklara ulaşmaktır. İbn Cübeyr, Haçlı Seferleri dönemi olarak adlandırılabilir bir zamanda seyahat etmiş olmasına rağmen, Hristiyan gemileriyle seyahat etme konusunda hiçbir endişe yaşamamıştır. Bu, İbn Cübeyr'in belirttiği gibi, Hristiyan ve Müslüman yolcuların vergi ödediği takdirde güven konusunda herhangi bir sıkıntı yaşamamalarından kaynaklanmaktadır (Netton, 2005:96).

Seyyah İbn Cübeyr Granada'dan sonra bazı ihtiyaçlarını gidermek için Granada şehrine çok uzak olmayan Ceyyan adlı bir yerde 19 Şevval (14 Şubat) günü konakladıklarını belirtir. Tarif Yarımadası'na kadar olan birçok kaleyi gezdiğini söyler. Kasr-ı Masmude'ye ulaştıktan sonra 28 Şevval çarşamba günü sabahı Septe'ye hareket etmişlerdir. Buradan İskenderiye'ye giden Cenevizli Rumlara ait gemide kolayca yer bulabildiklerini ekler. Gemi buradan 29 Şevval (24 Şubat) günü hareket etmiştir. İbn Cübeyr seyahati sırasında denizde çokça bulunmasına rağmen denizden hem korkar hem de hoşlanmaz. Bu korkusunun makul bir gerekçesi denizde yaşamış olduğu felaketlerdir. Yolcular seyahatleri sırasında Serdaniye Adası

⁴ 661 yılında Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından Suriye'nin merkezi Dimaşk'ta kurulan devlettir (Aycan, 1999:47)

(Sardinya Adası) açıklarında denizde korkunç anlar yaşamışlardır. Deniz kabarmış ve bir fırtına çıkmıştır. Akdeniz tarihçisi David Abulafia, İskenderiye'ye ulaşımın oldukça zorlu olduğunu, rüzgâr ve akıntılar sebebiyle denizin çalkantılı olduğunu söyler (Abulafia, 2012:17). İbn Cübeyr'in denizde karşılaştığı zorluklar oldukça gerçekçi bir şekilde tasvir edilir. Eser bu açıdan 12. yüzyılda bir deniz yolculuğunun portresini çizmektedir. Ayrıca, İbn Cübeyr'in eserinden gemilerin mümkün olduğunca kıyılara yakın seyrettiğini gözlemliyoruz. Gemilerin, açık denize zorunlu kalmadıkça girmemesinin sebebi, açık deniz koşullarına pek uygun olmaması veya açık denizde yönlerini kaybetme tehlikesi olabilir. Seyyah Serdaniye Adası açıklarında yaşadıkları badireden sonra 18 Zilkade (15 Mart) salı gecesi adayı geçtiklerini ve yolun en zorlu kısmının başladığını söyler. Seyyah daha sonra zorlu deniz yolculuğundan sonra Sicilya'ya yaklaştıklarında denizin durulduğunu belirtir. Sicilya kıyılarında biraz durakladıktan sonra Girit'e giderler. Bundan sonra İskenderiye ile aralarında sadece 100 mil kalmış, 26 Zilkade çarşamba (23 Mart) günü İskenderiye'nin batı yakasını görmüşlerdir (İbn Cübeyr, 2019:17-18).

29 Zilkade (26 Mart) cumartesi sabahı yirmi mil kadar uzaklıktan o dönemin yedi dünya harikasından biri olan İskenderiye Feneri'ni görmüşler, aynı gün limana yaklaşıp demir atmışlardır. Seyyah 30 gün boyunca denizde kalıp 31. gün karaya ayak bastıklarını söyleyerek Granada'dan İskenderiye'ye bir deniz yolculuğunun aşağı yukarı bir süresini verir (İbn Cübeyr, 2019:18). Bütün badirelerden sonra İskenderiye şehrine ulaşmanın sevincini yaşayarak Allah'a şükürler eder.

5. İskenderiye Şehri

İskenderiye şehrinin kuzeyi Akdeniz'e uzanmakta olup doğusunda, Nil nehrinin batı kolunun üst kenarı ile bağlandığı verimli delta bölgesi yer allamaktadır. İskenderiye şehri Afrika'nın ve Akdeniz'in en önemli liman şehirlerinden biri olarak Orta Çağ'da küresel ve yerel anlamda büyük bir öneme sahip olmuştur (Frenkel, 2014: 6; Aydın, 2023: 1). Şehir hac maksadıyla yola çıkan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi hacılar için önemli bir ulaşım merkezi olmuştur.

Seyyah İbn Cübeyr, karaya çıktıklarında sultanın görevlilerinin yolcuları ve getirdikleri malları kayda geçirmek için gemiye çıktıklarını, gemide bulunan tüm Müslümanların sultanın bu görevlileri tarafından tek tek kaydedildiğini aktarır. İskenderiye'ye ayak basar basmaz görevlilerin kendilerine zorluk çıkarmasını eleştirir ve bu durumdan yakınır. Görevliler gemide bulunan hac kafilisinin zekât vermesini ister ama İbn Cübeyr bu uygulamanın haksız olduğunu dile getirir (İbn Cübeyr, 2019:18-19). Görevlilerin bu talebi gerçekten de haksız bir uygulamadır çünkü zekâtın tahsil edilmesi için uygulanan kurallarda ihlal söz konusudur (Yeşilyurt, 2022:158). Ayrıca seyyah yolcuların çoğunun hac için yola koyulduğundan dolayı yanlarına erzaklarından başka bir şey almadıklarını söyler. İbn Cübeyr, görevlilerin çıkardıkları zorluğun bunla sınırlı kalmadığından, beraber yola koyulduğu arkadaşı Ahmet b. Hassan'ın sırasıyla sultanın, valinin ve divan üyelerinin huzuruna çıkarılıp sorgulandığından bahseder. Ahmet b. Hassan'a özellikle Mağrib⁵ hakkında sorular sorulup bilgiler alınmıştır. İskenderiye şehrinde böyle bir uygulamanın nedeni güvenlik olabilir, neticede şehir bir liman şehri ve Mısır'a giriş kapısıdır. Keza Kahire'ye gitmek isteyen birinin yolu İskenderiye'den geçecektir ve Kahire şehri de İbn Cübeyr'in aktardığına göre, sultanın oturduğu şehirdir. İbn Cübeyr başlarına gelen bu haksız uygulamanın sebebini bizzat Sultan Selahaddin⁶ olarak görmez ve şöyle söyler: *"Allah'ın bunların ecrini bolca vermesini dileriz şüphesiz yüce Sultan Selahaddin'in bunlardan haberi yoktur. Zira o adalet ve merhameti ile tanındığından, bunları bilmiş olsa engel olurdu."* (İbn Cübeyr, 2019:19). İbn Cübeyr'in bu sözünden Sultan Selahaddin'e o dönemde güvenildiğini, sevildiğini ve saygı duyulduğunu çıkarabiliriz. Dönemin insanların ve İbn Cübeyr'in, Sultan Selahaddin'e olan sevgisi ve saygısı Sultan Selahaddin'in Mısır'da iktidara geldikten sonra yapmış olduğu devlet atamaları ve kurduğu düzenle Sünni İslam'ın gücünü tesis etmesi olabilir (Lev, 2020:152-153).

⁵ Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan, bugünkü Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya'nın bulunduğu bölgenin adıdır (Harekât, 2023:318).

⁶ 1187 yılında Kudüs'ü haçlılardan fetheden ünlü Müslüman komutan. 1169 yılında amcası Şir-kuh'tan Mısır'ın idaresini devralarak Mısır'ın sultanı olmuştur (Nicolle, 2021:11).

Ayrıca Sultan Selahaddin yapmış olduğu fetihlerle hac yolculuğunu güvence altına almıştır (İbn Havkal, 2021:135). Bu güvence hacıların ona olan sevgisini ve saygısını arttırmıştır.

İbn Cübeyr İskenderiye şehrinin konumunun iyi olduğunu ve binaların geniş olduğunu söyler. 10. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal da bu konuda İbn Cübeyr ile aynı fikirdedir (İbn Havkal, 2021:135) Seyyah yol boyunca karşılaşmış oldukları kentlerle İskenderiye şehrini kıyaslar. İskenderiye şehrinin mimarisiyle, tarihiyle, çarşılarıyla ve insanlarıyla en kalabalık şehir olduğunu söyler (İbn Cübeyr, 2019:19). Aynı zamanda seyyah şehrin üstü gibi altının da kadim ve sağlam olduğunu belirtir. İbn Cübeyr'den yaklaşık 100 yıl sonra İskenderiye şehrine seyahat eden Mağribli seyyah al-Abdari şehri yermiş ve şehir hakkında "ruhsuz güzel bir beden" demiştir. Al-Abdari, İskenderiye şehrinin yapısını beğendiğini belirtmiştir ama Mısır'a ve halkına olan ön yargısından ötürü onu ruhsuz olarak nitelendirmiştir. Al-Abdari ve onun gibi seyyahlardan anladığımız üzere İskenderiye şehri çok uzun bir süre mimarisini ve güzelliğini korumuştur (Calasso, 2014:201-206). Hatta İskenderiye şehrini 1336 ve 1337 yıllarında iki defa seyahat etmiş Belevî, şehrin geniş yollarından ve yüksek binalarından övgüyle bahsetmiştir (Tamdoğan, 2022:115). İbn Cübeyr İskenderiye şehrinin konumunun iyi olduğunu söylese de tarihçi İbn Haldun İskenderiye şehrinin savunmaya elverişli olmadığını, tarih boyunca birçok defa saldırıya uğradığını söyler (İbn Haldun, 2004:473). İbn Haldun'a göre deniz kenarına kurulmuş bir şehir düşman saldırılarına açık olur.

İbn Cübeyr Nil Nehri'nin İskenderiye şehrini beslediğini ve bu nehir sayesinde şehrin verimli olduğunu söyler. Şehrin ilginç yapılarına merak duyan ve onları gözlemleyen seyyah, şehirde anlam veremediği, kimsenin ne olduğunu bilmediği sütunlardan bahseder: "Söylendiğine göre, eskiden bunların üzerinde filozoflara ve zamanın yöneticilerine ait binalar varmış. Büyük bir ihtimalle bunlar, gözetleme maksadıyla dikilmiş yapılarıdır." (İbn Cübeyr, 2019:9). Coğrafyacı İbn Havkal eserinde bu sütunlardan bahseder ama İbn Cübeyr gibi sütunların ne işe yaradığını ve kimlerce kullanıldığını yazmaz, sadece sütunların boyutları hakkında rakamlar verir (İbn Havkal, 2021:135). İbn Cübeyr'in eserinden ilginç yapılara karşı ilgili ve meraklı olduğunu anlarız, merakı kuru bir merak değildir, bu yapıları olabildiğince incelemeye ve not etmeye çalışır. İlgisini çeken yapıları gözlemler ve bu yapılar hakkında dinlediği rivayetleri eseri aracılığıyla aktarır. Bunu yaparken titiz davranır ve güvenmediği rivayetlere yer vermediğini dile getirir (İbn Cübeyr, 2019: 153).

İbn Cübeyr'in dikkatini çeken bir diğer yapı, İskenderiye'den 20 mil uzaklıktan bile görülebilen İskenderiye Feneri'dir. Fener İslam coğrafyacısı Mes'ûdî'nin aktardığı gibi, o dönemin dünyasında dünyanın yedi harikasından biri olarak anılmaktadır (Mes'ûdî, 2020: 153). Fenerin bulunduğu ada olan Pharos Adası şehrin limanını set rüzgarlardan korumaktadır (Frenkel, 2014: 9). Seyyah İbn Cübeyr feneri gördüğü ilk günden beri ona kayıtsız kalmamış, bu harika yapıya dair büyük bir ilgi ve merak duymuştur. İskenderiye şehrinin en şaşırtıcı yapısı olarak nitelendirdiği fenerin işlevleri hakkında şunları söylemiştir: "Allah, yolunu arayanlara bir işaret olmak üzere kullarına bu feneri yapmayı nasip etmiştir. Bu fener olmasa, denizdekiler İskenderiye toprağını bulamaz." (İbn Cübeyr, 2019:10). İbn Cübeyr bu sözlerle fenerin yapılış sebebi hakkındaki düşüncelerini söylemiştir. İbn Havkal ise fenerin astronomik gözlemler için yapıldığını iddia edenlerin aksine savaş ve yük gemilerinin gözetlenmesi için yapıldığını söyler (İbn Havkal, 2021:136). 14. yüzyıl coğrafyacılarından Ebü'l-Fida İskenderiye şehrinde dağ veya onun gibi uzaktan ayırt edici bir işaret olmadığından, fenerin, gemilerin şehrin yolunu bulması için yapıldığını söyler. Ayrıca Ebü'l-Fida fenerin tepesinde Çin demirinden yapılmış bir aynanın bulunduğunu ama Hristiyanların bu aynayı Velid b. Abdülmelik⁷ devrinde yıktığını belirtir (Ebü'l-Fida, 2017:107). Seyyah İbn Cübeyr bu yapının çok eski ama buna rağmen oldukça dayanıklı olduğundan bahseder. İbn Havkal, fenerin zaman içinde kubbesinin çöktüğünü ifade eder; muhtemelen, İbn Cübeyr'in seyahatinden önce fener bir tadilata tabi tutulmuş olabilir. Muhtemelen bu tadilat Ahmed b. Tolun (868-905) zamanında gerçekleşmiştir. Fener, bir kez daha Sultan I. Baybars döneminde, yaklaşık olarak 1263 yılında tadilata uğramıştır (Lane-Poole, 2013: 272-273). Fener, birçok depremi deneyimlemiş olmasına rağmen, 1326 yılına kadar hala aktif olarak kullanılmaya devam edilmiştir (Rodenbeck, 2001, 545). İbn Cübeyr'den çok sonraki bir dönemde, İbn Battûta ilk seyahatinde fenerin bir tarafının yıkık olduğunu ve daha sonraki seyahatinde (1349/1350) ise fenerin tamamen yıkıldığını belirtir (İbn Battûta, 2017: 28). İbn Battûta'dan sonra topografik gözlemleriyle tanınan

⁷ 705-715 yılları arasında Emevî Devleti'nin altıncı halifesidir (Koyuncu, 2023:30-31)

İtalyan tüccar ve hümanist yazar Anconalı Ciriaco, 1441 yılında Mısır'a ulaştığında, bu antik yapının kalıntılarını gördüğünü belirtir ve artık antik fener bu yüzyıldan sonra tarihin derinliklerine gömülür (Wolff 2003: 64).

İbn Cübeyr bu antik yapıya gördüğü ilk günden beri adeta hayran kalmıştır. Fenerin güzelliğini anlatmakta kelimelerin yetersiz kaldığını yazar. Yapıyı bizzat görüp incelediğini hususiyetle belirtir. Yapının boyutları hakkında detaylıca bilgiler verir ve fenerin üstünde bir mescit olduğunu, bizzat orada namaz kıldığını belirtir. İskenderiye Feneri'nde bir mescit olduğu bilgisi muamelen ilk İbn Cübeyr'den ediniriz. İbn Cübeyr fener hakkında şunları söyler: *"Allah onu daima korusun ve ezan sesinden mahrum bırakmasın."* (İbn Cübeyr, 2019:21). Günümüze kadar ulaşamamış bu tarihi yapının inşası, İskenderiye şehrinin de kurucusu olan Büyük İskender'in ölümünden sonra Mısır'da egemen olan Ptolemaios'un Mısır'ı, I. Soter'e verdiği zaman M.Ö. 297 yılında başlamıştır. I. Soter fenerin inşası tamamlanmadan ölmüştür, onun yerine feneri oğlu Ptolemaios Philadelphus M.Ö. 247 yılında tamamlamıştır. Fenerin mimarı Knidoslu Sostratus'dur. I. Soter, feneri İskenderiye şehrine gelen gemilere limanın girişini ve limandaki sığıkları göstermek için yaptırmıştır (Banks, 1916:173-174). David Abulafia, Ptolemios hanedanlığı döneminde şehrin bir ticaret merkezi haline getirilmesi için uğraşıldığını ve bunun için böyle bir fenerin yapılmasının gerekliliğinin ortaya çıktığını söyler (Abulafia, 2012:187). Nitekim ticaret gemilerinin güvenle limana ulaşması için böyle bir fener gereklidir. Bu anlamda fenerin yapılış sebebi İbn Cübeyr'in belirttiği sebeple uyuşur. Fenerin yapılış sebebi hakkında tam bir görüş birliği olmasa da bu bilgiler bize, zaman içerisinde fenerin farklı amaçlarla kullanıldığını gösterir.

Seyyah İbn Cübeyr, İskenderiye şehrini daha önce görmüş ve gezmiş olduğu diğer şehirlerle kıyaslayarak İskenderiye'nin bu şehirlerden üstün olan yönlerini belirtmiştir. Öncelikle, ona göre şehrin üstün olmasının başlıca nedenlerinden biri Sultan Selahaddin'dir. Çünkü şehrin yöneticisi olan Sultan Selahaddin, şehirdeki tüm iyi unsurların sebebidir. Daha önce de belirtildiği gibi Sultan Selahaddin, seyyahın gözünde karizmatik, başarılı ve adil bir yöneticidir. Seyyah, İskenderiye şehrinin yapılarının bolluğundan ve bu yapıların işlevlerinin çeşitliliğinden bahseder. Şehirde çok sayıda okul, hekim ve zahit bulunmaktadır ve bu amaçlar için birçok barınak yapılmıştır. İskenderiye'ye sığınmak için uzak ülkelerden gelen insanlar için barınma imkânları vardır. Ayrıca, şehir sanatçılarla doludur ve buraya gelen herhangi bir kişi istediği sanatı öğrenebilir. Seyyah, Sultan Selahaddin'in yabancılara ilgi gösterdiğini ve İskenderiye şehrinin bilim, sanat ve eğitime önem verdiğini belirtir. Seyyahın aktardığına göre, İskenderiye şehri Sultan Selahaddin'in himayesiyle yabancılara açık ve hizmet odaklı bir şehirdir. Öyle ki, gelen yabancılar için hastaneler ve hamamlar inşa edilmiş ve bu yabancılarla ilgilenecek hekimler görevlendirilmiştir (İbn Cübeyr, 2019:21).

Seyyah İbn Cübeyr, İskenderiye şehrindeki en güzel hizmetlerden birinin Sultan'ın Mağribî'den gelen herkese günde iki ekmek vermesi olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca seyyah, konuk sayısına bağlı olarak günde 2000 ekmek veya daha fazlasının da dağıtıldığını belirtir. Bu hizmetlerin vakıflar tarafından sağlandığını ifade eden seyyah, İskenderiye şehrinin tahmini nüfusu hakkında da bilgi verir. Ayrıca kendi gözlemleri sonucunda şehrin son derece refah içinde olduğunu ve Sultan'ın gelirini vakıflardan, Yahudi ve Hristiyanlardan alınan cizye ve zekâttan başka bir kaynaktan sağlamadığını belirtir. Selâhaddîn Eyyûbî'yi sık sık öven seyyah, *"Uzun zamandan sonra bu övgüye değer işler yapan ve bu kanunları koyan Sultan Selahaddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Eyyub'dur. Allah onu doğru yolda daim kılsın ve tevkisini eksik etmesin"* (İbn Cübeyr, 2019:21-22) diyerek Sultan Selâhaddîn Eyyûbî'nin önceki yöneticilerden daha iyi bir lider olduğunu vurgular.

Seyyah İbn Cübeyr İskenderiye şehrindeki mescit sayısı bolluğundan bahsettikten sonra güzel ve müreffeh olarak nitelendirdiği bu şehirden 8 zilhicce (5 Nisan) pazar sabahı ayrıldığını, hac yolculuğuna devam ettiğini belirtmiştir. Buradan dönemin bir başka müreffeh ve bereketli şehri olan Kahire'ye geçmiştir. Seyahatinin dönüş rotası geliş rotasıyla aynı değildir. Dönerken Akka'dan gemiyle Sicilya'ya oradan memleketi Granada'ya geçmiştir. Granada'ya dönünceye kadar geçen sürenin iki yıl üç buçuk ay olduğunu söyleyerek seyahatinin süresini belirtmiştir.

6. Sonuç

İbn Cübeyr'in günlük şeklinde kaleme aldığı "*Rihlet el-Kinani*" adlı seyahatnamesi, Orta Çağ'da yaşanan sosyal, kültürel ve siyasi olayları anlamak açısından önemli bir kaynaktır. Seyyahın yazmış olduğu eser, dönemin sosyal, kültürel ve coğrafi yapısını detaylı bir şekilde ele almaktadır. İbn Cübeyr'in seyahatnamesi, dönemin ticaret yolları, siyasi ilişkileri, toplumun sosyal yapısı, dini ve kültürel yaşantısı gibi birçok konuda bilgiler sunmaktadır. Seyyahın anlatımları, o dönemdeki farklı kültürlerin etkileşimini ve medeniyetler arasındaki ilişkileri anlamamıza yardımcı olmaktadır. Seyyahın doğduğu yer, ailesinin geçmişi, eğitimi ve Granada'daki görevi, seyahat öncesindeki yaşamını ve deneyimlerini etkilemiştir. Seyyahın aktardığına göre İskenderiye şehri dönemin önemli, gelişmiş bir şehridir. Tarihi ve sosyal yapılarıyla İskenderiye'nin önemli bir liman şehri olduğu ve ticaretin canlı olduğu belirtilmektedir. Seyyah İbn Cübeyr, şehirdeki yapıların bolluğundan ve işlevlerinin çeşitliliğinden bahsetmektedir. Okullar, hekimler, zahitler ve sanat ustalarının varlığı, şehrin kültürel zenginliğini ve bilimsel ilerlemeyi desteklediğini göstermektedir. Selâhaddîn Eyyûbî'nin yönetimi altında, İskenderiye'nin yabancılara açık ve hizmet odaklı bir şehir olduğu aktarılmaktadır. Yabancılar için hastaneler ve hamamların yapıldığı, onlara ilgi gösterildiği ve hekimlerin görevlendirildiği belirtilmektedir. Bu durum, Selâhaddîn Eyyûbî'nin adaletli ve hoşgörülü bir yönetici olduğunu ve farklı kültürlerle saygı duyduğunu göstermektedir.

İbn Cübeyr'in seyahatnamesi, dönemin İslam dünyasının entelektüel ve kültürel hayatına da ışık tutmaktadır. Seyyahın, Selâhaddîn Eyyûbî'nin bilime, sanata ve eğitime verdiği önemi vurgulaması, İslam medeniyetinin bilimsel ve entelektüel gelişimine olan katkısını göstermektedir. Ayrıca, İbn Cübeyr'in seyahatnamesi, tarihi ve kültürel açıdan zengin bilgiler sunan önemli bir kaynaktır. Dönemin coğrafi keşiflerine, ticaret yollarına ve medeniyetler arası ilişkilere dair önemli ipuçları içermektedir. Seyyahın gözlemleri, Orta Çağ'ın sosyal, kültürel ve siyasi yapısını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Sonuç olarak, İbn Cübeyr'in seyahatnamesi, Orta Çağ'ın karmaşık sosyal, kültürel ve siyasi yapısını anlamamıza katkı sağlayan önemli bir kaynaktır, bize o dönemin zenginliklerini ve dokusunu daha derinlemesine keşfetme fırsatı sunar. İskenderiye şehri üzerindeki gözlemleri, şehrin ticari ve kültürel canlılığını, Selâhaddîn Eyyûbî'nin yönetimi altındaki refahını ve dönemin İslam toplumunun dini yaşantısını yansıtmaktadır. Seyyahın anlatımları, geçmişin izlerini takip etmemizi sağlar ve Orta Çağ dünyasının zenginliklerini keşfetmemize yardımcı olur. Bu nedenle, İbn Cübeyr'in seyahatnamesi, tarih ve kültür araştırmalarında önemli bir kaynak olarak değerlendirilmelidir. İskenderiye gibi şehirlerin refahı, kültürel zenginlikleri ve yöneticilerinin etkisi seyahatnamede detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Seyyahın gözlemleri, o döneme dair değerli bir bakış açısı sunmaktadır ve araştırmacıların bu dönemi anlamalarına yardımcı olmaktadır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)

Conceiving the Study: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)

Data Collection: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Veri Analizi: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)

Data Analysis: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)

Writing Up: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%80), Yazar-2 (%20)

Submission and Revision: Author-1 (%80), Author-2 (%20)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- A. Said Aykut. (1999), "İBN BATTÛTA", *TDV Diyanet Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-battuta> (01.02.2024).
- Abulafia, D. (2012), *Büyük Deniz Akdeniz'de İnsanlık Tarihi*, (Çev.: G. Çağalı Güven), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Aycan, İ. (1999). Emeviler Dönemi iç Siyasi Gelişmeleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 147-174.
- Aydın, Y. E. (2023), *Eyûbîler ve Memlûkler Döneminde İskenderiye (1167-1517)*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
- Banks, E. J. (1916). *The Seven Wonders of the Ancient World*. New York and London: The Knickerbocker Press.
- Bonebakker, S. A. (1972). Three Manuscripts of Ibn Jubayr's Rihla. *Rivista Degli Studi Orientali*, 47(3/4), s. 235-245.
- Bush-Joseph, K. (2013). Ibn Jubayr: The Rihla. Senior Honors Seminar in History, Georgetown.
- Calasso, G. (2014). Egypt Through Maghrebi: Al- 'Abdari's Rihla Between Ibn Jubayr and Ibn Khaldun. *Rivista Degli Studi Orientali*, 87(1/4), s. 201-209.
- Donaldson, D. M. (1930). Ibn Jubayr's Visit to Al-Medina, *Journal of the American Oriental Society*, 50, s. 26-42.
- Ebü'l-Fida. (2017). *Ebü'l-Fida Coğrafyası*, (Çev.: R. Şeşen), Ankara: Yeditepe Yayınları.
- Eickelman, Dale F. (2013), Social Theory in the Study of Muslim Societies, (Ed.: D. F. Eickelman ve J. Piscatori), *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration and the Religious Imagination*, s.42-78 , London: Routledge.
- Erol, B. G. (2019). Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı – Kâhire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, s. 264-314.
- Faruk, S. (2011). Şehir ve Semt Tarihi Metodolojisi. In A. Şimşek (Ed.), *Tarih Nasıl Yazılır?* İstanbul: Tarihçi Kitapevi.
- Frenkel, Miriam. (2014), Medieval Alexandria – Life in a Port City, *Al-Masāq* 26(1), s. 5-35.
- Ibn Battûta, *Travels in Asia and Africa, 1325-1354*, (Çev.: H. A. R. Gibb), New York: Routledge.
- Ibn Jubayr, William Wright ve M. J. de Goeje, (1907). The travels of Ibn Jubair. 2. ed. rev. Leyden: Brill.
- Ibn Jubayr. (2019). *The Travels of Ibn Jubayr: A Medieval Journey from Cordoba to Jerusalem*, London: Bloomsbury Publishing.
- İbn Battûta. (2017), *Ibn Battûta Seyahatnamesi*, (Çev.: A. S. Aykut), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Haldun. (2004), *Mukaddime*, Cilt. 2. (Çev.: H. Kendir), İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı.
- İbn Havkal. (2021), *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev.: R. Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbni Cübeyr. (2019), *Endülüsten Kutsal Topraklara Yolculuk*, (Çev.: İ. Güler), İstanbul: Selenge Yayınları.
- İbrahim Harekat. (2023). Mağrib. TDV Diyanet Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/magrib>
- Jenkin, Claude. (2013). "Christian Pilgrimages", (Ed.: A. Newton), *Travel and Travellers of the Middle Ages*, s.39-89, London: Routledge.
- Kaan Akman. (2023). Sosyal Bilim Araştırmalarında Seyahatnamelerin Yeri: Lisans Üstü Tezler Üzerinde Bir İnceleme. *Akademik Kaynak*, <https://www.akademikkaynak.com/wp->

content/uploads/2022/04/Sosyal-Bilim-Arastirmalarda-Seyahatnamelerin-Yeri-Lisansustu-Tezler-Uzerinden-Bir-Inceleme.pdf

- Lane-Poole, S. (2013). *A history of Egypt: In the Middle Ages*. London: Routledge.
- Lev, Y. (2020). *Administration of Justice in Medieval Egypt: From the 7th to the 12th Century*. Edinburgh.
- Löschburg, W. (1998). *Seyahatin Kültür Tarihi*, (Çev.: J. Traub.), İstanbul: Dost Kitapevi.
- Mes'ûdî. (2020), *et-Tenbih ve'l-İşraf: Dünya Coğrafyası ve Tarihi*, (Çev.: M. Eser), Ankara: Ankara Okulu Yayınları
- Mevlüt Koyuncu. (2023). VELİD I, *TDV Diyanet Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/velid-i>
- Nasuhi Ünal Karaaslan. (2023). İbn Cübeyr. *TDV Diyanet Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-cubeyr>
- Netton, I. R. (1991). Basic Structures and Signs of Alienation in the 'Rihla' of Ibn Jubayr, *Journal of Arabic Literature*, 22(1), s. 21-37.
- Netton, I. R. (2005), *Seek Knowledge: Thought and Travel in the House of Islam*, London: Routledge.
- Nicolle, D. (2021). *Selahaddin Eyyubi*, (Çev.: D. M. Demir), İstanbul: Kronik Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1992). 19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 47, s. 271-277.
- Rodenbeck, John. (2001), *Literary Alexandria*. *The Massachusetts Review*, 42(4), s. 524-72.
- Şirin, İ. (2012), Batılı Seyyahların İzleniminde Sufiler, *Sufi Araştırmaları*, 3(5), s. 21-45.
- Tamdoğan, Z. G. (2022), Ebü'l-Bekâ Belevî El-Endelüsî'nin Şehirleri-İskenderiye, Kahire, Mekke ve Medine İzlenimleri. *İlsam Akademi Hakemli Dergisi*, 2(1), s. 103-130.
- Wolff, A. (2003), *How Many Miles to Babylon?: Travels and Adventures to Egypt and Beyond, From 1300 to 1640*, Liverpool: University Press.
- Yazıcı, H. (2006), Arap Gezi Edebiyatına Bir Bakış, *Şarkiyat Mecmuası*, 9(1), s. 99-121.
- Yeşilyurt, Ş. (2022), Seyyahların Gözüyle İslam Maliye Tarihi: İbn Cübeyr Seyahatnamesi, *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 8(2), s. 152-171.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 355-365, doi: 10.11616/asbi.1396928

Dijital İletişim, Dijital Vatandaşlık, Dijital Yönetişim ve CİMER*

Digital Communication, Digital Citizenship, Digital Governance and CIMER

Ayşegül DEDE¹

Geliş Tarihi (Received): 27.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 31.01.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Dijital iletişim, iletişim olgusu çerçevesinde hem yeni formlar üretmekte hem de mevcut formları güncellemekte veya değişime uğratmaktadır. Zira toplumların kabullendiği bir uygulama ancak iletişim olgusu sayesinde toplumların sosyo-ekonomik dinamikleriyle hayat kazanmakta ve topluma faydalı bir unsur olmaktadır. Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi (CİMER) vatandaşlarına yazılı, sözlü ve elektronik ortamda başvuru hakkı tanıyarak geleneksel iletişim yöntemleri ile birlikte dijital iletişim formlarını da kullanarak dijital çağa uygun bir politika ile çalışmalarını yürütmektedir. CİMER, dijital iletişimin şekillendirdiği dijital vatandaşlık ve dijital yönetişim olguları çerçevesinde toplumsal yaşamda kendisine alan açmaktadır. Bu çalışmada dijital iletişim, dijital vatandaşlık, dijital yönetişim ve CİMER arasındaki etkileşim nitel araştırma yöntemi olan doküman analizi ile incelenmiştir. Çalışmada CİMER'in dijital iletişimi sağlaması ile birlikte farklı gruplarda yer alan vatandaşların yönetimine daha kolay ve aktif bir şekilde katılmaları sonucunda toplumda dijital vatandaşlık kültürünün geliştiği ve dijital yönetişim çerçevesinde daha katılımcı ve demokratik bir toplumun ortaya çıktığı vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: CİMER, Dijital İletişim, Dijital Vatandaşlık, Dijital Yönetişim, Demokrasi.

&

Abstract: Digital communication gains life with the socio-economic dynamics of societies and can be positioned as a beneficial element of society. The Turkish Republic of Presidency Communicate Centre (CIMER) presents itself with a policy suitable for the digital age and social structures by giving its citizens the right to apply in written, verbal and electronic media. In this way it provides both the individual's access to this right and digital communication and participation within the scope of digital citizenship. The aim of this study is to determine the relationship between digital communication, digital citizenship, digital governance and CIMER. CIMER, digital citizenship and digital management framework shaped by digital communication, creates space for itself in social life. In the study, the interaction between digital communication, digital citizenship, digital governance and CIMER was examined using document analysis, which is a qualitative research method. In the study emphasized that CIMER offers digital communication opportunities, digital citizenship culture developed and within the framework of digital governance a more participatory and democratic society.

Keywords: CIMER, Digital Communication, Digital Citizenship, Digital Governance, Democracy.

Atf/Cite as: Dede, A. (2024). Dijital İletişim, Dijital Vatandaşlık, Dijital Yönetişim ve CİMER. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 355-365. doi: 10.11616/asbi.1396928

İntihal-Plagiarism/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu çalışma 25.06.2022 tarihinde, International Hasankeyf Scientific Research and Innovation Congress'te "Dijital Vatandaşlık, CİMER ve Dönüşen Devlet Algısı" başlığıyla sunulan bildirinin genişletilmesiyle ortaya çıkmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ayşegül Dede, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, ayseguldede@ohu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Dijitalleşme toplumsal yaşamda yer alan farklı olguların dijital platformlara aktarılması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Dijitalleşme, bireysel analog bilgi akışlarının dijital bitlere dönüştürülmesinin maddi sürecidir (Özbey, 2022: 146). Bu sürecin ortaya çıkmasında dijital teknolojilerin etkisi önemlidir. Zira dijital teknolojilerin kullanımının artması sonucunda bu teknolojiler ile şekillen yeni bir toplumsal yaşam meydana gelmektedir. Manuel Castells tarafından tanımlanan “Ağ Toplumu” kavramında teknolojiler ile birlikte gelişen ağların etkili olduğu bir toplumsal yapı analiz edilmektedir (Castells, 2005). Bu ağ toplumunda multimedya ağları, iktidar ağları ve küresel finans ağları tarafından toplum çevrenmektedir. Ağlar arasındaki mesaj ve imge akışı da toplumsal yapıyı şekillendirmektedir. Bu yapıda geleneksel iletişim kalıpları dijital iletişime evrilmekte ve dijital iletişim yeni bir kültürel, sosyal ve ekonomik toplumsal yapıyı ortaya çıkarmaktadır. Günümüzde dijital teknolojilerin alanını genişletmesi sonucunda toplumsal yapıyı tanımlamak için farklı kavramlar kullanılmaktadır. Bu kavramlardan birisi de “Toplum 5.0”dır.

Dijital teknolojilerin hayatın birçok alanında etkin kullanılması “Toplum 5.0” kavramıyla ifade edilmektedir. Toplum 5.0; yapay zekâ, drone, akıllı cihazlar, nesnelerin interneti ve siber güvenlik gibi büyük teknoloji devrimleriyle şekillenen Endüstri 4.0’ın etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Bu etkinin sonucunda Toplum 5.0, dijitalleşen tüketici tercihleri ve değişen toplumsal yapı sonucunda bilgi toplumundan süper akıllı toplum modeline geçişe tekabül etmektedir (Büyüksulu, 2020: 16). Bu toplumda devlet yönetiminde ve kamu politikalarında dijital teknolojilerin ve yapay zekânın etkisi söz konusudur. Toplum 5.0’da verinin kamu hizmetlerinde kullanımı artmakta ve veri analiziyle kamu politikaları gerçekleştirilmektedir (Büyükbingöl, 2020: 39). Dolayısıyla Toplum 5.0’da veri değerli bir bilgi kaynağı olarak hem toplumsal yaşamı hem de devlet politikalarını düzenleyen önemli bir araçtır.

Dijital iletişim geleneksel iletişimden çift yönlü olması noktasında ayrılmaktadır. Dijital iletişimde bireylerin sadece paylaşımlar yaparak kurdukları tek yönlü iletişimden anında mesajlaşma veya görüntülü iletişim kurdukları çift yönlü iletişime geçilmektedir (Mısırlı, 2021: 87). Ancak dijital iletişimde geleneksel iletişimde yer almayan bazı hususlar bulunmaktadır. Örneğin dijital iletişimde geleneksel iletişimden farklı olarak kişinin yüzünü görememe, jest ve mimikleri kullanamama ve karşıdaki kişiyle göz temasını kuramama gibi durumlar söz konusudur. Dolayısıyla cep telefonu ve sanal ağlar insanların iletişim kurma biçimini değiştirmekte, bu ağların ne zaman ve ne şekilde iletişim kurulacağını düzenlemesinden dolayı yeni bir sosyal yapı oluşmaktadır (Ribble, 2011). Kültür de bu yeni yapıda değişmektedir.

Dijitalleşme ile birlikte toplumsal yapıda dijital kültür ortaya çıkmaktadır. Dijital kültür internet kültürü, sanal kültür ve elektronik kültür gibi farklı isimlerde kullanılabilir. Bu farklı isimler ile birlikte dijital kültür teknolojinin bireylerin duygu ve düşüncelerini, iletişim ve etkileşim kurma biçimlerini, değer yargılarını ve tüm bunların toplamı olan kültürü önemli ölçüde şekillendirdiği fikrini tanımlayan yeni bir kavramdır (Koç, 2022: 500). Bu şekillenme ile birlikte toplumsal yaşamdaki kültür kalıpları dijital perspektif ile yeniden tanımlanmaktadır. Zira dijital kültür çeşitli alanlarda insan yaşamını etkileyerek dönüştürmektedir (Gere, 2008). Bu değişimin ortaya çıkmasında dijitalleşme ile birlikte salgının etkisi önemlidir.

Salgın ile birlikte dijital teknolojiler hem zorunluluk hem de işlevsel olması noktasında daha fazla gündelik yaşamda yerini almıştır. Ancak bir zorunluluk çerçevesinde ortaya çıkan bu durumun toplumsal yaşama yansması farklı olmuştur. Zira salgın sürecinde dijitalle uyumlaşma normal şartlara göre daha hızlı gerçekleşmiştir (Kanat ve Ayyıldız, 2022). Bu süreçte toplumun daha fazla kullanmak zorunda kaldığı dijital iletişim kanalları gündelik yaşam pratiklerinde önemli bir değişimi beraberinde getirmiştir. Salgının ortadan kalkması ile birlikte görüntülü konuşma, çevrim içi sohbet ve iş toplantıları gündelik yaşam pratiklerinde yerini almaya devam etmiştir. Tüm bu unsurlardan dolayı dijital iletişim, iletişimi farklı bir

perspektifle okumayı zaruri hale getirmektedir. Bu zaruriyetin toplumsal çıktıları ile birlikte analiz edilmesinde dijital sosyoloji devreye girmektedir. Dijital sosyoloji toplum ve teknolojinin kesişim noktasında yeni bir süreci ifade etmektedir (Aydın, 2021: 1). Dijital sosyoloji toplumsal değişimi dijital bir perspektiften ele alarak toplumsal yapıyı analiz etmektedir. Zira dijital iletişim sayesinde teknoloji ve toplum arasındaki etkileşimin somut çıktıları daha rahat gözlenebilmektedir. Dolayısıyla toplum ile teknolojinin kesiştiği bir noktada toplumsal yapı ve fertlerin gündelik pratikleri değişmektedir. Bu değişimin bir ayağını da Cumhurbaşkanlığı İletişim Merkezi (CİMER) oluşturmaktadır.

CİMER ve BİMER uygulamalarından önce toplumun istek ve taleplerinde “Beyaz Masa” uygulaması bulunmaktadır. Bir çağrı merkezi olarak “Beyaz Masa” İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından 1994 yılında hayata geçirilmiştir (İBB, 2018: 24). Beyaz Masa iletişim noktaları ile İstanbul halkının istek ve şikayetlerine çözüm bulma noktasında çalışmalarını yürütmüştür. Aynı zamanda Beyaz Masa halkın taleplerini kayıt altına alarak mevcut taleplere ilişkin bir danışmanlık hizmeti de sunmuştur. “Beyaz Masa” uygulamasından sonra 2016 yılında devlet ve vatandaş arasındaki iletişim BİMER (Başbakanlık İletişim Merkezi) ile gerçekleştirilmeye başlanmıştır. BİMER ile birlikte 7 gün 24 saat vatandaşlar dünyanın herhangi bir yerinden kesintisiz ve herhangi bir kısıtlama olmaksızın BİMER üzerinden Başbakanlığa ulaşma imkanına kavuşmuşlardır (Turan ve diğerleri, 2018: 219). Beyaz Masa ve BİMER uygulamalarından sonra CİMER ile devlet ve vatandaş arasındaki iletişim gerçekleştirilmiştir. CİMER, bilgi edinme ve dilekçe haklarının kullanımı kolaylaştırmak amacıyla oluşturulan bir iletişim platformudur (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, t.y.:13). CİMER vatandaşların kamu politikalarına ilişkin görüşlerini paylaştığı ve yeni bir kamu politikası önerebileceği bir yönetim aracıdır. Dolayısıyla CİMER dijital iletişim olgusuyla birlikte dijital vatandaşlık ve dijital yönetişim anlayışı ile çalışmalarını yürütmektedir.

Bu çalışmada CİMER’in dijital iletişim, dijital vatandaşlık ve dijital yönetişim kavramları ile ilişkisi saptanmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede araştırma temel olarak CİMER’in iletişim perspektifiyle toplumsal yapıda meydana getirdiği değişime ve değişimin toplumsal çıktılarına odaklanmaktadır. Çalışmanın özgünlüğü CİMER’in dijital iletişim, dijital vatandaşlık ve dijital yönetişim arasındaki ilişkinin analizinde ortaya çıkmaktadır. Bu analiz dijital iletişim ve dijital vatandaşlıkla şekillenen CİMER’in dijital yönetişim olgusu çerçevesinde demokrasi kültürüne ve vatandaşlık bilincine katkısını incelemeyi amaçlamaktadır.

CİMER ile dijital iletişim, dijital vatandaşlık ve dijital yönetişim arasındaki ilişkinin saptanmasında ilgili dokümanlar sistematik bir şekilde incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda CİMER’in dijital iletişim, dijital vatandaşlık ve dijital yönetişim kavramları ile anlamlı ilişkisine göre ilgili dokümanlar tasnif edilmiştir. Bu analizi gerçekleştirmek için nitel araştırma yöntemi olan doküman analizi kullanılmıştır. Doküman analizinde çalışmada ele alınan olgular için yazılı materyallerin incelenmesi gerçekleştirilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 1999: 217). Bu yöntem etkili bir şekilde kullanıldığı zaman mevcut olguların yeni bir perspektifle değerlendirmesini ve farklı bakış açıları ile konunun derinlemesine analizini sağlamaktadır. Nitekim yapılan analiz sonucunda CİMER’in dijital vatandaşlık kavramıyla birlikte dijital yönetişim kavramıyla da anlamlı ilişkisi saptanmış ve bu saptama CİMER’in daha geniş bir perspektif ile ele alınmasına imkan sağlamıştır.

2. Literatür

Gerçekleştirilen literatür taraması sonucunda CİMER’i dijital iletişim, dijital vatandaşlık ve dijital yönetişim kavramlarıyla bütünleşik bir perspektifle analiz eden bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ancak dijital iletişim, dijital vatandaşlığın dokuz boyutundan birisi olarak Mike Ribble tarafından ele alınmıştır (Ribble, 2011). Ayrıca çalışmanın temel vurgusu olan CİMER ile dijital vatandaşlığın dijital uygulamalar ile alanını genişleterek demokrasi kültürüne katkı yaptığı çeşitli araştırmalar tarafından ifade edilmiştir.

Çalışmanın ana vurgusu olan vatandaşların dijital yönetim kanalı ile aktif bir şekilde yönetime katılmaları hususu özellikle “Pasif Paydaş Olarak Vatandaşın E-İletişim ile Aktif Paydaşa Dönüşümü: CİMER Uygulaması Örneği” isimli araştırmada dile getirilmiştir. Bu araştırmada CİMER e-İletişim başlığında ele alınmakta ve CİMER uygulaması ile birlikte vatandaşların yönetime katıldıkları ifade edilmektedir. Bu çalışmaya göre vatandaşlar dijital iletişim kanalı olan CİMER’i kullanarak devletin politikalarına e-katılım yolu ile görüşlerini bildirmesi sonucunda pasif vatandaştan aktif vatandaşa geçmekte ve demokrasinin alanı genişlemektedir (Durmuşoğlu ve Genel, 2022). Çalışmada CİMER’in dijital yönetim perspektifiyle analizine imkân tanıyan farklı konularda yapılan çalışmalardaki veriler incelenmiştir (Gündüz ve Artar, 2023; Durmuşoğlu ve Genel, 2022). Bu araştırmalardaki veriler eşliğinde çalışmada CİMER’in dijital yönetim olgusu ile ilişkisi analiz edilmiştir.

3. Dijital İletişim, Dijital Vatandaşlık, Dijital Yönetişim ve CİMER

3.1. Dijital İletişim ve CİMER

CİMER’in dijital vatandaşlık ve dijital yönetim kavramlarıyla analizinde öncelikle iletişim olgusunun incelenmesi gerekmektedir. Zira CİMER dijital iletişim olgusu ile vatandaşlarına ulaşmaktadır. Dijital çağda iletişimin dijital iletişime evrilmesi sonucunda CİMER, dijital vatandaşlık ve dijital yönetim kavramlarının etkisiyle kendisini yapılandırmakta ve vatandaşlarına dijital iletişim kanalları ile daha kolay ve hızlı bir şekilde ulaşmaktadır. Dolayısıyla bu noktada ele alınması gereken temel olgu iletişimdir.

Toplumsal yaşam iletişim ile şekillenmekte ve toplumun üyeleri eylemlerini iletişim sayesinde anlamlandırmaktadır. İletişim sosyal davranışların iletilmesi anlamında toplu halde yaşamının zorunlu bir sonucudur (Bal, 2018: 14). İletişim toplumsal yaşamda farklı amaçlar dahilinde ortaya çıkmaktadır. İnsanların iletişim ihtiyacının temelinde kendini anlatmak, ifade etmek, karşındakini anlamak, diğerlerini etkilemek ve ikna etmek arzusunun olduğu söylenebilir (Durul, 2020: 11). İletişim sosyolojisi ise bu ihtiyacın nedenini araştırmaktadır. İletişim sosyolojisi, sosyolojinin kavram ve yöntemleriyle iletişim olgusunu anlamaya/açıklamayı amaçlayan özel bir sosyolojidir (Bal, 2018: 14). Değişen toplumsal yapı ile birlikte iletişim araçları değişmekte, iletişim sosyolojisi hem bu değişime hem de bu değişimin toplumsal çıktılarına odaklanmaktadır. İletişim teknolojilerinin sürekli ve hızla geliştiği, buna bağlı olarak toplumsal yapının da büyük oranda değiştiği hiper-modern çağda iletişim sosyolojisinin kapsamı da genişlemektedir (Cereci, 2023: 5). Bu nedenle toplumların teknoloji ile ilişkisinde ve toplumdaki üyelerin teknolojiyi hangi gerekçelerle kullanmasında dijital iletişim kavramı önem kazanmaktadır.

Dijital teknolojilerin gündelik yaşam kültüründe kullanılması sonucunda dijital iletişim ortaya çıkmaktadır. Dijital iletişim elektronik ortamdaki bilgi alışverişidir (Ribble, 2011). Dijital iletişimde sözlü ve geleneksel iletişimde yer almayan yeni iletişim kalıpları bulunmaktadır. Dijital iletişimde yazı dilinde kullanıma giren emotikonlar ve emojiler piktografik yazı olmasına karşın ne yazılı ne de sözlü dilin geleneğinde vardır (Sakallı ve Bahadıroğlu, 2018: 134). Emotikonlar ve emojiler dijital iletişimde birer duygu ikonudur. Bu yapılar yüzü temsil etmek yerine yüzdeki duyguyu işaret etmekte ve yazılı dijital iletişime özgü olarak duyguyu imleyen göstergeler olmaktadır. Dijital iletişimde duyguları ifade etmek için emojilerin kullanılması dijital iletişimin geleneksel iletişime göre farklı iletişim kalıplarını kullanmasını beraberinde getirmektedir. Bu farklılığın temelinde tarihte birbirleriyle uyumsuz olan yazılı iletişimle duysal ya da sözlü iletişimin birleştirilmesi yatmaktadır (Sakallı ve Bahadıroğlu, 2018: 134). Böylece yazılı dijital iletişim, yazı ve konuşmayı dil dışı göstergelerle birleştirmekte ve dili farklı bir kalıpla sunarak iletişim ortamını genişletmektedir. Bu noktada dijital iletişim, iletişimin yazılı, sözlü, görsel-ışitsel biçimlerini aynı sistem içinde birleştiren bir hipertext ve meta-dilin oluşmasına imkân sağlamaktadır (Castells, 2005). Bu yeni iletişim biçimi toplumsal yapı ile birlikte devletlerin de iletişim kalıplarını değiştirmektedir. Devletler dijital iletişim kanalları ile vatandaşlarının istek ve şikayetlerini almaktadır. Bu durum CİMER’i dijital iletişim perspektifine yaklaştırmaktadır.

CİMER bilgi edinme, görüş, öneri, istek, talep ve teşekkür unsurlarının yer aldığı dijital iletişim platformdur. CİMER devlet ve vatandaş arasındaki ilişkinin güçlendirilmesine odaklanmakta ve vatandaşların yönetime kolay ve hızlı bir şekilde katılmasını amaçlamaktadır (Cumhurbaşkanlığı İletişim

Başkanlığı, t.y.: 8). CİMER’de zaman ve mekândan bağımsız başvuru, konum bilgilerinin paylaşılması durumunda hızlı müdahale ve ilgili başvuruya dosya ekleme sayesinde iletişim kanıt çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. CİMER’e başvuruda farklı iletişim kanallarını bulunmaktadır. CİMER’de internet ile başvuru, ALO 150 ile telefonla başvuru, mektup/faks ile başvuru ve şahsen müracaat bulunmaktadır. Bu başvuruların nasıl gerçekleşeceğine ilişkin bilgiler Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı tarafından kamuoyu ile paylaşılmaktadır. Bu bilgilendirmelerden birisi “50 Soruda CİMER” kitapçığıdır. “50 Soruda CİMER” kitapçığının uygulamanın dijital iletişim perspektifi ile kullanılması noktasında hazırlandığı ifade edilebilir. Kitapçıkta şikâyet/istek/ihbar ve öneri gibi başvuru türüne ilişkin açıklamalar kısa örneklerle sunulmakta ve vatandaşın doğru başvuru yapması için ilgili adımlar özetlenmektedir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, t.y.). Bu ilgili adımlar ile birlikte CİMER vatandaşlarına danışmanlık hizmeti vermektedir.

Danışmanlık hizmeti CİMER’de bilgi edinme/şikâyet başlıklarında ve CİMER’in kamuoyuna sunduğu bilgilendirici dokümanlar ile ortaya çıkmaktadır. Nitekim ilgili dokümanlarda başvurunun durumu hakkında bilgi, başvuruya verilen cevaptan memnun olmama durumundaki işlemler, başvuruya hiç cevap verilmemesinde yapılması gerekenler ve başvurunun iptal edilmesi için ilgili adımlar hukuki bir çerçevede yer almaktadır (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, t.y.: 57-60). Bu nedenle CİMER idari ve adli olarak bir danışmanlık hizmetini yerine getirmektedir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023: 110). Bu danışmanlık hizmetinde tüm sürecin şeffaf, sorgulanabilir ve denetlenebilir olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı CİMER’i kamuoyuna daha anlaşılır kılmak için “Açıklamalı CİMER Yönetmeliği” hazırlamıştır (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023: 108). Tüm bu dokümanlarla birlikte vatandaşların CİMER’i etkili bir şekilde kullanması amaçlanmaktadır.

CİMER temel olarak dijital iletişim kanalları ile vatandaşlarına ulaşmayı öncelemektedir. Bu öncelikle durumu veriler eşliğinde analiz edildiğinde CİMER’in amacını ulaştığı ifade edilebilir. Zira son 5 yılın verileri değerlendirildiğinde CİMER başvurusu yaparken internet yolunu kullananların oranı 2018 yılında %93,52 iken 2022 yılında bu oran %97’ye yükselmiştir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023). Bu veri CİMER’in kendi konseptine uygun olarak kurduğu dijital iletişim politikasının halk tarafından benimsendiğinin bir göstergesi sayılabilir. Bu benimsenme durumu CİMER’in dijital iletişim kanallarını açık tutması ile ilgilidir. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı tarafından vatandaşları kamu politikalarına daha fazla entegre etmek için CİMER’e “Türkiye Yüzyılı Hayalini Paylaş” ve “Yönetime Katıl” başlıkları eklenmiştir. Bu başlıklar vatandaşların kamu politikalarında daha fazla söz sahibi olması noktasında CİMER’in dijital vatandaşlık kavramıyla analizini gerekli kılmaktadır.

3.2. Dijital Vatandaşlık ve CİMER

Vatandaşlık siyasi bir kavram olarak kent hayatında ortaya çıkmıştır. Bu nedenle ilk uygulama imkanını Antik Yunan kent devletlerinde bulmuştur (Güllüpınar, 2021). Kişinin sahip olduğu hak yerine imtiyaz ve yükümlülükler çerçevesinde ele alınan vatandaşlık erkeklere özel bir alanda kendisini şekillendirmiştir. Erkeklerde eğitilmiş ve ekonomik geliri iyi olan kişiler vatandaşlık kapsamında ele alınırken, kadınlar ve yabancılar vatandaşlığın dışında kalmışlardır. Vatandaşlıkla ilgili ortaya çıkan bu problemler nedeniyle önce kan bağına daha sonra toprak esasına dayanan farklı vatandaşlık tanımları ortaya çıkmıştır. Kan esasına dayanan vatandaşlık nüfus olarak az olduğu için, üç-dört yüzyıllık bir zaman diliminden sonra toprak esasına geçmek zorunlu bir koşul olarak ortaya çıkmıştır (Topçuoğlu, 2012). Ulus-devletlerin ortaya çıkması ile birlikte farklı vatandaşlık kavramları tartışılmaya başlanmıştır.

Vatandaşlık genel olarak dört farklı şekilde tanımlanmaktadır. Bu tanımlara göre vatandaşlık ulusal kimlik olarak, evraklar temelinde, haklar temelinde ve görev-sorumluluk temelinde ele alınmaktadır (Kadioğlu, 2012). Kişinin ulus-devlete üyeliği ulusal kimlik temelinde, hukuki evraklara dayandırılması evraklar temelinde ve kişinin belirli sorumlulukları üstlenmesi görev-sorumluluk temelinde vatandaşlık tanımını oluşturmaktadır. Bu vatandaşlık tanımlarından vatandaşlığı dayandırdığı temel ilkeler ekseninde ayrışan “haklar temelinde tanımlanan vatandaşlık” ise ekonomik, sosyal, güvenlik, eğitim ve kamusal hizmet alma haklarını içermektedir (Esendemir, 2009). Vatandaşlığa ilişkin bu genel çerçeve Marshall Kuramı’na

dayanmaktadır. Marshall Kuramı'nda vatandaşlık temelde herkesin toplumun eşit ve özgür bir üyesi olarak muamele görmesine tekabül etmektedir (Kadıoğlu, 2012). Dolayısıyla erkeklere özel bir alandan haklar temeline geçilen vatandaşlık algısında kişilerin toplumdaki kültürel kimliği önem kazanmaktadır. Zira günümüzde özel haklar temelinde çok kültürlü vatandaşlık kavramı ortaya çıkmıştır. Çok kültürlü vatandaşlık modeline göre vatandaşlık kişinin üzerinde anlam taşıyan bir statü olarak genel nüfus içerisindeki kültürel farklılıkları da kapsamayı ve korumayı içermektedir (Şan ve Koç, 2021: 296). Dijital teknolojilerin etkisiyle günümüzde dijital vatandaşlık anlayışı merkezdedir.

Dijital vatandaşlıkta kişiler dijital kanallar ile vatandaşlık görevini yerine getirmektedir. Geleneksel vatandaşlıkta vergi verme gibi bazı ödevlerini yerine getiren vatandaş sadakat bağı ile devletine bağlanırken; dijital vatandaşlıkta hak ve ödevlerin dijital platformlar aracılığıyla gerçekleştirilmesi söz konusudur (Çatlı ve Keskin, 2021: 1999). Bu nedenle dijital vatandaşlık farklı bir konsept ile kendisini şekillendirmektedir. Dijital vatandaşlık, internet ortamında etik ve evrensel kurallar çerçevesinde her türlü tehlikenin bilincinde hareket etmek olarak tanımlanabilir (Aydın, 2015: 142). Mike Ribble vatandaşlığı teknoloji kullanımına ilişkin uygun ve sorumlu davranış normları olarak tanımlamaktadır (Telli, 2021: 57). Ribble bu eksenle vatandaşlığı dijital ticaret, dijital iletişim, dijital hak ve sorumluluk, dijital güvenlik, dijital erişim, dijital sağlık, dijital okuryazarlık, dijital etik ve dijital kanun olarak dokuz boyutta incelemiştir (Ribble, 2011). Bu başlıklardan dijital vatandaşlık olgusunda dijital iletişim boyutu önemlidir. Nitekim vatandaşın dijital iletişim çerçevesinde hem edindiği bilgileri topluma yaymada hem de elde ettiği bilginin doğruluğunu teyit etme görevi bulunmaktadır. Bu nedenle dijital vatandaşlıkta bazı avantaj ve dezavantajlar söz konusudur. Dijital iletişim araçlarının kullanılabilir ve kolay ulaşılabilir olması dijital vatandaşlık açısından avantaj iken; iletişim araçlarının kötüye kullanılması ve zararlı içerik üretimi dijital vatandaşlık açısından dezavantajdır (Çubukçu ve Bayzan, 2013: 15). Dolayısıyla bilinçli bir dijital vatandaşın bu avantaj ve dezavantajların farkında olarak dijital iletişim kanallarını bilinçli bir şekilde kullanması gerekmektedir. Bu noktada CİMER kendisinden hizmet alanları dijital iletişime yönlendirerek onları dijital vatandaşlığa hazırladığı ifade edilebilir.

CİMER'e başvuru yapanların "CİMER Başvuru Sözleşmesi"ni onaylamaları gerekmektedir. Sözleşmenin onaylanması ile birlikte başvuru sahibi küfür, iftira, hakaret veya tehdit gibi unsurlara başvuruda yer vermediğini ve kötüleyici, kaba, müstehcen veya başka birisinin gizlilik haklarını ihlal edebilecek bir metin paylaşmadığını kabul etmektedir. Sözleşme ile kişi Türkiye Cumhuriyeti yasalarına ve Türkiye Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelere aykırı olacak şekilde içerik paylaşmayacağını beyan etmektedir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, t.y.: 29) CİMER'de ayrıca "Lekelenme Hakkı" söz konusudur. Bu kapsamda CİMER yönetmeliği 5. maddede başvuruda somut bilgi veya belge olmadan tahmin ve zanna dayalı başvuruların işleme alınmayacağı hükmü doğrultusunda kamu kurumlarına ilgili başvuruları işleme almama hakkı tanınmıştır (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, t.y.: 27). Bu adım ile birlikte kişilerin asılsız bir şekilde suçlanmasının önüne geçilmekte, adli ve idari kayıtlarda şüpheli sıfatıyla kişinin yer alması önlenmektedir. Böylece CİMER'de vatandaşın şikâyet ve ihbar hususlarında bilinçli bir şekilde hareket etmesi teşvik edilmekte ve şikâyet konu olan kişilere ilişkin ihbarın asılsız olması durumunda şikâyet edilen kişi güvence altına alınmaktadır. Bu noktada asılsız başvuru yapanlara hukuki yaptırım ortaya çıkabilmekte ve şikâyet eden kişinin aleyhinde hukuki süreç başlatılabilmektedir. Dolayısıyla tüm bu unsurlarla birlikte CİMER'in dijital vatandaşlık kapsamında hizmet verdiği ve kendisinden hizmet alanları dijital vatandaşlık bilinci ile hareket etmelerini sağladığı ifade edilebilir.

Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı tarafından yayımlanan "50 Soruda CİMER" kitapçığında başvuruya ilişkin bilgiler hukuki bir perspektif ile açıklanmaktadır. Bu kitapçıkta "başvuru sahibinin yükümlülükleri" başlığında temel yükümlülük, hakkın kötüye kullanılması, dilekçenin yazılma üslubu, cevap bekleme süresi, doküman ekleme ve başvurunun sosyal medyada paylaşılıp paylaşılmaması konuları yer almaktadır (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, t.y.: 42-43). Kitapçıkta kamu kurumlarının yükümlülükleri de yer almaktadır. Bu başlıkta kurumun dilekçeyi kabul edip etmeme hakkı, CİMER personelinin yükümlülükleri, başvuru sahibinin kişisel verilerinin korunması, başvurunun nasıl değerlendirilmesi gerektiği ve başvuruya nasıl cevap verilmesi gerektiği yer almaktadır (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, t.y.: 47-53). Böylece hem hizmeti alan hem de hizmeti verenlerin CİMER'i hukuki bir çerçevede kullanmasına ilişkin bilgiler detaylı bir şekilde kamuoyu ile

paylaşılmaktadır. Ayrıca CİMER uygulamasında engelli vatandaşlara ve çocuklara özel bir hizmet sunulmaktadır.

“Engelsiz CİMER” in hayata geçmesiyle birlikte işitme ve konuşma engeli bulunan fertlere CİMER hizmeti açılmıştır. “Kulak Ver” uygulaması ile engelli fertler sesli kitap hizmetine ulaşabilmektedir. Ayrıca çocukları ilgilendiren başvurular yetişkin başvurularından ayrılmakta ve özel ekip tarafından çok yönlü ve yüksek hassasiyetli olarak değerlendirilerek ilgili kurumlar ile paylaşılmaktadır (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023). Engelli fertlere ve çocuklara açılan bu başlıklar ile birlikte CİMER’in güncel toplumsal olaylara kendisi hızlı bir şekilde adapte ettiği ve dijital iletişim çerçevesinde aktif bir politika izlediği ifade edilebilir. Nitekim 6 Şubat 2023 tarihinde Türkiye’de yaşanan deprem ile birlikte CİMER’de “deprem acil” başlığı kullanıma açılmıştır. Bu noktada toplumun ihtiyacına göre CİMER’in kendisini farklı başlıklar ile güncellemesi söz konusudur.

CİMER’e yapılan başvurular analiz edildiğinde uygulamanın toplumsal alandaki karşılığın ilişkin veriler ortaya çıkmaktadır. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı tarafından yayımlanan “Kamu Yönetiminde Bir Dönüşümün Hikayesi: CİMER” başlıklı rapora göre 2021 yılında yapılan başvuruların %43’lük kısmı istek, %44’lük kısmı şikâyet, %8’lik kısmı bilgi edinme, %3’lük kısmı ise görüş/öneri başvurularıdır. 2022 yılında ise yapılan başvuruların %52’sini şikâyet, % 35’ini istek, %8’ini bilgi edinme, %2’sini görüş/öneri, %2’sini ihbar ve %1’ini teşekkür amacıyla yapılan başvurulardır (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023: 128). Bu iki yılın verisi değerlendirildiğinde vatandaşların taleplerinin şikâyet ile kıyaslandığında şikâyete yakın bir değerde olduğu görülmektedir. Bu değer CİMER’in sadece şikâyet değil talep anlamında da vatandaş tarafından kullanıldığının göstergesi sayılabilir. Bu noktada CİMER’e her yıl yapılan başvuruların konu başlıkları değişmektedir. 2018’de kamu personel alımı, 2019’da iş talebi ve 2021 yılında sosyal yardımlara ilişkin başvurularda artış yaşanmıştır (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023, 116). Ayrıca CİMER’e gelen teşekkürle ilişkin başvurular 2017-2021 yılları arasında %30 artmıştır. CİMER’de memnuniyet oranı ise 2017-2021 yılları arasında yaklaşık %20 artmıştır (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023). Dolayısıyla CİMER’in vatandaşın hakkını aradığı, bilgi edinme kapsamında başvurduğu, memnuniyetini ilettiği ve çeşitli konular kapsamında danışmanlık hizmeti aldığı dijital vatandaşlık platformu olduğu ifade edilebilir.

CİMER’e başvuru sayısı 2017’de 2 milyon iken, 2021’de 6 milyon olarak gerçekleşmiştir. Bu veriye göre CİMER’e başvuru sayısında yaklaşık %300 oranında bir artış yaşanmıştır. 2022 yılında yapılan başvurular incelendiğinde başvuru sahiplerinin eğitim durumları analiz edilmiştir. Bu dağılımda %20,4’lük dilimi ilköğretim, %25’lik dilimi lise ve %23,6’lik dilimi lisans oluşturmaktadır (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023). Yaş gruplarına göre CİMER’e en fazla başvuru 27-35 yaş aralığında iken en az başvuru 18 yaş altı grubundan yapılmıştır. CİMER’e 27-35 yaş aralığında en fazla başvurunun yapılması CİMER’in aktif bir şekilde kullanıldığının bir kanıtı sayılabilir.

3.3. Dijital Yönetişim ve CİMER

Dijital yönetişim dijital devlet anlayışıyla birlikte ortaya çıkmaktadır. Dijital devlet teknoloji araçlarını etkin bir şekilde kullanan devlettir. Dijital devlet, geleneksel devlete rakip olmayan; bunun yerine onun eksik yönlerini iyileştirip açıklarını kapatan, bilgi teknolojilerinin gelişimi ile oluşmuş bir devlet modelidir (Keskin, 2021: 305). Geleneksel devlet ve dijital devlet iç içe geçmekte ancak dijital teknolojileri önceleyen devlet modeli dijital devlete kendisini adapte edebilmektedir. Dijital yönetişim ise kendisini dijital devlet aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Zira dijital devlet, dijital yönetişimin ilkeleri ile kendisini konumlandıran ve dijital yönetişim kanallarını aktif olarak kullanan bir yapıda ortaya çıkmaktadır. Bu noktada dijital yönetişimde kamu hizmetleri “akıllı kamu hizmetleri”ne evrilmektedir.

Akıllı kamu hizmetleri konsepti kamu hizmetlerinin farklı bir perspektif ile yönetilmesi ile şekillenmektedir. Bu konsept Endüstri 4.0’ı yakalayabilen ülkelerde gerek merkezi gerek yerel düzeyde stratejik çalışmalarla kamu yönetimini dönüştürmektedir (Ün, 2022: 420). Zira akıllı kamu hizmetleri vatandaşların yönetime daha fazla katılmasına, toplumdaki yapıların iş birliğine ve bürokratik işlemlerin

basitleştirilmesine vurgu yapmaktadır. Akıllı kamu hizmetlerinde mevcut hizmetler algoritmik yaklaşımla yeniden tanımlanmakta ve vatandaşların sürece katılımıyla birlikte kaynakların yerinde kullanımında ve hizmetlerin üretiminde yapay zekâ destekli yeni teknolojiler devreye girmektedir (Gil-Garcia ve diğerleri, 2014; Aktaran Ün, 2022). Akıllı kamu hizmetleri, verinin hem hizmeti alan hem de hizmeti veren açısından stratejik fayda ilkesiyle yorumlanmasında ortaya çıkmaktadır. Verinin stratejik fayda ilkesi ile yorumlanarak toplumsal fayda ekseninde yeni politikaların oluşturulması sonucunda devletler akıllı kamu hizmeti konseptine yaklaşmaktadır. Bu noktada CİMER'in vatandaşın gelen talepleri analiz etmesi ve bu taleplere göre politikalarını oluşturması çerçevesinde akıllı kamu hizmeti konseptine yaklaştığı ifade edilebilir. Akıllı kamu hizmetlerinin yönetilmesi ise dijital yönetim ile mümkündür.

Yönetişim kavramı birçok disiplin ile ilgili olmasından dolayı kavramın tek bir tanımı bulunmamaktadır. Ancak yönetim kavramı kamu yönetimi bağlamında düşünüldüğünde mahiyeti değişen devlet-yurttaş ilişkilerini açıklamak için kullanılmaktadır (Sobacı, 2007: 220). Dijital yönetim ise yatay bir koordinasyon yapısıyla ilgili tüm tarafların ağ tipi örgütlenmeler içinde devlet yönetimine katılımını öngören ve bunun için yerel bilgi ağlarını kullanan yönetim modelidir (Özer, 2017: 467). Dijital yönetim perspektifi klasik yönetim anlayışındaki problemler ve çağa uygun bir politika oluşturulması gerekliliği sonucunda şekillenmiştir. Tek bir kişi veya grubun eleştiriye kapalı kararlarının dikte edildiği bir yapıdan çok sayıda aktörün yönetime katıldığı ve yönetim kararlarının sorgulandığı yeni bir yönetim anlayışı ihtiyacı sonucunda dijital yönetim ortaya çıkmıştır. Dijital yönetimde halkın yönetime katılımı, şeffaflık ve demokratik toplumun desteklenmesi ve kamu hizmetlerinin etkin, maliyet odaklı ve sorumluluk anlayışı ile sunulması önemlidir. Dolayısıyla dijital yönetim özellikle açıklık, şeffaflık ve hesap verilebilirlik gibi önemli unsurlar ile kendisini toplumda inşa etmektedir. Bu noktada CİMER dijital yönetim kapsamında kendisini güncellemekte ve yeni başvuru alanları açarak dijital yönetim perspektifine yaklaşmaktadır.

CİMER'in dijital yönetim düzleminde ele alınmasındaki temel faktör "Yönetime Katıl" başlığında ortaya çıkmaktadır. CİMER "Yönetime Katıl" ile gençlerin gündemi, sokak hayvanları ve sıfır atık başlıklarında vatandaşların görüşlerini alarak politikalarını oluşturmakta ve mevcut politikalarını güncellemektedir. 2022 yılında CİMER'e "Yönetime Katıl" türünde 12.517 başvuru gelmiştir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023: 111). Bu başvuru sayısı vatandaşın "Yönetime Katıl" başlığını benimseyerek kullandığının bir işareti sayılabilir. "Yönetime Katıl" başlığında kamu hizmetlerindeki kalite artırılmakta ve vatandaş-devlet arasındaki iletişim farklı bir perspektif ile ele alınmaktadır. Zira "Yönetime Katıl" ilkesiyle CİMER'de vatandaşların görüş ve önerilerine değer veren bir iletişim kanalının tesisi, halkın yönetim konularına olan ilgisinin artırılması, etkin kamuoyu politikalarının oluşturulması ve çift yönlü iletişimin gerçekleştirilmesi söz konusudur. Ayrıca CİMER'de "Türkiye Yüzyılı Hayalini Paylaş" başlığı ile birlikte vatandaşlar proje üreterek direkt yönetimin birer parçası olmaktadır.

CİMER'i aktif bir şekilde kullananlar ile yapılan araştırma bulguları CİMER'in dijital yönetim çerçevesinde incelenmesine imkân vermektedir. Gündüz ve Artar tarafından yapılan araştırmaya göre CİMER'de kişilerin eğitim seviyesi arttıkça yönetime aktif katılım artan bir talep olarak ortaya çıkmakta ve CİMER toplumsal anlamın inşasında etkili olmaktadır (Gündüz ve Artar, 2023: 693-695). CİMER'e başvuru yapan kişiler ile yapılan bir başka araştırmaya göre araştırmanın elde edilen en önemli bulgusu vatandaşın yönetime gönüllü bir şekilde katılmasında CİMER'in bir köprü görevi üstlenmesidir (Durmuşoğlu ve Genel, 2022: 85). Ayrıca araştırmada bazı katılımcıların CİMER'i haklarını arayabilecekleri bir baskı mekanizması olarak gördüğü, CİMER'in açılımındaki Cumhurbaşkanlığı ifadesinin katılımcılara güven verdiği, CİMER'in iletişim alanı ve bilgi kaynağı olarak görüldüğü ve vatandaşa CİMER tarafından geri dönüşün yapılması kişileri değerli hissettirdiği belirtilmektedir. Bu noktada CİMER ile birlikte vatandaşlar yönetime katılmakta ve pasif vatandaştan aktif vatandaşın doğru geçmektedir (Durmuşoğlu ve Genel, 2022). Dolayısıyla vatandaşlar CİMER ile dijital vatandaş olarak haklarını aramakta ve CİMER'in tesis ettiği dijital yönetim perspektifiyle yönetime katılmaktadır.

4. Sonuç

Çalışmada CİMER'in dijital iletişim ekseninde ve dijital yönetim ilkesiyle dijital bir platform olarak kendisini inşa ettiği belirtilmiştir. CİMER vatandaşların dijital vatandaşlık ekseninde adımlarını çevrim içi platformlardan atmasını sağlamaktadır. CİMER dijital yönetim ilkesiyle yönetime vatandaşları dahil

ederek vatandaşların katılımını artırmaktadır. Ayrıca çalışmada CİMER'in akıllı kamu hizmeti konsepti dahilinde kendisini dijital yönetimle entegre ederek bu alana özel başlıklara uygulamada yer açtığı vurgulanmıştır. Nitekim "Türkiye Yüzyılı Hayalini Paylaş" ve "Yönetime Katıl" başlıklarıyla CİMER vatandaşların yönetime katılmasını teşvik etmektedir. Bu teşvik ile birlikte vatandaşın CİMER ile etkili bir kamuoyu oluşturması noktasında bazı adımlar atılabilir.

CİMER tarafından "Kurumsal Takip Bültenleri" ile düzenli olarak analiz edilen veriler ve başvuru sahiplerine yönelik yaş, cinsiyet, eğitim durumu gibi bilgiler ilgili kamu kurumlarıyla paylaşılmaktadır (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023). Bazı kurumlar bu verileri kamuoyuna açıklamaktadır. Ancak etkili kamuoyu politikalarının oluşturulması için ilgili bilgiler kurumların inisiyatifi yerine yıllık basın toplantısı gibi genel bilgilendirmeyle vatandaş ile paylaşılabilir. Ayrıca CİMER'e yapılan şikâyet, vatandaşın şikâyet yaptığı kuruma yönlendirilmekte ve bu yönlendirme sonucunda vatandaşın şikâyeti sonuçsuz kalabilmektedir. Bu nedenle şikâyet edilen kurumdan bağımsız bir kişi tarafından şikâyet sürecinin daha etkin ve objektif bir şekilde yürütülmesi sağlanabilir. Zira somut bir şekilde sonuçlanmayan şikâyet başvuruları vatandaşların CİMER'den uzaklaşmasına neden olabilmektedir. Bu noktada CİMER'de vatandaşın başvurusuna ilişkin kamu kurumundan gelen cevabı puanlaması iyi bir yaklaşımdır. Ancak bu puanlamanın vatandaş ile şeffaf bir şekilde paylaşılması vatandaşın daha etkili bir kamuoyu baskısı oluşturabilmesinde önemlidir. Nitekim vatandaşın hangi kamu kurumunun kaliteli bir hizmet verdiğine ve hangi kamu kurumunda şikâyetlerin çoğaldığına ilişkin bir bilgisi bulunmamaktadır.

CİMER'e ilişkin bir başka öneri tüm kamu kurumlarındaki CİMER görevlilerinin şehir bazlı ortak toplantı yaparak sorun, öneri ve projeye ilişkin bölge veya şehre özel spesifik raporların oluşturulmasına ilişkindir. Bu raporlar şeffaf bir şekilde ve düzenli olarak ilgili kamuoyu ile paylaşılabilir. Zira etkin bir kamuoyunun oluşması için toplum üyelerinin yaşadıkları toplumda ortaya çıkan problemleri veya talepleri bilmesi gerekmektedir. Ancak toplum üyelerinin yaşadıkları mahalledeki, buldukları şehirdeki veya çalıştıkları kurumdaki sorunlara ilişkin bilgisi bulunmamaktadır. İlgili verilerin vatandaş ile paylaşılması sonucunda vatandaşın hem yaşadığı topluma daha duyarlı bir yaklaşım geliştirmesine hem de yönetim politikalarında daha katılımcı olmasına yol açabilir. Bu nedenle CİMER'in vatandaşın denetimine daha fazla açılması daha şeffaf, işlevsel ve hesap verebilir kurumların ortaya çıkmasına katkı sağlayacaktır. Böylece CİMER kendisini daha denetlenebilir bir kurum haline getirmekle birlikte vatandaş nezdinde de şikâyetini olumlu bir şekilde çözüme kavuşturmayan kurumlar üzerinde etkin bir kamuoyu baskısı oluşturacak bir yapı haline gelebilir.

CİMER'e ilişkin bir başka öneri CİMER'in vatandaşlar tarafından kullanımına ilişkindir. CİMER'de vatandaşların hangi kamu kurumuna başvuracaklarına ve başvuracakları kamu kurumuna nasıl hitap edeceklerine ilişkin bir bilgi eksikliği söz konusudur. Nitekim CİMER'e dinlediği türkünün hikayesini öğrenmek isteyen vatandaşlar başvurabilmekte veya "CİMER Bey" olarak hitap eden kişiler olabilmektedir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023). Bu noktada uygulamaya giriş yapan vatandaşın durumuna göre kişiyi istediği kuruma yönlendiren ve ilgili yazışmayı denetleyen dijital asistan devreye sokulabilir. Dijital asistan ile birlikte her şehre özel sorunların saptandığı rapor çerçevesinde şehre özel temalı ve çocuk, yaşlı ve engelli vatandaşların da katılımı ile farklı türde yarışmalar ile CİMER'in kullanımı artırılabilir. Zira daha katılımcı ve demokratik bir toplumun ortaya çıkmasında CİMER'in daha fazla vatandaşın kullanımına ve denetimine açılması önemlidir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Aydın, M., B. (2021). Dijital Sosyoloji Üzerine Notlar. *Dijital Sosyoloji Çalışmaları* içinde Edt. A. Zinderen Adana: Nobel Kitabevi.
- Aydın, A. (2015). Dijital Vatandaşlık. *Türk Kütüphaneciliği*, 29 (1), s.142-146. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tk/issue/48743/620169>
- Bal, H. (2018). *İletişim Sosyolojisi: Sosyal İletişim, Kitle İletişimi, Elektronik İletişim*. Bursa: Sentez Kitabevi.
- Büyükuslu, A., R. (2020). *Toplum 5.0 Süper Akıllı Toplum*. İstanbul: Der Kitabevi.
- Büyükbıngöl, A. (2020). *Toplum 5.0'a Doğru*. Ankara: Astana Kitabevi.
- Castells, M. (2005). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Ağ Toplumunun Yükselişi*. (2. Baskı). Çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Cereci, S. (2023). *İletişim Sosyolojisi*. Ankara: İKSAD Kitabevi.
- Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı (t.y.) *50 Soruda CİMER*. <https://www.cimer.gov.tr/> (Erişim Tarihi:15.06.2023)
- Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı (2023). *Kamu Yönetiminde Bir Dönüşümün Hikayesi: CİMER*. Ankara: Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı.
- Çatlı, M. ve Keskin, S. (2021). İnsan Haklarının Değişime Açık Konusu: Dijital Vatandaşlık Kavramı Üzerine Bir İnceleme. *Ombudsman Akademik*, 7 (14), s.199-229. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ombudsmanakademik/issue/63284/932597>
- Çubukçu, A. ve Bayzan, Ş. (2013). Türkiye’de Dijital Vatandaşlık Algısı ve Bu Algıyı İnternetin Bilinçli, Güvenli ve Etkin Kullanımı İle Artırma Yöntemleri. *Middle Eastern and African Journal of Educational Research* 5(3), s.148-174.
- Durul, S., S. (2020). İletişim Nedir? İletişimin İşleyişi, Boyutları ve Özellikleri. *Bütün Yönleriyle Sağlık İletişimi* içinde Edt. E. Yüksel, Konya: Literatürk Academia Kitabevi, s. 11-31.
- Durmuşoğlu, T. ve Genel, Z. (2022). Pasif Paydaş Olarak Vatandaşın e-İletişim İle Aktif Paydaşa Dönüşümü: CİMER Uygulaması Örneği. *Denetim Dergisi* 0 (24)s.70-90. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/denetisim/issue/68265/1003881>
- Esendemir, Ş. (2008). *Türkiye’de ve Dünyada Vatandaşlık*. Ankara: Birleşik Kitabevi.
- Gündüz, M. ve Artar, F. (2023). Bir Yönetime Katılım Aracı Olarak CİMER’in Toplumsal Anlamı: Amaç, Etkinlik, Güven. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 0(43), s.660-700. DOI: 10.14520/adyusbd.1252229
- Güllüpnar, F. (2012). Eşitsizlik ve Toplumsal Tabakalaşma Açısından Vatandaşlık Üzerine Sosyolojik Bir Analiz. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 67(01): s.81-109. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002239
- Gere, C. (2008). *Digital Culture*. Second Edition, London: Reaktion.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi (2018). Şehrin Çözüm Merkezi *Beyaz Masa*. https://halklailiskiler.ibb.istanbul/wp-content/uploads/2019/02/beyazmasa_dergisi_3.sayi_web.pdf (Erişim Tarihi:15.06.2023).
- Kadioğlu, A. (2012). *Vatandaşlığın Dönüşümü*. İstanbul: Metis Kitabevi.
- Koç, R. (2022). Dijitalleşen Kültür Ya Da Kültürün Dijitalleşmesi: Dijital Kültür Kavramı. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 15(38), 500-513. <https://doi.org/10.12981/mahder.1112610>.
- Keskin, E. (2021). Kamu Hizmetlerinin Dijitalleşmesi. *Dijital Devlet* içinde Edt. K. Çelebi ve B. Kovancılar, Ankara: Gazi Kitabevi, s.297-326.

- Mısırlı, Ö. (2021). Dijital iletişim. *Pandemi Döneminde Sınanan Dijital Vatandaşlık* içinde Edt. A. Kurt ve F. Odabaşı, Ankara: Anı Kitabevi, s. 87-95.
- Özer, M., A. (2017). Yönetişimden Dijital Yönetişime: Paradigma Değişiminin Teknolojik Boyutu. *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 6(16), s.457-479. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hakisderg/issue/33300/330676>
- Özbey, B., İ. (2022). Dijitalleşme, Sosyal Medya ve Risk Toplumu. *İmgelem* 6(10), s.141-158. DOI: 10.53791/imgelem.1053815
- Ribble, M. (2011). *Digital Citizenship in Schools*. Washington: International Society for Tecnology in Education.
- Sakallı, C. ve Bahadroğlu, D. (2018). Dijital İletişim: Yeni Bir Dile Doğru. *Turkish Studies* 13(6) s.129-146. <https://turkishstudies.net/turkishstudies>
- Sobacı, M., Z. (2007). Yönetişim Kavramı ve Türkiye'de Uygulanabilirliği Üzerine Değerlendirmeler. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), s.195-208. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/comuybd/issue/4114/54151>
- Şan, M., K. ve Koç, A. K. (2021). Vatandaşlık ve Çokkültürlü Yurttaşlığın Dönüşümü. *21. Yüzyılda Kalkınmaya Yeniden Bakış* içinde Edt. F. Çakır ve vd., Ankara: Nobel Kitabevi, s. 287-303.
- Telli, E. (2021). Dijital Erişim. *Pandemi Döneminde Sınanan Dijital Vatandaşlık* içinde Edt. A. Kurt ve F. Odabaşı, Ankara: Anı Kitabevi, s.57-85.
- Turan, E., Aydılek, E. ve Şen, A. T. (2015). "BİMER" Uygulaması ve Türk Kamu Yönetimi Sistemine Etkileri. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), s. 215-225.
- Topçuoğlu, A. (2012). Modern Hukuk ve İslam'da Vatandaşlık Kavramının Hukuki Temeli. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 16 (3), s. 185 - 216.
- Ün, L. (2022). Kamu Hizmetinde Yeni Konsept: Akıllı Kamu Hizmeti. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 6(2), s. 415-440. DOI: 10.33399/biibfad.1130379
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (1999). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Kitabevi.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 366-382, doi: 10.11616/asbi.1397269

The Moderating Role of Nepotism Perception in The Relationship Between Prosocial Behavior and Superego*

Prososyal Davranış ve Süperego İlişkisinde Nepotizm Algısının Düzenleyici Rolü

Gülay TINMAZ KARAÇAY¹, Emrah ÖZSOY²

Geliş Tarihi (Received): 30.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 12.02.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Abstract: This study examines the relationship between superego and prosocial behavior and the moderating role of the perception of nepotism in this relationship. A total of 260 employees from various sectors participated in the study. Using the self-reporting method, participants evaluated their perception of superego, prosocial behavior, and nepotism. According to the findings, a positive relationship was found between the superego levels of the employees and their prosocial behavior levels. At the same time, a negative relationship was found between the prosocial behavior levels of the employees and their perception of nepotism. It also did not play a moderating role in the relationship between nepotism, superego, and prosocial behavior. The findings are discussed in detail in the discussion section, and suggestions for future research are presented. In conclusion, although this study conducted on a limited sample, it contributes to the examination of the test of psychological and social psychological assumptions in an organizational context.

Keywords: Superego, Prosocial Behavior, Nepotism

&

Öz: Bu çalışma, süperego ile prososyal davranış arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkide nepotizm algısının düzenleyici rolünü incelemektedir. Araştırmaya çeşitli sektörlerden toplam 260 çalışan katılmıştır. Katılımcılar öz-bildirim yöntemini kullanarak süperego, prososyal davranış ve nepotizm algılarını değerlendirmiştir. Araştırma bulgularına göre, çalışanların süperego düzeyleri ile prososyal davranış düzeyleri arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Aynı zamanda çalışanların prososyal davranış sergileme düzeyleri ile nepotizm algıları arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca nepotizm, süperego ve prososyal davranış ilişkisinde düzenleyici bir rol oynamamıştır. Bulgular tartışma bölümünde ayrıntılı olarak tartışılmış ve gelecek araştırmalara yönelik öneriler sunulmuştur. Sonuç olarak, bu çalışma sınırlı bir örneklem üzerinde gerçekleştirilmiş olsa da psikolojik ve sosyal psikolojik varsayımların testinin örgütsel bağlamda incelenmesine katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Süperego, Prososyal Davranış, Nepotizm

Atıf/Cite as: Tinmaz Karaçay, G., Özsoy, E. (2024). The Moderating Role of Nepotism Perception in The Relationship Between Prosocial Behavior and Superego. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 366-382. doi: 10.11616/asbi.1397269

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

* Bu çalışma, birinci yazarın Sakarya Üniversitesi'ndeki Yüksek Lisans tezi için toplanan verileri temsil etmektedir. Bu araştırma kamu, ticari veya kar amacı gütmeyen sektörlerdeki finansman kuruluşlarından herhangi bir özel hibe almamıştır.

¹ Arş. Gör., Gülay Tınmaz Karaçay, İstanbul Üniversitesi, gulaytinmaz@istanbul.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

² Doç. Dr., Emrah Özsoy, Sakarya Üniversitesi, eozyoy@sakarya.edu.tr.

1. Introduction

Prosocial behaviors refer to behaviors that people display by spending their personal resources on others to benefit the other side in our daily and working life (Aronson et al., 2005). In the literature, it is seen that the factors that affect the emergence of prosocial behaviors are examined in the fields of psychology, sociology, and especially social psychology. Studies that examine these factors in a psychological context usually focus on individual issues such as personality, motivation, preferences, mood, and emotions (Brief and Motowidlo, 1986; Graziano and Eisenberg, 1997; Martí-Vilar et al., 2019; Penner et al., 2005; Smith et al., 1983). For example, Eisenberg, Guthrie, Cumberland, Murphy, and Shepard (2002), associated differences in prosocial behavior with emotions such as personality and empathy.

On the other hand, the studies focusing on the social context of prosocial behaviors focus on factors such as culture (Kemmelmeyer et al., 2006; Luria et al., 2014; Papastylianou and Lampridis, 2014), organizational climate (Brief and Motowidlo, 1986; Moss and Page, 1972) and social networks (Wilson, 2000). A research examining prosocial behavior comprehensively was conducted by Penner et al. (2005) and it provides a comprehensive overview of current theory and research in the literature on prosocial behavior among people. In the study, prosocial behavior is explained by three analysis types, micro, meso, and macro levels (Penner et al., 2005). Accordingly, the macro analysis level and prosocial behaviors are examined in the context of groups and organizations; the meso analysis level focuses on individuals' attitudes towards each other and their dual interactions, and the microanalysis level focuses on personality traits.

Researchers working on prosocial behavior agree that there is a relationship between prosocial behavior and personality traits (Batson, 2014; Batson et al., 1986; Rushton, 1984). However, when it comes to the relationship between prosocial behavior and personality, it is seen that research has been focused mainly on the big five traits (Ashton et al., 1998; Graziano and Eisenberg, 1997; Smith et al., 1983) and the conscience phenomenon is ignored. Understandably, the big five traits are widely studied in this context because it is one of the most widely studied personality typologies in many sub-branches of psychology (including organizational psychology) (Özsoy et al., 2014; Ardiç and Özsoy, 2016). However, there are so many personality traits within the scope that some of them are neglected to be examined, especially in organizational psychology. It is thought that one of these is the superego.

For this reason, this study was designed considering that the superego, which is expressed as the moral and conscientious nature of personality, could be an influential factor in displaying prosocial behaviors that might increase the performance of employees and the organization. When the literature is reviewed, no study has been aimed to test the relationship between the superego and prosocial behavior. Also, certain situations and conditions of individuals may reduce or even prevent individuals' prosocial behavior (Baruch et al., 2004; Mowday et al., 1982; Puffer, 1987). It can be assumed that an employee who exhibits a high level of prosocial behaviors will be affected by the negative consequences of nepotism and exhibit less prosocial behavior when he or she feels the presence of nepotist practices in that organization. The reason for this can be explained by factors such as the decrease in job satisfaction and organizational justice perceptions of employees with a high perception of nepotism, decrease in organizational commitment, deterioration of morale and increase in their intention to quit (Arasli et al., 2006). Accordingly, in this study, we try to find an answer to the question; "what kind of relationship is there between prosocial behavior and superego, and does the perception of nepotism of employees have a moderating effect in this relationship?" Looking for an answer to the question. Within the scope of the study, firstly, the conceptual framework of prosocial behavior, superego, and nepotism is outlined. Second, the theoretical and empirical background of the relationship between these concepts is discussed in the context of the research background. Third, the findings of the study are shared and discussed.

2. Conceptual Framework

2.1. Prosocial behavior

Prosocial behavior is a concept that falls within the scope of social psychology is defined as a set of behaviors (Piliavin et al.,1981) that includes all activities that provide an advantage to other people or the society. Interest in the concept of prosocial behavior has increased rapidly since the 1960s, and today, studies on the subject continue intensely in social sciences (Dovidio et al., 2006; Esteve et al., 2015; Luria et al., 2014; Piff et al., D., 2010; Schroeder and Graziano, 2015; Sharma and Tomer, 2018) There is increasing interest in the subject in organizational research (Boo et al., 2024; Labro et al 2023). Similarly, in organizational psychology studies, it is seen that interest in prosocial behavior has increased gradually (Hazzi and Maldaon, 2012; Mayfield and Taber, 2010; Penner et al., 2005). One of the most general definitions of prosocial behavior in the organizational context was made by Brief and Motowidlo (1986). Accordingly, prosocial behavior in organizations is defined as "behaviors performed by the members of an organization, towards individuals, groups or organizations that the person interacts with while performing their organizational role, and that increase the welfare of the people, groups or organizations in the organization" (Brief and Motowidlo, 1986: 711).

In the literature, organizational prosocial behaviors are mainly discussed in three dimensions. The first of these is in-role prosocial behavior. All kinds of behaviors that are clearly and explicitly included in the organization's defined regulations (Katz, 1964) are an official part of the roles and duties of employees in the workplace (Brief and Motowidlo, 1986), therefore expected from the employee and contribute to the success of the organization is defined as in-role prosocial behavior. The second dimension, extra-role prosocial behaviors, are behaviors that not officially defined role requirements and are not deemed necessary to be performed as part of the job but are expected to contribute significantly to the organization when fulfilled (Brief and Motowidlo, 1986: 712). Finally, cooperation refers to the prosocial behaviors mutually performed by employees working in the same organization and interacting with each other (Bellou and Andronikidis, 2008; Bettencourt and Brown, 1997).

2.2. Superego

The superego is part of Sigmund Freud's (1856-1939) psychoanalytic theory. Freud developed the structural personality theory, which he explained in his book "Ego and Id" (1923), to explain the people's relationship with each other and personality in the context of social structure. According to this theory, personality consists of three structures, id (er; o), ego (ich; I), and superego (über ich; superego), which are in constant interaction with each other to manage human behavior. The id is the innate, fundamental part of the personality and works unconsciously. It is the dark and unattainable part of the personality (Freud, 2019: 133). This structure, which is generally oriented towards positive emotions and pleasurable pleasures, basically includes two biological motives: sexuality (life instinct) and aggression (death instinct). The ego develops from the id in the first three years of a person's life. It was to prevent conflicts that could arise due to having different goals, and it controls and manages the superego. In doing so, he combines the id's desires with the superego's demands by negotiating and establishing a balance between the two and doing what is best for the individual's and society's interests (Hall, 2016). In short, the ego is driven by the id, constrained by the superego, and repelled by the external environment (Freud, 2019).

The superego is the final stage of personality development and an integral part of the personality, consisting of internalized ideas from the family and society (Cherry, 2019). Regarding the origin of the superego, Freud argued that the superego is based on an important biological fact and inevitably a psychological basis (Freud, 2019). In this context, Freud defines it as the representative of all kinds of moral restrictions for humans, the advocate of the struggle to reach perfection, and in short, the psychological attainment of things that are defined as the highest standard in human life (Freud, 2019: 123-124). The superego helps people understand what is right and what is wrong and behave in ways that are acceptable to society rather than their own individual impulses, and it enables people to be conscientious (Rennison, 2001). The superego is an obligation to comply with the normative and moral prescriptions placed within one's conscience. The most important strength of the superego is the guilt and anxiety the person feels when these prescriptions are violated (Bierhoff and Fetchenhauer, 2006).

Although these three structures have different characteristics, they act together as a whole and each contributes significantly to the determination of human behavior (McLeod, 2017). According to Freud

(2019), in a mentally healthy person, these three structures work together to ensure that the person exhibits socially desired behaviors in harmony with his environment. In the opposite case, the mental health of the person deteriorates due to the incompatible operation of the three systems and neurotic and hysterical disorders occur.

2.3. Nepotism

According to the Social Identity Theory developed by Henri Tajfel and John Turner in the 1970s, people often act as members of certain social groups, not individuals. This situation helps people to define their and others' place in the social structure. As people enter these groups, they compare their groups with other groups (i.e., social comparison). As a result of social comparison, the groups that individuals feel belong to are expressed as in-groups, and other groups to which the individual does not feel belonging are expressed as out-groups. The social comparison involves a bias in favor of the in-group (Tajfel and Turner, 1979). With the motivation to gain a positive social identity and increase their self-esteem, people begin to perceive their groups as superior to others. This perception is also called in-group favoritism (Demirtaş, 2003: 129-135). As a result of this process, when people belonging to a certain group have a certain status in society, their family, relatives, and relatives within the group they are in expect from them. These expectations are varied and numerous, but if we are to give an example here, they include behaviors such as having a good job or being promoted, or being privileged if they work in the same job. Meeting such expectations within the organization is called nepotism (Abdalla et al., 1998; Ford and McLaughlin, 1985; Nadeem et al., 2015; Vinton, 1998).

Nepotism has recently become a widely studied topic in the organizational context in different countries and cultures (Chen et al., 2021; Vveinhardt and Sroka, 2020). Nepotism as a form of practice in organizations is addressed in three dimensions, nepotism in the recruitment process, nepotism in promotion, and transaction nepotism (Abdalla et al., 1998; Ford and McLaughlin, 1985). Nepotism in the recruitment process is the preference of hiring relatives without consideration of their knowledge, ability, experience, education level, even if they are inadequate, against those who really deserve that job (Ponzo and Scoppa, 2010). Making promotion decisions for employees based on race, age, gender, religion, or other group membership rather than qualification and abilities is expressed as nepotism in promotion (Harris et al., 2004). Finally, transaction nepotism is the situation in which family, relatives, or acquaintances working in an organization have more advantages over other employees and they are employed in higher positions than employees with the same qualifications (Jaskiewicz et al., 2013).

3. Research Background

Although personality traits are among the antecedents of prosocial behavior, it is seen that studies conducted in this direction are mainly conducted within the scope of the big five (Habashi et al., 2016). The fact that prosocial behavior is associated with some certain personality traits (Brief and Motowidlo, 1986; Graziano and Eisenberg, 1997; Martí-Vilar et al., 2019; Penner et al. 2005; Smith et al. 1983) reveals the assumption that there may be a relationship between the superego and prosocial behaviors. The main reason for this assumption is that the superego constitutes the moral and conscientious side of the personality in the light of the values acquired from the family and society (Freud, 1923, 2019). This moral and conscientious aspect also increases people's empathy levels and ensures that those who need help in any situation are helped without any personal expectations. The superego reflects the standards brought to individuals by the family and society and determines the moral standards and ideals of the person. In the process of superego personality development, it creates a process for individuals to internalize human values and prosocial behavior patterns (Lam, 2012). In this context, Freud associates exhibiting prosocial behavior with guilt and anxiety arising from the superego, a strong inner voice of morality that directs sexual or aggressive impulses to socially acceptable channels (Freud, 1962). Based on the issues highlighted in this context, it is expected that there will be a positive relationship between the superego and prosocial behavior. Therefore, the subject of the study is whether there is a significant relationship between the

superego levels of the employees and their prosocial behavior. The hypothesis developed in this framework is as follows:

Hypothesis (H1): There is a positive relationship between employees' superego levels and their prosocial behavior levels.

In studies on prosocial behavior, it is observed that the dimensions of prosocial behavior have different effects and consequences (Bellou and Andronikidis, 2008; Dyne and LePine, 1998; Soydemir et al., 2014; Tsaour et al., 2014; Yeşiltaş et al., 2013). Therefore, in addition to the above primary hypothesis, it is necessary to test the relationship between the dimensions of prosocial behavior and the superego separately. For this reason, the following three sub-hypotheses have been created.

Hypothesis (H1a): There is a positive relationship between employees' superego levels and in-role prosocial behavior levels.

Hypothesis (H1b): There is a positive relationship between employees' superego levels and extra-role prosocial behavior levels.

Hypothesis (H1c): There is a positive relationship between employees' superego levels and their cooperation levels.

Employees are generally assumed to favor equality in recruitment, performance evaluation, remuneration, and promotion processes in their organization (Erdem et al., 2013). Based on this assumption, in organizations where equality and equity are lacking, these expectations of employees are not met and consequently, employees are negatively affected (Abdalla et al., 1998; Riggio and Saggi, 2015). In the issues mentioned above, nepotism practices are observed in organizations without equality and equity. It is seen that many concepts that affect nepotism could be associated with prosocial behavior. For example, as a result of the high perception of nepotism among the employees of the organization, the perception of organizational justice, employee motivation, and individual-organization harmony (Arasli and Tumer, 2008), the commitment of these employees to the organization decreases, and their intention to leave the job increases (Arasli et al., 2006). It is a fact that the organizational commitment of an employee whose intention to quit increases decreases. The fact that there is a positive relationship between prosocial behavior and organizational commitment (Baruch et al., 2004) indicates that employees with low organizational commitment exhibit less prosocial behaviors. In this context, it can be concluded that employees will exhibit less prosocial behaviors as a result of nepotism decreasing organizational commitment. The second basic hypothesis developed in this direction is as follows:

Hypothesis (H2): There is a negative relationship between employees' prosocial behavior levels and their perception of nepotism.

Personality structure and characteristics on the prosocial behavior of employees attitudes are also seen to be of high importance (Ashton et al., 1998; Habashi et al., 2016; Hilbig et al., 2014; Pursell et al., 2008; Smith et al., 1983). Employees exhibit more prosocial behavior, especially in organizations where sincerity, support, cooperation, high level of group cohesion, and staff strengthening activities (Brief and Motowidlo, 1986). However, it can be said that contextual factors encourage and increase prosocial behaviors in organizations, as well as factors that reduce them. Therefore, examining the contextual differences that can play a moderating role in the relationship between superego and prosocial behavior will contribute to a better understanding of the organizational reflections of prosocial behavior. For this reason, the perception of nepotism as a moderating variable is discussed in this study. The main reason for this is the assumption that the employees' perception of nepotism in the organization will negatively affect their level of prosocial behavior. We base this assumption on the social exchange theory, which is one of the important theories of social psychology. According to this theory, individuals pay implicitly or explicitly attention to investment and gain rates in their relationships. That is, the person expects the reward for his positive contributions to a relationship (Cropanzano and Mitchell, 2005). At this point, if an employee who exhibits prosocial behavior encounters a situation that contradicts his/her personal interests or nepotistic practices, there may be a violation perception in his psychological contract with the organization. This situation can be

expressed as a theoretical basis for the effect of nepotism perception on reducing prosocial behavior. At this point, nepotism is expected to play a moderating role in the interaction of superego and prosocial behavior. The hypothesis developed based on these explanations is as follows:

Hypothesis (H3): The perception of nepotism has a moderating role in the relationship between employees' superego levels and their prosocial behavior levels.

4. Current Study

4.1. Participants & Procedure

It is focused on increasing the number of participants instead of determining the population by focusing on a specific sector or group because a sufficient number of studies could not be found in the literature. For this reason, a specific universe was not chosen to collect data in the study. Instead, efforts were made to ensure that employees in various sectors participated in the research. This is due to the need for a more empirical and theoretical basis for focusing on a particular region or sector in research. At the same time, reasons such as large-scale organizations not agreeing to participate in the research because the subject studied (especially nepotism) is related to management made it difficult to focus on a specific universe. For these reasons, private and public sector employees operating mainly in the Marmara Region were included in the research to test the research hypotheses. A total of 260 employees participated in the study (see Table 1). Participants; 57.3 % female, 65 % single, 82.7 % white-collar, others are blue-collar, 65.8 % private sector employees, 23.1 % has managerial positions. 8.1% high school graduates, 61.5 % associate and bachelor's degree, 26.2 % graduate and 4.2 % doctorate. Age (mean = 29.78, SD = 7.13).

Table 1: Demographic Informations

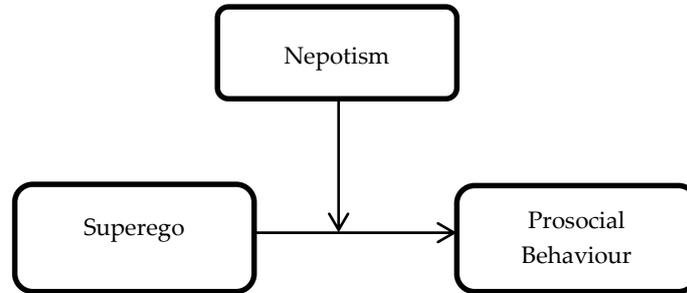
<i>Variable</i>	<i>Category</i>	Frequency	Percentage
Gender	Female	149	57.3
	Male	111	42.7
Marital Status	Married	91	35
	Single	169	65
Employee Category	White-collar	215	82.7
	Blue-collar	45	17.3
Sector	Private Sector	171	65.8
	Puclic Sector	89	34.2
Level of Education	High school	21	8.1
	Associate and bachelor's	160	61.5
	Graduate	68	26.2
	Doctorate	11	4.2
<i>Other Findings</i>	<i>Mean Value</i>		
Age	29.78 years		

The scales developed for measuring of the variables within the scope of the research and the demographic information questions were integrated in an online survey. Data was collected between December 2019 and February 2020. The survey link was delivered to the employees through social networks and personal communications. We received 312 responses from the questionnaire link sent to approximately 550 people. As a result of meticulous examination, 52 questionnaires were eliminated through reverse-coded items and control questions added to the scale. Analyzes were carried out over 260 questionnaires. Participation was voluntary and an informed consent form was provided to the participants. Only volunteers who gave consent to participate participated in the research.

4.2. Research Model

The research model created in line with the research hypotheses is a theoretical model that shows the moderating role of nepotism perceptions in the relationship between employees' superego levels and their levels of prosocial behavior. In the research model, the superego is the independent variable, prosocial behavior is the dependent variable, and perception of nepotism is the moderating variable. In order to test the research model, correlation analysis, multiple regression analysis, and Process moderating effect analysis developed by Hayes (2013) were applied, respectively.

Figure 1: Research Model

4.3. Measures

Prosocial Behavior: The Turkish version of (Yeşiltaş et al., 2013) 17-item Prosocial Behavior Scale (Bettencourt and Brown, 1997) was used with a five-point Likert-type response scale. This scale aims to measure the prosocial tendency of the employees. The Prosocial Behavior Scale has three subscales: In-role prosocial behaviors (seven items; e.g., “I perform all of those tasks for customers that are required of me by management”), Extra-role prosocial behaviors (three items; e.g., “I voluntarily assist customers even if it means going beyond job requirements”), and Cooperation (seven items; e.g., “I help my team members who have heavy workloads”).

Nepotism: The Turkish version of (Asunakutlu and Avcı, 2010) 14-item Nepotism Scale (Ford and McLaughlin, 1985) was used with a five-point Likert-type response scale. The Nepotism Scale has three subscales: Nepotism in Recruitment Process (three items; e.g., “Priority is given to acquaintances in recruitment to this institution”), Transaction Nepotism (six items; e.g., “In this institution, authority is primarily transferred to acquaintances”), and Nepotism in Promotion (five items; e.g., “In this institution, knowledge, skills and abilities are of secondary importance to the promotion of employees”).

Superego: 5-item Superego Scale developed by Lazare, Klerman, and Armor (1966, 1970) was used with a five-point Likert-type response scale. The Superego Scale has a single factor (e.g., “I think that I have a more rigorous standard of right and wrong than most people”). Since the scale adaptation has not been done before, the scale was translated into Turkish by the researchers of the current study with the back-translation method.

5. Findings

Descriptive statistics (*mean, standard deviation*) and internal consistency values (*Cronbach's α*) are presented in Table 2. In general, the reliability values of all scales were found to be quite high (a minimum α value calculated as 0.71). It was found that the prosocial behavior and superego levels of the participants were high. Employees' perception of nepotism was found to be low. Among the prosocial behaviors of the employees, it was determined that the highest level was in-role prosocial behaviors and the lowest level was extra-role prosocial behaviors (Table 2).

Table 2: Descriptive Statistics and Internal Consistencies

Variables	Mean	SD	α
<i>Prosocial Behaviors</i>			
Total prosocial behaviors	4.33	0.57	.89
In-role prosocial behavior	4.56	0.56	.78
Extra-role prosocial behavior	3.89	0.86	.70
Cooperation	4.32	0.70	.91
<i>Nepotism</i>			
Total nepotism score	2.63	1.00	.93
Nepotism in promotion	2.61	1.13	.85
Transaction nepotism	2.57	1.11	.89
Nepotism in recruitment process	2.77	1.12	.83
<i>Superego</i>	3.72	0.70	.71

Note. N = 260, SD = Standard Deviation, α = Cronbach's α

Correlation Analysis. H1 and H2 correlation analysis. A detailed view of the correlation analysis is presented in Table 3.

Table 3: Correlation Analysis

Variables	Prosocial Behavior				Nepotism				Superego
	Total	In-role	Extra-role	Cooperation	Total	promotion	transaction	Recruitment	Total
<i>Prosocial Behavior</i>									
Total Prosocial Behaviors	1								
In-role PSB	.82***	1							
Extra-role PSB	.71***	.43***	1						
Cooperation	.91***	.61***	.49***	1					
<i>Nepotism</i>									
Total Nepotism	-.22***	-.18**	-.14*	-.20*	–	.90***	.94***	.80***	
Nepotism in promotion	-.18**	-.13*	-.17**	-.21**	–	1	.78***	.56***	
Transaction nepotism	-.22***	-.20**	-.12	-.21**	–	–	1	.65***	
Nepotism in RP	-.16**	-.14*	-.08	-.34***	–	–	–	1	
<i>Superego</i>	.41***	.40***	.27***	.34***	.09	.05	.10	.09	1

Note: N = 260. PSB = prosocial behavior, RP = recruitment process.

* $p < .05$,

** $p < .01$,

*** $p < .001$

As seen in Table 3, there is a positive correlation between the superego and all dimensions of prosocial behavior ($r: 0.41; p < 0.001$). As the superego levels of the employees increase, the level of prosocial behavior increases. In this case, Hypothesis 1 and Hypothesis 1a, Hypothesis 1b, and Hypothesis 1c were all supported.

As can be gleaned from Table 3, a moderate and negative statistically significant relationship was found between the prosocial behavior levels of employees and the nepotism perceptions of the employees.

Accordingly, as the employees' perception of nepotism towards their organizations increases, their level of prosocial behavior decreases. Therefore, Hypothesis 2 was supported.

Regression Analysis. Multiple regression analysis was used to examine in detail to test the effects of employees' perception of nepotism towards the organization on their level of prosocial behavior.

Independent variables;

- (1) Nepotism in promotion,
- (2) Transaction nepotism,
- (3) Nepotism in recruitment process.

Dependent variables;

- (1) Total prosocial behavior score,
- (2) In-role prosocial behavior,
- (3) Extra-role prosocial behavior,
- (4) Cooperation.

Findings regarding the multiple regression analysis are presented in Table 4.

Independent Variables	Dependent Variables											
	Prosocial Behavior (Total)			In-role prosocial behavior			Extra-role prosocial behavior			Cooperation		
	β	t	R ²	β	t	R ²	β	t	R ²	β	t	R ²
<i>Nepotism</i>												
Nepotism in promotion	-.01	.06		.08	0.82		-.19*	-		.03	.34	
Transaction nepotism	-.20*	-1.87	.05	-.24*	-	.03	.02	.18	.02	-.21*	-	.04
Nepotism in recruitment process	-.03	-.33		-.03	-		.02	.22		-.04	-.45	

Table 4: Multiple Regressions

Note: N = 260. *p< .05; R²= Refers to adjusted R² values.

The effect of the perception of nepotism in recruitment on prosocial behavior

As can be gleaned from Table 4, there is no significant effect of perception of nepotism on the total score of prosocial behavior and its sub-factors.

The effect of the perception of transaction nepotism on prosocial behavior

The perception of transaction nepotism has a negative effect on the total score of prosocial behavior, in-role prosocial behavior, and cooperation. On the other hand, it is seen that the perception of transaction nepotism does not have a significant effect on extra-role prosocial behavior.

The effect of the perception of nepotism in promotion on prosocial behavior

According to the findings of multiple regression analysis, it is seen that the perception of nepotism in promotion has a low level of negative effect on extra-role prosocial behavior. On the other hand, the perception of nepotism in promotion was affected by the total score of prosocial behavior.

Moderating Test. To examine the moderating effect of nepotism in the relationship between superego and prosocial behavior, Hayes's (2013) Process Moderating the effect analysis method was used. Table 5 shows

the findings for the moderating effect of nepotism in the relationship of superego with prosocial behavior. Here, nepotism did not play a moderating role in the relationship of the superego to prosocial behavior (including total score and sub-dimensions). Therefore, H3 was not supported. In other words, it has been determined that employees' perceptions of nepotism do not have a statistically significant role in the direction and severity of the relationship between superego and prosocial behavior in the relationship between employees' perceptions of superego and their prosocial behavior.

Table 5: Moderating findings

Variables	β^a	95% CI	t	ΔR^2	F(1. 922)	p
Superego ^b						
Prosocial Behaviors (Total Score)	.00	[-.08; .00]	-.01	.00	0.00	.990
In-role prosocial behavior	.01	[-.07; .10]	.30	.00	0.10	.758
Extra-role prosocial behavior	.08	[-.05; .22]	1.21	.01	1.45	.229
Cooperation	-.05	[-.15; .06]	-.89	.00	0.79	.374

Note: N = 260. ^aStandardized regression coefficients of the interaction effect. (Superego × moderator).

^bIndependent variable (predictor) = Superego

Dependent variable = Prosocial Behaviors

Moderator = Nepotism

6. Discussion & Conclusion

Interpretation of the findings: In the study, a positive relationship was found between the employees' superego levels and prosocial behavior (total score and all sub-dimensions). Based on this finding, it can be argued that employees with a high superego level are very likely to exhibit a high level of prosocial behavior. As in the previous research, personality is found to be an important antecedent of prosocial behavior (Batson, 2014; Batson et al., 1986; Brief and Motowidlo, 1986; Martí-Vilar et al., 2019; Penner et al., 2005; Rushton, 1984). It is suggested by many researchers, especially Freud, that the superego, which is considered as a personality structure is also related to prosocial behavior (Eisenberg et al., 2002; Freud, 1962; Lam, 2012). Freud explains the prosocial behavior of individuals with the sense of morality, conscience, and guilt arising from the superego (Freud, 1962). According to Freud, the superego is a process for individuals to internalize human values and prosocial behavior patterns. In this process, it has been suggested that individuals with a high superego have a tendency to exhibit more prosocial behaviors, internalizing the standards brought to them by both the family and the society (Lam, 2012). In this study, it is seen that empirical findings support the relationship between the superego and prosocial behavior. Secondly, it was found that there is a moderate and negative relationship between employees' prosocial behavior levels and their perception of nepotism towards the organization. This finding indicates that as employees' perceptions of nepotism increase, their level of prosocial behavior decreases. In short, employees with a high perception of nepotism display less prosocial behaviors in the organization. Studies have shown that the motivation, organizational commitment, organizational justice perceptions (Arasli and Tumer, 2008), and performances of employees who have a perception of nepotism towards the organization are low (Abdalla et al., 1998; Emek and Acar, 2008; Ombanda, 2018) and the possibility of talking negatively about the organization are high (Arasli et al., 2006). These factors reduce the level of prosocial behavior of employees in studies (Baruch et al., 2004; Brief and Motowidlo, 1986; Puffer, 1987). In this respect, as the employees' perception of nepotism towards the organization increases, it is quite common for them to exhibit less prosocial behavior.

In the multiple regression analysis findings, it is seen that the dimensions of nepotism explain prosocial behavior at a low level. Accordingly, it is seen that the effect of the perception of favoritism in promotion on extra role prosocial behavior regressed to a lower level, In contrast, its significant negative effect on in-role and prosocial behavior based on cooperation disappears. On the other hand, the negative effect of the perception of transaction favoritism on in-role prosocial behavior and prosocial behavior based on

cooperation continues. This finding reveals that the perception of transaction favoritism largely explains prosocial behavior.

The moderating effect test concluded that perceptions of nepotism did not play a significant role in the interaction with superego and prosocial behaviors. This can be explained that superego is being more like an internal trigger because although it is affected by the social context, the superego is an internal stabilizer (Freud, 2019; Freud, 1962). The superego is ultimately an internal regulator, although individuals tend to reduce their prosocial tendencies when perceptions of favoritism, confrontation with psychological contract violations, and social exchange interference are disrupted. This finding can be attributed to the fact that inner virtue is a stronger phenomenon beyond negative exchanges in human relations and organizational contexts. Another reason why the perception of nepotism does not play a regulatory role in the relationship between superego and prosocial behavior may be the meaning of nepotism for humans. Although nepotism is perceived as fundamentally negative, there may be situations where it is perceived positively in the context of social identity theory. As a result, there are findings showing that nepotism is perceived positively in terms of building trust (Özler, Özler, and Gümüştekin, 2007). At the same time, the culture of the country where institutions operate is determinant in terms of nepotism (Khatri and Tsang, 2003; Wated and Sanchez, 2014). In collectivist cultures, individuals tend to belong to several groups, such as family and friendship circles, where their duties and obligations are intertwined, and individuals often develop goals that are compatible with their group's goals. In countries with a high-power distance, individuals are more likely to accept the inequality between each other, but it is observed that they succumb to the injustice in organizations and think that the hierarchical order is normal and even desirable (Hofstede, 2001). Studies on the subject show that nepotism is more prevalent and strongly supported in collectivist (Kyriacou, 2016) and high-power distance cultures (Rajpaul-Baptiste, 2018). In this context, depending on Hofstede's cultural dimension scores Turkey is a collectivist and a high-power distance country. In this sense, until a point, nepotism in Turkey can be stated is acceptable but still supporting evidence and extensive studies are needed to make that inferences.

Limitations. As in every study, there are several limitations in this study. The research sample consists of only 260 participants, so it can be said that the sample is not very large. This situation can be considered as a limitation of the research. In addition, because the research did not focus on a specific sector or occupations, the opportunity to make comparisons between sectors was restricted. The fact that white-collar workers were mainly included in the study prevented the opportunity to compare between employee categories.

Future research suggestions. In future studies, it is expected that the examination of individual antecedents of prosocial behavior in terms of more specific individual differences (e.g., self-esteem, self-efficacy, locus of control) beyond the five-factor personality traits will contribute to the field. In addition, in the context of personality traits, not only the personality traits that potentially positively affect prosocial behaviors but also dark personality traits with a high tendency to exhibit counterproductive behaviors in organizations (Cohen and Özsoy, 2021) should be examined. Because individuals with dark personality traits tend to be self-interested and selfish and establish superficial relationships (Özsoy and Ardıç, 2020), this may reduce their prosocial behavior. Previous studies have shown that it triggers positive outcomes in terms of employees' attitudes towards work, factors such as management support, perceived justice, strong informal relationships in organizations (Sanders et al., 2020), workplace friendships (Balaban and Özsoy, 2016) are also recommended for prosocial behaviors. Considering the positive reflection of employees' ability to develop friendships by building close friendships and solidarity on innovative behaviors in the workplace (Durrah, 2023), informal processes in the workplace can be expected to have a high potential to affect cooperation and prosocial behaviors. Additionally, examining workplace gossip (Nieper et al., 2020) in the context of both nepotism and prosocial behaviors may provide interesting inferences. However, more empirical studies are needed to test all these assumptions.

Nepotism is an issue that is studied heavily in the context of organizational consequences (Rowshan et al., 2015). However, there is not enough empirical study on which personality traits and which cultural traits perceive nepotism more legitimately. In the context of the superego, it is possible to state that there is a

need for a scale that is created with up-to-date and conceptual items and comprehensively examines psychometric properties. Finally, organizations are not mechanical structures, they are made up of people, and the extra-role behavior of people makes organizations ahead of other organizations in the current economic system. In this respect, organizations that exhibit more prosocial behaviors are more fortunate to gain competitive advantage. For this reason, organizational practices that increase prosocial behavior in organizations.

In conclusion, although this study conducted on a limited sample, it contributes to the examination of the test of psychological and social psychological assumptions in an organizational context, but it is inadequate in terms of revealing solid inferences. Therefore, empirical gaps persist in examining the role of nepotism and the antecedents of prosocial behavior, and the role of the superego in both managerial processes (such as decision-making, policy-making) and in understanding employee behavior in the organizational context. Therefore, empirical findings should increase in this direction.

Footnotes. This study represents data collected for the Master of Research thesis for the first author at Sakarya University. This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Yazarların Katkıları/Authors Contributions

Çalışmanın Tasarlanması: Yazar-1 (%85), Yazar-2 (%15)

Conceiving the Study: Author-1 (%85), Author-2 (%15)

Veri Toplanması: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Data Collection: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Veri Analizi: Yazar-1 (%20), Yazar-2 (%80)

Data Analysis: Author-1 (%20), Author-2 (%80)

Makalenin Yazımı: Yazar-1 (%60), Yazar-2 (%40)

Writing Up: Author-1 (%60), Author-2 (%40)

Makale Gönderimi ve Revizyonu: Yazar-1 (%70), Yazar-2 (%30)

Submission and Revision: Author-1 (%70), Author-2 (%30)

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

References

- Abdalla, H., Maghrabi, A., and Raggad, B. (1998). Assessing The Perceptions of Human Resource Managers Toward Nepotism: A Cross-Cultural Study. *International Journal of Manpower*, 19(8), p.554-570.
- Arasli, H., and Tumer, M. (2008). Nepotism, Favoritism and Cronyism: A Study of Their Effects on Job Stress and Job Satisfaction. In *The Banking Industry Of North Cyprus. Social Behavior and Personality: An International Journal*, 36(9), p.1237-1250.
- Arasli, H., Bavik, A., and Ekiz, E. (2006). The Effects of Nepotism on Human Resource Management The Case of Three, Four and Five Star Hotels in Northern Cyprus. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 26(7/8), p.295-308.
- Ardıç, K. and Özsoy, E. (2016). *Examining The Relationships Between the Dark Triad Traits and Big Five Personality Dimensions*. Proceedings of the Fifth European Academic Research Conference on Global Business, Economics, Finance and Banking, İstanbul.

- Aronson, E., Wilson, T. D., and Sommers, S. R. (2005). *Social Psychology*. Pearson Education India.
- Ashton, M., Paunonen, S., Helmes, E., and Jackson, D. (1998). Kin Altruism, Reciprocal Altruism, and the Big Five Personality Factors. *Evolution and Human Behavior*, 19, p.243-255.
- Asunakutlu, T., and Avcı, U. (2010). Aile İşletmelerinde Nepotizm Algısı ve İş Tatmini İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. (An Investigation of the Relationship Between Nepotism and Job Satisfaction in Family Businesses). *Suleyman Demirel University The Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 15(2), p.93-109.
- Balaban, Ö., and Özsoy, E. (2016). Effects of Workplace Friendship on Individual Outcomes. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(13), p.326-338.
- Baruch, Y., O'creevy, M. F., Hind, P., and Vigoda-Gadot, E. (2004). Prosocial Behavior and Job Performance: Does the Need for Control and the Need for Achievement Make A Difference? *Social Behavior and Personality an International Journal*, 32(4), p.399-412.
- Batson, C. D. (2014). *The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer*. New York: Psychology Press.
- Batson, C., Bolen, M., Cross, J., and Neuringer-Benefiel, H. (1986). Where is the Altruism in the Altruistic Personality? *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(1), p.212-220.
- Bellou, V., and Andronikidis, A. (2008). The Impact of Internal Service Quality on Customer Service Behaviour Evidence from the Banking Sector. *International Journal of Quality and Reliability Management*, 25(9), p.943-954.
- Bettencourt, L., and Brown, S. (1997). Contact Employees: Relationships Among Workplace Fairness, Job Satisfaction and Prosocial Service Behaviors. *Journal of Retailing*, 73(1), p.39-61.
- Bierhoff, H.-W., and Fetchenhauer, D. (2006). How to Explain Prosocial and Solidary Behavior: A Comparison Of Framing Theory With Related Meta-Theoretical Paradigms. In D. Fetchenhauer, A. Flache, B. Buunk, & S. Lindenberg (Ed.). *Solidarity and Prosocial Behavior: An Integration of Sociological and Psychological Perspectives*. USA: Springer Science+Business Media, Inc.
- Brief, A. P., and Motowidlo, S. J. (1986). Prosocial Organizational Behaviors. *The Academy of Management Review*, 11(4), p.710-725.
- Boo, S., Kim, M., and Kim, T. J. (2024). Effectiveness of Corporate Social Marketing on Prosocial Behavior and Hotel Loyalty in A Time of Pandemic. *International Journal of Hospitality Management*, 117, 103635.
- Chen, G., Chittoor, R., and Vissa, B. (2021). Does Nepotism Run in The Family? CEO Pay and Pay-Performance Sensitivity in Indian Family Firms. *Strategic Management Journal*, 42(7), p.1326-1343.
- Cherry, K. (2019, October 1). *Understanding The Role of Freud's Superego*. Retrieved from <https://www.verywellmind.com/what-is-the-superego-2795876>
- Cohen, A., and Özsoy, E. (2021). Dark Triad and Situational Variables and Their Relationship to Career Success and Counterproductive Work Behaviors Among Employees in Turkey. *International Journal of Workplace Health Management*, 14(5), p.506-525.
- Cropanzano, R., and Mitchell, M. (2005). Social Exchange Theory: An Interdisciplinary Review. *Journal of Management*, 31(6), p.874-900.
- Demirtaş, H. A. (2003). Sosyal Kimlik Kuramı, Temel Kavram ve Varsayımlar. (Social Identity Theory, Basic Concepts and Assumptions). *İletişim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), p.123-144.
- Dovidio, J., Piliavin, J., Schroeder, D., and Penner, L. (2006). *The Social Psychology of Prosocial Behavior*. New York: Psychology Press.

- Durrah, O. (2023). Do We Need Friendship in The Workplace? The Effect on Innovative Behavior and Mediating Role of Psychological Safety. *Current Psychology*, 42(32), p.28597-28610.
- Dyne, L., and LePine, J. (1998). Helping and Voice Extra-Role Behaviors: Evidence of Construct and Predictive Validity. *The Academy of Management Journal*, 41(1), p.108-119.
- Eisenberg, N., Guthrie, I., Cumberland, A., Murphy, B., and Shepard, S. (2002). Prosocial Development in Early Adulthood: A Longitudinal Study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(6), p.993-1006.
- Emek, U., and Acar, M. (2008). Yolsuzlukla Mücadelede Bir Temel Soru (N): Kurumsal Tekelcilik Mi, Çoğulculuk Mu? (A Big Question in Anti-Corruption: Institutional Monopoly or Multi-Agency Model?) *İktisat İşletme ve Finans*, 23(270), p.64-89.
- Erdem, B., Ceylan, U., and Seylan, U. (2013). Aile İşletmelerinde Nepotizm ve Örgütsel Bağlılık İlişkisi: Kütahya'da Faaliyet Gösteren Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. (The Relationship Between Nepotism and Organizational Commitment in Family Businesses: A Research in Hotel Businesses in Kütahya). *Uludağ Journal of Economy and Society*, 32(2), p.171-197.
- Esteve, M., Urbig, D., Witteloostuijn, A., and Boyne, G. (2015). Prosocial Behavior and Public Service Motivation. *Public Administration Review*, 76(1), p.77-187.
- Ford, R., and McLaughlin, F. (1985). Nepotism. *Personnel Journal*, 64(9), p.57-60.
- Freud, S. (1923). *The Ego and the Id*. (J. Strachey and J. Riviere, ed.) W.W. Norton & Company, Inc.
- Freud, S. (1962). *Civilization and Its Discontents*. (J. Strachey, ed.) New York: W. W. Norton & Company, Inc.
- Freud, S. (2019). *Psikanaliz Üzerine*. (S. Karabulut, and E. Çaliner, trans.) Olimpos Yayınları. (Original work published 1933)
- Graziano, W., and Eisenberg, N. (1997). *Agreeableness: A Dimension of Personality*. In Handbook of Personality Psychology (p.795-824). Academic Press.
- Habashi, M., Graziano, W., and Hoover, A. (2016). Searching for the Prosocial Personality: A Big Five Approach to Linking Personality and Prosocial Behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 42(9), p.1177-1192.
- Hall, C. S. (2016). *Freudyen Psikolojiye Giriş* (3rd ed.). (E. Devrim, trans.) Kaknüs Yayınları.
- Harris, M., Lievens, F., and Van Hoy, G. (2004). "I Think They Discriminated Against Me": Using Prototype Theory and Organizational Justice Theory for Understanding Perceived Discrimination in Selection and Promotion Situations. *International Journal of Selection and Assessment*, 12(1-2), p.54-65.
- Hayes, A. F. (2013). *Methodology in The Social Sciences. Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach*. Guilford Press.
- Hazzi, O. A., and Maldaon, I. S. (2012). Prosocial Organizational Behaviors: The Lifeline of Organizations. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, (54), p.106-114.
- Hilbig, B., Glöckner, A., and Zettler, I. (2014). Personality and Prosocial Behavior: Linking Basic Traits and Social Value Orientations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 107(3), p.529-539.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, And Organizations Across Nations* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Jaskiewicz, P., Uhlenbruck, K., Balkin, D. B., and Reay, T. (2013). Is Nepotism Good or Bad? Types of Nepotism and Implications for Knowledge Management. *Family Business Review*, 26(2), p.121-139.
- Katz, D. (1964). The Motivational Basis of Organizational Behavior. *Journal of the Society for General Systems Research*, p.131-146.

- Kemmelmeier, M., Jambor, E., and Hartje, J. (2006). Individualism and Good Works Cultural Variation in Giving and Volunteering Across the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 37(3), p.327-344.
- Khatri, N., and Tsang, E. (2003). Antecedents and Consequences of Cronyism in Organizations. *Journal of Business Ethics*, 43(4), p.289-303.
- Kyriacou, A. P. (2016). Individualism-Collectivism, Governance and Economic Development. *European Journal of Political Economy* (42), p.91-104.
- Labroo, A. A., Khan, U., and Su, S. J. (2023). Reconsidering Prosocial Behavior as Intersocial: A Literature Review and A New Perspective. *Consumer Psychology Review*, 6(1), p.92-108.
- Lam, C. M. (2012). Prosocial Involvement As a Positive Youth Development Construct: A Conceptual Review. *The Scientific World Journal*, (4).
- Lazare, A., Klerman, G., and Armor, D. (1966). Oral, Obsessive, and Hysterical Personality Patterns an Investigation of Psychoanalytic Concepts by Means of Factor Analysis. *Archives Of General Psychiatry*, 14(6), p.624-630.
- Lazare, A., Klerman, G., and Armor, D. (1970). Oral, Obsessive and Hysterical Personality Patterns: Replication of Factor Analysis in An Independent Sample. *Journal of Psychiatric Research*, 7(4), p.275-290.
- Luria, G., Cnaan, R., and Boehm, A. (2014). National Culture and Prosocial Behaviors: Results from 66 Countries. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 44(5), p.1041-1065.
- Martí-Vilar, M., Serrano-Pastor, L., and Sala, F. G. (2019). Emotional, Cultural and Cognitive Variables of Prosocial Behaviour. *Current Psychology*, 38(4), p.912-919.
- Mayfield, C., and Taber, T. (2010). A Prosocial Self-Concept Approach to Understanding Organizational Citizenship Behavior. *Journal of Managerial Psychology*, 25(7), p.741-763.
- McLeod, S. (2017, October 25). *Id, Ego and Superego*. Retrieved from <https://www.simplypsychology.org/psyche.html>
- Moss, M., and Page, R. (1972). Reinforcement and Helping Behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 2(4), p.360-371.
- Mowday, R., Porter, L., and Steers, R. (1982). Nature of Organizational Commitment. In R. T. Mowday, L. W. Porter, & R. M. Steers. *Employee-Organization Linkages: The Psychology of Commitment, Absenteeism, and Turnover* (p.19-44). London: Academic Press, Inc.
- Nadeem, M., Ahmad, R., Ahmad, N., Batool, S., and Shafique, N. (2015). Favoritism, Nepotism and Cronyism as Predictors of Job Satisfaction: Evidences from Pakistan. *Journal of Business and Management Research* (8), p.224-228.
- Nieper, A. S., Beersma, B., Dijkstra, M. T., and van Kleef, G. A. (2022). When and Why does Gossip Increase Prosocial Behavior?. *Current Opinion in Psychology*, 44, p.315-320.
- Ombanda, P. O. (2018). Nepotism and Job Performance in the Private and Public Organizations in Kenya. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 8(5), p.474-494.
- Özler, H., Özler, D., and Gümüştekin, G. (2007). Aile İşletmelerinde Nepotizmin Gelişim Evreleri ve Kurumsallaşma. (Development Stages of Nepotism and Institutionalization in Family Businesses). *Selçuk University the Journal of Institute of Social Sciences*, (17), p.437-450.
- Özsoy, E., and Ardiç, K. (2020). Çalışanların Karanlık Kişilik Özelliklerinin Tükenmişliğe Etkisinde Genel Öz-Yeterliliğin Düzenleyici Rolü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1), p.144-154.

- Özsoy, E., Erol, E., Korkutata, A., and Şeker, M. (2014). Kişilik Modelleri Boyutlarının Karşılaştırılması: A Tipi ve B Tipi Kişilik ve Beş Faktör Kişilik Modeli. *Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi*, 3(9), p.1-12.
- Papastylianou, D., and Lampridis, E. (2014). Prosocial Behavioural Tendencies and Orientation Towards Individualism–Collectivism of Greek Young Adults. *International Journal of Adolescence and Youth*, 22(3), p.268-282.
- Parboteeah, K., Cullen, J., and Lim, L. (2004). Formal Volunteering: A Cross-National Test. *Journal of World Business*, 39, p.431-441.
- Penner, L., Dovidio, J., Piliavin, J., and Schroeder, D. (2005). Prosocial Behavior: Multilevel Perspectives. *Annual Review of Psychology*, 56(1), p.365-392.
- Piff, P., Kraus, M., Côté, S., Cheng, B., and Keltner, D. (2010). Having Less, Giving More: The Influence of Social Class on Prosocial Behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99(5), p.771-784.
- Piliavin, J. A., Dovidio, J. F., Gaertner, S., and Clark, R. D. (1981). *Emergency Intervention*. New York: Academic Press.
- Ponzo, M., and Scoppa, V. (2010). The Use of Informal Networks in Italy: Efficiency or Favoritism? *The Journal of Socio-Economics*, (39), p.89-99.
- Puffer, S. M. (1987). Prosocial Behavior, Noncompliant Behavior, and Work Performance Among Commission Salespeople. *Journal of Applied Psychology*, 72(4), p.615-621.
- Pursell, G., Laursen, B., Rubin, K., Booth-LaForce, C., and Rose-Krasnor, L. (2008). Gender Differences in Patterns of Association Between Prosocial Behavior, Personality, and Externalizing Problems. *Journal of Research in Personality*, (42), p.472-481.
- Rajpaul-Baptiste, C. (2018). *Antecedents and Consequences of Nepotism: A Social Psychological Exploration*. [Unpublished doctoral dissertation]. University of Kent.
- Rennison, N. (2001). *Freud and Psychoanalysis*. Great Britain: Cox & Wyman Ltd.
- Riggio, R., and Saggi, K. (2015). If We Do Our Job Correctly, Nobody Gets Hurt by Nepotism. *Industrial and Organizational Psychology*, 8(1), p.19-21.
- Rowshan, A. G., Ghasemnezhad, M., and Hemmat, Z. (2015). Investigation of Nepotism in Public Sector Organizations in Iran and Its Impact on Employee's Performance. *International Journal of Management, Accounting and Economics*, 2(3), p.189-199.
- Rushton, J. P. (1984). The Altruistic Personality Evidence from Laboratory, Naturalistic, and Self-Report Perspectives. In E. Staub, D. Bar-Tal, J. Karylowski, and J. Reykowski. *Development and Maintenance of Prosocial Behavior: International Perspectives on Positive Morality* (p.271-290). New York: Plenum Press.
- Sanders, K., Snijder, T., and Stokman, F. N. (2000). The Effects and Outcomes Of Informal Relations Within Organizations. *Computational and Mathematical Organization Theory*, 21(2), p.333-336.
- Schroeder, D., and Graziano, W. (2015). The Field of Prosocial Behavior: An Introduction and Overview. In D. Schroeder, and W. Graziano. *The Oxford Handbook of Prosocial Behavior*. Oxford University Press.
- Sharma, S., and Tomer, S. (2018). Psychosocial Antecedents of Prosocial Behavior and Its Relationship. *Indian Journal of Positive Psychology*, 9(1), p.14-21.
- Smith, C., Organ, D., and Near, J. (1983). Organizational Citizenship Behavior: Its Nature and Antecedents. *Journal of Applied Psychology*, 68(4), p.653-663.
- Soydemir, S., Özdaşlı, K., and Alparslan, A. (2014). Görev-İnsan Odaklı Liderlik Algılamasının Vatandaşa Yönelik Sosyol Hizmet Davranışlarına Etkisi: Kolluk Kuvvetleri Üzerine Bir Araştırma. (The

-
- Effect of Task-People Oriented Leadership Perception on Prosocial Service Behaviors Towards Citizens: A Study on Law Enforcement). *Journal of Economics and Administrative Sciences*, 16(2), p.63-81.
- Tajfel, H., and Turner, J. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In W. Austin, & S. Worchel, *The Social Psychology of Intergroup Relations* (p.33-57). Monterey: CA: Brooks-Cole.
- Tsaur, S.-H., Wang, C.-H., Yen, C.-H., and Liu, Y.-C. (2014). Job Standardization and Service Quality: The Mediating Role of Prosocial Service Behaviors. *International Journal of Hospitality Management*, (40), p.130-138.
- Vveinhardt, J., and Sroka, W. (2020). Nepotism and Favouritism in Polish and Lithuanian Organizations: The Context of Organisational Microclimate. *Sustainability*, 12(4), p.1425.
- Vinton, K. L. (1998). Nepotism: An Interdisciplinary Model. *Family Business Review*, 11(4), p.297-304.
- Wated, G., and Sanchez, J. (2014). Managerial Tolerance of Nepotism: The Effects of Individualism-Collectivism in a Latin American Context. *Journal of Business Ethics*, 130(1), p.45-57.
- Wilson, J. (2000). Volunteering. *Annual Review of Sociology*, 26, p.215-240.
- Yeşiltaş, M., Kanten, P., and Sormaz, Ü. (2013). Otantik Liderlik Tarzının Prososyal Hizmet Davranışları Üzerindeki Etkisi: Konaklama İşletmelerine Yönelik Bir Uygulama. (The Effects of Authentic Leadership on Prosocial Service Behaviors: A Research on Hospitality Establishments). *Istanbul University Journal of the School of Business*, 42(2), p.333-350.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 383-402, doi: 10.11616/asbi.1397353

“Bilimin İnsanileştirilmesi”nden Bilim Sosyolojisine: George Sarton

From “Humanization of Science” to Sociology of Science: George Sarton

Metin KOÇHAN¹

Geliş Tarihi (Received): 28.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 10.01.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Sarton, bilimi sistematize edilmiş pozitif bilgi olarak tanımlarken bilim tarihini de elde edilen bu bilginin gelişimini betimleme ve açıklama çabası olarak tarif etmiştir. Sarton, bilimin gelişimini betimleme girişiminin başarıya ulaşması açısından, bilim tarihi araştırmalarında izlenmesi gereken çeşitli yöntemler belirlemiştir. Bu yöntemler arasında göz önünde bulundurulması gerektiğini önemle vurguladığı husus bilimsel etkinliğe, insanî bir hüviyetin kazandırılması düşüncesidir. Zira Sarton açısından bilim tarihi, sadece bilim insanlarının ortaya koymuş oldukları bilgileri tarif etmekle sınırlandırılmaz, bilimsel bilginin elde edilmiş sürecindeki tüm insani özellikler de olabildiğince aydınlatılmalı, bilim insanlarının sosyal bir boşluk içinde yaşamadıkları gösterilmelidir. Sarton’un bu tutumu, bilim sosyolojisi alanına da kapı aralayan bir muhtevaya sahiptir. Bu açıdan bu çalışmada Sarton’un bilim tarihi araştırmalarında yöntem analizinde bilimin insani yönüne ayırdığı yer ele alınacak, bu yaklaşımın bilim sosyolojisi açısından nasıl bir muhtevaya sahip olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: George Sarton, Bilim Tarihi, Bilimin İnsanileştirilmesi, Bilim Sosyolojisi.

&

Abstract: While Sarton defined science as systematized positive knowledge, he also described the history of science as an effort to describe and explain the development of this acquired knowledge. Sarton identified various methods that should be followed in research on the history of science in order to succeed in his attempt to describe the development of science. The point that he emphasizes that should be taken into consideration among these methods is the idea of giving a human identity to scientific activity. Because, in Sarton’s view, the history of science cannot be limited to just describing the knowledge that scientists have revealed; all human characteristics in the process of obtaining scientific knowledge should be illuminated as much as possible, and it should be shown that scientists do not live in a social vacuum. This attitude of Sarton has a content that opens the door to the field of sociology of science. In this respect, in this study, the place that Sarton allocated to the human side of science in method analysis in research on the history of science will be discussed, and it will be tried to show what kind of content this approach has in terms of the sociology of science.

Keywords: George Sarton, History of Science, Humanization of Science, Sociology of Science.

Atf/Cite as: Koçhan, M. (2024). “Bilimin İnsanileştirilmesi”nden Bilim Sosyolojisine: George Sarton. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 383-402. doi: 10.11616/asbi.1397353

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Dr., Metin Koçhan, Mardin Artuklu Üniversitesi, metinkochan@artuklu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Bilgi, ister araç olsun isterse de amaç olarak değer bulsun, ister felsefenin, isterse de bilimin ürünü kabul edilsin, insanın varoluşunu devam ettirebilmesini mümkün kılan tek şansıdır. Başka bir ifadeyle aslında insanın bilgiyle olan bağı epistemolojik olmaktan ziyade varoluşsalıdır. Diğer canlılar gibi deneyimleme becerisi olan insanı diğer canlılardan ayıran üstünlüğü kendine has akletme yetisi ve deneyimlerini kaydedebilme becerisidir. Bilginin mahiyetine nüfuz etmek ve bu mahiyeti açıklamak için bilginin tarihine gereksinim duymamızın sebebi de bu kaydedebilme becerisidir. Bu açıdan tarih olarak ifade ettiğimiz olgu, temelde bu kayıtların zamansal nitelik kazanmasıdır. Tarihsel olgu bu anlamda bize bilginin gerekli olduğunu bildirirken, diğer yandan da bu bilginin hem bireysel hem de toplumsal fonksiyonunun anlaşılabilmesi ve bu anlam üzerinden de geleceğin kurgulanması için felsefeye ve de bilgi sosyolojisine gerek duyulduğunu ortaya koyar (Topdemir ve Unat, 2019: 1). Bu bağlamda bilim tarihi de, bilimsel bilginin mahiyetine nüfuz ederek bu mahiyeti açıklamayı hedef ederken, bu bilgilerin işlevselliğini anlamak ve anlamlandırmak için de bilim felsefesini ve sosyolojisini de yardıma çağırması gerekmektedir.

Bu çerçevede bilim tarihini akademik bir disiplin haline getiren George Sarton da (1884-1956), bilim tarihi araştırmalarını yürütürken sadece bilimin ürün olarak ortaya koyduğu bilgiyi betimlemenin eksik kalacağını, bu bilginin bütün bir gelişim hikâyesinin göz önüne alınması gerektiğini önemle vurgulamıştır. Özellikle bilimsel bilgiyi ortaya koyan bilginlerin sosyal bir çevrede yetiştikleri göz önüne alınması gerektiğinden bahisle, ürün olarak sunulan bilginin gerisindeki süreçleri bütünüyle aydınlatmanın gerekliliğine dikkat çeker. Bu sürecin mimarı olan insanın, sosyal bir boşluk içerisinde yaşamadığını, döneminin dinî ve felsefî yönelimlerinden etkilenecek bilimsel etkinliğe katıldığını, dolayısıyla da bilimsel etkinlikte daha fazla görünür kılınması gerektiğini ifade eder. Bu hususu da “bilimin insanileştirilmesi” kavramıyla ortaya koymaya çalışır.

Bu çerçevede çalışmamıza ilk önce “bilimin insanileştirilmesi” gayretinin bir göstergesi olarak, Sarton’un hayat hikâyesine kısa da olsa değinerek başlayacağız. Zira böyle bir başlangıç çalışmamızın göstermeye çalışacağı şeyin de bir uygulamasını içerecektir. Daha sonra Sarton’un bilim tarihi anlayışı genel olarak izah edilecek, bilim araştırmaları icra edilirken takip edilmesi gerektiğini düşündüğü yönetime değinilecek ve devamında da bu yöntem içerisinde “bilimin insani yönü” temel yaklaşımı altında “bilimin insanileştirilmesi” dediği yaklaşım tarzı aktarılmaya çalışılacaktır.

Öbür yandan Sarton’un “bilimin insanileştirilmesi” gerektiğine dair yaklaşım biçimi, bilim sosyolojisi alanına kapı aralayan bir muhtevaya da sahip gözükmektedir. Zira Sarton’un öğrencisi Merton da, bilim sosyolojisi alanındaki kurucu metinlerini şekillendirirken Sarton’un bu tutumunu göz önünde bulundurmıştır. Bu bakımdan bu çalışmada en son olarak Sarton’un bilim tarihi araştırmaları açısından ele aldığı yöntem analizinde bilimin insani yönüne ayırdığı yerin bilim sosyolojisi açısından nasıl bir muhtevaya sahip olduğu da gösterilmeye çalışılacaktır.

2. Sarton’un Yaşam Hikâyesi

George Sarton, babası Belçika Demir Yollarında başmühendis olarak çalışan Alfred Sarton ile annesi ev hanımı olan Léonie van Halmé’nin çocuğu olarak 31 Ağustos 1884 yılında Belçika’nın Ghent kentinde dünyaya gelmiştir. Ghent Üniversitesinde öncelikle felsefe okumaya başlamış daha sonra da felsefeyi bırakarak ilgisini bilimlere vermiştir. Matematik ve kimya gibi temel bilimlerde eğitim almış ve fizik alanında da 1911 yılında “Newton Mekaniğinin Prensipleri” adlı çalışmasıyla doktora derecesini almıştır. Öğrencilik yılları boyunca da Auguste Comte (1798-1857), Paul Tannery (1843-1904), Henri Poincaré (1854-1912) ile Pierre Duhem (1861-1916) gibi bilim tarihçilerinin ve bilim felsefecilerinin çalışmalarını detaylı bir şekilde incelemiş, bu kişilerin etkisiyle de bilim tarihi araştırmalarına başlamaya karar vermiştir (Dosay ve Demir, 2010: 9).

Bu minvalde Sarton 1912’de, ana amacının bilimin “oluşma ve gelişme” aşamalarını içeren (Siemsen, 2013: 951), bilim tarihine ilişkin tartışma konularını, makaleleri, kitap tanıtımları gibi konulara tahsis edilmiş *Isis* adlı dergiyi kurar. 1913’te de ilk sayısını yayımlar. Fakat birinci dünya savaşının patlak

vermesiyle birlikte bu çalışmalar sekteye uğrar. Alman ordusu Sarton’un evine el koyar. Bunun üzerine Sarton Belçika’dan Hollanda’ya, oradan da İngiltere’ye kaçar. Burada Londra şehrinde kısa bir süreliğine Savaş Dairesi’nde çalışır (Dosay ve Demir, 2010: 10-11). Böylelikle bilim tarihi çalışmalarını yayınlamak üzere 1912’de kurmuş olduğu *Isis* adlı derginin çalışmalarına ara veren Sarton, 1915 yılında İngiltere’den Amerika Birleşik Devletleri’ne geçer. Burada 1918 yılında akademik çalışmalarına Washington Carnegie Enstitüsü’ne üye olarak devam eder ve savaş boyunca yayın hayatına ara verdiği dergiyi tekrar yayın yapabilecek bir duruma getirir. 1924 yılına gelindiğinde ise ABD’de bilim tarihi alanındaki çalışmaları ilerletmek ve Sarton’un bilim tarihi çalışmalarını ve özellikle bu çalışmaların yayınlandığı *Isis* dergisini desteklemek gibi bir özel amacı gerçekleştirme yolunda Amerika Bilim Tarihi Cemiyeti (American History Of Science Society) kurulur (Sayılı, 1996: 118).

ABD’de çalışmalarını daha verimli yapabilmek için ihtiyaç duyduğu kütüphaneyi Harvard Üniversitesinde bulur. Ücretsiz ders karşılığı bu kütüphaneden yararlandırılır ve kendisine daha sonra bilim tarihinin merkezi olacak bir oda verilir. 47 cilt olarak yayınlanan *Isis* dergisi için çok uzun sayılacak monografilerin yayımlanması için 7 cilt olarak çıkmış olan ve büyük bir saygınlığa kavuşan *Osiris* adlı dergiyi çıkarır. Sarton Harvard’daki hocalık görevini 1940 yılına kadar sürdürür ve nihayetinde de 1940’ta bilim tarihi profesörlüğüne atanır. Harvard’ta açtığı doktora programından 1942’de, ülkemizde bilim tarihini akademik bir disiplin olmasını sağlayan bilim tarihçimiz Aydın Sayılı mezun olur. Sarton, 22 Mart 1956’da Montreal’deki bir konferansa katılmak üzere Boston havaalanına gitmek üzere bindiği takside fenalaşır, evine döner ve odasında hayata gözlerini yumar (Dosay ve Demir, 2010: 12-14).

2.1. Sarton’un Bilim Tarihi Anlayışı

Sarton, pozitivist bir bilim anlayışı çerçevesinde bilim tarihi araştırmalarını yürütmüştür. Zira mantıkçı pozitivistler ya da yeni olguların öncülerinden kabul edilen Ernst Mach ‘in (Saygılı, 2017: 186) görüşleri Sarton’un izlediği program üzerinde etkili olmuştur. Sarton’un bilim tarihi araştırmalarında hayatı boyunca izlediği yöntem, Ernst Mach’in *The Science Of Mechanics* kitabında Ghent’te daha öğrenciyken keşfettiği yöntemdi. Bu bağlamda Sarton temelde Mach’in epistemolojisinden ilham alan bir araştırma programını kurmaya çalıştığı bilim tarihi disiplinine uygulamıştı (Siemsen, 2013: 951). Sarton’un bu pozitivist etkinin altında bir bilim anlayışına sahip olduğunu, onun öğrencisi ve ülkemizde bilim tarihini akademik bir disiplin haline getiren Aydın Sayılı da tespit eder. Sayılı, “George Sarton ve Bilim Tarihi” adlı çalışmasında Sarton’un “kendisini pozitivist mirasçısı” olarak takdim ettiğini (Sayılı, 1996: 145) ifade eder. Sayılı, Sarton’un benimsemiş olduğu yeni hümanizm anlayışı bağlamında; “...Auguste Comte’un pozitivist bayrağını XX. yüzyılın yeni hümanizmi alıyordu.” (Sayılı, 1996: 143) der ve “Sarton’un benimsemiş bu yeni hümanizmin pozitivistin yeniden canlanması gibi görünmekte olduğunu fakat temelde “anglo-sakson idealizmi ve Viyana Okulu tarzında fizikalizm havası” taşıdığını belirtir (Sayılı, 1996: 142).

Bu pozitivist etkiler altında bilimi, “sistemleştirilmiş pozitif bilgi” olarak tanımlayan Sarton, “pozitif bilginin üretilmesi ve sistemleştirilmesini, birikebilen ve gelişebilen tek insanî faaliyet” olarak görürken, bilim tarihini de insanlığın gelişimini tasvir edebilen tek tarih olarak konumlandırır (Sarton, 1997: 80). Sarton açısından “Bilim tarihi, hurafe ve cahilliğin ataletine, yalancılara ve ikiyüzlülere, başkalarını ve kendilerini aldatanlara, karanlığın ve zıvalığın gücüne karşı hiç bitmeyecek olan planlı bir mücadelenin tarihidir.” (Sarton, 2013: 166).

Bu konumlandırma çerçevesinde bilim araştırmalarına yoğunlaşan Sarton üç ciltlik bir ansiklopedik eser niteliğine sahip *Introduction to the History of Science* adlı çalışmasına 49 yılını verir. Onun en büyük ideali din, mezhep, ırk, milliyetçilik, siyaset ve toprak gibi saikler sebebiyle bölünmüş bütün bir insanlığı temel bir nokta etrafında birleştirecek bir sistemin ortaya koyabilmek olmuştur. Sarton açısından bilim tarihi etkinliği, işte bu parçalanmış insanlığa barış ve huzuru sağlayacak temel referans noktasına karşılık gelir. Sarton bu idealine, “yeni hümanizm” adını verir ve sıklıkla vurguladığı bu “yeni hümanizm” kavramını *The History Of Science And The New Humanism* adlı bir eserinin ismi olarak seçer (Korkmaz, 2009: 40). Kısacası Sarton bilim tarihine ‘yeni hümanizm’ anlayışına bir örneklik teşkil etme amacı ile yaklaşmış,

“dünyadaki bütün medeni insanların, onları küçük milliyetçi ve dini farklılıkların ötesine taşıyacak büyük bir projeye katılımının nasıl sağlanacağına bir açıklaması” olarak değer biçmiştir (Ilfie, 2016: 30).

Sarton açısından yeni hümanizmin anlamı bilimsel ruhun tanımlanması ile de yakından ilişkilidir ve bu anlam, bilim ile tarih arasında kurulması gerektiğine inandığı köprü bağlamında şekillenir. Bu bağlamda Sarton bu köprüyü kuran bilim tarihçilerinin çabaları üzerinden hümanizmi şu şekilde ifade eder:

“Prehistoryacılar ve diğer arkeologlar, tarihle bilim arasında sağlam bir köprü inşa etmişlerdi; bilim tarihçileri ise, bugünlerde, eskisinden çok daha muhkem yeni bir köprü inşa etmeye ve böylece kültürümüzü iki parçaya bölen ve onu yıkmakla tehdit eden derin uçurumun iki yakasını birbirine bağlamaya giriştiler. Bilimsel ruh, bilimsel yöntemlerin oluşturulmasıyla olduğu kadar tarihsel düşüncelerin eklenmesiyle de geliştirilmiş ve arındırılmış bir hümanizmdir.” (Sarton, 1997: 85).

Bu bakımdan bilim tarihi, bilim ile tarih arasında kurabileceği köprünün yanında bir de doğanın, bilimin ve insanlığın birlik ve bütünlüğünü kavramamızı mümkün kılacak yegâne etkinlik olarak görülmüştür. Doğanın birliği, bilimsel etkinliğin sürdürülebilme gerekçesini oluşturur. Zira bilimsel araştırmalar yapmamızı mümkün kılan şey, doğanın kavranması mümkün olmayan mucizelerle dolu bir kaos yerine, kanun ve kurallarla işleyen bir kosmos şeklindeki bir yapıya sahip olmasına bağlıdır. Böylece bilimsel keşfi sağlanan her yeni kanun, evrenin birlik ve bütünlük içerisinde olduğuna dair tespitimizi güçlü kılar. Öbür taraftan bilimin kendisi de en azından iki veriden dolayı bir ve bütünlük sergiler. İlk verimiz, bir bilim dalının gelişiminin diğer bir bilim dalının gelişimine bağlı olması iken ikinci veri de farklı yerlerde ve birbirinden farklı metotlarla ortaya konulan bilimsel keşiflerin aynı zaman içerisinde gerçekleşebiliyor olduğudur. Zira eğer bir olay çok fazla sıklıkla tekrar etmiş ise, bu olayların tesadüfle gerçekleştiği yönünde öne sürülen düşüncenin doğru olabilme olasılığı aynı oranda azalmış olur. Bu da bilimin de birlik içerisinde olduğunu gösterir. Diğer yandan eş zamanlı buluşların değişik milletlere ait düşünürler tarafından ortaya konulmuş olması ve bu bilginlerden birinin başlattığı bir bilimsel etkinliği bir başkasının tamamlayabilmesi gerçeği de, hepsinin de aynı işi yaptıklarını gösterir ki bu da insanlığın bir ve bütünlüğünü açık kılar. Dolayısıyla doğanın, bilimin ve insanlığın birlik ve bütünlük içerisinde olma gerçeği aynı olan bilginin farklı görünümüne karşılık gelir. Bu bilgi de insanı hümanizme götürür. Nihayetinde vardığımız hümanizm de, bilim tarihini özel bir konuma yerleştirir (Dosay ve Demir, 2010: 18-19).

Sarton’un bilim tarihi çalışmalarında ön plana çıkan başka bir husus ise kullanmış olduğu “altın çağ” kavramıdır. Sarton bilim tarihi açısından ciddi bir önemi olan "altın çağ" kavramını, İslam medeniyetinin 7. ile 13. yüzyılları arasındaki bilimsel faaliyetleri için kullanmakla birlikte bu kavramı birçok millet, medeniyet ve din için de kullanmıştır. Zira bilimsel ilerleme hiç bir zaman aynı yerde süreklilik sağlamamıştır. Bilim, tıpkı zamanı geldiğinde uygun bir ortamı bulmak için dünyayı dolaşan göçmen kuşlara benzemektedir. Bilim bir medeniyet içinde doğar, büyür, gelişir ve zamanı gelince de göç eder. Sarton bu hususu “yaşayan bilim” adıyla kavramsallaştırır. Yaşamak için göç eden bilim, göçün nihayete varacağı yerin uygunluğuna bağlıdır; uygun zeminin bulunması ile göç sona erer ve konaklama kararı alınır. Fakat ne zaman iklim bozulur, sular çekilir, şartlar bozulma yönünde değişmeye başlarsa yeniden göç vakti gelmiş olur ve bilim yeniden kendine uygun zemin ve zamanlar aramaya koyulur. İşte uygun iklim ve topraklarda konaklaması ve burada kök salması için bilimin gelişmesi olgusuna Sarton, bilimin altın çağı demiştir. Bu bağlamda Sarton, ilk olarak altın çağ kavramını, kendi bilim tarihi anlayışı içerisinde çok büyük önem verdiği antik Yunan döneminde oluşan medeniyet için kullanır. Bu adlandırmayı ikinci olarak Orta Çağ İslam medeniyeti için telaffuz ederken aynı adlandırmayı 17. ve 18. yüzyıl Avrupası ve son olarak da 19. yy Alman milleti için kullanır (Korkmaz, 2009: 45-46).

Sarton’un Orta Çağ İslam medeniyeti için kullandığı “altın çağ” kavramı, onun bilim tarihi çalışmalarını objektif bir biçimde yapıp yapmadığının anlaşılması açısından da ayrıca önemlidir. Zira bazı batılı oryantalistlerin İslam medeniyetinin bilime yaptığı katkıyı görmezden gelen küçümseyici tutumları düşünüldüğünde bu tespitin bilim tarihini kurumsallaştıran biri tarafından ifade ediliyor olması büyük önem arz etmektedir. Bu hususa Korkmaz da, 20. YY. *İslam Bilim Tarihi Çalışmaları: George Sarton ve Fuat Sezgin Örneği* adlı çalışmasında değinir:

“Tüm akademik camia tarafından malum olan; batıların Müslümanların bilime yaptıkları katkı hakkında küçümseyici, görmezden gelici ve en önemlisi de şerh geleneğini örnek göstererek, orijinal çalışmalar ve katkılar ortaya koyamadıkları yönündeki tezlerinin aksine, Sarton bu yanlış önyargılardan, gerçek bir bilim adamı gibi kendini kurtararak Müslümanların ortaçağda çok kısa sürede, Batlamyus’un fikirlerini eleştirip düzeltebilecek hatta yeni sistemler kuracak seviyeye geldiklerini ifade etmektedir. Bu tespit, bilim tarihini akademik bir disiplin olarak kuran ve bu konuda çığır açıcı çalışmalara imza atan biri tarafından ifade edilen bir tespit olması hasebiyle çok önemlidir.” (Korkmaz, 2009: 64-65).

Korkmaz’ın da belirttiği gibi İslam bilginlerinin, Orta Çağ’da astronomi alanında genel olarak o dönemin dikkate alınan Batlamyus’un en ünlü üç eserinden biri² olarak ifade edilen *Almagest*’teki düşünceleri eleştiren ve düzeltme teşebbüsünde bulunabilmelerine, Sarton açık yüreklilikle dikkat çeker. Bu bağlamda *Antik Bilim ve Modern Uygarlık* adlı eserinde Sarton, Müslüman bilginlerin *Almagest*’in Arapçaya yapılan tercümelemleri ile el-Fergani ile el-Battani’nin bu eserden yararlanılarak üretilen incelemeleri ile sadece yetinilmediğini, Müslüman astronomların çok geçmeden Batlamyus’un fikirlerini eleştirebilecek bir seviyeye de ulaştıklarını ifade eder. Astronomi alanındaki gözlemlerin artışı ve bu gözlem verilerinin daha da kesinleşmesinin etkisiyle, Müslüman astronomlarca Batlamyus’un düşüncelerinin artık olduğu gibi devam edemeyeceğinin anlaşıldığını aktarır. Bu minvalde de Sarton, filozof İbn Bacce’nin, Batlamyus’un savunduğu görüşlerin güçlüklerine işaret ettiğini, daha sonra da büyük bir vukufca Cabir İbn Eflah, *Almagest*’in *Düzeltilmesi* anlamına gelen *İslâhü’l-Mecisti* adlı incelemeyi ortaya koyduğunu, İbn Tufeyl ile öğrencisi el-Bitrûcî’nin de Batlamyus’un egzantirik ve episikllarını atmak suretiyle Aristoteles’in de desteklediği ortak merkezli küreler kuramına geri dönmeyi önererek ortaya çıkan güçlükleri çözmeyi tasarladıklarını ifade eder (Sarton, 2010: 86). Sarton aynı minvalde *Antik Bilim ve Modern Uygarlık* adlı eserinde Öklid’in bilimsel faaliyetlerine değindiğinde de Müslüman bilginlerin, Öklid’in *Elementler* adlı eseri üzerindeki çalışmalarına önemle eğildiklerini ve bu eserle ilgili yanlış anlaşılan konuların doğru yorumunu, Orta Çağ batılı bilginlere öğretenler olduklarını ifade eder (Sarton, 2010: 53). Bu vurgular bağlamında Sarton, bütün bir bilim tarihinin tam bir hikâyesini ortaya koyabilmek adına Doğu biliminin özellikle de İslam biliminin tam bir değerlendirilişinin yapılması gerektiğini vurgulamış (Sarton, 1997: 98) böylelikle de İslam bilim anlayışına verdiği değeri ortaya koymuştur.

Sarton, genel olarak ifade etmeye çalıştığımız bu bilim tarihi anlayışını gerçekleştirmek için araştırmalar esnasında izlenmesi gerektiğini düşündüğü çeşitli hususları da göz önünde bulundurmıştır. Bu hususlar “bilim tarihi araştırmalarında yöntem” konusuyla ilgilidir. Sarton bu yöntemler arasına önemle vurguladığı “bilimin insani yönü” izlenmesini de eklemiştir. Zira Sarton bütün bilim tarihi çalışmalarında bu temel araştırma yönteminin göz önünde bulundurulmasını telkin eder. Bu bakımdan şimdi de Sarton’un, bilim tarihi araştırmaları icra edilirken göz önünde bulundurmasını önemle istediği bilimin insani yönü veya “bilimin insanileştirilmesi” olgusuna değinmeye çalışacağız. Fakat daha öncesinde onun bilim tarihi araştırmalarında yöntem olarak izlenmesini istediği diğer yöntem bileşenlerine de kısaca değinmek yararlı olacaktır.

3. Sarton’un Bilim Tarihi Araştırmalarında Yöntem

Sarton, genel olarak “Bilim Tarihi Üzerine Bir İnceleme” adlı makale çalışmasında bilim tarihi araştırmalarında göz önünde bulundurulması gerektiğini düşündüğü yöntemi ele alır. Bu bağlamda araştırmaya ilk olarak aralarında belirgin bir farkın bulunduğu bilimsel ve tarihsel bir hazırlığın yapılarak başlanması gerektiğini aktarır. Bilimsel hazırlık, tarihsel hazırlığa nazaran hem daha uzun hem de belli bir sıraya göre takip edilmesi gereken daha sistematik bir hazırlığı gerektirir. Tarihsel bilgi yavaş ve rizikolu bir biçimde gelişirken, bilimsel bilginin gelişimi ise “önceden kestirilmesi pek mümkün

² Batlamyus’un diğer ünlü eserleri ise *Coğrafya* ile *Tetrabiblos*’tur (Sarton, 2010: 85).

olmayan, gür ve zaman zaman da yeğlinliği ve yakıcılığı nispetinde patlayıcı olan bir doğaya sahiptir.” (Sarton, 1997: 82). Bu bakımdan tarihsel bakış açısıyla bilimsel bakış açısı da birbirinden farklılaşmış olur.

Bu bakış açısı farklılıklarına rağmen Sarton, tarihsel “bilimler”i katı olan matematiksel bilimlerden ziyade onu doğa bilimleri ile bir kıyaslamaya tabi tutmanın mümkün olabileceğini düşünür. Sarton, fiziksel bilimlerin, aynı koşullar altında hem geçmiş hem de gelecekte yinelenen olayları ilgi alanına aldığını, tarih bilimlerinin ise sadece geçmiş olaylarla veya başka bir deyişle yinelenmeyen ve bundan dolayı da tamamen doğrulanamayan olaylarla ilgili bir alan olduğunu ifade eder. Bu husus ilk bakışta bu iki alan arasında bir uçurumun var olduğunu ve dolayısıyla bu uçurum üzerine bir köprünün kurulamayacağı izlenimi verir. Fakat Sarton açısından bu uçurumun üzerine bir köprünün kurulamayacağı düşüncesi, iki alan arasındaki farkın niteliksel olmaktan ziyade niceliksel olduğunun fark edilmesi ile değişebilecektir. İki alan arasındaki niceliksel farktan ziyade niteliksel benzerliğe odaklanmak, iki alan arasında bir köprünün kurulmasını mümkün kılacaktır. Zira Sarton’a göre tarihi olaylar da üç aşağı beş yukarı yinelenen bir yapı sergiler. Sözelimi zalim bir yönetim iktidarı eline geçirdiğinde, bu yönetim de çok iyi bilinen uygulamalarda bulunmaya başlar. Bu yinelenme tabiki fiziksel veya kimyasal olaylardakine benzer biçimde tam ve tıpatıp bir benzerliğe sahip değildir, ama göz önünde bulundurulması gereken husus modelsel yinelenmelerin mevcut olduğudur. Bununla birlikte fiziksel olaylar bile sonsuz nedenler karmaşası ile enerjinin dağılımından dolayı, kendilerini asla tam olarak yineleyemezler (Sarton, 1997: 84).

Bu minvalde Sarton, iki alan arasında kurulabileceğini düşündüğü köprünün ayaklarını sağlamlaştırmak için bir tarihçi ile bir doğabilimcisinin araştırmaları esnasında takip ettikleri yöntemin benzerliğine dikkat çeker:

“Bir bilim tarihçisi, bir böcekbilimcinin böcekleri toplarken kullandığı yöntemle benzer bir yöntemle bilimsel fikirleri toplar; her iki halde de “toplama”, yalnızca, bilgiye ulaştırılan yolda atılmış bir ilk adımdır. Mesele şudur ki her iki bilgin de koleksiyonlarını teşkil eden parçaların mümkün olduğunca anlaşılır ve eksiksiz bir şekilde belirlendiğinden emin olmak için benzer yöntemler kullandıkları gibi, sonuçlar çıkarmak ve ilerlemeye müsait bir bilgi sistemi inşa etmek için verileri gerektiği biçimde kurgularken de benzer yöntemler kullanmak zorundadırlar. Bir tarihçi ile bir doğabilimcinin benzerliğini, gelişmelerinin muhtelif aşamalarında izlemek mümkündür. Yöntemlerinin aynı derecede ham ve yetersiz olduğu bir masumiyet dönemleri vardır; yavaş yavaş mevcut delillerden azamî ölçüde yararlanmayı ve hatta tahminlerinin kapsamını gerçeğe göre ayarlamayı öğrenirler. Jeolojik ve prehistorik araştırmaların faydalı tesirleriyle, nihayet bazı tarihçiler doğabilimcilerin öz kardeşleri haline gelmişlerdir.” (Sarton, 1997: 84-85).

Bilim ile tarih arasında bir köprü kurma işlevi ile betimlenen bilim tarihi, bilimsel ruhun bir hümanizma olduğu fikriyle de tasvir edilmiştir. Bu husus Sarton’un temel fikirlerini de açığa vurur. Bilim tarihi bir köprü olarak kurgulanırken bu köprü üzerinden yeni bir hümanizm fikri de ortaya konulmaya çalışılmıştır:

“Prehistoryacılar ve diğer arkeologlar, tarihle bilim arasında sağlam bir köprü inşa etmişlerdi; bilim tarihçileri ise, bugünlerde, eskisinden çok daha muhkem yeni bir köprü inşa etmeye ve böylece kültürümüzü iki parçaya bölen ve onu yıkmakla tehdit eden derin uçurumun iki yakasını birbirine bağlamaya giriştiler. Bilimsel ruh, bilimsel yöntemlerin oluşturulmasıyla olduğu kadar tarihsel düşüncelerin eklenmesiyle de geliştirilmiş ve arındırılmış bir hümanizmdir.” (Sarton, 1997: 85).

Bu hümanizm anlayışı bilimsel yöntemlerin yanına tarihsel düşüncenin de eklenmesini öngörmektedir. Bu çerçevede Sarton, doğa bilimleri ile tarihsel bilimler bağlamındaki yöntem benzerliği üzerinden bilim tarihi araştırmalarında izlenmesi gereken yöntemle dair yaklaşımını şekillendirir. “Kesinlik, Tarihlerin Belirlenmesi, Yalancı Mezartaşları ve Gereksiz Dakiklik?” başlığı altında yöntem analizini sürdürür. Bilim tarihinde tarihsel gelişmenin tasviri açısından tarihçiler de tıpkı “kardeşleri” bilginler gibi, araştırmayı öncelemeli, kanıtlamaksızın hiçbir veriyi doğru kabul etmemelidirler. Elde edilmiş verilerle ilgili bütün şüpheleri giderinceye kadar sahip olmaları gereken septik yaklaşımı daima

canlı tutmalıdır. Tabiki uygulamada bütün verileri doğrulamak imkânsızdır. Fakat bu husus, çalışmalarla elde edilen deneyim ve tedbir sayesinde olabildiğince verileri tekrar tekrar değerlendirmeye tabi tutmayı engellememelidir (Sarton, 1997: 89).

Bir bilim adamının görevi, ulaşılabilir kesinliğin çok düşük olması dolayısıyla araştırmayı bırakmak değil, olabildiği kadarıyla kesinliği yakalamaya çalışmak olmalıdır; fakat bu kesinliğe mutlak kesinlik derecesinden bağımsız olarak değer biçilmelidir. Değer, her durumda keşfedilen doğruluk miktarının keşfedilebilir doğruluk miktarına oranı ile orantılı olmasına bağlıdır (Sarton, 1997: 90-91). Bu açıdan kesinliğin, hem bilimde hem de tarihte aynı anlama sahip olduğu ve aynı yükümlülükleri gerektirdiği ifade edilebilir. Sarton bu tespiti “uzunluk” ve “gün” terimleri arasında bir karşılaştırma yaparak temellendirmeye çalışır. Kesinlik, bir bilim tarihçisi açısından bir tarihsel olayın gerçekleşme tarihine dairdir ve bir bilim tarihçisinin doğrulayabileceğinden daha yüksek bir kesinlik derecesine özenmemesi gerektiği vurgulanmıştır. Bu bakımdan da bilimsel bir olayın gerçekleştiği günün tayini için güvenilir belgelerin, günü tam olarak belirlenmiş olayların veya daha karmaşık bir çıkarımlar dizgesinin yardımına başvurulmalı, belli bir takvime göre ve belli sınırlar dâhilinde tespit edebilme yoluna gidilmelidir (Sarton, 1997: 85-86).

Sarton bilim tarihi araştırmalarında izlenmesi gerektiğini düşündüğü yönteme dair başka bir parametreyi “Yaşayan Bilim” başlığı altında işler. Ona göre “bir bilim tarihçisi, başlangıcından günümüze kadar bütün ülkelerdeki bütün ırklara ve dinlere mensup kimselerin ortaya koymuş oldukları bilim ve tekniğin gelişimini dikkate almak mecburiyetindedir; yani bilimin her dönemdeki ve her yerdeki gelişimini göz önünde bulundurmalıdır. İnsanlara ait belgelerin izin verdiği ölçüde, araştırmalarını geçmişe yayacak biçimde hazırlamalı, ancak bilimsel bilgisini de mümkün olduğunca modern tutmalıdır.” (Sarton, 1997: 91). Bir bilim tarihçisinin “gelişmekte olan bütün bilgi alanını ve bilimini bütün sınırlarını tanıması” gerektiğine değinen Sarton, günümüz bilimini ne kadar iyi bilirse, geçmişin bilimini de o kadar iyi derecede bir değerlendirmeye tabi tutacağını ifade eder. Kısacası “bilimin yaşamını anlayabilmek için, onu etrafımızda yeşerip büyürken gözlemlememiz gerekecektir” (Sarton, 1997: 92). Sarton bu hususu “eğer bir paleobotanistin yaşayan bitkilerle tanışıklığı yoksa, fosilleşmiş bitkileri anlayabilir mi?” (Sarton, 1997: 92) biçiminde ifade ederek bu hususla ilgili olarak da, Littre’nin hazırlamış olduğu Hippokrates neşrinin birinci cildindeki uyarıları aktararak izlenmesi gerektiğini düşündüğü yöntemi vurgulamaya çalışır:

“Çağdaş bilime tamamiyle nüfuz ettikten sonra, artık geçmişteki bilime dönmenin zamanıdır. Hiçbir şey, bu mukayese kadar muhakeme kabiliyetini güçlendiremez. Bu sayede aklın tarafsızlığı gelişir; sistemlerin belirsiz yönleri ortaya çıkar; olayların gerçekleşip gerçekleşmediği doğrulanır ve böylece, bizzat kendisi başlı başına bir ders olan olaylar arasındaki felsefi bağlantılar keşfedilmiş olur. Yani tanıma, anlama ve muhakeme etme yetileri gelişir.” (Sarton, 1997: 81).

Sarton, incelemek veya öğretmek amacıyla bilim tarihi çalışmalarına dair dönemlerin belirlenmesi ve bu dönemlerin bölümlendirilmesinin yöntemine dair soruşturmayı da “Geçmişin Bölümlendirilmesi” başlığı altında ele alır. Sarton bu hususta çeşitli zorluklarla karşılaşılacağını bilincinde olarak, “Geçmişin Bölümlendirilmesi”nin yöntemi ne olmalıdır? Geçmiş nasıl bölmek gerekir? Eşit öneme sahip olan aralıklar nasıl belirlenecek? Gibi sorular bağlamında bir analiz yapar. Bilim adamlarının genel eğiliminin, geçmiş, eşit uzunluktaki dönemler biçiminde bölmek değil, eşit verimlilikteki dönemler halinde taksim etmek olduğunu ifade eder. Sarton, bu genel eğilimin neticesi olarak da eski dönemlerin ve Orta Çağ’ın, yüzyıllar ve belki de binyılların uzun hazırlık dönemleri sonucunda ortaya çıkmış buluşların şaşırtıcı patlaması ile nitelendirebileceğimiz yakın geçmişimize büsbütün feda edilme tehlikesini doğurduğuna değinir. Diğer taraftan her ne kadar eşit uzunluktaki dönemleri eşit oranda önemsemek daha cazip bir yöntem gibi görünse de böyle bir yaklaşım biçimi beraberinde eski çağlara verilen önemin abartılmasına, günümüzün şaşırtıcı biçimdeki başarılarını ise küçümsemeye sebep olacağını ifade eder. Her ne kadar birçok bilgin ve filozof “gerçek” bilimin, on altıncı yüzyıl veya on yedinci yüzyılda başladığına inansa da antik dönem bilimsel çabalara dair yüzeysel bir bilginin bile bu kabulün yanlışlığını veya anlamsızlığını kanıtlamaya yeterli olacağını da değinir. Bu açıdan bilim tarihini dil, resim, yazı, ateş yakma ve araç ve

gereçlerin yapıldığı temel icatlarla başlatmak gerektiğini belirten Sarton, ateşi yakan ve tekerleği icat eden isimleri bilinmeyen meçhul kahramanların, Edisonların ve Marconilerin gerçek ataları olduğunu ifade ederek, bu meçhul kahramanların onlardan daha düşük seviyede olmadığını belirtir. Bu gerekçelerle de bilim tarihi araştırmalarının hiç değilse yarım milyon yıl öncesinden başlatılmasını gerektiğine değinir (Sarton, 1997: 92-94). Böylece geçmiş bilimsel süreçlere verilmesi gereken önemi vurgulayan Sarton, bu önemin, geçmişin bölümlendirilmesi işleminde dikkate alınmasını ister.³

Bir bilim tarihçisinden, bilim tarihinin bütün bölümlerini ilke elden ve derin bir şekilde bilmesinin beklenmemesi gerektiğini ifade eden Sarton, yöntem analizinde “Konu Kesitleri” bağlamında da herhangi bir alanda olabildiğince uzman olabilmenin en iyi yollarından birisinin, alanı uygun kesitlere ayırıp incelemekten geçtiğini ifade eder. Bu bağlamda üç farklı kesit belirlenmesinin uygun olacağını örnekler üzerinden ortaya koyar. Bu kesitlerin birincisi “bir bilim dalının -mesela astronominin veya daha dar bir alanın mesela jeodezinin (yer ölçümünün)- gelişimi” iken, ikincisi “belirli bir dönem boyunca -mesela on dördüncü yüzyılda- bilim ve marifetin gelişimi”dir. Üçüncü kesit ise “belirli bir ülkede yaşayanların veya belirli bir ırka veya bir dine mensup olanların veya belirli bir dili kullananların -mesela İtalyan bilimi, Arap veya İslâm bilimi, klasik dönem sonrası Latin edebiyatının bilimsel içeriği gibi- bilim ve marifetlerinin gelişimi”dir (Sarton, 1997: 99). Bu üç kesite yeterince hâkim olan bir bilim tarihçisi yeterince donanımlı olabilecektir. Buradaki kesitler suni değildir, zira çeşitli yöntemlerle bilim tarihi alanını araştıran her araştırmacı kaçınılmaz bir biçimde bu üç kesiti de kullanmak zorundadır. Kısacası bahsi geçen bu üç kesit birbirinden kesinlikle bağımsız değildir; zira her bir kesit diğer ikisinin izdüşümlerini içerir ve onları tamamlar bir mahiyettedir (Sarton, 1997: 99-100).

Sarton, bilim tarihçisinin, yeni tarihsel bulgular için araştırma iş ve yöntemine sahip olunması gerektiğini de “Tarihsel Eleştiri” yöntem bileşeni başlığı altında ifade eder. Sarton, bir bilim tarihçisinin, edindiği bu yöntemleri kullanarak ve/veya sahip olduğu anlayış gücünden yararlanarak yeni bazı dokümanlar bulunduğu zaman, bir sonraki adımda yapması gereken şeyin “bu belgelerin içsel ve dışsal eleştirisini yapmak ve bunları en iyi biçimde kullanılabilir hale getirmek” olduğunu beyan eder. İçsel eleştiri, içeriğin değerlendirilmesi veya yorumu anlamındadır ve ilgili konuyla ilişkili bilimsel fikirlere ve bunların neticelerine dair yeterli düzeyde bilgiye sahip olmayı gerektiren bir eleştiri sürecidir. Bulunan metnin kaynakları nelerdir? Yaratmış olduğu etkiler nelerdir? Sorguları yapılmalı, bu açıdan da yapılan soruşturma bağlamında ilgili metnin yazıldığı dönemde ne oranda doğru olarak kabul edildiği, çağdaş bilimin çatısı altında ne kadarının doğru ya da makul olduğu ve bunun hangi oranda bilime katkı sağladığının belirlenmesi gerekmektedir. Elde edilen metne yol açan fikirler silsilesini ve fikirlerden çıkarılacak yeni silsileleri peyder pey kurmaya çalışmalıdır (Sarton, 1997: 104).

Genel itibarıyla bilimsel araştırmalarda izlenmesi gereken yöntem analizini bu şekilde ortaya koyan Sarton, bu analiz içerisinde önemle üzerinde durduğu bir diğer izlençe “Bilimin İnsanî Yönü” olarak ifade ettiği husustur. Bilimsel keşif bağlamında sadece keşfin bilim adamının zihninde meydana gelişi ile ilgilenen mantıksal yaklaşıma sahip bilim tarihçilerinin aksine, bir hümanistin de takip etmesi gerektiğine inandığı “bilim adamının bütün entelektüel ve duygusal düzenini de araştırma konusu kılan” psikolojik bir yaklaşıma sahip tarihçilerin izlediği bir yöneme vurgu yapan Sarton (Sarton, 1997: 110), bu hususu “bilimin insanileştirilmesi” kavramı üzerinden görünür kılmaya çalışır. Bu çerçevede soruşturmayı şu sorular etrafında yürütür:

“Bir bilim adamı, insan olarak bir başkasıyla veya diğer insanlarla nasıl mukayese edilebilir? Çalışmak, dinlenmek veya eğlenmek, başarılı olmak veya başarısız olmak, onun mizacını nasıl etkilemiştir? Sosyal çevresi tarafından nasıl belirlenmiş ve sosyal çevresini nasıl belirlemiştir? Kendisini nasıl tanımlamış ve göstermiş veya neden göstermeyi becerememiştir? Ruhunun niteliği nedir? Gerçeğe olan tutkusu, güzellik sevgisi, adalet sevdası ve din duygusu ne ölçüde gelişmiştir?” (Sarton, 1997: 110).

³ Sarton’un geçmişin bölümlendirilmesi başlığı altında bölümlendirmeyi şemalarla önerdiği, fakat bu şemalardan hangisinin daha iyi olabildiğine karar veremediğini ve bu bakımdan da bu çizimlerin aynen alınmamasını, bu çizimlerin günümüz bilimsel gelişmelerinin, geçmişte kalan bilimsel gelişmelerle nasıl dengelenebileceğine dair bir öneriden ibaret olduğunu ifade eder. Bu şemalar için bkz. (Sarton, 1997: 96-97).

Soruşturmayı mümkün kılan bu soruların muhtevası bizi bilim sosyolojisinin ilgi alanına da çeker. Bu bakımdan şimdi de bizi bilim sosyolojisi alanına çeken Sarton’un bilim tarihi araştırmalarında “bilimin insanileştirilmesi” dediği yöntemi ele alacağız. Nihayetinde de bu yöntem vurgusunu bilim sosyolojisi açısından bir değerlendirmeye tabi tutmaya çalışacağız.

3.1. Bilim Tarihi Araştırmaları Yönteminde “Bilimin İnsanileştirilmesi”nin Yeri

Sarton açısından bilimin ilerlemesini bir takım yaratıcı araştırmalar sağlayabilir, fakat bilimin ihmal edilmiş olan beşerî bir yönünün olduğunun farkında olmak gerekir. Zira ona göre bilimsel bilgiyi ortaya koyan ve bu süreçte yaşamlarıyla da onu süsleyen insanlar çoğu zaman unutulmuştur. İşte bilim tarihi de bu insanları hatırlamanın ve onların ortaya koyduğu bilgileri anlamının en iyi yolunu bize sağlayan bir araştırma etkinliğine karşılık gelir. Bu nedenlerle Sarton yaşamını iki şeyi gerçekleştirmeye adanmıştır. Birincisi mükemmel bir bilim tarihi yazımını içeren *Introduction to the History of Science* adlı ansiklopedik eseri ortaya koymak, ikincisi de bu alana tahsis edilmiş bir dergi (*Isis*) yayımlamak olmuştur (Dosay ve Demir, 2010: 9).

Sarton, *Introduction To The History Of Science* adlı çalışmasına başladığında ilk başta büyüklüğünü, karmaşıklığını ve çok fazla zorlukla karşılaşacağını tahmin edemediğini, bu çalışmanın zamanının sadece bir kısmını alacağını ve zamanının geri kalanında da her biri ömür boyu büyüklükte iki projeyi daha tamamlayabileceğini düşündüğünü ifade eder. Söz konusu bu diğer iki projeden ilki “modern fiziğin tarihi (on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki tüm sonuçlarıyla fizik) iken; ikincisi ise Leonardo da Vinci’nin hayatı ve başarılarının tam bir anlatımı”ydı (Sarton, 1962: 367).

Sarton’un gerçekleştirmek istediği önemli bir projeyi Leonardo’nun şahsında göstermek istemesinin nedeni ise sadece bilim tarihini tanımak değil, “bilimin insanileştirilmesi” dediği yaklaşımı da görünür kılma düşüncesi olmuştur. Başka bir deyişle “bilimin insanileştirilmesi” düşüncesi, Leonardo’nun yaşam serüveni üzerinden gösterilmek istenmiştir. Bu hususu bize Aydın Sayılı, Sarton’un 1919 yılında *Raccolta Vinciana*’da yayımlanan “Une Encyclopédie Léonardesque” adlı makalesinin ilgili yerinden aktarır. Sarton bu çalışmasında şöyle der:

“Her şeyden önce, ilk girişimimize konu olarak niçin Leonardo seçildi? Bu hayatımı verdiğim tarihi çalışmalarımın hedefi, onların doğrudan neticelerinin çok ötesine geçer. Amaç sadece bilim tarihini tanımak değildir, fakat bilimi insanileştirmektir, yani onu daha sevimli, daha canlı kılmaktır, onu evolüsyon ve değişme yolunda göstermektir, onun derin birliğini ve aynı zamanda hayatımızın bütün diğer faaliyetleri ile olan sayısız ilişkilerini açığa kavuşturmak. Öyleyse, bu amaca daha iyi nasıl varılacaktır? Bu sentezi, bu ideal ahengi, aynı zamanda bilginlere ve sanatçılara, hem en büyük sanatçı, hem en büyük bilgin ve belki de zamanının en iyi insanı olan Leonardo’nun büyüklüğünde ve yegâne şahsiyetinde gerçekleşmiş olduğunu göstermekten başka daha iyi anlatmak nasıl mümkün olacaktı?” (Sayılı, 1996: 119).

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Sarton bilim tarihini, bilim ile tarih arasında bir köprü olacak bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. İşte Sarton bu köprüünün somutlaşmış versiyonunu Leonardo’nun şahsında göstermek ister. Zira Sarton açısından Leonardo da Vinci hem bilim ve sanat ile hem de düşünceleri itibarıyla bilimsel dönemler arasında bir köprü kurmamızı mümkün kılan bir kişiliktir. Leonardo’nun düşüncelerinin “bilim ile sanat ve gelişmemiş Orta Çağ düşüncesi ile modern rasyonalizm arasında bir köprü” olarak değerlendirilmesi gerektiğini (Sarton, 2012: 36) ifade eden Sarton, Leonardo da Vinci’nin yaşamına ve çalışmaları bakımından bilim tarihindeki yerine ilişkin bilgi verdiği yazısında şu ifadeleri kullanır:

“Leonardo, kökleri Orta Çağ’ın derinliklerine kadar uzanan Rönesans’ın simgesidir. Kendisini modern dünyanın önde gelen temsilcilerinden biri haline getiren sadece kendi yeteneğidir. Leonardo’yu kendisini insanlık tarihinde eşsiz kılan ayırıcı bir özelliği daha vardır; Leonardo sadece bir sanatçı değil, aynı zamanda bir bilim adamıdır da.” (Sarton, 2012: 12).

Leonardo'nun özgünlüğü, onun kendi kuramsal amaçlarını, sahip olduğu günlük endüstriyel problemleri çözme isteği ile kendi ruhuyla birleştirmiş olmasından kaynaklandığını ifade eden Sarton (Sarton, 2012: 23), Leonardo'nun düşüncelerinden bazılarının "emprizm ve metafiziğin tuhaf bir karışımı" olduğunu, sadece optik, perspektif, ışık ve gölge, renkler teorisi gibi çok sayıdaki bilimsel alanla değil aynı zamanda estetiğin ince sorunlarıyla da ilgilenmiş biri (Sarton, 2012: 20) olarak tanıtır. "Leonardo'nun ilgilerinden biri resim, diğeri de makineler, yani çeşitli araçların icadı olmakla birlikte" (Sarton, 2012: 19) "onun çalışmalarını izlerken bilimle sanat arasında keskin sınırın tamamen kaybolduğunu görebiliriz." (Bayav, 2009: 123).

Sarton, "Leonardo da Vinci (1452-1519)" adlı çalışmasında onunla ilgili bu tespitleri yapmakla birlikte, Leonardo da Vinci'nin yaşadığı dönemin bilim tarihi açısından tam bir anlatımını da gerçekleştiremez. Zira Sarton, *Introduction To The History Of Science* adlı yapıtına başlarken yukarıda da ifade edildiği üzere ilk başta onun büyüklüğünü, karmaşıklığını, zorluklarını anlamadığını bu yapıtın ancak zamanın bir kısmını kaplayacağını umduğunu ifade eder. Sarton, bu zorluklardan birinin üniversitede Leonardo üzerine verdiği dersler neticesinde, kendisinin konu hakkındaki bilgisinin çok yetersiz olduğunu fark etmesi gerçeği olduğunu beyan eder. Bunun yanında Sarton, bir diğer zorluğun da bazen modern bilimin babası olarak anılan Leonardo'nun temelde Orta Çağ'ın çocuğu olması dolayısıyla onun düşüncelerinin doğru bir şekilde tasviri için o zamana kadar övündüğünü ifade ettiği Orta Çağ bilimi hakkında daha derin bir bilgiye sahip olması gerektiği olgusu olduğunu ifade eder (Sarton, 1962: 367). Orta Çağ bilimi hakkında derin bir bilgiye sahip olmak için de Arap dilinin öğrenilmesi gerekliliğine dikkat çeken Sarton tüm bu zorluklar sebebiyle hedefine ulaşamaz. Bu çerçevede de şu ifadeleri kullanır: "Gerçekte engeller o kadar çoktu ki, Leonardo'nun zamanına bile ulaşamadım ve araştırmamı 1400 yılı civarında durdurmak zorunda kaldım. Gecikmenin ana nedeni, ilk başta önemini kavrayamadığım Arap dilini öğrenmenin gerekliliğiydi. Bu başlı başına ağır bir görevdi." (Sarton, 1962: 368).

Bu bakış açısıyla bilim tarihi araştırmalarına eğilen Sarton, olabildiğince araştırma alanını geniş tutmaya, her ayrıntıyı atlamadan resmin tamamının görünür kılmaya gayret ederek ilerlemeye çalışmıştır. Bilim tarihi açısından Leonardo'nun dönemine de gelememesinin arka planında bu yaklaşım biçimi bulunur. Zira o bir bilim insanının yaşamındaki her ayrıntının bilgiye ulaşma amacı bakımından kayda değer bir ilgiyi hak ettiğini, ürün olarak ortaya konulan bilginin sadece betiminin yapılmasının yeterli olamayacağını, bu ürünün ürün olarak ortaya koyulma serüveninde her türlü insanî özelliğin değerlendirilmesi gerektiğine büyük bir önem atfeder. Bu çerçevede bilimin tarihsel gelişiminin incelenmesini hümanistik bir bakış açısıyla sürdürme yöntemine vurgu yapar:

"Hümanistlik bakış açısından bakıldığında, bir bilim adamının yaşamındaki her ayrıntının ilginç olduğu veya ilginç olabileceği görülür; çünkü bu yaşam büyük bir trajedinin (buna insanlığın en temel trajedisi diyebiliriz) parçalarından biridir; bilgiye ulaşma çabasıdır. Böyle bir yaklaşım benimsendiğinde, bir kimsenin buluşunu ifade etmek asla yeterli olmayacaktır; bu buluşun nasıl ve niçin yaptığı da açıklanmalıdır; niçin bu buluşu yapan oydu; ona yol gösteren veya onu engelleyen özellikler neydi vs. bütün bunlar açıklanmalıdır. Her türlü insani özellik göz önünde bulundurulmalıdır; çünkü bu, sadece basit bir bilimsel konu değil ama aynı zamanda insani bir konudur. Onun bütün davranışları, araştırma biçimleri, buluşu, bunu kontrolü ve tekrar tekrar kontrolü ve nihayet bütün bilgilerin en aydınlatıcısı olan onun kendi kendisini açıklama biçimleri, kısaca onun tarzı iyice incelenmelidir." (Sarton, 1997: 111-112).

Keşifler açısından her türlü insani özelliği göz önünde bulundurmanın gerekli olduğuna inanan Sarton, bu bağlamda bilimin insani yönünü anlamak açısından sanatsal başarıların değerlendirilme sürecini göz önüne almayı önerir. Bu önerisini yine hem bir sanatçı hem de bir bilim adamı kimliğine sahip Leonardo da Vinci üzerinden örneklemeye çalışır. Zira "Leonardo bilim tarihçilerini etkileyen bilimsel aletler üretmiş, anatomi alanında da uzun ve sabırlı çalışmalar yürütmüş ve bu bilimsel çalışmalara dair sanat açısından çok iyi disseksiyonlar da ortaya koymuştur (Sarton, 2012: 23-24). Bu çerçevede Leonardo'nun hem bilimsel hem de sanatsal etkinliği iç içe geçiren bir kişilik olması, Sarton açısından bilimsel süreçte insani yönün vurgulanmasını mümkün kılmıştır. Sanatsal başarıları düşündüğümüz gibi bilimsel başarıları da aynı biçimde düşünmek, bize bilimin insanî yönünü kavrayacaktır:

“Bilimin insanî yönünü tam olarak anlamak için bilimsel başarıları, sanatsal başarıları düşünürken yaptığınız biçimde düşünmeliyiz. Teknik yöntemleri kuşkusuz çok farklı olmasına ve hattâ entelektüel yaklaşımları daha da farklı olmasına rağmen, gerçekte bunlar aynı tür başarılardır. Bilim alanında, sanat alanındakinden çok daha fazla sayıda olağan ve mükerrer çalışma bulunur; birçok “odun kesen ve su çeken” olabilir, ama bunlarla büyük öncüler arasında sonsuz sayıda basamak vardır. Keşifler yalnızca soyut terimlerle değil, insanî terimlerle de değerlendirilmelidir.” (Sarton, 1997: 112).

Sarton, keşiflerin yalnızca soyut terimler bağlamında değil aynı zamanda insanî terimlerle de değerlendirilmesi gerektiğine dair sahip olduğu düşünceyi, *Antik Bilim ve Modern Uygarlık* adlı eserinde de ortaya koyar. Bu eserde bilim tarihi araştırmalarında yöntem konusunda izlenmesi gerektiğini düşündüğü “bilimin insanileştirilmesi” kavramsallaştırmasına Öklid’in bilimsel çabasını ele alırken dikkat çeker. Bir bilim insanının ortaya koyduğu keşfi sadece betimlemeyerek aktarmayı çok eksik ve değersiz gören Sarton, bu bağlamda bilim insanının, kişiliğini, dehasını ve içinde yaşadığı sosyal çevrenin öncelikle tasvir edilmesi gerektiğini, ortaya konulan keşiflerin hangi şartlarda gerçekleştiğinin açık kılınması gerektiğini vurgular:

“... Öklid yirmi iki yüzyıldan daha fazla bir zaman önce İskenderiye’de yaşamıştır; ama hala yaşamaktadır; adı geometri adıyla özdeşleşmiştir. Öklid’in başına gelen, adı bir şey ile özdeşleşen herkesin başına gelmiştir; o şey tanınır, fakat kişinin kendisi unutulur. Çocukluğumda çarpım cetveline Pitagor Cetveli deniyordu, ama öğretmen Pitagor’un kim olduğunu bize hiç anlatmadı; belki kendisi de bilmiyordu; bilseydi herhalde çok akıllı bir kimse olurdu. Pitagor, bizim için sandviç, Macintosh, ya da şose gibi genel bir isimdi. Şu halde Öklid için de aynı durumun geçerli olduğunu söylemek yanlış olmaz. Adı sık sık dilimizdedir, fakat onun kim olduğunu bilmeyiz. Bu kitaptaki ilk konumuzun amacı, insanların sosyal bir boşluk içinde yaşamadığını açıklamak ve Öklid’i yaşama geri getirmektir. Her şeyden önce onun içinde bulunduğu çevreyi tasvir etmeliyiz. Bu pek çok bilim tarihçisinin utanç verici biçimde ihmal ettiği önemli bir noktadır. Büyük bilim adamlarından, onların kişiliğini ve dehalarını açıklamadan ve içinde geliştikleri sosyal çevreyi tasvir etmeden söz etmek saçmadır.” (Sarton, 2010: 27).

Ortaya koyduğu keşiflerle adını bilim tarihine yazdıran bilim insanlarının yaşam serüvenlerini aktarmadan, dönemleri itibariyle içinde yaşadığı sosyal çevreyi tasvir etmeden sadece keşiflerinin bildirilmesi anlamsızdır. Yaşam serüveni, sosyal koşulların betimi, çalışma şartlarının açık kılınması bağlamında ortaya konulan tarihsel olgular, keşfin bilimsel anlamına gönderme yapan bilimsel olgularla bir bütünlük içinde sunulması gerekir. Bu bağlamda Sarton, bu kez de Herschel üzerinden konunun önemini aktarmaya çalışır. Sarton, Herschel’in, daha sonradan Uranüs gezegeni olduğu anlaşılan 1781’deki keşfettiği yıldızla ilgili ortaya konulmuş olan bilimsel olgu üzerinden, tarihsel olguların konumunu görünür kılacak çeşitli soruşturmanın yapılması gerekliliğine vurgu yapar:

“Geçmişin bilimsel hadiselerinin tespiti güç olsa da, örneğin bir keşfin tanımı ve doğru biçimde bir yere yerleştirilmesi ve tarihlendirilmesi, yorumu ve nihaî olarak değerlendirilmesi çok daha zordur... 13 Mart 1781’de William Herschel “tuhaf bir nebülöz yıldız ya da belki de bir kuyruklu yıldız” keşfetti; bu yıldızın sonradan yeni bir gezegen, yani Uranüs olduğu anlaşıldı. Bu bir hadisedir; ancak bununla söylenmek istenen nedir? Bunu değerlendirmek için, o zamana kadar gelen astronomi tarihini göz önüne almak ve bunun insanoğlunun zihninde keşfedilmiş ilk gezegen olduğunu anlamak gerekir. Herschel’in yaşamını ve çalışma şartlarını anlamak gerekir. Uranüs’ü nasıl keşfetti ve niçin ondan önce başkası keşfetmedi? Onun için, diğerleri için, bizim için bu keşfin neticeleri nelerdi? Bütün bu açıklamalar okuyucu için tam olarak hazır olmadıkça veya net bir biçimde ifade edilmedikçe, keşfin bildirilmesi neredeyse anlamsızdır. Çıplak bir hadise, potansiyelleri sonsuz olsa bile hiçbir şeydir; bir kimse için anlamı ve değeri olmayan bir ayrıntı, başka birisine bilimin veya yaşamın yeni bir sayfasını açabilir ve bir trajedinin özü olabilir. Tarihsel-bilimsel olgular bilim tarihçisinin inşa ettiği binanın yapı taşlarıdır; eğer bunlar doğru olursa çok kıymetlidir; bunlarsız tarih bir hayalden, rüyadan, hava kabarcığından, gölgeden, hattâ

ve hattâ gölgenin de gölgesinden başka bir şey değildir. Bu yapı taşları, diğerleri tarafından açıklanan ve doğrulanan uygun yerlere yerleştirilmedikleri sürece değersizdir.” (Sarton, 1997: 103).

Sarton’un “bilimin insanileştirilmesi” gerek dediği düşünceleri çerçevesinde ifade ettiği bu düşünceler genel olarak analiz edildiğinde bu ifadelerin bilim sosyolojisi alanındaki araştırma etkinliklerine de kapı açtığını söylemek mümkündür. Sarton’un yukarıdaki pasajlarından bazı kısımları tekrar buraya sırayla yazdığımızda “keşfin bağlamı”nı etkileyen hususların vurgulandığı da görülecektir. Bu ifadeler şu şekilde art arda yazılabilir:

a) “...bir kimsenin buluşunu ifade etmek asla yeterli olmayacaktır; bu buluşun nasıl ve niçin yaptığı da açıklanmalıdır; niçin bu buluşu yapan oydu; ona yol gösteren veya onu engelleyen özellikleri neydi?” (Sarton, 1997: 112).

b) “Bu kitaptaki ilk konumuzun amacı, insanların sosyal bir boşluk içinde yaşamadığını açıklamak ve Öklid’i yaşama geri getirmektir. Her şeyden önce onun içinde bulunduğu çevreyi tasvir etmeliyiz... Büyük bilim adamlarından, onların kişiliğini ve dehalarını açıklamadan ve içinde geliştikleri sosyal çevreyi tasvir etmeden söz etmek saçmadır.” (Sarton, 2010: 27).

c) “Herschel’in yaşamını ve çalışma şartlarını anlamak gerekir. Uranüs’ü nasıl keşfetti ve niçin ondan önce başkası keşfetmedi?” (Sarton, 1997: 103).

4. Sarton ve Bilim Sosyolojisi Tartışmaları

Sarton’un bu vurguları, bize göre bilim tarihinde sosyolojik incelemeleri de araştırmaların içerisine dâhil etmeye bir gönderim sağlar. Sarton’un “bilimin insanileştirilmesi” kavramına ve bu kavramın içeriğinin doldurulması adına bilim tarihi araştırmalarında izlenmesi gerektiğini düşündüğü yöntem içerisinde önemli bir yer verme anlayışı, bilim sosyolojisi alanına da kapı aralamamızı sağlayacak bir muhtevaya sahip gözükmektedir. Zira Sarton’un “sosyal etki”nin ölçülmesi gerektiğine dair ortaya koyduğu aşağıdaki ifadeler de, bilimsel etkinlik sonucunda ortaya konulan sonucun sosyal etkilerinin irdelenmesi gerektiğine dair bilim sosyolojisi yaklaşımının oluşturulma gerekçesi açısından önemli bir vurgudur:

“Ayrıca bir bilim adamının başarısını, yalnız modern bilimin bakış açısıyla değil, fakat aynı zamanda onun yaşadığı dönemde geçerli olan bilgi ile onun eğitimi ve deneyimi açısından da incelemek için yeterli hazırlıkları yapmadan, gerektiği gibi değerlendiremeyiz. Bir bilim adamı, hem kendi çevresi içinde ve hem de bu çevrenin dışında anlaşılmalıdır. Çoğu akıldışı olan veya hiç değilse bilimsel olmayan her çeşit sosyal etkinin ona ne kadar yardımcı olduğunu veya onu ne kadar engellediğini ölçmeye çalışmalıyız.” (Sarton, 1997: 112).

Sarton’un ‘bilim insanına yardım eden veya onu kısıtlayan’ diye atıfta bulunduğu sosyal etki, bilim sosyolojisinin tanımına içkindir. Zira bilim sosyolojisini, “bilimin sosyal koşulları ve etkileri ile bilimsel faaliyetin sosyal yapıları ve süreçleriyle ilgilenen” bir disiplin olarak tarif etmek mümkündür (Ben-David ve Sullivan, 1975: 203). Bu tarif, bilimi, sosyoloji disiplininin araştırma nesnesi kıldığını gösterir. Bilimin sosyal koşulları, etkileri, bilimsel faaliyetin sosyal yapıları ve süreçleri çerçevesinde yapılan araştırmalar neticesinde bilim sosyolojisinin kurucu metinleri ortaya konulmuştur. Bununla birlikte bu kurucu metinlerin hepsi bilim sosyolojisine aynı rolü vermemiştir. Zira bu kurucu metinleri ortaya koyan düşünürler bilim sosyolojisine farklı işlevler yüklemişlerdir. Bu farklılaşmanın, “sosyal etki”nin, bilimsel etkinliğin hangi aşamasında (bilimsel keşif aşaması ile bu keşiflerin gerekçelendirilmesi aşaması) ortaya çıktığının ve bu sosyal etkinin bilimsel araştırmalar karşısındaki konumunun nasıl olması gerektiği ile ilgili görüş ayrılıklarından kaynaklandığını ifade etmek mümkündür.

Thomas Kuhn’un (1922-1996) 1962 yılında yazmış olduğu *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı yapıtını yayımlamasına değin bilim, genel olarak objektif bir faaliyet olarak görülürken ortaya koyduğu bilginin içeriğinin sadece epistemik anlamda şekillendiği kabul edilmiş, öznel düşüncelerden yalıtılmış bir alan olarak varlığını korumuştur. Bu kabuller doğrultusunda bilim felsefecilerinin bilimsellik algısı da sadece deney ya da gözlem etkinliği ile doğrulanabilen veya yanlışlanabilen olgular çerçevesi üzerinde şekillenmiştir. Temelde insanlar tarafından icra edilen bir etkinlik olması dolayısıyla bilim, sosyal bir uğraş olarak görülse de tartışmanın odağı haline gelen husus, sosyal olarak görülen faktörlerin bilimsel

çalışmanın hangi aşamasına etki ettiğinin belirlenebilme çabası olmuştur. Bu hususla ilgili olarak Kuhn’dan öncesinde savunulan genel görüş, sosyal faktörlerin “bilimsel keşfin” ortaya konulması sürecinde etkisinin olduğu, bu keşiflerin ‘gerekçelendirilme’ sürecinde herhangi bir etkisinin olmadığı ve gerekçelendirme işleminin de yalnızca epistemik alan içerisinde yapılabileceği anlayışı olmuştur (Yardımcı ve Çağırkan, 2019: 1).

Bahsini ettiğimiz bu düşünce biçimi pozitivist bir bakışın içeriğini oluşturur. Bu pozitivist gelenek açısından doğabilimsel bilgi, rasyonalitenin ideali hükmünde olmuştur. Bu yaklaşımın felsefe alanındaki biçimlendirilişi, bu geleneğin savunucusu olan Reichenbach’ın yukarıda da ifade edildiği gibi “keşfin bağlamı” ile gerekçelendirmenin bağlamı” arasında yaptığı ayrıma dayanır. Bilimsel teoriler kuşağının dış belirleyicileri olarak kabul edilen psikolojik, sosyal, siyasi ve tarihsel gibi olguların keşif bağlamına ait olduğu kabul edilirken, gerekçelendirme bağlamına ise yalnızca ‘yansız’ gözlemler zemininde yapıldığı kabul edilmiş rasyonel hesaplar dâhil edilmiştir. Dış belirleyici etkiye açık olarak kabul edilen keşfedilen bilimsel teoriler her ne olursa olsun, bu teorilerin kabul veya reddine dair gerekçelendirilme biçimi de, sadece ideal olarak tümdengelimci mantığın kurallarının izlenmesi ile varılmış akıl yürütmelerin sağladığı bir gerekçelendirme formuna sahip olmuştur (Halfpenny, 2010: 58).

Doğrulanabilme bağlamına indirgenen bu “gerekçelendirme” etkinliği, 19. Yüzyılın bilim felsefesi alanının temel uğraşı haline gelmiştir. Bu yüzyılda bilime, toplum ve diğer etkinlikler arasında ‘mutlak’ bir imtiyaz verilmiştir. Bu imtiyaz bilime tam bir güveni sağlarken, bilimin anlaşılmasına yönelik çabayı ‘bilimselleştirilmiş’ felsefe ve tarih ile sınırlandırmıştır. Bilimin hizmetine verilen veya ‘bilimselleştirilmiş’ felsefenin görevi ise, ‘nesnel’, ‘evrensel’ ve ‘doğru’ bilgiyi mümkün kılacak yöntemin anlaşılmasını sağlamak olmuştur. Bu çerçevede bilimsel çalışmaların kapsamını, bilimsel kuramlar ve bu kuramların tarihi oluşturmuştur. Bilimsel kuramlar ile bu kuramların tarihine dair çalışmalara hasredilmiş felsefi ve tarihsel çalışmalar, bu pozitivist etki altında ‘içselci’ bir nitelik kazanmıştır. Bilimsel olma niteliğinin tamamen kuramın oluşturulmasında göz önüne alınması gerektiğine inanılan yöntem, bu süreçte kullanılan kavramlar arasında kurulan ilişkilere, başka bir deyişle kuramların içsel yapısına bağlı kılınmış olma anlayışı, bilimin bilim-dışı olandan kesin olarak ayrılabilmesi için doğurmuştur. Bu anlayış öbür taraftan da bilimi anlama-açıklama çabası açısından bilimsel etkinliğe ‘dışsal’ olarak görülebilecek tüm etkenlerin saf dışı edilmesine sebep olmuştur. İşte bu geleneksel içselci bilim tarihi ve felsefesi için dışsal olarak görülebilecek sosyal fenomenler konu dışı edilmiştir (Anlı, 2013b: 41-42).

Fakat Kuhn’la birlikte artık sosyal veya toplumsal etkenlerin sadece keşif bağlamındaki bilimsel süreçlerde değil, gerekçelendirme bağlamındaki bilimsel faaliyetlerde de görüldüğü iddia edilmeye başlanılmıştır (Yardımcı ve Çağırkan, 2019: 1). Zira 1960’lı yıllara hâkim olmaya başlayan bilim felsefesi paradigmasında, bilim, mantıkçı pozitivizmin savunduğu gibi ne bireysel dehaya atfedilebilecek ve bu dehanın bir ürünüdür ne de tüm etkilerden ayrı ve uzak kalmış entelektüel bir alandır. Bu hususu görebilmek için gerekçelendirme etkinliğinin çalışması olan metodolojiye yoğunlaşmak yerine, bilim tarihi çalışmalarına eğiliminin gerekliliği vurgulanmıştır. Bilim tarihine yüzümüzü çeviren bu perspektif, bilim etkinliğine sadece içselci (internalist) bir bakışla yaklaşmanın yetersizliğini ve de yanlış yönlendiriciliğini görünür kılmak isterken, temelinde ise bir model olarak 1930’lu yılların Marksist bilim tarihi okumalarının dışsalci (externalist) eğilimini de örtük olarak taşımıştır. Dolayısıyla 1930’lu yılların sahip olduğu bu perspektif, sosyolojik yönü ön plana çıkan bir meta-bilim çalışmasının yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu yeni çalışma, bilim etkinliğinin, bu etkinliği yürüten bilim insanının ya da bu etkinlik sonucu ortaya çıkan bilimsel bilginin, kendisine dışsal olan etkenlerce hangi biçimde koşullandığının ve hatta dolaylı ya da dolaysız olarak bu etkenlerin bir ürünü olup olmadığının araştırılması görevinin yürütülmesini kapsayacak bir muhtevaya sahip olmuştur. Bu muhtevayla birlikte kendisi de bir bilim dalı olan sosyoloji, bilim tarihi ve felsefesine eklenerek bilimin kendisini bir inceleme konusu kılmıştır. Bu yönüyle bilim sosyolojisi, icra edilmiş/edilen bilimsel etkinliğin başarı ve başarısızlıklarına etkide bulunan bilim-dışı kurumsallaşmaları inceleme görevini üstlenmiştir. Bilim sosyolojinin bu görevi üstlenmesinin yanında bilimsel bilgi de dâhil olmak üzere bütün bilgi iddialarının sosyal bir inşâan neticesi olduğunu savunan daha radikal yorum ve yaklaşımlar da görünür olurken bu yaklaşım biçimleri

bilimsel bilgi sosyolojisinin epistemoloji alanının yeni bir formu olarak yer alması gerektiğini savunmuştur. Bu savunma beraberinde epistemolojinin konusu kılınan 'bilgi' alanının bütünüyle sosyolojinin inceleme nesnesi haline getirilmesi gerektiğine temellenen post-sosyal bilim anlayışlarına da kapı aralamıştır (Anlı, 2013b: 44-45).

Bu bağlamda 1931'de "Newton'un Principia'sının Toplumsal ve Ekonomik Kökenleri" adlı çalışması ile bilim sosyolojisi çalışmaları açısından kurucu bir metin ortaya koyan Hessen, bu çalışması ile birlikte bilim tarihi yazımında ve felsefesinde "dışsalıcı" yaklaşımın öncülerinden biri olarak kabul edilmiştir. Hessen'in yaklaşımına göre, bilimin yörüngesi bir bütün olarak insan toplumunun yörüngesi ile iç içe geçmiş bir durumdadır ve ilkinin içeriğinin açıklanması için, ikincisinde meydana gelen olaylara atıfta bulunulması bir zorunluluk teşkil etmektedir (Trisokkas, 2019: 66). Hessen ilgili eserinde "Newton'u bilimin gelişimindeki bir dönüm noktasına yerleştiren ve kendisinin önümüzdeki yeni yolları işaret etmesine olanak tanıyan şey nedir? Newton'un yaratıcı dehasının kaynağı nerededir? Çalışmasının içeriğini ve yönünü tayin eden ne olmuştur?" (Hessen, 2010: 66) biçiminde bir sorguyu temele alır. Hessen, bu sorgulama çerçevesinde üç farklı tarih arasında dışsal açıklayıcı bağlantılar olduğu tezini oluşturmaya çalışmıştır. Bunlardan ilki fizik tarihi ve de özellikle maddenin hareketi kavramlarının tarihi iken diğerleri de sırasıyla teknoloji tarihi ile ekonomik üretimin tarihi olmuştur. Hessen, özellikle maddenin hareketi ile ilgili kavramların tarihine ilişkin dışsal açıklamaları, diğer ikisindeki olaylara atıfta bulunarak açıklamaya çalışmıştır (Trisokkas, 2019: 66). Temelde Marksist bir düşünce üzerine kurulmuş bu bildiriye göre, Hessen'in genel olarak savunduğu şey, bilimsel bilgi üretimi, toplumsal kurumlar tarafından sadece desteklenmez ya da engellenmez, daha ziyada toplumsal ve ekonomik koşullar tarafından yönlendirilir ve bu yönlendirme aynı zamanda da bilimsel bilginin varlık koşulu olduğudur (Anlı, 2013b: 43).

Bilim sosyolojisi alanında kurucu metinler ortaya koyan bir diğer düşünür ise Sarton'un öğrencisi Robert Karl Merton'dur. Merton'un bu öncü metinlerinden birisi *Science, Technology and Society in Seventeenth Century England* adlı çalışmasıdır. Merton, *Science, Technology and Society in Seventeenth Century England* adlı çalışmasında konunun başlığını "on yedinci yüzyıl İngiltere'sinde bilimin gelişiminin belirli aşamalarının sosyolojik olarak ilgili bazı yönleri" olarak adlandırılabileceğini ifade ederek, "herhangi bir dönemin biliminin sosyal ve kültürel bağlamından kopmadığı görüşü"nü kendi dönemi itibarıyla yeterince sıradan hale geldiğini fakat bu ilişkilere dair elde edilebilen çok az ampirik çalışmanın var olduğunu ifade eder ve kendi çalışmasını "geniş ölçekli bilim arayışının altında yatan bazı kültürel değerlerin doğuşu ve gelişiminin ampirik bir incelemesi" olarak tarif eder (Merton, 1938: 360).

"Bilim ethosu" kavramsallaştırması çerçevesinde bilim sosyolojisi anlayışını şekillendiren Merton, modern bilimi mevcut durumuyla olumlar, bilim felsefesine yönelik pozitivist ve neo-pozitivist yaklaşımın değerden bağımsız ve doğrudan olgulara yönelik olarak kabul ettikleri bilimsel yöntemden de şüphe etmez (Anlı, 2013a: 96-97). Zira Merton'un bilimin tanımı, bilimin kurumsal amacı ve bilimin kurumsal zorunlulukları olarak gördüğü bileşenlere dair "Bilimin Normatif Yapısı" adlı çalışmasında ortaya koyduğu ifadeler bu hususu açık kılmaktadır. Merton öncelikle bilimin genel olarak şu belirtmelere gönderme yaptığını ifade eder. "(1) Bilginin belgelenecek onaylandığı bir dizi karakteristik yöntem; (2) bu yöntemlerin uygulanmasından ortaya çıkan birikimli bilgi stoku; (3) bilimsel denilen etkinlikleri yöneten bir dizi kültürel değer ve gelenekler; ya da (4) sözü edilenlerin herhangi bir birleşimi." (Merton, 2010b: 166-167). Merton bu çalışmasında bilimin belirtmelerinde 3. seçeneği araştırma konusu kılacağını, mantıkçı pozitivistlerin bilime olan yaklaşım tarzı olan 1. ve 2. seçeneği tartışmaya açmayacağını ifade eder: "Burada bilimin kültürel yapısıyla, yani bir kurum olarak bilimin bu sınırlı yönüyle önsel bir tarzda ilgileneceğiz. Nitekim bilimin yöntemleri değil, fakat bilimin etrafını kuşatan gelenekleri ele alacağız... Bu, yöntembilim alanında bir gezi değil, bilim sosyolojisi alanında bir denemedir." (Merton, 2010b: 167). Yaptığı incelemeyi "yöntembilim alanında bir gezi olarak değil, bilim sosyolojisi alanında bir deneme" olarak gören Merton, dolayısıyla, yöntembilim alanındaki incelemeyi - bir başka deyişle doğrulama veya yanlışlama etkinliğini hüküm sürdüğü gerekçelendirme bağlamına denk düşen yöntembilimi- bilim sosyolojisinin alanına ait bir araştırma etkinliği kılmamıştır.

Öbür taraftan bilginin uygun tanımını da bilimin kurumsal amacı üzerinden ortaya koyan Merton, bu tutumuyla da mantıkçı pozitivist bir tavır takındığını görünür kılar:

“Bilimin kurumsal amacı, belgeyle onaylanmış bilginin artırılmasıdır. Bu amaç için kullanılan teknik yöntemler, bilginin uygun tanımını sağlar: (doğrusu öndeyiler olan) düzenliliklerin empirik olarak teyit edilmiş ve mantıksal olarak tutarlı ifadeleri. Kurumsal gelenekler (*mores*), amaç ve yöntemlerden kaynaklanır. Teknik ve ahlâki yöntemlerin tüm yapısı, nihai hedefi uyulamaya koyar. Uygun ve güvenilir empirik kanıtın teknik normu, sürdürülebilir doğru tahminin önkoşuludur; mantıksal tutarlılığın teknik normu, sistematik ve geçerli tahminin bir önkoşuludur.” (Merton, 2010b: 168).

Bununla birlikte Merton, modern bilimin ethosunu oluşturduğunu ifade ettiği ve bilimin kurumsal zorunlulukları olarak gördüğü “evrenselcilik, ortaklaşacılık, güvenilirlik ve örgütlü kuşkuculuk” dediği dörtlü sete yaptığı vurgu da (Merton, 2010b: 169) onun üzerindeki mantıkçı pozitivist etkiyi gösterir. Özellikle bu dörtlü set içindeki evrenselciliğe dair Merton’un ifadeleri, onun savunduğu sosyal etkilerin bilimin “gerekçelendirme” işleminde herhangi bir işlevinin olamayacağını da ipuçlarını içerir. Zira ona göre evrenselcilik:

“En yakın ifadesini, kaynakları her ne olursa olsun hakikat-iddialarının gözlemle ve önceden doğrulanmış bilgiyle uyumlu olan *önceden kurulmuş gayri şahsi ölçütlere* tâbi tutuldukları kuralında bulur. Bilim listelerine giren iddiaların kabulü ya da reddi destekçilerin kişisel ya da sosyal yükümlülüklerine bağlı değildir; onların ırkı, milliyeti, dini, sınıfı ya da kişisel nitelikleri bu nedenle konu dışıdır. Nesnellik, tikelciliğe tarafgirliğe meydan vermez. Bilimsel olarak doğrulanmış formülasyonların özgül anlamda nesnel düzenlemelere ve korelasyonlara işaret ettiği koşullar, geçerliliğin tikelci ölçütlerini empoze etmeye dönük tüm çabalara karşı koyar... Evrenselciliğin zorunluluğu bilimin gayri şahsi karakterinde köklemiştir.” (Merton, 2010b: 169).

Merton’un bu ifadeleri, bilimsel etkinlik sürecinin sonucunda ortaya konulmuş bilginin gerekçelendirilmesi açısından işe koyulan “doğrulama” veya “yanlışlama” etkinliğinde sosyal etkenlerin herhangi bir rol oynamadığının da bir göstergesi hükmündedir. Özellikle “*Bilim listelerine giren iddiaların kabulü ya da reddi destekçilerin kişisel ya da sosyal yükümlülüklerine bağlı değildir; onların ırkı, milliyeti, dini, sınıfı ya da kişisel nitelikleri bu nedenle konu dışıdır... Bilimsel olarak doğrulanmış formülasyonların özgül anlamda nesnel düzenlemelere ve korelasyonlara işaret ettiği koşullar, geçerliliğin tikelci ölçütlerini empoze etmeye dönük tüm çabalara karşı koyar*” biçimindeki ifadeleri bunu hususu açık kılmaktadır. Zira gerekçelendirme bağlamı “öndeyiler olan düzenliliklerin empirik olarak teyit edilmiş ve mantıksal olarak tutarlı ifadeleri”ne (Merton, 2010b: 168) yöneliktir ve bu yönelme herhangi bir sosyal etkiye de Merton açısından açık değildir.

Merton tarafından, sosyal etkiye kapalı bırakılan “gerekçelendirme bağlamı”nın daha verimli bir biçimde işleyebilmesi için de keşif bağlamına etki eden olumlu faktörlerin artırılması ve bunların korunması, zarar veren faktörlerin de tespit edilip bunlara karşı önlem alınması yolunda bir sosyolojik inceleme başlatılır. Kısacası Merton bu doğrultuda “toplumsal bir kurum olarak bilimin korunmasına”, bu bilimi “toplumda merkezi ve özerk bir konuma yerleştirebilmenin sosyolojik koşullarını ortaya koymaya” yönelik bir çabanın içine girmiştir (Anlı, 2013a: 96-97).

Bu minvalde Merton, “Bilim ve Toplumsal Düzen” adlı çalışmasının hemen girişinde Max Weber’in bilimsel hakikatin değerine yönelik inancın belirli kültürlerden kaynaklandığına dair düşüncelerini aktararak, bilimin sürekli gelişimini mümkün kılan yapıların tespit edilmesinin önemini ortaya koymaya çalışır:

“Yüzyılın başlarında Max Weber “bilimsel hakikatin değerine inancın doğadan kaynaklanmayıp, aksine belirli kültürlerin bir ürünü olduğu”nu söyledi. Biz de bu tespite şunu ekleyebiliriz: Bu inanç kolayca kuşku veya güvensizliğe dönüştü. Bilimin sürekli gelişimi sadece belirli bir düzen biçimine sahip, özel bir zımnî kabuller ve kurumsal kısıtlamalar kompleksine tâbi toplumlarda

mümkün olur. Bizim için normal olan, hiçbir açıklama gerektirmeyen ve çoğu açık-seçik kültürel değeri oluşturan şey, başka zamanlarda ve hâlen çoğu yerde normal dışı ve istisnâidir. Bilimin sürekliliği ilgili ve yetenekli kişilerin bilimsel uğraşlara aktif katılımlarını gerektirir. Ancak bilimin bu desteği sadece uygun kültürel koşullarda sağlanır. Bu yüzden, bilimsel kariyerleri motive eden, belirli bilimsel disiplinleri öne çıkartıp onlara prestij sağlarken diğer bazılarını reddeden veya bulanıklaştıran kontrolleri ele almak önemlidir. Böylece, kurumsal yapıdaki değişimlerin bilimsel faaliyetleri azaltabileceği, değişime uğratabileceği veya muhtemelen önleyebileceği açık hale gelecektir.” (Merton, 2010a: 148-149).

Merton, bilim sosyolojisi alanındaki düşüncelerini bu düşünceler bağlamında şekillendirirken hocası Sarton’un bazı yaklaşımlarını dikkate alır ve bu düşüncelerden yola çıkarak kendine bir istikamet çizer. *Science, Technology and Society in Seventeenth Century England* adlı çalışmasında “Bilimsel Araştırmalarda Dış Etkiler” başlığı altında uzun zamandır tartışıldığını ifade ettiği bilimsel ilgi odaklarının belirlenmesinde içsel ve dışsal faktörlerin göreceli önemi sorununa yönelik açıklama girişimini Sarton’un *The Study Of The History Of Mathematics* adlı eserinde dile getirdiği düşünceler bağlamında sunar. Merton öncelikle bahsini ettiği sorunu şu şekilde aktarır:

“Bilimsel ilgi odaklarının belirlenmesinde içsel ve dışsal faktörlerin göreceli önemi sorunu uzun zamandır tartışılmaktadır. Teorisyenlerden oluşan bir grup, bilimin neredeyse hiçbir özerkliğe sahip olmadığı inancına kendini adadı. Bilimsel ilerlemenin yönünün neredeyse tamamen dış, özellikle de ekonomik baskının sonucu olduğu kabul ediliyor. Saf bilim insanının içinde yaşadığı sosyal dünyadan kopuk olduğunu ve araştırma konularının bilimin mantıkla sızdırmaz her bölümünde var olan katı zorunluluklar tarafından belirlendiğini savunan diğerleri de bu aşırılık yanlılarıyla aynı fikirde değiller. Bu bakış açılarının her biri, bu çelişkili görüşlerden birini veya diğerini ismen doğrulayan, dikkatle seçilmiş davalara yapılan başvuruyla gerekçelendirilmiştir.” (Merton, 1938: 558).

Bu sorunla ilgili karşıt görüşleri aktaran Merton, Sarton’un bu görüşler arasında aracılık yaptığını ve bu problemi matematik tarihi üzerinden de ortaya koyduğunu ifade eder. Merton’un dikkat çektiği Sarton’un ilgili düşünceleri ise şöyledir:

“Matematiksel keşiflerin siyasi, ekonomik, bilimsel, askeri her türden dış olaylar ve barış ve savaş sanatlarının aralıksız talepleri tarafından koşullandırıldığına şüphe yoktur. Matematik hiçbir zaman politik ya da ekonomik bir boşlukta gelişmedi. Ancak biz bu olayların, gücü değişebilen ve zaman zaman değişen faktörlerden sadece birkaçı olduğunu düşünüyoruz. Bir durumda neredeyse belirleyici olabilir, diğerinde ise etkisiz olabilir.” (Sarton, 1936: 15-16).

Merton, Sarton’un matematiksel keşifler üzerinde bile siyasi, ekonomik ve askeri gibi dış koşulların hem gücünün hem de zaman zaman da bu faktörlerin de değişebilir olduğuna dair görüşüne atıfla “bu dışsal koşullandırma faktörlerinin etkisinin sabit olmadığı iddiası”nın özellikle önemli olduğunu ifade eder. Bu iddianın, genel olarak bilim tarihine daha fazla değinmeden on yedinci yüzyıla yönelik bulgularımızı genişletilemeyeceğini ima ettiğini ifade eder (Merton, 1938: 558-559). Bu bağlamda Merton, Sarton’un etkisiyle bilim sosyoloji çalışmalarında yönümüzü olduğundan daha fazla bilim tarihine çevirmek gerektiği çıkarımında bulunur.

Steven Shapin de Sarton’un bu görüşlerini eklektik bir iddia olarak değerlendirir ve Merton’un, Sarton’un matematiksel keşiflerin bile “her türden dış olaylar tarafından koşullandırıldığı” yönündeki kabulünü onaylayarak aktardığını, Merton’un, matematik için geçerli olanın bilim için de geçerli olduğu kanaatine vardığını ifade eder (Shapin, 1988: 597). Aynı düşünce biçimine I. Bernard Cohen de atıf yapar. Cohen, Sarton’un “bu dışsal koşullandırma faktörleri her zaman ve her yer için sabit değildir” anlamına gelen görüşleri için “bu görüşten derinden etkilendiğimi belirtmeliyim” diye ifade ederek, Merton’un bu hususu dikkate alarak bilim sosyolojisi çalışmaları için daha fazla bilim tarihine eğilmek gerektiği kanısına vardığını bildirir (Cohen, 1988: 578).

Sosyal faktörlerin bilimsel etkinlikte keşifler bağlamında matematik gibi bir alanda dahi etki edebileceğine yönelik Sarton’un yukarıdaki ifadeleri, sosyal faktörlerin keşif bağlamına mı ve/veya

gerekçelendirme bağlamına mı etki ettiği yönündeki bilim sosyolojisindeki tartışma biçimine bir çözüm sunan ifadeler olarak telakki etmek mümkündür. Bilimi mantıkçı olgucu bir temel etki ile sistematize edilmiş pozitif bilgi olarak tanımlayan Sarton’un, sosyal faktörleri, bilim felsefesinin inceleme alanına dâhil edilmiş bilimsel yönetime, başka bir ifadeyle gerekçelendirme bağlamına ait kılmaktan ziyade keşifler bağlamı üzerinden sosyal etkinin derecesinin ölçülmesi gerektiğini önemle vurgulamıştır. Zira bu vurguları “bilimin insanileştirilmesi” kavramı altında bilim tarihi araştırmalarının olgunluk seviyesinin artırılması adına yoğunlukla dile getirmeye çalıştığını göstermeye çalışmıştır.

Merton gibi Sarton’un bir diğer öğrencisi olan ve ülkemizde de bilim tarihini akademik bir disiplin haline getiren Aydın Sayılı’nın bilim tarihi araştırmalarının sosyolojik boyutunu araştırma konusu eden ve bu araştırma nihayetinde de Aydın Sayılı’nın, “bağımsız bir bilim sosyolojisi çalışması yapmamış olsa da, bilim tarihi çalışmalarının sosyolojik boyutları da kapsadığı” sonucuna ulaşan Anlı da ilgili çalışmasında, Sarton’un bilgi sosyolojisi alanına kapı açan bir yaklaşım ortaya koyduğuna atıfta bulunur (Anlı, 2013b: 53). Anlı’nın bu tespitini güçlendiren ve atıf yaptığı Sarton’un ifadeleri ise şu şekildedir:

“Bir kimse, bilimi kendi gelişim süreci içinde inceleyinceye kadar bilimsel faaliyetlerin felsefi yönleri çıkarılamayacağı için, filozofların bilim tarihiyle bilhassa ilgilenmeleri gerektiğini tahmin edebilir. Bir fonksiyonu anlamak için, sadece onu betimleyen yaydaki son noktaları dikkate almak yeterli değildir; bütün yayı hesaba katmak gerekir. Diğer taraftan, bilim tarihçisi, bilimin felsefi yönlerini anlamaksızın işini memnun edici bir şekilde yapamayabilir. Birçok bilim adamı, esasen felsefeden kaçınan bir mucit ve teknisyendi ama hiçbirisi felsefi bir boşlukta büyümedi. Bütün bilginler, farkında olsun ya da olmasın, zamanının dinî ve felsefi yönelimlerinden etkilenir.” (Sarton, 1997: 26).

Sayılı gibi her ne kadar derinlemesine bir bilim sosyolojisi çalışması yapmamış olsa da Sarton’un bütün bilginlerin sosyal bir boşluk içinde yaşamadığını, ister farkında olsunlar isterse de olmasınlar yaşadıkları dönemin dinî ve felsefi yaklaşımlarından etkilendiğine dair düşünce biçiminin, bilim sosyolojisi alanına kapı aralayan öncü bir teşebbüs olarak değerlendirmek mümkündür. Zira Sarton, “bilim tarihçisi, bilimin felsefi yönlerini anlamaksızın işini memnun edici bir şekilde yapamayabilir” düşüncesi çerçevesinde (Sarton, 1997: 26) başlangıçta bilimin tarihi ile felsefesinin ayrı inceleme alanları olarak ele alınma anlayışını (Topdemir ve Unat, 2019: 1) dönüştürmeye çalışan bir çaba ortaya koymuştur. Bu doğrultuda Anlı da şu tespitte bulunur:

“Sayılı’nın hocası ve bilim tarihi disiplininin kurucusu olan George Sarton, bilim felsefesinin bilim tarihine zorunlu olarak ihtiyaç duymadığı ve bilim felsefesinin bilimi ürünleri üzerinden ele aldığı yönünde ağır basan yaklaşıma, Thomas Kuhn’un 1960’lı yıllardaki karşı çıkışından çok önce benzer bir karşılıklı ilişkinin altını çizmek yoluyla karşı çıkmıştır.” [...] “Bu kabul, aynı zamanda, bilimsel çalışmaların yalıtık çalışmalar olmadığını da vurgulanması ve dışsal etkiler kategorisine toplumsal etkilerin de dâhil edilmesi sonucuna ulaşır. Böylece Sarton ve Sayılı ekolünün bilim tarihi çalışmaları bütünsellikleri içerisinde sosyolojik incelemeleri de içerir duruma gelir.” (Anlı, 2013b: 53).

Tüm bu açıklamalar ışığında mantıkçı pozitivist bir yaklaşımla bilime eğilen Sarton’un, temelde Merton’un bilim sosyolojisine yüklediği işlevin bir benzerini daha önce vurguladığını ifade etmek mümkündür. Bilimi olduğu biçimiyle olumlayan Sarton, sosyal etkiler bağlamını, Merton’un daha sonra izleyeceği bir çizgide ortaya koyar. Bu çizgiyi Merton’un bilimsel araştırmalarda dış etkiler bağlamına yüklenen işlevin daha önce işaret edilmiş öncü versiyonu olarak görülmektedir. Bu öncü versiyonun, dış veya sosyal etkilerin bilimsel etkinliğin keşif sürecine etki ettiğini, fakat “gerekçelendirme” uğraşısında herhangi bir belirleyiciliğinin olmadığı biçimindeki yukarıda ifade edilen Mertoncu savın olgunlaşmasını mümkün kılan bir muhtevaya sahip olduğunu ifade etmek mümkündür.

5. Sonuç

Bilimsel ruhu, sadece bilimsel yöntemlerin ortaya konulup genişletilmesi olarak değil aynı zamanda bu ruha tarihsel düşüncelerin eklenmesi ile geliştirilen bir hümanizma olarak tanımlayan Sarton, bu bağlamda bilim tarihini, bilim ile tarih arasında bir köprü kurmaya yarayacak bir işlevle ele almıştır. Bilimsel ruh, doğanın, bilimin ve insanlığın kendi içerisinde bir ve bütünlüğünü gösterebilme amacına yönelik çabanın temel dayanağı olmuştur. Doğa, kaos yerine bir kosmosa sahip olması hasebiyle bir birliği gösterirken, bilimsel bir disiplinin gelişiminin bir diğer bilimsel disiplinin gelişimine bağlı olma olgusu da bilimin birliğini tesis eder. Bununla birlikte hem eş zamanlı keşiflerin farklı milletlere mensup bilginler tarafından ortaya konuluyor oluşu ve hem de bu bilim insanlarından birinin başlattığı bilimsel etkinliği bir başkasının tamamlayabilme durumu da insanlığın da bir ve bütün olduğunu gösterir. Sarton açısından bütün bu birlik ve bütünlükleri görünür kılacak olan da bilim tarihi araştırmalarıdır. Bilim ve tarihi birleştirebilme çabası olan bilim tarihi araştırmaları ise, bilimsel yöneme tarihsel düşüncenin eklenme çabasına karşılık gelir. Zira bilimsel yöneme eklenmeye çalışılan tarihsel düşünce, bilim tarihi araştırmalarının yürütülmesinde izlenmesi gereken yöntemde önemle dikkate alınması gereken temel bir kavrayıştır. Tarihi düşüncenin bilimsel yöneme eklenmeye çalışılması da, Sarton'un yöntem takibinde kendisini insani vasıfla görünür kılmıştır. "Bilimin insanlaştırılması" hususu bu görünür kılınmak istenen durumun kavramsallaştırılması olmuştur. Tarih faktörü, bilime ancak insanî hüviyetin bağışlayabileceği bir etkenden türeyebilir. Bu açıdan salt bilimsel keşfin ürünü olan bilginin sadece aktarılması başlı başına eksik kalacaktır. Bu keşifte rol oynayan tüm bileşenler olabildiğince aydınlatılmalıdır. Kâşifin içinde yaşadığı sosyal doku irdelenmelidir; onu bu keşfi ortaya koymaya götüren veya engelleyen tüm hususlar aydınlatılmalıdır. Kısaca bilime canlılık ve bir ruh verilmelidir.

Bu bağlamda ülkemizde de bilime olan ilginin daha da artırılması için öğrenme ortamlarında bu hususa dikkat edilmesinde yarar olacaktır. Zira Sarton'un bilime "canlılık ve bir ruh verilmeli" dediği bu hususun, ülkemizdeki öğrenme ortamlarında yeteri kadar dikkate alınmadığını belirtmek mümkündür. Nitekim, nitel araştırma tekniklerinden doküman analizi tekniği kullanılarak, ülkemizde "ortaokul beş, altı, yedi ve sekizinci sınıf fen ders kitaplarında sunulan bilim insanı imajlarını inceleyen" bir çalışmada, bilim insanlarının yaşam öykülerinin yeteri düzeyde ders kitaplarında yer almadığı tespit yapılmıştır (Karaçam, Aydın ve Digilli, 2014: 619). İlgili çalışmada tespit şu şekilde ortaya konulmuştur: "İncelenen ortaokul 5-8. Sınıf "Fen Bilimleri" ya da "Fen ve Teknoloji" ders kitaplarında adı geçen bilim insanlarının 73'ünün (%92,40) yaşam öyküsüne yer verilmediği tespit edilmiş", yaşam öyküsü verilen bilim insanlarının da, bütün özgeçmişlerinin verilmediği, genel olarak, kişilik özelliklerinden, becerilerinden ve ya yeteneklerinden bahsedildiğinin saptandığı aktarılmıştır (Karaçam, Aydın ve Digilli, 2014: 619). Bu tespit neticesinde öneri olarak da öğretim ortamlarının bilim insanlarının hayat öyküleriyle daha fazla desteklenmeleri gerektiği ileri sürülmüştür (Karaçam, Aydın ve Digilli, 2014: 622). Kısacası bilimsel etkinliklere daha fazla ilgiyi yönlendirebilecek "bilimin insanlaştırılması" kavramı bağlamında ortaya çıkacak bu canlılık ve ruhu müfredat düzenlemelerinde yeteri düzeyde göz önünde bulundurmamak daha faydalı sonuçlar doğurabilir.

Öbür taraftan Sarton'un bilime verilmesini istediği bu canlılık ve ruh, bilimi, sosyoloji disiplininin bir inceleme nesnesi haline getirebilecek bir esnekliğe de sahip olmuştur. Bilimi tarihle birleştirmeye veya yorumlamaya olanak veren "bilimin insanlaştırılması" vurgusu, bilim sosyolojisi tartışmalarına da zemin yaratacak bir kapsamı bünyesinde taşımış, bütünlüklü bir bilim sosyolojisi çalışması yapmanın ipuçlarını kendi içerisinde barındırmıştır. Kısacası Sarton'un bilim tarihi araştırmalarında izlenmesi gereken yöntem içerisinde önemle vurguladığı "bilimin insanlaştırılması" kavramının, bilim sosyolojisi alanına da sirayet edecek içerimler de taşıdığını ifade etmek mümkündür.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Anlı, Ö. F. (2013a), Bilim Sosyolojisi Bağlamında Bilimin Dışsal Belirleyenleri Olarak Değerler -Robert Merton, Paul Feyerabend-“, *Muhafazakâr Düşünce*, 36, s.77-99.
- Anlı, Ö. F. (2013b), Bilim Sosyolojisi Ve Aydın Sayılı’da Bilim Tarihinin Sosyolojik Boyutu“, *Dört Öge*, 3, s.41-61.
- Bayav, D. (2009), Leonardo Da Vinci’de Sanat, Bilim Ve Etkileşimi, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), s.123-142.
- Ben-David, J., ve Sullivian, T. A. (1975), Sociology of Science, *Annual Review of Sociology*, 1, s. 203-222.
- Cohen, I. B. (1988), The Publication of Science, Technology and Society: Circumstances and Consequences, *Isis*, 79(4), s.571-582.
- Dosay M., ve Demir, R. (2010), George Sarton, *Antik Bilim ve Modern Uygarlık*, (Çev.: M. Dosay, R. Demir), İstanbul: Gündoğan Yayınları, İçinde, s. 9-22.
- Halfpenny, P. (2010), Rasyonalite ve Bilimsel Bilginin Sosyolojisi, (Çev.: D. Hattatoğlu), (Ed.: B. Balkız ve V. S. Öğütle), *Bilim Sosyolojisi İncelemeleri*, s. 58-64, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Hessen, B. (2010), Newton’un *Principia*’sının Toplumsal ve Ekonomik Kökenleri, (Çev.: E. Buğlalılar), (Ed.: B. Balkız ve V. S. Öğütle), *Bilim Sosyolojisi İncelemeleri*, s. 65-147, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Iliffe, R. (2016), *Bir Disiplinin Gelişim Hikâyesi: Bilim Tarihi*, (Çev.: S. Başkardeşler, T. T. Gözütok, L. Günay, S. Kaygın, T. Uymaz, B. C. Serdar), İstanbul: Lotus Yayınevi.
- Karaçam, S. , Aydın, F. ve Digilli, A. (2014), Fen Ders Kitaplarında Sunulan Bilim İnsanlarının Basmakalıp Bilim İnsanı İmajı Açısından Değerlendirilmesi, *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 33(2), s. 606-627.
- Korkmaz, T. (2009), “20. YY. İslam Bilim Tarihi Çalışmaları: George Sarton ve Fuat Sezgin Örneği”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Merton R. K. (1938), Science, Technology and Society in Seventeenth Century England, *Osiris*, 4, s.360-632, The University of Chicago Press.
- Merton, R. K. (2010a), Bilim ve Toplumsal Düzen, (Çev.: Ümit Tatlıcan), (Ed.: B. Balkız ve V. S. Öğütle), *Bilim Sosyolojisi İncelemeleri*, s. 148-164, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Merton, R. K. (2010b). Bilimin Normatif Yapısı, (Çev.: Kemal İnal), (Ed.: B. Balkız ve V. S. Öğütle), *Bilim Sosyolojisi İncelemeleri*, s. 165-179, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Sarton, G. (1936), *The Study Of The History Of Mathematics*, New York: Dover Publications.
- Sarton, G. (1962), A Summing Up, *Sarton on the History of Science*, (Ed.: D. Stimson), Cambridge: Harvard University Press, İçinde, s.367-370.

- Sarton, G. (1997), *Bilim Tarihinde Yöntem*, (Çev.: R. Demir, M. Dosay, Y. Unat, G. Can), Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Sarton, G. (2010), *Antik Bilim ve Modern Uygarlık*, (Çev.: M. Dosay, R. Demir), İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Sarton, G. (2012), Leonardo da Vinci (1452-1519), (Çev.: Y. Unat), *Dört Öğe*, 2, s.11-36.
- Sarton, G. (2013), Bilim Tarihi ve Bugünün Problemleri, (Çev.: Y. Unat), *Dört Öğe*, 3, s.165-173.
- Saygılı, S. (2017), Pozitivizmden Yeni Pozitivizme Geçiş Sürecinde Bilimsel Dünya Görüşünün Öncü Filozofu, Ernst Mach Ve Felsefesi, *Felsefe Dünyası*, 66, s.184-206.
- Sayılı, A. (1996), George Sarton ve Bilim Tarihi, (Çev.: M. Dosay ve R. Duran), *Erdem Dergisi Aydın Sayılı Özel Sayısı*, 25, s.117-153.
- Shapin, S. (1988), Understanding the Merton Thesis, *Isis*, 79(4), s.594-605.
- Siemsen, H. (2013), Ernst Mach and George Sarton's Successors: The Implicit Role Model of Teaching Science in USA and Elsewhere, Part II., *Sci & Educ*, 22, s. 951-1000.
- Topdemir, H. G. ve Unat, Y. (2019), *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, Ankara: Pegem Akademi.
- Trisokkas, I. (2019), Boris Hessen And Newton's God, *Society and Politics*, 13(1(25)), s.64-86.
- Yardımcı, A. ve Çağırkan, B. (2019), *Bilimsel Bilginin Sosyolojik Unsurları*, Uluslararası 30 Ağustos Bilimsel Araştırmalar Sempozyumu, İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü, İzmir.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 403-422, doi: 10.11616/asbi.1398614

Geri Dönüş Motivasyonu Olarak 'Önyargı ve Ayrımcılık': Almanya'dan Dönen 'Nitelikli' Türkler*

Prejudice and Discrimination as a Motivation for Return: Qualified Turks Returning from Germany

Zehra HOPYAR¹

Geliş Tarihi (Received): 30.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 11.03.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Çalışmanın temel amacı Almanya'da yaşamış nitelikli Türklerin Türkiye'ye dönüş motivasyonlarını anlamaya çalışmaktır. Nitel bir çalışma olarak tasarlanan ve yorumsamacı yaklaşımın benimsendiği bu çalışmanın araştırma deseni fenomenolojidir. Amaçlı örneklem yöntemine uygun lisans/yüksek lisans/doktora eğitimlerinden biri veya birkaçını Almanya'da tamamlamış, Almanya'da en az beş sene yaşamış veya profesyonel iş yaşamına dahil olmuş ve en az iki sene önce Türkiye'ye dönmüş 47 kişiyle görüşülmüştür. Araştırmanın veri toplama tekniği yarı yapılandırılmış görüşmedir. Bu görüşmelerden elde edilen veriler nitel veri analiz programı olan MAXQDA ile analiz edilmiştir. Geri dönüş kararını etkileyen başlıca nedenin Almanya'da karşılaşılan önyargı ve ayrımcılık olduğu görülmüştür. Araştırmanın temel bulguları işe alım ve işte yükseltmelerde etnik ve dini kökenleri nedeniyle, eğitimde öğretmenin tutumu sonucunda ve sosyal hayatın hemen her alanında etnik ve dini kökene atfedilen olumsuz kalıpyargıları içerecek biçimde ayrımcılık deneyimleridir.

Anahtar Kelimeler: Geriye Göç, Nitelikli Göçmenler, Türk Diasporası, Ayrımcılık, Almanya.

&

Abstract: The main aim of the study is to understand the motivations of qualified Turks who have lived in Germany to return to Turkey. The research design of this study, which is designed as a qualitative study and adopts a hermeneutic approach, is phenomenology. Purposive sampling was used to interview 47 individuals who completed one or more of their undergraduate/graduate/Ph. D. studies in Germany, either lived in Germany for at least five years or was involved in professional work life in Germany and returned to Turkey at least two years ago. The data obtained from these interviews were analyzed with MAXQDA, a qualitative data analysis program. The main reason for the decision to return was prejudice and discrimination encountered in Germany. The main findings of the research are the experiences of discrimination in recruitment and promotion on the basis of ethnic and religious origin, in education as a result of the attitude of the teacher and in almost all areas of social life, including negative stereotypes attributed to ethnic and religious origin.

Keywords: Return Migration, Qualified Migrants, Turkish Diaspora, Discrimination, Germany.

Atıf/Cite as: Hopyar, Z. (2024). Geri Dönüş Motivasyonu Olarak 'Önyargı ve Ayrımcılık': Almanya'dan Dönen 'Nitelikli' Türkler. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 403-422. doi: 10.11616/asbi.1398614

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

*Bu çalışma 'Almanya'dan Türkiye'ye Geriye Göç Hareketi: Karar Verme ve Yeniden Uyum Süreçleri' başlıklı doktora tezi verilerinin bir kısmının kullanılmasıyla hazırlanmıştır.

¹ Dr., Zehra Hopyar, Sakarya Üniversitesi, zehrahopyar@gmail.com. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Uluslararası göç hareketliliğine dâhil olan kişilerin bir kısmı ya kendi ülkelerine dönmekte ya da başka bir üçüncü ülkeye gitmektedir. Yani küreselleşmenin geldiği bu son noktada uluslararası göç hareketliliğine katılan bireylerin çoğu hareketliliği sürdürmektedir. Dolayısıyla uluslararası göç olgusunu başlayan ve sonlanan bir süreç olarak okumaktan ziyade sürekliliğine vurgu yapılmaktadır. Buradan hareketle bu çalışmada, geriye göç² (*return migration*) olgusuna yönelik uluslararası göçün sürekliliğinin altının çizildiği bir yaklaşım benimsenmektedir.

Emek göçü ile başlayıp aile birleşimiyle ve sığınma başvurularıyla devam eden Türkiye'den Almanya'ya göç hareketliliği Almanya'dan Türkiye'ye de hem emek göçüyle anavatana dönenler hem de Türkiye'nin tatil yörelerine göç eden Almanların varlığıyla karşılıklı olarak uzun yıllardır sürmüştür. İki ülke arasında oluşan bu göç koridorunun yarattığı sosyal ağlar çoğu zaman yeni hareketlilikleri de kolaylaştırıcı bir etkiye bulunur. 2000'li yıllarda başlayan Almanya'dan Türkiye'ye dönen nitelikli Türkler ile son yıllarda artan Türkiye'den Almanya'ya giden nitelikli Türkler bu göç koridorunun son dönemeçteki işaretleridir.

Almanya'da yaşamış nitelikli Türk göçmenlerin Türkiye'ye dönüş kararlarını etkileyen dinamiklerin anlaşılması çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu çalışmada lisans/yüksek lisans/doktora eğitimlerinden biri veya birkaçını Almanya'da tamamlamış, en az beş sene yaşamış veya profesyonel iş yaşamına dahil olmuş ve en az iki sene önce Türkiye'ye dönmüş Türklerle görüşülerek dönüş motivasyonları anlaşılmaya çalışılmaktadır. Türkçe literatürde sınırlı sayıda araştırma ile çalışılan nitelikli geriye göç konusundaki bu çalışmanın ulusal alan yazına katkı sunması beklenmektedir. Çalışmada ilk olarak geriye göç teorileri ile önyargı ve ayrımcılık kavramlarından bahsedilmekte, ardından Almanya ve Türkiye arasındaki karşılıklı göç hareketliliklerinden ve son olarak da saha çalışmasından edinilen bulgulara değinilmektedir.

2. Geriye Göç Teorileri

Önceleri tek yönlü ve değişmeyen bir hareket olarak tanımlanan göç kavramına yönelik yeni açıklamalar getirilmiştir. Bunlardan biri de Ravenstein'ın (1885) 'her ana göç akımı, dengeleyici bir karşı akım üretir' ifadesinden sonra göçmenlerin ülkelerine dönmeleriyle gerçekleşebilen bir çeşidinin söz konusu olmasıdır. Bu gelişmeden sonra zamanla ülkelerine dönen göçmenler yani 'geriye göç' olgusu sosyal bilimcilerin araştırma alanına girmiştir. Göç çalışmaları içinde görece hala yeni bir alana tekabül eden geriye göçü açıklamak üzere tam bir teorik çerçeve ortaya konmamıştır (Cassarino, 2004). Bunun farkındalığıyla geriye göç çalışmalarında ortaya konan tüm sınıflandırmaları yeniden gözden geçirerek en kapsamlı derlemeyi sunan Cassarino'nun kategorizasyonu bu çalışmada esas alınmaktadır. Cassarino bu çalışmasında neoklasik ekonomi modeli, yeni iş gücü göçü ekonomi modeli, yapısalçılık, ulusötesicilik ve sosyal ağlar olmak üzere beş farklı teoriyi ele alarak geriye göç bağlamında açıklamıştır.

2.1. Neoklasik Ekonomi Modeli

Neoklasik ekonomi modeline göre göç, bireylerin maddi gelirlerini artırmak için gerçekleşmektedir. Bu model göç veren ve alan ülkeler arasındaki ekonomik refah farklılıklarının neticesinde kişilerin göç ettiğini iddia etmektedir. Çoğu zaman kendi ülkelerinde elde ettikleri maddi kazançtan daha fazlasına erişme olasılığının yarattığı motivasyon insanların göç etmesine neden olmaktadır (Todaro, 1969). Geriye göç eden kişiler bekledikleri maddi geliri elde edemedikleri durumlarda ülkelerine dönen 'başarısız' olan kişilerdir. Yani göçmenin ülkesine dönmesi durumu bir 'başarısızlık' halidir. Cassarino'ya göre bu yaklaşım göçmenleri sadece yüksek gelir elde etmek isteyen değil aynı zamanda aile kurma/sürdürme ve temelli bir yaşam alanı bulma niyetiyle gittikleri ülkelerde daha uzun süre kalmak isteyen kişiler olarak görmektedir (2004: 255).

² Kavramın uluslararası yazındaki kullanımı olan 'return' ifadesinin Türkçe'deki karşılığı olarak geriye göç (Yılmaz Şener ve Türgen, 2018; Gedikoğlu ve Akbaş, 2019; Sunata, 2014), geri dönüş göçü (Bilecen, 2018; Kenar ve Yoldaş, 2019) gibi ifadeler kullanılmıştır. Kelimelerin ilgili dile çevrildiği süreçte her zaman birebir karşılığı bulunamamakta veya birden fazla kelime ile ifade edilebilmektedir. Bu çalışmada da 'return migration' ifadesine karşılık daha çok kullanıldığına tanıklık edilen 'geriye göç' çevirisi tercih edilmiştir.

2.2. Yeni İş Gücü Göçü Ekonomi Modeli

Yeni iş gücü göçü ekonomi modeline göre geriye göç planlı bir sürecin parçasıdır yani geri dönen birey hedefine ulaşmış 'başarılı' olmuştur. Cassarino da yeni iş gücü göçü ekonomisine göre geriye göçü, tüm aile için planlanmış bir stratejinin ve ilk başta konulan hedefe 'başarılı' biçimde ulaşmanın sonucu şeklinde ifade etmektedir (2004: 255-256). Görüldüğü gibi Neoklasik Ekonomi Modeli'nin birey üzerinden sürdürdüğü mali hesaplamalar yerini aileye bırakmış ve gelir maksimizasyonunu riskten kaçınma motivasyonu ile birleştirerek analiz kapsamını genişletmiştir (King ve Christou, 2008). Burada göçmen bireyin ailesiyle planladığı mali birikimi yaptıktan sonra ülkesine geri dönme amacı göç boyunca sürmektedir. Dolayısıyla ülkesine dönen kişi planladığı maddi geliri elde etmiş, hedefine ulaşmış ve başarmıştır.

2.3. Yapısalcılık

Yapısalcı yaklaşıma göre geriye göç yalnızca bireyin deneyimi değil aynı zamanda geri dönülen ülkedeki toplumsal ve kurumsal faktörlerin de dahil olduğu daha geniş bir perspektif üzerinden okunmaya ihtiyaç duymaktadır. Yani neoklasik ekonomi ve yeni iş gücü göçü ekonomi modellerinden farklı olarak geriye göçün anlaşılmasında köken ülkedeki yapısal faktörlerin, geriye göç kararı ve anavatandaki yeniden uyum sürecinde bireylerin beraberinde götürdükleri mali kaynakların belirgin etkisine dikkat çekilmektedir. Buradan hareketle anavatana dönen kişilerin ülkedeki ekonomik gelişmeyi nasıl etkileyecekleri ve aslında artırabilecekleri yapısal yaklaşımın odak noktalarından biridir (Cassarino, 2004: 260). Yapısalcı yaklaşım geriye göçü ekonomi modellerindeki başarı-başarısızlık dikotomisinden kurtararak 'hem başarı hem başarısızlık' olabilen bir nitelik üzerinden açıklamaktadır.

Yapısalcı yaklaşımda çokça başvurulan ve daha çok ilk kuşak göçmenlerin geriye göç deneyimlerinin sınıflandırma çabasından doğan kategorizasyona göre geriye göç dörde ayrılmaktadır: Başarısızlık sebebiyle geriye göç, muhafazakâr geriye göç, emeklilik nedeniyle gerçekleşen geriye göç ve yenilikçi geriye göç (Cerase, 1974: 251-259):

Başarısızlık sebebiyle geriye göç (*return of failure*): Gidilen ülkeye göçmenin uyum sağlayamama durumlarında gerçekleşmektedir. Gidilen ülkedeki uyum sürecini önemli ölçüde etkileyen dil bariyeri ile önyargı ve ayrımcı tutum bireyler için 'itici' faktörlerdir. Göç edilen ülkeye uyum sağlayamadan dönen bu kişilerin anavatana yeniden uyum sorunları çok görülmemektedir. Ayrıca bu kişilerin anavatana mali etkisi sınırlıdır.

Muhafazakâr geriye göç (*return of conservatism*): Göçün başlangıcından bu yana geri dönmenin planlandığı geriye göç çeşididir. Hedeflediği finansal birikimi sağladıktan sonra ülkesine dönen göçmenler bu gruba girmektedir. Bu gruba giren göçmenler gittikleri ülkedeki yabancılık hissine rağmen para biriktirme, anavatana para gönderme, anavatanda gayrimenkul edinme gibi geleceğe dönük kurgularını memleketi üzerinden sürdürdüklerinden göç ettikleri ülkelerde daha uzun süre yaşarlar. Kendi kültürel değerlerine uygun bir yaşam biçimini buldukları ülkelerde de sürdürmekte ve anavatana döndükten sonra yeniden uyum sürecinde sorun yaşamamaktadırlar.

Emeklilikten dolayı geriye göç (*return of retirement*): Göç edilen ülkedeki iş yaşamının sonuna gelmesinin ardından yaşlılık günlerinin anavatanda geçirilmesinin planlanmasıyla gerçekleştirilen geriye göçtür. Bu kişilerin -çoğunlukla yaşları gereği- anavatana gelişimine yönelik katkısı nerdeyse bulunmamaktadır.

Yenilikçi geriye göç (*return of innovation*): Yaşadıkları ülkeye iyi seviyede uyum sağlamış, toplumun aktif bir üyesi olmuş, belirli bir donanım ve birikimi sağlamış kişilerin ülkelerine dönmesidir. Bu bağlamda geri dönen göçmenler kendilerini 'değişimin temsilcileri' olarak tanımlamakta, yurtdışında edindikleri sosyal ve kültürel sermayelerini anavatana aktararak gelişimine katkı sunmayı amaçlayan kişilerdir.

Cerese'nin geriye göç eden göçmenleri kategorize ettiği bu çalışmanın ardından göçmenlerin niyetleri, motivasyonları ve uyum kalıplarının referans alındığı yeni bir sınıflandırmaya gidilmiştir (Gmelch, 1980). Geriye göçün göçmenlerin anavatanında karşılaşmayı umduğu fırsatlar ve yaşanan ülkedeki fırsatlar olmak üzere belli başlı durumsal ve yapısal faktörler tarafından yönlendirildiği düşünülmektedir. Fakat bu faktörlerin değerlendirilmesinin ancak geriye göç ettikten sonra mümkün olması göçmenleri geriye göç için hazırlıksız kılmaktadır (Gmelch, 1980: 137-141). Anavatanındaki ekonomik durum, siyasi gelişmeler ve toplumsallık geriye dönen göçmenin beklentileriyle uyumlu olmadığı durumlarda yeniden uyum süreci zorlaşmaktadır.

Göç edilen ülkede kalma süreleri ve niyetlerine göre yapılan sınıflandırmaya göre kalıcı olması düşünülen ve kalıcı olan, kalıcı olması düşünülen ama geriye göçle sonuçlanan, geçici olması düşünülen ve kalıcı olan, geçici olması düşünülen ve geriye göçle sonuçlanan göçler olmak üzere dört gruptan söz edilmektedir (King, 1986: 13).

2.4.Ulusötesicilik

Ulusötesicilik (*transnationalism*) göçün karşılaştırdığı toplumlarda göçmenlerin gittikleri ülkeye uyum sağlamaları veya gidilen ülkede asimile olmaları dikotomisine üçüncü bir yol açmıştır. Buna göre göçmenlerin hem gittikleri ve yaşadıkları ülkelerle uyumu yakalaması hem de anavatanlarıyla sınırları aşan biçimde kurdukları ve sürdürdükleri bağların varlığı mümkün olmaktadır. Ulusötesici yaklaşım, göç deneyimini hem gidilen hem terkedilen ülkelerin birlikte değerlendirilmesi gerekliliğine işaret etmektedir.

Ulusötesicilik 1960'lı yıllar itibariyle geriye göçün anlaşılmasında başvurulan başlıca kavramlardan biri olmuştur. Hem yaşadıkları ülkeyle hem de anavatanla bağların sürdürüldüğünü ifade eden bu yaklaşıma göre geriye göç, kişilerin nihai durağı değildir.

Ulusötesicilik, göçmenlerin yaşadıkları ülke ve anavatan toplumlarını birbirine bağlayan çok katmanlı toplumsal ilişki kurma ve sürdürme sürecidir (Basch ve diğerleri, 1994: 6). 2000'li yıllarla birlikte kavrama yönelik yeni tanımlamalar getirilmiş ve çerçevesi genişlemeye başlamıştır. Bu genişlemede iletişim, ulaşım ve medya araçlarındaki gelişmelerin bireylerin her iki ülkeyle bağlarını kuvvetlendirmesinin payı çoktur. Levitt ve Schiller -derinleşen anlamıyla- ulusötesi göçü göçmenlerin 'aynı anda birden fazla toplumda' sürekli yeniden üretilen ve 'akışkan sosyal alanlarda' gerçekleşen bir 'hareketlilik' olarak tanımlamıştır (2004). Levitt'e göre bu hareketliliğin içinde yalnızca insanlar değil onunla ilişkili para, fikir, kimlik, norm gibi çok sayıda değer de bulunmakta ve insanlarla beraber hareket etmektedir. Bu değerlerin göç hareketliliğinde yer alması, sadece hareketlilik içindeki göçmen bireyi değil, yaşadıkları ülke ile anavatan toplumlarını da etkilemektedir (2001).

Ulusötesicilik paradigmasının dönüşümünü anlamaya yönelik tarihsel perspektife bakıldığında ilk olarak gelişmiş ülkelere giden göçmen işçilerin ülkelerine gönderdiği işçi dövizlerine duyulan ihtiyaç nedeniyle buna yönelik politikaların uygulanması akla gelmektedir. İkinci sırada nitelikli göçmenlerle nitelikli olmayanlara gösterilen kabul sürecindeki farklılıklar bulunmaktadır. Bu farklılıklar nitelikli kabul edilmeyen göçmenlerin zorunlu biçimde ulusötesi alana itilmesine niteliklilerin ise ulusötesi alana yönelik tutumlarını gönüllü bir biçimde şekillendirmelerine neden olmaktadır. Medya, ulaşım, iletişim alanlarındaki önemli gelişmelerin ve uluslararası ekonominin yoğunlaşmasının ulusötesi hareketlilikleri kolaylaştırması üçüncü etkeni oluşturmaktadır (Levitt ve Jaworsky, 2007: 133).

Göçmenlerin ulusötesi alanda ekonomik, siyasi, dini, kültürel ve toplumsal pratikleri söz konusudur. Ekonomik pratiklerin başında işçi dövizleri gelmekle birlikte bireysel yatırımların yapılması ve aile üyelerinin veya tanıdıkların ihtiyaç duyduğu durumlarda mali destekte bulunması gelmektedir. Her iki ülkedeki seçimlere katılım gösterilmesi, siyasi partilere veya derneklere üye olunması, lobicilik gibi faaliyetler göçmenlerin ulusötesi siyasi pratikleri arasında yer almaktadır. Göçmenler aynı dine inanan insanlarla dini aidyetleri sayesinde ulusötesi pratiklerini gerçekleştirebilmektedir. Anavatanındaki aile ve arkadaşlarla gerçekleşen telefon veya görüntülü görüşmeler, yaşanan ülkede diasporanın diğer üyeleriyle toplu görüşmeler, ortak etkinliklerin düzenlenmesi, müzik, sinema tiyatro, edebiyat gibi sanat dallarıyla ilgilenilmesi veya gelişmelerin takip edilmesi, ana dilin öğrenilmesinin teşvik edilmesi gibi pek çok faaliyet

göçmenlerin ulusötesi kültürel pratiklerinin içinde düşünülmektedir. Sınırları aşan aile ve akraba bağlarına dair her türlü hareketlilik ulusötesi pratiklerin arasında sayılabilir.

Geriye göçte ise ulusötesi bağlar ve pratikler ortadan kalkmaktan öte çoğu zaman yeniden oluşturulmakta veya tersine dönmektedir. Bu durum King ve Christou tarafından 'tersine ulusötesilik' (*reverse transnationalism*) kavramıyla açıklanmıştır. Buna göre ilk sosyalleşmesini ev sahibi ülkede yaşayan veya orada doğan ikinci kuşak göçmenlerin anavatana dönmeleri durumunda genellikle o ülkeyle ters ulusötesi bağlar oluşturarak bunları sürdürdükleri görülmüştür (2014: 26).

2.5.Sosyal Ağlar

Göç alan ve göç veren ülkelerde göç hareketliliğine dahil olan ilk kişiler 'öncü göçmen' olarak adlandırılmakta ve diğer bireylerin göç etmesinde önemli rol oynamaktadır. Göç etmek isteyen kişilerin çoğu için bu öncü göçmenlerin deneyimleri önemli bulunmaktadır. Zamanla bu zincirin halkaları çoğalmakta ve bu sayede göç hareketliliğinin sürekliliği sağlanmaktadır. Sosyal ağlar bireylerin göç etme isteğini artırmakta ve önemli bir sosyal ağın oluşmasını mümkün kılmaktadır.

Göçmenler yaşamış oldukları göç tecrübelerini çeşitli ilişki ağları vasıtasıyla yeni göçmenlere aktarma eğilimindedirler. Faist'e göre uluslararası göçlerde göçmenler kendilerinden önce giden göçmenlerin ayak izlerini takip ederek onlara bağımlı olmaktadır (Faist, 2003: 236).

Sosyal ağların varlığı bireyin göç kararını büyük ölçüde etkilemektedir. Bu sosyal ağın bireye ne kadar güven verdiği ve yakın hissettirdiği göç sürecindeki etkisinin boyutunu gösterir. Bu nedenle bireylerin üzerindeki etkisi nedeniyle 'aile' tarafından sağlanan sosyal ağların göç hareketlilikleri üzerinde etkisi belirgin biçimde yüksektir. Topluluk ve akrabalık bağlarının göç kararlarını etkilemesine dair aşağıdaki hipotezler sunulmuştur (Haug, 2008: 2-3):

Yakınlık hipotezine göre bireylerin halihazırda yaşadığı yerde arkadaş ve akrabalarının bulunması göç etme eğilimini azaltmaktadır. Çünkü kurulmuş yakın bağlar, yüksek güven duygusu, yapılan manevi yatırımlar ve bunların hiçbirinin olmadığı bir toplulukta mücadele vererek yaşama fikri göç etmeme eğilimini güçlendirmektedir.

Bilgi hipotezine göre arkadaş ve akrabalarla farklı yerlerde yaşayan bireylerin göç etme eğilimi artmaktadır. Kişinin yaşadığı yerle arkadaş ve akrabalarının yaşadığı yer arasında mesafe arttıkça bilgi dolaşımı azalmaktadır. Bilginin azalması göç kararını etkileyeceğinden az bilgiye ulaşılması göç etme eğilimini de düşürmektedir.

Kolaylaştırıcı hipotezde ise arkadaş ve akrabalar iş ve barınma başta olmak üzere çoğu konuda teşvik edici ve destekleyici olduklarından kişinin kendi buldukları yere göç etmesine yönelik telkinde bulunarak göç üzerinde etkide bulunurlar.

Çatışma hipotezine göre yaşanan yerdeki sosyal ağlar içindeki çatışmalar 'itici' faktör olarak kişinin göç etmesini teşvik edebilir.

Teşvik edici hipotezde ise yaşanan yerdeki koşulların bireyler için itici faktör haline gelerek hayatlarını etkilemesiyle ortaya çıkmaktadır. Ailelerin aile üyelerinden bir veya birkaçını iş nedeniyle göç etmeye teşvik etmesi buna örnek gösterilebilir.

Sosyal ağların göç hareketliliklerindeki rolü yalnızca gidilecek ülkedeki aile, arkadaş ve akraba ilişkileriyle sınırlı değildir. Aynı zamanda olası geri dönme durumunda da söz konusu olmaktadır. Yani anavatana dönen bireyler de sosyal ağlara ihtiyaç duymaktadır.

Göç edenlerin ayrıldıkları ülkeyle var olan bağlarını sürdürmeye veya yeni bağlar oluşturmaya çalıştıkları ifade edilmektedir. Kurmaya çalışılan bu ilişkilere 'sosyal sermaye'³ denilmektedir. Bu ilişkilerin yalnızca aile, arkadaş gibi yakın ve dar bir çevrede olması 'bağlayıcı sosyal sermaye', daha uzak kişiler ve organizasyonlar gibi geniş bir çevrede olması ise 'köprü kuran sosyal sermaye' olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla bireyin sahip olduğu sosyal sermaye göç kararını etkilemektedir.

Geriye göç sürecinde de bireyin göç ettikten sonraki süreç için belli başlı hazırlıklar içine girmesi gerekmektedir. Cassarino'ya göre 'kaynakların seferber edilmesi' (*resource mobilization*) ve 'hazırlık yapılması' (*preparedness*) geriye göçün gereklilikleri arasındadır. Geriye göç için gerekenlerin yapılması ve hazırlanılması yani geriye göçün öncesi ve sonrasına dair planlı olunması gerekmektedir (2004: 271-275). Bu yaşanılacak şehrin seçimi, çocukların eğitimi, iş bulma, şehrin olanakları, akraba ve arkadaşlara mesafesi gibi pek çok dinamiği içermektedir. Tüm bunların sağlanması için göçmenler sosyal sermayelerine başvurarak süreci yönetmektedirlerdir.

3. Önyargı ve Ayrımcılık

Önyargı Latince'deki *prae* (ön) ve *judicium* (yargı) sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır (Allport, 1954). Kavrama yönelik çok sayıda tanımlama yapılmıştır. Önyargı, bireyin bir gruba taşıdığı aidiyet bağından dolayı olumsuz inanç ve toplumsal tutumla yaklaşmak ile olumsuz veya ayrımcılık içeren davranışlar sergilemektir (Brown, 1995). Önyargı kavramı Bilgin (2003) tarafından bir grubun üyelerine yalnızca o gruba ait olmaları nedeniyle gerçeklikten uzak, peşin hükümlü verilen olumsuz bir tutum olarak tanımlanmıştır. Bir grubun üyelerine yalnızca o grubun üyeleri olmaları nedeniyle olumsuz inanç ve tutumlarla yaklaşmaya ve hatta ayrımcı davranışlarda bulunmaya önyargı denmektedir (Hogg ve Vaughan, 2014: 359). Görüldüğü gibi daha basit bir ifadeyle önyargı, birey, olay veya durum fark etmeksizin söz konusu hususta yeterli bilgiye sahip olmadan 'diğerlerine' yönelik taşınan kanıdır.

Önyargı konusunda çalışanların başında gelen Allport geleneksel görüşe göre önyargının duygusal, bilişsel ve konatif olmak üzere üç bileşeni olduğundan söz etmektedir: Tutum nesnesi ve onun sahip olduğuna inanılan nitelikler hakkındaki genelde olumsuz olan güçlü duygular duygusal bileşen, tutum nesnesine dair inançlar bilişsel bileşen ve tutum nesnesine karşı belli bir biçimde davranma niyeti konatif bileşendir (1954: 6).

Allport bazı kuramlar tarafından önyargının nasıl açıklandığına değinmiştir. Bu kuramlar tarihsel, sosyokültürel, durumsal, psikodinamik, fenomenolojik, ve uyarıcı temel alan yaklaşımlardır (Allport, 1954: 208- 217): Tarihsel yaklaşıma göre tarihteki çatışma ve olaylar önyargıların nedenlerini oluşturur. Fakat bu kuramcıların Marksist yaklaşımdan hareketle önyargıların nedenlerini yalnızca ekonomiye dayandırması kavramı açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Hızlı gelişen kentleşmenin belirsizlik ve güvensizliği de beraberinde getirmesi istenmeyen veya sevilmeyen dinamiklerin belli başlı gruplarla anılmasına ve dolayısıyla onlara yönelik olumsuz duygu ve tutumların ortaya çıkmasına neden olduğunun düşünüldüğü kuram ise sosyo kültürel yaklaşımdır. Durumsal yaklaşıma göre önyargıların çevrede görülen ve yaşanan durumlardan etkilenecek, gruplar arası ilişkilerin türü ve yoğunluğunun da tesiriyle oluştuğuna inanılmaktadır. Önyargıların insanın doğasından kaynaklandığını, dış faktörlere odaklanmanın yanıltıcı olacağını iddia eden dördüncü yaklaşım ise psikodinamik yaklaşımdır. Bireylerin dünyayı algılama biçimleri, inanışları, kültürel ve tarihsel özellikler fenomenolojik yaklaşımda önyargıların oluşturan unsurlardır. Uyarıcı temel alan yaklaşıma göre diğerlerine yönelen olumsuz tutumların ortaya

³ Sosyal sermaye kavramının kuramsal sosyolojik analizi Bourdieu, Coleman, Putnam ve Fukuyama tarafından yapılmıştır. Bourdieu kültürel farklılıklar ve toplumsal tabakalaşma bağlamında sermayeye değinerek dördü (ekonomik, kültürel, sosyal, simgesel) bir sınıflandırmaya gitmiştir. Coleman sosyal sermayeyi birey için bir sermaye değeri olarak görmektedir. İletişim ağları ve normlar üzerinden kavramı ele alan Putnam'ın yanında Fukuyama da güven kavramını sosyal sermayenin temel unsuru olarak ifade etmiştir (Field, 2008: 18-56).

çıkmasında uyarının doğasının payı olmakta ve bu gruplar arası algılanan farklılıkları büyüterek önyargıların doğuşuna neden olmaktadır.

Bireyin dış gruba yönelik olumsuz düşüncelerinin duygusal bileşenini önyargılar, davranışsal bileşenini ise ayrımcılık oluşturmaktadır. Dolayısıyla ayrımcılık önyargının duygusal bileşeninin davranışsal boyutunun öne çıkmasıdır. Bu nedenle ayrımcılık, kişilerin bireysel özelliklerinden ziyade buldukları gruba dair sahip olunan önyargı yani olumsuz tutum neticesinde olumsuz davranışlarda bulunulmasıdır. Çoğu zaman önyargılı olunan gruba sosyal mesafe konulmaktadır.

Feagin ve Eckberg dört tür ayrımcılıktan söz etmektedir (1980, 10-12): Bunlardan ilki baskın gruptan bir bireyin, büyük ölçekli bir kurumsal ya da örgütsel ortamda yer almadığı durumlarda, alt grup üyelerine karşı kasıtlı olarak zararlı eylemlerde bulunmasına tekabül eden 'izole ayrımcılık'tır. 'Küçük grup ayrımcılığında' ise küçük bir baskın gruba ait bireylerin birlikte hareket ederek bir alt grubun üyelerine karşı kasıtlı olarak gerçekleştirdiği olumsuz eylemlerdir. Çoğu linç eylemi bu tür ayrımcılığa örnektir. Üst grubun üyeleri üzerinde farklı ve olumsuz bir etkiye sahip olan, kurumsal olarak veya toplum tarafından öngörülen ve yönlendirilen eylemleri kapsayan bu türe ise 'kurumsallaşmış ayrımcılık' adı verilmektedir. 'Dolaylı kurumsallaşmış ayrımcılık' ise önyargı veya zarar verme niyetiyle motive edilmeyen, bir alt grubun üyeleri üzerinde olumsuz ve farklı bir etkileri olan, kurumsal veya toplumsal olarak yönlendirilen uygulamalardır.

Bireyler tarafından ten rengi, fiziksel özellikler, etnik köken, kültürel aidiyet gibi değişkenler nedeniyle diğer kişiler tarafından kendisine olumsuz davranıldığına inanılması ise algılanan ayrımcılık olarak tanımlanmaktadır (Montes, 2010: 8). Bu algılanan ayrımcılıkla bireyler gündelik hayatlarında baş etme için bazı 'taktik' ve 'stratejilere' başvurabilmektedir. Bu taktik ve stratejiler toplumda zayıf olanın güçlü olana yönelik geliştirdiği tutum ve davranışlardır (De Certau, 2008: 114). Bu taktik ve stratejiler baskın grubun 'diğerlerine' karşı yönelttiği soru, ima, tutum gibi bilimum olumsuzluğa karşı üretilen bazen mizah bazen beklenen 'örnek insan' olabilmektedir. Almanya'daki yüksek nitelikli Türk göçmenlerin gündelik hayat deneyimleri ve baş etme süreçlerinde bu taktik ve stratejilere nasıl başvurduğunu gösteren araştırmalar yapılmıştır (Ağca Varoğlu, 2020). Almanya'da yaşayan nitelikli Türkler tarafından algılanan ayrımcılığa karşı mücadelede 'sınır çizme' ve 'yeniden konumlanma' davranışlarına başvurma süreçlerine ilişkin çalışmalar da mevcuttur (Yanaşmayan, 2016). Yine Almanya ve Amerika'dan Türkiye'ye dönerlerin algılanan ayrımcılık deneyimleri ile Barı Avrupa'dan döner ve içlerinde nitelikli göçmenlerin de olduğu araştırmada önyargı ve ayrımcılığın nasıl dönüş motivasyonlarını etkilediğine dair çalışmalar gerçekleştirilmiştir (Yılmaz Şener, 2019 ve Kunuroğlu, 2018).

4.Almanya ile Türkiye Arasında Göç ve Geriye Göç

Avrupa ülkeleri sanayileşmenin ortaya çıkarttığı iş gücü ihtiyacını çevrelerindeki az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler aracılığıyla sağlamıştır. Bu ülkelerden biri de Türkiye olmuştur. Yani Türkiye'den Avrupa'ya yönelen göç süreci emek göçünün bir parçası olarak başlamıştır.

II. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Almanya ülkenin yeniden kalkınmasını sağlamak amacıyla belli başlı sanayi kollarında çalışmak üzere iş gücüne ihtiyaç duymuştur. Bu doğrultuda Türkiye'nin de içinde bulunduğu bazı ülkelerle iş gücü anlaşması imzalayarak bu ihtiyacını gidermeye yönelik adım atmıştır. İki ülke arasında 1961 yılında imzalanan anlaşmaya kadar bireysel girişimleriyle Almanya'ya gidenler olmuştur. Özellikle staj yapmak amacıyla mesleki gelişimlerini artırmak amacıyla sanat okullarından gidenlerle birlikte sanayi kollarında deneyimli ustaların isimlerinin belirtilerek masraflarının işverenler tarafından karşılandığı süreç işçi göçünün ilk nüvelerini oluşturmaktadır (Abadan-Unat,2017 :83-84).

Türkiye'deki işsizlik nedeniyle iş arayışının artması ile Almanya'nın işçi ihtiyacının doğması 1961 yılındaki iş gücü anlaşmasının imzalandığı döneme denk düşmektedir. Bu anlaşma ile iki ülke arasındaki göç hareketliliği kısa zamanda büyük rakamlara⁴ ulaşmıştır.

Anlaşmaların 'dönüşümlülük' ilkesi gereğince her iki devlet de göçün belli bir zamanla sınırlı olacağını düşünmüştür. Alman devleti belli bir süre için işçi ihtiyacının karşılanmasını sağlamak Türkiye de belli deneyimin elde edilmesinin ardından ülkeye dönülüp kalkınmaya katkı sunulmasını beklemiştir (Abadan-Unat, 2017: 86). Fakat iki ülkenin 'geçicilik' temennisi karşılığını bulmamıştır. Almanya'ya Türk işçilerin işçi pozisyonunda gelişi 1973 yılındaki Petrol Krizi nedeniyle durdurulan işçi alımlarına kadar devam etmiştir. Durdurma kararına rağmen hem aile birleşimiyle hem de yasal olmayan yollarla gelip izinsiz çalışmaya başlayanlarla Türkiye'den Almanya'ya göç sürdürülmüştür. Türkiye'deki 1980 askeri darbesi Almanya'ya sığınma başvurusunda bulunarak göçün sürmesine neden olmuştur. Almanya'daki Türk işçi sayısının sürekli artması Alman devletinin gündemine geriye göçü teşvik edici uygulamaları getirmiştir. 1983 yılında Almanya'da yürürlüğe giren Geriye Göçü Teşvik Yasası ile 1 Ekim 1983- 30 Haziran 1984 tarihleri arasında Türkiye'ye dönmeyi kabul eden Türk göçmen işçilere 10500 Mark, çocuk başına da 1500 Mark ödenmesi taahhüt edilmiştir. Buna rağmen 1984 yılında yaklaşık 250.000 kişi dönmüş ve bu, Almanya'daki Türk işçi nüfusunda 'beklenen' düşüşü sağlamamıştır. Doksanlı yıllar Almanya'da da diğer Avrupa ülkelerinde de Türklerin buldukları ülke toplumlarının bir parçası olduğunun kabul edilmeye başlandığı, vatandaşlık, uyum gibi konulardaki tartışmaların arttığı bir döneme tekabül etmektedir. Bu tartışmalar 2000'li yılların ortalarından itibaren Türkiye'nin politikalarında yaşanan değişimle birlikte 'Almanya'daki Türkler' yerine 'Türk diasporası'⁵ olarak anılmaya başlanmış, diasporaya yönelik politikaların kurumsallaşmasına yönelik kamu kurumları⁶ kurulmuştur.

Görüldüğü gibi ekonomik nedenlerle -bir traktör parası biriktirip dönmek- başlayan bu göç hareketliliği zamanla ailelerin ve akrabaların getirilmesi ve birikim yapılması planlanan meblağın toplanmasının planlanandan daha fazla zaman alması gibi nedenlerle süreklilik göstererek kalıcı hale gelmiştir. Bu kalıcılığa rağmen bireysel ve kitlesel geri dönüşler söz konusudur. İçduygu ve diğerlerine göre Almanya'dan Türkiye'ye geriye göçler üç büyük kitlesel dönemde gerçekleşmiştir (2014): İlki 1966-1967'de yaşanan ekonomik kriz dönemi, ikincisi Petrol Krizi sonrasında ekonomik durgunluk süreci ve son olarak da 1983- 1984'te Almanya'da çıkarılan Geri Dönüş Teşvik Yasası ile yaşanan göçlerdir. İçduygu'nun Almanya'dan Türkiye'ye geriye göçü sınıflandırdığı bu üçlü hareketliliğe dördüncü olarak 2000'li yıllarda Türkiye'deki olumlu ekonomik ve politik gelişmelerden etkilenerek gelen nitelikli Türklerin dönüşünü eklemek gerekmektedir. Bu son hareketlilikle beraber Almanya'dan Türkiye'ye alışlagelmiş geriye göçün karakteri değişmiştir.

Almanya'dan Türkiye'ye geriye göçün ilk temsilcileri emekli olan birinci nesil göçmen işçilerdir. Kalan yaşamlarını ülkelerinde geçirmek üzere gelen bu emeklilerin bir kısmı Almanya'daki çocukları ve/veya torunları nedeniyle altı ay Almanya'da altı ay Türkiye'de olmak üzere iki ülke arasında yaşamlarını sürdürmektedir.

2005'lerde başlayıp yaklaşık on yıl kadar süren ikinci ve üçüncü neslin Türkiye'ye dönüşü ise bu ilk nesilden farklıdır. Öyle ki bu eğitilmiş ve iyi işlerde çalışan Türklerin anavatanına dönüşü hem Türk hem de Alman basınında dikkat çekmiştir. Türk Alman Eğitim ve Bilimsel Araştırmalar Vakfı'nın araştırmasında

⁴ 1968-1969 yıllarında Almanya'da bulunan Türk işçilerin sayısı 171.016'ya ulaşmıştır (Abadan-Unat, 2017: 90).

⁵ Diaspora kavramının tarihsel arka planı ve güncel tartışmaları ile Türkiye'nin diaspora politikalarına dair daha detaylı bilgi için bkz: Hopyar ve diğerleri, 2022: 49-54.

⁶ Bunlar yurtdışında yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları, soydaş ve akraba toplulukları ile Türkiye'deki yükseköğretimde eğitimlerine devam eden uluslararası öğrencilere yönelik faaliyetlerde bulunan 'Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı', yurtdışında Türk dilini, kültürünü, sanatını öğrenmek isteyenlere eğitimlerle destek olma üzerine hizmet veren 'Yunus Emre Enstitüleri', tüm eğitim kademelerinde diasporaya yönelik eğitim faaliyetlerini koordine eden 'Maarif Vakfı', atalara ait topraklardaki ortak kültürel mirasın korunmasına yönelik faaliyetlerde bulunan 'Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı' gibi kurumlardır.

özellikle 20-35 yaş aralığında, iyi eğitilmiş, başarılı, sosyal ve kültürel sermayesi yüksek Türklerin Türkiye'ye döndükleri⁷ görülmüştür (Avrupa Birliği Başkanlığı, 2019).

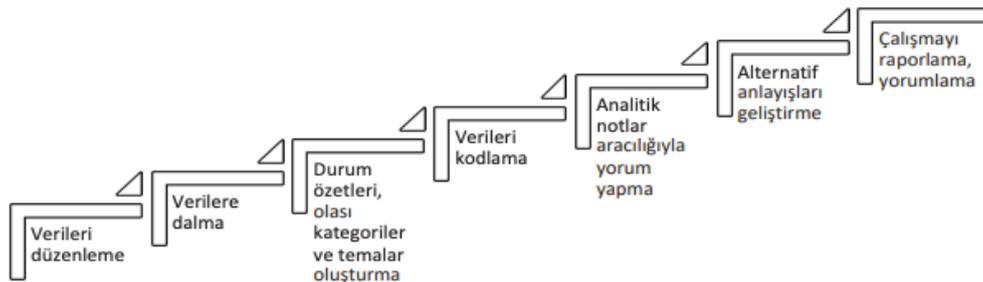
Bu nitelikli Türklerin dönüş motivasyonları ve döndükten sonra Türkiye'deki yaşamları çok katmanlı ve karmaşık bir sürece denk düşmektedir. Fakat geriye göç etmelerinin nedenlerinin başında Alman toplumunda deneyimledikleri önyargı ve ayrımcılık içeren tutum ve davranışlar olmaktadır (Kunuroğlu ve diğerleri, 2018; Yılmaz-Şener, 2019; Kılınç ve King, 2018). Şüphesiz ayrımcılığın geriye göç etmelerine neden olacak şiddette deneyimlenmesinin altında toplumsal ve kurumsal yaşamdaki iyi konumlarından duyulan rahatsızlık, eğitimleri nedeniyle bu ve benzeri hususlarda farkındalıklarının yüksek olması ve Almanlarla daha çok karşılaşmaları yatmaktadır.

5. Yöntem

Yorumsuz yaklaşımın benimsendiği bu çalışmanın araştırma deseni fenomenolojidir. Bu yaklaşımda pozitivist paradigmanın teklik kabulünü reddederek sosyal dünyayı anlama gayretinin ancak bireylerin yüklediği anlamın referans alınmasıyla mümkün olacağı düşünülmektedir. Bir başka deyişle yorumsuz yaklaşıma göre yaşanan dünya insan deneyimleri ve tutumlarının anlama ve yorumlanmasıyla kavranabilir (Kümbetoğlu, 2019: 28). Bu doğrultuda fenomenolojik araştırmalarda da bireylerin deneyimlerini 'nasıl' anlamlandırdıkları anlaşılmalı çalışılmaktadır. Creswell'e göre fenomenolojide bir fenomenle ilgili bireysel deneyimlere odaklanılmaktadır (2020: 79). Buradan hareketle çalışmada Almanya'dan Türkiye'ye dönen nitelikli Türklerin algıladıkları önyargı ve ayrımcılığı kendi deneyimlerinden yola çıkarak anlamlandırma süreçleri anlaşılmalı çalışılmıştır.

Nitel veri toplama tekniklerinden 'yarı yapılandırılmış görüşme' ile 'amaçlı (rastlantısal olmayan) örneklem' yöntemlerinden 'kartopu örnekleme' yoluyla 22'si kadın 25'i erkek olmak üzere 47 kişiyle görüşmeler gerçekleştirilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 118-122). 2021 yılında Temmuz-Kasım aylarını kapsayan dört aylık süreçte 14 ilde⁸ veri toplama süreci tamamlanmıştır. Katılımcıların yaşları en küçüğü 29 en büyüğü 67 olmak üzere genel yaş ortalaması 43,74'tür. Vatandaşlık durumlarına göre katılımcıların 16'sı Alman vatandaşı, 16'sı Türk vatandaşı, 15'i çifte vatandaştır. Çalışmanın konusu bağlamında katılımcıların tamamı 'nitelikli' kabul edilen en az lisans derecesine sahip kişilerdir. Buna göre katılımcıların 29'u lisans, 9'u yüksek lisans, 9'u doktora mezundur. Türkiye'de çalıştıkları sektörler ağırlık olarak otomotiv, sağlık, gayrimenkul ve yatırım, eğitim ve yazılımdır.

Şekil: Nitel Veri Analiz Prosedürleri

Kaynak: Toker, A. (2022: 323)

⁷ Vakfın 2016 yılındaki araştırmasına göre 2006-2012 yılları arasında 253 bin Türk Türkiye'ye geri dönmüş, fakat Türkiye'deki beklentilerinin karşılanmaması üzerine 2016 yılının sonuna kadar bunların 130 bini Almanya'ya gitmiştir (Sputnik, 2017).

⁸ Veri toplama sürecinin tamamlandığı 14 il şu şekildedir: İstanbul, Ankara, İzmir, Bursa, Konya, Antalya, Eskişehir, Sakarya, Aksaray, Kastamonu, Siirt, Artvin, Aydın, Sivas.

Bu çalışmada lisans/yüksek lisans/doktora eğitimlerinden biri veya birkaçını Almanya’da tamamlamış, en az beş sene yaşamış veya profesyonel iş yaşamına dahil olmuş ve en az iki sene önce Türkiye’ye dönmüş Türklerle görüşülerek dönüş motivasyonları anlaşılmasına çalışılmaktadır. Burada belirtilen niteliklerden hareketle amaçlı örnekleme uygun biçimde yaş, cinsiyet, meslek, yaşanan şehir, Türkiye’ye dönüş tarihi, Türkiye’de bulunma süresi, ideojik farklılıklar, etnisite, din, ilk sosyalleşmesini⁹ Almanya’da geçirme ve Almanya’ya sonradan gitme gibi değişenlerin dahil edildiği bir örnekleme alan araştırması gerçekleştirilmiştir. Bu değişkenlerin tamamının dönüş motivasyonları üzerinde önemli ölçüde etkisi olduğuna inanıldığından örneklemin zenginliğinin sağlanmasına ihtimam gösterilmiştir. Katılımcılara ulaşma noktasında araştırmacının sosyal ve mesleki çevresi ile sosyal medya sitelerindeki paylaşımları temel iki araç olmuştur. Bunun yanında görüşülen katılımcıların araştırmacının başka katılımcılarla bağlantı kurması noktasında destek olması da örneklemin oluşmasında önemli bir katkı sunmuştur.

Araştırmanın ana sorusu Almanya’daki nitelikli Türklerin geriye göç etme kararlarını etkileyen faktörlerin neler olduğunun anlaşılmasına yöneliktir. Geriye göç etmeye yönelik karar alma süreçlerinin nasıl gerçekleştiğini, dönüş motivasyonlarının neler olduğunu, kararlarını etkileyen faktörlere yönelik gündelik yaşam deneyimlerinin neler olduğunu anlama gayreti ise araştırmanın temel alt sorularını oluşturmaktadır.

Nitel verilerin analizi sürecinde MAXQDA 2018 kullanılmıştır. Katılımcıların izniyle görüşmelerin tamamı ses kaydına alınmış ve araştırmacı tarafından yazıya aktarılmıştır. Bu metinler programa yüklenerek verilerin işleme sürecine başlanmıştır. Görüşmeler esnasında araştırmacının zihninde oluşturmaya başladığı tema ve kategoriler çerçevesinde kodlamalara başlanmıştır. Kodlama sürecinde hem yeni kodlar oluşturulmuş hem de kategoriler gözden geçirilerek değişiklikler yapılmıştır. Araştırmaya başlamadan önce bağlı bulunulan üniversitenin Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu’ndan gerekli izinler alınmıştır.

6. Bulgular

Katılımcıların Türkiye’ye dönüş kararlarını etkileyen başat faktör gündelik hayatın hemen her alanında hissedilen önyargı ve ayrımcılık deneyimleridir.¹⁰ İlk olarak önyargıyla karşılaşılan tutum ve davranışlardan örnekler verilmekte ardından da sırasıyla sosyal yaşamda, iş hayatında ve eğitimdeki ayrımcılık deneyimlerine değinilmektedir.

6.1. Önyargı: Türk ve Müslüman Olmak

Katılımcıların Almanya’da sıklıkla karşılaştığı önyargı içeren tutum ve davranışları doğuran belli başlı kalıpyargılar bulunmaktadır. Bu kalıpyargılar daha çok etnik ve dini kökene ilişkin şekillenmektedir. Türk kökenli ve Müslüman olmalarından ötürü sürekli karşılaştıkları, onlar için artık ‘klasikleşmiş’ fakat aynı zamanda da bıkkınlık hissettiren belli başlı sorular katılımcılar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Bunlar “sizde töre var mı?, kadınlar öldürülüyor mu?, develere mi biniyorsunuz?, başını baban mı kapattırdı?, ailen seni ne zaman evlendirecek?” gibi ötekileştirici ve yargılayıcı imalar içeren sorulara muhatap olma durumu katılımcıların tamamının gündelik hayatlarının bir parçası haline geldiği görülmüştür.

“...Almanya’da, bir tane konser var işte, Fazıl Say değil de başka biri geliyordu bir, piyano çalan başka bir sanatçı. Ondan bahsettim böyle tepkileri genelde şöyle oluyordu, ırkçı biriyse o. Aaa diyor Türkiye’de hani işte klasik müzik mi var, biliyor musunuz siz? Hani böyle seni, birisi de şey

⁹ Psikoloji biliminin öncüleri Sigmund Freud, Erik Erickson gibi isimler tarafından insan gelişiminin ilk altı yılının kişilik ve ruhsal gelişim için belirleyici öneme sahip olduğu, bu yıllarda yaşananların bireyin kalan ömrünü şekillendiren unsurların başında geldiği belirtilmiştir. Çalışmada da bu minvalden hareketle Almanya’da doğmuş veya altı yaşından önce Almanya’ya gitmiş olanları “ilk sosyalleşmesini Almanya’da yaşayanlar” kategorisine dahil ederken, altı yaş ve sonrasında Almanya’ya gidenler “sonradan gidenler” kategorisine dahil edilmiştir.

¹⁰ Bu alan araştırması neticesinde önyargı ve ayrımcılığın da içinde olduğu birbirinden farklı dönüş motivasyonları ile karşılaşılmıştır. Dönüş motivasyonları içinde başat rolü oynayan faktör önyargı ve ayrımcılık olmuştur. Makale yazımındaki konu ve teknik sınırlılıklar nedeniyle bu çalışmada dönüş motivasyonu olarak katılımcılar tarafından en fazla dile getirilen önyargı ve ayrımcılık hususları ele alınmıştır. Bu bağlamda dönüş motivasyonları teması altında uyum/adaptasyon kategorisi içinde önyargı ve ayrımcılık kodları oluşturulmuş, ayrımcılık ise kendi içinde eğitim, iş hayatı ve sosyal yaşam olmak üzere üç alt koda ele alınmıştır.

dediydi Türkiye'ye izne gelmiş tatile, böyle şaşırarak biliyor musun orada doktorlar falan da var yani. Sahiden yani, bizi böyle eğitimsiz, doktor yok, hani klasik müzikten veya operadan hiç haberimiz yok. Seni illa o köşeye koymak istiyorlar, bir çekmece yapmışlar kendi kafalarında o çekmede böyle 200 yıl önce yaşayan, ilkel insanlar var diyeyim. Hani seni oraya koymuşlar..." (Katılımcı 39, Kadın)

Bir gruba atfedilen inançlar ve o grubun üyelerinin sahip olduğuna inanılan nitelikler sözü geçen gruba yönelik kalıpyargıları içermektedir. Kağıtçıbaşı'na göre ise kalıpyargılar çok tanınmayan ve bilinmeyen bir gruba dair başkalarından edinilen bilgiler bağlamında geliştirilen inançlardır (2014: 147). Aşağıdaki ifadelerde de görüldüğü gibi "siz Müslümanlar hepiniz işte" derken etnisiteleri ve o doğrultudaki tüm kültürel normları, mizacı, karakteri, kimliği, vb yok sayan bir anlayışla yalnızca 'Müslüman olmaya' yönelik kalıpyargıların şekillendiği davranışlarla karşılaşmıştır.

"...Ben lise sonda, yani sınıf arkadaşlarımız da bunu çok yapar. Kapı kilitli mesela, hiç unutmam, sınıfın kapısı kilitli, bana şöyle yaptı "bombanla patlatsana" dedi. Yani teröristsin demek istiyor yani. Siz Müslümanlar hepiniz işte, Türk olmanın bir anlamı yok orada aynı o dini paylaşmakla ilgili.... İşte seni bu yaz evlendirecekler mi? Yoksa senin adın da mı Ayşe? Minik minik, ondan sonra işte senin kaç çocuğun var? Çocuk olduğumuzu biliyorlar ama işte kaç çocuğun var senin? Ondan sonra, annen baban Almanca bilmiyorlardır, onları veli görüşmesine çağırmayalım direkt böyle yola çıkmak." (Katılımcı 27, Kadın)

Kalıpyargılara dayanarak kişilerin sahip olduğuna inanılan ortak özellikleri açısından gruplandırmaya sosyal sınıflandırma denilmektedir. Bu durumda bireylerin ait olduğu sosyal sınıfın özelliklerine uygun davranması, sınıfıyla uyumlu bir yaşam tarzı benimsemesi beklenmektedir. Bunun aksi söz konusu olduğunda yani bireyin içinde bulunduğu inanılan sosyal sınıfla uyumlu olmayan tutum ve davranışlarının gözlenmesi durumunda bu yeni bilgi reddedilebilmekte, göz ardı edilebilmekte veya bireyin o sosyal sınıfın istisnası olduğuna ikna olunabilmektedir (Demirtaş Madran, 2018: 31). Bu doğrultuda Katılımcı 1'in ifadelerinde de görüldüğü gibi 'Almanya'daki Türkler' sosyal sınıfına atfedilen üniversite eğitimi alınması, başörtülü olunmaması, alkol kullanılmaması gibi özelliklere uyumlu olmayan davranışlara sahip kişilerle karşılaşıldığında o kişi sosyal sınıfının istisnası olarak kabul görmekte ve göz ardı edilmektedir.

"Hani aslında hem uzun yıllardır bizlerle, Türklerle veya hani Türkler dışında Müslümanlarla birlikte yaşıyorlar ama dinen konuları sık sık çok merak ediyorlar. ... İşte mesela neden başörtü takmıyorsun gibi böyle. Bu tarz böyle klişe artık yani cevap vermekten bıktığımız sorular. Tamamen aslında merak ettikleri için sormadıklarını çok iyi biliyoruz. Onlarla da beraber doğup büyüdüğümüz için artık. Bu tarz sorularla işte, alkol kullanıyor musunuz, işte aileniz buna kızıyor mu, şöyle yapıyor mu? İşte Türkler hakkında klişeleşmiş sorularla karşılaşıyorsun." (Katılımcı 1, Kadın)

Bir sosyal sınıfa dair yapılan genellemelerle sınıf içi benzerlikler sınıf dışındakilerle farklılıklar yeniden üretilerek sosyal sınıflar arasındaki mesafe keskinleşmektedir (Demirtaş Madran, 2018: 31). Aşağıda Katılımcı 2'nin ifadelerinde belirttiği gibi 'Türkler nasıldır?' sorusuna 'üçkâğıtçı, eğitimsiz, devlet yardımlarıyla geçimini sağlayan' gibi özellikler atfedilmektedir.

"Yani yabancı olman, Türk olman, böyle bir kimlik negatif genelleme. Onun öncesi de belli işte, hırsızlık yapan, işte dolandırıcılık yapan, üç kağıtçı olan, okumayan, devletin sırtından geçinen, yardım alan, maddi yardımlar alan, bu parametreleri çok etkiliyor Almanya'da. Bu bazı insanları çok etkiliyor. Örneğin siz bir, ben çok rast geliyordum işte alışveriş yaptığınızda insanlar size böyle

bir ters ters laf söyleyebiliyor, otoparka park ettiğinizde böyle bir, bi cümle sarf etmek istiyor....”
(Katılımcı 2, Erkek)

Bu ‘Türk olmak’ meselesinin çerçevesini çizen algının temelinde çoğunun eğitim seviyeleri düşük ve niteliksiz işlerde çalışmak üzere Türkiye’nin kırsal bölgelerinden Almanya’ya giden göçmen işçilerin kendi kültürel normları ve günün koşulları çerçevesinde kurdukları yaşamları, ‘Türk gibi’ yaşamaları yatmaktadır. Dördüncü kuşağına ulaşmış heterojen bir Türk diasporası varlığına rağmen Almanlar tarafından ‘Türk olmaya’ atfedilen çoğu nitelik hala o günlerin Türkiye’sine aittir.

“Okulda da yine ezberim çok güçlüydü ve böyle edebiyatta Almanca dersi çok başarılıyım. Hocam hep derste şunu diyordu, ya nasıl olur da bir Almancı olan ... (Katılımcının ismi) hepinizden iyi not alıyor falan diyordu ve ben bunu yıllar sonra düşünüyorum, ya bu iltifat mıydı, hakaret miydi hala anlamış değilim. Yani neden yabancı olup da olunmuyor mu mesela. O herhalde iltifat ediyordu ama diğer öğrencilere beni örnek göstermesi yani aslında biraz da hakaret gibiydi. Hep böyle şeyler yaşıyorduk tabii.” (Katılımcı 19, Kadın)

Türklerin Almanya’daki varlığının göçmen işçilere dayanması aynı zamanda iş hayatında yer alabileceğiniz sektör veya pozisyonların da dışına çıkılamayacağı anlamına gelmektedir. Yani iyi iş yerlerinde ve iyi pozisyonlarda çalışılamayacağına dair de kalıpyargılar bulunmaktadır.

“Stajyer hâkime olarak çalıştığımda, hâkime hanım özel kartını, tabi özel kartı oluyor tabi ordakilerin çalışanların, kadın da kartını verdi, git şuradan fotokopi yap gel dedi. O esnada bir sekreter, dandik birisi aslında tabiri caizse, kıyırık birisi, kadın geldi, “sizin burada ne işiniz var, burası şey umumi fotokopi değil ki falan” dedi. Ben de baktım, dedim “Allah Allah umumi fotokopi çektiğimi de nerden çıkardınız” falan dedim böyle. “Ne demek yani ben de bir stajyer hakimeyim” dedim, ağzı açık kaldı. Çünkü yani oralarda çime ayak basmış birileri yok, öyle bir alan ki tamamen Almanların egemen olduğu bir alan. Yabancıların bir de hani başörtülülerin hayatta oraya girmesi söz konusu bile değil. İlk seneniz orada ve kadın seni oraya bir türlü de oraya, bağdaştırıyor. “Bu kadının burada ne işi olabilir” düşüncesiyle ilerliyor. Bu ciddi bir ayrımcılıktır, ciddi bir diskriminasyondur aslında. Ama bu mevcuttur. Yani sorabilir bir de ne işiniz var, affedersiniz diyebilir ve burada ben hakimeyim, stajyerim diyebilirdim. Ama bu kadın bu yolu tercih etmedi bilinçli bir şekilde ve böyle bir aşağılamayla yaklaştı.” (Katılımcı 19, Kadın)

İyi bir pozisyonda Türk olarak çalışabilmenin sınırlılıklarını zorlayan söz konusu kişinin aynı zamanda Müslüman olmasıdır. Çok katmanlı bir baskı modeli sunan ‘kesişimselliğin’¹¹ (*intersectionality*) işaret ettiği gibi kişinin sosyal kimliklerinin keşiştiği her bir noktada karşılaşacağı hak ihlali artmaktadır. Katılımcı 19 örneğinde olduğu gibi kişinin ‘Müslüman ve göçmen kökenli bir kadın’ olmasından dolayı bu üç sosyal kimliği nedeniyle eşitsizliklere maruz kalabilmekte veya önyargılı tutumlarla karşılaşabilmektedir.

2019 yılında yayınlanan “Ama sen hiç Türk’e benzemiyorsun! (*You don’t look like Turkish!*)” isimli yazısında Türkmen (2019), bu ifadeyle karşılaşan kişilerin övgü mü yergi mi olduğundan emin olamadığı Türklüğe atfedilen kalıpyargılara işaret etmektedir. Türkmen’e göre bu ifade sadece etnik köken veya ulusal kimlikle ilgili olmamakta aynı zamanda sosyo ekonomik statü, din ve kırsal geçmişle de ilgilidir.

“Ve bu arkadaş çevremde de sürekli işte sen nesin, sen nerelisin, ... diye benim en samimi arkadaşım ile eğlenceye gidiyorsak ya da işte ev ziyaretleri işte arkadaş çevresi “Gerçekten mi, Türk mü?”. Hiç Türk gibi değilsin. Abi Türk ne? Türk gibi olmak ne? Ve dediğim gibi sürekli de Nazi cevabı vermek istemiyorsun ki yani orada ben maksatım milleti kırmak ya da şey yapmak değil ama devamlı böyle bir karşılık oluyordu. Bir de atıyorum gittiğim mekanda klasik Türk gezmezse

¹¹ İkinci dalga feminist hareket içindeki kadınların da homojen bir grup olmamasının fark edilmesi ve 20. Yüzyılın sonlarındaki postmodern ve çokkültürcü politikaların farklılık vurgusu etkisiyle ırk, sınıf, etnisite, cinsel farklılıklar daha çok vurgulanmıştır (Donovan, 2014: 349). Kesişimsellik temelde cinsiyet, etnisite, sınıf, yaş, din, deri rengi, engellilik hali gibi kategorilerin birbirinden ayrı değil, bunların bir arada oluşunun bireyin yaşamındaki deneyimine odaklanmaktadır.

yani ona da şaşırıyorlar. Senin burada ne işin var? Kayak biliyordum, ski yapmayı biliyordum, "Sen bunu biliyor musun? Sen niye biliyorsun bunu?". Yani Türk'sün sen. E Türk gençleri bununla ilgilenmiyordu benim yaştlarım. Şimdiki gençler her şeyi yapıyor. Ama benim yaştlarım ya babaları istemediği için yasakladığı için ya da kendileri 18-19 yaşında evlenip, Türkiye'den damat getirip, evde çocuk büyütme, işe gitme, damat işe gitmeyince kadın hem...yani duyuyorsunuz bunları biliyorsunuz. E bu benim çevremde yoktu. Ama onların da çevresinde böyle Türk azdı. O yüzden yakıştıramıyorlar. Biraz da sevmiyorlar ama. Türk'ün yükselmesini de sevmiyorlar. Çok da istenilmiş bir şey değildi." (Katılımcı 15, Kadın)

Üniversite eğitimi alma, iyi bir mesleğe sahip olma, iyi seviyede Almanca bilgisi, seküler bir dış görünüşe veya yaşam tarzına sahip olma, kültürel aktivitelere katılım gösterme gibi birbirinden farklı ve çeşitli özelliklerin zihin dünyalarında oluşturulan 'Türk tipolojisine' uygun olmaması 'Ama hiç Türk'e benzemiyorsun' ifadesiyle bir 'ötekileştirme' aracı görmektedir.

Tüm bu kalıpyargı ve onlardan doğan önyargı içeren tutum ve davranışlarla mücadele etmek katılımcıların aksini 'kanıtlama/ispat etme' gibi bir rol üstlenmelerine neden olmaktadır. Alman toplumuna 'yakışır' bir birey olma 'sorumluluğu' gündelik hayatın bir parçası haline gelirken zamanla katılımcılar için yorucu hale gelmiştir. Bu da göçün 'itici' faktörleri içinde dönüş motivasyonlarından birini oluşturmaktadır.

6.2. Ayrımcılık

6.2.1. Sosyal Yaşamda Ayrımcılık

Almanya'da göçmen kökenli bireylerin ayrımcılık ve yabancı düşmanlığı deneyimleri uzun yıllardır pek çok alanda sürmektedir. Bunlardan biri de emlak piyasasındaki önyargı ve ayrımcılıktır. Der Spiegel ve Bayera Radyosu Almanya'daki on şehirde Alman ve Türklerin de içinde bulunduğu farklı etnik gruplara ait isimlerle daire kiralamak üzere başvurular gerçekleştirmiştir. Ev sahiplerinin neredeyse tamamı yalnızca Alman isimli bireylerin başvurularına dönüş yaparken diğer kişilerin başvurularını görüşmeden reddetmiştir (Dalaman, 2017). Katılımcı 7'nin Almanya'da doğup büyüüp, eğitim alıp, çalışmasına rağmen etnik kökeninin sorgulanması deneyimi bu duruma örnek teşkil etmektedir.

"Ev bulma kurumuna gittik şu ev arıyoruz dedi işte ilanlarda şuralarda evler var ondan sonra şey cevabı geldi bize, nerelisiniz hani uyruk olarak nesiniz. Dedim Alman'ım dediler tamam aslen nerdesiniz etnik kökeniniz nereden geliyor. Daha doğrusu aslen nerelisin etnik kökeni direk giremedi çünkü o biraz daha suç şeyine giriyordu. Etnik köken olarak nereden geliyorsunuz nasıl yani dedim hani biraz böyle cahile vurdum tam olarak kastettiğiniz ne dedim ben. Dedi işte anneniz babanız nereden geliyor nereli dedim onlar da Alman. Ya dedi işte dedeniz o da Alman dedim. Ondan sonra hani hep Alman mıydı şey isminiz Alman değil dedi. Benim siz benim etnik kökenimi mi merak ediyorsunuz evet dedi, Türk dedim etnik kökenim Türk ama ben dedim Alman'ım çünkü yasalar bana bu vatandaşlığı verdiğinde bana birinci maddesinde şey diyor bunu alan kişi Almandır diyor. Siz dedim ya beni Alman olarak kabul etmiyorsunuz suç işliyorsunuz ya dedim başka bir durum oluyor. Ondan sonra dedi ki beni yanlış anlamayın dedi bu senatörün kararı bizim eyalette şöyle bir durum var çok fazla yabancı veya göçmenlerin çok yoğun olduğu yerlerde artık mix yapılması isteniyor." (Katılımcı 7, Erkek)

Katılımcının cümlelerindeki "doğup büyüüp yaşadığınız bir yerde size ev veremeyiz demeleri insanın gerçekten zoruna gidiyor" ifadesi Alman vatandaşı olmaktan kaynaklı var olan haklarına karşılık nasıl ötekileştirildiğini göstermektedir.

Sosyal yaşamda karşılaşılan bir başka ayrımcılık deneyimi de eğlence mekanlarına girişlerde 'yabancı' olduğu düşünülerek ve genellikle 'siyah saçlı' diyerek tanımlanan kişilerin hiçbir gerekçe gösterilmeden zorlukla karşılaşmasıdır.

“Cluplara diskolara giderken bazı cluplarda diskolarda özellikle Türklere bile isteye fazla almyolardı. O diskonun şeyiydi çünkü Türkler diskoya gidip kavga çıkarttikları da oluyordu. Siyah Türk de demeyelim siyah saçlı siyah saçlıları almadıkları oluyordu. Çok markette filan hatırlamıyorum böyle bir yerde böyle bir şey yaşadığımı ama şeyde yaşadım diskolarda mesela çok arkadaşlarımla gidiyorduk. Bir gün hiç unutmuyorum Türk arkadaşlarımla gittiğimiz zaman beklenti almayabilirler diyorduk veya alıp almayan yerleri biliyorduk, şuraya gidersek almayacaklar buraya gidersek alacaklar çünkü biraz daha yerden yere farklı oluyordu. Bir gün bir yere gittik 12 kişiyiz arkadaşın doğum günü vardı arkadaşlar full Alman bir Faslı arkadaş vardı bir de ben vardım. Herkes girdi girdi size giriş yok dediler Faslı arkadaş ve bana. Neden dedik burası size göre değil yani açıklamıyorlar adam biraz da emir kulu, ona diyorlar almayacaksın o da almamaya çalışıyor hani çok iyi bildiği biri olursa alıyor yoksa almıyor. Yani 12 arkadaş geldi gitti bir grubuz tek grubuz yani 12 kişi arasında iki kişiyi siyah saçlı bizi almadılar mesela. Bu şekilde ön yargılar olduğu oluyordu.” (Katılımcı 32, Erkek)

Alışveriş merkezi, market gibi yerlerde yerel halkın dışlayıcı ve yabancı olduklarını ima eden zaman zaman saygı sınırını aşan ima ve tutumlara tanık olunması gündelik yaşamın bir parçası haline geldiği katılımcıların ifadelerinde görülmüştür. Bunun yanında hastane, kamu kurumları gibi yerlerde sorumlu personelin 'üstenci' bir tavır takındığı durumlarda kişilerin haklarını bilmesi, Almanca diline hâkim olması, eğitilmiş olması gibi dinamiklerin etkili olduğu ifade edilmiştir. Katılımcıların çoğunun farklı konularda dile getirdiği bir başka ortaklık da Almanya'nın geçmişindeki Nazi varlığı onları yasal olarak davranışları çerçevesinde hassas olmaları konusunda zorunlu kılmıştır. O nedenle doğrudan ayrımcılık içeren somut davranışlarla karşılaşmadığı daha çok imalarla ayrımcı tutumun sürdürüldüğü katılımcıların ifadelerinde dile getirilmiştir.

6.2.2. İş Hayatında Ayrımcılık

İşe alım ve işte yükselmeye yaşanan ayrımcılık uygulamaları Avrupa'da tartışılan bir konudur. Avrupa İrkçilikle Mücadele Ağı'nın 2013-2017 verilerine dayanarak hazırladığı rapora göre 23 Avrupa ülkesindeki etnik ve dini azınlıkların iş hayatında karşılaştıkları sorunlar yabancı düşmanlığı ve ırkçılık nedeniyle göçmen kökenliler Avrupa ülkelerinde düşük maaş, mobbing, istismar, vb. şeklindedir (Perspektif, 2018).

Yalnızca işe alım ve işte yükselmelerde değil iş yaşamının pek çok alanındaki ayrımcılık deneyimlerinde hem etnik hem de dini köken etkilidir. Avukat olan Katılımcı 43 Alman ortağıyla çalıştığı ofisinde bir davayla ilgili bilgi almak üzere savcılığa başvurduğunda kendisine dosya için beklenmesi söylenirken Alman ortağının başvurusuna hemen olumlu yanıt aldığını görmesi veya doktor olan Katılımcı 15'in çalıştığı hastanedeki Alman doktorun Türk kökenli hastalara bakmak istemediğine tanıklık etmesi etnik kimliği yüzünden yaşadığı ayrımcılığı ortaya koymaktadır. Doktor Katılımcı 15'in “benim babam gelse bakmayacak yani” cümlesinde yaşadığı yüzleşme örneğinde olduğu gibi orada doğup büyüüp okuyup meslek edinen Türk kökenlilerin toplumdaki geleceklerini sorgulamalarına neden olmakta ve anavatana dönüşle sonuçlanabilmektedir.

Bu ayrımcı tutumlarla karşılaşma deneyimi göçmen kökenli veya Müslüman kadınlarda daha da artmaktadır. Bireylerin çoklu kimlik örüntülerinden dolayı maruz kaldığı hak ihlallerini anlama gayretinde 'kesişimsellik' bir perspektif sunmaktadır. Katılımcı 25'in ifadelerinde de olduğu gibi göçmen kökenli, kadın, Müslüman gibi kimlik örüntüleri nedeniyle ayrımcılık deneyimi daha derinleşirken aynı zamanda başörtülü olması nedeniyle öğrencilere rol model olamayacağı gerekçesiyle işe alınmamıştır.

“Okulda rehberlik görevinde çalışacaktım staj için başvuruyorum. ... tanıştık müdürlerle tanıştık falan iyi dedim ya Türklerin çok yoğun olduğu okullar var çok Türk var ama yoğun dedim ya hani mahalle gettolaşmış hep Türklerin okulları var en çok da o okullardan ayrımcılık gördüm, ilk önce o müdürler reddetti beni istemediler. İstemediler, dediler ki bu çocuklar Müslüman, sen Müslümansın bu rolde onlara örnek olamazsın, ilk önce onlar yaptılar bu ayrımcılığı hâlbuki ben

onlar için bulunmaz hint kumaşı yani evet ailevi yapılarını biliyorum, çocukları biliyorum, çocukların ne yönde zorladığını biliyorum." (Katılımcı 25, Kadın)

Almanya, Hollanda ve İspanya'da Müslüman ve başörtülü kadınların işe alım süreçlerinde deneyimledikleri sorunların araştırıldığı çalışmada müşteriyle yüz yüze iletişimde olmayı gerektiren mesleklerde başörtülü Müslüman kadınların işe alımlarda ayrımcılığa maruz kaldıkları ortaya konmuştur (Fernandez- Reino ve diğerleri, 2022).

İş hayatında karşılaşılan bir başka ayrımcılık örneği de yerlilerin çalışmak istemediği işlerin göçmen kökenlilere 'layık' görülmesidir.

"Vatandaş olana kadar yabancılar dairesinde gördüğümüz muamele... eşim eğitim talep ediyor, bir ausbildung, meslek eğitimi almak istiyorum diyor. Köfte çevirmek varken diyor memur, ben sizi eğitime mi gönderirim diyor. ... İsterseniz ateist olun isterseniz Marksist, sosyalist, anarşist olun hiç önemli değil. Bir kere bir Türk kökeniniz varsa aradan 150 yıl geçmiş olsa bile onlar onu unutmazlar. Yani adınız soyadınız isterseniz İngilizce olsun isterseniz Fransızca İspanyolca fark etmiyor yani. ... diyorlar, Türk kökünden diyorlar." (Katılımcı 45, Erkek)

Katılımcı 45'in ifadelerinde görüldüğü gibi eşinin meslek eğitimi alma talebine karşılık görevlinin onun için köfteci olmayı uygun bulması gruplar arası hiyerarşiyle açıklanabilir. Gruplar arası hiyerarşinin nasıl kurulduğu ve sürdürüldüğünü anlamaya çalışan sosyal baskınlık kuramı kapsamındaki 'sosyal baskınlık yönelimi' bireylerin grup temelli eşitsizliklerin devam etmesini istemesine dayalıdır. Bu yönetime sahip kişiler toplumsal grupların eşitsizliğini normal bularak bu eşitsizliğe yönelik memnuniyet düzeyleri yüksektir (Sidanius ve diğerleri, 1994). Katılımcı 7'nin iş arkadaşı tarafından tuvalet temizliği ve çöp toplama gibi işlerin yabancılar tarafından yapılması 'gerekliliği' ve hatta bu işler için onlara ihtiyaç duyulduğunun ifade edilmesi de bu bağlamda değerlendirilebilir.

6.2.3. Eğitimde Ayrımcılık

Almanya'da yaşanan ayrımcılık deneyimlerinin yoğunlaştığı alanların başında eğitim gelmektedir. Bunlar daha çok Alman ailelerin ve öğretmenlerin olumsuz tutumu ile göçmen kökenli ailelerin eğitim sistemini tanıma ve bilinçli olma/olmama durumuyla ilişkilidir.

Üniversite eğitimine kadar Almanya'da eğitim görmüş katılımcıların tamamı tarafından belirgin veya örtük biçimde karşılaştıkları, kendilerinin yaşadığı veya tanıklık ettiği bir ayrımcılık deneyiminin olduğu görülmüştür. Bunun en önemli sebebi Almanya'daki eğitim sisteminde¹² öğretmenin öğrenciyi hangi okula devam edeceği hususunda yönlendirmesidir.

"Zorlu bir süreç geçirdim, yani lisede, lise sonda ırkçılığa uğradığım oldu veya Türk olduğumuz için genel olarak notlarımızın kırıldığı, sürekli böyle tırnaklarla kazımamız gereken durumlar oldu. Bir öğretmenim bana bence sen hasta bakıcı ol, bence sen hemşire ol, üniversite okuma dedi. Sadece görüntüm ve ismim ve kökenimden dolayı ama akademik başarım, işte okuldaki başarım aslında bunu göstermiyor. Böyle bir zihniyet var orada biraz. Yani Almanlara daha çok üniversiteye yönlendirip alışık oldukları Türklerin işçi olarak kalmaları, bu zihniyetten pek kurtulamadılar. ... Böyle ötekileştirilince, insan birazcık soğumaya başlıyor toplumdan. Yani var olamıyorsun." (Katılımcı 27, Kadın)

¹² Eyaletlerarası farklılıklar olmasına rağmen Alman eğitim sisteminde okullar ilkokuldan sonra temel eğitim okulları olarak ifade edilebilen 'hauptschule', meslek eğitimi alan okullar 'realschule', yükseköğretim seviyesinde eğitim alabileceği düşünülen öğrencilerin öğretmenleri tarafından yönlendirildiği eğitim seviyesi yüksek olan okullar 'gymnasium', orta seviyeli karma okul olarak gösterilen 'gesamtschule'ş eklindedir.

'Bütünleşik tehdit kuramına' göre gruplar birbirini kendi gelecekleri için 'tehdit' olarak görebilmektedir¹³. Buna göre gerçek tehditler maddi ve ekonomik çıkarlar üzerinden algılanırken sembolik tehditler inanç, ahlak, değer, ideoloji gibi soyut referans kaynaklarına sahiptir (Rohmann ve diğerleri, 2006). Yukarıda Katılımcı 27'nin deneyiminde olduğu gibi Almanya'daki Türklerin niteliklerinin çerçevesini kendilerinin belirleme hakkına sahip oldukları düşünülmektedir. Almanya'daki Türk çocukların gelecekte ülke refahına, kaynaklarına, gücüne, kişisel güvenlik sorunlarına (gerçek tehdit) ve/veya Alman değerlerine, inançlarına kimliğine yönelik tehdit oluşturma olasılığı nedeniyle öğretmenler veya idareciler tarafından kurumsal bir ırkçılığın¹⁴ 61 yıldır sürdürüldüğü düşünülmektedir.

Almanya'da doğup büyümüş ve eğitim almış olan Katılımcı 27 lisede tesettürlü olması nedeniyle yüzme dersi yerine başka alternatif bir derse girmeyi talep ettiğinde öğretmeni tarafından kendisine "entegrasyon dersi" verilmesi kişinin kimliğini ve aidiyetini sorgulamasına neden olmaktadır. Zira "doğup büyüdüğü yere entegre olunur muydu?" Bu ve benzeri cevabı alınmamış sorular çoğu zaman dönüşte itici bir kuvvet olmuştur.

Türklerin de içinde bulunduğu göçmen kökenli çocukların eğitim deneyimlerinde ebeveynlerinin bilinç düzeyleri ve Alman eğitim sistemini tanıyıp tanımamaları oldukça etkilidir. Göçmen kökenli çocukların yaşadığı dil bariyeri çoğu zaman onların başarısız olarak algılanmasına, öğretmenlerin üst seviyedeki lise olan gymnasiuma devam etmeleri durumunda başarısız olacaklarının telkin edilerek daha düşük seviyedeki okullara gönderilmesinin teşvik edilmesine neden olmaktadır.

"Abim 73'lü anlatmıştım, ona öğretmeni onay vermedi. Ve dedi ki "bu çocuk, hayır, Gymnasium'a gitmemeli, Realschule'ya gitmeli." Babam da okutmayı çok seviyor. Yani okumasını istiyor. ...Babam da alıyor karneyi lise müdürüne gidiyor. Ve diyor ki merhaba- merhaba, işte benim bi oğlum var ilkokul mezunu olacak bu sene karnesi budur. Bu çocuğu liseye alır mısınız? O da bakıyor karneye, evet ne var ki bu çocukta yani gayet olumlu şeyleri var notları var diyor. Alırım diyor. Ve abim bugün kalp damar cerrahı. Yani burdan abim konusunda böyle hani hikâye olarak maalesef duyuluyor bazen de inanılmıyor gibi ama babam orada arkasında durmasaydı abim Realschule'ya gidecekti. Hani buradaki anne babanın aktif olmasının önemini anlatmak istiyorum." (Katılımcı 15, Kadın)

Yukarıdaki Katılımcı 15'in ifade ettiği gibi çocuklarının iyi eğitim görmesini önemseyen, bilinçli ve mücadele ebeveynlerin tutumu çocukların geleceklerini doğrudan etkilemektedir.

7. Sonuç

İş gücü göçü olarak başlayan Türkiye'den Almanya'ya göç hareketliliği aile birleşimi, Türkiye'deki toplumsal ve siyasi gelişmelerden uzaklaşma, eğitim gibi nedenlerle altmış yılı aşkındır devam etmektedir. Son yıllarda buna doktor, mühendis gibi meslek gruplarından iyi eğitilmiş kişilerin göçü de eklenmiştir. Bu süreçte göç hareketliliği, tek yönlü olmaktan öte anavatana dönüşlere, tekrar Almanya'ya gidişlere veya iki ülke arasında oluşan ulusötesi alanda yaşayan insanların varlığına tanıklık etmektedir. Altmışlı yılların sonundaki ekonomik kriz, 73'teki petrol krizi sonrasında ekonomik nedenlerle ülkeye dönüşler gerçekleşmiştir. Ardından 80'li yıllarda ise teşvik yasası kapsamında dönenler olmuştur. Dördüncü kitlesel dönüşler ise 2000'li yılların başından 2017'ye kadar devam eden, iyi eğitilmiş, sosyal ve kültürel sermayesi yüksek, işçi ebeveynlerine karşılık 'sosyal sınıflarını' değiştiren 'nitelikli bireylerin geriye göçü'dür. Artık Almanya'dan Türkiye'ye geriye göç hareketliliklerinde 'yeni' ve 'dördüncü bir dalgadan' söz etmek gerekmektedir.

Geri dönüşü bir başarı-başarısızlık paradigması içinde ele alan ekonomik teoriler çok katmanlı göç yollarına sahip bu bireylerin geriye göç hareketliliklerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Cerase'nin göç

¹³ Bu tehdit algısını 'gayrimeşrulaştırma' kavramı üzerinden okumak da mümkündür, bunun için bkz: Eskicioğlu, 2023: 339-352.

¹⁴ Almanya'daki kurumsal ırkçılığın tarihini ve gelişimi için bkz: Tauscher, 2023: 153-196.

tipolojisi içinde yer alan 'yenilikçi geriye göç' kategorisi içinde bu nitelikli Türkleri değerlendirmek mümkündür. Zira yenilikçi göçün tanımladığı gibi nitelikli Türkler iyi eğitim almış, sosyal ve kültürel sermayesi yüksek, Almanya'ya uyum sağlamış kişilerdir. Bu kişilerin ülkeye dönüş kararının altında yatan diğer sebepler anavatana katkı sunmaktır.

Ekonomik teorilere karşı ulusötesi teoriler ve sosyal ağlar niteliklilerin göçünü açıklama noktasında daha fazla açılım yapmaya imkân sunmaktadır. Göçün 'hareketliliğe' dönüştüğü günümüz dünyasında nitelikli Türklerin geriye göçü de kesin bir dönüş anlamına gelmemekte, çoğu zaman iki ülke arasında oluşan ulusötesi alanda yeni bir yaşamın sürdürülmesi şeklinde devam etmektedir. Zira dönüş sonrasında da Almanya ile iş ilişkileri, sosyal ağlar, seyahatler hayatlarının yeni rutinleri haline gelmiştir. Öyle ki Türkiye'deki yeni hayatlarında Almanya'daki siyasi ve toplumsal gelişimlerin takip edilmesi, gazete ve dergilerin okunması, Alman kanallarını takip etmek için uydu kullanımı gibi gündelik ulusötesi yaşam pratiklerine sıklıkla başvurulduğu görülmüştür. Aynı zamanda bu iki ülke arasında oluşan göç koridorunda artık göçün döngüsellikinden (circulation) bahsetmek gerekmektedir.

Nitelikli Türklerin anavatana dönüşlerinin başlıca sebebi Almanya'da karşılaştıkları önyargı ve ayrımcılıktır. Bu olumsuz tutum ve davranışların Almanya'ya göç eden ilk nesil göçmen işçilere dair üretilen kalıpyargılara dayanarak yeniden üretildiği düşünülmektedir. Yılmaz Şener'in (2019) Amerika'dan ve Almanya'dan Türkiye'ye gelen nitelikli Türklerle gerçekleştirdiği araştırmada, Kunuroğlu ve diğerlerinin (2018) Batı Avrupa'dan Türk geriye göçünün motivasyonlarının ortaya konduğu çalışmada, Tezcan'ın (2018) Almanya'da yaşayan Türklerin geriye dönme niyetlerinin sorgulandığı makalesindeki bulgulara benzer biçimde bu çalışmada da işe alımlarda ve işte yükselmelerde, eğitim hayatında ve sosyal yaşamın her alanında ayrımcılık deneyimleri görülmektedir. Kiralık ev bakmaktan, eğlence mekanlarına gitmeye, hastanedeki hizmet alımlarına, market alışverişlerine, kamu kuruluşlarındaki karşılaşmalara, eğitimlerine devam edecekleri okulun seçimine kadar hemen her alanda ön yargı içeren ima ve ayrımcı davranışlarla karşılaşılabilir. Bu nitelikli grubun kamusal ve özel alanda daha çok görünür olması, yerel halkın zihninde oluşturduğu 'göçmen işçi' profilinin dışında bir yaşam biçimine sahip olmalarının görülmesi çoğu kimse için rahatsız edici olmakta ve bu olumsuz eylemlere başvurmaktadır.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Abadan-Unat N. (2017), *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*, 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ağca- Varoğlu, F. G. (2020), "Almanya'da Yüksek Nitelikli Göçmenlerin Gündelik Hayat Deneyimleri ve Baş Etme Süreçleri", *Journal of Economy Culture and Society*, 62, s. 23-46.
- Allport, G. (1954), *Önyargının Doğası*, (Çev. N. Nirven), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Kültür Yayınları.
- Avrupa Birliği Başkanlığı (2009). "Prof. Şen: "Almanya'daki gurbetçiler geri dönüyor; Türkiye'deki kurumlar hazırlıklı olsun"". <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=44216>. (Erişim Tarihi: 22.03.2023).

- Basch L, Glick Schiller, N. ve Blanc-Szanton, C. (1994). Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States. Routledge Press.
- Bilecen, T. (2018), Geri Dönüş Göçüne Etki Eden Faktörler: Göç Literatürüne Eleştirel Bir Bakış, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(56), s.138-144.
- Bilgin, N. (2003), *Sosyal Psikoloji Sözlüğü*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Cassarino, J. P. (2004). Theorising Return Migration: A Revisited Conceptual Approach to Return Migrants, *EUI Working Paper*, European University Institute Robert Schuman Centre for Advanced Studies Mediterranean Programme Series.
- Cerese, F. P. (1974). Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy. *The International Migration Review*. 8 (2). Special Issue: Policy and Research on Migration: Canadian and World Perspectives, s.245-262.
- Creswell, J. W. (2020), *Nitel Araştırma Yöntemleri Beş Yaklaşımına Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, M. Bütün ve S. B. Demir (Çev. 5. Baskı), Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Dalaman, C. (2017), *Almanya'da Ayrımcılık Türk Göçmenlerin Ev Bulmalarını Zorlaştırıyor*, VOA Haber, <https://www.voaturkce.com/a/almanya-da-ayrimcilik-gocmenlerin-ev-bulmalarini-zorlastiriyor/3916249.html>, (Erişim Tarihi: 11.04.2023).
- De Certaau, M. (2008), *Gündelik Hayatın Keşfi-I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*, (Çev. L. Arslan Özcan), Ankara: Dost Kitabevi.
- Demirtaş Madran, H. A. (2018), Sosyal Kimlik ve Ayrımcılık, (Der: K. Çayır ve M. Ayan Ceyhan), *Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar*, s.29-40, 3. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Donova, J. (2014), *Feminist Teori*, 8. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eskicioğlu, Y. C. (2023), NSU Terörü ve Alman Medyasında Gayrimeşrulaştırmanın Yeniden Üretimi, (Ed.: E. Bayraklı ve E. Sağlam), *Almanya'da Kurumsal Irkçılık ve NSU Terör Örgütü*, s.339- 365, İstanbul: Türkiye Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Faist, T. (2003). *Uluslararası Göç ve Ulus aşırı Toplumsal Alanlar*. A. Z. Gündoğan ve C. Nacar (Çev.). İstanbul: Bağlam yayınları.
- Feagin, J. R. ve Eckberg, D. L. (1980). Discrimination: Motivation, Action, Effects, and Context. *Annual Review of Sociology*. 6, s. 1–20.
- Fernandez-Reino, M., Valentina Di S. ve Susanne V. (2022), Discrimination Unveiled: A Field Experiment on the Barriers Faced by Muslim Women in Germany, the Netherlands, and Spain, *European Sociological Review*, <https://academic.oup.com/esr/advance-article/doi/10.1093/esr/jcac032/6633824?login=false>, (Erişim tarihi: 21.04.2023).
- Gedikoğlu, S. Ve Akbaş, E. (2019), Toplumsal Hafızanın Geriye Göçü – Avrupa'dan Türkiye'ye Geri Dönen Üçüncü Kuşak Gençler Üzerine Nitel Bir Araştırma, *Adam Academy Journal of Social Sciences*, 9(2), s. 519-547.
- Gmelch, G. (1980), Return Migration. *Annual Review of Anthropology*, 9, s.135-159.
- Haug, S. (2008), Migration and Return Migration: The Case of Italian Migrants in Germany, <http://www.kakanien-revisited.at/beitr/labourmigration/shaug1.pdf>, (Erişim Tarihi: 25.03.2022).
- Hogg, M. A. ve Vaughan, G. A. (2014), *Sosyal Psikoloji*, (Çev: İ. Yıldız ve A. Gelmez), 2. Baskı, Ankara: Ütopya Yayınevi.

- Hopyar, Z., Topal, F., ve Tauscher, S. (2022), Diaspora Kavramı ve Türkiye'nin Diaspora Politikasına Yönelik Üniversite Öğrencilerinin Algısı, *Journal of Political Administrative and Local Studies*, 5(1), s.46-65.
- İçduygu, A., Erder, S. Ve Gençkaya, Ö. F. (2014), *Türkiye'nin Uluslararası Göç Politikaları: 1923-2023: Ulus-devlet Oluşumundan Ulus-ötesi Dönüşümlere*, İstanbul: Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Merkezi.
- Kağıtçıbaşı, Ç. ve Cemalcılar, Ç. (2014), *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*, 16. Basım, İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Kenar, N. Ve Yoldaş, M. (2019), Hırvatistan Cumhuriyeti'ne Geri Dönüş Göçü, *Journal of Emerging Economies and Policy*, 4(2), s. 5-14.
- Kılınç, N. Ve King, R. (2018), Translocal narratives of memory, place and belonging: Second-generation Turkish-Germans' home-making upon 'return'to Turkey, *Memory*, (Ed. S. Marschall), *Migration and Travel*, s.234-255, Routledge.
- King, R. (1986). Return Migration and Regional Economic Development: An Overview. İçinde R. King (Ed.). *Return Migration And Regional Economic Problems*. Routledge, s.1-38.
- King, R. ve Christou, A. (2008). Cultural Geographies of Counter-Diasporic Migration: The Second Generation Returns' Home. *Sussex Migration Working Paper*. 45.
- King, R. ve Christou, A. (2014). Of Counter-Diaspora and Reverse Transnationalism: Return Mobilities to and from the Ancestral Homeland. İçinde R. King, A. Christou ve P. Levitt (Ed.). *Links to the Diasporic Homeland: Second Generation and Ancestral 'Return' Mobilities*. Birleşik Krallık: Routledge.
- Kunuroğlu, F., Yağmur, K., Fons J. R. Van De Vijver ve Kroonb, S. (2018). Motives for Turkish Return Migration from Western Europe: Home, Sense of Belonging, Discrimination and Transnationalism. *Turkish Studies*, 19 (3), s.422-450.
- Kümbetoğlu, B. (2019), *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, Altıncı Basım, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Levitt P. (2001). *The Transnational Villagers*. Berkeley: University California Press.
- Levitt, P. Ve Nadya Jaworsky, B. (2007), Transnational Migration Studies: Past Developments and Future Trends, *Annual Review of Sociology*, 33, s.129-156.
- Levitt, P., Glick Schiller N. (2004), Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society, *International Migration Review*, 38, s.1002- 1039.
- Montes, J. F. (2010), Perceived Discrimination Among Indigenous and Non Indigenous Mexican-Americans Living in The United States, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Alliant International University, Los Angeles.
- Perspektif (2018), ENAR Avrupa İş Piyasasında Irkçılık ve Ayrımcılık Raporunu Açıkladı, <https://perspektif.eu/2018/03/30/belcika-enar-avrupa-is-piyasasinda-irkcilik-ve-ayrimcilik-konulu-raporunu-acikladi/>, (Erişim Tarihi: 08.04.2023).
- Rohmann, A., A.Florack ve U. Piontkowski (2006), The Role of Discordant Acculturation Attitudes in Perceived Threat: An Analysis of Host and Immigrant Attitudes in Germany, *International Journal of Intercultural Relations*, 30(6), s.683-702.
- Sidanius, J., Felicia P. ve Lawrence B. (1994), Social Dominance Orientation and the Political Psychology of Gender: A Case of Invariance?, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(6), s.998-1011.

- Sputnik (2017). 'Almanya'daki Türkler geri dönüş eğilimi içinde'. <https://sputniknews.com.tr/20171113/almanyadaki-turkler-geri-donus-egilimi-icinde-1030983410.html>. (Erişim Tarihi: 03.04.2023).
- Sunata, U. (2014), Tersine Beyin Göçünde Sosyal Ağların Rolü: Türkiyeli Mühendislerin Almanya'dan Geriye Göç Deneyim ve Algıları, *Türk Psikoloji Yazıları*, 17(34), s.85-96.
- Tauscher, S. (2023), Almanya'da Irkçılığın Üç Evresi: Antisemitizm-Türkofobi- İslamofobi, (Ed.: E. Bayraklı ve E. Sağlam), *Almanya'da Kurumsal Irkçılık ve NSU Terör Örgütü*, s. 153- 196, İstanbul: Türkiye Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Tezcan, T. (2018), What Initiates, What Postpones Return Migration Intention? The Case of Turkish Immigrants Residing in Germany, *Population, Space and Place*, 25(3), s. 1-13.
- Todaro, M. P. (1969). A model of labor migration and urban unemployment in less developed countries. *The American Economic Review*, 59(1), s.138-148.
- Toker, A. (2022), Sosyal Bilimlerde Nitel Veri Analizi İçin Bir Kılavuz, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 51(Özel sayı:1), s. 319-345.
- Türkmen, G. (2019), But you don't look like Turkish: The Changing Face of Turkish Immigration to Germany, *Reset Dialogues on Civilizations*, https://www.resetdoc.org/story/dont-look-turkish-changing-face-turkish-immigration-germany/#_edn1, (Erişim Tarihi: 15.04.2023).
- Yanasmayan, Z. (2016). Does education 'trump'nationality? Boundary-drawing practices among highly educated migrants from Turkey. *Ethnic and Racial Studies*, 39(11), 2041-2059.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 10. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz Şener, M. ve Türgen, G. (2018), Kesin Dönüş Mü, Yoksa Tekrar Göç Etme Hazırlığı Mı? Nitelikli Türk Göçmenlerin Almanya ve Amerika'dan Geriye Göçü, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 21(1), s.311-377.
- Yılmaz-Şener, M. (2019), Perceived Discrimination as a Major Factor Behind Return Migration? The Return of Turkish Qualified Migrants from the USA and Germany, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(15), s. 2801-2819.

Abant Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Abant Social Sciences

2024, 24(1): 423-437, doi: 10.11616/asbi.1398486

Türkiye’de Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Kadınların İşgücü Piyasasına Katılımına Etkisi: ARDL Analizinden Kanıtlar

The Impact of Information and Communication Technologies on Women’s Labor Market Participation in Türkiye: Evidence from ARDL Analysis

Melike ATAY POLAT¹

Geliş Tarihi (Received): 30.11.2023

Kabul Tarihi (Accepted): 20.03.2024

Yayın Tarihi (Published): 25.03.2024

Öz: Kadınların işgücü piyasasına katılımı pek çok sosyo-ekonomik faktöre bağlı olarak değişim sergilemektedir. Bu çalışmada Türkiye’de bilgi ve iletişim teknolojilerinin kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkisi ARDL tekniğinden yararlanılarak 1991-2020 dönemi için araştırılmıştır. Çalışmada öncelikle ADF birim kök testi ile değişkenlerin durağanlık sınaması yapılmış ve bulgular serilerin farklı durağanlık derecelerine sahip olduklarını ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı eşbütünlük ilişkisinin tespiti ARDL tekniği ile yapılmış ve değişkenlerin uzun ve kısa dönem katsayıları elde edilmiştir. ARDL katsayı tahmin bulguları internet kullanıcı sayısında %1’lik bir artışın uzun dönemde kadın işgücüne katılım oranını %0.272 artırdığını göstermiştir. Ayrıca ekonomik büyümedeki %1’lik artış kadın işgücüne katılım oranını %0.787 azaltırken, doğurganlık oranındaki %1’lik artış kadın işgücüne katılım oranını %2.036 artırmıştır. Dolayısıyla, Türkiye’de bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygın olarak kullanılmasının kadınların ekonomik açıdan kalkınmalarına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Kadınların işgücüne katılımı, BİT, ARDL metodu.

&

Abstract: Women’s participation in the labor market varies depending on many socio-economic factors. In this study, the impact of information and communication technologies on women’s labor force participation in Türkiye was investigated for the period 1991-2020 using the ARDL technique. In the study, first of all, the stationary test findings of the variables using the ADF unit root test revealed that the series had different degrees of stationary. Therefore, the determination of the cointegration relationship was made with the ARDL technique and the long and short term coefficients of the variables were obtained. ARDL coefficient estimation findings showed that a 1% increase in the number of internet users increased the female labor force participation rate by 0.272% in the long run. In addition, a 1% increase in economic growth reduced the female labor force participation rate by 0.787%, while a 1% increase in the fertility rate increased the female labor force participation rate by 2.036%. Therefore, it is thought that the widespread use of information and communication technologies in Türkiye will contribute to the economic development of women.

Keywords: Türkiye, Women’s participation in the workforce, ICT, ARDL method.

Atıf/Cite as: Atay Polat, M. (2024). Türkiye’de Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Kadınların İşgücü Piyasasına Katılımına Etkisi: ARDL Analizinden Kanıtlar. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 423-437. doi: 10.11616/asbi.1398486

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asbi/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University, Since 2000 – Bolu

¹ Prof. Dr., Melike Atay Polat, Mardin Artuklu Üniversitesi, matay@artuklu.edu.tr. (Sorumlu Yazar)

1. Giriş

Yeni teknoloji dalgaları tarafından periyodik olarak devrim yaratan uzun bir endüstri tarihi vardır. Dünya, birbiriyle bağlantılı hale gelen önceki üç sanayi devriminden gelen yeniliklere izin veren Dördüncü Sanayi Devrimi'ni yaşıyor. Endüstri 4.0'ın getirdiği yapay zeka, robotik, bulut bilgi işlem ve 3D baskısı gibi gelişen teknolojiler bilgilerin saklanması, işlenmesi, dağıtılması, iletilmesi ve çoğaltılması ile ilgili geniş bir iş faaliyetleri yelpazesini mümkün kılar ve kolaylaştırır (Jongwanich vd., 2022: 1). Bilgi ve İletişim Teknolojileri (BİT) de bu süreçte gelişme kaydetmiştir. BİT'in kesin ve evrensel bir tanımı yoktur. BİT, kişi ve kurumların cep telefonları ve internet gibi dijital dünyada etkin bir şekilde hareket etmesini sağlayan tüm cihazları, ağ bileşenlerini, uygulamalarını ve sistemlerini içerir. Diğer teknolojilere göre cep telefonları ve geniş bant aracılığıyla BİT erişimi daha da artış göstermiştir (Noor vd., 2021: 340). ITU (The International Telecommunication Union, Uluslararası Telekomünikasyon Birliği), 2023 yılında yaklaşık 5,4 milyar insanın, yani dünya nüfusunun yüzde 67'sinin interneti kullandığını tahmin etmektedir. Bu, 2018 yılından bu yana yüzde 45'lik bir artışı temsil ediyor; bu dönemde 1,7 milyar insanın internete girdiği tahmin ediliyor. ITU (2022) raporuna göre, Avrupa ülkelerinde Bağımsız Devletler Topluluğu ve Amerika kıtalarında nüfusun yüzde 80 ila 90'ı internet kullanıyor. Arap Devletlerinde ve Asya-Pasifik ülkelerinde nüfusun yaklaşık üçte ikisi (sırasıyla yüzde 70 ve yüzde 64) küresel ortalamaya paralel olarak internet kullanıyor; Afrika ortalaması ise nüfusun yalnızca yüzde 40'ı. Aynı rapora göre 2022 yılında gelir düzeylerine göre internet kullanan bireylerin yüzdesi düşük gelirli ülkelerde %26, düşük orta gelirli ülkelerde %56, yüksek orta gelirli ülkelerde %79 ve yüksek gelirli ülkelerde %92'dir. Küresel ölçekte 2022 yılında erkeklerin yüzde 69'u, kadınların ise yüzde 63'ü internet kullanıyor. Gelir düzeylerine göre 2022 yılında düşük gelirli ülkelerde kadınların %21'i ve erkeklerin %32'si; düşük orta gelirli ülkelerde kadınların %51'i ve erkeklerin %61'i; yüksek orta gelirli ülkelerde kadınların %79'u ve erkeklerin %80'i; yüksek gelirli ülkelerde kadınların %92'si ve erkeklerin %93'ü internet kullanmaktadır. ITU verilerine göre cinsiyete ve kentsel/kırsal yerleşim yerine göre internet kullanan bireyler Türkiye'de 2022 yılında toplam %83.4 iken, erkeklerin payı %87.6 ve kadınların payı %79.3'tür.

Emek, üretimde çok önemli bir faktördür. Kadınların işgücüne katılımı ekonomik, sosyo-demografik ve kültürel faktörlerle ilişkilidir. Bu teknolojik çağ, BİT'in kadının çalışma hayatının belirlenmesinde önemli bir role sahip olduğu yönündeki düşünceyi kuvvetlendirmektedir. BİT hem zamandan hem de parasal maliyetlerden tasarruf sağlayarak çalışanların işlerini daha verimli bir şekilde yapmalarını sağlar. BİT iş piyasası bilgilerine daha iyi erişimin sağlanması yoluyla kadınların işgücü piyasasına katılımına katkıda bulunur. Ayrıca kadınların evden çalışmalarına izin vererek daha fazla esneklik sağlar. Bir kuruluş için etkin BİT altyapısına yüksek erişilebilirlik kadınların işini evde yapmalarına olanak sağlayabilir (Suhaida vd., 2013: 197). Geçtiğimiz birkaç on yıl boyunca, BİT kapsamlı kalkınma, yoksulluğun ortadan kaldırılması ve toplumda ayrımcılığa uğrayan grupların güçlendirilmesinin çözümünde önemli bir role sahip olmuştur. BİT'lerin yaygınlaşmasının işgücü piyasasına önemli etkilerinden biri BİT sektöründe yeni işlerin yaratılması ve işgücü piyasalarının daha kapsayıcı, yenilikçi, esnek ve şeffaf olması şeklinde ortaya çıkmaktadır (Nikulin, 2016: 3). Dolayısıyla, BİT kadınların güçlendirilmesi için temel bir gösterge olarak kabul edilmiştir. BİT kadınların satın alma gücünü, karar almalarını ve yaşamlarını iyileştiren konuları kontrol etmeleri bakımından kadınları güçlendirmektedir (Noor vd., 2021: 340-341). Teknolojik gelişmeler çoğu mesleğin gerçekleştirilmesini etkileyebileceği gibi kadın ve erkek işgücü üzerinde de farklı etkilere sahip olacaktır (Toprakçı Alp ve Aksoy, 2021: 259). Kadın işgücüne göre dijital okur yazarlık bakımından bilgisayar ve internet kullanım oranlarının incelenmesi, kadınların geleceğin mesleklerindeki yerini belirlemede önemlidir (Ecevit Satı ve Oktay Yılmaz, 2020: 67). Eğitime erişim, kadınların BİT istihdamına katılımını etkileyen temel faktörlerden biridir. Temel eğitime ve okuryazarlığa erişim eksikliği, kadınların BİT'e erişimini etkileyen başlıca nedenlerdir (Agarwal ve Malhotra, 2016: 291).

Pek çok ülkede kadınlar evlerinde çeşitli işlevleri yerine getiriyorlar ve aile üyelerinin ekonomik ve sosyal refahına katkıda bulunan mal ve hizmetleri üretiyorlar. Bazı kadınların işgücüne katılımı ve bazılarının da işgücüne katılmama durumuna verilecek cevap ekonomik, sosyal ve demografik faktörlere bağlı olarak karmaşıktır. Dolayısıyla, kadınların ev dışında çalışması sadece bir ekonomi meselesi değildir. Sosyal ve demografik faktörler de önemli kaygılardandır. Katılımın aile ilişkileri ve kadının hem aile içindeki hem

de daha geniş toplumdaki statüsü ve rolü üzerinde güçlü bir etkisi vardır. Bu yüzden, konuyla ilgili bazı yazarlar dikkatlerini kadınların istihdamı ile doğurganlık performansları arasındaki ilişkiye odakladılar (Powell, 1976: 234). Toplam doğurganlık oranındaki bir artışın kadınların işgücüne katılım oranı üzerinde iki zıt etkisi olabilir. Bir yandan, küçük çocukların varlığı evdeki iş miktarını artırabilir, bu da annenin piyasada iş arama isteğini azaltır. Bu, çalışan ve anne olmanın gerilimi nedeniyle kadınların işgücüne katılımı ve doğurganlık oranı arasındaki negatif ilişkiyi ifade eden rol uyumsuzluğu hipotezi ile uyumludur. Ancak, diğer taraftan küçük çocukların varlığı hane halkının daha fazla gelir ihtiyacını artırmaktadır, bu da kadınların dışarıda iş arama gerekliliğini artırabilir (Mishra vd., 2010: 362).

Ayrıca, istihdamda cinsiyete dayalı eşitsizliklerin kişi başına düşen GSYH açısından bir ülkenin makroekonomik durumu üzerindeki etkisini araştıran bir dizi teorik argüman ve ampirik çalışma mevcuttur. Bugün ekonomistler kadınların işgücüne aktif katılımının ekonomik büyümeye olumlu katkı sağladığında hem fikirdirler. Kadınların işgücüne katılımının büyüme üzerindeki ters etkisi ile ilgili bugüne kadarki teorik çerçeveler ve ampirik araştırmalar net bir cevap vermiyor. Teorik tarafta, iki farklı yaklaşım vardır. Buna göre “Modernleşme Neoklasik Yaklaşımı” büyümenin kadınların işgücü piyasasına katılımı üzerinde pozitif etkisinin olduğunu öne sürmesine rağmen, “feminizasyon U” hipotezi büyümenin öncelikle kadınların işgücü piyasasına katılımını azalttığı ve sadece uzun vadede artırdığını ifade eder. Ülkeler arası ampirik araştırmaların çoğu, “feminizasyon U” hipotezini varsayar, ancak kesin sonuçlar vermezler. Büyümenin açıkça kadın işgücü piyasasını destekleyip desteklemediği veya büyüme aynı zamanda kadınların işgücü piyasasına katılımını da azaltabiliyorsa bu sorunun cevabı bilim ve politik ilgiye sahiptir. Büyüme teşvik eden politikalarla kadınların işgücü piyasasına katılımını otomatik olarak teşvik eden sezgisel varsayım, kadınların işgücü piyasasındaki statüsünü güçlendiren politikaların uygulanmasından vazgeçme riskini taşıyor. Yine de eğer büyümenin eşitleyici etkilerine güvenmezsek, kadınların işgücü piyasasına katılımı potansiyel seviyesinden daha az olacaktır. Bu durum sadece kadınlar için değil aynı zamanda toplumun tümü için de yüksek ekonomik maliyetlere yol açmaktadır. Çünkü, işgücü piyasasına katılım açısından cinsiyete özgü eşitsizlikler bir ülkenin büyüme performansını düşürür ve dolayısıyla toplam refah azalır (Luci, 2009: 1-2).

Kadınların işgücüne katılımı, çalışan veya iş arayan çalışma çağındaki kadınların yüzdesidir. Kadınların işgücüne katılımını etkileyen en önemli faktör kadının işgücüne katılıp katılmama kararıdır. Bu iradenin işgücü arzı üzerinde doğrudan etkisi vardır (Kumari, 2018: 139). Cinsiyet eşitsizlikleri kadınların ekonomiye katılımının artması nedeniyle azalmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörü, temel gelir ve istihdam kaynağıdır (Khaliq vd., 2017: 218). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki kadınların işgücüne katılım oranlarındaki farklılıklar kadınların işgücüne katılımını etkileyen faktörlerin incelenmesini gerektirmektedir (Kumari, 2018: 139). Gelişmekte olan ülkeler dezavantajlı insanlara veya kırsal topluluklara BİT hizmetleri sağlayamayacaklarından birçok ekonomik ve sosyal krize katlanmak durumunda kalırlar. Bir ülke içinde bile BİT erişiminde kentsel ve kırsal nüfus arasında eşitsizlikler vardır (Noor vd., 2021: 341). Yeni teknolojilerin benimsenmesinin önündeki engeller aynı zamanda kadınların işgücüne katılımının düşük seviyelerini açıklamaya da yardımcı olabilir (Viollaz ve Winkler, 2022: 436). Literatürde BİT’in işgücü piyasası, sosyo-ekonomik yapı ve çevre üzerine etkilerine ilişkin çalışmalar mevcuttur. Bununla birlikte, özellikle Türkiye’de BİT’in kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkisini inceleyen çalışma sayısı sınırlıdır. Dolayısıyla, BİT’in kadın istihdamı üzerindeki genel etkilerini ampirik olarak belirlemek önemlidir. Bu çalışmanın amacı Türkiye’de kadınların işgücüne katılımı ve BİT göstergesi (internet) arasındaki ilişkiyi belirlemektir. Teknolojik gelişme sürecinin kadınların işgücü piyasası üzerindeki etkilerinin ortaya konması, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışma BİT’in kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkisini ARDL yöntemi ile Türkiye için ilk ortaya koyan çalışma olması bakımından literatüre katkı sunmaktadır.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra, ikinci bölümde kapsamlı bir literatür taramasına yer verilmiştir. Üçüncü bölüm ekonometrik analize ayrılmış ve dördüncü bölüm sonuç ile tamamlanmıştır.

2. Literatür

Kadınların işgücüne katılımını etkileyen faktörleri araştıran bu çalışmada literatür üç kategoride detaylandırılmıştır. İlk kategori, kadın işgücüne katılım ve ekonomik büyüme ilişkisini ele alan çalışmaları içermektedir. İkinci kategori, kadın işgücüne katılım ve BİT arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır. Üçüncü kategori ise kadın işgücüne katılım ve doğurganlık ilişkisini inceleyen çalışmalardan oluşmaktadır.

2.1. Kadın İşgücüne Katılım ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Ekonomik teori ve son ampirik analizlerin bulguları, kadınların işgücü piyasasına katılımının büyümeye olumlu katkı sağladığını göstermektedir. Bu varsayımın doğru olduğuna dair kanıtlar, saf büyümeyi teşvik eden politikaların kadınların işgücü piyasasına katılımını teşvik etmek suretiyle büyümeyi destekleyeceğini ortaya koyar. Diğer taraftan kadınların işgücü piyasasına katılımını büyüme olumsuz yönde etkileyebilir. Teorik açıdan, büyümenin kadınların işgücü piyasasına katılımındaki artışa etkisini açıklayan iki farklı yaklaşım bulunmaktadır. İlk yaklaşım, ekonomik kalkınmanın tüm aşamalarında kadınların işgücü piyasasına katılımını artırdığını önermektedir (1957 yılında Becker'e dayanan "neoklasik modernleşme yaklaşımı"). İkinci yaklaşım, büyümenin kadınların işgücü piyasasına katılımı üzerinde dış büyü bir etkisi olduğunu ileri sürmektedir (1970 yılında Boserup'a dayanan "feminizasyon U hipotezi"). Neoklasik yaklaşım, her türlü ayrımcılığın geçici olabileceğini öne sürer. Neoklasik modernleşme yaklaşımına göre kadın ve erkek arasındaki kalıcı istihdam eşitsizlikleri eğitim ve iş deneyimi gibi üretkenlikteki farklılıklardan veya işverenlerin ayrımcılığından kaynaklanmaktadır. Becker'ın aksine "feminizasyon U (feminization U)" hipotezi ekonomik kalkınma sürecinde kadın işgücünün kırılabilirliğini vurgulamaktadır. Boserup (1970) kalkınmanın ilk aşamalarında kadınların işgücüne katılımının daha düşük olduğunu ve kalkınmanın daha yüksek aşamalarında kadınların işgücüne katılımının daha yüksek olduğunu ileri sürer. Kadınların işgücü piyasasına katılımında büyümenin etkisi üç aşamada gösterilmektedir. Birinci aşamada, ülkeler düşük gelir standartları ve tarım sektöründe geniş bir nüfus ile karakterize edilmektedir. Gelişmekte olan bu ülkelerde kadınların işgücü piyasasına katılımı yüksektir. Kadınların çoğu aile işçisi olarak veya serbest meslek sahibi olarak çiftliklerde ev atölyesi üretiminde çalışıyor. Bu "evde" faaliyet, kadınların aynı zamanda çocuk sahibi olmalarına da olanak sağlıyor. İkinci aşamada ülkeler ekonomik büyüme sürecine başlıyor. Kentleşme ve sanayileşme, kadın ve erkeklerin çalışma faaliyetlerini kutuplaştırıyor ve dolayısıyla istihdamda cinsiyet farklılıklarını artırıyor. Öncelikle, işgücü hareketliliğine yönelik artan talebin yanısıra kırsal sektörün azaltılması kadınların aile ile işi birlikte yürütmesini zorlaştırarak kadınların ücretli istihdamına engel teşkil ediyor. Ayrıca, sanayileşme ve teknolojik değişim düşük vasıflı işgücüne talebi azaltır. Erkekler kadınlara göre sanayileşmiş sektörlerde daha kolay iş bulurlar, çünkü eğitime ayrıcalıklı erişime sahipler ve yeni üretim teknolojilerine kolaylıkla uyum sağlayabiliyorlar. Dolayısıyla kentleşme ve sanayileşme başlangıçta özellikle yapısal değişim ve gelir nedeniyle kadınların işgücü piyasasına katılımını azaltmaktadır. Üçüncü aşamada, ekonomik kalkınmanın ilerleyen aşamalarında kadınların işgücü piyasasına katılımı artar. Bu aşamada kadınlar eğitim faaliyetlerine daha fazla katılır ve kadınlara yönelik istihdam olanakları artar. Doğurganlık oranları düşer. Dolayısıyla kadınların işgücü piyasasına katılımı artar (Luci, 2009: 3-4).

Teorik ilişkinin yanında, kadınların işgücüne katılımı ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen ampirik analiz çalışmaları da mevcuttur. Örneğin, Sevinç vd. (2016) ekonomik büyümenin sağlanmasında kadın işgücüne katılımın rolünü yüksek gelirli ve üst orta gelirli ülkeler için 1990-2013 döneminde mutlak ve koşullu yakınsama analizleri uygulayarak araştırmıştır. Analizlere göre her iki ülke grubunda da kişi başına gelirin süreç boyunca arttığı, yani mutlak yakınsamanın varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca, kadın işgücüne katılım oranının yüksek gelirli ülkelerde ekonomik büyümeyi teşvik ettiği, buna karşılık üst orta gelirli ülkelerde ise olumsuz yönde etkilediğine yönelik bulgulara rastlanmıştır. Koç ve İzgi Şahpaz (2020) Türkiye'de 26 bölgede kaba boşanma oranları, eğitim düzeyi, erkek işsizlik oranları ve kişi başına düşen gelirin kadınların işgücüne katılım oranına etkisini dinamik panel veri analizi ile incelemiştir. Bulgular GSYH, eğitim düzeyi ve boşanma oranlarının işgücüne katılım oranını anlamlı ve pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Buna göre, kişi başına düşen gelir düzeyindeki %1'lik artış, kadınların işgücüne katılım oranını %0.29 artırmıştır.

Ayrıca, ekonomik büyüme ve kadınların işgücüne katılımı arasındaki U şeklindeki ilişki de araştırılmıştır. Tsani vd. (2013) Güney Akdeniz ülkelerinde kadın işgücüne katılım oranı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Kadınların işgücüne katılımına ilişkin ekonometrik tahminler U şeklindeki ilişkiyi doğrulamaktadır. Ayrıca, kadınların işgücüne katılımındaki değişiklikler gelir gelişmelerinin sonucudur. Kumari (2018) kadın işgücüne katılım oranı ve ekonomik büyüme arasında U-şeklinde ilişkiye rastlamıştır. Lechman (2014) ve Lechman ve Kaur (2015) çalışmalarında 162 ülkede 1990-2012 döneminde kadın işgücüne katılım oranı ve ekonomik büyüme arasında U-şeklindeki ilişkiye rastlamıştır. Mujahid ve Zafar (2012) ve Khaliq vd. (2017) benzer ilişkiyi Pakistan için elde etmiştir. Yıldırım ve Akinci (2020) orta gelirli ülkeler için GMM yöntemine başvurmuş ve sonuçta kadın işgücüne katılım ve ekonomik büyüme arasında U-şeklindeki ilişkiye rastlamıştır.

Son olarak, Türkiye’de kadın istihdamı ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen Zeren ve Kılınç Savrul (2017) Türkiye’de kadın istihdamını etkileyen önemli faktörlerin ekonomik büyüme, işsizlik oranı ve kentleşme olduğunu saklı koentegresyon yöntemi ile bulmuştur. Türüoğlu (2018) Türkiye’de ekonomik büyüme ve kadın istihdamı arasında çift yönlü nedensellik ilişkisini VAR modeli testi ile tespit etmiştir. Umit ve Alkan (2016) ekonomik büyümenin istihdam ve kadın istihdamını pozitif olarak etkilediğini tespit etmiştir.

Kadın işgücüne katılım ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen literatürden hareketle çalışmanın ilk hipotezine aşağıda yer verilmiştir.

Hipotez 1: Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı ve ekonomik büyüme arasında ilişki vardır.

2.2. Kadın İşgücüne Katılım ve BİT İlişkisi

İkinci kategori, kadın işgücüne katılımı ve BİT ilişkisini inceleyen çalışmaları kapsamaktadır. Nikulin (2016) BİT kullanımı ve kadınların işgücüne katılım oranı arasındaki ilişkiyi 2000-2014 dönemi ve gelişmekte olan ülkeler için araştırmıştır. Sonuçlar BİT kullanımının kadınların işgücüne katılım oranı üzerinde pozitif bir etkisinin olduğunu doğrulamıştır. Omotoso ve Obembe (2016) gelişmekte olan ülkelerde çamaşır makinesi, gazlı ocak ve buzdolabı gibi modern ev teknolojilerinin kadınların işgücüne katılma oranı üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmasında, bulaşık makinesine sahip olan kadınların işgücüne katılma oranını anlamlı ve pozitif yönde etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Efobi vd., (2018) 48 Afrika ülkesinde 1990-2014 döneminde iletişim teknolojisi ve kadınların ekonomik katılımı arasındaki ilişkiyi test etmiş ve sonuçlar iletişim teknolojisinin gelişmesinin kadınların ekonomik katılımını artırdığını göstermiştir. Watson vd. (2018) Hint-Pasifik’te 2000-2016 döneminde kadınların işgücüne katılımı ve internet kullanımı arasında pozitif bir ilişki bulmuştur. Noor vd. (2021) çalışmasında kadınların işgücüne katılımı ve BİT ilişkisini 51 gelişmekte olan ülke için 2000-2017 döneminde Genelleştirilmiş Moment Yöntemi (GMM) kullanarak araştırmıştır. BİT’in kadınların işgücüne katılımını desteklediği bulgusuna ulaşılmıştır. Ngoa ve Song (2021) bilgi ve iletişim teknolojilerinin kadınların işgücüne katılımı üzerindeki etkisini 48 Afrika ülkesi için incelemiştir. Sonuç olarak, BİT kullanımının (cep telefonu ve internet) kadınların işgücüne katılımını önemli ölçüde teşvik ettiği ortaya çıkmıştır. Viollaz ve Winkler (2022) dijital teknolojiler ve kadın işgücü arasındaki ilişkiyi 2010-2016 döneminde Ürdün için panel veri analizi ile test etmiştir. Bulgular internetin benimsenmesinin kadınların işgücüne katılımını artırdığını göstermiştir. Asongu ve Odhiambo (2022) Sahra Altı Afrika ülkelerinde bilgi ve iletişim teknolojisinin kadınların ekonomik katılımına etkisini araştırmıştır. Genelleştirilmiş Momentler yöntemi bulgularına göre; (i) sabit geniş bant aboneliklerinin kadınların işgücüne katılımını ve kadın işsizliğini olumsuz etkilediği, (ii) sabit geniş bant aboneliklerinin kadın istihdam oranı üzerinde olumlu etkisinin olduğunu bulmuştur. Kusumawardhani vd. (2023) Endonezya’da internet kullanılabilirliğinin kadınların işgücüne katılımına pozitif ve küçük bir etkisinin olduğunu bulmuştur.

Teknolojik ilerlemeler ve kadın istihdamı ilişkisi Türkiye için de araştırılmıştır. Örneğin Cafrı ve Selci (2020), AB ülkeleri ve Türkiye’de teknoloji ve kadın istihdamı ilişkisini 2000-2015 dönemi için GMM yöntemi uygulayarak araştırmıştır. Bulgular, Ar-Ge harcamaları, yüksek teknoloji patent başvuruları ve

internet kullanıcılarının kadın istihdamını pozitif yönde etkilediğini göstermiştir. Ecevit Satı ve Oktay Yılmaz (2020) TÜİK verilerini değerlendirmiş ve Türkiye’de eğitilmiş kadınların istihdama katılımında dijitalleşmenin olumlu bir etkisinin olduğunu belirtmiştir. Şahinoğlu ve Varıcı (2019) Türkiye’de 1989-2017 döneminde teknoloji ve istihdam ilişkisini araştırmıştır. ARDL analizinden elde edilen bulgular şu şekildedir: (i) Teknoloji, toplam istihdam üzerinde negatif bir etkiye sahiptir. (ii) Teknoloji ve eğitilmiş istihdam arasındaki ilişki anlamsızdır. (iii) Teknoloji, kadın istihdamı üzerinde negatif bir etkiye sahiptir.

Örneklemlerdeki ve analizlerdeki farklılıklardan kaynaklanan fikir birliği eksikliği, BİT’in kadınların işgücüne katılımına etkilerine yönelik yeni araştırmaları motive etmektedir. Literatürden hareketle bu çalışmanın ikinci hipotezi aşağıdaki gibidir:

Hipotez 2: BİT yayılımı Türkiye’de kadınların işgücüne katılımını arttırmaktadır.

2.3. Kadın İşgücüne Katılım ve Doğurganlık İlişkisi

Doğurganlık ve kadın işgücüne katılım arasındaki ilişkiye son zamanlarda dikkat çekilmektedir. Ampirik bulgular bu iki değişken arasında negatif bir ilişkinin varlığını desteklemesine rağmen (Krishnan, 1991: 177), ilgili değişkenler arasında pozitif bir ilişkinin varlığına dair kanıtlar da mevcuttur.

Chaudhury (1974) kadın işgücüne katılım ve doğurganlık arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Kadın işgücüne katılım tarım dışı ve tarımsal olarak iki gruba ayrılmıştır. Çalışma Bangladeş ile sınırlıdır ve 1961 ulusal Nüfus Sayımı tarafından sağlanan verileri içermektedir. Kadınların işgücüne katılımı ve doğurganlık arasında negatif ilişkiye rastlamıştır. Ayrıca, kadınların tarım dışı faaliyetlere katılımı ve doğurganlık arasında pozitif yönlü ilişki bulunmuş iken, kadınların tarımsal faaliyetlere katılımı ve doğurganlık arasında ters yönlü ilişkiye rastlanmıştır. Powell (1976) Jamaika’da istihdam ve doğurganlık arasındaki ters ilişkiye ilişkin popüler hipotezi destekleyici sonuçlara ulaşmıştır. Benzer bulguya Krishnan (1991) Kanada için ulaşmıştır. Eapen (1992), Kerala’da evli kadınların işgücü piyasasına katılım oranlarında gözlenen düşüşün doğurganlık oranıyla ilişkili olabileceğinden bahsetmiştir. Cheng vd. (1997) Japonya’da doğurganlık ve işgücüne katılımı Granger nedensellik testi ile araştırmış ve doğurganlıktan işgücüne katılıma doğru tek yönlü nedensellik ilişkisine rastlamıştır. Ayrıca, doğurganlık kadın işgücüne katılımı negatif olarak etkilemektedir. Bratti (2003) İtalya’da yüksek eğitilmiş kadınların doğurganlığı ertelediğini ve işgücü piyasasına daha yüksek bağlılığının olduğunu ortaya koymuştur. Engelhardt ve Prskawetz (2004) seçilmiş ülkelerde doğurganlık ve kadın işgücüne katılımı arasında negatif ilişki bulmuştur. Narayan ve Smyth (2006) Avustralya için kadın işgücüne katılımı, doğurganlık ve bebek ölümü arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmıştır. Uzun dönemde doğurganlık oranı ve bebek ölüm oranının kadınların işgücüne katılımının Granger nedeni olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Aynı değişkenleri kullanan Siah ve Lee (2015) Malezya için ARDL sınır testi ve Granger nedensellik testinden yararlanmıştır. Doğurganlığın kadın istihdamını engellediği yönünde bir bulguya rastlanmamıştır. Mishra vd. (2010) G7 ülkelerinde toplam doğurganlık oranındaki %1’lik artışın kadın işgücüne katılımını %0.4 azalttığını tespit etmiştir. Ayrıca, Granger nedensellik bulguları uzun dönemde toplam doğurganlık oranından kadınların işgücüne katılım oranına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisini göstermiştir. Nanfosso ve Zamo-Akono (2010) kentsel Kamerun nüfusu anketinden yararlanarak sağlık, doğurganlık ve kadınların işgücüne katılımı arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Sonuçlar şunları göstermektedir: (i) doğurganlık ve sağlık durumu önemli ölçüde birbirleriyle ilişkilidir, (ii) işgücü piyasasının herhangi bir sektöründe çalışmak doğurganlığı önemli ölçüde azaltır. Kim (2014) Kore İşgücü ve Gelir Paneli Çalışması 1998-2008’den elde edilen verilerden yararlanmış ve Güney Kore’de kadınların işgücüne katılımı ve doğurganlık arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Kadınların işgücüne katılımının ikinci doğum kararını olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Durmaz (2016) çalışmasında kadınların işgücü piyasasına katılımında karşılaştıkları engeller üzerinde durmuş ve doğurganlığın kadınların işgücüne katılımını engelleyen bir faktör olduğunu gözlemlemiştir. He ve Zhu (2016) Çin’de ikinci çocuğun kadınların işgücüne katılımını olumsuz yönde etkilediğini EKK yöntemi kullanarak tespit etmiştir. Diğer taraftan, Obiyan vd. (2017) evli kadınların işgücüne katılımı, doğurganlık ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi Nijerya için araştırmış ve kadın istihdamının doğurganlık oranıyla pozitif, hanehalkı zenginliğiyle negatif ilişkisinin olduğunu göstermiştir. Yeşilkaya (2022) ABD ve İsveç’te FMOLS, DOLS ve CCR tahmincilerine ait uzun dönemli katsayı tahminlerinde kadın istihdamı ve doğum oranı arasında pozitif yönlü bir ilişkiye rastlamıştır.

Literatürde Türkiye için yapılan çalışmalara da rastlanmıştır. Özgür (2004) Türkiye’de toplam doğurganlık hızının mekânsal dağılımını incelemiştir. Türkiye’de toplam doğurganlık hızının 1960’lardan itibaren düştüğünü ve doğurganlık hızlarının da bölgelere göre farklılaştığını ifade etmiştir. Eğitim alma süresindeki artışın doğurganlığı düşürdüğünü ve şehirlerde doğurganlığın düşük olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca, kadınların tarım dışı sektörlerde ve ücretsiz aile işçisi statüsü dışında çalışma oranındaki artışı doğurganlığı düşürmektedir. Yamak vd. (2012) Türkiye’de bireylerin işgücüne katılım kararını etkileyen temel faktörleri belirlemek amacıyla 2008 yılı Hanehalkı Bütçe Anketinden yararlanmış ve bu faktörleri lojistik regresyon analizleri kullanarak tespit etmiştir. Bulgular şu şekildedir: (i) bireylerin işgücüne katılımı kararları üzerinde en fazla etkili olan değişkenler yıllık kullanılabilir gelir, eğitim, yaş, hanehalkının büyüklüğü ve medeni durumdur. (ii) Türkiye genelinde kırsal ve kadın-erkek ayrımında hanenin yıllık kullanılabilir gelirindeki artış bireylerin işgücüne katılım kararlarını genelde negatif etkilemektedir. (iii) Eğitim seviyesindeki ve hanedeki birey sayısındaki artışla birlikte işgücüne katılım olasılığı artmaktadır. Er (2013) Türkiye’de bölgeler düzeyinde kadınların işgücüne katılımını etkileyen faktörleri analiz etmiş ve doğurganlık oranının kadınların işgücüne katılımını negatif etkilediğini ortaya koymuştur. Üçler ve Kızılkaya (2014) kadın istihdamının boşanma ve doğurganlık üzerine etkisini Türkiye’nin Düzey-1 sınıflandırması kapsamında 12 bölgeye ait veriler kullanarak panel veri analizi ile test etmiştir. FMOLS ve DOLS yöntemleri Türkiye’de kadın istihdam sayısındaki artışın, doğurganlığı negatif yönde etkilediğini, ancak boşanmayı pozitif yönde etkilediğini göstermiştir. Türkiye’de çocuk sahibi olan ve ilerleyen yıllarda çocuk sayısı artan kadınların işini bırakma eğilimi gösterdiğini Yılmaz ve Zoğal (2015) tespit etmiştir. Akgeyik (2016) TÜİK 2007-2016 dönemi verileri ile kadınların işgücüne katılımını etkileyen faktörleri analiz etmiş ve üniversite mezunu kadınların işgücüne katılım oranının yüksek olduğunu, evlilik yaşının yükselmesinin işgücüne katılımı etkileyen bir diğer önemli faktör olduğunu tespit etmiştir. Ayrıca, doğurganlık oranının azalmasının da kadınların işgücüne katılımını olumlu yönde etkilediği bulgusuna ulaşmıştır. Aksoy vd. (2019) Türkiye’de kadın istihdamını etkileyen faktörleri ARDL sınır testi ile incelemiştir. Uzun dönemde kadın istihdamını belirleyen en önemli faktörlerin evli kadın sayısı ve işsizlik oranı olduğunu tespit etmiştir. Buna göre, evli kadınların işgücüne katılım oranındaki %1’lik artış kadın istihdam oranını %1.21 artırmaktadır. Aldan ve Öztürk (2020) Türkiye’de eğitim düzeyindeki iyileşmenin, emeklilik yaşının yükselmesinin ve doğurganlığın azalmasının kadınların işgücüne katılımını artıran önemli faktörler olduğunu ifade etmiştir. Karaca ve Taşseven (2022) Türkiye’nin kadın istihdamı ve işgücü istatistiklerini incelemiş ve kadınların işgücüne katılımının erkeklerin gerisinde kaldığını belirlemiştir. Ayrıca, kadınların işgücüne katılımının eğitim düzeyinin artması ve doğum oranlarının azalmasına bağlı olarak artış göstereceğini ifade etmiştir. Karaca ve Çımat (2022) 1990-2020 yılları arasında Türkiye’de kadınların işgücüne katılım oranı, işsizlik ve doğurganlık oranı arasındaki ilişkiyi ARDL testi ile araştırmıştır. Kadınların işgücüne katılımı ve doğurganlık oranı ile kadınların işgücüne katılımı ve işsizlik oranı arasında negatif ve anlamlı bir ilişkiye rastlanmıştır. Diğer taraftan, Sipahi ve Atalay (2021) Türkiye’de kadın işgücüne katılımı ile doğurganlık hızı arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişki bulmuştur. Konat ve Koçak (2022) Türkiye için 1988-2020 döneminde kadın işgücüne katılımı, doğurganlık oranı ve kişi başına düşen GSYH arasındaki ilişkiyi Fourier eşbütünleşme testi ve DOLS eşbütünleşme tahmincisini kullanarak araştırmıştır. Bulgulara göre uzun dönemde ekonomik büyüme ve doğurganlık oranındaki artışların kadınların işgücüne katılımını artırdığını tespit etmişlerdir.

Literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde üçüncü hipotez aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

Hipotez 3: Doğurganlık Türkiye’de kadınların işgücüne katılımını arttırmaktadır.

3. Ekonometrik Analiz

Bu çalışmada, Türkiye’de 1991-2020 döneminde kadın işgücüne katılımı ve bilgi ve iletişim teknolojisi ilişkisi incelenmiştir. Bu bölümde öncelikle veri seri ve ekonometrik model tanıtıldıktan sonra ekonometrik yöntem ve bulgulara yer verilmiştir.

3.1. Veri Seti ve Ekonometrik Model

Bu çalışmada analizlerde kullanılan değişkenler hakkındaki açıklamalar Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlerin Tanımı ve Kaynakları

Değişkenlerin Adı	Semboller	Veri Kaynağı	Tanım
Bağımlı Değişken			
Kadın işgücüne katılma oranı	$\text{İşgücü}_{\text{Kadın}}$	WDI	15-64 yaş arası toplam çalışan nüfus içinde kadınların işgücüne katılım oranı
Bağımsız Değişkenler			
BIT ₁	İnternet	WDI	İnternet kullanıcıları (100 kişi başına)
Kişi Başına GSYH	GSYH	WDI	Kişi başına GSYH
Doğurganlık oranı	Doğurganlık	WDI	Kadın başına toplam doğum sayısı

WDI: World Development Indicators.

Analizlerde bağımlı değişken olarak kadın işgücüne katılma oranı 15-64 yaş arası toplam çalışan nüfus içinde kadınların işgücüne katılım oranı olarak alınmıştır. Bağımsız değişkenler olarak BİT göstergesi kapsamında internet kullanıcı sayısı, ekonomik büyüme için kişi başına GSYH ve doğurganlık oranı için kadın başına toplam doğum sayısı ele alınmıştır. Verilerin tamamı Dünya Bankası veri sitesinden elde edilmiş olup, değişkenlerin doğal logaritmik halleri analizlerde kullanılmıştır. Model (1)’de yer alan bağımlı ve bağımsız değişkenlerin belirlenmesinde Ngoa ve Song (2021) çalışmasından yararlanılmıştır. Model (1)’e aşağıda yer verilmiştir:

$$\ln\text{İşgücü}_{\text{Kadın}t} = \beta_0t + \beta_1 \ln\text{İnternet}_t + \beta_2 \ln\text{GSYH}_t + \beta_3 \ln\text{Doğurganlık}_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Ekonometrik modelde geçen t , zaman ve ε_{it} hata terimini simgelemektedir. Bununla birlikte, β_1 , β_2 , ve β_3 bağımsız değişkenlerin katsayılarını ifade eder.

Söz konusu değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de verilmektedir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

	Gözlem	Ortalama	Minimum	Maksimum	Standart Sapma
İşgücü_{Kadın}	30	3.282341	3.033750 (2005)	3.463295 (1991)	0.120540
İnternet	30	2.820937	-4.772674 (1993)	4.352469 (2020)	2.502778
GSYH	30	8.958331	7.727684 (1994)	9.442625 (2013)	0.577370
Doğurganlık	30	0.813788	0.712459 (2020)	1.103931 (1991)	0.121937

Not: Parantez içi değerler yılları göstermektedir.

Tablo 2’ye göre, Türkiye’de 1991-2020 döneminde ortalama kadın işgücüne katılım oranı % 3.282341 iken, ortalama internet kullanıcı sayısı, ortalama ekonomik büyüme ve ortalama doğurganlık oranı sırası ile % 2.820937, % 8.958331 ve % 0.813788’dir.

3.2. Ekonometrik Yöntem ve Bulgular

BİT’in kadın işgücüne katılımı üzerindeki etkisinin belirlenmesinde zaman serisi analizleri kapsamında ilk aşamada ADF birim kök testi ile değişkenlerin durağanlık durumları incelenmiştir. İkinci aşamada Otoregresif Dağıtılmış Gecikme (ARDL) yaklaşımı uygulanarak değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisi test edilmiştir.

Denklem (2)’de çalışma kapsamında ARDL yaklaşımı modellenmesi aşağıdaki şekilde sunulabilir:

$$\Delta \ln \text{İşgücü}_{Kadint} = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta \ln \text{İşgücü}_{Kadint-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta \ln \text{İnternet}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{3i} \Delta \ln \text{GSYH}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{4i} \Delta \ln \text{Doğurganlık}_{t-i} + \beta_1 \ln \text{İşgücü}_{Kadint-1} + \beta_2 \ln \text{İnternet}_{t-1} + \beta_3 \ln \text{GSYH}_{t-1} + \beta_4 \ln \text{Doğurganlık}_{t-1} + \omega_t \quad (2)$$

Denklem (2)’de Δ işareti değişkenlerin birinci farkını göstermektedir. α_0 sabit terimi, ω_t hata terimidir. Bununla birlikte, kısa dönem katsayıları $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ ve α_4 ve uzun dönem katsayıları $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ ve β_4 şeklindedir. Optimal gecikme uzunluğu m ile modelde yer almaktadır.

ARDL modeli belirlendikten sonra, ARDL modeli içinde eşbütünlük testi edilmektedir. Kadın işgücü, internet, GSYH ve doğurganlık arasındaki uzun dönem ilişkisini test etmek için üç adım uygulanır. İlk adım, ARDL modelini en küçük kare yöntemi ile tahmin etmektir. İkinci adım eşbütünlüğün olmadığını belirten sıfır hipotezine ($H_0: \beta_1 = \beta_2 = \beta_3 = \beta_4 = 0$) karşı eşbütünlüğün olduğunu belirten alternatif hipotezi ($H_1: \beta_1 \neq \beta_2 \neq \beta_3 \neq \beta_4 \neq 0$) sınamak için F-istatistiğini hesaplamaktır. Üçüncü adım, Pesaran vd. (2001) tarafından verilen iki kritik sınır değeri ile hesaplanan F istatistiğini karşılaştırmaktır. Üç olası durum söz konusudur. İlk durum, alt kritik değerden daha düşük F istatistiğini elde etmektir. Bu durumda eşbütünlük yoktur. İkinci durum ise üst ve alt kritik değerler arasında F istatistiğini elde etmektir. Bu durumda sonuç ortaya çıkmaz. Üçüncü durum ise üst kritik değerden daha yüksek bir F istatistiği elde etmektir. Bu durumda eşbütünlük ilişkisi vardır (Amri vd., 2019: 214).

Bu son durumun gerçekleşmesi durumunda kısa dönem katsayılar aşağıdaki denklemden çıkarılır:

$$\Delta \ln \text{İşgücü}_{Kadint} = \gamma_0 + \sum_{i=1}^m \gamma_{1i} \Delta \ln \text{İşgücü}_{Kadint-i} + \sum_{i=0}^m \gamma_{2i} \Delta \ln \text{İnternet}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \gamma_{3i} \Delta \ln \text{GSYH}_{t-i} + \sum_{i=0}^m \gamma_{4i} \Delta \ln \text{Doğurganlık}_{t-i} + \theta ECM_{t-1} + u_t \quad (3)$$

Bu eşitlikte, u hata terimidir, Δ fark işlemcisini, m uygun gecikme sayısını, $\gamma_1, \gamma_2, \gamma_3$ ve γ_4 her bir değişken için kısa dönem parametreleri ve ECM_{t-1} hata düzeltme terimlerini simgelemektedir. Bu terimin katsayısı negatif ve istatistiki açıdan anlamlı bulunursa değişkenler açısından uzun dönemli ilişkinin mevcut olduğuna ilişkin bir kanaat oluşmaktadır. CUSUM ve CUSUMQ testi ARDL modelinin istikrarını kontrol etmek için kullanılmaktadır. Ayrıca, ARDL modelinin geçerliliği otokorelasyon, değişen varyans ve normallik testleri ile kontrol edilmektedir.

ARDL yaklaşımını kullandığımız için tahmin prosedürünün ilk adımı bütün değişkenlerin entegrasyonunu tanımlamaktır. Değişkenlerin durağanlık sınaması ADF birim kök testi ile yapılmıştır. ADF birim kök testinde sıfır hipotezi serinin birim kök içerdiğini, alternatif hipotez ise birim kök içermediğini yani durağan olduğunu ifade etmektedir. Tablo 3, serilerin birim kök testine ait bulguları sabit ve trend durumu için ele almıştır.

Tablo 3: ADF Birim Kök Testi Bulguları

Değişken	ADF (Seviye)	ADF (Birinci Fark)
İşgücü _{Kadın}	-1.85 (0.6523)	-5.44 (0.0007)***
İnternet	-3.23 (0.1021)	-5.91 (0.0002)***
GSYH	-0.97 (0.9325)	-5.63 (0.0005)***
Doğurganlık	-3.85 (0.0299)**	-4.07 (0.0186)**

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. P-değerleri parantez içinde gösterilmektedir.

Sabit ve trendli modeller için ADF birim kök testi bulguları işgücü_{kadın}, internet ve GSYH değişkenlerinin birinci farkında durağan olduğunu, doğurganlık değişkeninin ise hem düzeyde hem de birinci farkında durağan olduğunu göstermiştir.

Bu çalışmada serilerin farklı dereceden durağan olması durumunda uygulanabilen Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL yaklaşımından yararlanılarak değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisi tespit edilmiştir.

Tablo 4'te ARDL sınır testi bulgularına yer verilmiştir. Buna göre, F istatistik değeri üst kritik tablo değerinden büyük olduğu için değişkenler arasında uzun dönem ilişkisine rastlanmıştır. Hesaplanan t istatistiği mutlak değerce üst kritik değerin mutlak değerinden büyük olduğundan (%5 anlamlılık düzeyi için $4.193 > 3.78$) $işgücü_{kadın,t-1}$ değişkeninin katsayısı anlamlı olmakta, diğer bir ifadeyle seriler arasındaki eşbütünleşme geçerli olmaktadır.

Tablo 4: Eşbütünleşme için F-testi ve t-testi Bulguları

Model	$işgücü_{Kadın} = f(\text{İnternet}, \text{GSYH}, \text{Doğurganlık})$	
F-istatistik	7.209**	
k	3	
Kritik Değer	Alt Sınır I(0)	Üst Sınır I(1)
%1	4.29	5.61
%5	3.23	4.35
%10	2.72	3.77
t-istatistik	-4.193**	
Kritik Değer	Alt Sınır I(0)	Üst Sınır I(1)
%1	-3.43	-4.37
%5	-2.86	-3.78
%10	-2.57	-3.46

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyi için istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinden sonra ARDL modelinden uzun ve kısa dönem katsayı tahminleri elde edilmiş ve Tablo 5'te ilgili bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 5: Uzun ve Kısa Dönem Katsayı Tahminleri

	ARDL-Kısa	ARDL-Uzun
Değişkenler	Katsayı	Katsayı
İnternet	0.272 (0.0368)**	0.129 (0.0008)***
GSYH	-0.663 (0.0361)**	-0.787 (0.0002)***
Doğurganlık	4.199 (0.8396)	2.036 (0.0008)***
Adj.R ²	0.88	
ECT (-1)	-2.942 (0.0004)***	
Cointeq= $işgücü_{Kadın} - (0.1291 * \text{İnternet} - 0.7871 * \text{GSYH} + 2.0365 * \text{Doğurganlık})$		

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 düzeyi için anlamlılığı göstermektedir. P-değerleri parantez içindeki değerlerle gösterilmektedir.

Tablo 5'te gösterilen ARDL uzun dönem katsayı tahmin bulgularından; (i) internet değişkeninin katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre, internet kullanıcı sayısında %1'lik bir artış uzun dönemde kadın işgücüne katılım oranını %0.272 artırmaktadır. GSYH değişkeninin katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Diğer bir ifadeyle, ekonomik büyümedeki %1'lik artış kadın işgücüne katılım oranını %0.787 azaltmaktadır. Son olarak doğurganlık değişkeni katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Yani, doğurganlık oranındaki %1'lik artış kadın işgücüne katılım oranını %2.036 artırmaktadır.

Aynı tabloda kısa dönem katsayı tahmin bulgularına da yer verilmiştir. Buna göre, hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.

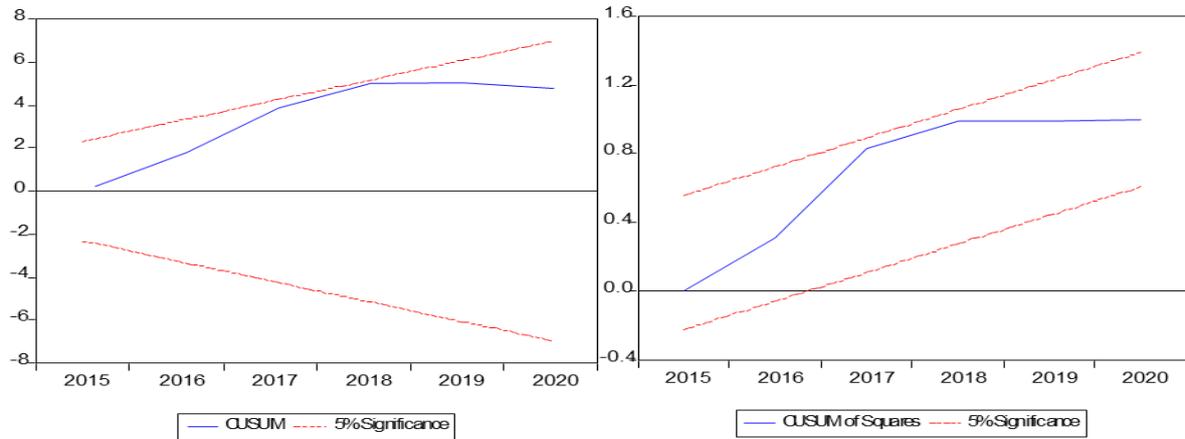
Tablo 6'da modele ilişkin tanınal testlerin bulgularına yer verilmiştir.

Tablo 6: Tanısal Testlerin Bulguları

Tanısal Testler	
Normallik	0.9255 (0.6295)
Değişen Varyans	0.5352 (0.8609)
LM testi	3.300 (0.1424)
Ramsey RESET testi	1.295 (0.3067)

Not: Olasılık değerleri parantez içindeki değerlerle gösterilmektedir.

Tanısal testlerin bulguları normal dağılımı, sabit varyansı, otokorelasyonun olmadığını ve istikrarını olduğunu göstermiştir. ARDL modelinin istikrarlı olduğuna ait kanıtlar ise Şekil’1deki CUSUM ve CUSUMQ testi bulgularından anlaşılmaktadır.

Şekil 1: CUSUM ve CUSUMQ Testi Bulguları

4. Sonuç

Teknolojik ilerlemeler işgücü piyasasının yeniden şekillenmesinde önemli bir faktör olmaya devam etmektedir. Bu çerçevede, bilgi ve iletişim teknolojilerinin daha esnek çalışma koşulları sağlaması bakımından kadınların işgücüne katılımını desteklediği yönündeki görüşler kabul görmektedir. Böylece, BİT yenilikçi, esnek ve yeni iş alanlarının ortaya çıkmasına katkı sunarak da kadınların güçlendirilmesi yönü ile toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kalkmasına katkı sunabilir. Ayrıca kadınların işgücüne katılımı doğurganlık ve ekonomik büyüme gibi faktörlerden de etkilenmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye’de 1991-2020 dönemi için doğurganlık oranı, ekonomik büyüme, BİT ve kadınların işgücüne katılım oranı arasındaki ilişki ARDL yöntemi ile araştırılmıştır. Değişkenlerin durağanlık sınaması ADF birim kök testi ile araştırılmış olup değişkenler farklı dereceden durağan bulunmuşlardır. Buradan hareketle, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin araştırılması amacıyla ARDL yönteminden yararlanılmıştır. Bu bulgular ise, değişkenler arasında uzun dönemli ilişkiyi doğrulamış ve elde edilen katsayılara göre internet kullanıcı sayısındaki %1’lik bir artışın uzun dönemde kadın işgücüne katılım oranını %0.272 artırdığını göstermiştir. Ayrıca ekonomik büyümedeki %1’lik artış kadın işgücüne katılım oranını %0.787 azaltırken, doğurganlık oranındaki %1’lik artış kadın işgücüne katılım oranını %2.036 artırmıştır.

Elde edilen bulgular ışığında, Türkiye’de kadın istihdamının artırılmasında bilgi ve iletişim teknolojilerinin önemli olduğu görülmüştür. Dünyada hızla büyüyen bir ekonomiye sahip olan Türkiye’de kadınların potansiyel çalışanların önemli bir kısmını oluşturduğu açıktır. Teknolojik gelişmelerin kadınların ev işlerine ayırdıkları zamanı azaltması bakımından istihdama katılımı desteklemesinin toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin önüne geçilmesinde bir çözüm yolu olduğu söylenebilir. Bu bakımdan,

kadınların yeni teknolojilere uyum sağlayabilmesinde teknolojik bilginin aktarılması yönünde eğitim faaliyetlerinden yararlandırılabilmelerinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Açık Erişim Lisansı/ Open Access License

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Kaynaklar

- Agarwal, R. ve Malhotra, G. (2016), Women and Access to ICT: A Case Study of India, *African Journal of Business Management*, 10(11), s.288-297.
- Akgeyik, T. (2017), Türkiye’de Kadınların İşgücü Piyasasına Katılımını Etkileyen Faktörler: TÜİK Verileri Üzerine Bir Analiz, *Sosyal Siyaset Konferansları*, 70(1), s.31-53.
- Aksoy, N., F., Ş., Yayla, N. ve Çeviş, İ. (2019), Türkiye’de Kadın İstihdamı ve Etkileyen Faktörler, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(3), s.146-163.
- Aldan, A. ve Öztürk, S. (2020), Kadın İşgücüne Katılımında Artışın Belirleyicileri: Kuşak Etkisinin Ayrıştırılması, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 21(2), s.141-156.
- Amri, F., Zaied, Y. B. ve Lahouel, B. B. (2019), ICT, Total Factor Productivity, and Carbon Dioxide Emissions in Tunisia, *Technological Forecasting & Social Change*, 146, s.212-217.
- Asongu, S. A. ve Odhiambo, N. M. (2022), Enhancing ICT for Female Economic Participation in Sub-Saharan Africa, *Working Papers of The Association for Promoting Women in Research and Development in Africa (ASPWORDA)*.
- Bratti, M. (2003), Labour Force Participation and Marital Fertility of Italian Women: The Role of Education, *Journal of Population Economics*, 16, s.525-554.
- Cafı, R. ve Selci, F. (2020), Teknolojik Gelişmeler ve Kadın İstihdamı İlişkisi: AB Ülkeleri ve Türkiye Açısından bir Değerlendirme, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(5), s.3264-3278.
- Chaudhury, R. H. (1974), Labour Force Status and Fertility, *The Bangladesh Development Studies*, 2(4), s.819-838.
- Cheng, B. S., Hsu, R. C. ve Chu, Q. (1997), The Causality Between Fertility and Female Labour Force Participation in Japan, *Applied Economics Letters*, 4(2), s.113-116.
- Durmaz, Ş. (2016), İşgücü Piyasasında Kadınlar ve Karşılaştıkları Engeller, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(3), s.37-60.
- Eapen, M. (1992), Fertility and Female Labour Force Participation in Kerala, *Economic & Political Weekly*, 27(40), s.2179-2188.
- Ecevit Satı, Z. ve Oktay Yılmaz, B. (2020), Endüstri 4.0 Ortamında Değişen İş ve Mesleklerin Türkiye’de Kadın İstihdamına Etkileri, *Strategic Public Management Journal*, 6(11), s.54-76.
- Efobi, U. R., Tanankem, B. V. ve Asongu, S. A. (2018), Female Economic Participation with Information and Communication Technology Advancement: Evidence from Sub-Saharan Africa, *South African Journal of Economics*, 86(2), s.231-246.
- Engelhardt, H. ve Prskawetz, A. (2004), On the Changing Correlation Between Fertility and Female Employment Over Space and Time, *European Journal of Population*, 20, s.35-62.

- Er, Ş. (2013), Türkiye’de Kadınların İşgücüne Katılım Oranını Etkileyen Faktörlerin Bölgesel Analizi. *Öneri*, 10(40), s.35-44.
- He, X. ve Zhu, R. (2016), Fertility and Female Labour Force Participation: Causal Evidence from Urban China, *The Manchester School*, 84(5), s.664-674.
- ITU. (2022), *Measuring digital development Facts and Figures*, Geneva, Switzerland, (Erişim Tarihi: 12.10.2023).
- Jongwanich, J., Kohpaiboon, A. ve Obashi, A. (2022), Technological Advancement, Import Penetration and Labour Markets: Evidence from Thailand, *World Development*, 151, s.105746.
- Karaca, B. ve Çımat, A. (2022), Türkiye’de Doğurganlık ve İşsizliğin Kadın İstihdamı Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi ile Analizi, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 23(50), s.102-118.
- Karaca, D. A. ve Taşseven, Ö. (2022), Türkiye’nin Kadın İstihdamı ve İşgücü İstatistiklerinin incelenmesi, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 08 (Özel Sayı), s.176-186.
- Kim, H. S. (2014), Female Labour Force Participation and Fertility in South Korea, *Asian Population Studies*, 10(3), s.252-273.
- Khaliq, A., Khan, D., Akbar, S., Hamayun, M. ve Ullah, B. (2017), Female Labor Market Participation and Economic Growth: The Case of Pakistan, *Journal of Social Science Studies*, 4(2), s.217-230.
- Koç, P. ve İzgi Şahpaz, K. (2020), Kadınların İşgücüne Katılım Oranlarını Belirleyen Faktörlerin Tespitine Yönelik Bölgesel Bir Araştırma, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 15(2), s.530-524.
- Konat, G. ve Koncak, A. (2022), Kadın Girişimciliğinin İşgücüne Katılımında Doğurganlık ve Ekonomik Büyüme Kapsamında İncelenmesi: Fourier Testlerinden Kanıtlar, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 8(2), s.231-255.
- Krishnan, V. (1991), Female Labour Force Participation and Fertility: An Aggregate Analysis, *Genus*, 47(1/2), s.177-192.
- Kumari, R. (2018), Economic Growth, Disparity, and Determinants of Female Labor Force Participation, *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 14(2), s.138-152.
- Kusumawardhani, N., Pramana, R., Saputri, N. S. ve Suryadarma, D. (2023), Heterogeneous Impact of Internet Availability on Female Labor Market Outcomes in an Emerging Economy: Evidence from Indonesia, *World Development*, 164, s.106182.
- Lechman, E. (2014), Female Labor Force Participation and Economic Growth-Re-Examination of U-Shaped Curve, *Working Paper Series A (Economics, Management, Statistics)*, 3, s.1-8.
- Lechman, E. ve Kaur, H. (2015), Economic Growth and Female Labor Force Participation – Verifying the U-Feminization Hypothesis. New Evidence for 162 Countries Over the Period 1990-2012, *Economics and Sociology*, 8(1), s.246-257.
- Luci, A. (2009), Female Labour Market Participation and Economic Growth, *International Journal of Innovation and Sustainable Development*, 4(2), s.1-13.
- Mishra, V., Nielsen, I. ve Smyth, R. (2010), On the Relationship Between Female Labour Force Participation and Fertility in G7 Countries. Evidence from Panel Cointegration and Granger Causality, *Empirical Economics*, 38, s.361-372.
- Mujahid, N. ve Zafar, N. U (2012), Economic Growth-Female Labour Force Participation Nexus: An Empirical Evidence for Pakistan, *The Pakistan Development Review*, 51(4), s.565-585.
- Nanfosso, R. A. T. ve Zamo-Akono, C. (2010), Fertility, Health and Female Labour Force Participation in Urban Cameroon, *International Business Research*, 3(2), s.136-156.

- Narayan, P. K. ve Smyth, R. (2006), Female Labour Force Participation, Fertility and Infant Mortality in Australia: Some Empirical Evidence from Granger Causality Tests, *Applied Economics*, 38(5), s.563-572.
- Ngoa, G. B. N. ve Song, J. S. (2021), Female Participation in African Labor Markets: The role of Information and Communication Technologies, *Telecommunications Policy*, 45, s.102174.
- Nikulin, D. (2016). The Impact of ICTs on Women's Economic Empowerment, *GUT FME Working Paper Series A*, No. 13/2016 (43), Gdańsk University of Technology, Faculty of Management and Economics, Gdańsk.
- Noor, A., Asghar, Z., Sarwar, H. ve Arfeen, M. I. (2021), Role of the ICT in Women Empowerment and Achieving SDGs: A Case Study of Women Labor Force in Developing Countries, *Etikonomi*, 20(2), s.339-348.
- Obiyan, M. O., Fagbamigbe, A. F., Adetutu, O. M. ve Oyinlola, F. F. (2017), Fertility, Labour Force Participation and Poverty Among Married Women in Nigeria, *African Population Studies*, 31(1), s.3408-3420.
- Omotoso, K. O. ve Obembe, O. B. (2016), Does Household Technology Influence Female Labour Force Participation in Nigeria?, *Technology in Society*, 45, s.78-82.
- Özgür, E. M. (2004), Türkiye'de Toplam Doğurganlık Hızının Mekansal Dağılışı, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2(2), s.1-12.
- Pesaran, M.H., Shin, Y. ve Smith, R.J. (2001), Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships, *Journal of Applied Economics*, 16, s.289-326.
- Powell, D. L. (1976), Female Labour Force Participation and Fertility: An Exploratory Study of Jamaican Women, *Social and Economic Studies*, 25(3), s.234-258.
- Sevinç, H., Bozkurt, E. ve Sevinç, D. E. (2016), Ekonomik Büyümede Kadın İstihdamının Rolü: Yakınsama Temelli Kanıtlar, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(1), s.57-69.
- Siah, A. K.L. ve Lee, G.H.Y. (2015), Female Labour Force Participation, Infant Mortality and Fertility in Malaysia, *Journal of the Asia Pacific Economy*, 20(4), s.613-629.
- Sipahi, B. B. ve Atalay, E. (2021), Kadınların İş Gücüne Katılımında Doğurganlık ve Okullaşmanın Etkisi: Türkiye Örneği, *Turkish Studies*, 16(6), s.1731-1748.
- Suhaida, M. A., Nurulhuda, M. S. ve Yap, S.-F. (2013), Access to ICT as Moderating Factor to Women's Participation in the Labor Force: A Conceptual Framework, *International Journal of Trade, Economics and Finance*, 4(4), s.197-201.
- Şahinoğlu, T. ve Varıcı, M. (2019), Teknolojik Gelişmenin İstihdam Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği, *Turkish Studies-Information Technologies and Applied Sciences*, 14(4), s.617-640.
- Toprakçı Alp, G. ve Aksoy, B. (2021), Bilim, Teknoloji ve Kadın: Çalışmanın Geleceğine Dair Bir Değerlendirme, *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(1), s.248-264.
- Tsani, S., Paroussos, L., Fragiadakis, C., Charalambidis ve I., Capros, P. (2013), Female Labour Force Participation and Economic Growth in the South Mediterranean Countries, *Economics Letters*, 120, s.323-328.
- Türlüoğlu, E. (2018), Kadın İstihdam ve Büyüme İlişkisi: VAR Modeli Analizi, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(9), s.59-68.
- Umit, A. O. ve Alkan, H. I. (2016), The Effects of Foreign Direct Investments and Economic Growth on Employment and Female Employment: A Time Series Analysis with Structural Breaks for Turkey, *International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research*, 9(3), s.43-49.

-
- Üçler, G. ve Kızılkaya, O. (2014), Kadın İstihdamının Boşanma ve Doğurganlık Üzerine Etkileri: Türkiye Üzerine Bölgesel Panel Veri Analizi, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), s.28-43.
- Viollaz, M. ve Winkler, H. (2022), Does the Internet Reduce Gender Gaps? The Case of Jordan, *The Journal of Development Studies*, 58(3), s.436-453,
- Watson, T., Corliss, M. ve Le, M. (2018), Digitalisation and Women’s Workforce Participation in the Indo-Pacific, *Australian Journal of Labour Economics*, 21(1), s.45-74.
- Yamak, R., Abdioğlu, Z. ve Mert, N. (2012), Türkiye’de İşgücüne Katılımı Belirleyen Faktörler: Mikro Ekonomik Analiz, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), s.41-58.
- Yeşilkaya, F (2022), Kadın İstihdamı ile Doğum Oranı Arasındaki İlişki Üzerine Eşbütünleşme Analizi: İsveç ve ABD Örneği, *Sosyoekonomi*, 30(52), s.333-348.
- Yıldırım, D. Ç. ve Akinci, H. (2020), The Dynamic Relationships Between the Female Labour Force and the Economic Growth, *Journal of Economic Studies*, 48(8), s.1512-1527.
- Yılmaz, M. ve Zoğal, Y. (2015), Kadının İşgücüne Katılımının Tarihsel Gelişimi ve Kadın İstihdamını Etkileyen Faktörler: Türkiye ve Avrupa Örneği, *EconWorld*, Torno, İtalya.
- Zeren, F. ve Kılınc Savrul, B. (2017), Kadınların İşgücüne Katılım Oranı, Ekonomik Büyüme, İşsizlik Oranı ve Kentleşme Oranı Arasındaki Saklı Koentegrasyon İlişkisinin Araştırılması, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30), s.87-103.